

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

LSoc3061.20

Harvard College Library

FROM THE FUND OF

CHARLES MINOT

(Class of 1828).

Received

11 1891

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

⑤ **VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN**

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

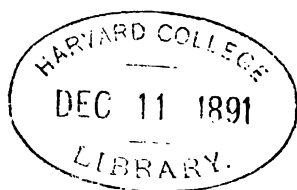
DERDE REEKS.

Eerste Deel.

**AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER
1884.**

~~IX~~ 169
LSoc 3061.20

Minot-fund.

I N H O U D

VAN HET

E E R S T E D E E L

DER

D E R D E R E E K S.

P R O C E S S E N - V E R B A A L

DER

G E W O N E V E R G A D E R I N G E N.

Vergadering gehouden	31 Mei	1883.	blz. 1.
"	" 11 Juni	"	18.
"	" 17 September	"	106.
"	" 8 October	"	129.
"	" 12 November	"	155.
"	" 10 December	"	179.
"	" 14 Januari	1884.	206.
"	" 11 Februari	"	240.
"	" 10 Maart	"	263.
"	" 7 April	"	285.
"	" 12 Mei	"	347.
"	" 9 Juni	"	349.

V E R S L A G E N.

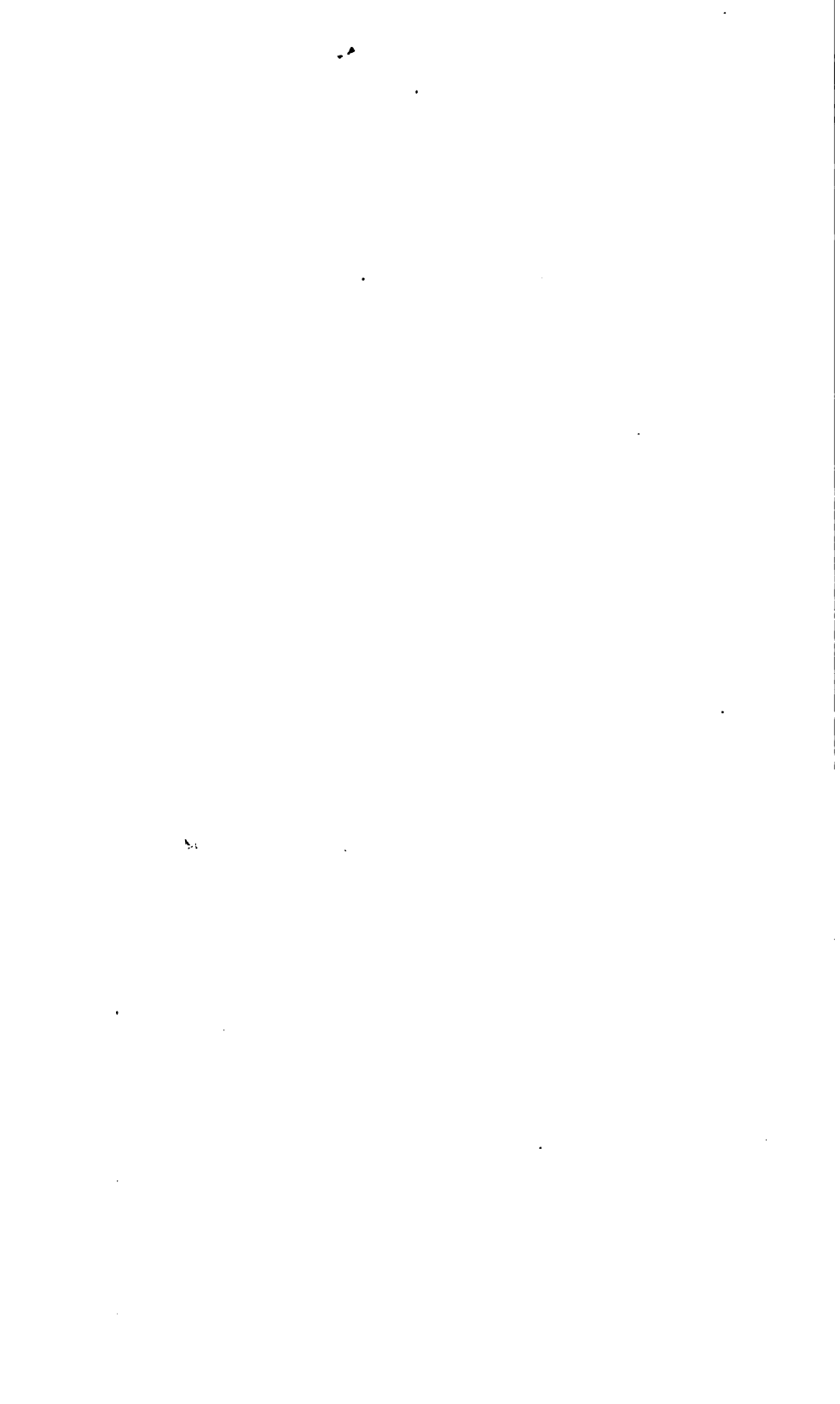
Verslag over eene verhandeling van Dr. W. Pleijte. . . .	blz. 210.
Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie.	" 253.
Programma certaminis poetici.	" 260.
Verslag over eene verhandeling van J. Kappeijne van de Coppello.	" 364.

M E D E D E E L I N G E N.

H. Kern, Over eenige oude sanskritopschriften van 't malei- sche schiereiland.	blz. 5.
S. Hoekstra, De wangunst der Goden, op het geluk der mensen.	" 17.
S. Hoekstra, Het vaderschap van het vijfde olympische zege- lied van Pindarus.	" 109.
J. Habets, Over heerkundige instrumenten te Maastricht ge- vonden.	" 133.
J. Wijnne, Twee vragen betreffende Voltaire's histoire de Charles XII.	" 158.
C. Vosmaer, Over het karakter van Helena.	" 183.
J. C. G. Boot, Tot verklaring en kritiek van boek VII en VIII der natuurbeschrijving van Plinius.	" 193.

W. G. Brill, Over de verkeerde voorstelling door Melis Stoke van den strijd van Graaf Dirk III in 1018.	blz. 216.
J. P. N. Land, Over de nieuwe uitgave der werken en de portretten van Spinoza.	„ 225.
L. Ph. C. van den Bergh, Een oud latijnsch opschrift.	„ 249.
C. M. Francken, De zoneclips van Ennius.	„ 266.
J. H. Holwerda, Annotatio critica in Philonis Judaei librum de posteritate Caini.	„ 274.
H. van Herwerden, Over Archelaos van Macedonie, in ver- band met Euripides' Archelaos.	„ 287.
H. F. C. ten Kate, Sur la synonymie ethnique et la topo- nymie chez les Indiens de l'Amérique du Nord.	„ 353.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 21sten MEI 1883.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEMANS, M. DE VRIES, BRILL, DIRKS, BEETS, R. FRUIN, LINTELO DE GEEB, KUENEN, VISSERING, SIX, NABER, BORRET, FRANCKEN, KERN, HOEKSTRA, DE GOEJE, VAN HERWERDEN, DE JONG, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, ACQUOY, COSIJN, ASSER, PLEIJTE, POLS, TIELE, WIJNNE, MATTHES, BOOT, secretaris, en de nieuwe leden VAN DE SANDE BAKHUIZEN, VERDAM, PIERSON en DE LOUTER.

Aan het slot eener voorafgaande buitengewone vergadering wordt gelezen een schrijven van den Minister van binnenlandsche zaken, inhoudende het bericht dat Z. M. de Koning bij kabinetsschrijven van 12 Mei n°. 26 de benoemingen van de heeren C. W. Opzoomer tot voorzitter, S. A. Naber tot onder-voorzitter, Dr. W. H. van de Sande BakhuiZEN, Dr. J. Verdam, Mr. N. G. Pierson en Mr. J. de Louter tot gewone leden, van Dr. F. Imhoof Blumer en Dr. P. Willems tot buitenlandsche leden heeft bekrachtigd. Daarvan is aan die heeren kennis gegeven.

Na opening der gewone vergadering worden de nieuw

benoemde leden binneugeleid en door den voorzitter met eene toespraak verwelkomd.

De processen-verbaal der vergaderingen van 12 Maart en 9 April worden gelezen en goedgekeurd.

Wordt gelezen een brief van mevrouw de weduwe Dozy te Leiden, waarin kennis wordt gegeven van het overlijden op 29 April l. l. van haren echtgenoot Dr. Reinhart Pieter Anne Dozy, Hoogleeraar aan de Rijks-universiteit aldaar.

De voorzitter neemt daarop het woord en zegt het volgende:

»Bij het hooren van dit bericht, dat we allen jaren lang gevreesd hadden, thans sinds vier weken hebben betreurd, wenden zich onze blikken niet naar een bepaalde plaats aan deze tafels. Geen zetel staat hier leeg, waar we gewoon waren onzen vriend te zien. Bijna nooit was hij in ons midden, want bijna nooit verliet hij de stad zijner levenswerkzaamheid, als het niet was om in den zomer rust te geven aan het uitgeputte lichaam, aan den overwerkten geest, dat ze weer kracht mochten krijgen tot nieuwen arbeid, tot nieuw navorschen en denken. Zelden mochten we hier hem de hand drukken, en toch, hij was één onzer, en we waren er trotsch op, dat hij het was. Hij was het vóór allen, hij was het reeds als student. Toen onze Akademie nog haar ouden naam droeg, en de stormen nog niet vreesde, die haar zouden treffen, toen reeds schitterde hier de naam van Dozy, die haar eermetaal had verworven, haar roem had verhoogd, in haar achtbare rijen was opgenomen. Nog heugt het mij als de dag van gisteren, hoe hij tot mij kwam, en mij, die onder onzen eenigen Weijers de Semitische talen, het Arabisch vooral, met hem beoefende, in vertrouwen zijn plan mededeelde om naar den hoogsten prijs van het hoogste lichaam der wetenschap te dingen. Ik ontried hem die poging, omdat ik, hoe nauw ook met hem verbonden, hoe warm hem bewonderend, toch den geheelen

omvang nog niet gemeten had zijner reuzenkracht. Maar zijn besluit stond vast en met een meesterschot trof hij het doel. Van zulk een geestkracht, van zoo groote talenten, van zoo stalen ijver, heb ik het gelijk nooit meer aanschouwd. Thans bijna veertig jaar geleden behoorde de student Dozy tot onze eerste landgenooten, en was zijn naam voor altijd één met den roem onzer instelling. Zoo begon Dozy, en zoo is hij gebleven tot aan zijn einde toe. Telkens schonk hij der wereld een nieuwe vrucht van zijn omvattenden geest, en iedere vrucht was rijp en sappig, en iedere vrucht was wonderschoon. Want deze man was meester van den vorm, gelijk hij het was van de stof. Hoe gaarne zou ik er u de proeven van geven, hoe gaarne mij verdiepen in al die meesterwerken van taalkunde en geschiedenis, die elkaar den palm betwisten, — tintelend van vernuft, den vrijen teugel lateud aan de rijke verbeelding, aan het weelderige genie, overweldigend van geleerdheid die nooit dor of vervelend werd, door zekerheid van oordeel en vastheid van logisch denken uitblinkend. Maar ik mag niet doen wat anderen reeds in enkele trekken deden, wat volledig zal worden gedaan door zijn vriend, zijn leerling, zijn opvolger, die zijn nagedachtenis vereert en liefheeft. Wanneer hij u het beeld van den ontslapene zal hebben geteekend, dan eerst zult gij het volkomen zien, hoe groot Dozy geweest is, welk een geest van ons is heengegaan. Thans was het mij een behoefte, tot eer van mijn ouden vriend een enkel woord van hulde te spreken. Zulk een lid onzer Akademie mogt niet sterven, zonder dat in uw naam uw voorzitter een krans neerlei op zijn graf. De man, van wien men over de Pyreneën getuigt: »daar is geen vreemdeling, dien wij meer liefhebben en vereeren!" is het ten volle waard, dat in zijn eigen vaderland liefde en vereering zijn naam dankbaar kronen".

De heer Hoekstra leest het eerste gedeelte eener bijdrage over de wangunst der goden, volgens het Grieksche volksgeloof tot op het midden der vijfde eeuw vóór onze jaar-

telling, ter beantwoording der vraag of de bekende voorstelling bij Herodotus, dat de Godheid wangunstig is op het geluk der menschen, reeds vóór zijn leeftijd gangbaar was.

Nadat de spreker onderscheidene opmerkingen heeft medegedeeld, die noodig schenen om de juiste grenzen van zijn onderwerp te bepalen, treedt hij in eene beschouwing der Homerische gedichten, en ontleent daaraan het bewijs, dat van die wangunst der goden bij Homerus geen spraak is.

De spreker verklaart voornemens te zijn dat onderzoek in eene volgende zitting voort te zetten.

Zijne mededeeling lokt vele opmerkingen en vragen uit; de heeren Francken, Tiele, Brill, Naber, Leemans, van Herwerden, Wijne en de voorzitter deelen hunne opmerkingen mede over de voorstelling van den spreker of over enkele punten van zijn betoog. Zij worden achtereenvolgens door den spreker beantwoord.

Vervolgens spreekt de heer Kern over eenige Sanskrit-opschriften van het schiereiland van Malakka, die door Kolonel Low ontdekt en in facsimile uitgegeven zijn. De bijdrage wordt aangeboden voor de Verslagen en Mededeelingen.

Bij de rondvraag heeft niemand iets mede te deelen. De vergadering wordt dus gesloten.

OVER EENIGE OUDE SANSKRITOPSCHRIFTEN VAN 'T MALEISCHE SCHIEREILAND.

MEDEDEELING VAN

H. K E R N.

Ter aanvulling van hetgeen ik bij eene vroegere gelegenheid op deze plaats heb medegedeeld aangaande de geschiedenis van het schrift in den Indischen Archipel, wenschte ik ditmaal de aandacht te vestigen op eenige inscripties uit het schiereiland van Malakka.

Van bedoelde inscripties, welke in der tijd door den kolonel Low ontdekt en in facsimile uitgegeven zijn, is er slechts één in haar geheel tot ons gekomen; de overige zijn zeer fragmentarisch.

De eerste inscriptie werd gevonden te Keddah. Ze was gegrift op een steen, eene soort van lei, onder de vloer van een in puin liggend gebouwtje, dat van 10 tot 12 voet in 't vierkant gemeten had. Deze laatste omstandigheid, in verband met den inhoud van 't opschrift, leidt tot het vermoeden dat het gebouwtje de hut (*kuṭi*) van eenen Buddhistischen monnik moet geweest zijn. Van het opschrift zelve werd eene transcriptie en vertaling geleverd door den heer J. W. Laidlay in 't Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal XVIII, 247 ¹⁾. Hoewel het voornaamste wat er over den inhoud van het stuk te zeggen valt, reeds door genoemden heer, toen ter tijd secretaris van 't Aziatisch genootschap, opgemerkt is, zal ik hier mijne eigene transcrip-

¹⁾ Het facsimile op pl. X.

tie laten volgen, daar ze in een paar kleinigheden van de t. a. p. bekend gemaakte afwijkt. Er staat:

Ye dharmmā hetuprabhawā teshā(m) hetu(m) Tathāgato
(hy awadat?)

yeshā(m) ca yo nirodho ewa(m)wādi Mahācramana(h)
ajñānāc ciyate karma(sic) janmana + karma kâraṇam
jñānān na kriyate karmma(sic) karmābhāwā(n) na jāyate.

Het eerste koeplet, in kreupele âryâmaat, is het welbekende Buddhistische geloofsformulier en behoeft ons hier niet op te houden. Het tweede in Anusṭubh, luidt vertaald aldus:

»Tengevolge der onwetendheid is het dat het *karma*¹⁾ zich ophoopt; het *karma* is de oorzaak dat men (weder) geboren wordt. Uit kennis (van den aard der dingen) spruit voort dat men geen *karma* (meer) verricht, en uit de afwezigheid van *karma* volgt, dat men niet (weder) geboren wordt.»

Het denkbeeld, in dit koeplet uitgedrukt, is geenszins uitsluitend Buddhistisch, doch het lijdt geen twijfel dat de spreuk hier als de geloofsbelijdenis van eenen Çākyafoon moet beschouwd worden, want ze volgt onmiddellijk op het beter bekende formulier. We zullen dezelfde spreuk zoo straks in eene andere, ondubbelzinnig Buddhistische inscriptie uit de provincie Wellesley terugvinden. Elders, in Voorindië en op Ceilon, komt gewoonlijk eene andere spreuk aan het formulier *ye dharmā* enz. gekoppeld voor. Ik bedoel het koeplet dat in Dhammapada str. 183 (uitg. van prof. Fausböll) te lezen is:

Sabbapāpass' akaraṇam, kusalass' upasampadā,
Sacittaparyodapanam, etaṃ buddhāna sāsanaṃ.

D. i.: »zich van alle kwaad te onthouden, zich op het goede

¹⁾ D. i. de som van goede en slechte handelingen, welke de oorzaak is dat de mensch aan het leven gekluisterd blijft, zonder aan de wedergeboorte te kunnen ontsnappen.

toe te leggen, het eigen hart te louteren: dat is het gebod der Buddha's (der Wijzen)."

Met kleine wijziging luidt dit koeplet, in gebrekkig Sanskrit, bij de Tibetanen aldus:

Sarwapâpasyâkaraṇaṃ, kuṣalasyopasampadaṃ,
Swacittaparidamaṇaṃ, etad buddhânuṣāsaṇaṃ ¹⁾.

Tusschen de twee formulieren *ye dharmâ* enz. en *sarwa-pâpasya* enz. bestaat geen noodzakelijk verband, evenmin als tusschen het eerste en de spreuk *ajñânâc cīyate* enz. Het heeft dus niets bevreemdends dat als tweede koeplet nu eens de eene, dan weêr de andere spreuk voorkomt.

De tweede inscriptie waarin het koeplet *ajñânâc* enz. aangetroffen wordt, werd door kolonel Low opgedolven in het noordelijk district der provincie Wellesley ³⁾. De beschreven steen schijnt het bovenstuk uitgemaakt te hebben van eene zuil. Op eene afbeelding van het monument, die bereids in 1835 zonder eenige toelichting verscheen ⁴⁾, ziet men de voorstelling van eenen Stûpa, waarvan het onderstuk uit eenen bol, en niet, zooals gewoonlijk, uit een halfrond bestaat. Boven den bol verheft zich eene reeks van zoogenaamde zonnescermen. Ter weêrszijde staat een regel schrift. Aan den rechterkant leest men:

ajñânâc cīyate karmma janmaṇaḥ karmma kâraṇa(m).

Van hetgeen aan den linkerkant gestaan heeft, kan ik alleen het woord *jñânâ-* onderscheiden ⁵⁾; het overige is uitgesleten. Gelukkig is het overgeblevene voldoende om ons te overtuigen dat het opschrift identisch is met het tweede

¹⁾ Volgens Csoma Körösi in J. As. Soc., B. IV, 134. Vgl. Spence Hardy, *Manual of Buddhism* 198.

²⁾ Gelijk opgemerkt door B. H. Hodgson in J. As. Soc. B. IV, 211.

³⁾ J. As. Soc., B. XVII, 2, 64.

⁴⁾ Als boven, IV. pl. III.

⁵⁾ Op het facsimile n°. 10 op pl. IV van J. As. Soc. B. XVII, 2 ontbreekt de tweede regel ook nagenoeg geheel.

koeplet op den steen te Keddah, behoudens eenig verschil in spelling. Het laatste toch heeft *janmana* + met een Jihwâmûliya, terwijl het opschrift op de zuil hetzelfde woord met eenen Wisarga spelt.

Behalve gezegd tweeregelig versje bevat de zuil nog een ander opschrift aan den buitenrand. Van boven rechts beginnende, herkennen wij de inscriptie welke in 't facsimile van pl. IV in J. As. S. B. XVII, 2 met het cijfer 8 gemerkt is ¹⁾. Er staat:

Mahânâwika-Buddhaguptasya Raktamṛttikâwâsa — —.

D. i. »Van den voornamen scheepsvoogd Buddhagupta, woonachtig te Raktamṛttikâ ²⁾." Wat er onmiddellijk op deze woorden volgde, is niet met zekerheid te zeggen; misschien *sya* (genitiefteeken) *dânam* (gift) of *dheyadharmah*, z. v. a. vrome schenking. Het is evenmin uit te maken of er iets op het afgebroken voetstuk der zuil gestaan heeft.

Aan den linkerkant, van boven af beginnende, leest men ³⁾:

Sarwweṇa prakāreṇa sarwwasmât sarwwathâ sarwwa —.

Dan volgt er eene gaping totdat men aan 't einde van eenen tweeden regel ziet: *siddhayânâsanna* —.

Wat er van den eersten regel is overgebleven, laat zich, woord voor woord, weêrgeven met: »Op alle wijze, uit alles, alleszins, al —". *Siddhayânâsanna* zou kunnen beteekenen: »der welgeslaagde reize nabijzijnde", doch met zekerheid kan men niet zeggen of dit bedoeld is, daar er te veel van den volzin ontbreekt om dien in zijne oorspronkelijke gedaante te kunnen herstellen.

In spijt van de onvolledigheid van deze opschriften, die alle dezelfde hand verraden, mag men het voor hoogstwaar-

¹⁾ De transcriptie en vertaling daarvan geleverd door den Babu Rajendralal Mitra lijken naar niets.

²⁾ Mṛttikâ is eene wanspelling voor *mṛttikâ*. Eene soortgelijke fout komt voor in *kṛitwâ* in eene inscriptie te Ajanta (pl. XXI in n°. 9 van de Archaeological Survey of Western India, door J. Burgess; vgl. n°. 10, p. 79, inscr. 7), en elders. De fout is verklaarbaar, dewijl in veel streken van Indië de *r* als *ri* wordt uitgesproken.

³⁾ In 't facsimile t. a. p. n°. 9.

schijnlijk houden dat het monument het geschenk is van een vromen Buddhistischen zeehandelaar aan een heiligdom. Wat de ligging van 's mans woonplaats, Raktamṛttikā, d. i. Roode-aarde, aangaat, merk ik op, dat de Chineesche berichten, meermalen gewag maken van eene havenstad aan de golf van Siam, Chih-tu, »Roode-aarde" (zie Groeneveldt, in Verhand. Batav. Genootschap XXXIX, 82; 101). Dit zal wel de bedoelde plaats wezen.

Het letterschrift van Buddhagupta's inscriptie komt geheel overeen met de type van Wenggi en van Tjampea in West-java. De overeenkomst is zoo groot, dat ik niet aarzel de opschriften van Wenggi, Tjampea en de provincie Wellesley voor nagenoeg gelijktijdig te houden, met dien verstande, dat men onder gelijktijdig versta: uit dezelfde eeuw. De inscriptie van Wenggi werd door den te vroeg aan de wetenschap ontrukten Burnell gesteld in de 4de eeuw ¹⁾, en ik geloof, op gronden die ik bij eene vorige gelegenheid heb medegedeeld, dat het gevoelen van genoemden geleerde niet ver van de waarheid kan afwijken. Aan de inscriptie van Buddhagupta zou ik ten ruwe als datum aanwijzen 400 na Chr. ²⁾. Het is zonder twijfel het oudste Buddhistische stuk, tot nog toe in die streken gevonden, tenzij men de inscriptie van Keddah den voorrang zou willen toekennen. Aan gezien de karakters van de twee opschriften aanmerkelijk onderling afwijken — men bespeurt dit vooral bij de *ka* en de *pa* —, en het onderscheid in type ook op verschil van herkomst wijst, dus plaatselijk is, leidt de vergelijking niet tot een zuivere uitkomst.

Wederom anders is de type van eenige onder de rotsop-

¹⁾ South-Indian Palaeography pl. XX en XXI.

²⁾ De oudste inscripties in het land der Talaings in Achterindië zijn in dezelfde Wenggi-type en dagteekenen, volgens Dr. E. Forchhammer, uit de 4de eeuw onzer jaartelling. „The oldest Talaing inscriptions date back to the 4th century A. D., and the lythic characters are almost identical with the Dravidian-Vengi alphabet of the same period". Zie Notes on Buddhist Law by the judicial commissioner British Burma (John Jardine), III, Marriage, p. X.

schriften te Tokun, eene plaats gelegen in 't midden der provincie Wellesley. De zeven brokstukken, door kolonel Low afgeschreven en in facsimile uitgegeven in vermeld tijdschrift, pl. IV, zijn zóó klein, en gedeeltelijk ook zóó onduidelijk, dat ze geene waarde hebben dan als bijdrage tot de palaeographie.

Nº. 1 kan ik slechts gedeeltelijk ontcijferen. Het begint met *sarowa*, dat volkomen duidelijk geschreven is en nage-noeg in dezelfde type als die van Buddhagupta's monument. Het volgende woord schijnt *árâma* of *árâmam*, kloosterhof, te moeten verbeelden. De overblijvende twee of drie lettergrepen zijn onleesbaar.

Nº. 2 is in andere letters, die mij wegens de groote ontwikkeling van het klinkerteeken voor *i* voorkomen niet ouder te wezen dan van de 6de eeuw. De type herinnert aan die van Djamboe en aan die van Pattadakal in Dekkhan, alsook aan de oudste Cambodjasche inscripties van Bhawawarman. De twee eerste woorden zijn volkomen duidelijk; er staat *prathame wayasi*, d. i. »op jeugdigen leeftijd." Omtrent de lezing van de twee lettergrepen die er verder op denzelfden regel staan, verkeer ik in 't onzekere. Ik zou lezen *nâwui*, indien deze verbinding van letters niet onbestaanbaar was. Den tweeden regel kan ik ook niet ontcijferen; de drie laatste lettergrepen kunnen *dwividham* verbeelden, mits men veronderstelle dat de karakters misteekend zijn.

Van de vier lettergrepen op nº. 4 luiden de twee eerste *jaya*. Op nº. 5 lees ik, met eenige aarzeling, 48 Nº. 6 kan *siddhi* verbeelden.

Deze fragmenten van de inscripties te Tokun dragen niet, zooals de stukken van Keddah en de tempelruïnen in de provincie Wellesley, den duidelijken stempel van eenen Budhistischen oorsprong. Het eenigste wat men als kenmerkend zou kunnen beschouwen is het woord *árâma*, waarvan de lezing, jammer genoeg, niet boven alle bedenking verheven is. Gelukkig blijkt het uit de andere opschriften dat er Budhistische vestigingen op het Maleische schiereiland bestaan hebben in denzelfden tijd als waarvan de vroegste Brahmanistische en Hindusche overblijfselen op westelijk Java en op Borneo dagteekenen.

Behalve de behandelde inscripties zijn er tot heden toe, voor zoover mij bekend is, geen op het eigenlijk gezegde Maleische schiereiland gevonden. Wel valt er nog een opschrift te vermelden, dat eertijds aan den ingang van de haven van Singapur prijkte, op eenen grooten steen. In het J. As. S. B. jaargang 1837 komt van dat monument eene afbeelding voor, die de blijken draagt dat de inscriptie reeds veel geleden had. Later, niet lang vóór 1848, schijnt het, werd de steen opgeruimd en zóó beschadigd, dat er na eenige jaren slechts brokstukken van te vinden waren. De Heer Laidlay slaagde er in eenige fragmenten in zooverre te ontcijferen dat hij in staat was er een facsimile van te geven. Terecht herkende hij in de karakters het Kawischrift, en hij maakte de gevolgtrekking dat de taal van 't monument dus ook Kawi zou wezen. Die gevolgtrekking was alleszins gewettigd, omdat degene die ze uitsprak toen nog niet kon weten dat het Kawialphabet op Java ook wel eens voor Sanskritinscripties gebruikt werd.

Ik heb getracht de drie fragmenten, door Laidlay medegedeeld ¹⁾, te ontcijferen en op te maken in welke taal de inscriptie opgesteld was. Tot mijn spijt moet ik bekennen dat ik niet geslaagd ben. De karakters, afzonderlijk genomen, laten zich wel is waar meerendeels herkennen, doch de gapingen zijn zóó talrijk, dat men nergens met zekerheid de woorden kan onderscheiden. Zoo lees ik op den derden regel van fig. 1 de lettergrepen *salágalalasyanara*; op r. 2, fig. 2: *ya-ámánavana*; op r. 3: *kesarabharala*; op r. 6 van fig. 3: *yadalama*. Verondersteld dat er in 't facsimile geen klinkertekens en Anuswâra's verwaarloosd zijn, zie ik geen kans de lettergrepen zóó te scheiden dat er een onmiskenbaar Oud-javaansch woord te voorschijn komt. Ik durf echter geenszins beweren dat het stuk in eene andere taal opgesteld is.

In een werk getiteld: „The Malayan Peninsula”, van den Kapitein Begbie, dat t. a. p. aangehaald wordt door

¹⁾ J. As. S. B. XVII, Pl. III.

den Heer Laidlay, wordt, op grond van eenige opgaven in de Maleische Annalen, het gevoelen ontwikkeld dat de inscriptie zou dagteekenen van de regeering van Çri-Rāja Wikrama (1223—1236). Van den kant der palaeographie bestaat tegen dat vermoeden geen bezwaar.

Men zou kunnen vragen bij welke Kawitype, de Javaansche of de Sumatraansche, de karakters van de inscriptie van Singapur zich het nauwste aansluiten. Aangezien enkele letters, inzonderheid de *ma*, in 't Javaansche Kawi aanmerkelijk afwijken van de overeenkomstige in de opschriften van Ādityawarman uit Sumatra, en wij de Javaansche vormen op den steen van Singapur terugvinden, geloof ik dat wij de type op de fragmenten tot de Javaansch-Kawische moeten brengen. De meest karakteristieke letter van deze soort schrift is wel de *ma*, waardoor het zich onderscheidt en van 't latere Cambodjasche in het tijdperk van Sūryawarman ¹⁾ en van het Sumatraansch Kawi. Met dit laatste heeft het Javaansch Kawi daarentegen den vorm der *sa* gemeen, in tegenstelling tot het latere Cambodjasche.

Het is te vreezen dat het zoo erg geteisterde gedenkteeke van Singapur thans onherstelbaar verloren is. Des te meer reden om de aandacht te vestigen op het weinige dat daarvan in afbeeldingen is overgebleven.

¹⁾ In mijn opstel over de inscripties van Koetei nam ik aan, op grond van één jaartal, dat Sūryawarman in de 8ste eeuw van Çaka heerschte. Uit de nasporingen van de Heeren Aymonier en Bergaigne is gebleken dat die datum twee eeuwen te vroeg gesteld was. Zie de opmerkingen van laatstgenoemden geleerde in Journal Asiatique (février—mars 1882), Noot 4.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den JUNI 1883.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, M. DE VRIES, BRILL, VAN DEN BERGH, MEES, BEETS, B. FRUIN, KUENEN, HARTING, VISSERING, SIX, NABER, BORRET, HOEKSTRA, KERN, J. A. FRUIN, VAN HEERWERDEN, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, DE PINTO, HABETS, PLEYTE, BELLAER SPRUYT, TIELE, WIJNNE, VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, VERDAM, PIERSON en BOOT, secretaris.

De heer Leemans heeft bericht gezonden, dat hij door ongesteldheid verhinderd is de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en vastgesteld.

De secretaris meldt dat zijn ingekomen: 1°. bericht van het overlijden van Mevrouw de Prinses Douairiere Albert van Pruisen, geboren Prinses der Nederlanden, door den algemeenen secretaris met een brief van rouwbeklag beantwoord; 2°. brieven van den heer P. Willems te Leuven en

van den Heer F. Imhoof-Blumer te Winterthur, waarbij zij met dankbetuiging voor de eervolle onderscheiding het buitenlandsch lidmaatschap der afueeling aannemen; 3°. een omslag met 9 platen in folio, getiteld: *Choix de monnaies grecques de la collection de F. Imhoof-Blumer 2e edition*, 1883, ten geschenke van den auteur; 4°. stukken van het Comité te Mantua voor een monument voor Virgilius; 5°. een schrijven van den heer S. Muller Fzn., archivaris der rijks-archieven te Utrecht, begeleidend een pak handschriften, betreffende de familie Huygens, door het Rijk aangekocht uit de verzameling van Jhr. G. J. Beeldsnijder van Voshol, en krachtens machtiging van den Minister van Binnenlandsche zaken aan de Akademie afgestaan.

De secretaris geeft een overzicht van den inhoud, die naar zijn oordeel weinig belangrijk is. Onder de tachtig brieven van staatslieden, geleerden en andere personen aan Constantijn Huygens zijn er slechts een paar, die opmerking verdienen; een gedicht van de hand van Vondel aan Christiaan Huygens is bekend, twee brieven van Christiaan, de een aan zijn broeder Lodewijk, de ander aan Jo. Hevelius, ontleenen hun waarde meer aan den schrijver, dan aan den inhoud.

De heer Beets die ook inzage genomen heeft van de verzameling, meent dat het gedicht van J. van der Burgh aan Constantijn Huygens, (gedateerd uit Aarnhem 30 Jan. 1628) opmerking verdient en licht verspreidt over het uitgegeven antwoord van Huygens (uit den Haag 14 Febr. 1628). — Ook hij slaat de waarde der verzameling niet hoog aan.

De heer Naber vraagt het woord en zegt, dat het hem bevreemd heeft niets te hooren van eene uitnoodiging door het bestuur van het aardrijkskundig genootschap aan de akademie gericht om zich bij de feestviering van het tienjarig bestaan dier instelling, die morgen in een der zalen van *Natura Artis Magistra* zal plaats hebben, te doen tegenwoordigen. Hij meent te weten dat de zuster-afdeeling die heeft aangenomen en vraagt of dat schrijven niet aan deze afdeeling is toegezonden.

De voorzitter antwoordt dat noch hij noch de secretaris daarvan iets heeft vernomen en stelt voor bij den algemeenen secretaris inlichting te vragen en op erkenning van de rechten onzer afdeeling aan te dringen. Dien overeenkomstig wordt besloten.

De secretaris leest eene schets voor van het leven van wijlen mr. G. Mees Az., den oudsten der rustende leden van de afdeeling, die op den 31sten Januari overleden is. Hij treedt daarbij in eene beschouwing van de vrij talrijke lettervruchten door dezen voortgebracht. Dit levensbericht zal in het Jaarboek der Akademie geplaatst worden.

De heer de Goeje heeft op zich genomen het leven van Reinhart Pieter Anne Dozy voor de Akademie te beschrijven en vermeld daarmede gereed te zijn. Door ongesteldheid verhinderd herwaarts te komen, heeft hij zijne uitvoerige schets aan den heer Kern ter hand gesteld, die haar voordraagt. Ook dit levensbericht wordt bestemd voor het Jaarboek.

Vervolgens deelt de heer Hoekstra het tweede gedeelte mede zijner bijdrage: „Over de wangunst der Goden op het geluk der stervelingen”. Hij gaat na wat met betrekking tot dit onderwerp bij de gnomische en lyrische dichters, vooral bij Theognis en Pindarus gevonden wordt. Zoomin bij hen als bij de dramatische, Aeschylus, Sophocles en Euripides worden plaatsen gevonden, die met de voorstelling bij Herodotus rijmen. Toch is de spreker overtuigd, dat het denkbeeld van de wangunst der Goden op het geluk der rechtvaardigen ontstaan is in het tijdvak, toen de practische scepsis meer en meer toenam, en dus reeds in de dagen van Pindarus en Aeschylus.

Om het vergevorderde uur kan de voorzitter geene discussie over het gesprokene toelaten. Daar de heer Spruyt te ken-

nen geeft, dat hij niet in alle opzichten de zienswijze van den spreker deelt, en wellicht ook anderen bedenkingen of vragen wenschen te doen, wordt bepaald dat daartoe gelegenheid zal opengesteld worden, wanneer de bijdrage in de Verslagen en Mededeelingen zal zijn afgedrukt, waarvoor de spreker haar afstaat.

De voorzitter verklaart na rondvraag de vergadering gesloten.

DE „WANGUNST DER GODEN OP HET GELUK, OOK DER RECHTVAARDIGEN”,

NAAR

HET GRIEKSCHE VOLKSGELOOF TOT OP HET MIDDEN VAN DE VIJFDE EEUW.

DOOR

S. H O E K S T R A Bz.

In de Grieksche literatuur ontmoeten wij gedurig deze gedachte: dat de Goden jaloersch of wangunstig zijn tegenover de menschen, en met name dat die mensch, wien groot geluk ten deel valt, het voorwerp is van hunne jaloezij of wangunst, *φθόνος τῶν θεῶν*. Na het midden van de vijfde eeuw begint genoemde gedachte meer en meer eene scherp bepaalde gestalte te dragen. 't Is vaak, als of het genoeg is, dat iemand eene zekere hoogte van geluk of aanzien bereikt, om door de Goden met scheele oogen te worden aangezien. »De Godheid», zegt K. F. Nägelsbach ¹⁾

¹⁾ *Nachhomerische Theologie des griechischen Volksglaubens bis auf Alexander*. Nürnberg 1857. S. 49. Nog sterker drukt hij zich, S. 58, uit: »De Grieken beschouwen hunne Goden ook als tegenpartij der menschen, gehouden om de belangen der partij te handhaven tegenover de menschenwereld en hare aanmatigingen. Zoo komen zij in eene jaloersche, nijdige, ja vijandige verhouding tot de menschen. Dit maakt hunne Nemesis onrechtvaardig, en drijft hen tot haat, leugen en bedrog, ja zelfs hiertoe, dat zij diegenen verblinden, die zij door schuld willen prijsgeven aan de straffende gerechtigheid. Deze vlekken kleven hun ook dan aan, als wij het volksgeloof aan ergerlijke godengeschiedenissen niet mederekenen; deze laatsten toch werden door de verlichten verworpen.»

Solon en de overigen zoo spreken, om zijne meeningen met het gezag van oude wijzen en geëerde mannen te bekleeden. Zoo zegt hij zelf, met kennelijken terugslag op de rede van Artabanus ⁹⁾: „Dit alles”. nml. de vernieling van Persische schepen door storm en onweder, „geschiedde van » Gods wege, om de Persische legermacht aan de Helleensche » gelijk te maken.” Ook weet hij ons te verhalen van eene » *ἐκ θεοῦ νέμεσις μεγάλη*,” die Croesus trof, » vermoedelijk”, zegt hij, » omdat hij zichzelven den gelukkigsten van » alle menschen achtte.” Het woord *νέμεσις* beteekent hier volkomen hetzelfde, als wat hij elders *φθόνος* noemt ¹⁰⁾.

Dat het denkbeeld — laat ik liever zeggen, het wanbegrip — van de wangunst of jaloezij der Goden op het geluk der menschen reeds vóór Herodotus bestond, spreekt wel van zelf. Maar eene andere vraag is deze, of het ook reeds dagteekent van vóór de vijfde eeuw, gelijk, voor zoover mij bekend is, allen aannemen. In een fragment, hetwelk den naam van Aesopus draagt, wordt eerst, echt pessimistisch, het goede en kwade in het leven tegenover elkander geplaatst, waarop dan deze regels volgen:

*κῆν τι πάθῃ τις
ἐσθλόν, ἀμειβάτην ἐκδέχεται Νέμεσιν.*

Ware dit fragment echt, dan zouden wij hier misschien eene getuigenis voor de oudheid van de afgunst der Goden, zooals Herodotus haar voorstelt, bezitten, die opklimt tot ongeveer de zesde eeuw ¹¹⁾. Inderdaad meent Hartung, dat

⁹⁾ VIII. 13. Ik haal hier VIII. 109 niet aan, waar Themistocles de Goden wangunstig op den Persischen koning noemt, omdat deze, hoewel slechts één enkel mensch, Azië en Europa onder zijnen scepter wilde vereenigen. Hier toch schijnt de wangunst der Goden een ander karakter te dragen; zij wordt althans mede in samenhang gebracht met de heiligschennis en de vele misdaden, welke Xerxes bij zijnen inval in Griekenland gepleegd had.

¹⁰⁾ I. 34.

¹¹⁾ Misschien; deze versregels laten zich echter desnoods ook anders verklaren. Dat men in dagen van geluk voor lotwisseling vreest, kan ook zijn in het besef, dat men eigenlijk dit geluk niet waard is; streng ge-

dit vers het werk is van één der zeven wijzen. Als wij niets anders van Hartung wisten, dan zou deze meening ons geenszins een hoogen dunk geven van zijn critisch talent. Want ik acht het nauwelijks denkbaar, dat eenig deskundige anders zou kunnen oordeelen dan Bergk, die dit fragment een »satis novicium poema" noemt ¹²⁾. Onze vraag blijft derhalve door dit fragment nog onbeantwoord.

Zij is eene voor de godsdienstwijsbegeerte hoogst belangrijke vraag. Indien toch de voorstelling van Herodotus omtrent de wangunst der Goden reeds in de periode van de meer naïeve vroomheid bij de Grieken heerschende was, dan zouden wij hier te doen hebben met een verschijnsel op het gebied van de phaenomenologie der godsdienstige bewustheid, hetwelk niet alleen geheel eenig, maar ook uit een psychologisch-godsdienstig oogpunt raadselachtig, zoo niet geheel onverklaarbaar zou zijn, en allerminst te begríppen bij de Grieken; dezen toch noemen het geluk gaarne

nomen zou zelfs het woord νέμεσις deze verklaring aanbevelen; de νέμεσις is naar haar wezen ἀντιστηκούσα. In dezen samenhang het woord νέμεσις gebruiken, is wezenlijk het τι πάσχειν ἐσθλόν in het licht van eene schuld of zonde plaatsen.

¹²⁾ Het fragment luidt zoo:

Πῶς τις ἔνευ καμάρου σε φύγη, βίε; μυρία γάρ σου
 λυγρά· καὶ οὔτε φυγεῖν εὐμαρές, οὔτε φέρειν·
 ἡδέα μὲν γάρ σου τὰ φύσει καλὰ, γαῖα, θάλασσα,
 ἥστρζ, σεληναίης κύκλα καὶ ἡελίου·
 τ᾽ ἄλλα δὲ πάντα φόβοι τε καὶ ἔλγεα· κῆν &c.

De tegenstelling is zeer gekunsteld. Bij de optelling der ἡδέα zou men geheel iets anders verwachten; het door hem genoemde is slechts de buitenkant der zaak; 't is eene natuurbewondering, die ons het bekende fragment van Aristoteles bij Cicero, *de natura deorum*, II, 37, herinnert, maar die geen antiek karakter draagt; van de ἡδέα τοῦ βίου vernemen wij eigenlijk niets. De uitdrukkingen ἔνευ καμάρου, πάσχειν τι ἐσθλόν schijnen bekendheid met Pind., *Pyth.* XII. 51. IX. 157 te verraden. De vorm σεληναία klinkt ook niet bijzonder antiek. Het oordeel van Bergk, hetwelk deze geleerde evenwel met geen enkel woord motiveert, is derhalve niet ongegrond. *Poetae Lyrici Graeci*. II. p. 64,

met eenen naam, die het in het licht van eene Godsgave stelt; ik bedoel den naam *εὐδαιμονία*; ook gebruiken zij de uitdrukkingen *εὐδαιμων* en *φίλος θεοῦ* als synoniem ¹³⁾. Hangt daarentegen de voorstelling, die wij bij Herodotus vinden, oorzakelijk samen met den invloed van, of de reactie tegenover het scepticisme, dan is haar ontstaan hoogst eenvoudig te verklaren; maar dan heeft zij zelve ook hare geheel eenige beteekenis verloren.

Eer wij tot het onderzoek van dit vraagstuk overgaan, is het niet ondienstig enkele opmerkingen mede te deelen, ten einde ons onderwerp scherper te begrenzen.

10. Verreweg de meeste oude volken gelooven niet alleen aan goede en welwillende, maar ook aan booze of aan den mensch vijandige Goden en goddelijke wezens, aan *θεοὶ ὠφελοῦντες* en *θεοὶ βλαπτοῦντες* ¹⁴⁾. Tot op eene zekere hoogte is dit geloof zelfs algemeen. Het oude Testament spreekt van de slang in het Paradijs ¹⁵⁾, die althans later met den duivel vereenzelvigd wordt ¹⁶⁾, van den Azazel ¹⁷⁾, van den Satan ¹⁸⁾; het Nieuwe, van den God dezer wereld ¹⁹⁾, van den duivel en zijne engelen ²⁰⁾, van Beëlzebub en zijne

¹³⁾ Arist., *Eth. ad Nic.* I. 10, p. 1099. B. 12 noemt de *εὐδαιμονία Θεόδοτος*. Xen., *Apol.* c. 32 noemt het lot van Socrates *θεοφιλή μίαν*. Plutarchus *De puer. educ.*, p. 2. C gebruikt de woorden *εὐδαίμων* en *θεοφιλής* als synoniem. Isocrates, *Evag.* c. 27 noemt het geluk van Evagoras een bewijs, dat hij bij de Goden bemind was. Zijn leven was, zegt hij, *εὐτυχέστερος καὶ θεοφιλέστερος* dan dat van de meeste halfgoden, die wegens hunne voortreffelijkheid onsterfelijk zijn geworden. Daarentegen geldt ongeluk als een teeken van den haat der Goden; *θεομισῆς* beteekent: bij de Goden gehaat en daardoor ongelukkig. Verg. ook Theognis, vs. 653.

¹⁴⁾ Plutarchus, *Plac. phil.* I, p. 880 B.

¹⁵⁾ *Gen.* III, 1—5.

¹⁶⁾ *Sap.* II, 23 vg. 2 *Cor.* XI, 3. *Op.* XII, 9. XX, 2.

¹⁷⁾ *Lev.* XVI.

¹⁸⁾ 1 *Chron.* XXI, 1. *Job* I, II. *Zach* III, 1, 2.

¹⁹⁾ 2 *Cor.* IV, 11.

²⁰⁾ *Matth.* XXV, 41.

démonen ²¹⁾, van de machten der duisternis ²²⁾. Dit geloof heeft evenwel niets hoegenaamd te maken met het τὸ θεῖον πᾶν φθονερόν, gelijk reeds het woord πᾶν bewijst.

Bovendien, de Olympische Goden bij de Grieken dragen nooit het karakter van θεοὶ βλαπτοῦντες. Deze laatsten behooren tot het rijk van den Nacht en de Onderwereld. Ik bedoel o. a. den Hades, die χωρὶς θεῶν woont ²³⁾, een βασίλειος θεός bij uitnemendheid, een God, zegt Erinna ²⁴⁾, die eene lieve bruid uit het leven wegrukt; aan de Μοῖρα of Μοῖραι en de Νέμεσις of Νεμέσεις, beiden dochters van den Nacht; aan den Θάνατος, wiens »zeden», zegt Apollo, aan de menschen vijandig, bij de Goden gehaat zijn ²⁵⁾; deze allen worden vaak genoemd βασίλειοι of φθονεροὶ δαίμονες; zoo ook de Ἐρινύες,, aan welken althans in de *Eumeniden* van Aeschylus vaak soortgelijke titels worden gegeven ²⁶⁾. Dionysius van Halicarnasse gewaagt uitdrukkelijk van de βασίλειος Ἐρίνυς ²⁷⁾. Maar deze Goden behooren niet tot de θεοὶ Ὀλύμπια δώματ' ἔχοντες, gelijk Isocrates (*ad Phil.* c. 49) uitdrukkelijk verklaart: τοὺς μὲν (scil. θεοὺς) τῶν ἀγαθῶν ἡμῖν αἰτίους ὄντας, Ὀλυμπίους προσαγορευομένους, τοὺς δ' ἐπὶ ταῖς συμφοραῖς καὶ ταῖς τιμωρίαις τεταγμένους δυσχερεστέρας τὰς ἐπὶ νυμίας ἔχοντες. Alleenlijk, ook Ares, een Olympiër, werd wel eens, althans later, onder de θεοὶ βλαπτοῦντες gerangschikt ²⁸⁾; maar Ares is onder de Olympiërs ook eens

²¹⁾ Matth. XII, 24.

²²⁾ Joh. XII, 31. XIV, 30. XVI, 11. Efes. II, 6. VI, 12.

²³⁾ Euripidis *Tragoediae, fragmenta, epistolae, ex editione* Josuae Barnesii. Lipsiae 1778, 1779, 1788. *Hecabe*, vs. 2.

²⁴⁾ *Fragm.* 6, bij Theod. Bergk, *Poetae lyriici graeci*. Ed. 4^a. Lips. 1882. III. p. 145.

²⁵⁾ Euripides, *Alc.* vs. 62 vg. Verg. ook Hesiod, *Theog.* vs. 766, ἰχθῦδες δὲ καὶ ἀθανάτοισι θεοῖσιν; alsmede Sappho, bij Bergk, III. p. 133, fragm. 137.

²⁶⁾ Aeschylus, *Eum.*, vs. 186, 609, 686 vg.

²⁷⁾ D. H., *Ant. Rom.*, IX, 45.

²⁸⁾ Plutarch., a. pl.

tamelijk vreemde figuur; Athene, de tweede Godheid naast Zeus, is zijne natuurlijke vijandin ²⁹⁾; zelfs Zeus zegt tot hem:

ἐχθιστος δὲ μοι ἐσσι θεῶν, οἷ Ὀλυμπον ἔχουσιν ³⁰⁾,

en hij verklaart, dat hij, Ares, eigenlijk bij de Titanen, niet bij de Olympische Goden, te huis behoort ³¹⁾:

εἰ δὲ τευ ἐξ ἄλλου γε θεῶν γένεν ὧδ' αἰδηλος,
καὶ κεν δὴ πάλαι ἦσθα ἐνέρετος Οὐραυνίωνων.

Deze beschouwing van Ares is bij de Grieken heerschend gebleven. Sophocles noemt hem τὸν ἀπότιμον ἐν θεοῖς θεόν. Het koor in den *Oedipus Rex* (vs. 200—203, 215) bidt Zeus hem met zijn bliksem te vernielen:

τὸν, ὦ πυρφόρων ἀστραπᾶν
κράτη νέμων, ὦ Ζεῦ πάτερ,
ὑπὸ σῶ φθίσον κεραυνῶ.

Men weet menigmaal bij dezen dichter niet te zeggen, of men, waar hij het woord »Ares» bezigt, met eenen God, dan wel met eene personificatie van het gruwzame slagveld te doen heeft; het laatste in ieder geval verreweg het meest ³²⁾.

20. Uit iedere anthropomorphische voorstelling der Goden vloeien allicht ook zulke opvattingen voort, die schijnbaar tot dezelfde categorie, als de φθόνος τῶν θεῶν, behooren.

Zoo, om vooreerst dit te noemen, hebben de individueele

²⁹⁾ Homerus. *Iliad.* V, 583 vgg. XXI, 400 vgg. Waarom? De wijze krijgsgodin, die het plan van den veldtocht beraamt, en alles met een bepaald doel en na rijp beraad doet, kan den ruwen en wilden God van het slagveld, die er maar op inhakt, en nu eens aan de zijde van de eene, dan aan die van de andere partij optreedt, dien echten ἀλλοπρόσαλλον, *Iliad.* V, 831, 889, slechts haten, omdat zulk een God haar overal in den weg staat, en hij eigenlijk, waar het er op aankomt, tegenover de verstandige krijgsgodin niets te beteekenen heeft. Een Odysseus is gevaarlijker voor Troje, dan tien Diomedessen.

³⁰⁾ *Iliad.* V, 890.

³¹⁾ vs. 897 vg.

³²⁾ Fr. Lübker, *Die Sophokleische Theologie und Ethik.* (I, 36) wijst op *Electr.*, vs. 1224 vg. (in mijne uitgave 1243 vg.): κἄν γυναιξίν ὡς Ἄρης ἐνέσται.

Grieksche Goden bij afwisseling sympathie voor dezen, antipathie jegens genen, gelijk Chrysothemis tot Electra zegt ³³⁾:

τοῖς ἀντοῖσι τοι
οὐχ ἀντὸς αἰεὶ δαμόνων παρασταεῖ.

en zijn dan vaak jegens hem, of welwillend of vijandig gestemd, gelijk dezelfde verklaart ³⁴⁾:

δαμῶν δὲ τοῖς μὲν εὐτυχῆς καθ' ἡμέραν,
ἡμῖν δ' ἀπορρεῖ κάπνι μηδὲν ἔρχεται.

Maar ook omgekeerd heet het, dat de eene mensch voorliefde voor dezen, de andere mensch voor genen God gevoelt:

ἄλλοισιν ἄλλος θεῶν τε κ' ἀνθρώπων μέλει ³⁵⁾.

Zoo zijn, verder, de Grieksche Goden jaloersch op hunne eer. Trouwens, zelfs Israëls Jahveh was een jaloersch God ³⁶⁾, prat op de eer, die hem toekomt ³⁷⁾, op wiens eerzucht de Profeten pleiten, om hem zacht jegens het zondige volk te stemmen ³⁸⁾. Nu gold bij de Grieken de eer voor het hoogste en heerlijkste der uitwendige levensgoederen, waarop zelfs de Goden hoogen prijs stelden ³⁹⁾; en daarom past

³³⁾ Sophocl., *El.* 916 vgg.

³⁴⁾ a. pl. *El.* 999 vg.

³⁵⁾ Euripid., *Hippol.*, 104. Verg. vs. 1092.

³⁶⁾ *Exod.* XX, 3 vgg. Bij den God Israëls — dit zie men niet voorbij! — is de jaloerschheid een symptoom van liefde, naar den regel, door Plutarchus (*de virt. prof. sent.* p. 84 C) gesteld: οὐτε γὰρ ἕως ἐνεργὸς εἰ μὴ μετὰ ζηλοτυπίας ἐνεστί. De uitdrukking „jaloersch” wijst op het beeld der huwelijksgemeenschap, hetwelk de gewijde schrijvers des O. T. zoo vaak en gaarne gebruiken, om de betrekking van Jahveh en zijn volk aan te duiden, gelijk daarom ook afval van Jahveh „afhoereren” genoemd wordt. Verder *Exod.* XXXIV, 14. *Deut.* V, 7 vgg., VI, 14 vg. XXXII, 16, 21. 1 *Kon.* XIV, 21.

³⁷⁾ 1 *Sam.* II, 30. *Jes.* XLII, 8. XLVIII, 9 vgg. *Mal.* I, 5.

³⁸⁾ *Num.* XIV, 13 vgg. *Ex.* XXXII, 9 vgg. *Jos.* VII, 9. *Ezech.* XX, 8 vg., 13 vg., 21 vg., 44. XXXVI, 21 vg., 32. *Dan.* IX, 18 vg.

³⁹⁾ Aristot., *Nic.* IV, 7, p. 1123 B, 18 vgg. Verg. I, 3, p. 1095 B 22 vg. VIII, 16, p. 1163 B 3 vgg.

inderdaad op de Grieksche Goden, wat Ovidius ⁴⁰⁾ de Godin Chloris (Flora) spreken laat:

Nos quoque tangit honor: festis gaudemus et aris:
 Turbaque coelestes ambitiosa sumus.
 Saepe Deos aliquis peccando fecit iniquos,
 Et pro delicto hostia blanda fuit.
 Saepe Jovem vidi, cum jam sua mittere vellet
 Fulmina, ture dato sustinuisse manum.
 At si negligimur, magnis injuria poenis
 Solvitur et justum praeterit ira modum.

In denzelfden geest zegt Euripides ⁴¹⁾:

ἔνεστι γὰρ δὴ καὶ θεῶν γένει τόδε
 τιμώμενοι χαίρουσιν ἀνθρώπων ὕπο.

30. Vooral is het noodig, zich de oud Grieksche voorstelling der vergeldende gerechtigheid Gods te vertegenwoordigen.

Vooreerst is deze straffende gerechtigheid zoo onvoorwaardelijk, zoo zonder grenzen, dat zij ons vaak al te groote hardheid en gestrengheid moet dunken. Alle kwaad moet worden afgeboet. Berouw doet hier niets af. Voor vergeving en kwijtschelding van straf aan den boetvaardige is er in de oud Grieksche gerechtigheidsidee geene plaats. Zoo weinig kennen de Goden in den ouden tijd verschooning, dat zelfs de latere Grieken, o. a. reeds Sophocles, aan eene zekere ergernis daarover vrijmoedig lucht geven ⁴²⁾. Is de daad

⁴⁰⁾ *Fast.* V, 297 vgg.

⁴¹⁾ *Hippol.*, vs. 7 vg.

⁴²⁾ Verg. Sophocles *Trach.* 1273 vgg., waar Hyllus spreekt over het strafgericht der Goden, onder hetwelk Heracles te gronde gaat; Zeus nml. was op hem vertoornd wegens den schandelijken moord van Iphitus, vs. 269—275. Hij zegt:

τά δε νῦν ἐστῶτ', οἰκτρὰ μὲν ἡμῖν,
 αἰσχρὰ δ' ἐκείνοις. nml. τοῖς θεοῖς.

Verg. Dr. Friedr. Lübker, *Die Sophokleische Theologie und Ethik.*, Erste

gepleegd, dan moet zij gestraft worden. Naar datgene, wat wij schuld noemen, wordt niet eigenlijk, althans niet in de eerste plaats gevraagd. Eerst bij Sophocles begint de onderscheiding tusschen »opzettelijke of bewuste en onvrijwillige of onbewuste schuld,” tusschen zulke schuld, die in den grond der zaak evenzeer ongeluk als schuld is, ἄρτη, en tusschen boos opzet, ὕβρις. Ik althans herinner mij niet, dat deze onderscheiding bij Grieksche schrijvers vóór hem gemaakt is.

Ook maakt de goddelijke νέμεσις, uit het oogpunt van de schuld, niet een zoo scherp onderscheid tusschen den individüelen mensch en de familie, waartoe hij behoort, als wij billijk achten. De schuld rust op het geheele geslacht; de persoonlijke schuld en de familie-schuld vloeien uit het oogpunt der vergelding samen. Het kwaad — zietdaar het oud Grieksche geloof, dat nog in de Tragoediën van Sophocles vertegenwoordigd is, al was het in zijnen tijd reeds aan het wankelen gebracht — het kwaad woekert voort in kinderen en nazaten; dien ten gevolge vervolgt de goddelijke wraak de geslachten gedurende vele generatiën. Daarom zochten de Grieken de laatste verklaring der lotwisselingen van kinderen en nazaten in de deugden en misdaden der vaderen, die zich trouwens ook zelve voortplantten. »In hunne schatting,” zegt Leopold Schmidt ⁴³⁾, »waren voorouders, ouders, kinderen en nazaten zoo nauw verbonden, dat het »overdragen der straffen van de eersten op de laatsten vol- »komen natuurlijk scheen”. Uitdrukkingen als deze: εὐγενής καὶ ἐξ εὐγενῶν, εὐσεβής καὶ ἐξ εὐσεβῶν, ἀγαθὸς καὶ ἐξ ἀγαθῶν, κακὸς καὶ ἐκ κακῶν, πονηρὸς καὶ ἐκ πονηρῶν, δοῦλος καὶ ἐκ δούλων, enz., komen bij de Grieksche classieken onophoudelijk voor ⁴⁴⁾, de daarin uitgedrukte gedachte

Halfte. Kiel 1851. S. 12. Ook volgens den *Prometheus* van Aeschylus is er in Zeus en de Olympiërs niet veel gemoedelijks, geen zweem van medelijden.

⁴³⁾ *Die Ethik der alten Griechen*. Berlin 1882. I. S. 71.

⁴⁴⁾ a. w. I. S. 159, 322 vg. 361.

in andere woorden natuurlijk nog overvloediger ⁴⁶⁾). Euripides ⁴⁶⁾ noemt het een *παλαιὸς αἶνος*, die ten volle waar is: *οὐκ ἂν γένοιτο χρηστὸς ἐκ κακοῦ πατρός*. Heet het in het tweede gebod van den decaloog, dat Jahveh de misdaden der vaderen aan de kinderen tot het derde en vierde lid bezoekt, het is alsof Aeschylus de vervulling van dit woord beschrijft, waar hij zegt ⁴⁷⁾:

*παλαιγενῇ γὰρ λέγω παρβασίαν οὐκ
ἄποινον, αἰῶνα δ' ἐς τρίτον μένει.*

Daarom bidt de vrome Pindarus ⁴⁸⁾ tot Zeus, dat hij eenvoudige levensbanen moge bewandelen:

*θανὼν ὥς
παισὶ κλέος μὴ τὸ δύσφαιμον προσάψω.*

Deze leer der overerving geldt natuurlijk, ook in het Grieksche volksgeloof, niet voor eene mathematische waarheid, zij vindt bij de Tragici, maar ook reeds vroeger, herhaaldelijk tegenspraak. Al behoort het spreekwoord: *ἡρώων γεννήματα πῆματα*, tot een zeer laten tijd, toch zal gewis Aristoteles wel niet de eerste geweest zijn, die de opmerking maakte, dat telgen uit adellijke geslachten doorgaans *εὐτελείς* (weinig waard) zijn, en dat een edel geslacht (*ἀγαθὸν γένος*) slechts een tijdlang voortreffelijke mannen voortbrengt; de *εὐφυνᾶ γένη* slaan dan over tot dollemans zeden (*μανικώτερα ἢ θη*), terwijl afstammelingen van wijze en brave voorouders tot onnoozelheid en traagheid vervallen; van het eerste, zegt hij, zijn de afstammelingen van den ouden Dionysius en Alcibiades, van het andere die van Cimon, Pericles en Socrates doorslaande bewijzen ⁴⁹⁾. Maar in vroe-

⁴⁶⁾ Bijv. alleen bij Euripides: *Hec.*, 379; *Or.* 1676. *Alc.* 333. *Iph. in T.*, 609 vg. *Heracle.* 298—304, 326 vg. *Alcmaeon*, fr. 8. *Antig.*, fr. 11. *Antiope*, fr. 18. *Archel.*, fr. 20. *Beller.*, fr. 14. *Temen.*, fr. 13. *Phaedr.*, fr. 7. *Fragm. incerta*, N°. 62, 63 enz. enz.

⁴⁶⁾ *Dictys*, fr. 11.

⁴⁷⁾ *Septem. c. Th.*, 742 vg.

⁴⁸⁾ *Nem.* VIII, 59, 60.

⁴⁹⁾ *Rhetor.*, II, 15, p. 1390 B 72 vgg. Verg. ook *Polit.*, p. 1255 A 33 vgg.

geren tijd gold dit als de meest algemeene regel, hoewel niet zonder vele uitzonderingen ⁵⁰⁾:

οὔτε γὰρ ἐκ πολλῆς ῥόδα φέρεται οὐδ' ὑάκινθος
οὔτε ποτ' ἐκ δούλης τέκνον ἐλευθέριον.

En als iemand tot eenen Griek uit de oudheid gezegd had, om de woorden van Juvenalis te gebruiken ⁵¹⁾:

Malo tibi pater sit Thersites, dummodo tu sis
Aeacidae similis Vulcaniaque arma capessas,
Quam te Thersitae similem producat Achilles;

dan zou hij dit niet tegengesproken, maar een ondenkbaar geval genoemd hebben. Eerst bij Euripides, en niet vroeger, treffen wij gedachten, als die van Juvenalis, aan ⁵²⁾. Het Grieksche epos kent geen enkelen held, die ἀπάτωρ (nullo patre natus) was.

4°. Volgens Ezechiël zegt Jahveh: »Ik zal dien verhoogen, »die laag is, en dien vernederen, die hoog is." Deze zelfde gedachte wordt zeer dikwijls door de Profeten, de Evangelisten en de Apostelen uitgesproken ⁵³⁾. Men denke bijv. aan het treurig lot van Nebucadnezar, »omdat hij den Koning »des hemels de eere niet gaf;" aan dat van Herodes, die, omdat hij zich bovenmenschenlijke hulde liet brengen, en verzuimde aan God de eer te geven, door eenen engel des Heeren geslagen werd, en op deerniswaardige wijze zijn leven eindigde ⁵⁴⁾. Niemand evenwel denkt er aan, Jahveh

⁵⁰⁾ Theognia, vs. 537 vgg. De uitzondering, bijv. vs. 737 vgg.

⁵¹⁾ Satir. VIII, 270 vgg.

⁵²⁾ Euripides, *Electra*, 367 vgg., 383 vgg., 550 vgg. 1097. *Alex.*, fr. 12 en 13. *Cress*, fr. 4. *Diet.*, fr. 10. *Melan.*, fr. 14. Zoo kiest hij beslist partij voor slaven, *Helen.*, vs. 734 vgg. *Ion*, vs. 853 vgg. *Melan.*, fr. 6 en 14. *Phryz.*, fr. 10, alsmede voor onechte kinderen, *Androm.*, vs. 637 vgg. *Andromed.*, fr. 24. *Antig.*, fr. 9. *Eurysth.*, fr. 5. Verg. ook Plato, *Theaet.*, p. 174 E. 175 A.

⁵³⁾ *Ezech.* XXI, 26. Verg. verder 1 *Sam.* II, 7 vgg. 2 *Sam.* XXII, 28. *Job* V, 11. *Psalm* CXIII, 7. *Jes.* II, 11—17. V, 15. *Matth.* XXIII, 12. *Luc.* I, 52. XIV, 11. XVIII, 14. *Jacob.* IV, 6, 10. 1 *Petr.* V, 5, 6.

⁵⁴⁾ *Dan.* IV, 25 vgg. *Hand.* XII, 21 vgg.

of den God des Nieuwen Testaments jaloersch te noemen op het geluk der vromen. Dezen regel passe men ook toe op de Grieksche literatuur. Aan Ezechiëls woord doet bijv. het antwoord van Aesopus op de vraag van Chilo: »wat »Zeus gewoon was te doen?" ons onwillekeurig denken: τὰ μὲν ὑψηλὰ ταπεινοῦν, τὰ δὲ ταπεινὰ ὑψοῦν⁵⁵⁾. Ook in de Grieksche geschriften komt deze gedachte gedurig voor. Maar bij het »hooge" wordt hier, even als in het Oude en Nieuwe Testament, altijd tegelijk aan zondige zelfverheffing gedacht, gelijk dit onder andere duidelijk uitkomt in eene meesterlijke passage in den *Ajax* van Sophocles (vs. 758 vgg), waarvan de vier eerste regels het thema en den slot-som uitspreken:

τὰ γὰρ περισσὰ κἀνόνητα σώματα
πίπτειν βαρεῖαις πρὸς θεῶν δυσπραξίαις
ἔφασχ' ὁ μάντις, ὅστις ἀνθρώπων φύσιν
βλαστὼν, ἔπειτα μὴ κατ' ἀνθρώπων φρονεῖ⁵⁶⁾.

Het is derhalve hoogst gevaarlijk, hetzij om zelf op zijn geluk te roemen, of om zich te hooge lofspraak van anderen te laten aanleunen, naar dit woord van Aeschylus⁵⁷⁾:

τὸ δ' ὑπερκότως κλύειν εὖ
βαρὺ βάλλεται γὰρ ὄγκοις
Διόθεν κεραννός.

Reeds Pittacus geeft den raad, om het geluk te verbergen, terwille van den nijd, opdat men niet zelf een voorwerp des medelijdens worde⁵⁸⁾. Eindelijk

⁵⁵⁾ Diog. Laert., I. *Chilo*, II, 69.

⁵⁶⁾ Verg. Eurip., *Med.* 125 vgg. *fragm. inc.*, N°. 29, 30, 70, 129 en *fr. inc.* B, N. 7 enz.

⁵⁷⁾ *Agam.*, vs. 456 vgg. Ik lees met Hartung ὄγκοις; de lezing ὅσσοις heeft hier nauwelijks zin. Wellicht denkt Aeschylus bij ὄγκοις te gelijk wel aan de overdrachtelijke beteekenis, die dit woord somtijds heeft: hoovaardij, overmoed. Verg. ook Euripides, *Herac.* 203—205.

⁵⁸⁾ Stob. *Flor.*: τὴν εὐτυχίαν κρύπτει φθόνου χάριν, μὴ οἰκτείρου. Naar de opvatting van Nägelsbach, *Nachh. Theol.*, S. 51, is ook de bede

5°. is het reeds tallooze malen opgemerkt, dat de oude Grieken een diepen indruk ontvingen van de plotselinge en onverklaarbare wisselingen van het menschelijke levenslot, van die ontzettende macht van den lotsdaemon, »saeva Necessitas" zegt Horatius ⁵⁹⁾:

Praesens vel imo tollere de gradu
Mortale corpus, vel superbos
Vertere funeribus triumphos.

Wegens de doorgaande onbestendigheid van het lot vatte men gaarne het geluk op als voorbode van het leed, het leed als profetie van den lust, maar het eerste veel meer dan het laatste. Sophocles vooral was hiervan diep doordrongen ⁶⁰⁾. Natuurlijk geschiedde deze lotwisselingen onder het bestuur der Godheid; maar toch worden zij in vele gevallen door de Grieken evenmin aan God toegeschreven, als wij dit doen, waar wij spreken van het »nijdige" lot. Ook Virgilius *Aeneid*, XII, 311 vg, noemt het onzeker, toen Aeneas uit de verte door een pijl getroffen werd,

Quis tantam Rutulis laudem, casusne Deusne,
Adtulerit.

van Pindarus tot Zeus voor het door hem gelukkig geprezen Corinthe: ἀφ' ὅννητος ἔπεσσιν γενοίσι Olymp. XIII, 35, hiervan een voorbeeld. Mijns inziens beteekent ἀφ' hier ongeveer hetzelfde als ἐπ' ἄκοος ἱλαρός, εὐμενής, παρ' ὅρων, etc. De dichter toch denkt, naar mijn gevoelen, bij ἔπεσσιν niet aan de voorafgaande lofspraak op Corinthe, maar aan de onmiddellijk volgende bede voor deze stad en voor Xenophon.

⁵⁹⁾ Carm. I, 35, vs. 2—4, 17.

⁶⁰⁾ Dr. E. Müller, *Ueber Sophokleische Naturanschauung*. Liegnitz, 1842. S. 31, 32. Hij haalt dit schoone, diep weemoedige fragment van Sophocles aan:

χωρὸς γὰρ αὐτός ἐστιν ἀνθρώπου φρενῶν
δπου τὸ τεργνὸν καὶ τὸ πημαῖνον φύει.
δακρυῖ ποτὶ γούν καὶ τὰ καὶ τὰ τυγχάνων.

alsmede het woord van Priamus (of Achilles?) uit de *Phryges*, dat zoo melancholisch klinkt: διαπεφρούρηται βίος. Ook Solon zal, volgens Stobaeus (*flor.* III), gezegd hebben: ἡδονὴν φεῦγε· αὐτὴ τὴν λύπην τίττει.

De Grieken verpersoonlijken het lot in 't algemeen en het nijdige lot in 't bijzonder gaarne tot eenen *δαίμων*, het laatste tot eenen *φθονερὸς* of *βάσκανος δαίμων*, dien zij meermalen vrij scherp van de Goden onderscheiden. Zoo bijv. zegt Ion in de tragoedie van Euripides, naar hem genoemd: *τὰ τοῦ θεοῦ μὲν χρηστὰ, τοῦ δὲ δαίμονος βαρύνει* ⁶¹⁾. Ook Alcibiades denkt niet aan de Olympische Goden, als hij zijne rampen toeschrijft aan zijne eigene, zijne persoonlijke *τύχη πονηρῇ καὶ φθονερῷ δαίμονι* ⁶²⁾, evenmin als Flavius Josephus een blaam wil werpen op den God van Israël, als of deze een wangunstige God zou zijn, waar hij zegt: *ἐνθα δὴ καταμέμψαιτ' ἂν τις ὡς φθονεράν ἐπὶ ταῖς ἀρεταῖς τὴν τύχην καὶ κωλύουσαν αἰεὶ τὰ παράδοξα τῶν κατορθωμάτων* ⁶³⁾.

Intusschen, vaak wordt eene dergelijke treurige wending, die in een gelukkig lot plaats grijpt, aan de Goden zelve toegeschreven, ook dan wel, als er geene reden bestaat om het geluk in oorzakelijken samenhang met zonde of onrecht te brengen. Ook in dit geval evenwel kan er eene wanverhouding bestaan tusschen het groot geluk van een mensch en hetgeen hij waard is, of zijne verdiensten. Deze wanverhouding wordt door de *Νέμεσις* niet geduld. Men kan zich deze wanverhouding op onderscheidene wijze denken:

10. Men verwerft zich voorspoed of rijkdom langs den weg van onrecht en zonde.
 20. Men doet dit wel langs wettigen weg, maar vervalt nu tot *ὑβρις, ὀφρὴν μείζω τῆς τύχης ὑπαίρων*.
 30. Men wordt niet door verdienste, maar door louter toeval gelukkig, terwijl men dit geluk niet waard is.
- Het eerste geval behoort tot de categorie der *Δίκη*, het

⁶¹⁾ Vs. 1374 vg. Verg. *Rhes.* 728. *Hec.* 722 vg., 1056 vg. en andere plaatsen, waar van *δαίμων τις* sprake is. Verder Aristoph., *Plut.*, vs. 61. Plato, *Epinom.* p. 984 E. In het *Conv. sept. sap.*, p. 153 A bij Plutarchus zegt Periander: *Τι ὠρελιμώτατον; Θεός. Τι βλαβερώτατον; Δαίμων. Τι ἡμμελώτατον; Τύχη.*

⁶²⁾ Plutarch., *Vita Alc.* c. 33, p. 210 A.

⁶³⁾ *Bell. Jud.* VI, 1, § 16.

tweede en derde tot dat der *Nέμεσις*, die vaak met den *φθόνος τῶν θεῶν* vereenzelvigd wordt. (Immers *φθονεῖν* is niet alleen *benijden*, maar ook niet-*vergunnen*, niet-*toelaten*; als men *tegen iets is*, iets *ongaarne ziet*, over iets *ontstemd wordt*, ook al is er van *wangunst*, van *benijden*, geen sprake, gebruikt men vaak dit woord.) Ook dit behoort tot de functie van de *Nέμεσις*: de wanverhouding op te heffen in juist tegenovergestelden zin; nml. als iemand langs den weg der deugd tot ongeluk komt, of als het toeval iemand, die waardig is gelukkig te zijn, ongelukkig maakt, enz. Maar dit geval komt uit den aard der zaak veel minder ter sprake.

De *Nέμεσις* is de in wereld regeerende macht, die gericht is op de opheffing van iedere wanverhouding tusschen levenslot en verdienste. Onverdeeld geluk verdient nauwelijks iemand. De macht, die dit onverdeelde geluk, als men het niet waardig is, niet toelaat — dat is de Godheid niet, zegt Plutarchus, maar *ὁφ τύχη τις*, *ὁφ νέμεσις*, *ὁφ πραγμάτων ἀνάγκη φύσις* ⁶⁴). Intusschen is *νέμεσις* in dezen samenhang haar meest gewone naam, al wordt zij ook wel *φθόνος τῶν θεῶν* genoemd. In de *Nέμεσις* werd door de oude Grieken »de handhaving van het goddelijke evenwicht der »dingen» verpersoonlijkt; zij was de Godin, »die geenerlei »overdrijvingen en aanmatigheden van zondige personen tot »stand komen liet ⁶⁵» Zoo spreekt Hyrcanus tot de Mediërs van de *ἐπιβουλή δαίμονος τὸ μὴ ἔᾶσαι ὑμᾶς μέγα εὐδαίμονας γένεσθαι* ⁶⁶). Zoo wordt Hecabé, vroeger boven verdienste gelukkig, in het ongeluk gestort, omdat een God het evenwicht herstellen wil ⁶⁷):

ἀντισπρώσας δέ σε

φθείρει θεῶν τις τῆς πάροιθ' εὐπραξίας.

Zoo bouwt Nicias ⁶⁸) juist op grond van dit evenwicht

⁶⁴) *Vita Mar.*, c. 23.

⁶⁵) L. Preller, *Griechische Mythol.*, Leipz. 1854. I, 334.

⁶⁶) Xenoph., *Cyrop.* V, I, 28.

⁶⁷) Euripid., *Hecab.*, vs. 57 v.g.

⁶⁸) Thucydides, *B. P.* VII. 77, § 3.

de hoop, dat de onderneming met zijn leger in Sicilië beter slagen zal: *τάχα δὲ ἂν καὶ λωφῆσαιεν* (hij spreekt over de ongelukken) *ἱκανὰ γὰρ τοῖς τε πολεμίοις εὐτύχηται, καὶ εἴ τω θεῶν ἐπίφθονοι ἐστρατεύσαμεν ἀποχρώντως ἤδη τιμωρήμεθα*. Wij mogen alzoo, zegt hij een paar regels later, met grond hopen, dat wij nu zachter door de Goden zullen behandeld worden: *οἴκτου γὰρ ἀπ' αὐτῶν ἀξιώτεροι ἤδη ἐσμὲν ἢ φθόνου*. Op al deze plaatsen wordt ondersteld, dat de ongelukkige lotwisseling samenhangt met de bovengenoemde wanverhouding. Dit komt o. a. duidelijk uit bij Aeschylus. Daar klaagt het koor der Persen ⁶⁹⁾:

*δολόμενιν δ' ἀπάταν θεοῦ
τίς ἀνὴρ θνατὸς ἀλύξει; enz.*

maar de Geest van Darius wijst weldra op de schuld van Xerxes, waaraan dit te wijten is ⁷⁰⁾, terwijl hij tevens verklaart, dat de Godheid eenen dergelijken *φθόνος* niet koestert, hoe gelukkig iemand zijn moge, als hij dit geluk waard is. Zoo zegt hij, na vermelding van het groote, nooit gestoorde geluk van Cyrus:

θεὸς γὰρ οὐκ ἤχθηρεν, ὡς εὐφρων ἔφυν ⁷¹⁾.

Hiertegen wijze men niet op hetgeen reeds Aeschylus een oud, algemeen onder de menschen verspreid woord noemt, dat nml. uit een groot, een voltooid geluk eens menschen eene onverzadelijke ellende wordt geboren ⁷²⁾:

*παλαίφατος δ' ἐν βροτοῖς γέρων λόγος
τέτυκται, μέγαν τελεσθέντα φωτὸς ὄλβον
τέκνων μήποτ' ἄπαιδα θνήσκειν
ἐκ δ' ἀγαθᾶς τύχας γένει
βλαστάνειν ἀκόρεστον οἰζύν.*

Ter verklaring van dezen *παλαίφατος λόγος* behoeven

⁶⁹⁾ *Pers*, vs. 90 vgg.

⁷⁰⁾ Vs. 719 vgg., 741 vgg., 805 vgg.

⁷¹⁾ Vs. 769.

⁷²⁾ *Agam.*, vs. 759 vgg.

wij zelfs niet eens te wijzen op het geloof der Grieken, dat de beste mensch zich aan zonden of misslagen schuldig maakt, al was dit zeer algemeen, zoo zelfs, dat de dichter van een der Homerische hymnen dit in de orde noemt; want hij zegt:

ἔβρις δ', ἣ θέμις ἐστὶ καταθνητῶν ἀνθρώπων.

en dat Simonides van Ceos het zondigen voor den mensch als eene noodwendigheid beschouwt, terwijl, zegt hij, tegen de ἀνάγκη zelfs de Goden te kort schieten ⁷³). Wij herinneren alleen de algemeen heerschende overtuiging bij de oude Grieken, »dat er bijna geen enkel mensch gevonden wordt, die »zedelijk sterk genoeg is, om de verzoeking, uit geluk geboren, te wederstaan; dat veeleer allen, op zeer zeldzame »uitzonderingen na, door het geluk tot ἔβρις vervallen ⁷⁴)», waardoor zij zich dan blootstellen aan de straffende gerechtigheid der Goden. Men denke aan de spreuk: *ῥέπει κόρος ἔβριν*. Deze gnome vinden wij, met of zonder kleine wijziging, bij Solon meer dan eens ⁷⁵), bij Theognis zeer dikwijls ⁷⁶); verder bij Aeschylus ⁷⁷), bij Pindarus ⁷⁸), bij Euripides ⁷⁹), bij Herodotus ⁸⁰), enz. enz. De *κόρος* nu is doorgaans, zeggen zij, de vrucht van groot geluk, allermeeest, gelijk Theognis beweert, bij degenen, die niet van goeden huize zijn, de *κακός*. De zoodanigen vervallen tot den waan, dat zij hun lot nu ook verder in hunne eigene hand hebben en worden daardoor strafschuldig. Meermalen kwam

⁷³) In *Apoll.*, vs. 541. Simonides van Ceos., fr. 5 bij Bergk, a. w., III, 386 vgg. Verg. ook Eurip., *Hipp.* vs. 615, 1433 vg.

⁷⁴) Xenophon, *Cyrop.*, VIII, 4, § 14.

⁷⁵) *Eleg.* IV, 8—10. VIII. XIII, 73—75 (bij Bergk), en Diog. Laert., *Solon.*, I, 59.

⁷⁶) Vs. 153, 230 vgg., 321 vg., 327 vg., 693 vg., 1174 vgg.

⁷⁷) *Eumen.*, 530.

⁷⁸) *Ol.* XIII, 12. *Nem.* IX, 79 vg. en meermalen.

⁷⁹) *Suppl.* 464. *Hipp.* K, fragm. 10 en 11.

⁸⁰) VIII 77.

het mij bij het lezen der Grieksche klassieken te binnen, hoe de Profeet Jesaja den overmoedigen koning der Assyriërs te recht wijst, waar deze zegt: »Door de kracht mijner hand, door mijne wijsheid heb ik het gedaan, en zal ik het doen!» De Profeet namelijk vergelijkt den verwaten vorst met een bijl, die zich beroemt tegen dengene, die er mede houwt, en hij dreigt hem met het strafoordeel van den Heiligen Israëls, die als een vuur al zijne doornen en distelen op eenen dag zal verteren ⁸¹⁾. Zoo zegt Aeschylus ⁸²⁾:

ὅταν δ' ὁ δαίμων εὐροῇ, πεποιθῆναι
τὸν αὐτὸν ἀεὶ δαίμον' οὐρίεθ' ἵχας.

en in navolging van hem Euripides ⁸³⁾:

φεῦ, φεῦ· κακοῖσιν ὥς ὅταν δαίμων διδῷ
καλῶς, ὑβρίζουσ', ὥς ἀεὶ πράξοντες εὔ.

gelijk reeds lang te voren Théognis vermaand had ⁸⁴⁾:

οὐδ' ὁμόσαι χρὴ τοῦτ'· οὐ μῆποτε πρῆγμα τόδ' ἔσται·
θεοὶ γάρ τοι νεμεσῶσ', οἷον ἔπεστι τέλος.

Ja, zegt hij, de mensch heeft tot zulk een overmoedig zelfvertrouwen zoo weinig reden, dat zelfs de rijkste man in één enkelen nacht arm, de wijze dwaas kan worden, en omgekeerd.

In deze gevallen heeft de gelukkige zijne ellende niet aan de wangunst der Goden, maar aan zijne eigene ὕβρις, en derhalve aan de rechtvaardige Νέμεσις, of aan de Ἀβηη te wijten. Zoo voorspelt, volgens een fragment van Bacchylides ⁸⁵⁾, de profetes Cassandra aan de afstammelingen

⁸¹⁾ Jes. X, 5—19.

⁸²⁾ Pers., 593 vg.

⁸³⁾ Suppl. 464.

⁸⁴⁾ Vs. 659 vgg.

⁸⁵⁾ Fr. 29 bij Bergk. Het komt mij voor, dat deze dichtregels eene meer dan toevallige verwantschap hebben met hetgeen bij Aeschylus op de pas aangeh. verzen (uit den Agam.) volgt, alsmede met eene, trouwens ook

der Trojanen hun treurig lot; maar, leert zij, niet de Goden zijn daarvan de oorzaak, neen, dat is het werk van de *ὄσα Δαία*, die de gezellin der *ἀγνὰ Εὐνομία* en der *πινυτὰ Θέμις* is; de kinderen der gelukkigen doen (natuurlijk, als zij in ellende gestort zijn) de ervaring op, dat deze *Δαία* bij hen woont, *ὀλβίων παῖδες νιν* (sc. de *Δαία*) *εὐρόντες σύνοικον*.

Nu zijn wij voldoende voorbereid om tot ons onderzoek over te gaan ⁸⁶). Wij handelen hier namelijk over het in

wel door anderen (verg. *fr. ad.* N°. 140 bij Bergk, III, p. 734) gebruikte plaats uit Pindarus, *Olymp.* XIII, 6 vgg. Aeschylus toch spreekt, evenals Bacchylides, over de kinderen der Trojanen. Het laatste vers: *ὀλβίων παῖδες* enz. laat (ik erken het) ook eene andere verklaring toe, indien men nml. bij *δίκη* niet aan de functie der straffende gerechtigheid, maar aan de functie der distributieve gerechtigheid, beloonende zoo- wel als straffende, denkt; dan bedoelt de dichter ongeveer hetzelfde als Aeschylus (*Agam.* 770 vg.) met de woorden:

*οἴκων δ' ἔβ' εὐθ' ὀδίκων
καλλίπαις πύτμος αἰεί.*

De eerste opvatting verdient evenwel stellig de voorkeur.

⁸⁶) Nägelsbach (*Nachh. Theol.*, S. 51) beweert, dat de verderfelijke kracht, die aan het nijldige oog van den mensch werd toegeschreven, wijst op den nijd der Goden, als die aan het „nijldige oog” deze kracht verleent. Ik geloof daarvan niets, omdat het geloof aan het nijldige oog algemeen is, dat aan den nijd der Goden slechts bij enkele volken, en zooals Herodotus dat beschrijft, slechts bij Grieken voorkomt of bij wie het van de Grieken mogen hebben ontleend. De Grieken schreven inderdaad aan het nijldige oog (*βάσκανος ὁφθαλμος. βασκανίης ὄμμα, φθόνος ἰν ὁφθαλμοῖς, φθονεῖς βλέπειν*) eene geheimzinnige werking toe; deze fascinerende invloed was vooral te vreezen voor dengene, wiens geluk den nijd opwekte hetzij omdat hij zelf er mee te koop liep of omdat anderen hem te gelukkig prezen. Verg. boven bl. 13. 4°. In het Oude Testament wordt aan het „booze oog van den nijldige” (*Spr.* XXIII, 6. XXVII, 23. Verg. ook *1 Sam.* XVIII, 9. *Am.* IX, 4) wel niet dadelijk fascinerende kracht toegekend; maar als toch de Talmudisten het woord *יָיִן* afleiden van *יָיִן*, alsof het beteekenen zou „fascinare oculis”, dan is deze etymologische misgreep een bewijs, dat dit bijgeloof bij hen bestond. Ook aan de overige Semitische volken was het niet vreemd. De Romeinen gewagen daarvan mede enkele malen, en zelfs schijnt bij „de Afrikanen,

en na den tijd van Herodotus bij velen heerschende geloof, dat de Goden wangunstig zijn op het geluk der menschen, ook al zijn dezen vroom en zonder schuld, gelijk Aristophanes dit beschrijft in den *Plutus*, vs. 87 vgg. Plutus geeft op de vraag van Chremylus naar de oorzaak van zijne blindheid dezen ten antwoord:

ὁ Ζεὺς με ταῦτ' ἔδρασεν ἀνθρώποις φθονῶν.
 Ἐγὼ γὰρ ὦν μειράκιον ἤπειλ' ὅτι
 ὡς τοὺς δικαίους καὶ σοφοὺς καὶ κοσμίους
 μόνους βαδιοίμην· ὁ δὲ μ' ἐποίησεν τυφλὸν,
 ἵνα μὴ διαγινώσκωμι τούτων μηδὲνα.
 οὕτως ἐκείνος τοῖσι χρηστοῖσι φθονεῖ.

Het doet niets af, dat Aristophanes dit denkbeeld met snijdende scherpte uitspreekt, opdat hij het zoo te scherper bestrijde ⁸⁷⁾; maar wat hij zegt, is toch wezenlijk de consequentie van dit geloof; alleen hierin overdrijft hij, als hij zegt, dat Zeus bij voorkeur den braven het geluk misgunt. De wangunst der Goden betreft alleen het geluk der menschen, onverschillig of zij braaf of slecht zijn. In de vroegere literatuur komt wel vaak de *φθόνος τῶν θεῶν* ter sprake, maar dan uitdrukkelijk gekant tegen de *ἔβρις* der gelukskinderen. De vraag is deze, of de oudere literatuur ook reeds de voorstelling bevat, die Herodotus en Aristophanes van de wangunst der Goden geven, ik bedoel

de Triballiërs en Illyriërs" de exitialis fascinatio, het visu effascinare met name iratis oculis bekend geweest te zijn. Verg. Pindarus *Nemea* IV, 64 vg. en vooral den Scholiast; Theocritus, VI, 39 vg. Aristoteles, *Probl.* 20, 34. Rufinus, fr. 34 (te vinden bij Jacobs, *Anthol. Graeca*, Lips. 1794. III, p. 109); een Epigram. bij Suidas in voce *Παλαιμῆδης* (te vinden bij Bergk, a. w. III, 737). Virgilius, *Eclog.* III, 103. Horatius, *Epist.* I, 14, vs. 37 vg. Plinius, *Hist. Nat.*, VII, 2. Aulus Gellius, IX, 4. Ook onder christelijke volken bestond dit geloof vroeger zeer overvloedig, en de sporen daarvan ontbreken zelfs thans nog niet. Alleen, ik geloof volstrekt niet, wat Nägelsbach beweert, dat dit in wezenlijken samenhang met ons onderwerp zou staan.

⁸⁷⁾ Verg. slechts het antwoord van Chremylus, vs. 93, en vooral ook vs. 113 vgg.

van die geraffineerde nijdigheid, die in zoo scherpe trekken in een fragment van Euripides, evenwel, naar het mij voorkomt, te onrecht aan dezen dichter toegeschreven, wordt geteekend:

πολλοῖς ὁ δαίμων, οὐ κατ' εὐνοίαν φέρων
μεγάλα δίδωσιν εὐτυχίματ', ἀλλ' ἵνα
τὰς συμφορὰς λάβωσιν ἐμφανεστέρως.

Wij zullen den *φθόνος τῶν θεῶν*, waarover wij handelen, volgens het aangehaalde vers van Aristophanes noemen *φθόνος τῶν θεῶν ἐπὶ τῇ τῶτ' χρηστῶν εὐτυχίᾳ*. De oudheid en algemeenheid van het geloof aan den *φθόνος τῶν θεῶν* wegens *ὑβρίσις*, en derhalve als goddelijke vergelding van het kwade, behoeft geen betoog. Evenwel vergete men niet, dat de Grieken het woord *φθόνος*, *φθονέω*, enz. niet altijd in den zin van wangunst, soms ook in dien van toorn, enz. gebruiken. Zoo bijv. als Herodotus IV, 205 zegt: *ὥς ἄρα ἀνθρώποισι αἱ λίην ἰσχυραὶ τιμωρίαι πρὸς θεῶν ἐπύφθονοι γίνονται*. Waarom zeg ik: *τῶν χρηστῶν*, en niet tevens: *τῶν ἀδίκων*? Inderdaad, dit ware juist! Alleenlijk, de Grieken behoorden den onwil der Goden over het geluk der *ἄδικοι* of *ἀνάξιοι*, streng genomen, wel *νέμεσις*, maar niet *φθόνος* te noemen; inderdaad maken zij deze onderscheiding, maar zij zijn daarin (ik erken het) niet altijd even consequent. Wat zij, als zij exact spreken, met *νέμεσις*, in onderscheiding van *φθόνος*, bedoelen, leert Aristoteles ons (*Rhet.* II. 9. p. 1386 B 13 vgg): *οὐ γὰρ ἐπὶ μὲν τοῖς ἀνάξίως πράττονσι κακῶς συνάχθισθαι καὶ ἔλεειν, τοῖς δὲ εὖ νεμοῦσιν ἄδικον γὰρ τὸ παρὰ τὴν ἀξίαν γιγνόμενον, διὸ καὶ τοῖς θεοῖς ἀποδίδομεν τὸ νεμεῶν. δόξειε δ' ἂν καὶ ὁ φθόνος τῷ ἔλεειν τον αὐτὸν ἀντικεισθαι τρόπον* (als nml. *τῷ ἔλεειν ἀντίκειται τὸ νεμεῶν*) *ὥς σύνεγγος ὦν καὶ ταῦτόν τῷ νεμεῶν* (gelijk beide inderdaad door niet-philosophen meermalen promiscue gebruikt worden), *ἔστι δ' ἕτερον λύπη μὲν γὰρ ταραχώδης* (heftig bewogen, hartstochtelijk) *καὶ ὁ φθόνος ἐστὶ καὶ εἰς εὐπραγίαν, ἀλλ' οὐ τοῦ ἀναξίου ἀλλὰ τοῦ ἴσου καὶ ὁμοίου*. Is er, volgens dit laatste, geen *φθόνος* van zoo ongelijksoortige wezens als Goden en

menschen jegens elkander mogelijk, het eerste (οὐ τοῦ ἀναξίου) sluit de richting van den φθόνος op slechten buiten, en maakt alleen dengene tot zijn object, die τῆς εὐπραγίας ὄξιος is. Maar deze wijsgeerig exacte onderscheiding tusschen φθόνος en νέμεσις zou ons bij de verklaring van de oude dichters op een dwaalspoor brengen.

I.

Wij beginnen met de Homerische epen, van welken het voor ons onderwerp eene ondergeschikte beteekenis heeft, dat zij, zooals zij daar voor ons liggen, onmogelijk het werk van ééneu en denzelfden dichter kunnen zijn; want zelfs de jongere gedeelten klimmen nog tot eenen betrekkelijk hoogen ouderdom op.

Nu beweert Nägelsbach ⁸⁸⁾, dat het beroemde woord van Herodotus: τὸ θεῖον πᾶν φθονερόν reeds bij Homerus zijne volledige bevestiging vindt. Natuurlijk doet het niets af, dat bij Homerus de gewone uitdrukkingen φθόνος τῶν θεῶν, of φθονερός θεός of δαίμων, of βασιανία θεοῦ, of βάσκανος θεός of δαίμων, niet voorkomen; want in de *Odyssea* vinden wij het woord ζηλήμων ⁸⁹⁾, en in beide Epen het woord μεγαλῆεν ⁹⁰⁾; de eenige vraag is deze, of de Herodoteische voorstelling zelve hier reeds te vinden is.

Om over dit onderwerp, voor zoover Homerus betreft, met eenige juistheid te kunnen oordeelen, moet men vooreerst niet vergeten, dat het oude mythische element nog altijd eenigszins doorwerkt in de Homerische sagen, zoodat men het aan zijne heroën gedurig nog merkt, dat zij weleer verpersoonlijkingen van natuurverschijnselen, enz. waren; en dan moet men scherp onderscheiden tusschen de verhouding

⁸⁸⁾ *Homerische Theologie*. 2te Aufl., bearbeitet von Georg Autenrieth. Nürnberg, 1861. S. 33 vg.

⁸⁹⁾ V. 118.

⁹⁰⁾ *Ilias*. XV, 473. XXIII, 865. *Odyssee* III, 55.

vau Goden en heroën, zooals de Dichter⁹¹⁾ zich deze dacht in die lang verleden tijden, waarin zijn epos speelt en tusschen de verhouding van Goden en menschen, zooals hij zich deze dacht in zijnen eigen tijd. De eerste was eene geheel andere dan de laatste, een verschijnsel, waarvan de godsdienstgeschiedenis ons vele analoga doet zien. Volgens onzen Bijbel verkeerde Jahveh in den tijd der Patriarchen op eenen familiaar vriendschappelijken voet met de menschen⁹²⁾, zat hij wel met hen aan⁹³⁾, of liet zich door hen op den weg vergezellen⁹⁴⁾; hij sprak tot hen van aangezicht tot aangezicht, gelijk een mensch met zijnen vriend⁹⁵⁾. Hij zelf met zijne engelen verschenen op aarde en werden in de huizen der menschen geherbergd⁹⁶⁾. Later achtte men zoo iets ondenkbaar, ja onmogelijk. Zoo nu was het ook bij de Grieken. Daar was een tijd, toen

*ἔνναι γὰρ τότε δαίτες ἔσαν, ἔνναι δὲ θόωκοι
ἀθανάτοισι θεοῖσι καταδνήτοις τ' ἀνθρώποις,*

gelijk Hesiodus⁹⁷⁾ zegt. Dezelfde dichter plaatst in den Trojaanschen tijd »het vierde geslacht, heiliger en dapperder »en meer goddelijk dan de menschen, het geslacht der menschelijke heroën, die halfgoden worden genoemd''⁹⁸⁾. Al waren de menschen toen wel niet meer *ἔξνοι καὶ ὁμοτράπεζοι θεοῖς*⁹⁹⁾, toch was hunne verhouding tot de Goden veel meer nog op eenen zekeren voet van gelijkheid dan later.

⁹¹⁾ Ik gebruik den singularis, al zou ik somtijds den pluralis moeten bezigen.

⁹²⁾ *Gen.* III, 21. XVIII, 23 vgg.

⁹³⁾ *Gen.* XVIII, 8.

⁹⁴⁾ *Gen.* XVIII, 16.

⁹⁵⁾ *Gen.* XXXII, 30. *Ex.* XXXIII, 11. *Dt.* XXXIV, 10.

⁹⁶⁾ *Gen.* XIX, 3, 4. *Hebr.* XIII, 2.

⁹⁷⁾ *Fragm.*, 119. Van Hesiodus sprekende bedoel ik niet dezen persoon, maar de dichters der verzen, die op zijnen naam gesteld zijn.

⁹⁸⁾ *Opera et dies.*, vs. 140 vgg.

⁹⁹⁾ Pausanias, VIII, 2, 2.

Als men Homerus in dit licht plaatst, dan begrijpt men volkomen, wat Plutarchus ¹⁰⁰⁾ zoo vreemd vindt, dat nml. deze dichter »aan de Goden altijd schoone en menschlievende »titels, ἐπικλήσεις, geeft, maar hun woeste, barbaarsche, »den Galliërs waardige, Γαλατικά, werken toeschrijft.” Dat kon niet anders. Deze titels, ἐπικλήσεις, drukken uit, hoe de dichter zelf zich de Godheid dacht in hare verhouding tot menschen, zooals wij zijn, terwijl die Gallische werken eensdeels het oude mythologische element, dat nog in de sage doorwerkt, anderdeels des dichters eigene voorstelling van het leven en handelen der Goden tegenover de ἄνδρες ἡρώες, die veel meer huns gelijken waren, afspiegelen. Want al was toen de familiere omgang met de Goden slechts bij uitzondering aan de zalige Phaeaken vergund ¹⁰¹⁾, toch stroomde er nog veel Godenbloed door de aderen dier helden, die ook Homerus ἡμίθεοι noemt ¹⁰²⁾.

Schmidt ¹⁰³⁾ noemt dit »een eigenaardig kenmerk van de »Grieksche Godenleer, dat, als menschen het wagen zich »met Goden te meten, zij daarvoor ontzettend worden ge- »straft, terwijl het geoorloofd is tegen eenen God te strijden, »als deze zich in het krijgsgewoel mengt.” Dit laatste is niet geheel juist; wel lezen wij meermalen van zulk eenen strijd, die dan meestal voor den God, die er zich aan waagt, vrij ongelukkig afloopt ¹⁰⁴⁾, maar zulk een strijd spelt toch ook voor den mensch, die hem bestaat, weinig goeds ¹⁰⁵⁾, en de helden, die dat wel weten, verklaren dan ook, dat zij met bewustheid nooit tegen eenen God willen strijden ¹⁰⁶⁾. Toch is er iets aan van hetgeen Schmidt zegt: niet dit zeker is waar, dat »in het eerste geval de Goden

¹⁰⁰⁾ *Adv. Stoicos*, 32, p. 1049 B.

¹⁰¹⁾ *Odys.* VIII, 201 vgg.

¹⁰²⁾ *Iliad.* XII, 23. Verg. Simon. v. C., fr. 36, bij Bergk, III, p. 402

¹⁰³⁾ a. w., II. S. 12.

¹⁰⁴⁾ *Iliad.* V, 335 vg., 825 vg. Ook de Eoeën van Hesiodus weten te verhalen van verwonding van Ares, Hades en Here door Heracles.

¹⁰⁵⁾ *Iliad.* V, 406 vgg.

¹⁰⁶⁾ *Iliad.* VI, 128 vg.

»beschouwd worden als voorwerpen van godsdienstige vereering, in het andere als wezens met hoogere krachten »dan de mensch, zooals het epos ze noodig heeft;» zulk eene dubbele beschouwing kan geene plaats vinden in eenige religieuze bewustheid hoegenaamd; maar dit is het geval, dat het een groot onderscheid maakt of *ἄνδρες ἡρώες, ἡμίθεοι*, dan of gewone menschen op het tooneel treden. Tegenover stervelingen, zoo als wij zijn, in geen enkel opzicht huns gelijken, zijn de Goden majestueuse wezens, die zelfs aan den aanblik der menschen onttrokken zijn; voor ons zijn zij de verheven bestuurders der wereld, die het kwade niet dulden, rechtvaardige vergelders van het goede en booze ¹⁰⁷⁾. Zoo stelt Homerus ze altijd voor. De Goden, tot welke de vromen in de *Ilias* en *Odyssea* hunne gebeden richten, zijn voor hun gevoel altijd reine en heilige wezens. Immers het goddelijke is bij Homerus het ideale, het hoogste, het schoonste, beide zinnelijk en geestelijk; daaraan denkt hij altijd, als hij uitdrukkingen bezigt, die wij door »goddelijk, Gode gelijk,» enz. vertalen ¹⁰⁸⁾. Wie derhalve de Goden eert, wie den naam van *θεοῦδής* mag dragen, hij moet zich kenmerken door gerechtigheid en billijkheid, door mildheid en humaniteit; dit althans schijnt te volgen uit tal van plaatsen, waar de *Odyssea* dit woord gebruikt ¹⁰⁹⁾.

Nu vraag men niet, of dan misschien Homerus, als hij zoo over de Goden denkt, en hij ze zich als reine en verhevene wezens voorstelt, zelf niet aan de Godensagen, in zijn Epos verhaald, geloofd heeft. Bij eenen kenner van Homerus zal zulk eene vraag niet opkomen. Wat men thans »gelooven» noemt in dogmatischen zin, dat bestond,

¹⁰⁷⁾ *Odys.* XIV, 83 vgg. XVII, 485 vgg.

¹⁰⁸⁾ Ik bedoel de woorden *ἀντίθεος, θεοεικελος, θεοειδής, θεῖος, ισόθεος. δῖος* (ook van paarden gebruikt, bijv. *Iliad.* VIII, 185. XXIII, 346), *θεός* ὡς, ὥστε *θεός, ἴσα θεῶ* of *θεός, θεῶ ἐναλίγκιος, δαίμονι ἴσος, ἀθανάτοις ὁμοῖος, ὡς δαίμων θνητός*.

¹⁰⁹⁾ *Odys.* VI, 121. VIII, 576. IX, 176. XIII, 202. XIX, 109, 364.

zóó althans, in 't geheel niet in de oude Grieksche wereld. Deze kende geene gedefinieerde dogmen, zij had slechts voorstellingen met vloeiende grenzen, die logisch vaak nauwelijks te vereenigen waren, en waaruit men onmogelijk een wêlsluitend systeem zou kunnen maken. Homerus ware geen dichter geweest, als zijne even rijke als reine, even grootsche als kinderlijk naïeve phantasie aan de stof, die de sage hem aanbood, geen nieuwe en schoone vormen gegeven, haar niet met zijn dichterlijk idealisme bezielde had; dat verklaart hij zelf meermalen bijna met zoovele woorden ¹¹⁰⁾.

¹¹⁰⁾ Zoo lezen wij *Iliad.* II, 484—486:

ἔσπετε νῦν μοι, Μοῦσαι Ὀλύμπια δώματ' ἔχουσαι,
 ὑμεῖς γὰρ θεαὶ ἐστέ, πάρεστέ τε, ἴστε τε πάντα,
 ἡμεῖς δὲ κλέος οἶον ἀκούομεν, οὐδὲ τι ἴδμεν.

Hij zegt alzoo, dat hij aan den κλέος οἶον, het bloote gerucht, niet genoeg heeft. Zijne scheppende fantasie moet het oude nieuw weten te maken; dat is geen leugen, zegt hij, maar edele dichtung, schoon van vorm, μορφῇ ἐπέων, en edel van geest, φρένες ἐσθλαί, *Odys.* XI, 362 vgg.; de schepping van den dichter is vrucht der bezielende kracht, die van Zeus uitgaat, zijn woord is het woord van Zeus, ὅστε δίδωσιν ἀνδράσιν ἀλφειστῆσιν, ὅπως ἐθέλωσιν ἐκάστῳ. *Odys.* I, 347—349. Verg. vs. 350—352. Men vergelijke de woorden, die in het Prooemium vóór de *Theog.* van Hesiodus aan de Muzen in den mond worden gelegd:

ἴδμεν ψευδέα πολλὰ λέγειν ἐτύμοισιν ὁμοῖα,
 ἴδμεν δ', εὖτ' ἐθέλωμεν, ἀληθέα μυθήσασθαι.

Het eerste gold, zelfs in lateren tijd nog, evenzeer als het laatste voor eene verdienste; ja voor eene zeer groote verdienste. Zoo zegt Theognis, vs. 699—718, dat vele menschen slechts ἀρετὴν μίαν erkennen, nml. πλουτεῖν; alle overige ἀρεταί, al waren zij nog zoo heerlijk, rekenen zij voor niets, bijv. de σωφροσύνη van Rhadamanthus, de groote kennis van Sisypheus, de snelheid der Harpyën en kinderen van Boreas; en onder deze heerlijke ἀρεταί noemt hij ook

οὐδ' εἰ ψεύδεα μὲν ποιοῖς ἐτύμοισιν ὁμοῖα,
 γλῶσσαν ἔχων ἀγαθὴν Νέστορος ἀντιθέου.

(Dat deze twee regels niet recht op elkander slaan is duidelijk; de eerste past niet op Nestor; wij denken met van Herwerden aan eene lacune; welke, laat zich niet gissen; de eerste regel beschrijft de eigenaardige elcquentie van Odysseus.) Het bekende πολλὰ ψεύδονται ἄνθρωποι van Solon is derhalve meer als karakterisering der poëzij, dan als blaam der poëten op te vatten; in den laatsten zin halen de latere schrijvers (Aristoteles enz.) dit gezegde aan.

Homerus heeft derhalve aan zijn epos niet zoo geloofd, als een Jood aan thora of talmud, een Christen aan het evangelie, een Muzelman aan den koran geloofd, maar zoo, als ieder dichter, die waarlijk dichter is, aan zijne scheppingen geloofd. Homerus kende gewis zeer goed het onderscheid tusschen sage en geschiedenis ¹¹¹⁾; maar toch, juist zóó als hij de Goden en heroën in den Trojaanschen tijd beschreef, zóó leefde die schoone eenw, niet met zijnen eigen tijd te vergelijken, in zijne verbeelding, zóó verkeerden de Goden met die, zal ik zeggen: halfgoden? of: menschen? in ieder geval geheel andere wezens dan *οἱοὶ νῦν βροτοὶ εἶσιν*.

Nam genus hoc vivo jam decrescebat Homero. ¹¹²⁾

Maar even weinig als de meest geloovige Jood of Christen zich thans God nog juist zóó denkt, als de oudste Bijbelverhalen hem laten optreden, evenmin dacht zich Homerus zijne Goden naar analogie van zijne epische verhalen, en wel, omdat deze verhalen in eene geheel andere wereld, dan de tegenwoordige spelen.

Deze opmerkingen ontnemen ons ¹⁰. al terstond het recht om ons, ten gunste van de leer over den nijd der Goden, te beroepen op hun gedrag tegenover Calypso, eene halfgodin in hooger zinnig dan de heroën. Calypso namelijk verwijt de Goden, dat zij wangunstig zijn ¹¹³⁾:

¹¹¹⁾ De Helena-sage bewijze dit. Zij is bij Homerus eene geheel andere, dan zooals Euripides haar in zijne *Helena* voorstelt, en zooals Herodotus haar voor de ware houdt. In dezen vorm is zij ook bezongen door Stesichorus, gelijk Bergk, a. w. III, p. 215 in het licht stelt. Welnu, ook Homerus kende dezen vorm, gelijk o. a. uit *Iliad.* VI, 290 vg. *Odyss.* III, 299 vgg. IV, 81 vgg., 120 vgg., 227 vgg., 351 vgg. blijkt; maar de door hem gekozen vorm pastte beter in zijn Epos. De licentia poetica gaf hem daartoe het volste recht. Homerus was een trouwe priester dier Muzen, ter wier eere het gezegd mag worden:

ὦν γὰρ χ' ἄψιτος, θεαὶ, καὶ πάντα ποιῆτε.

¹¹²⁾ *Iliad.* V, 304. XII, 449. *Odyss.* VIII, 202. Overgenomen door Virgilius, *Aen.* XII, 900. Juven., *Sat.* XV, 69.

¹¹³⁾ *Odyss.* V, 118 vg. Vergel. vs. 122, 129.

*σκέτλοι ἐστε, θεοί, ζηλήμονες ἔξοχον ἄλλων,
ὅτε θεὰς ἀγάσθε παρ' ἀνδράσιν εὐνάζεσθαι, enz.*

Het gold namelijk in de Godenmaatschappij voor eene schande, als eene Godin zich in een minnehandel met een man inliet; Aphrodite had dit gedaan, maar zij erkent dan ook, dat het altijd een *μεγ' ὄνειδος ἐν ἀθανάτοισι θεοῖσι* voor haar zal blijven, en zij verwijt zich zelve dit gedrag met bitter berouw ¹¹⁴). Dit gaat reeds daarom buiten den *φθόνος* der Goden, waarover wij spreken, geheel om, daar ten aanzien van dezen laatsten dit als algemeene regel gold: *ὁ δαίμων φθονεῖ μὲν, ἀνθρώποις δὲ, δαίμονι δὲ οὔδενί,* of anders uitgedrukt:

ἄφθονοι Οὐρανίδαί καὶ ἐν ἀλλήλοις τελέθουσιν ¹¹⁵).

De ondergeschikte beteekenis, door de Grieken, aan de moeder toegekend, ongeveer als die van den akker met betrekking tot het daarin gezaaide, verklaart ons, waarom de eer van den Olympus zulk eene vereeniging niet duldde, terwijl er tegen die van eenen God met eene vrouw weinig of geen bezwaar scheen te bestaan ¹¹⁶.

¹¹⁴) *In Venerem*, 248 vg., 254 vg.

¹¹⁵) Verg. Nägelsbach., *Nachh. Theol.*, p. 49. (Pseudo-)Phocylides, vs. 70; bij Bergk, II, p. 31. Hoe komen de Grieken tot de stelling, dat *ὁ δαίμων* alleen *ἀνθρώποις*, en nooit *δαίμονι φθονεῖ*? Als Nägelsbach zich deze vraag gesteld had, zou hij waarschijnlijk tot andere denkbeelden over den *φθόνος* der Goden zijn gekomen. Alle theologische begrippen rusten op anthropologischen of psychologischen grondslag. Psychologisch nu laat wangunst tegenover gelijken of eenigszins hooger en zich gemakkelijker verklaren, maar niet waar wezens door zulk eene breede kloof als goden en menschen gescheiden zijn, evenmin als de mensch *φθόνον* gevoelt, hetzij tegenover de Godheid, hetzij tegenover dieren of planten. 't Is duidelijk, deze *φθόνος* (in het Grieksch menigmaal van *νέμεσις* weinig verschillend) kan nooit op eenen God gericht zijn, omdat deze het hoogste geluk waard is; hij richt zich slechts op menschen, omdat bij menschen zich het geval van wanverhouding tusschen geluk en waarde voordoet; maar dan kan er natuurlijk van *φθόνος* der Goden *ἐπὶ ταῖς εὐτυχίαις τῶν εὐσεβῶν καὶ δικαίων* geenszins sprake zijn.

¹¹⁶) Volgens de aangeh. pl. loopt de man, *ὅς τε θεὰς εὐνάζεται ἀθανάτοισι* (in *Vener.*, 191) groot gevaar, om gezondheid of leven te ver-

20. Als Zeus aan Hector, die de wapenrusting van Achilles veroverd had, niet vergunt ook zijn gespan weg te voeren, dan zal dit, volgens Nägelsbach, eene openbaring zijn van wangunst der Goden op Hector's groot geluk. Maar uit alles blijkt, dat Zeus eigenlijk reeds ongaarne de *κλυτὰ* of *ἄμβροτα τεύχεα* ¹¹⁷⁾ van Achilles, den eigen

beuren, maar eene *γυνή* *Θεῶ ἐὼννηθεῖσα* (*Iliad.* XVI, 175) had niets dergelijks te duchten. Voor zulk eene *γυνή* was dit eene even groote eer, als het eene groote schande was voor eene *Θεὰ βροτῶ ἐὼννηθεῖσα* (*Iliad.* II, 621). Hesiodus denkt er minder ongunstig over; toch weet ook hij wel van vrouwen, zooals Semele en Ariadne, die onder deze omstandigheden tot Godinnen zijn geworden, maar niet van mannen, aan welken, wegens hun huwelijk met eene Godin, zulk eene eer geworden is (*Theogon.* slot). De poging van Calypso, om Odysseus tot den rang van *ἡθάνατος* d. i. God, te verheffen, wordt volgens Homerus door de Goden verijdeld (*Odys.* V, 135 vg.). Later dacht men over dit onderwerp rationeeler; Plato ont- kent, dat *Θεὸς ἀνδρώπῳ μίγνυται*; (*Symp.* c. 23, p. 203 A). Ook Plutar- chus, half rationalist, half bijgeloovig, zegt, dat er althans voor den man geene *σύμμιξις* *πρὸς Θεὸν οὐδὲ ὁμιλία σώματος* is, maar hij acht het niet ondenkbaar, dat de geest van God tot eene vrouw kan naderen, en haar met zekere *ἀρχαὶ γενέσεως* bezwangeren. (*καίτοι δοκοῦσιν οὐκ ἀπιθάνατος Αἰγύπτιοι διαίρειν, ὡς γυναικὶ μὲν οὐκ ἀδύνατον πνεῦμα πλησιάζει Θεοῦ, καὶ τινὰς ἰντεκεῖν ἀρχὰς γενέσεως, ἀνδρὶ δὲ οὐκ ἔστι σύμμιξις πρὸς Θεὸν οὐδὲ ὁμιλία σώματος.* *Vita Numae*, c. 4, p. 62 B). Wat betreft het aandeel, dat respectief de vader en de moeder hebben aan het kind, zoo vergelijkte men Aeschylus, *Eumen.* vs. 603, waar Orestes aan de Erinys vraagt: „Besta ik dan mijne moeder in den bloede?” en vs. 650 en 655 vg., waar Apollo de beschuldiging der Erinys, dat Orestes *τὸ μητρὸς αἷμ' ὀμναιμον* vergoien heeft, afwijst met de bewering, dat „de zoogenaamde moeder niet eigenlijk *τοκεὺς τέκνον* is,” enz. Bij Eu- ripides vinden wij deze gedachte herhaaldelijk, bijv. *Orestes*, vs. 552 vgg. (*πατὴρ μὲν* etc.). *Fragm. Inc.* LVIII, vs. 4—7 (*στέργω δέ* etc.). Verder Aristoteles, *De animalium generatione*, p. 716, A 11; p. 729, A 9, 13, 29; B 2, 4, 13, p. 730 A 27; B 8—32, p. 737, A 32, p. 738, B 20, 26, p. 740, B 25, p. 741 B 5, p. 766 B. Dezelfde denkbeelden vindt men in de *Wetten van Manu*, X, 71, 72; bij de Egyptenaren, volgens Diodo- rus Siculus, I, 80; bij Paulus 1 *Cor.* XI, 8, 12; bij vele oude Christenen, bijv. Valentinus, volgens wien Christus zijne moeder slechts gebruikt had als een kanaal, door hetwelk het water stroomt, zonder dat hij iets van haar had overgenomen. Zelfs nog in en na de hervormingseeuw vinden wij deze meening bij heretische secten, nml. bij Melchior Hoffmann, bij Menno Simons en de oude Doopsgezinden, enz.

¹¹⁷⁾ *Iliad.* XVII, 125, 194.

zoon der Godin Thetis, den afstammeling van Zeus zelfven, in handen van Hector, eenen meer gewonen mensch, zag; reeds dit maakte inbreuk op de eer van den Olympus; want deze wapenrusting was een geschenk der Goden aan Peleus. Nog veel meer geldt dit van de paarden van Achilles, Xanthus en Balius; dezen waren goddelijke, nooit verouderende paarden, *ἵπποι ἄθανάτοι* ¹¹⁸), telgen van Zephyrus en de Harpye Podarge. Dat deze paarden aan eenen gewonen mensch in handen zouden vallen, dat duldde voorwaar de eer van Zeus niet. Maar benijding van Hector's krijgsroem en krijgsgeluk komt hier zoo weinig in het spel, dat integendeel Zeus verklaart: *ἔτι γὰρ σφίσι κῆδος ὀφέξω* ¹¹⁹).

Tot de rubriek van persoonlijke partijdigheid, of persoonlijke eerezucht, of tot die van toorn (wegens beleediging) van dezen of dien bijzonderen God, en niet tot die van den *φθόρος τῶν θεῶν* behooren ook de volgende bijzonderheden, waarop men zich, te onrecht, beroept:

30. Als Zeus den boog van Teucros breekt, zegt zijn broeder Ajax: *συνέχευε θεὸς Λαοαῖσι μεγάλην*. Maar dat de bijzondere Goden in den Trojaanschen oorlog partij kiezen, behoort tot den aanleg van het epos; daarom kon Ajax dit vermoeden uitspreken. Niet nijd jegens de Grieken was de beweegreden van Zeus, hij bedoelde alleen de redding van Hector. Zeus nml. kiest de zijde der Trojanen om de door Agamemnon gekwetste eer van Achilles te wreken; is dit doel bereikt, dan zal hij partij kiezen voor de Grieken. Van jaloezij op het geluk der Grieken is hier geen spraak ¹²⁰).

40. Phoebus gunt aan Menelaus de wapenen van Euphorbus niet; *οἱ ἀγασσάτο Φοῖβος Ἀπόλλων*; maar wij weten uit den aanhef van de *Iliade*, dat en waarom deze God vijandig jegens de Atriden gezind was ¹²¹).

50. Poseidon is ontstemd, als de Grieken eenen muur bou-

¹¹⁸) *Iliad.* XVI, 154.

¹¹⁹) *Iliad.* XVII, 433 . 455.

¹²⁰) *Iliad.* XV, 461 vgg.

¹²¹) *Iliad.* XVII, 71.

wen, die den door hem en Phoebus om Troje gebouwden muur in de schaduw dreigt te stellen. Louter persoonlijke eerezucht, waarvoor — naïef genoeg! — deze God bij Zeus niet eens uitkomen durft. Maar deze, die *πρότερος γέγονει καὶ πλεονα ἦσθι* ¹²²⁾, laat zich door broeder Poseidon niet verschalken ¹²³⁾.

6°. Dezelfde beklagt zich bij Zeus over de Phaeaken, bewkame zeelieden, die vreemdelingen behouden naar hun land terugbrengen, iets waardoor zij de eer van hem, den zeegod, te na komen — wat Zeus hem alweder niet toegeeft ¹²⁴⁾.

7°. Van geheel anderen aard is de sage van de dochters van Pandareus, voorkomende in een gebed, dat Penélopé na eenen nacht van tranen bij het aanbreken van den dageraad tot Artemis richtte ¹²⁵⁾. Deze meisjes, die nadat hare ouders door de Goden gedood waren, als hulpelooze weezen achterbleven, werden met bijzondere zorg door de Godinnen verpleegd; Aphrodite vervulde de taak van verpleegster; Hére gaf haar schoonheid en verstand boven alle vrouwen; Artemis eene ranke statuur; Athene leerde haar de kunst om schoone werken te maken. Maar helaas! als Aphrodite zich naar den Olympus begeeft, om van Zeus een gelukkig huwelijk voor hare pleegdochteren te vragen, daar komen de stormen of de Harpyën, en rooven de jonge dochters, die zij aan de vreeselijke Erinyën overleveren, om dezen te dienen.

Hier wordt wel van de Erinyën, maar niet van den nijd der Goden gesproken. Nägelsbach beweert evenwel, dat de verbeelding der Homerische menschenwereld in de Erinyën als 't ware het werktuig geschapen heeft om onafgebroken geluk als eene schuld te straffen. Al was dit geluk volmaakt onschuldig, men hield het voor onnatuurlijk, en zag er eene aanranding van de voorrechten der Goden in. Alleen zoo, meent hij, laat het zich verklaren, waarom de door Godinnen verpleegde, onafgebroken gelukkige dochters van Pandareus

¹²²⁾ *Iliad.* XIII, 355.

¹²³⁾ *Iliad.* VII, 432—466.

¹²⁴⁾ *Odyss.* VIII, 565 vg. XIII, 128 vgg.

¹²⁵⁾ *Odyss.* XX, 66—78.

door de stormen of Harpyën aan de Erinyën worden overgeleverd ¹²⁶⁾).

Bestaat er grond voor deze bewering van Nägelsbach? Ik zal niet ontkennen, dat hetgeen gewoonlijk toegeschreven wordt aan den *φθόρος* der Goden, ook wel enkele malen voorgesteld zou kunnen zijn als functie der Erinyen; want ik vergeet niet, dat bij de klassieken de mythologische begrippen niet altijd scherp van elkander onderscheiden worden. Maar toch, de functie van deze dochters van den Nacht is wezenlijk eene andere: zij bestaat nml. in scherpe reactie tegenover alles, wat de natuurlijke wereldorde dreigt te verstoren; daaruit volgt, dat zij oorspronkelijk met het onzedelijke slechts in zoover te doen hebben, als de Griek daarin eene verkrachting van de natuur zag. Zij zijn *ἐπὶ τοκοποι τῶν παρὰ φύσιν*, gelijk de Scholiast op *Iliad.* XIX. 418 zegt. Zeer juist definieert Nägelsbach zelf in zijn later werk de Erinyen als »wreeksters van het onnatuurlijke», ¹²⁷⁾ handhaafsters niet zoozeer »van de zedelijk-politieke wereldorde van Zeus», maar veeleer »van de oorspronkelijke natuurorde, die reeds vóór de regeering van Zeus geldig was en aan alle positieve bepalingen voorafgaat.» Inderdaad, *ἀνθρώπων τε θεῶν τε παραβασίας ἐφέπονται*, zoodat zij zelfs boven de Goden staan ¹²⁸⁾, en zij, naar het woord van Heraclitus, als dienaressen der gerechtigheid, zelfs Helios terughouden, als deze zijne baan overschrijdt ¹²⁹⁾. Gelijk de Erinyen het ros Xanthus beletten om met spreken voort te gaan ¹³⁰⁾, omdat dit tegen de natuur is, zoo ook dulden zij niet, dat Godinnen aan sterfelijke vrouwen bovenmenschenlijke eer geven. Het paard niet te vergunnen, wat eens menschen, den mensch niet te vergunnen, wat der

¹²⁶⁾ *Homer. Theol.*, S. 34, 265.

¹²⁷⁾ *Nachh. Theol.*, S. 317.

¹²⁸⁾ Hesiodus, *Theog.*, 220; hij noemt ze *κῆρες*.

¹²⁹⁾ Plutarchus, *De Exilio*, c. 11, p. 604 A. Eenigszins anders *De Iside*, 48, p. 370 D.

¹³⁰⁾ *Iliad.* XIX, 418.

Goden is, zietdaar de taak der Erinyen ¹³¹⁾. Wij hebben hier zoo weinig met wangunst der Goden te doen, dat veeleer de Harpyen, als zij op last der Erinyen de dochters van Pandareus wegvoeren, de plannen der Goden verijdelen.

De belangrijkste plaats met betrekking tot ons onderwerp is het verhaal van Glaucus aan Diomedes omtrent het levenslot van zijnen grootvader Bellerophontes ¹³²⁾. Immers op de overige plaatsen hebben wij wel met eenen of anderen God, maar niet met alle Goden te doen, en derhalve niet met τὸ θεῖον πᾶν φθονερόν, slechts met persoonlijke genegenheden of afkeerigheden. Bellerophontes, een wakkere Godentelg ¹³³⁾, wordt geroemd als voortreffelijk, onberispelijk ¹³⁴⁾, als goed gezind en verstandig ¹³⁵⁾, in 't bijzonder als een gelukkind. De Goden schenken hem schoonheid en krachtvolle fierheid ¹³⁶⁾. Hunne zorgvolle begeleiding bewaart hem, bij zijn vertrek naar Lycië, voor het hem toegedachte verderf ¹³⁷⁾. Als hij de vreeselijke Chimaera bestrijdt, doet hij dit in vertrouwen op de beloften der

¹³¹⁾ Verg. Aeschylus, *Eum.*, vs. 172: „de menschen eeren παρὰ νόμον „Θεῶν,” en *Prom.*, 946 vgg. Ook deze twee plaatsen brengt Nägelsbach (*Nachh. Theol.*, S. 50) te onrecht tot de rubriek van φθόνος der Goden. Prometheus verleent hier aan de menschen voorrechten, die alleen aan de Goden toekomen. Hier hebben wij alzoo te doen òf met een feitelijk overschrijden door de menschen van de grenzen, die het menschelijke en goddelijke van elkander scheiden, òf althans met eene poging daartoe. Men kan hier eenigermate het woord van Jahveh vergelijken: „Nu dan, „dat de mensch zijne hand niet uitsteke, en neme van den boom des levens, en leve in eeuwigheid;” *Gen.* III, 22, met dit verschil intusschen, dat Jahveh den mensch dit voorrecht niet vergunt, omdat hij gezondigd had, op het dwaalspoor gebracht door het slangen-woord: „Gij zult als „God wezen,” enz. *Gen.* III, 5. Maar evenmin als in *Genesis*, is er te dezer plaatse bij Homerus sprake van eenen gelukstoestand binnen de grenzen, die voor den mensch en het menschelijke gesteld zijn.

¹³²⁾ *Iliad.* VI, 145—211.

¹³³⁾ Vs. 190. Θεοῦ γένος ἦν.

¹³⁴⁾ ἀμύμων. Vs. 155, 190, 216.

¹³⁵⁾ Vs. 163, 196.

¹³⁶⁾ Vs. 156.

Vs. 171.

Goden ¹³⁸). Aan zijne dochter Laodamea valt de eer der huwelijksgemeenschap met Zeus te beurt, en zij wordt moeder van den goddelijken Sarpedo ¹³⁹). En nu volgt, geheel abrupt en ongemotiveerd:

ἀλλ' ὅτε δὴ κῆκενος ἀπῆχθετο πᾶσι θεοῖσιν.

Voor dezen haat, meent Nägelsbach ¹⁴⁰), is geene andere verklaring te vinden dan het feit van het onafgebrokene, eindelijk al te groot geworden geluk van dezen zedelijk zoo voortreffelijken held. Ik zou zeggen: deze verklaring kan in geen geval juist zijn. En waarom niet? Omdat alle geluksgoederen van Bellerophontes, hier opgesomd, niet zoo maar in 't algemeen, neen, stuk voor stuk en uitdrukkelijk, worden beschreven als gaven en beschikkingen der Goden zeive, en zij derhalve geenszins oorzaken van hunne wangunst kunnen zijn. Nu zegge men niet: Alle geluksgoederen zijn immers gaven der Goden, die 's menschen lot bepalen; men denke aan de *τάλαντα* van Zeus, aan de twee urnen aan den dorpel van zijne woning ¹⁴¹). In het algemeen is dit volkomen juist; tal van plaatsen bewijzen het ¹⁴²); maar toch onderscheiden de Grieken scherp tusschen geluksgoederen, door toeval of onrecht verkregen, en die, welke de Goden schenken, of die men zich met deugd en eer verwerft. Zeer scherp wordt deze onderscheiding gemaakt door Solon ¹⁴³) en Theognis ¹⁴⁴), en beiden verklaren eenstemmig, dat uit kracht van de gerechtigheid Gods het onrechtvaardig verkregen geluk weldra plaats maakt voor ellende, terwijl dat geluk, die rijkdom, dien de

¹³⁸) Vs. 183.

¹³⁹) Vs. 198 vg.

¹⁴⁰) *Hom. Theol.*, 31.

¹⁴¹) *Iliad.* VIII, 69 enz. XXIV, 527.

¹⁴²) Verg., behalve de aang. pl., nog *Odys.* IV, 236. VI, 188. XIV, 444 enz.

¹⁴³) *Fragm.* XIII, 9 vgr. bij Bergk II, p. 42.

¹⁴⁴) Vs. 197 vgg.

Goden geven, duurzaam is en men er op rekenen kan. Want wel de Goden van Herodotus, maar niet die van Homerus, overladen een mensch met gunstbewijzen en geluksgoederen, ten einde zich daarna jegens hem wangunstig te toonen.

Er is derhalve in het kort verhaal van Glaucus iets verzwegen, wat den toorn van alle Goden verklaart en rechtvaardigt. Wat dat is, weten wij uit Pindarus ¹⁴⁵⁾. De held, door zijn groot geluk overmoedig geworden, wil op den Pegasus den hemel bestijgen en in de woning van Zeus dringen, of, gelijk hij zelf bij Euripides ¹⁴⁶⁾ zegt:

..... τὸν ὑπερῷ κεφαλῇς
αἰθέρ' ἰδέσθαι
σπεύδω, τίν' ἔχει στάσις Εἰνοδία ¹⁴⁷⁾.

Maar nu, tot straf voor dit vermetel pogen, werpt de Pegasus hem af, en nu moet de held, die zich daardoor den toorn van alle Goden op den hals gehaald had, als een toonbeeld van gevallen grootheid, verminkt ¹⁴⁸⁾ ronddolen op het Aleïsche veld, ὃν θρυμὸν κατέδων ¹⁴⁹⁾.

Nu kan men vragen, met welk recht ik den vorm der sage, zooals Pindarus haar kende, ook reeds in den tijd van Homerus onderstel? Met dit recht. Aan het gevleugelde paard, het wolkenpaard in dienst van den zonnegod of dondergod, den snellen Cherub der Israëlietische mythologie, herkennen wij terstond den zonnegod, den dubbeltanger van Phaëthon, van den Griekschen Heracles en den Israëlietischen Simson. De mythe laat altijd de zonnegoden, na een roemvollen levensloop, op deerniswaardige wijze omkomen. Overigens bewijst dit reeds zijne genealogie.

¹⁴⁵⁾ *Isthm.* VII, 60 vgg. en *Olymp.* XIII, 89 vgg.

¹⁴⁶⁾ *Beller.*, fr. 1.

¹⁴⁷⁾ Nml. *Hecata*. Volgens Euripides was Bellcrophontes bevangen door onverzadelijke goud dorst. Verg. Seneca, *Ep.* 115, § 14, 15. Maar daarvan weet de oude sage nog niet.

¹⁴⁸⁾ *Χωλός*, Aristophanes, *Acharn.*, vs. 427.

¹⁴⁹⁾ *Iliad.* VI, 203.

Zijn vader en grootvader zijn Sisypheus en Glaucus, oorspronkelijk zeegoden met Poseidon identisch, gelijk dan ook Bellerophontes nu eens zoon van Glaucus, dan weder van Poseidon en de zeegodin Mestra genoemd wordt; de zoon nml. schijnt uit de zee op te komen. De kleinzoon van Bellerophontes, Sarpedo, schijnt verpersoonlijking te zijn van de avondster; althans dit maak ik op uit de verbinding van Sarpedo met Memnon, de morgenster; Zeus nml. had vastgesteld, zegt de Scholiast op Aristophanes ¹⁵⁰⁾, voor alle Goden, op den dag, waarop Sarpedo en Memnon gestorven zijn, *ἐν πένθει καὶ νηστεῖα διαγείν κατ' ἔτος*. De Pegasus-mythe moet derhalve ook aan Homerus bekend geweest zijn, omdat zij niet meer kon ontstaan, toen de mythe reeds overgegaan was in de sage, zooals Homerus haar mededeelt. Bellerophontes, ik bedoel de Homerische, is alzoo een bewijs der waarheid van het oude vers, dat wel te onrecht aan Homerus toegekend ¹⁵¹⁾, maar toch van eenen zeer ouden Dichter ¹⁵²⁾ is, en dat volgens de redactie bij Solon ¹⁵³⁾ luidt:

τίπτει κόρος ὕβριν, ὅταν πολὺς ὄλβος ἔπηται.

een afschrikwekkend voorbeeld van het streven naar het voor den mensch te hooge:

Terret ambustus Phaëthon avaras
 Spes, et exemplum grave praebet ales
 Pegasus terrenum equitem gravatus
 Bellerophontem.

Van *φθόνος τῶν θεῶν* wegens het geluk der braven is er derhalve ook in de Homerische sage van Bellerophontes geenszins sprake. Deze dichter weet inderdaad niets

¹⁵⁰⁾ *Scholia in Nubes*, vs. 622.

¹⁵¹⁾ Door den Scholiast op Pindarus. *Olymp.* XIII, 12.

¹⁵²⁾ Dit neemt Bergk aan. II, 39.

¹⁵³⁾ *Fragm.* 8.

van het τὸ θεῖον πᾶν φθονερόν, zooals Herodotus dit beschrijft. Veeleer vinden wij bij onzen Dichter het voor ons zeker ergerlijke denkbeeld, dat ongelukskinderen bij de Goden gehaat zijn. Een sprekend voorbeeld is hetgeen Aeolus zegt tot den ongelukkigen Odysseus:

Ἐρρῶ ἐκ νήσου θάσσον, ἐλέγχιστε ζώντων
 Οὐ γάρ μοι θέμις ἐστὶ κομιζέμεν οὐδ' ἀποπέμπειν
 Ἄνδρα τὸν, ὃς κε θεοῖσιν ἀπέχθεται μακάρεσσιν.
 Ἐρρῶ, ἐπεὶ ἀθανάτοισιν ἀπεχθόμενος τόδ' ἱκάνεις.

Inderdaad, als Zeus iemand slechts toedeelt uit den πίθος (δῶρον) κακῶν, dan wordt hij een ongeluksvogel, die omdooft οὔτε θεοῖσι τετιμένος οὔτε βροτοῖσιν ¹⁵⁴). De voorstelling, die wij in de latere literatuur meermalen ontmoeten, dat, om bij hetzelfde beeld te blijven, Zeus iemand toedeelt uit den πίθος εἰάων, om hem door het geluk overmoedig en dientengevolge het voorwerp van den φθόρος of den toorn der Goden te maken, komt bij Homerus niet voor.

Ook in de gedichten, die den naam van Hesiodus dragen, heb ik volstrekt niets gevonden, wat hetzij rechtstreeks of zijdelings kan doen denken aan wangunst, die de Goden zouden koesteren jegens gelukkige, hoewel vrome en onberispelijke, menschen. Immers de Prometheus-mythe draagt bij hem nog een wezenlijk ander karakter dan bij Aeschylus, en zelfs bij dezen dichter is het niet eigenlijk de wangunst

¹⁵⁴) *Odys.* X, 72—75. *Iliad.* XXIV, 527—533. Het kan evenwel zijn, dat Homerus het ongeluk niet opvat als oorzaak, maar als teeken van het gehaat zijn bij de Goden. Verg. nog *Iliad.* VI, 200—203. XX, 306. XXI, 82—84. *Odys.* XI, 436—438 en XIV, 365—371. Ook later ontmoeten wij dit denkbeeld gedurig. Ik meen althans ook het woord van Thales (bij Stob. *flor.* 3) zoo te moeten opvatten: ἀπραγοῦντα μὴ δεῖδιζε· ἐπὶ γὰρ τοῦτοις νέμεσις θεῶν καὶ θνητῶν. Ik vat ἀπραγῶν hier op niet van iemand, die lui is (de gewone vertaling), maar van iemand, die niets tot stand brengt, wien alles mislukt, een echt onpraktisch mensch. Zoo althans gebruikt Polybius dit woord enkele malen. Mij komt het evenwel waarschijnlijker voor, dat wij, in plaats van ἀπρ., moeten lezen δυσπραγοῦντα.

der Goden, die in het spel komt, al wordt dit door vele Duitsche literatoren beweerd, wellicht onder den invloed van Goethe's Prometheus.

II.

Niet veel rijker is de oogst, wanneer wij ons begeven tot de lyrische en gnomische dichters vóór den tijd van Pindarus. Slechts ééne enkele plaats uit al deze gedichten kan hier in aanmerking komen. Dit is te opmerkelijker, omdat de onderwerpen, daarin behandeld, vaak den *φθόνος* der Goden zeer ongezocht ter sprake konden brengen; want onophoudelijk wijzen zij op de raadselachtige wisselvalligheid van het lot. Voor de de door Euripides uitgesproken stelling, dat de Godheid in de lotsbedeelingen der menschen *ἔφν τι ποικίλον καὶ δυστέκμαρτον* ¹⁵⁵), zou men uit de gnomische gedichten tal van getuigenissen kunnen aanhalen. Een paar plaatsen uit Theognis; vooreerst de onder ons spreekwoordelijk geworden gnome: *κίνδυνός τοι ἐπὶ ξυροῦ ἴσταιται ἀκμῆς* ¹⁵⁶), en dan deze andere:

*ἐλπίς καὶ κίνδυνος ἐν ἀνθρώποισιν ὁμοιοί
οὔτοι γὰρ χαλεποὶ δαίμονες ἀμφοτέρω* ¹⁵⁷)

die zoo puntig uitdrukt, dat het menschelijke leven eene treurige mengeling van hoop en vrees is. Nooit denken zij er aan, om de raadselachtige lotwisselingen aan *φθόνος* der Goden toe te schrijven. Zelfs waar zij tegen het roemen op eigen geluk waarschuwen, dreigen zij niet met de afgunst der Goden, maar motiveeren zij hunne waarschuwingen op andere wijzen ¹⁵⁸).

¹⁵⁵) *Helene* 717 vg.

¹⁵⁶) Vs. 556 vg.

¹⁵⁷) Vs. 637 vg.

¹⁵⁸) Bijv. Theogn., vs. 129 vg. Verg. ook vs. 159 vg. De bedoeling van de laatste woorden van vs. 130 is duidelijk, hoe vreemd het woord

De eenige plaats, waar Theognis aan de Goden *φθόνος* heet toe te schrijven, luidt zoo ¹⁵⁹⁾:

μηδὲν ἄγαν σπεύδειν· καιρὸς δ' ἐπὶ πᾶσιν ἄριστος
 ἔργμασιν ἀνθρώπων. πολλάκι δ' εἰς ἀρετὴν
 σπεύδει ἀνὴρ κέρδος διζήμενος, ὃν τινα δαίμων
 πρόφρων ἐς μεγάλην ἀμπλακίην παράγει,
 καὶ οἱ ἔθηκε δοκεῖν, ἃ μὲν ἢ κακά, ταῦτ' ἀγάθ' εἶναι
 εἰμαρέως, ἃ δ' ἂν ἢ χρήσιμα, ταῦτα κακά.

Bergk meent dat deze versregels wellicht van Phocylides zijn, terwijl Herzberg ze aan Solon toekent; deze quaestie is belangrijk, omdat wij ons op het spraakgebruik en den ideënkring van Theognis bij de verklaring wenschen te be-roepen. Mijns inziens zijn zij gewis van Theognis, onder zeker voorbehoud evenwel, waarover aanstonds. Immers

10. het *μηδὲν ἄγαν σπεύδειν*, gericht op *ἀρετή*, is geheel in den geest van Theognis, die ook vs. 335 vg. zegt:

μηδὲν ἄγαν σπεύδειν· πάντων μέσ' ἄριστα· καὶ οὕτως,
 Κυρὺν, ἔξεις ἀρετὴν, ἥντε λαβεῖν χαλεπόν.

20. Ook de gedachte *δοκεῖν, ἃ μὲν ἢ κακά, ταῦτ' ἀγάθ' εἶναι*, enz. komt bij Theognis meermalen voor ¹⁶⁰⁾.

30. Onze dichter gebruikt zeer dikwijls het woord *ἀμπλακίη* ¹⁶¹⁾, en zelfs nog eens de formule *ἐς ἀμπλακίην*

γένοιτο hier zij; ik vermoed, dat de dichter bedoelt: „beroem u daarop niet, als het u mocht te beurt vallen; het zou toch slechts gave der *τύχη* zijn, die geeft en neemt.” Juist is de uitdrukking in geen geval. Bergk zegt: „Poeta videtur scripsisse ἀνδρὶ γένοιτο τυχεῖν ὣν τις ἐρᾷ (cf. vs. 256: τοῦ τις ἐρᾷ, τὸ τυχεῖν), quam sententiam deinde explanavit „pluribus; brevior non satis perite in arctum redegit.”

¹⁵⁹⁾ Vs. 401—406.

¹⁶⁰⁾ Vs. 137 vg., 587 vgg. (deze verzen komen ook voor bij Solon, *fr.* 13, vs. 65 vgg.). Verg. nog vs. 161 vgg., 639 vg., 665 vg. Dezelfde gedachte uitvoeriger *fr.* 1 van Simonides van Amorgos. Bergk II, p. 45 en 443.

¹⁶¹⁾ Vs. 204, 386, 546, 630, 810.

παράγειν ¹⁶²⁾, gelijk mede andere; hiermede verwante uitdrukkingen ¹⁶³⁾).

4°. *Μηδὲν ἄγαν* was volgens Stobaeus de lijfspreuk van Solon. In diens ons overgebleven gedichten evenwel zoeken wij de spreuk te vergeefs. Ook bij geen der andere Gnomici en lyrici poetae vóór Pindarus heb ik haar aangetroffen, bij Theognis alleen, behalve op onze plaats, nog drie malen ¹⁶⁴⁾; zij past bij uitstek in zijnen ideënkring; meer dan iemand anders dringt hij aan op maat houden, den middenweg, enz. ¹⁶⁵⁾; *μέτριος* is bij hem gelijk *ἀγαθός* ¹⁶⁶⁾.

5°. Geen der oude Gnomisten roert meer het stuk van den *κέρδος* aan, wat trouwens uit de levensomstandigheden van den ongelukkigen Aristocraat uit Megara zeer gemakkelijk te verklaren is ¹⁶⁷⁾. Eindelijk

6°. ook het bij Theognis zeer geliefde woord *σπένδειν* ¹⁶⁸⁾ komt bij de overige lyrische en gnomische dichters uiterst zelden, alleen bij Solon, voor ¹⁶⁹⁾.

Zietdaar de redenen, waarom ik deze regels echt Theognische noem, maar met voorbehoud; echt namelijk, in zoverre, als inderdaad Theognis zelf de gedachte, daarin uitgesproken, en wellicht ook den algemeenen vorm, overgenomen heeft uit een verloren gedicht van eenen ouderen wijze. Te weten, Sophocles gewaagt van iemand (*τις*), die met wijsheid dit bekende woord gesproken heeft:

*τὸ κακὸν δοκεῖν ποτ' ἐσθλὸν
τῷδ' ἔμμεν, ὅτω φρένας*

¹⁶²⁾ Vs. 386.

¹⁶³⁾ Vs. 630.

¹⁶⁴⁾ Vs. 219, 335, 657.

¹⁶⁵⁾ Vs. 220, 331, 335, 614.

¹⁶⁶⁾ Vs. 615.

¹⁶⁷⁾ Het woord: vs. 46, 50, 86, 133, 201, 403, 466, 566, 608, 823, 835. Nog slechts bij Solon, *fr.* 13, vs. 44 en 74; Demodocus, *fr.* 5 is onecht.

¹⁶⁸⁾ Vs. 229, 335, 401, 403, 980.

¹⁶⁹⁾ Solon, *fr.* 13, vs. 43 en 73, *fr.* 39.

θεὸς ἄγει πρὸς ἅπαν·

πράσσειν δ' ὀλιγοστὸν χρόνον ἔκτος ἅτας ¹⁷⁰⁾.

Deze *τις* is volgens Bergk waarschijnlijk, volgens Nägelsbach ¹⁷¹⁾ buiten tegenspraak de dichter van de uit Theognis aangehaalde versregels. Wat mij verhindert, met hen mede te gaan, is de laatste regel *πράσσειν κτλ*, die kennelijk bij Sophocles nog tot de aanhaling behoort, en waarvan wij bij Theognis niets lezen, terwijl toch dit in het oog springt, dat de overeenstemming tusschen onze versregels en de plaats bij Sophocles niet toevallig kan zijn ¹⁷²⁾. Sophocles haalt deze plaats inderdaad aan, maar uit het oorspronkelijke, waaruit ook Theognis haar ontleend heeft. Plagiaten van dergelijke soort zijn bij Gnomendichters niet zeldzaam. De mogelijkheid bestaat intusschen ook, dat de Compiler van de Theogneïsche Gnomen hier één of meer verzen weggelaten heeft, waaronder dan ook het vers, dat het origineel is van Sophocles' *πράσσειν*, enz.; maar deze hypothese is toch zeer onwaarschijnlijk.

Volgens Nägelsbach ¹⁷³⁾ nu hebben wij hier (bij Theognis, 401—406) te doen »met eenen man, die naar *ἀρετή* »streeft, omdat hij daarvan zijn geluk hoopt ¹⁷⁴⁾. Alleen — »*petit ille virtutem ultra quam satis est*. Dit geeft den dae- »mon macht over hem, zoodat hij hem met opzet tot *zonde* »vervallen doet. Het onmatig streven naar het goede wordt »door Theognis wel als dom, maar niet als boos of onzedelijk »opgevat. Wij missen hier alzoo iedere aanleiding om te »meenēn, dat de Godheid hem tot *zonde* verleidt om hem te

¹⁷⁰⁾ *Antigone*, vs. 520 vgg.

¹⁷¹⁾ Bergk, a. w. II, 153. Nägelsbach, *Nachhom. Theologie*, S. 56.

¹⁷²⁾ De bedoeling, waarmede Sophocles deze woorden aanhaalt, is geenszins dezelfde als die, waarmede Theognis ze gebruikt. Bij Sophocles worden de woorden *κακὸν ἐσθλόν*, *ἔτη* sensu morali bedoeld, bij Theognis het woord *ἀμυλκίη* in den zin van *dwaling*, de woorden *κακὰ*, *ἄγαθὰ*, *χρήσιμα*, in den zin van *ongeluk*, *geluk*, *nut*, gelijk ons blijken zal.

¹⁷³⁾ *Nachhom. Theol.* S. 55.

¹⁷⁴⁾ Ik laat *curatief* drukken, wat mijns inziens onjuist is, en waarop ik straks terugkom.

»straffen. Veeleer worden de gevolgen van het overmatige
 »streven naar het goede zonder iets meer toegeschreven aan de
 »opzettelijke boosheid of wangunst van eenen God." Volgens
 Nägelsbach zal de Dichter hier eene soortgelijke gedachte
 uitspreken, als wij ook vinden in den *Prediker* (VII. 15, 16):
 »Er is een rechtvaardige, die door zijne gerechtigheid om-
 »komt; wees niet al te rechtvaardig, noch houd u
 »zelven al te wijs: waarom zoudt gij verwoesting over u
 »brengen?"

Het zal mij niet moeielijk vallen te betoogen, dat Nägelsbach deze verzen van Theognis niet goed begrepen heeft.

10. De zedelijke levensopvatting van Theognis laat geene plaats voor het denkbeeld, dat de Godheid zich vijandig zou stellen tegenover het streven naar zedelijke deugd. Zich te verheffen op zijn geluk, als of men dit aan zich zelven te danken had, dat ja is een kwaad, hetwelk de Goden niet dulden ¹⁷⁵); maar wat wij aan ons zelven te danken hebben, wat werkelijk vrucht is van eigene verdienste, zooals de deugd, daarop mogen wij ons, volgens Theognis, vrijmoedig verheffen, zonder dat dit ons strafschuldig maakt bij de Goden. Geheel in den geest der Grieksche oudheid is hetgeen Horatius aan Lollius schrijft:

Sed satis est orare Jovem, quae donat et aufert:

Det vitam, det opes, aequum mi animum ipse parabo.

Voorwaar, had Theognis ook zedelijke volkomenheid beschouwd als voorwerp van den *φθόνος* der Goden, hij zou zich wel gewacht hebben, van zich zelven te getuigen ¹⁷⁶):

εἰ μ' ἐθέλεις πλύνειν, κεφαλῆς ἀμίαντον ἀπ' ἄκρης
 αἰεὶ λευκὸν ὕδωρ ῥεύσεται ἡμετέρης.
 εὐφροσύνης δέ με πᾶσιν ἐπ' ἔργασιν ὥσπερ ἄπεφθον
 χρυσόν, ἱρυνθρόν ἰδεῖν τριβόμενον βασάνῳ,
 τοῦ χροῦτῆς καθύπερθε μέλας οὐχ ἄπτεται ἰός
 οὐδ' εὐρώς, αἰεὶ δ' ἄνθος ἔχει καθαρόν.

¹⁷⁵) Vs. 659 vgg.

¹⁷⁶) Vs. 447 vgg. Verg. ook vs. 415 vgg.

Dit mag wel heeten *ἀγορᾶσθαι ἔπος μέγα* ¹⁷⁷⁾ — ik zou bijna zeggen: *ὑπερλλαν μέγα* — waartegen Theognis, als het geluksgoederen geldt, zoo ernstig waarschuwt, maar dat hij met betrekking tot de deugd zonder bedenken doet.

20. Nägelsbach begaat eene onvergeefelijke fout, als hij de woorden *κέρδος διζήμενος* vertaalt met: »weil er von »dieser (de *ἀρετῇ*) sein Glück hofft." Immers *κέρδος διζησθαι* beteekent eenvoudig: *naar winst streven, naar rijkdom jagen, winstbejag, geldzucht*, en nooit: *naar geluk streven*.

Theognis, gelijk trouwens alle Grieksche moralisten uit zijnen tijd, gebruikt het woord *κέρδος* veeltijds in eenen zedelijk laakbaren zin, met name dan, als de *κέρδος* voorgesteld wordt als motief tot gezindheden of daden. Onze Dichter had bijna de lijfspreuk van Periander: *κέρδος αἰσχρόν* ¹⁷⁸⁾, tot de zijne kunnen maken; want hij zegt, dat *αἰσχρόν χρημ' ἔπι κέρδος ἄγει* ¹⁷⁹⁾, dat *χρήματά τοι θνητοῖς γίνεται ἀφροσύνη*, waaruit dan weder *ἄτη ἀναγαίνεται* ¹⁸⁰⁾. 't Is zoo, zijne persoonlijke smartelijke ervaringen van de ellende en miskenning, waaraan armoede blootstelt ¹⁸¹⁾, deed hem stoffelijken welstand hoog waardeeren ¹⁸²⁾, nogtans onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat de rijkdom eerlijk verworven was ¹⁸³⁾. Maar alle jagen

¹⁷⁷⁾ Vs. 159.

¹⁷⁸⁾ Bij Diog. Laërtius. Natuurlijk beteekent *κέρδος* in dezen samenhang niet »winst», maar »winstbejag».

¹⁷⁹⁾ Vs. 86.

¹⁸⁰⁾ Vs. 230 vg. Op de parallele plaats bij Solon komt deze gedachte eenigszins anders gewijzigd voor. Vergel. nog vs. 46, 50, 194, 199, 225, 346, 608, 823, 835, en Solon, *fragm.* 4, vs. 6, *fr.* 13, vs. 7 en 74. Tyrtaeus, *fr.* 3. Bij Bergk II, 9, 35, 42, 46.

¹⁸¹⁾ Vs. 173 vgg., 179 vgg., 195 vg., 267 vgg., 384 vgg., 419 vg., 621 vg., 667 vgg., 751 vg. Vergel. ook Alcaeus, *fragm.* 92. Tyrtaeus, *fr.* 10. Bij Bergk III, 179 en II, 13.

¹⁸²⁾ Vs. 523 vg., 621 vg., 667 vgg., 928 vgg., 931 vgg. Verg. ook Alcaeus, *fragm.* 49 en Simonides van Ceos, *fragm.* 5, vs. 10—14. Bij Bergk III, 168, 388.

¹⁸³⁾ Vs. 29 vg., 197 vgg., 465 vg., 753 vg. Verg. Solon, *fragm.* 13, vs. 7—16. Bij Bergk II, 42.

naar κέρδος, alle φιλοκερδία ¹⁸⁴), veroordeelt hij gestreng. Hij had, door ervaring geleerd, een zeer geopend oog voor den demoraliserenden invloed, dien rijkdom meestal oefende ¹⁸⁵), en is van oordeel, dat de verzoekende kracht van den rijkdom veel gevaarlijker is dan die van de armoede ¹⁸⁶). Hij voor zich zou het liefst de bede van Agar tot de zijne willen maken: »Armoede of rijkdom geef mij niet, voed mij »met het brood mijns bescheiden deels" ¹⁸⁷), gelijk ook het woord van den Israëlietischen dichter: »Het weinige, dat »de rechtvaardige heeft, is beter dan de overvloed veler »goddeloozen" ¹⁸⁸).

Wij moeten alzoo op onze plaats denken aan een σπεύδειν εἰς ἀρετὴν ter wille van κέρδος, derhalve aan een misdadig streven. Trouwens — en Nägelsbach had dit niet mogen voorbijzien — de dichter handelt hier immers over een ἄγαν σπεύδειν, een ἀκαιρῶς σπεύδειν.

Moesten wij nu ἀρετὴν vertalen met deugd, dan zouden

¹⁸⁴) Vs. 199.

¹⁸⁵) Vs. 151 vgg., 190 vgg., 225 vgg., 321 vg., 693 vg. 751. Verg. ook Solon, *fr.* 8 en *fr.* 13, vs. 74 vgg. Bij Bergk II, 39, 46.

¹⁸⁶) Vs. 605 vg.

¹⁸⁷) *Spr.* XXX, 8. Theogn. vs. 559 vg., 719—728, 903—927, 1155 vg.:

Οὐκ ἔραμαι πλουτεῖν οὐδ' εὐχομαι, ἀλλὰ μοι εἶη
ζῆν ἀπὸ τῶν δλίγων, μηδὲν ἔχοντι κακόν.

versregels, die Pindarus zeker in het geheugen speelden, toen hij *Nem.* I, 44 vgg. schreef:

Οὐκ ἔραμαι πολὺν ἐν μεγάρῳ πλοῦτον κατακρύψας ἔχειν,
ἀλλ' ἐόντων εὖ τε παθεῖν.

¹⁸⁸) *Psalms* XXXVII, 16. Theognis zegt, vs. 145 vg.:

βούλεο δ' εὐσεβέων δλίγοις σὺν χρήμασιν οἰκεῖν.
ἢ πλουτεῖν ἀδίκως χρήματα πασάμενος.

Verg. ook vs. 149 vg., 315 vg. en vooral Solon, *fr.* 13, vs. 7 vg. Ook Hesiodus (*Oper. et dies.*, vs. 40 vg.) dacht er evenzoo over:

Νήπιοι' οὐδ' ἴσασιν ὅσω πλέον ἤμισυ παντὸς,
οὐδ' ὅσον ἐν μαλᾶχῃ τε καὶ ἀσφοδέλῳ μέγ' ὄνειαρ.

wij deze plaats ongeveer evenzoo moeten opvatten als waar de orator Aeschines ¹⁸⁹⁾ spreekt van een *κάθαγμα* (een uitvaagsel, een schelm) *ζηλοτυποῖν ἀρετήν*, en dien hij stelt tegenover eenen man, *ὄντως βεβιωκὼς κατ' ἀρετήν*.

30. Maar het woord *ἀρετή* beteekent in de op naam van Theognis gestelde verzen nooit, wat wij deugd noemen ¹⁹⁰⁾, de *ἀρετή* behoort als zoodanig niet uitsluitend

¹⁸⁹⁾ p. 84, 15: „Hetgeen gij daar zegt, zou men verwachten uit den mond van een uitvaagsel, die voor de deugd ijvert.”

¹⁹⁰⁾ Het woord *ἀρετή* komt in de op naam van Theognis gestelde verzen voor vs. 30, 129, 147, 150, 317, 336, 402, 465, 624, 654, 699, 867, 904, 933, 971, 1003, 1062, 1074, 1178. In de overige geschriften der *poetae gnomici et lyrici* uit de periode vóór Aeschylus en Pindarus nog Tyrtaeus *fr.* 11, vs. 14; *fr.* 12, vs. 2, 13, 43; *fr.* 14. Solon, *fr.* 15 (= Theogn. 315 vgg.); *fr.* 27, vs. 8, 16; Phocylides, *fr.* 8, 10, 17 (= Theognis 147); Xenophanes I, vs. 20; Sappho, *fr.* 80; Simonides v. Ceos, *fr.* 58, vs. 1; *fr.* 61, vs. 2; *fr.* 84, vs. 2, en misschien nog op enkele plaatsen, die mijne aandacht ontsnapt zijn. Soms beteekent *ἀρετή* deugdelijkheid voor eenig bepaald doel, geschiktheid, vaardigheid, bijv. vs. 624 (verg. Tyrt., *fr.* 12, vs. 3. Solon, *fr.* 27, vs. 16) of eene of andere, niet bepaald zedelijke voortreffelijkheid, vs. 699; zeer dikwijls roem, vs. 971, 1003. Het woord *ἀρετή* wordt vaak nevens of parallel met *τίμη*, *ἄφενος*, *χρήματα*, *πλοῦτος*, *κόλλος* gebruikt. Voor zedelijk, zedelijke deugd gebruikt Theognis de woorden: *δίκαιος*, *δικαιοσύνη* (147), *ἔσθλος*, *καλός* (683), *αἰδώς*, *εὖσεβής*, *πρήξεις ἰστέαι*, *μέτριος* (615), enz. Volgens vs. 867 vg. is *ἀρετή* het kenmerk van den *αἰχμητὴς ἀνὴρ*, van hem die, volgens vs. 233 vg. is *ἀκρόπολις καὶ πύργος κενεβρόνι δῆμῳ*, al valt aan den zoodanige in dezen treurigen tijd slechts *δλίγη τίμη* ten deel. „Reeds in de oudere spraakperioden”, zegt Schmidt a. w. I, 297 vg., „openbaart zich nu en dan de neiging, om het begrip over te brengen op het eigenlijke zedelijke gebied.” Ik wil dit niet tegenspreken, al zou ik *Od.* XVII, 322, 323; XXIV, 193, 195, 196, *ἀρετη* niet, gelijk hij doet, in den zin van zedelijke deugd durven opvatten, gelijk evenmin in het bijna altijd hiervoor aangehaalde woord van Hesiodus, *Op. et dies.* 289, dat de Goden de *ἀρετή* verleen en als prijs voor inspanning en zweet. Schmidt definieert *ἀρετή* bij Theognis als „mit gesellschaftlicher Geltung verbunden „Wohlbefinden.” Volkomen stem ik in met Nitzsch, als deze op eene door Schmidt (a. w. I, 295 vg.) aangehaalde plaats zegt: „Het Grieksche gevoel verbindt met schoonheid, welstand, degelijkheid en met alle wel-slagen altijd tegelijk de voorstelling van de opmerking, den lof en den roem, die deze dingen bij anderen verwerven. Zoo komt het, dat de begrippen roem, deugd, geluk, schoonheid in elkander overgaan, en dat

tot het zedelijk gebied; Theognis denkt somtijds aan bijzondere geschiktheid of deugdelijkheid voor een bepaald doel, maar veelal aan roem of aanzien, aan de eer en den rang, die aan edele, dappere, kloeke mannen toekomt, al viel hij — 't is, zegt de Dichter, om niet te dulden, vs. 56 — ook ten deel aan den onbeduidenden plebejer (*κενέ-
ιφρων δῆμος*), als hij maar rijk was, terwijl de arm geworden edele (*ἀγαθός*) niet in tel was. Zoo diep was men gezonken, dat de meesten geene andere *ἀρετή* kenden, dan rijkdom, d. i. niets anders dan den rijkdom eerden ¹⁹¹).

Wat is in dezen samenhang *ἀρετή*? Tyrtaeus leere het ons, waar hij iemand teekent, die *ἄκρον ἀρετῆς* bereikt heeft; wat deze dichter zegt, is geheel in den geest van Theognis, in wiens gnomenverzameling dan ook deze regels van Tyrtaeus in substantie zijn overgenomen ¹⁹²):

πάντες μιν τιμῶσιν ὁμῶς νέοι ἡδὲ παλαιοί,
πολλὰ δὲ τερπνὰ παθῶν ἔρχεται εἰς Ἀἶδην
γῆράσκων ἀστοῖσι μεταπρέπει, οὐδέ τις αὐτόν
βλάπτειν οὔτ' αἰδοῦς οὔτε δόκης ἐθέλει,
πάντες δ' ἐν θώκοισιν ὁμῶς νέοι οἷ τε κατ' αἰτόν
εἰκονσ' ἐκ χώρης οἷ τε παλαιότεροι.

Voorwaar, Theognis zou de *σοφίη* niet boven *μεγάλη ἀρετή* stellen, als hij met *ἀρετή* zedelijkheid bedoelde ¹⁹³), gelijk hij in dat geval ook niet had kunnen zeggen, dat hij op geene andere *ἀρετή* prijs stelde dan deze: *εὐδαίμων*,

aan de eene zijde deugd en schoonheid uitgedrukt worden met woorden, die volgens hunnen oorspronkelijken zin verwant zijn met de begrippen van roem en eer (*ἄρετή, ἐγλαΐν*), en dat men aan den anderen kant vaak roem noemt (*κλέος, κῦδος*), waar men aan schoonheid, geluk, welstand heeft te denken. De begrippen, die den overgang vormen, zijn glans, sieraad, welbehagen." Hij zelf vertaalt *ἀρετή* met "den Menschen ein Wohlgefallen".

¹⁹¹) vs. 699—718.

¹⁹²) Tyrtaeus, fragm. 12 vs. 37 vgg. bij Bergk, II. 19 vg. Theognis, vs. 933 vgg.; wellicht evenwel zijn deze versregels niet van Theognis.

¹⁹³) vs. 1074.

θεοὺς φίλος te zijn ¹⁹⁴). Bij Theognis beteekent ἀρετή bijna altijd aanzien, voorrang, wegens eene of andere (werkelijke of vermeende) praestantia, zoodat ἀρετή eigenlijk vooral toekomt aan den man van goeden huize, den ἀγαθός. Het woord ἀρετή, zegt Bergk (p. 121), is bij onzen dichter vaak »non tam de honesto, quam de »laude et de praestantia accipiendum;" vooral, meen ik, van »praestantia" naar de schatting der menschen, of daarmede vereenigd. Ook edelen zijn vaak slecht en onbeduidend; Theognis zou gewis zijnen tijdgenoot Phocylides niet hebben tegengesproken, als deze zegt (*Fragm.* 4):

τί πλέον, γένος εὐγενὲς εἶναι,
οἷς οὐτ' ἐν μύθοις ἔπεται χάρις οὐτ' ἐνὶ βουλῇ;

Een ἀγαθός κακός is bij hem geene contradictio in adjecto. Trouwens, men denke aan den door Xenophon en Plato ¹⁹⁵) aangehaalden versregel:

αὐτὰρ ἀνὴρ ἀγαθὸς τοτὲ μὲν κακός, ἄλλοτε δ' ἐσθλός.

Gelijk iemand ἀγαθός is door geboorte, zoo is eveneens de ἀρετή menigmaal geene persoonlijke verdienste, maar gave der τύχη ¹⁹⁶); als zoodanig (als geboorteadel) is zij ἔμπεδον αἰεὶ, terwijl rijkdom wisselvallig is ¹⁹⁷).

Men meene niet, deze opvatting der ἀρετή bij Theognis te kunnen wederleggen door te wijzen op de versregels ¹⁹⁸):

¹⁹⁴) vs. 653 vg.

¹⁹⁵) Xenophon, *Memorab.*, I. 2, 20. Plato, *Protag.*, p. 344 D. Bergk oordeelt dat deze versregel »fortasse elegiaci alicujus poetae, sed certe »non Theognidis est." Hierin zal gewis niemand hem tegenspreken. Xenophon gebruikt ook wel in denzelfden zin het woord χρηστός, niet tegenover ἄχρηστος of in den zin van χρησίμος, maar tegenover δημοτικός of πένης, en in den zin van εὐγενής of γενναῖος. Verg. Bergk, a. w. III. p. 735.

¹⁹⁶) vs. 129 vg.

¹⁹⁷) vs. 315—318. Misschien van Solon. Bergk II. 46 vg.

¹⁹⁸) vs. 147 vg. Vat men ἀρετή en ἀγαθός hier op sensu morali, dan maakt men deze, voor Grieksche ooren wonderspreukig klinkende gnome, tot de triviale stelling: zonder gerechtigheid geene deugd; geen onrecht-

ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶς ἀρετὴ 'σιν,
πᾶς δὲ τ' ἀνὴρ ἀγαθός, Κύρνε, δίκαιος ἑών.

Van deze versregels komt de eerste ook voor bij Phocylides, terwijl hij door Aristoteles als eene *παροιμία*¹⁹⁹⁾ wordt aangehaald²⁰⁰⁾. Volgens Aristoteles zal de dichter — wie, dat is onbekend — willen zeggen, dat *δικαιοσύνη* (een woord, elders niet door Theognis gebruikt) de algemeene naam is, die alle zedelijke deugden in zich sluit, dat zij alzoo »de gronddeugd”²⁰¹⁾, de »samenvatting aller deugden”²⁰²⁾ is, gelijk ook Zeller en Ziegler dit vers van Theognis vertolken. Maar Aristoteles, en in navolging van hem de meeste nieuweren, zien hier het eigenaardig karakter van de moraal der poetae Gnomici voorbij, die zich immers nooit inlaten met wijsgeerige definitiën. In hunnen gedachtenkring is geene plaats voor eene definitie van *δικαιοσύνη* als gronddeugd of samenvatting aller deugden. Voor wijsgeerige bepalingen en afgetrokken algemeenheden leende zich de *βραχυλογία Λακωνική* der oude wijzen niet; zij spraken met een praktisch doel, al hunne wijsheid was levenswijsheid, geen zweem van geleerdheid. Theognis nu bedoelt dit: »Wie niet *δίκαιος* is, is ook geen aristocraat (*ἀγαθός*) van »den echten stempel; aristocratisch aanzien (*ἀρετή*), langs »anderen weg dan dien der gerechtigheid verkregen, verdient »dezen naam niet; iedere wezenlijke aristocraat (*ἀγαθός*) is »ook rechtschapen (*δίκαιος*)”. De onmiddellijk voorafgaande

vaardige of misdadige verdient den naam van zedelijk goed. Nu zegt de dichter: »Er is geene *wezenlijke* praestantia, al meent men dat rijkdom »haar geeft, tenzij gepaard met *δικαιοσύνη*; ieder *ἀγαθός*, die dat *waar-* »lijk is, ieder man van adel en eer, ieder »gesellschaftlich hervorragender »Mann,” is ook *δίκαιος*; laat u niet verleiden tot de dwaze meening, dat »armoede of rijkdom hier beslissen zou.”

¹⁹⁹⁾ *παροιμία* = *ἐγκαταλείμμα* der zeer oude wijzen. Aristoteles, *fr.* 2, p. 1474 B 5.

²⁰⁰⁾ Phocylides, *fr.* 17. Bergk II, 72. Aristoteles, *Ethica ad Nicom.* V. 3, p. 1129 B 20 vg.

²⁰¹⁾ E. Zeller, *die Philosophie der Griechen*, 4te Aufl., I. 95.

²⁰²⁾ Theod. Ziegler, *Geschichte der Ethik.* 1882. I. 23.

vermaning: »Kies liever godvreezend (deugdzaam) met geringe middelen te leven, dan rijk te zijn door onrechtvaardig »verkregen goed!» wordt door den dichter zoo gemotiveerd, dat het ware aanzien, de ware adelbrief (*ἀρετή*) toch slechts langs den weg der deugd (*δικαιοσύνη*), niet langs dien van rijkdom (zooals velen in zijnen tijd geloofden) verkregen wordt. De bedoeling van den dichter met den eersten versregel:

ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσ' ἀρετῇ 'σιν,

heeft eenige overeenkomst met het spreekwoord: »virtus nobilitat»; de bedoeling van den tweeden versregel:

πᾶς δὲ τ' ἀνὴρ ἀγαθός, Κύρνε, δίκαιος ἔων,

heeft nog meer overeenkomst met het spreekwoord: »noblesse oblige». In negatieven vorm spreekt Theognis geheel dezelfde gedachte ook elders uit ²⁰³):

*εἴ κ' εἴης ἔργων αἰσχροῶν ἀπαθής καὶ ἀεργός,
Κύρνε, μέγιστην κεν πείραν ἔχους ἀρετῆς.*

Nog elders vermaant hij Cyrnus, om toch vooral niet door misdaden naar *ἀρετή* te streven ²⁰⁴):

*πέπνυο, μηδ' αἰσχροῖσιν ἐπ' ἔργμασι μηδ' ἀδίκουσιν
τιμὰς μηδ' ἀρετὰς ἔλκεο μηδ' ἄφρονος.*

40. De *ἀμπλακίη*, waarin de daemon den man stort, over wien onze pericoop handelt, is niet *zonde*, ook niet *verwarring van zedelijke begrippen*, zoodat hij voor zedelijk goed houdt wat kwaad is, maar eenvoudig *dwaling*, grove dwaling, hierin bestaande, dat hij mistast in zijn streven naar geluk, zoodat hetgeen hij voor den weg des geluks houdt, hem der ellende in de armen stort. Wij hebben hier te doen met eenen man, die meent rang en aanzien te kunnen verkrijgen door naar rijkdom te streven. Theognis spreekt dit niet geheel tegen, omdat het inderdaad wel eens

²⁰³) vs. 1177 v.g.

²⁰⁴) vs. 29 v.g.

gelukt (*πολλάκι* is niet: *altijd*); maar hij vermaant tot omzichtigheid, bezadigdheid, tot het waarnemen of afwachten van het geschikte oogenblik; want onberaden jagen naar hoogheid en rijkdom doet ons vaak (*πολλάκι*) het doel geheel missen, omdat alle *ἄγαν* of *ἀκαιρῶς σπεύδειν*, naar Grieksche aanschouwing, zoude tegen de Goddelijke orde is, die door den *δαίμων* met recht gestreng wordt gestraft. Inderdaad is vs. 465 vg. bijna eene repetitie van de les, door Theognis in de door ons behandelde plaats gegeven, om langs den weg der deugd, en niet door winzucht of rijkdom naar *ἀρετή* te streven:

*ἀμφ' ἀρετῇ τρέβον, καὶ σοὶ τὰ δίκαια φίλ' ἔστω,
μηδέ σε νικᾶτω κέρδος, ὅ, τ' αἰσχρὸν ἴη.*

Ik heb deze plaats uitvoerig behandeld, *vooreerst* omdat zij, blijkens de aanhaling door Sophocles, ook bij de Grieken voor eene echte wijsheidsspreuk gold, en *ten andere* omdat zij, naar ik bijna stellig durf verzekeren, de volstrekt eenige is in de Grieksche literatuur na Homerus en Hesiodus en vóór Pindarus, die met eenen zekeren schijn als getuigenis voor hetgeen de Grieken omtrent den *φθόνος* der Goden geloofden, kan aangehaald worden.

Tot dusver hebben wij nog niets gevonden, wat de meening van Nägelsbach en anderen rechtvaardigt, nml. dat de *φθόνος* der Goden, zooals Herodotus dien voorstelt, reeds tot het volksgeloof der oude Grieken zou hebben behoord.

III.

De oudste Grieksche schrijvers, die bekend waren met het geloof aan den *φθόνος* der Goden in genoemden zin, zijn Aeschylus en Pindarus.

De Prometheus van Aeschylus gaat, gelijk wij reeds gezegd hebben (blz. 55, 56), geheel buiten ons onderwerp om. Volgens deze tragoedie wil Zeus het menschengeslacht niet verderven uit eene zekere wangunst, omdat de menschen zoo hoog staan of zoo gelukkig zijn, maar juist omgekeerd, omdat

het een geslacht was, zoo armzalig en verachtelijk, dat het geene wezeulijke vatbaarheid voor geluk bezat. Prometheus verijdelt dit plan van Zeus, door aan de menschen het vuur, en daarmede kennis en kunst, mede te deelen. Nu blijft het menschedom bestaan — daaraan kan Zeus niets doen — maar het kan zich toch onmogelijk uit zijnen deerniswaardigen toestand tot geluk opwerken. Integendeel, juist door Prometheus' gaven worden de menschen wijzer en stouter ja, maar tevens slechter en ellendiger, onderworpen aan ziekte en vervroegden dood, ongeveer evenals Adam en Eva ook slechter en ongelukkiger werden, omdat zij van den boom der kennis hadden gegeten, al waren zij daardoor tevens geworden als één der Goden, kennende het goed en het kwaad ²⁰⁵). 't Is geheel in den geest van Aeschylus' Prometheus, als Horatius zegt ²⁰⁶):

Audax omnia perpeti
gens humana ruit per vetitum nefas.
Audax Iāpeti genus
ignem fraude mala gentibus intulit.
Post ignem, aetheria domo
subductum, macies novaque februm
terris incubuit cohors, etc.

In den Prometheus van Aeschylus is derhalve geen spraak van *φθόνος τῶν θεῶν ἐπὶ τῇ τῶν χρηστῶν εὐτυχίᾳ*; hier toch worden de menschen waarlijk niet als *εὐτύχεις* of *χρηστοί* voorgesteld.

Maar wel schijnt dit het geval te zijn in de *Persen*. Daar wijt de Bode, die den treurigen uitslag van den veldtocht aan de moeder van Xerxes, Atossa, bericht, dit onheil met zoovele woorden aan den nijd der Goden jegens Xerxes, *τὸν θεῶν φθόνον* ²⁰⁷). Eene der grondgedachten van dit

²⁰⁵) *Gen.* III.

²⁰⁶) *Carm.* I. 3.

²⁰⁷) vs. 360 in de uitgave van Chr. God. Schütz, *Aeschyli tragoediae quae supersunt*. Londini, 1823. Tom. I. p. 419. Naar deze uitgave haal ik aan.

episch-lyrische drama is deze, dat de Goden zeer beslist partij kiezen voor de Grieken, met name voor Athene, en tegen de Persen, eene overtuiging die Aeschylus door de Persen zelve uitspreken laat ²⁰⁸).

Maar waarom? Eene leerzame vraag, omdat Herodotus haar ook gesteld, en op zijne wijze beantwoord heeft, gelijk wij gezien hebben ²⁰⁹). Het geheel andere antwoord, dat onze dichter daarop geeft, bewijst zijne geheel andere opvatting van den *φθόνος τῶν θεῶν*.

De *φθόνος* der Goden treft Xerxes, zoo leert ons Aeschylus, om zijnen overmoed en zijne misdaden, eerst en vooral om zijne overbrugging van den Bosporus ²¹⁰):

*θνητὸς ὦν θεῶν τε πάντων ᾤετ', οὐκ εὐβουλία,
καὶ Ποσειδῶνος κρατήσεν.*

dan verder — maar Aeschylus telt al Xerxes' misdaden op, waar hij de onheilen, die hem en zijn volk hadden getroffen, voorstelt als:

*ἔβρεως ἄποινα κἀθέων φρονημάτων
οἱ γῆν μολόντες Ἑλλάδ', οὐ θεῶν βρέτη
ἡδοῦντο σὺλᾶν, οὐδὲ πιμπράναι νεῶς
βωμοὶ δ' αἴστοι, δαμόνων θ' ἰδρύματα
πρόρρησα φύρδην ἐξανέστραπται βάθρων ²¹¹).*

Daarmede had Xerxes zich den welverdienden toorn der Goden op den hals gehaald; dezen hadden hem verblind en tot dwaze berekeningen en plannen verleid, om hem in het verderf te storten. Aeschylus stelt het onheil der Persen voor als eene schitterende openbaring van Gods straffende gerechtigheid; telkens en telkens komt hij er op terug, dat hier de vinger Gods in het spel is ²¹². Men herinnere zich het reeds (bl. 34) aangehaalde woord over Cyrus:

²⁰⁸) vs. 311—317.

²⁰⁹) Boven bl. 18 vgg. Herodotus VII. 10, 46. VIII. 13, 109.

²¹⁰) vs. 742—747.

²¹¹) vs. 805—809.

²¹²) vs. 91 vg., 351 vg., 371, 452 vg., 512—514, 907 vg., 938 vg., 1000—1003.

θεὸς γὰρ οὐκ ἤχθηρεν, ὥς εἴφρων ἐφίη.

en men lette vooral op de moraal van het drama, zooals Aeschylus zelf deze, vs. 815—828, uitspreekt: »De heuvels »van lijken zijn nog voor het derde geslacht als stomme ge- »tuigen, die het den menschen als voor oogen stellen, dat het »eenen sterveling niet toekomt, om een te hoogen toon te »voeren; uit den bloesem van den overmoed toch groeien »de aren van de schuld, waarop een oogst van tranen en »jammeren volgt; want Zeus eischt scherpe rekenschap »van den overmoed en bestraft dien gestreng; als dan iemand »gevaar loopt, om tegen de bescheidenheid te zondigen, hem »brengt men door welmeenenden raad aan het verstand, »dat hij ophoude door driesten overmoed tegen de Goden te »zondigen”;

θίνες νεκρῶν δὲ καὶ τριτοσπόρῳ γονῇ
ἄφωνα σηματοῦσιν ὅμμασι βροτῶν,
ὥς οὐχ ὑπέρφεν θνητὸν ὄντα χρὴ φρονεῖν.
ἴβρις γὰρ ἐξανθοῦσ’ ἐκάρπωσε στάχυν
ἄτης, ὅθεν πάγκλαυτον ἐξαμαῖ θέρος.

Ζεὺς τοι κολαστὴς τῶν ὑπερκόπων ἄγαν
φρονημάτων ἐπεισι κεῖθνος βαρὺς.
πρὸς ταῦτ’ ἐκείνον, σωφρονεῖν κεχρημένον,
πινύσκει’ εὐλόγοισι νοῦθετήμασι,
λῆξαι θεοβλαβοῦνθ’ ὑπερκόπων θράσει.

Wij vinden hier geenszins φθόνος, maar νέμεσις — ik erken het — deze zelfs in eenigszins stuitenden vorm; Aeschylus zegt nml., dat de Godheid den zondigen mensch, dien zij wil straffen, verblindt en hem van zonde tot zonde voert, om hem zóó aan de verdiende elleude prijs te kunnen geven. Trouwens, deze gedachte is bij de Grieken niet onge- woon. Ook elders zegt Aeschylus ²¹³⁾

θεὸς μὲν αἰτίαν φύει βροτοῖς,
ὅταν κακῶσαι δῶμα παμπήσῃν θέλῃ.

²¹³⁾ *Fragm.* 163, bij Hermann.

De Scholiast op Sophocles (*Ant.* 615) brengt deze versregels in herinnering:

ὅταν δ' ὁ δαίμων ἀνδρὶ πορσύνῃ κακά,
τὸν νοῦν ἐβλαψε πρῶτον ὃ βούλεται.

Men denke verder aan de door ons uitvoerig behandelde plaats uit Theognis, met name aan dezen regel:

ὄν τινα δαίμων
πρόφρων ἐς μεγάλην ἀμπλαπτήν παράγει.

Wat wij in onze tragoedie vinden ²¹⁴), is volstrekt niet sterker dan het zooeven aangehaalde, of ook 2 *Thess.* II, 11, 12: »God zal hun zenden eene kracht der dwaling, dat zij de »leugen zonden gelooven, opdat zij allen veroordeeld zouden »worden''; om niet te spreken van vele plaatsen in het Oude Testament ²¹⁵).

Waarom nu doen de Goden dit? Omdat ook de Olympus aan zekere wetten en rechten gebonden is, en met name omdat de goddelijke jurisdictie onderworpen is aan de statuten der *νέμεσις*. De Goden kunnen — al willen zij — den rechtvaardige niet zoo maar verderven; maar als iemand zich jegens hen bezondigt, en zij wenschen hem gestrenger te straffen, dan met de regelen der *νέμεσις* overeenkomt, dan moeten zij hem eerst tot erger zonden brengen, als zijnde dit het eenige middel, om hem aan de vergeldende *νέμεσις* prijs te geven. Vreemd denkbeeld! Maar is het niet eenigermate even zoo volgens het Oude Testament? Jahveh wil aan Abrahams zaad het land der Amorieten in erfelijk bezit geven; maar hij verklaart, dit nog niet te kunnen doen: »want de ongerechtigheid der Amorieten is »tot nog toe niet volkomen'' ²¹⁶). Hoe absurd ons zulke denkbeelden mogen voorkomen, zij hebben nog niets gemeen met

²¹⁴) Bijv. vs. 91 vgg. (*δαλόμεναις* &c.), vs. 351 vgg. (*ἤρξεν* &c.), vs. 721 vgg. (*γνώμης* &c.).

²¹⁵) *Jesaj.* VI. 9—11. *Exod.* X. 1, 2. *XIV.* 4, 17. *Deut.* II. 30. *Josua* XI. 20. De sterkste plaats in het Nieuwe Testament is *Rom.* I. 14—28.

²¹⁶) *Gen.* XV. 7, 16.

het wangeloof, dat de Goden jaloersch zouden wezen op het geluk van menschen, die zich door deugd en godvreesendheid dit geluk waardig toonen, of dat Zeus τοῖσι χρηστοῖσι φθονεῖ.

Dat Aeschylus ook in den *Agamemnon* volstrekt niets weten wil van zoodanigen φθόνος τῶν θεῶν, blijkt onwederlegbaar uit zijne scherpe bestrijding van het oude, ook in zijnen tijd nog zeer algemeene geloof, dat uit groot geluk met noodzakelijkheid ellende geboren moet worden ²¹⁷). Wij hebben de plaats reeds vroeger (blz. 34) aangehaald. Dit geloof is zeker nog geenszins geloof aan den φθόνος τῶν θεῶν; het wordt bij velen gevonden, die dit laatste zeer scherp bestrijden, bijv. bij Plutarchus, Flavius Josephus, enz. Maar wel omgekeerd: waar het laatste geloof is, moet ook het eerste zijn, omdat dit er de onderstelling van is. Gewis heeft Aeschylus met zijne scherpe bestrijding van dit geloof eigenlijk bestrijding van den φθόνος τῶν θεῶν ἐπὶ τῇ τῶν χρηστῶν εὐτυχίᾳ bedoeld; want hij leert uitdrukkelijk, dat deze φθόνος alleen gericht is tegen hoogmoed, ὕβρις. Deze, de ὕβρις en den θράσος, beide kinderen van de ἔβρις, noemt de dichter μελαίνας μελάθροισιν ἄτας ²¹⁸). Waar hij het zooeven genoemde oude geloof tegensprekt, zegt hij: ὅτ' ἅλλων μονόφρων εἰμὶ ²¹⁹); dit moge nu wel wat te sterk gezegd zijn — immers geheel alleen stond Aeschylus in dit stuk niet! — het bewijst toch, dat het de meest gangbare overtuiging was. Aeschylus zelf gelooft, »dat de eene misdaad de vruchtbare moeder van »meerdere misdaden is, zoowel bij individuën als bij geslachten, terwijl daarentegen:

οἰκῶν δ' ἄρ' εὐθυσθεῶν
καλλίπαις πότμος αἰεὶ.

²¹⁷) vs. 759 vgg.

²¹⁸) vs. 772 vgg. μελάθρον, *huis*, hier in den overdrachtelijken zin van *geilacht*.

²¹⁹) *Agam.*, vs. 766 vgg.

»Want de *ἄλκη* vraagt niet naar armoede of rijkdom; zij
 »schittert in de zwarte hutten der braven, die zij eert,
 »terwijl zij de paleizen der met zonde bevlechten grooten met
 »neergeslagen oogen voorbijgaat; niets kan haar verhinderen,
 »dat zij *πάνθ' ἐπὶ τέρεμα νωμῶν*:" — woorden, die verdienen
 in marmer te worden gegrift; zij stonden Persius wellicht
 voor den geest, toen hij deze schoone versregels schreef, die
 evenwel zeer ver beneden hun origineel blijven:

Quin damus id Superis, de magna quod dare lance
 Non possit magni Messalae lippa propago:
 Compositum jus fasque animo, sanctosque recessus
 Mentis, et incoctum generosum pectus honesto.
 Haec cedo ut admoveam templis et farre litabo ²²⁰).

De Agamemnon van Aeschylus is in zijn geluk hoogst bescheiden; wat het koor zegt vs. 478 vgg., dat het bedenkelijk is om te zeer boven verdienste te worden geprezen, of liever, om zich te grooten lof te laten welgevallen, omdat dit blootstelt aan de goddelijke nemesis, dat is geheel in zijnen geest gesproken. De meer dan menschelijke eerbewijzingen, met welke Clytemnestra hem wil ontvangen, wijst hij af, *θεῶν μὴ τις πρόσωθεν ὄμματος βάλῃ φθόρος* ²²¹). Alweder, de *φθόρος τῶν θεῶν* is hier niet gericht op den gelukkige, maar alleen op den hoovaardige, op dengene, die, door zijn geluk overmoedig geworden, vergeet dat hij een mensch is, en zich eene eer toeëigent of zich die welgevallen laat, die den sterveling niet toekomt.

Nu zegge men niet: »De zoo bescheiden Agamemnon
 »komt toch ten val, zoodat zelfs de bescheidenheid dit ge-
 »lukskind niet redden kan van den *φθόρος τῶν θεῶν*." Wie
 zoo spreekt, zou weinig in den geest van Aeschylus door-
 gedrongen zijn. Men herinnere zich, wat ik vroeger (bl. 26, 27)
 opgemerkt heb omtrent de voorstelling, die de Grieken zich
 van de vergeldende gerechtigheid der Goden vormden. Deze

²²⁰) Persius, *Sat.* II. 71—75.

²²¹) vs. 930 vgg., 955 vg.

voorstelling bereikt bij Aeschylus haren uitersten grens; het kwaad, in het bijzonder vergoten bloed, moet gewroken worden, en berouw of boetvaardigheid verandert hieraan niets hoegenaamd. Zoo vraagt het koor in de *Choëphoren*, vs. 46:

τί γὰρ λύτρον ²²²⁾ πεσόντος αἵματος πέδω;

waarop het vs. 64 vgg. antwoordt ²²³⁾:

οἱ αἵματ' ἐκποθένθ' ὑπὸ χθονὸς τροφοῦ
τίτας φόνος πέπηγεν οὐ διαφρύδαν,
οἱ ἅτας δὲ διαφέρει
τὸν αἰτιον παναρχίας νόσου βρύνειν.

En vraagt men, waarom? Op deze vraag hadden reeds de droomuitleggers geantwoord, vs. 37 vgg.:

μέμφεσθαι τοὺς γὰρ
νέρθεν περιθύμωσ τοῖς κτανούσι τ' ἐγκοτεῖν.

Het zijn alzoo de dooden, of de vermoorden zelve, die de moordenaars vervolgen, totdat de moord door wraak afgeboet zij ²²⁴⁾, »het is de stem van het vergoten bloed, die tot de »Godheid (om wrake) roept van den aardbodem,» het zijn als 't ware »de zielen der gedooden, die roepen met groote stem »zeggende: Hoe lang, o heilige en waarachtige Heerscher! »wreekt gij ons bloed niet van degenen, die op aarde wonen?» ²²⁵⁾ In dezelfde tragoedie vs. 643 vgg. zegt het koor, dat de *Αἶσα*, de Godin die ieder toedeelt wat hem toekomt, zorg draagt, dat het vroeger vergoten bloed niet kinderloos sterft, maar dat de *Ἐρινύς* door nieuwe bloedvergieting te harer tijd de gruwelen wreekt. Zij nml.

²²¹⁾ Zoo te lezen met de meeste nieuwere philologen, en niet *λυγρόν*.

²²²⁾ Wij volgen hier de eenigszins gewaagde lezing van Hartung.

²²³⁾ In het algemeen leert Aeschylus, dat de *Δίκη* ook voor de rechten der gestorvenen blijft waken, gelijk in het fragment uit de *Phryges* Priamus tot Achilles spreekt:

ἡμῶν γε μέντοι Νέμεσις ἐσθ' ὑπερτέρα.
καὶ τοῦ θανόντος ἡ Δίκη πράσσει κέκτον.

²²⁴⁾ *Gen.* IV. 10. *Openb.* VI. 9, 10.

τέκνον· ὃ' ἐπεισφέρει δόμοισιν αἱμάτων παλαιτέρων.
τίνει μύσος χρόνῳ κλυτὰ βυσσόφρων Ἑρινύς.

Zoo vordert hier het bloed van Iphigenia het bloed van ha-
ren moordenaar en vader, gelijk het koor getuigt ²²⁶):

θεοτίμητος ὃ' οἰκασ' ἐκάνει
νῦν ὃ' εἰ προτέρων αἱμ' ἀποτίσει,
καὶ τοῖσι θανοῦσι θανῶν, ἄλλων
ποινὰς θανάτων ἐπικρανεῖ etc.

en ook Clytemnestra zegt, ziende op Iphigenia's slachting ²²⁷):

τοσῶνδε κρατῆρ' ἐν δόμοις κακῶν ὅδε
πλήσας ἀράων αὐτὸς ἐκτίνει μολῶν.

Wat Cassandra reeds aanduidt ²²⁸):

καὶ γὰρ πεπωκώς, ὥς θρασύνεσθαι πλέον,
βρότειον αἷμα κῶμος ἐν δόμοις μένει,
δύσπεμπτος ἔξω συγγόνων Ἑρινύων.

dat spreken Clytemnestra en het koor herhaaldelijk uit ²²⁹),
en dat beschrijft met name de eerste in de schrilste kleuren,
waar zij zegt ²³⁰):

αὐχεῖς εἶναι τόδε τοῦργον ἰμόν·
μὴ δ' ἐπιλέξης
Ἀγαμεμνονίαν εἶναι μ' ἄλοχον
φανταζόμενος δὲ γυναικὶ νεκροῦ
τοῦδ', ὃ παλαιὸς δορυμὲν ἀλάστωρ
Ἀτρεΰς, χαλεποῦ θοινατῆρος,
τόνδ' ἀπειτίσαιο.

Het koor geeft wel niet toe, dat Clytemnestra onschuldig
zijn zou, maar erkent toch:

²²⁶) *Agam.* 1348 vgg.

²²⁷) vs. 1408 vgg., en elders.

²²⁸) vs. 1199 vgg.

²²⁹) vs. 1442 vgg., 1479—1493.

²³⁰) vs. 1508 vgg.

ποιεῖς πατρόθεν δὲ
συνλήπτωρ γένοιτ' ἂν ἀλάστωρ.

De wraak over Iphigenia's dood en de vloekgeest van het huis der Atriden, maar niet de *φθόνος τῶν θεῶν* over Agamemnons te groot geluk, zijn de oorzaken van Agamemnons val, eene overtuiging, die wezenlijk die van den dichter zelven is.

IV.

Wij gaan over tot Pindarus, in wiens liederen op menige plaats de *φθόνος τῶν θεῶν* ter sprake komt. Ik heb de volgende uitdrukkingen opgeteekend, die allen hierop betrekking kunnen hebben: *φθόνος τῶν ἀθανάτων* ²³¹⁾, *ἄται φθονεραί* ²³²⁾, *μετατροπίαι φθονεραί* ²³³⁾, *νέμεσις ὑπέρδικος* ²³⁴⁾, *νέμεσις διχόβουλος* ²³⁵⁾, *γνωμὴ ἀπότροπος* ²³⁶⁾, *ἕτερος δαίμων* ²³⁷⁾.

Bij het vaststellen van de bedoelingen van Pindarus past ons evenwel eene meer dan gewone voorzichtigheid; zijne korte en vaak eenigszins raadselachtige wijze van uitdrukken, zelfs afgezien van de zeer vele plaatsen, die zonder behulp van de conjecturaalkritiek niet te verklaren zijn, voert licht tot misverstand; vaak laet de dichter zijne lezers, en wel met kennelijk opzet, tusschen de regels lezen, of verlangt hij, dat zij zullen uitwerken, wat hij slechts even en als uit de verte aanroert. Als men zijne gedichten niet veel gelezen heeft, loopt men groot gevaar, om zelfs grammatisch geheel duidelijke gezegden anders, ik zeg niet te vertalen, maar te vertolken, dan de dichter bedoelt.

²³¹⁾ *Isthm.* VII. 56. Verg. misschien *Pyth.* VII. 19.

²³²⁾ *Pyth.* XI. 83 vg.

²³³⁾ *Pyth.* X. 31.

²³⁴⁾ *Pyth.* X. 63.

²³⁵⁾ *Olymp.* VIII. 114.

²³⁶⁾ *Pyth.* VIII. 134.

²³⁷⁾ *Pyth.* III. 62.

Nu durf ik beweeran, dat bekendheid met den geest, of met de wijze van denken en gevoelen, van Pindarus de onderstelling verbiedt, om hem geloof aan den *φθόρος τῶν θεῶν* op het geluk der braven toe te schrijven, en dat alzoo de plaatsen, waar men, bij mindere bekendheid met des dichters wijze van denken en zich uit te drukken, zeer natuurlijk deze meening zou vinden, eene andere verklaring gebiedend vorderen.

Wij hebben bij ons onderwerp alleen te doen met des dichters opvatting van de betrekking der Goden tot de menschen, en wel nader bepaald uit het oogpunt van de lotsbedeeling van den mensch. 't Is noodig, de denkbeelden van Pindarus hierover nauwkeurig, zij het ook in breede trekken, in het licht te stellen.

Bij het doorlezen van Pindarus' zegeliederen worden wij getroffen door de vele en dringende vermaningen tot het bewaren van de juiste maat, vaak gemotiveerd door de opmerking, dat het waanzin is, als een mensch streeft naar het voor hem te hooge en onbereikbare²³⁸). De dichter vermaant zijne helden, om zich te spiegelen aan het voorbeeld van Tantalus²³⁹) of Ixion²⁴⁰), die hun groot geluk niet konden verdragen, maar, door overmoed verblind, tot zonde vervielen en dientengevolge ten prooi werden van de vreeselijkste elende. Voor niets moet men daarom zich meer in acht nemen dan voor *ὑβρις*²⁴¹). Meermalen roept hij zijne helden toe, dat zij, die eenen zoo hoogen trap van geluk mochten bereiken, toch niet naar iets hoogers zullen streven²⁴²); 't is immers aan niemand gegeven, de zuilen van Heracles voorbij te komen²⁴³), of ook, hetzij over zee of te land, den wonderbaren weg tot het volk der Hyperboreërs

²³⁸) *Pyth.* II. 63, 64. *Isth.* III. 1—5. VI. 103, 104. *Nem.* XI. 62, 63.

²³⁹) *Olymp.* I. 87—90.

²⁴⁰) *Pyth.* II. 47, 48.

²⁴¹) *Olymp.* VII. 166, 167.

²⁴²) *Olymp.* I. 182, 183. *Nem.* IX. 109—113.

²⁴³) *Olymp.* III. 77—81. *Nem.* III. 35—37. *Isthm.* IV. 18—22.

te vinden ²⁴⁴), laat staan den koperen hemel, den zetel der Goden, te bereiken ²⁴⁵). Daarom streve de hooggeplaatste nooit, om een God ²⁴⁶), om Zeus ²⁴⁷), te worden, en om het onsterfelijk leven, d. i. het leven van een God ²⁴⁸), te verkrijgen. Zelfs bij ons wenschen en bidden behooren wij te bedenken, dat wij stervelingen zijn, die niets mogen vragen, wat aan stervelingen niet toekomt ²⁴⁹).

Met geheel hetzelfde paraenétische doel spreekt Pindarus meermalen de overtuiging uit, die trouwens bij de Grieken vrij algemeen was, dat het menschelijke leven eene mengeling is van geluk en onheil, met dien verstande, dat het laatste zeer de overhand heeft. Zoo zegt hij: *Pyth.* III, 141 vgg. »Als gij, Hiero! den juisten slotsom der mythen »verstaat, dan weet gij, door de ouden geleerd, dat de »Onsterfelijken nevens één geluk twee rampen aan de stervelingen toedeelen; dit nu kunnen de dwazen niet verdragen, gelijk het behoort, maar wel de goeden, de wijzen, »die het gelukkige naar buiten keeren'', d. i. daarop het licht laat vallen; ongeveer evenals Job de gedachte; »Zouden »wij het goede van God ontvangen en het kwade niet ontvangen?" het kenmerk van den wijze noemt ²⁵⁰). Pindarus noemt het menschelijke leven eene voortdurende wisseling van lief en leed ²⁵¹); want een groot geluk is zelden lang van duur ²⁵²); meestal wordt het spoedig door onheil gevolgd ²⁵³), of is het er mede gemengd ²⁵⁴); want er is hier

²⁴⁴) *Pyth.* X. 46, 48.

²⁴⁵) *Pyth.* X. 42. *Isth.* VII. 60—64.

²⁴⁶) *Olymp.* V. 54—57. Hoewel dit zegelied waarschijnlijk geenszins het werk van Pindarus is, zoo is het toch geheel in zijnen geest.

²⁴⁷) *Isthm.* V. 17—20.

²⁴⁸) *Pyth.* III. 109, 110.

²⁴⁹) *Pyth.* III. 106 vgg. *Isthm.* V. 20.

²⁵⁰) *Job* II. 10.

²⁵¹) *Olymp.* II. 62 vgg. VI. 163 vg. *Pyth.* III. 182 vgg. *Isthm.* IV. 9 vgg.

²⁵²) *Pyth.* III. 189 vg.

²⁵³) *Pyth.* VII. 20 vgg.

²⁵⁴) *Pyth.* XII. 49 vgg.

op aarde nergens ongestoord geluk, zelfs niet voor de goddelijke heroën ²⁵⁵); niemand is in alle opzichten vrij van moeite en verdriet ²⁵⁶); en geheel zeker van ons lot, dat zijn wij ook niet éénen enkelen dag ²⁵⁷).

Wat is van dit alles de moraal? Dit, dat degene, die den hoogsten rang bereikt heeft en boven anderen uitblinkt, zich altijd moet herinneren, dat ook hij »bekleed is met »sterfelijke leden, en ten laatste een kleed van aarde zal »aandoen" ²⁵⁸). Hij mag geen enkel oogenblik zijne kleinheid als mensch, zijne afhankelijkheid vergeten, en hij verzuime dus nooit, aan dien God, die hem zijn geluk verleent, eerst en vooral de eere te geven ²⁵⁹).

Wat toch vermogen wij? Het bekrompen menschenverstand stelt aan vele dwalingen bloot ²⁶⁰); wij zijn niet in staat te bepalen, wat ons voor het heden of morgen dienstig is ²⁶¹); met ons klein verstand kunnen wij den raad en den weg der Godheid, voor welke niets te groot of te wonderbaar is ²⁶²), onmogelijk begrijpen of doorgronden ²⁶³). Voor ons hangt alles geheel af van God, voor wien wij niets kunnen verbergen ²⁶⁴), en wien niemand ontvlieden kan ²⁶⁵). In Gods hand, niet in de onze, staat alle wel en wee ²⁶⁶); God vernedert en verhoogt ²⁶⁷); van God alleen hangt het einde, de uitkomst, af; God bestuurt alles zooals hij het wil, hij, *ὁ τὰ πάντα τεύχων βροτοῖς* ²⁶⁸).

²⁵⁵) *Pyth.* III. 153—182.

²⁵⁶) *Nem.* VII. 81 vgg. *Pyth.* V. 71 vg.

²⁵⁷) *Olymp.* II. 55—62. XII. 10—18. *Nem.* VI. 10—13.

²⁵⁸) *Nem.* XI. 20 vg.

²⁵⁹) *Pyth.* V. 33.

²⁶⁰) *Fragm. inc.* Bergk, N°. 182.

²⁶¹) *Olymp.* VII. 43—48.

²⁶²) *Pyth.* X. 76 vgg.

²⁶³) *Fragm. inc.* N°. 61.

²⁶⁴) *Olymp.* I. 102 vgg. *Pyth.* III. 46—54.

²⁶⁵) *Pyth.* II. 91—94.

²⁶⁶) *Pyth.* VIII. 101—111, 126—129.

²⁶⁷) *Pyth.* II. 94—96, 161—165.

²⁶⁸) *Olymp.* I. 171—174. XIII. 117, 143. *Pyth.* II. 89, 90. XII. 51—54. *Nem.* X. 54, 55.; *fragm. inc.* N°. 141.

Eene der lievelingsgedachten van Pindarus is deze, dat alle geluk, alle eer, al wat ons groot maakt, iedere zegepraal in den wedstrijd, gawe van de Goden is ²⁶⁹), dat zonder hunne hulp geene groote of voortreffelijke werken tot stand komen ²⁷⁰), ja, dat hetgeen men òf zonder God òf tegen zijnen raad in onderneemt, op ellende uitloopt, en er nog het best aan toe is, als het terstond wordt vergeten ²⁷¹). Trouwens, alle deugden en krachten, waardoor men zich overwinning en eer verwerft, zijn gaven Gods ²⁷²). Met de Goden, in wier hand het lot der braven is en die hunne vrome vereerders rijk beloonen ²⁷³), voeren allerlei wegen tot geluk en grootheid ²⁷⁴).

Maar, wat nog de hoofdzak is, het geluk, hetwelk de Goden geven, en dit geluk alleen, is bestendig; men kan er op rekenen ²⁷⁵). En waarom is ὄλβος οὖν θεῶν φρενυθείς bestendig en betrouwbaar? Als men de woorden θεῶν γένος in het woord θεός verandert, dan zou zelfs geen Profeet van Israël een ander of beter antwoord hebben kunnen geven dan dit van Pindarus ²⁷⁶): »De Goden dragen »liefdevolle zorg voor rechtvaardige mannen, en het geslacht »der Goden is getrouw.” De rechtschapene behoeft daarom in ongeluk nooit te wanhopen; hij vertrouwe op God, die op hoop tegen hoop het goede schenken ²⁷⁷), en den

²⁶⁹) *Olymp.* I. 171 vgg. II. 35 vgg. III. 70 vgg. VI. 173 vgg. VIII. 15 vgg. XIII. 163 vgg. *Pyth.* I. 94. V. 16 vgg., 166 vgg. VIII. 88 vgg. X. 15 vgg. *Nem.* IX. 107 vgg. *Isthm.* VI. 16 vgg.

²⁷⁰) *Pyth.* II. 13—23.

²⁷¹) *Olymp.* IX. 156 vgg. *Nem.* IX. 44 vgg.

²⁷²) *Olymp.* IX. 41 vgg. XIII. 164. *Pyth.* I. 79 vgg. V. 16 vgg. *Nem.* I. 11 vgg. IV. 67 vgg. *Isthm.* III. 6 vgg. VI. 15.

²⁷³) *Pyth.* V. 164 vgg. *Olymp.* III. 70 vgg. VI. 129 vgg. VIII. 5 vgg., *fragm.* N°. 119.

²⁷⁴) *Olymp.* VIII. 17, 18. *Pyth.* X. 15 vgg., *fragm.* N°. 108.

²⁷⁵) *Isthm.* III. 7 vgg. *Nem.* VIII. 28 vgg. *Pyth.* VIII. 101.

²⁷⁶) *Nem.* X. 100 vgg.

²⁷⁷) *Pyth.* XII. 54 vgg., eene plaats, zwaar te verstaan, maar waarvan de algemeene strekking in het oog springt. De dichter zegt eigenlijk

helderen dag uit den zwarten nacht te voorschijn roepen kan²⁷⁸).

Ten slotte deze regels uit het achtste Pythische lied, waarin de dichter aan de eene zijde de melancholische wisselvalligheid van 'smenschen levenslot, zoolang als hij alleen ziet op zich zelven, en aan den anderen kant zijn heerlijk deel, zoodra als de genade des hemels hem bestraalt, in korte, maar zoo onvergelykelyk schoone trekken teekent, dat reeds alleen deze verzen hem recht geven om zichzelven te noemen »den bewaarder van de gouden appels der Muzen”²⁷⁹; want het zijn waarlyk gouden appels, die hij ons aanbiedt in zilveren gebeelde schalen²⁸⁰):

ἐν δ' ὀλίγῳ βροτῶν
τὸ τεργνὸν ἀῦξεται· οὕτω δὲ καὶ πιτνεῖ χαμαί,
ἀποτροπῶν γνῶμα σεοισμένον.
ἐπάμεροι· τί δὲ τις; τί δ' οὐ τις; σκιᾶς ὄναρ
ἄνθρωπος. ἀλλ' ὅταν αἶγλα διόσδοτος ἔλθῃ,
λαμπρὸν φέγγος ἔπεστιν ἀνδρῶν καὶ μελίχρος αἰὼν

(In eene spanne tijds neemt het geluk eene hooge vlucht, maar evenzoo valt het ter aarde, door een vijandigen daemon verstoord. Dagschepselen! Wat is hij, die iets is? Wat hij, die niets is? (d. i. *wat is de aanzienlijke? wat de geringe?*) Een gedroomde schaduw is de mensch. Maar als er een lichtstraal komt, door God gegeven, dan is zijn dag helder en zoet zijn leven).

Zietdaar de zedelyk godsdienstige beschouwing van 'smenschen lot en leven in de liederen van Pindarus, wien ik niet schroom, nevens Aeschylus en Sophocles, den vroomsten der Grieksche dichters te noemen. Wie zoo over de Godheid

niet »God”, maar *χρόνος*, hoewel niet deze het wezenlyke subject is, maar God, die het *χρόνον* doet. Immers vs. 51 vgg. zegt de dichter uitdrukke-
lyk: *ἐκ δὲ τελευτάσει νιν ἥτοι σάμερον δαίμων*.

²⁷⁸) *Fragm.* N°. 142.

²⁷⁹) *Fragm.* N°. 288.

²⁸⁰) *Spreek.* XXV. 11. Ludwig, a. w. S. 218: »Dit lied mag men rekenen tot het verhevenste te behooren, hetwelk de in vrome gemoederen »zichzelve overtreffende oudheid geschapen heeft tot voorbereiding voor »het Christendom.”

denkt, in zijne godsdienstige bewustheid is geen plaats voor τὸ θεῖον πᾶν φθονερόν. En als hij den wensch uitspreekt: ὁ δ' ἀθανάτων μὴ θρασέτω φθόρος, dan is dit bij hem wezenlijk de wensch, dat hij niet tot overmoed of ὕβρις moge vervallen, tot een te zeer τὰ μακρὰ παπταίνειν; dan denkt hij wezenlijk aan den wrangen nasmaak van de zoete vrucht der zonde: τὸ δὲ πᾶρ δίκαν γλυνὲ πικροτάτα μένει τελευτά²⁸¹⁾.

Hierbij komt nog iets. Pindarus veroordeelt het als blasphemie, indien men van de Goden of de heroën iets zegt, wat men in menschen afkeurt, in dit stuk leerzaam discipel van Xenophanes van Colophon²⁸²⁾. Daarom verwerpt hij al die Godenmythen, die de Goden of heroën in een ongunstig daglicht plaatsen; van de Goden, zegt hij, mag men slechts het goede en lofwaardige zeggen; het onzedelijke in deze mythen noemt hij leugens der dichters; kwaad van de Goden te spreken, dat is eene ἐχθρὰ σοφία, een hatelijk soort van poëzij²⁸³⁾. Hoe hoog Pindarus Homerus stelle, uit dit oogpunt treedt hij als zijn bestrijder op²⁸⁴⁾. Hij voor zich zelven verklaart, datgene wat den Goden niet aangenaam is of hun niet tot eer strekt, geheel te willen verzwijgen²⁸⁵⁾. Nu is er zeker niets, wat Pindarus zoo

²⁸¹⁾ *Isthm.* VII. 56 vgg.

²⁸²⁾ Dit is wellicht iets te sterk gezegd. Pindarus zou deze versregels van Xenophanes, die trouwens op misverstand van Homerus, nml. op prozaische opvatting van hetgeen bij Homerus nog half-doorzichtige natuur-mythe is, rusten, voorwaar niet onvoorwaardelijk onderschreven hebben (*fragm.* 7):

πάντα θεοῖς ἀνέθηκεν Ὀμηρος θ' Ἡσίοδος τε
 ὅσσα παρ' ἀνθρώποισιν ἐνείδεται ψόγος ἐστίν,
 οἱ πλεῖστοι ἐφθέγγαντο θεῶν ἀθεμιστία ἔργα,
 κλέπτειν, μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν.

²⁸³⁾ *Olymp.* IX. 57. σοφός, σοφία is de gangbare naam bij de Poetae Gnomici en ook bij Pindarus voor *dichter, dichtkunst*. Zoo is *Nem.* VII. 33, 34 σοφία de poëzij van Homerus.

²⁸⁴⁾ *Nem.* VII. 31—34.

²⁸⁵⁾ *Olymp.* I. 43—57, 82—85. IX. 54—62. *Pyth.* II. 96 vg. *Nem.* VII. 36—39, 150—152. *Fragm.* N°. 81.

fel en zoo scherp in menschen veroordeelt, als de wangunst, den *φθόνος*, al acht hij het geheel in den regel, dat wij aan schuldigen of onwaardigen geenszins een onverdiend geluk gunnen. Zegt Euripides ²⁸⁶) over de wangunst of jaloezij:

ἄθεος γ', ἄνομος, ἄχαρις ὁ φθόνος,

wat Pindarus er over zegt is nog veel scherper, zoo mogelijk. Hij noemt den *φθόνος* den gezel van *κενεόφρονες ἄνδρες*, van *κακολόγοι πολῖται*, een werk der duisternis, enz. ²⁸⁷). Voorwaar, Pindarus kan toch niet hebben geloofd, dat de *φθόνος*, deze natuurlijke *κενεοφρόνων ἑταῖρος ἄνδρων*, tegelijk de *ξύνουκος* of *ἑταῖρος* der Olympische Goden zou zijn!

»Maar,» zal wellicht iemand zeggen, »Pindarus gewaagt toch »gedurig van treurige lotswisselingen, door de Goden beschikt, »zonder dat hij ze in samenhang brengt met ἔβρις of zonde »van dengene, die ze treffen.» Gewis! Had hij dat niet gedaan, hij zou blind voor de werkelijkheid geweest zijn. Ook de Profeten en Psalmisten van Israël doen hetzelfde, zonder dat zij er aan denken, dit aan *φθόνος τοῦ θεοῦ ἐπὶ ταῖς εὐτυχίαις* toe te schrijven. Ja, wat meer is, Pindarus zoekt in de meeste gevallen daarvoor eene, het is zoo, voor ons modernen niet bijzonder aannemelijke, verklaring in de solidariteit der familiën gedurende vele generatiën. In het algemeen neemt hij aan, dat de familietrekken bij het individu praedomineeren boven de persoonlijke kenmerken. Zoo zegt hij van de Epizephyrische Locriërs, om aan te duiden hoe volstrekt zij het karakter van hunne stamouders, de Ozolische Locriërs, hadden behouden ²⁸⁸):

²⁸⁶) *Androm.*, vs. 491. De conjectuur *φόνος* (Prof. Ludwig) beveelt zich niet aan. Dezelfde dichter noemt den *φθόνος* in de *Inc. fr.* 5 *δυσάνυμος, κακὸν μέγα βροτοῖς* en *πασῶν μεγίστη τῶν ἐν ἀνθρώποις νόσων*.

²⁸⁷) *Fragm.* bij Plutarchus, *De utilitate*, etc. cap. X, p. 91, E. *Olymp.* II. 173—178 (eene zeer corrupte plaats). *Pyth.* I. 162—164. II. 161—169. VII. 18, 19. VIII. 43, 44. XI. 44—46. *Nem.* IV. 65, 66. VIII. 37, 38, 55—60.

²⁸⁸) *Olymp.* XI. (X). 19—22. Wie denkt niet aan *Jerem.* XIII. 23?

τὸ γάρ

ἔμφνὲ οὐτ' αἰθῶν ἀλωπηξ

οὐτ' ἰριβρομοὶ λείοντες διαλλάττειντο ἦθος.

Op vele plaatsen wijst Pindarus op de voorouders, als typische profetie van hetgeen de nazaten zijn, maar ook van het lot, dat hun wacht of hen treft. Het getal plaatsen is zeer groot, waar de dichter zoowel de dengden zijner helden, als ook hun hetzij gelukkig of ongelukkig lot in oorzakelijken samenhang brengt met het voorgeslacht ²⁸⁹). Van den geslachtsadel hangt alles af; waar deze ontbreekt is het streven naar grootheid of roem vruchteloos. Ja, dit moment is zoo beslissend, dat de dichter zegt ²⁹⁰):

πότμος δὲ κρίνει συγγενῆς ἔργων περὶ πάντων,

al erkent hij, wat trouwens ook moeilijk te ontkennen zou zijn, dat ook hier de edele boom niet altijd even overvloedige vruchten draagt, m. a. w., dat deze regel niet altijd of zonder uitzondering doorgaat ²⁹¹). Intusschen, zeer veel hangt voor het individu, zoowel wat zijnen persoon, als wat zijn levenslot betreft, af van den *δαίμων γενέθλιος* ²⁹²). Hiermede is, meen ik, deze bedenking voldoende opgelost.

Nog vraagt men wellicht, hoe het dan komt, als Pindarus aan de Goden geenszins wangunst toeschrijft, dat hij toch zoo vaak van den *φθόνος* der Goden spreekt? Deze vraag is mij welkom; het antwoord, dat er op gegeven worden moet, is een der meest afdoende bewijzen, dat Pindarus slechts zulk eenen *φθόνος τῶν θεῶν* kent, die het karakter niet van wangunst, maar van vergelding, van straffende gerechtigheid draagt; immers Pindarus wijst daarop, zonder

²⁸⁹) *Olymp.* III. 78 vgg. IX. 152. X. 23. XIII. 16. *Pyth.* VIII. 61 vgg. X. 19 vgg. *Nem.* I. 38, 41. II. 9. III. 69 vgg. VI. 14 vgg. VII. 135 vgg. *Isthm.* III. 22 vgg. *Fragm.* N°. 108. En wat in 't bijzonder het levenslot betreft, vergelijk men *Olymp.* II. 66—77. *Isthm.* I. 54 vgg.

²⁹⁰) *Nem.* V. 73 vgg.

²⁹¹) *Nem.* XI. 48 vgg.

²⁹²) *Olymp.* XIII. 148. Verg. *Ζεὺς γενέθλιος.* *Olymp.* VIII. 20. *Pyth.* IV. 298.

ééne enkele uitzondering, altijd met een paraenetisch doel. Zijne innige en diepe vroomheid ging met zedelijken ernst gepaard. Reeds als twintigjarige roept hij zijne helden toe: ὁ χίλκος οὐρανὸς οὔπω ἄμβρατος ἀντοῖς ²⁹³⁾, en tot zijnen dood toe ademen zijne liederen dezen zelfden geest. Als hij meermalen dit zijn paraenetisch doel niet met zoovele woorden uitspreekt, dan is dit een fijne takt, omdat de personen, wier lof hij bezingt, voor rechtstreeksche vermaningen te hoog stonden ²⁹⁴⁾. In dit paraenetische doel ligt opgesloten, dat alleen die mensch φθόνος τῶν ἀθανάτων te duchten heeft, die zich tot ἔβρις laat vervoeren, die, naar het woord van den μάντις bij Sophocles (reeds vroeger, bl. 30, aangehaald):

ἀνθρώπου φρίσιν
βλαστῶν, ἔπειτα μὴ κατ' ἀνθρώπου φρονεῖ.

In het elfde Pythische zegelied, vs. 83 vgg., zegt de dichter uitdrukkelijk:

φθονεραὶ δ' ἀμύνονται
ἄται, εἴ τις ἄκρον ἐλὼν ἀσινχᾷ τε νεμόμενος αἰνὰν ἔβριον
ἀπέφυγεν,

althans, indien wij met Hermann lezen ἄται, en niet met Bergk ἄγα, of met anderen ἄτα, wat beteekenen zou: »de »nijdigen worden gestraft door den nijd, dien zij gevoelen''. Ook deze gedachte is aan Pindarus niet vreemd. Elders toch zegt hij, dat de nijd ἐνέπαξεν ἔλκος ὀδοναρόν ἐᾷ πρῶσθε καρδίᾳ ²⁹⁵⁾. Maar hier past alleen de conjectuur van Hermann in den samenhang. Bij de laatstgenoemde lezing zou Pindarus moeten bedoelen: »Ik benijd den tyran »niet, omdat ik weet, dat nijd of wangunst zich zelf straft''. Maar Pindarus kan hier slechts willen zeggen, hoe de hoog-

²⁹³⁾ *Pyth.* X. 46 vgg.

²⁹⁴⁾ Hij neemt dan wel den schijn aan alsof hij zijne vermaningen tot zich zelven richtte. Verg. bijv. *Olymp.* III. 77—81. *Pyth.* III. 109, 110, 191—197. XI. 76—90. *Nem.* I. 44—52.

²⁹⁵⁾ *Pyth.* II. 168 vg. Natuurlijk leest Bergk t. a. pl. φθονερόι.

geplaatste zich te gedragen heeft, om aan de *φθονεραὶ ἄται* te ontkomen: daartoe moet hij »die het hoogste bereikt heeft, stil of rustig leven en de afschuwelijke ὕβρις ontvlieden”. Hier bij *φθονεραὶ* te denken aan menschenlijken nijd ontraadt het woord *ἄται*, een woord, dat door de oude Grieken althans bij voorkeur gebruikt wordt van onheilen, door het noodlot of den toorn der Goden beschikt ²⁹⁶).

Pindarus leert derhalve, dat er voor den *φθόνος* der Goden alleen dan te vreezen is, als iemand zich aan zonde, aan overmoed, schuldig maakt, maar niet voor hem, die ὕβριος ἐχθρὰν ὁδὸν εὐθυπορεῖ ²⁹⁷). Alleen daarom ontkomen de Hyperboreërs, hoewel zij het toppunt van geluk hebben bereikt, aan de *ἰπέρδικος Νέμεσις*, omdat zij, als eene *ἐρὰ γενεά*, dit geluk waard zijn ²⁹⁸). Tegen deze *νέμεσις* — eene uitdrukking bij Pindarus bijna geheel synoniem met *φθόνος τῶν θεῶν* ²⁹⁹) — is deugd een bolwerk; over hare beoefenaars heeft zij geene macht.

V.

In mijn verder historisch onderzoek kan ik zonder schade zeer beknopt zijn.

Bij Pindarus' jongeren tijdgenoot, Sophocles, vinden wij nagenoeg niets, wat op ons onderwerp betrekking heeft. Als Lübker ³⁰⁰) beweert, dat de toorn der Goden bij Sopho-

²⁹⁶) Verg. o. a. Euripides, *Phoen.*, vs. 1073. *Hippol.*, vs. 241. enz. enz.

²⁹⁷) *Olymp.* VII. 166, 167.

²⁹⁸) *Pyth.* X. 46 vgg. 64 vgg. Ik vertaal *ἰπέρδικος Νέμεσις* met »gestreng, rechtvaardige N.”; Passow, in voce: »het recht handhavende N.” Geheel verkeerd de scholiast ad l.: τὸ δίκαιον ὑπερβαίνουσα, in het strafsen »justum praeteriens modum”; dit zou een zeer onjuist gebruik van het woord *Νέμεσις* bij Pindarus onderstellen; de begrippen *νέμεσις* en τὸ δίκαιον ὑπερβαίνειν sluiten elkander eigenlijk buiten.

²⁹⁹) Zoo spreekt hij geheel in dezelfde beteekenis van de *νέμεσις διχόβουλος* en van de *φθονεραὶ ἐκ θεῶν μετατροπίαι*. *Olymp.* VIII. 114. *Pyth.* X. 31.

³⁰⁰) *Sophokleische Theologie und Ethik*. Erste Hälfte. von Friedr. Lübker. Kiel. 1851. S. 13.

cles uitsluitend zijnen grond vindt in 's menschen onreinheid en zonde, dan is dit te sterk gezegd, tenzij men er bijvoege, dat de mensch volgens de opvatting van Sophocles, die de echt Grieksche is, ook zondig en schuldig is wegens misdaden, die zijne familie aankleven, al heeft hij zelf er geen deel aan gehad. In modernen zin was Oedipus onschuldig; in eigen oogen was hij ἄθεος, ἀνοσίων παῖς³⁰¹).

Ook moet ik dezen geleerde tegenspreken, waar hij beweert, dat bij Sophocles φθόνος alleen van menschen, nooit van de Godheid gepraediceerd wordt; van de Goden, gelijk ook van de vergelding, die uit de natuurlijke wereldorde voortvloeit, zal Sophocles slechts het woord νέμεσις gebruiken. Zoo vat Lübker in vs. 1441 vg. van de *Electra*:

ὦ Ζεῦ, δέδοικα φάσμι, ἄνευ φθόνου μὲν, εἴ
πεπτωκός, εἰ δ' ἔπεισι νέμεσις, οὐ λέγω,

het woord φθόνος op van de booze bedoeling van wangunstige menschen. Ik meen, dat φθόνος en νέμεσις hier hetzelfde beteekenen, en dat ἄνευ φθόνου hier zooveel zegt als »Diis propitiis»; evenals bijv. bij Euripides (*Supplic.* vs. 848): οὐχὶ σὺν φθόνῳ θεῶν. Daarom vertaal of liever vertolk ik zoo: »O Zeus, ik zie een schouwspel, dat, als het den φθόνος der Goden niet wekt, gelukkig uitgevallen is; maar als er zich νέμεσις aan hecht, dan neem ik dit woord terug»; of anders: »dat ik, met het welnemen der Goden, gelukkig uitgevallen noem; maar anders, als ik mij door zoo te spreken bezondig, dan trek ik mijn woord terug". De eerste vertaling is meer letterlijk, de andere tamelijk vrij, maar toch misschien te verdedigen. Dit zou ik niet durven zeggen van de vertaling van Minckwitz: »O Zeus, ik zie een offer, dat de toorn der Goden heeft geveeld; doch ik zwijg, wanneer ik onrecht spreek." Zonder het wordeke εἴ zou zij niet geheel onmogelijk, hoewel nog niet eens zeer aanbevelenswaardig zijn.

Maar van wangunst der Goden op braven, enkel omdat zij gelukkig zijn, is bij Sophocles nooit sprake; zijne idea-

³⁰¹) *Oed. T.* vs. 1399.

listisch gekleurde religieuse bewustheid, met die van Pindarus te vergelijken, sluit dit wanbegrip buiten. Volgens hem hebben de *βία* en *νέμεσις* der Goden slechts de functie, om het kwaad af te weeren en te bestraffen ⁸⁰²).

De eenige plaats, waarop men met een zekeren schijn van recht zich beroept, is *Philoct.* vs. 776 vg., waar Philoctetes, terwijl hij *τὰ κλεινὰ τόξα* van Heracles aan Neoptolemus overhandigt, tot dezen zegt:

ἰδοὺ δέχου, καὶ τὸν φθόρον δὲ πρόσκυσον,
μή σοι γενέσθαι πολὺπον' αὐτὰ, μηδ' ὅπως
ἔμοι τε καὶ τῷ πρόσθ' ἐμοῦ κεκτημένῳ.

Lübker denkt hier aan eene personificatie van mensche-lijke wangunst, waaruit immers naar de meening van Philoctetes het lijden, met het bezit van dezen boog verbonden, voortgekomen was. Dit is niet aannemelijk; de wangunst van menschen behoeft men waarlijk niet te eerbiedigen, wat toch in *προσκυνεῖν* opgesloten ligt. Ik denk aan *φθόρος τῶν θεῶν*. Maar toch bestrijd ik de vertaling van Nägelsbach: »invidiam Deorum venerando placare" ⁸⁰³). De fraze beteekent: *eerbiedigen, ontzien*; en de bedoeling is deze: »Weet wel, dat het bezit dezer wapenen, als gij er niet met »de hoogste zorgvuldigheid gebruik van maakt, u aan het »gevaar van den *φθόρος τῶν θεῶν* blootstellen zal; heb »derhalve eerbied voor dezen *φθόρος*." Ik kan daarom ook niet instemmen met de opvatting van Thudichum: »Een »bezit, zegt hij, »als van dezen goddelijken boog stelt »zijnen bezitter zoo zeer buiten de grenzen van de ge- »wone menschheid, dat dit voorrecht door andere rampen »opgewogen worden moet." Zeker, eene echt Grieksche gedachte, de gedachte van de *ἀντιστήκωσις*; maar hier niet bedoeld.

De Philologen schijnen zich niet te herinneren, dat wij hier te doen hebben met eene sage, die hare geboorte uit

⁸⁰²) *Philoct.*, vs. 601 vg.

⁸⁰³) *Nachh. Theol.*, p. 47 vg.

de mythe nog niet geheel verloochent. De pijlen en boog van Heracles zijn, gelijk bekend is, wezenlijk de stralen van de zon. Gelijk het met Phaëton slecht afloopt, als hij den zonnewagen bestijgt, zoo zijn voor gewone stervelingen ook de nooit missende pijlen van Heracles een gevaarlijk bezit; zij geven hem de macht om tot op eene zekere hoogte de plannen der Goden te verijdelen, gelijk vs. 191—200 duidelijk leeren: ja met deze wapenen kan men het tegen de Goden opnemen, gelijk van Heracles en Eurytus gezegd wordt ³⁰⁴⁾:

οἱ ῥα καὶ ἀθανάτοισιν ἐρίσσεσκον περὶ τόξων.

Trouwens, de eerste had daarmede zelfs Hére en Hades gewond, hij, de vermetele,

ὃς τόξοισιν ἔκηδε θεοὺς, οἱ Ὑολυμπον ἔχουσι ³⁰⁵⁾.

Nu denkt Sophocles zelf in de verte niet aan de zonnestralen, dat behoeft geen betoog; maar de oude mythe omtrent deze nooit missende pijlen en omtrent het hoogst bedenkelijke voor een' sterveling, om dit geschut te hanteeren, bleef ook in de sage doorwerken. Wij hebben hier alzoo te doen met de meening, dat, wie de wapenen van Heracles in ontvang neemt, wel bedenken mag, dat hij onder zeer bijzonder toezicht der goddelijke politie staat, of dat ὄξῆς θεῶν ὀφθαλμός, gelijk Euripides zegt, op hem gericht is. Hier geldt in de hoogste mate, wat Athene in den *Ajax*, vs. 129 vgg., tot Odysseus zegt:

ὑπέρκοπον

μηδέν ποτ' εἴπῃς αὐτὸς εἰς θεοὺς ἔπος,
μηδ' ὄγκον ἄρῃς μηδέν, εἰ τινος πλέον
ἢ χειρὶ βρῖθεις ἢ μακροῦ πλούτου βάρει·
ὥς ἡμέρα κλίνει τε κἀνάγει πάλιν
ἅπαντα τάνθρωπειαν τοὺς δὲ σώφρονας
θεοὶ φιλοῦσι, καὶ στυγοῦσι τοὺς κακοῦς.

³⁰⁴⁾ *Odys.* VIII. 224.

³⁰⁵⁾ *Iliad.* V. 392—404. Wij hebben hier met een geval te doen, dat valt onder de categorie: Θεῶν δὲ θνητοῦς κόσμον οὐ πρόπει φέρειν. Euripides, *fragm. incert.*, N°. 99. Verg. N°. 70.

Ik voeg er de drie laatste regels bij, omdat alsdan deze plaats ons een bijna volledig overzicht geeft van Sophocles' voorstelling van de verhouding van Goden en menschen, voorzoover als wij bij ons onderwerp daarmede te doen hebben; bijna, zeg ik; want ik moet er nog bijvoegen, dat Sophocles zeer sterk de solidariteit van schuld en straf van het individu met zijn geslacht accentueert, gelijk het heet in den beroemde koorzang uit de *Antigone*, vs. 582 vg.

εὐδαίμονες, οἷσι κακῶν
ἀγευστος αἰὼν. οἷς γὰρ ἄν
σεισθῇ θεόθεν δόμος, ἔτας
οὐδὲν ἐλλείπει, γενεᾶς
ἐπὶ πλῆθος ἔρπον.

VI.

Over de eigene denkbeelden van Euripides met juistheid te oordeelen, is niet gemakkelijk. De personen, die hij ten tooneele voert, zijn vertegenwoordigers van de vele stroomingen van gedachten, die in zijnen tijd bij de Grieken elkander doorkruisten. Vroom geloof vindt bij Euripides evenzeer zijne tolken als scepticisme tot ongeloof toe; nevens eerbied voor de traditie staat overmoedige minachting van het goddelijke. Hij zelf staat het naast aan de repraesentanten van het vroom geloof; al heeft hij vaak sterke aanwandelingen van scepticisme, ten slotte geeft altijd het vroom geloof den doorslag; al is in de *Bacchen* niet alles even ernstig gemeend, zoo is toch de tendentie van dit stuk meer dan bloote accommodatie. Maar de denkende vrome stond toen voor vele raadselen en vragen, en zou vaak zelf geen antwoord hebben kunnen geven op de vraag, wat hij al of niet geloofde. Als Orestes zegt ³⁰⁶):

³⁰⁶) *Iph. in Tauris*, vs. 572 vg. Vergel. ook *Med.* vs. 410—414, en niet minder Sophocles, *Oed. Tyr.* vs. 910: ἔρπει δὲ τὰ θεῖα.

πολὺς παραγμὸς ἐν τε τοῖς θεοῖς ἐνι,
καὶ τοῖς βροτέοις,

dan spreekt hij uit, wat in het binnenste van den dichter en van al zijne denkende en godvruchtige tijdgenooten omging.

Te meer verdient het opmerking, dat het geloof aan den φθόνος τῶν θεῶν zoo uiterst zwak in zijne tragoediën vertegenwoordigd is, met uitzondering alleen van dien toorn der Goden, die tegen de boosheid of den overmoed gericht is. Hoe Euripides daarover denkt, spreekt hij het scherpst en duidelijkst uit in het 26ste van de *fragmenten* uit onbekende tragoediën:

ὅταν ἴδῃς πρὸς ὕψος ἱρμένον τινα
λαμπρῷ τε πλούτῳ καὶ γένει γαυρούμενον
ὄφρυν τε μεῖζω τῆς τύχης ἐπηρκότα,
τούτου ταχέϊαν νέμεσιν εὐθὺς προσδόκα
ἐπαίρεται γὰρ μεῖζον, ἵνα μεῖζον πέσῃ.

Niet minder sterk dan bij Aeschylus en Sophocles vinden wij bij Euripides het geloof, dat »de zonden der vaderen »en der familiën bezocht worden aan de kinderen en de »familieleden, tot vele geslachten'', dat ³⁰⁷⁾

τὰ τῶν τεκόντων σφάλματ' εἰς τοὺς ἐκγόνους
οἱ θεοὶ τρέπονσιν.

Zoo zegt Theseus ³⁰⁸⁾, dat hem de goddelijke straffen treffen, die iemand zijner voorvaderen door zijne zonden verdiend heeft. Men denke in 't bijzonder aan de weeklacht van Electra over τέκνων πρόπασα γέννα Πέλοπος ³⁰⁹⁾, een weleer om zijn geluk benijd geslacht, maar nu gevallen onder den φθόνος θεόθεν, d. i. τῶν θεῶν. Waarom? Electra zelf zegt ³¹⁰⁾:

³⁰⁷⁾ *Fragm. inc.*, 133.

³⁰⁸⁾ *Hippol.* vs. 831. vgg.

³⁰⁹⁾ *Orest.* 970.

³¹⁰⁾ vs. 996 vgg.

ὄθεν δόμοισι τοῖς ἐμοῖς
ἦλθ' ἀρὰ πολύστονος,

nml. omdat Pelops aan Myrtilus, den zoon van Hermes, het bedongen loon weigerde te betalen en hem nu verradelijk in zee stortte ³¹¹⁾). Voorts is het algemeen bekend, hoe Euripides in den *Rhesus* (vs. 342, 468) spreekt over de 'Ασράστεια — ongeveer hetzelfde als wat Athene in de bl. 30 aangehaalde plaats uit den *Ajax* van Sophocles tot Odysseus zegt; alsmede hoe hij denkt over den 'Αλάστωρ, waarover hij nog overvloediger spreekt dan Aeschylus, een daemon, die, ten einde zijne wraakplannen in de met schuld beladen familiën uit te voeren, zelfs wel eens de gedaante van eenen engel des lichts aanneemt, ἀλάστωρ ἀπεικασθεῖς θεῶ ³¹²⁾, om den mensch door listigen en valschen raad schuldig te maken en te verdoerven. Maar, al laat Euripides zijne personen vaak in vrij sterke woorden als aanklagers der Goden optreden ³¹³⁾ — iets wat het publiek niet ergerde, gelijk

³¹¹⁾ vs. 989 vgg. Verg. ook *Iphig in Tauris*, vs. 987 vgg. en vele andere plaatsen.

³¹²⁾ *Electra*, vs. 979.

³¹³⁾ 't Is inderdaad komisch, zoo als Ion (vs. 436 vgg.) Phoebus en ook de overige Goden katechiseert:

Νουθετητέος δέ μοι

Φοῖβος, τί πάσχει παρθένους βίβη γαμῶν,
προδίδωσι παῖδας ἐκτεκνούμενος λάθρα
θνήσκουτας. Ἀμέλει μὴ σύ γ' ἄλλ' ἐπεὶ κρατεῖς,
ἀρετὰς δίδωκε. Καὶ γὰρ, ὅστις ἐν βροτῶν
κακὸς πεφύκη, ζημιούσιν οἱ θεοί.
Πῶς οὖν δίκαιον, τοὺς νόμους ὑμᾶς βροτοῖς
γραφαντας, αὐτοὺς ἀνομίαν ὑφλισκάνειν;
Εἰ δ', — οὐ γὰρ ἔσται, τῇ λόγῳ δὲ χρήσομαι, —
δίκας βιαίων δώσεται ἄνθρωποις γάμων,
σύ, καὶ Ποσειδῶν, Ζεὺς δ', ὃς οὐρανοῦ κρατεῖ,
ναοὺς τίνοντες ἁδικίας κενώσετε.
Τὰς ἡδονὰς γὰρ τῆς προμηθείας πάρος
σπένδοντες ἀδικεῖτ'. Οὐκέτ' ἄνθρωπους κακῶς
λέγειν δίκαιον, εἰ τὰ τῶν θεῶν κακὰ
μιμνήμεθ', ἀλλὰ τοὺς διδασκοντας τὰδε.

de voor ons vaak zeer ergerlijke bespotting van dezen of dien God bij Aristophanes bewijst — zoo is toch zijne wezenlijke meening deze, dat het laster en leugentaal is, waar de overlevering of het volksgeloof iets verkeerd of zondigs aan de Goden toeschrijft, en derhalve veroordeelt hij ook het geloof aan den *φθόρος τῶν θεῶν* op het geluk der braven ³¹⁴). Het getal plaatsén, dat ik zou kunnen aanhalen, is overgroot. Enkele slechts:

οὐδένα γὰρ οἶμαι δαίμονων εἶναι κακόν ³¹⁵),
ἄοιδῶν οὐδε δύστηνοι λόγοι ³¹⁶), nml. dat Goden ooit onwettige huwelijksgemeenschap gehad zouden hebben, enz.
ἀλλά σοι λέξαι θέλω,
εἰ θεοί τι δρῶσιν αἰσχρὸν, οὐκ εἶδέν θεοί ³¹⁷).

VII.

Het is ons, naar ik meen, gebleken, dat de *φθόρος τῶν θεῶν ἐπὶ τῇ εὐτυχίᾳ τῶν χρηστῶν* niet vertegenwoordigd is in de ons overgeblevene Grieksche literatuur vóór de tweede helft van de vijfde eeuw. Hier vonden wij geen enkel bewijs, dat de Goden, als Goden, naar het Grieksche volksgeloof, jaloersch zouden wezen op gelukkige menschen, wel te verstaan, als dezen rechtschapen en godvreezend zijn.

Komisch is vooral dat roepen der Goden voor de vierschaar der menschen. Verg. *Orest.*, vs 160—165. *Med.* 410—414. *Hippol.*, vs. 1415, gaat zoo ver van te wenschen, dat de mensch de Goden moest kunnen vervloeken (*φεῦ· εἰς ἣν ἀρχῆον δαίμοσι βροτῶν γένος*). *Fragment. inc.*, No. 115, 186, 187. *Inc. B.* No. 21. Ik haal niet meer aan, maar meen, wat ik hier niet in het licht stellen kan, bij Euripides overvloedige bewijzen gevonden te hebben, dat deze en dergelijke verzen de verborgen strekking hebben, om de ongoddelijke overleveringen omtrent de Goden als verderfelijke poötenleugens te bestrijden.

³¹⁴) Hoe hij over den *φθόρος* denkt, hebben wij boven blz. 84 reeds opgemerkt.

³¹⁵) *Iph. in Taur.*, vs. 391.

³¹⁶) *Hercul. fur.*, vs. 1346. Verg. ook *Archelaus.* fr. 31.

³¹⁷) *Belleroph.* fr. 19. Verg. ook *Peliades* fr. 3.

Omstreeksch den tijd van Pindarus en Aeschylus daarentegen moet dit denkbeeld hoogst waarschijnlijk vrij algemeen geweest zijn, al werd het door zeer velen scherp bestreden. Uit anthropomorphisme alleen is het, gelijk wij reeds boven blz. 46, noot ¹¹⁵) aangetoond hebben, niet te verklaren, al vinden de grondslagen, waarop het rust, daarin, gelijk van zelf spreekt, hunnen oorsprong. De geschiedenis der godsdiensten leert, dat de volken, als zij bij hoogere intellectuële en moreele ontwikkeling blijven vasthouden aan het oude overgeleverde geloof, toch het grofste anthropomorphisme, zooveel maar immer mogelijk is, zoeken te elimineeren. Hier daarentegen zien wij het wanbegrip van den tijd der Goden naar dezelfde mate in aanstotelijker vormen, als wij verder komen in de geschiedenis. Immers zóó scherp, als Herodotus, spreekt geen zijner voorgangers dit denkbeeld uit; na Herodotus daarentegen blijft dit wanbegrip bestaan. Zoo zegt Lucianus: τῶν μεζόνων ἀγαθῶν ἡμῖν ὁ βασίλειος δαίμων ἐνεμεσῶν ³¹⁸). Men bedenke, dat het woord νεμεσῶν den bezitter van de beste goederen in het licht van een schuldige of zondaar plaatst, en dat Lucianus alzoo dit bezit, in de schatting der Goden, met schuld of zonde gelijk stelt. Wij hebben hier bij de Grieken alzoo te doen met een zeer merkwaardig verschijnsel.

Intusschen, niet dit wanbegrip zelf, maar wel alle elementen, geen enkel uitgezonderd, waaruit het zich bij een weinig sophistiek laat samenstellen, waren in het traditioneele geloof en in de oude mythen aanwezig. Hiertoe reken ik:

1°. en vooral de meening, dat een overgroot geluk niet lang stand kan houden, met name niet, als men het plotseeling verkrijgt, of als het niet de vrucht is van deugdzzaam

³¹⁸) *Amor.* c. 25. Ook elders, *Navig.* c. 26, zegt hij, dat men geen oogenblik zeker is van zijn rijkdom, omdat men daarvan kan beroofd worden ὑπὸ τινος βασιλέως πρὸς τὰ τοιαῦτα δαίμονος. 't Is niet consequent, als hij niet te min het woord van Plato overneemt, dat de tijd bij de Goden geen plaats vindt. Intusschen, om niet al te inconsequent te worden, vermijdt Lucianus in dezen samenhang het gebruik van het woord θεός, en zegt hij, in plaats daarvan, altijd δαίμων.

streven; dan is het de voorbode van onheil; wie te hoog stijgt, wordt duizelig en stort dan uit zijne hoogte neer ³¹⁹).

20. het denkbeeld van nijdige en booze demonen; het geloof aan eene macht in de wereld, die vijandig staat tegenover ons geluk, was overoud, maar werd vooral in lateren tijd scherp geaccentueerd ³²⁰).

30. het feit, dat in de oude mythen vaak deze of die bijzondere God — Zeus evenwel bijna nooit — zich als *φθονερός* betoont, zoodra eenig mensch hem te na komt. Het is zoo, zoodanige God is, gestreng genomen, niet *φθονερός* in zijne functie als God, hij is het slechts als een individu der Godenmaatschappij. Dit blijkt uit die gevallen, waarin zoodanige God door Zeus of de Goden in het ongelijk gesteld wordt, zooals meermalen bij Homerus. Maar deze onderscheiding werd later wellicht niet zoo scherp meer gemaakt. Ook treft deze *φθόνος* in de oudheid den gelukkigen mensch altijd om andere redenen, en niet alleen, omdat hij gelukkig is; maar ook dit wordt door de oude dichters niet altijd even duidelijk uitgesproken.

40. De Goden dulden niet, dat men in hun ambt of hun

³¹⁹) Verg. bijv. Euripides, *Orest*, 341. *Medea*. 1970. *Auge*, fr. 6. *Fragm. incerta*. No. 26.

³²⁰) Reeds de *Odyssee* stelt den *στρυγερὸς δαίμων* tegenover de *Θεοί*, V. 396, en gewaagt X. 64 van eenen *κακὸς δαίμων*. Bij de lateren vinden wij zeer overvloedig van nijdige demonen gewaagd. Ook het verloren derde vers van het 15 fragment van Phocylides moet daarover hebben gehandeld:

ἀλλ' ἔρα δαίμονες εἰσιν ἐπ' ἀνδράσιν ἔλλοτε ἔλλοι,
οἱ μὲν ἐπερχομένου κακοῦ ἀνέρας ἐκλύσασθαι,

gelijk volgt uit hetgeen Clemens Alex., *Strom.* V. 725, zegt. Vergelijk de aangeh. plaatsen uit Sophocl., *Electra* 916 vg. 999 vg. boven, blz. 25. Als Lübker, a. w. S. 11 zegt: „Dit zijn bij Sophocles de *δαίμονες*, „niet de *Θεοί*, enz.” dan twijfel ik zeer aan het recht tot deze onderscheiding op de twee aangehaalde plaatsen. Verg. verder Pindar., *Pyth.* VIII. 132. III. 69 (de „non meus deus” van Tibullus III. 3, 28) Euripides *Ion*, 1374 vg. *Iph. T.*, 867. *Rhes.* 728, *Hec.* 201, 722 vg., 1086. *Medea* 671, 1391. Plutarchus, *Alcib.*, 33, p. 210 A.

rijksgebied ingrijpt, wat men ook dan doet, als men zich over hen beklaagt, of als men hen gispt, enz., *θεομάχειν*. Zoo sterk evenwel als Quintilianus dit voorstelt, heb ik het bij de oude Grieken nergens aangetroffen; deze zegt nml., dat als eene moeder bij den dood van hare kinderen »de fortunâ queritur'', zij door zulke klachten »Diis facit »invidiam''³²¹). Eindelijk, om niet meer te noemen,

5°. als men de bijzondere feiten, die Homerus verhaalt, generaliseert, en de daaruit afgeleide stellingen op de tegenwoordig levenden toepast, dan is het inderdaad zoo moeilijk niet, ik zou bijna zeggen, dan moet men er van zelf toe komen, om uit zijne gedichten de ergste wanbegrippen omtrent God en het goddelijke te destilleeren.

Ziet hier inderdaad alle elementen! Maar hier geldt voorwaar het woord van Goethe niet, dat »de elementen niet »van den complexus te scheiden zijn''. Integendeel, bij scherpe toepassing van de wetten der logica kan men uit de onderscheiden elementen, die het volksgeloof bevat, zonder moeite veel te voorschijn brengen, wat wezenlijk niet tot het volksgeloof behoort. Zoo vinden wij bij Plutarchus de voornaamste van de genoemde elementen, en wel vrij kras, vertegenwoordigd, zooals: het geloof aan het nijdige lot, aan vijandige demonen, enz.; en toch verdedigt hij, niet eens of tweemaal, maar gedurig, de Platonische stelling, dat *οὐδείς θεὸς δύνοντι ἀνθρώποις* is³²²). Bij Plutarchus zijn de Goden altijd *φιλανθρώποι*. Men leze slechts zijn geschrift »Over de *σεισδαίμονία*.''

Ik meen eenigen grond te hebben voor het vermoeden, — want meer dan een vermoeden is het niet — dat het geloof aan den *φθόνος τῶν θεῶν* over het geluk zelfs der rechtvaardigen betrekkelijk niet lang vóór den tijd van Pindarus en Aeschylus ontstaan is. Als men toch het denkbeeld, dat de mensch, hoe rechtschapen hij leve, alleen wegens de wangunst der Goden, als hij *τι ἐσθλὸν πάθῃ*, vreezen moet in handen

³²¹) *Declam.* VIII. p. 27. Hoe veel milder spreekt over het zelfde onderwerp Plutarchus, *Cons. ad ux.* p. 610 E.

³²²) *Quaest. Plat.*, p. 999 D.

van de ἀμοιβαίη Νέμεσις te vallen, niet als met de moeder melk heeft ingezogen, dan is het te beleedigend voor het denkend verstand en te stuitend voor het vroom gemoed, om niet terstond van alle kanten tegenspraak te wekken. Plutarchus mocht op zijn standpunt met recht Herodotus aanklagen van de dubbele misdaad, dat hij κακοήθειαν τῇ βλασφημίᾳ προστίθῃσι; onzedelijkheid, omdat hij de bekende gezegden over τὸ θεῖον πᾶν φθονερόν aan Solon in den mond legt; laster, omdat hij door deze woorden τοῖς θεοῖς λοιδορεῖται³²³). Toch is zijne beschuldiging insoover onrechtvaardig, als Herodotus zelf daarin geen Godslastering, veeleer ware wijsheid heeft gezien. En niet alleen Plutarchus, ook al de grootste wijsgeeren en al de vroomste mannen vóór hem hebben dit wanbegrip als ongerijmd en onzedelijk verworpen en bestreden. Ik zeg; alle; want in de Grieksche literatuur vinden wij de eerste teekenen van het bestaan van dit wanbegrip juist bij dichters, die het verwerpen, bijv. bij Aeschylus.

Dat het in de stelsels der ernstige Grieksche wijzen geene plaats vindt, behoeft nauwelijks gezegd te worden. Reeds de definitie, die Aristoteles van het begrip φθόνος (*Rhet.* II. 10. p. 1387 B) geeft, sluit de idee van φθόνος τῶν θεῶν buiten. Deze is slechts mogelijk tusschen ὅμοιοι κατὰ γένος, κατὰ συγγένειαν, καθ' ἡλικίαν, καθ' ἔξιν, κατὰ δόξαν, κατὰ τὰ ὑπάρχοντα, maar niet jegens de zoodanigen (p. 1388 A, 11 vgg.), ὧν πολὺ οἰόνται παρ' αὐτοῖς ἢ παρὰ τοῖς ἄλλοις (naar eigen of anderer meening) λείπεσθαι, οὐδ' ὧν πολὺ ὑπερέχειν. De wijzen stemmen allen in met de Socratisch-Platonische grondstelling, dat de Godheid volmaakt goed is, en dat er geen nijd bij de Goden kan bestaan. Aristoteles noemt de wangunst der Goden een der talrijke verzinselen van de dichters, van welke het spreekwoordelijk is, dat zij veel liegen³²⁴).

³²³) *De malign.* Herodoti, p. 857 E. 858 A: τοῖς δὲ θεοῖς λοιδορούμενος ἐν τῷ Σολῶνος προσαπειῶ.

³²⁴) Plato, *Thaët.* 151 D, *de Repub.* 379, B. C. *Tim.* p. 29. E, *Phaedr.* p. 247. A. Aristoteles. *Met.* I. cap. 2, p. 982, 983. bijv. 983. A. 2—4: οὔτε τὸ θεῖον φθονερόν ἐνδέχεται εἶναι, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν παροιμίαν πολλὰ ψεύδονται ἄνθρωποι.

En wat van de wijzen geldt, dat geldt ook van de vromen van den echten stempel, als die aan de Goden onmogelijk iets onzedelijks konden toeschrijven. Alleen Herodotus' geschiedwerk schijnt deze stelling omver te werpen; immers zijne vroomheid is wel boven alle verdenking. Het is zoo, maar als men hem in dit opzicht op één lijn stelt met Pindarus, » omdat, » zegt Ludwig ³²⁵), » beider gemoed nog niet gebroken was door » twijfelingen en sophisterijën, » dan noem ik dat een zonderling oordeel! Mij is het bij het doorlezen van Herodotus ongeveer evenzoo te moede, als het Paulus te moede was na zijne wandeling door Athene; ik zou over Herodotus willen zeggen, wat Paulus tot de Atheensche mannen sprak: *κατὰ πάντα ὡς δειδαμυνέστερον αὐτὸν θεωρῶ*. Pindarus is een toonbeeld van *εὐσέβεια*, Herodotus van *δειδαμυνία*. Ik stel ze ongeveer evenzoo tegenover elkander, als ik bijv. Jezaia tegenover Ezra of Nehemia stel. Pindarus heeft den moed des geloofs, en uit kracht van het geloof breekt hij vrijmoedig den staf over onheilige sagen; Herodotus heeft ook nu en dan zijne twijfelingen, maar hij is angstvallig tot aan het kleingeestige toe, om zich over het goddelijke uit te laten. Wij vinden bij Herodotus vaak eene zekere naïeveteit, die ons bijzonder aangenaam aandoet; wie leest zijne historiën niet gaarne? Maar niet bij hem, wel bij Pindarus vinden wij een heilig religieus idealisme. Eene vroomheid als die van Herodotus verdraagt zich zeer gemakkelijk met den *φθόρος τῶν θεῶν*; want Herodotus eert de Goden wel; niemand meer dan hij! maar hij heeft het goddelijke niet lief; bij hem geen zweem van dat religieuze enthousiasme, dat ons bij Pindarus en ook wel bij Aeschylus meermalen in de ziel grijpt. Trouwens bij deze twee is er dan ook geene plaats voor geloof aan *φθόρος* der Goden tegenover godvreezende menschen, alleen omdat zij gelukkig zijn.

Het komt mij niet geheel onwaarschijnlijk voor, dat dit geloof ontstaan is in de periode van de practische scepsis, en wel in die stadie daarvan, waarin zij meer en meer in

³²⁵) a. w.. Einl. S. 12.

de theoretische begon over te gaan; van deze toch is zij doorgaans de voorbode en wegbereidster. Van practische scepsis vinden wij reeds de eerste sporen bij Theognis; maar bij dezen brengt zij het geloof aan de Goden nog niet aan het wankelen. Theognis klaagt, dat de Godheid in de lotsbeschikking geen onderscheid maakt tusschen goeden en slechten ³²⁶); dat vaak dwazen en slechten gelukkig slagen, terwijl wijzen en braven met tegenspoed worstelen ³²⁷); dat zelfs onschuldige kinderen gestraft worden wegens de zonden der ouders, terwijl de schuldigen zelve straffeloos blijven ³²⁸). Bij zulke aanleidingen komt hem wel eens het niet al te eerbiedige woord op de lippen ³²⁹):

*Zeῦ φιλε, θανμάζω σε· σὺ γὰρ πάντεσσιν ἀνάσσεις
τιμὴν αὐτὸς ἔχων καὶ μεγάλην δύναμιν·
ἀνθρώπων δ' εὖ οἶσθα νόον καὶ θυμὸν ἑκάστου·
σὸν δὲ κράτος πάντων ἔσθ' ὑπατον, βασιλεῦ.
πῶς δὴ σευ, Κρονίδη, τολμᾷ νόος ἀνδρας ἀλιτροῖς
ἐν ταύτῃ μοίρῃ τὸν τε δίκαιον ἔχειν,
ἦν τ' ἐπὶ σωφροσύνην τρεφθῇ νόος, ἦν τε πρὸς ἔβριν
ἀνθρώπων ἀδίκους ἔργμασι πειθομένων;*

of ook dit andere ³³⁰):

*Καὶ τοῦτ', ἀθανάτων βασιλεῦ, πῶς ἐστὶ δίκαιον,
ἔργων ὅστις ἀνὴρ ἱκτὸς ἰὼν ἀδίκων,
μὴ τιν' ὑπερβασίην κατέχων μὴδ' ὄρκον ἀλιτρον,
ἀλλὰ δίκαιος ἔων μὲν τὰ δίκαια πάθῃ;*

of hij zegt, nadat hij over dit onderwerp Zeus en de overige Goden behoorlijk de les gelezen heeft ³³¹): *ταῦτα*, nml. dat ieder zelf naar verdienste loon of straf ontvangt,

³²⁶) vs. 377. vgg. Verg. *Maleachi* III. 14, 15,

³²⁷) vs. 161. vgg. Solon. fr. 13. vs. 67 vgg.

³²⁸) vs. 205 vg.. 735 vgg. Solon fr. 13 vs. 31 vg., plaatsen die ons aan *Job* V. 3, 4 en XX. 10 en XXI. 19—21 doen denken.

³²⁹) vs. 373. vgg.

³³⁰) vs. 743 vgg.

³³¹) vs. 731 vgg.

ταῦτ' εἴη μακάρεσσι θεοῖς φίλα· νῦν δ' ὁ μὲν ἔρδων
ἐκφρονέει, τὸ κακὸν δ' ἄλλος ἔπειτα φέρει.

Ja, hij oordeelt, dat, als het zoo moet gaan, èu de eer der Goden zelve, èn de goede zedelijke orde gevaar loopt ³³²):

τίς σή κεν βροτὸς ἄλλος, ὄρῳν πρὸς τοῦτον, ἔπειτα
ἄῃσιτ' ἀθανάτους, καὶ τίνα θυμὸν ἔχων,
ὅππότε' ἀνὴρ ἄδικος καὶ ἀτάσθαλος, οὔτε τευ ἀνδρός
οὔτε τευ ἀθανάτων μῆνιν ἀλευόμενος,
ἱβριζῇ πλούτῳ κεκορημένος, οἱ δὲ δίκαιοι
τρίχονται χαλεπῇ τειρόμενοι πενίῃ;

Deze zelfde denkebeelden slaan bij lateren tot theoretisch scepticisme en ongelooft over; van deze lateren is bijv. een der personen in de *Melanippe*, fr. 3, van Euripides de woordvoerder, die rondweg het bestaan, ja zelfs de mogelijkheid van de straffende gerechtigheid van Zens loochent, en deze taak laat vervullen door de op aarde wonende onpersoonlijke *δίκη*.

Nu meen ik, dat de qualificatie van de Goden als van nature *φθονεροί*, zooals wij haar bij Herodotus vinden, een symptoom is van dat irreligieuze bijgeloof, dat altijd schijnt te ontstaan, zoodra als maar de adem van een ongoddelijk scepticisme over het oude heilige heên gaat; dan — de phaenomenologie van de religieuze bewustheid weet er ons vele voorbeelden van te verhalen — dan zoekt het traditionele geloof, hetwelk zijne naïeve frischheid en zijne bezielende kracht al meer en meer verliest, zich nog te handhaven door den vorm aan te nemen van eene min of meer dogmatische orthodoxie. Dag en datum van dezen radicalen ommekeer in de Grieksche religieuze bewustheid laat zich natuurlijk niet bepalen; maar hij begint gewis reeds met of vóór het criticisme van Xenophanes van Colophon, en met dat scepticisme, dat weldra eene meer bepaalde gestalte zou aannemen in de philosophie van Protagoras en zijne geestverwanten. Want — behoeft het gezegd te worden? — aan de schijn-

³³²) vs. 747 vgg. Verg. ook *Psalm* LXXIII 2, 3.

baar volwassen geboren sophistiek moet eene, misschien zelfs niet al te korte, periode zijn voorafgegaan, waarin de geheele godsdienstige atmosfeer al meer en meer bezwangerd werd met critische en sceptische elementen.

Trouwens, deze periode — neem slechts den leeftijd van Sophocles — was de periode van de meest radicale revolutie. De geesten werden gedurig onrustiger en bewegelijker. Het gebouw der oude zeden en overgeleverde begrippen werd in zijne fondamenten geschokt, en begon al meer en meer in puin te vallen. Daarentegen — o wonderbare tegenstelling! — werd het eeuwig schoone als het ware vleesch en bloed in de onsterfelijke gestalten van een Pindarus en Aeschylus, een Phidias en Sophocles, een Herodotus en Thucydides, en zoovele anderen. Maar nu weldra zou Griekenland ook slechts voortteeren op zijn roemvol, zijn onsterfelijk verleden, nadat het eerst nog de schoonste lauweren op het niet meer zuiver oud-Grieksche maar veeleer half nationale, half cosmopolitische gebied der wijsgeerte zou hebben behaald. Nu voortaan was het uit met die aantrekkelijke, die argelooze naïveteit, waarmede de Grieken van weleer zich lieten vertellen van de menschelijke hartstochten en gebreken hunner Goden, zonder dat het bij iemand opkwam, daarvan aan de Goden een ernstig gemeend verwijt te maken of deze verhalen te gebruiken als een wapen tot bestrijding van het geloof aan der Goden heilig en zegenvol werken; nu was het gedaan met die naïveteit, waardoor vaak zoo ergerlijk onzedelijke mythen zonder invloed waren op den eerbied, waarmede zij tot de Goden opzagen, omdat heilige schroom de vromen weerhield om te oordeelen over hetgeen zij, hadden zij dit gewaagd, gewis gestreng zouden hebben veroordeeld; nu voortaan zouden de gezangen van Homerus, die vroeger bezielend onder de beschaafde Grieken werkten, voor velen de dragers worden van allerlei wanbegrippen.

Inderdaad, tegen de consequentie, waarmede de sophistiek uit de traditioneele mythen tot het wezen der Goden besloot, was niet veel te zeggen. Men moest deze consequentie aangaarden of met de traditie breken. Maar dat de sophistiek zich vooral op dit gebied bewoog, dat was een veeg ver-

schijnsel. Het was reeds eene daad van ongeloof, evenzeer als bijv. Voltaire's *La bible enfin expliquée* dezen naam moet dragen. De wijzen onder de Grieken, die de oude traditie als getuige voor de *φθόνος τῶν θεῶν* tegen de *χρηστοί* lieten optreden, deden dit met de slechts niet openlijk uitgesproken bedoeling, om het voorvaderlijke geloof zelf te ondermijnen. Als deze wijzen de misslagen der menschen verontschuldigten door zich te beroepen op soortgelijke of nog erger misdaden der Goden, dan was dit niet uit den geloove, 't was slechts een kunstgreep, voor hen zelfen, als *ἄθεοι*, zonder schade, maar die eenen treurigen invloed oefende op de denkwijze en het leven van alle *σεμειόθεοι* ³³³). Ik erken gaarne dat ook scepsis gewetenszaak, ook ongeloof openbaring van vroomheid zijn kan. Zoo verklaart in de *Jobeide* de opperste Rechter van uit den hemel, dat het ongeloof van den held des gedichts vromer, hem behaaglijker is, dan het geloof zijner drie vrienden, »die moeilijke vertroosters» ³³⁴). Ik kan het ook bij de Grieken met de stukken bewijzen, dat heilige verontwaardiging dezen en genen de stem tegen de oude sagen en mythen deed verheffen; ik noem slechts de namen van Xenophanes, van Pindarus, ook van den ernstigen Thucydides, die trouwens niet voor het volk geschreven heeft of schrijven wilde, slechts voor de beschaafden en de denkers van zijnen tijd en van alle volgende eeuwen. Nochtans, zulk eene scepsis, welke dan ook hare oorzaak zij, moest noodzakelijk in dienst treden van ongeloof en libertinisme, maar juist daardoor het bijgeloof en fanatisme in de hand werken, dat, getuige de geschiedenis, juist in zulke perioden het meest veld wint. Dit bijgeloof — het dogmatische, het onzinnige, dat met het bijgeloof der naïeve religieuse bewustheid weinig gemeen heeft — ontstaat bijna altijd als reactie tegenover het ongeloof. Wij zijn er van kindsbeen af aan gewoon, om ons de eeuw van Pericles voor te stellen als eenen idealen tijd voor de Grieken; er is inderdaad zeer

³³³) Verg. Schmidt, a. w. I. 134 vgg. Ludwig, a. w. S. 14.

³³⁴) *Job* XIII. 6. vgg. XLII. 7. XVI. 2.

veel waars in deze voorstelling; maar men verplaatse zich levendig in die periode van allerlei beroeringen en omwentelingen op politiek, op moreel en op religieus gebied, van *πολὺς ταραγμὸς ἐν τοῖς θεοῖς καὶ τοῖς βροτέοις*, toen het *ἔρρει τὰ θεῖα* wel op vele vrome en onvrome lippen moest komen, en men zal begrijpen, hoe de angstvallige geloovigen zich hoe langer zoo meer de Goden moesten denken als machten, die niet al te vriendelijk gezind konden zijn jegens eene wereld van zooveel ongerechtigheid en wanorde, bevolkt voor een groot deel met »parci et infrequentes Deorum cultores.” Kan het ons bevreemden, dat zij dachten, gelijk Juvenalis zegt ³³⁵):

Terra malos homines nunc educat atque pusillos:
Ergo Deus quicunque adspexit, ridet et odit.

Ik heb reeds gewezen op den invloed, dien de Homerische gezangen op het ontstaan van het geloof aan den *φθόρος* der Goden ook tegen braven hebben geoefend. Het schijnt namelijk, dat beide de aanneming en verwerping van dit begrip nagenoeg gelijktijdig is met de vergoding en de bestrijding van Homerus als gezaghebbende oorkonde voor het volksgeloof. Hoever men in deze Homerus-vergoding ging, bewijzen onder andere deze verzen van Aristophanes ³³⁶):

ἔγω δ' ἐπαυνῶ.
εἰ γὰρ πονηρὸν ἦν, "Ομηρος οὐδέποτε" ἂν ἐποίηι.

De Homerus-vergoding in dezen zin dagteekent op zijn laatst reeds van den tijd van Xenophanes, die anders immers geene Jamben tegen Hesiodus en Homerus, om hun gezag te bestrijden, zou hebben gedicht. En dat het gezag van Homerus zich, in spijt van de scherpe bestrijding daarvan ook door Xenophanes, nog eeuwen lang heeft weten te handhaven, blijkt uit de getuigenis van Aristoteles, die, waar hij de partij van Xenophanes kiest, verklaart, dat de menschen

³³⁵) *Sat.* XV. 70. vg

³³⁶) *Nubes*, 1055 vg.

daarover anders denken ³³⁷). Kon het anders, of de meer of min gedogmatiseerde Homerische mythologie moest noodzakelijk aan allerlei wanbegrippen het aanzijn geven?

³³⁷) Arist, *Poet.* 25. p. 1460, B, 36. Het werk van J. Suter, *Die Unfehlbarkeit Homers und der Kampf gegen dieselbe*. Winterthür, 1875 is mij niet bekend, tenzij uit enkele aanhalingen. K. F. Nägelsbach, *Nachh. Theol.* S. 29 meent zelfs in het gebruik van sommige woorden, die in de eeuwen na Homerus weinig of niet gebruikt werden, bewijzen van deze Homerus-verheerlijking te vinden, of liever, van het zich vastklemmen aan het oude traditionele geloof van lateren tijd. Zoo zegt hij, dat Pausanias „met kennelijk opzet op vele plaatsen (vergel. vooral „III, 4, 5) voor den goddelijken toorn jegens den zondaar het woord „μνῆμα weder gebruikt, hetwelk, zij het ook met eene modificatie van „de grammatische beteekenis, reeds Homerus gebruikt, maar dat de tusschen „hen liggende Grieksche literatuur, althans in het proza, vergeten had.” Ik durf niet zeggen, of wij hier met opzet of met toeval te doen hebben. Ik ben met Pausanias te weinig vertrouwd, om te beslissen, of bij hem meer dergelijke verschijnselen zich voordoen. Zoo neen, dan zou ik op dit ééne niet veel gewicht durven leggen. De zaak is voor mijn tegenwoordig doel van te ondergeschikt belang, om veel tijd aan het onderzoek naar deze quaestie te koste te leggen.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 17^{den} SEPTEMBER 1883.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, BRILL, BEETS, SIX, FRANCKEN, HOEKSTRA, VOSMAER, LAND, CAMPBELL, DE HOOP SCHEFFER, ACQUOY, SPRUYT, TIELE, WIJNNE, VERDAM, VAN DE SANDE BAKHUIZEN, DE LOUTER en BOOT, secretaris.

De heeren Leemans, Pleijte en Matthes hebben hnnne afwezigheid verontschuldigd.

Nadat het proces-verbaal der vorige zitting gelezen en goedgekeurd is, wordt een brief gelezen namens de zuster-afdeeling in dato 12 Juli l.l. gezonden, waarbij de letterkundige afdeeling wordt uitgenoodigd een lid, die meer bijzonder studie maakt van bibliographie, aan te wijzen om zitting te nemen in de commissie van wis- en natuurkundigen, die aan de zuster-afdeeling voorstellen zal doen over eene uitgave der reeds in druk verschenen of der onuitgegeven werken van Christiaan Huijgens. Met goedvinden der vergadering benoemt de voorzitter als zoodanig den Heer Campbell, die zich bereid verklaart die taak op zich te nemen.

Namens de schrijvers worden voor de bibliotheek aange-

boden Eenige proeven van Boeginesche en Makassaarsche poëzie door B. F. Matthes, 's Hage 1883, In Josepham Margaritam Rosmini carmen, Bononiae 1883, en namens de Utrechtsche Zendingsvereeniging de vertaling van de Handelingen der Apostelen in de Noefoorsche taal door W. L. Jens. Een en ander wordt met dank aan de gevers aangenomen.

De heer Hoekstra bespreekt het vijfde Olympische zegelied, dat door Th. Bergk niet als het werk van Pindarus is aangenomen. De spreker omhelst dat gevoelen en voegt aan de drie door Bergk aangevoerde bewijzen der onechtheid nog een zevental anderen toe. Naar zijne meening heeft Pindarus het vierde lid voor Psaumis gemaakt en is dat te Olympia gezongen. Uitgenoodigd om nog een lied te maken, dat te Camarina, Psaumis' woonplaats, zou gezongen worden, is Pindarus waarschijnlijk door ziekte of dood verhinderd aan dat verzoek te voldoen, en heeft Psaumis zich tot een anderen dichter gewend, die wel in den geest van Pindarus dichtte en diens manier navolgde, maar geen slaafsche navolger van hem was. Dit wordt door den spreker in bijzonderheden aangetoond en beide liederen onderling vergeleken.

Naar aanleiding dezer bijdrage worden door de heeren Six, Francken en van de Sande Bakhuijzen eenige opmerkingen en vragen gedaan, die door den spreker beantwoord worden. Op de verzekering van den heer Six, dat de muntbewijzen dat op Sicilië eene overwinning met muilezels niet beneden eene met een span paarden geschat werd, antwoordt de spreker dat het niet de vraag is hoe men op Sicilië, maar hoe de dichter van het lied daarover dacht. De heer Francken verklaart niet overtuigd te zijn dat het lied niet van Pindarus kan zijn en spreekt in het bijzonder over het metrum. De heer van de Sande Bakhuijzen merkt op dat ook in andere Pindarische liederen niet altijd mythen worden gevonden, en hecht niet veel gewicht aan ἀνταξ

εἰρήμεια, waartegen de spreker aanvoert dat die in dit korte lied veel menigvuldiger zijn dan in eenig ander van grooteren omvang.

De spreker biedt zijn stuk aan voor de Verslagen en Mededeelingen der afdeeling.

Daar niemand verder iets heeft mede te deelen, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

HET VADERSCHAP VAN HET VIJFDE OLYMPISCHE ZEGELIED VAN PINDARUS.

BIJDRAGE VAN

S. HOEKSTRA Bz.

Het vijfde Olympische zegelied verheerlijkt, evenals het vierde, de overwinning ἀπὸ νῆς, d. i. met een gespan van muilezels, door Psaumis, den zoon van Acron, uit Camarina op Sicilië, in de 82ste Olympiade, het jaar 452 vóór onze jaartelling, behaald. Meer en meer wint het gevoelen veld, dat dit lied geenszins het werk van Pindarus is. Theod. Bergk zegt, in den »Index carminum Pindaricorum”¹⁾, van dit lied: »Carminen haud dubie Pindaro omnino abjudicandum.” Later²⁾ spreekt hij een weinig minder sterk: »Mihi quoque »Epinicium hoc non recte ab antiquis criticis in ordinem »Pindaricorum carminum receptum esse videtur.” Nog altijd evenwel bestaat over dit punt onder de groote philologen verschil van gevoelen, en nog zijn er, die, met Hermann, de oude critici in bescherming nemen.

Bergk geeft deze drie gronden voor zijn gevoelen op:

¹⁾ *Poetae lyrici Graeci*. Ed. 4a. Lips., 1878. I. p. 5. Bij aanhalingen volg ik doorgaans den tekst dezer uitgave, maar de cijfers zoowel van de Carmina als van de verzen zijn opgegeven volgens de uitgave van Chr. Gottl. Heyne, *Pindari carmina cum lectionis varietate et adnotationibus*. Lips., 1817. Vol. I.

²⁾ a. w., I. p. 78, 79. Als hij in zijne aantekening op vs. 13 zegt: »Neque tamen ita credo Pindarum scripsisse;” dan is dit een lapsus calami; lees: poetam.

1°. De ondubbelzinnige verzekering van den scholiast, dat dit lied niet gevonden werd in de *ἰθάκια*, maar dat het door Zenodotus of Aristophanes in de rij der liederen van Pindarus opgenomen is. De *ἰθάκια* zijn de oudste codices der gezangen van Pindarus, die de Alexandrynsche critici bij de uitgave der zegeliederer hebben gebruikt.

2°. Het groot en in het oog springend verschil tusschen het metrum van dit gedicht en den dichttrant van Pindarus³⁾. Eindelijk:

3°. de omstandigheid, dat Pindarus juist in dit zelfde jaar, 452 vóór Christus, gestorven is. Wie namelijk dit gedicht aan Pindarus toekennen, nemen aan, dat het vierde Olympische lied terstond na de door Psaumis behaalde overwinning gemaakt, en te Olympia uitgevoerd is, terwijl de dichter eenigen tijd later het vijfde lied naar Camarina zal hebben gezonden. Dit noemt Bergk zeer onwaarschijnlijk, aangezien de Olympische spelen in den nazomer werden gevierd.

Zwaarwichtige gronden voorzeker, van welke echter de laatste wegvalt, indien wij met Böckh het sterfjaar van den dichter stellen in het jaar 442, of met anderen in het jaar 438, of met Mommsen in het jaar 433 vóór Chr., alzoo respectievelijk 10, 14, of 19 jaren later. Mij komt het evenwel voor, dat Bergk's tijpsbepaling beslist de voorkeur verdient. Van geen enkel gedicht van Pindarus toch laat het zich waarschijnlijk maken, dat het na het jaar 452 gemaakt is. Nu is het ondenkbaar, dat de dichter al deze jaren in werkeloosheid zou hebben doorgebracht⁴⁾; of anders, dat er niets van al dezen arbeid bewaard gebleven zou zijn. Het schijnt bovendien, dat Pindarus, hoewel tot een echt aristocratisch geslacht behoorende, namelijk tot het oude Thebaansche geslacht der Aegiden, door zijnen poëtischen arbeid in zijn

³⁾ Dit hebben Rosbach en Westphal, *de arte metrica* III. 262 sqq. in het licht gesteld, en op dezen beroept zich Bergk.

⁴⁾ Dat was niet wel mogelijk voor hem, die zich zelven noemt *ἀσίδιμον προΐταν Πιερίδων* (*fragm.*, N°. 90 bij Bergk) en die de Muse aanroept als *μᾶτερ ἀμετέρη*. *Nem.* III. 1.

levensonderhoud voorzag; hij noemt althans de Muze in zijnen tijd *φιλοκερδής* en *ἐργάτις* ⁵⁾, zijne hymnen *ἀργυρωθεῖσαι πρόσωπα* ⁶⁾; 't is zoo, hij spreekt hier half schertsend, maar hij meent toch, wat hij zegt. Wel was geldzucht aan eenen man, als Pindarus, vreemd ⁷⁾; maar het is toch waarlijk geene schande, om voor geestesarbeid loon te genieten; het vervaardigen van zijne zegeliederen werd hem door de overwinners opgedragen ⁸⁾; zijne Muze *μισθῶ συνέθετο παρέχειν φωνὰν ὑπ'ἀργυρον* ⁹⁾.

Ik heb nog andere gronden, die het gevoelen van Bergk aanbevelen.

10. In dit lied ontbreken alle mythen, waarmede Pindarus zijne zegeliederen anders meestal doorweeft; wèl te verstaan, ik spreek hier niet van die bijna geïmproviseerde en zeer korte liederen, die onmidellijk na de overwinning werden gezongen, maar van zulke zegeliederen bij latere feestelijke herdenking daarvan, die de dichter met zorg kon bewerken; tot de eerste rubriek behooren bijv. het vierde en tiende Olympische zegelied. Van die hooge kunst, met welke hij aan zijne mythische verhalen den schijn van toevallige digressiën geeft, om ze zoo te meer dienstbaar te maken aan het ééne groote doel van zijn gedicht, vind ik in ons lied geen spoor. Ik wil zeker aan dit lied geenszins dichterlijke verdiensten ontzeggen; maar wij missen hier toch

⁵⁾ *Isthm.* II. 9 vgg.

⁶⁾ *Isthm.* II. 13.

⁷⁾ Zoo zegt hij, *Nem.* VIII. 63 vgg :

. . . χρυσὸν εὔχονται, πεδίον δ'ἑτέροι

ἀπέραντον' ἐγὼ δ'ἀστοῖς ἀδὼν καγ' ἡθονὶ γυνῆ καλύψαιμ', etc.

en *Nem.* I. 44 vgg.

οὐκ ἔραμαι πολὺν ἐν μεγάρῳ πλοῦτον κατακρύψαις ἔχειν,
ἀλλ' ἐόντων εὖ τε παθεῖν καὶ ἀκοῦσαι, φίλοις ἐξαρκέων.

⁸⁾ Verg. bijv. *Olymp.* XI. 1 vgg. -

⁹⁾ *Pyth.* XI. 63 vgg. Men herinnere zich, hoe hoog hij Theron stelt, als meer dan iemand anders φίλοις ἄνδρα εὐεργέταν πρᾶπισιν ἄρθονίστερόν τε χεῖρα. *Olymp.* II. 170 vgg.

dien overstelpenden vloed van beelden en gedachten, waarvan Horatius¹⁰⁾ getuigde:

Monte decurrens velut amnis, imbres
 Quem super notas aluere ripas,
 Fervet immensusque ruit profundo
 Pindarus ore.

20. Bij Pindarus zijn wij niet gewoon aan dorre, catalogus-achtige optellingen. Aan optellingen ontbreekt het ook bij hem niet; maar hij brengt ze altijd in schoonere, meer dichterlijke vormen, hetzij door eigenaardige wendingen van den volzin, òf door juist gekozen adjectieven, òf door tusschenzinnen, enz. Hier evenwel lezen wij vs. 15: *ἱπποῖς ἡμίονοις τε μοναμπνκία τε*, en vs. 24 vgg.: *ἄλσος ἄγρον τὸ τεόν, ποταμόν τε Ψανν, ἐγχωρίαν τε λίμναν καὶ σεμνοῦς ὄχετοῦς*.

30. Pindarus voelde te fijn, om in een lied ter eere van een *Ὀλυμπιονίκος* uitdrukkelijk te gewagen van die kampspelen, waaraan hij wel medegedaan, maar het onderspit gedolven had. De vermelding van de *ἱπποι* en de *μοναμπνκία* verraaft eenen anderen dichter dan Pindarus.

40. Wij lezen vs. 9 vgg., dat Psauimis »de zes dubbel-altaren met stieroffers en de vijfdagendurende kampspelen »met paarden, muilezels en renpaard vereerd heeft'', *ἐγέρραιεν*. Dit is niet alleen niet fraai genoeg gezegd, maar ook niet nauwkeurig genoeg uitgedrukt om van Pindarus te zijn. Immers bij *γεραιω* denken wij altijd aan iets, wat met een eeregeschenk te vergelijken is. Nu kan men toch aan kampspelen geen eeregeschenken aanbieden; en in ieder geval gaat het niet aan, om paarden, muilezels en renpaard, waarmede men in het strijdperk treedt, met een eeregeschenk aan den wedstrijd te vergelijken. Dit bezwaar valt evenwel weg, als wij niet met Bergk lezen: *πεμπαμέρους ἀμύλ-*

¹⁰⁾ *Carm.* IV. 2. vs. 5—8.

λας, maar òf: πεμπαμέροις ἀμύλλαις, òf: πεμπαμέρων ἰμύλλαις ¹¹⁾).

5°. De slotverzen van dit gedicht verraden zeer duidelijk eenen anderen dichter. Zij bevatten eene zijdelingsche vermaning aan het adres van Psaumis, om niet naar het voor menschen te hooge te streven, en alzoo, gelijk bij Pindarus dikwijls voorkomt, eene waarschuwing tegen ὕβρις. Maar alweder, Pindarus voelt veel te fijn om met zulk eene waarschuwing, d. i. met eene bedekte verdenking, een zegelied te besluiten ¹²⁾. Hij brengt dergelijke vermaningen gaarne in den vorm van eene mythe, waarin hij de rampzalige gevolgen der ὕβρις aanschouwelijk maakt ¹³⁾. Gewoonlijk plaatst hij ze in het midden of aan het begin van zijn lied; maar waar hij ze, bij uitzondering, aan het einde plaatst, daar doet hij dit altijd toch in dezer voege, dat hij nog met eene vriendelijke lofspraak of eenen vereerenden wensch be-

¹¹⁾ Deze laatste lezing is van Bergk, ingeval men met de *Recepta ἀμύλλαις* leest. Dan is de zin deze: Psaumis heeft de Goden geëerd a. door stieroffers, en b. door den kampstrijd met paarden, muilezels en renpaard. Hiertegen merkt Bergk op: „Quod ipse Psaumis in certamen „ter descendit, non ad honorem ararum, sed ipsius certaminis referendum „est.” Zonderlinge redeneering! de „arac” en het „certamen” zijn geen voorwerpen van het *γεραίρειν*, dit zijn alleen de Goden, wier „arac” het zijn, ter wier eere het „certamen” gehouden wordt. De *ἀμύλλαι ἱπποῖς ἡμῖνοις τε μοναμπυκίᾳ τε* kunnen ongekunsteld opgevat worden als een *γέρας*, door Psaumis den Goden aangeboden. Dat deze niet genoemd worden, doet niets af; de „arac” toch zijn slechts in zoover voorwerp van het *γεραίρειν*, als zij de Goden vertegenwoordigen. De zes dubbel-altaren waren 1° van Zeus en Poseidon; 2° van Hére en Athene; 3° van Hermes en Apollo; 4° van de Charites en Dionysus; 5° van Artemis en Alpheus (een stroomgod); en 6° van Kronos en Rhea; gelijk de scholiast ons mededeelt.

¹²⁾ Men beroepe zich niet op het elfde Nemeïsche lied, dat niet eens een eigenlijk zegelied is. Daar is de bedoeling blijkbaar juist de tegenovergestelde. Pindarus getuigt van Aristagoras, dat hij eenen al te lagen dunk van eigen kracht en waarde bezat, vs. 27 vgg., zoodat de slotverzen meer bedoelen de overgroote bescheidenheid van Aristagoras te verontschuldigen, of haar te rechtvaardigen, dan hem tegen ὕβρις te waarschuwen.

¹³⁾ *Olymp.* I. 87 vgg. *Pyth.* II. 47 vgg. *III.* 106 vgg.

sluit¹⁴); of eindelijk, hij kleedt, met de hem eigene kiesheid, die inderdaad bewonderenswaardig is, zijne vermaningen in eenen vorm, die daaraan al het kwetsende ontneemt; hij spreekt ze bijv. uit in den eersten persoon van het enkelvoud, evenals of hij de vermaning alleen tot zich zelven richtte¹⁵).

6°. Nog om eene andere reden bevreemden ons de slotwoorden: *μὴ ματεύσῃ θεὸς γενέσθαι*. Pindarus namelijk spreekt vermaningen als deze¹⁶) slechts uit, als zijne helden, om zoo te spreken, reeds *πρὸς ἄκρον ὀρετᾶς ἤλθον*. Dit nu kan voorwaar niet gezegd worden van eenen overwinnaar met muilezels. De wedren *ἀπὴνῃ* stond niet hoog aangeschreven¹⁷), wel die met paarden. Pindarus zelf, wel verre

¹⁴) *Olymp.* I. 182 vg. *Pyth.* II. 47 vg. III. 106 vgg. X. 42 vgg. *Nem.* III. 35 vgg. IX. 109 vgg. *Isthm.* IV. 18 vg. V. 17 vgg. VII. 30 vgg.

¹⁵) *Olymp.* III. 77 vg. *Pyth.* III. 109 vgg.

¹⁶) Soortgelijke vermaningen in anderen vorm, die men vergelijkte: 1°. *Olymp.* I. 182 vg.: *μηκέτι πάπταινε πύρσιον*, even als *Nem.* IX. 109 vgg.; 2°. *Olymp.* III. 77 vgg.: *ἄπτεται Ἑρακλῆος στηλᾶν τὸ πύρσιον* etc. even als *Nem.* III. 35 vgg. *Isthm.* IV. 18 vgg.; 3°. *Pyth.* III. 109 vg.: *μὴ βίον ἀθάνατον σπεύδῃ*; 4°. *Pyth.* X. 42: *ὁ χάλκεος οὐρανὸς οὐπω ἀμβρατὸς αὐτοῖς*, even als *Isthm.* VII. 60 vgg. Eindelijk 5°. *Isthm.* V. 17: *μὴ μάτευσ Ζεὺς γενέσθαι*, even als in ons lied, en met kleine wijziging *Pyth.* III. 109, 110. Het heeft meermalen mijne aandacht getrokken, dat er in de ongeveer gelijktijdige liederen van Pindarus eene merkbare verwantschap bestaat in taal, beelden en lievelingsgedachten. Ik kan dit hier niet uitvoerig in het licht stellen, maar bepaal mij, bij wijze van voorbeeld, slechts tot de genoemde vermaningen. Zoo gebruikt hij het beeld van de zuilen van Heracles in *drie* gelijktijdige liederen, vroeger en later niet; dat van het bereiken van den koperen hemel in *twee* gelijktijdige liederen, indien althans, wat ik met Bergk geloof, het *zevende* Isthmische lied in het tweede of vierde jaar der 70ste olympiade gedicht is. Zoo zijn ook het *vijfde* Isthmische en *derde* Pythische uit denzelfden tijd; het *vijfde* Olympische evenwel valt 22 à 25 jaar later; dit bevestigt het vermoeden, dat het niet van Pindarus is. Ook het *eerste* Olympische en *nogende* Nemeïsche zijn uit denzelfden tijd; maar de uitdrukking is hier niet bijzonder karakteristiek, zoodat de overeenkomst toevallig kan zijn.

¹⁷) De wedren *ἀπὴνῃ* was eerst in het jaar 504 door Asandroeus of Asandrastus ingevoerd, maar werd 13 Olympiaden (52 jaren) later weder afgeschaft. Deze overwinning, door Psaumis behaald, was juist de allerlaatste.

van nu reeds te vermanen, om niet naar iets hoogers te streven (dat bedoelt het *μη ματεύσῃ θεὸς γενέσθαι*) wenscht voor Psaumis eene schoonere overwinning, nml. met een paarduspan ¹⁸). Eindelijk

70. het *Lexicon Pindaricum* is — en dit verwondert ons niet — overrijk in woorden en woordvormen, die elders niet, of uiterst zeldzaam voorkomen. Maar zelfs naar dezen maatstaf onderscheidt zich ons lied nog zeer van de overige liederen. Zonder ons lied zou dit Lexicon de volgende woorden missen: *βονθυσία*, *ἐπιτέρπεσθαι*, *εὐανορία*, *εὐθυμος*, *μουραμπυκία*, *νέοικος*, *πεμπάμερος*, *πολιάοχος*, *στάδιος* (*adject.*), *ὕγλεις*, en *ὑψίγυιος*. (vs. 13, 15, 19, 22, 29, 31, 39, 46, 51 en 53). Vijf daarvan, de gespatieerd gedrukte, worden ook in de verdere Grieksche literatuur of bij zeldzame uitzondering, of wellicht in het geheel niet aangetroffen.

Om al deze redenen meen ik vrijmoedig, met Bergk, te mogen aannemen, dat de oude critici zich hebben vergist, toen zij dit lied opnamen onder de zegeliederen van Pindarus.

Verder evenwel ga ik met Bergk niet mede. Deze geleerde beweert, dat het *vierde* Olympische lied te Camarina gezongen is. Ik meen, dat veel meer pleit voor Olympia als plaats der uitvoering van dit lied — een punt van gewicht bij onze quaestie ¹⁹). Bergk zou wellicht deze stelling niet ver-

¹⁸) De *Λαίπαι εὐχαι* en de lofspraak op Psaumis als *τραπαῖς ἐτοῖμον ἱππων* behooren bij elkander; ook de woorden in het volgende lied: *Ποσειδανίαισιν ἱπποῖς ἐπιτερπόμενον* hebben deze strekking. *Olymp.* IV. 22. 24. V. 49—51.

¹⁹) Over het *vierde* Olympische lied zegt hij (p. 5): „Camarinae, non Olympiae, ut Pœckhio visum est, cantatum, nisi forte bis vicit Olympia Psaumis, Ol. 82 curru (daarop slaat dan Ol. IV), Ol. 81 mulari rheda.” Hebben wij van eene of andere overwinning slechts één zegelied van Pindarus, dan moet dit wel bij de feestelijke herdenking daarvan in het vaderland des overwinnaars uitgevoerd zijn; want dat was het eigenlijke feest. Maar zoo de beide liederen echt waren, dan zou zeker Bergk zelf de onderstelling het aannemelijkst achten, dat het *vierde* te Olympia, het *vijfde* te Camarina gezongen is. Eene overwinning met muilezels stond niet, hoog genoeg, om haar herhaalde malen te

dedigen, als hij, uitgaande van de onderstelling, dat het *viijfde* Olympische lied niet van Pindarus is, onderzocht had, wat dit lied zelf ons leert omtrent zijnen oorsprong. Aan dit onderzoek heb ik mijne aandacht gewijd; het resultaat daarvan is, dat ik mij de verhouding van het *viijfde* Olympische lied tot het *vierde* het natuurlijkst ongeveer zóó meen te moeten denken:

1°. Het *vierde* lied is door Pindarus terstond na de behaalde overwinning ter eere van zijnen vriend Psaumis gedicht en te Olympia uitgevoerd, waar de dichter zelf zich waarschijnlijk bevond.

2°. Psaumis heeft aan Pindarus ook de vervaardiging van het zegelied opgedragen, dat eenigen tijd later te Camarina ter plechtige herdenking van deze overwinning gezongen worden moest. Maar Pindarus is, of door de ziekte, waaraan hij bezwiken is, of door zijnen dood zelven verhinderd, om aan deze opdracht te voldoen. 't Is toch ondenkbaar, dat Psaumis oorspronkelijk deze opdracht aan een ander dan aan den met hem bevrienden Vorst der dichters zou hebben gegeven. En

3°. bij gebrek aan beter heeft Psaumis toen de vervaardiging van dit lied opgedragen aan den dichter van het *viijfde* lied, eenen verdienstelijken dichter, maar die toch ver beneden Pindarus stond. Trouwens

Pindarum quisquis studet aemulari,
Jule, ceratis ope Daedalea
Nititur pennis, vitreo daturus
Nomina ponto.

Op het woord van Horatius »studet aemulari» wensch ik hier nadruk te liggen. Ik meen namelijk, dat onze dichter een navolger en bewonderaar van Pindarus geweest is, om zoo te spreken, in de school van Pindarus gevormd.

Camarina feestelijk te herdenken. Evenzoo nu is het, als het *viijfde*, hoewel niet van Pindarus, werkelijk een lied van Pindarus vertegenwoordigt of daarvoor in de plaats treedt.

Dit lied is alzoo niet eigenlijk onecht, 't is niet een literarisch bedrog, wat overigens in de oudheid niet ongewoon was. Onze dichter geeft zich niet voor Pindarus uit; zijn naam is verloren gegaan. Bewijs: indien de dichter dit lied voor het werk van Pindarus had willen uitgeven, dan zou hij toch waarlijk niet »numeri" gekozen hebben, die niet maar een weinig, neen, zooals Bergk te recht opmerkt, »tantopere a Pindari more recedunt." Daarvoor zou een falsaris zich wel hebben gewacht. Doch er is nog meer. Aan onzen dichter waren vele bijzonderheden, den persoon van Psaumis en zijne levensomstandigheden, ook deze zijne Olympische zegepraal betreffende, bekend, die hij niet aan het *vierde* lied ontleend heeft, die veeleer de onderstelling begunstigen, dat wij hier met eenen tijdgenoot en bekende van Psaumis te doen hebben. Ik wijs op het volgende:

1°. Uit het *vierde* lied weten wij wel, dat Psaumis vóór zijnen ouderdom reeds grijs geworden was (vs. 39 vg.); maar de woorden, aan Erginus, den zoon van Cleomenus, in den mond gelegd: *χαιρες δὲ καὶ ἡτορ ἱσον*, begunstigen het vermoeden, dat aan zijne gezondheid niets ontbrak. De dichter van het *vijfde* lied leert ons evenwel, dat dit vermoeden onjuist is, gelijk het woord *ὕλεντα* (vs. 53) en de volzin *φέρειν γῆρας εὐθυμον ἐς τελευτάν* (vs. 51 vg.) niet onduidelijk te kennen geven ²⁰).

2°. Alleen onze dichter meldt den naam van den vader van Psaumis, Acron (vs. 18), en gewaagt van zijne zonen (vs. 53).

3°. Hij getuigt van het belangrijke aandeel, dat Psaumis had aan den wederopbouw van het door de Syracusiërs in het jaar 461 voor de tweede maal verwoeste Camarina

²⁰) Hoe ver staat Pindarus ook hier boven onzen dichter! Pindarus wacht er zich wel voor om deze omstandigheid met ronde woorden uit te spreken. De vroege grijsheid van Psaumis was gewis voorwerp van spot bij de menschen geweest; wat nu Pindarus van den zoon van Cleomenus mededeelt, heeft bepaaldelijk de strekking om de spotters te beschamen, en om het onaangename gevoel van Psaumis, als hij aan zijne praemature grijsheid dacht, geheel weg te nemen.

(vs. 29 vg.): κολλᾷ δὲ σταθίων θαλάμων ταχέως ὑψέγγιον ἄλσος. Immers niet de rivier Hipparis, maar Psaumis is het subject van κολλᾷ: »hij, Psaumis, voegt snel te zamen het »hooge woud der stevige gebouwen." Zoo terecht Hermann en Bergk, tegenover de meeste interpreten. Ik meen, dat reeds μέν bij αἰείσει (vs. 23, 24) deze opvatting aanbeveelt. Maar wat de genoemde geleerden niet opgemerkt hebben, is hetgeen consequent uit deze opvatting voortvloeit. De dichter zegt, dat Psaumis dit doet ἔκων δ' Οἰνομάου καὶ Πέλοπος παρ' εὐηράτων σταθμῶν (vs. 20—22). Daaruit volgt, dat Camarina van het jaar 461 af tot het jaar 452 toe, of in het geheel niet of slechts gebrekkig herbouwd is, en dat Psaumis eerst na de behaalde overwinning met den wederopbouw van Camarina is begonnen, of dat hij althans dien toen met meerdere kracht en snelheid heeft voortgezet. Zoo is dan de periode van het jaar 461—452 die der ἀμαχανία van den δᾶμος ἀσίων, waaruit Psaumis hen ἐς φάος ἄγαγε (vs. 32, 33). Merkwaardige bijzonderheden voorzeker, maar waarvan wij zonder ons lied niets zouden weten.

40. Uit ons lied weten wij verder, dat deze snelle opbouw van Camarina Psaumis aan gevaren heeft blootgesteld; dat deze daad was een ἔργον κινδύνῳ κεκαλυμμένον (vs. 36); deze gevaren waren zoodanig, dat de πολῖται het voor eene gewaagde en onverstandige onderneming hielden; dit toch mogen wij opmaken uit vs. 37, 38: ἦν δ' ἔχοντες σοφοὶ καὶ πολῖταις ἔδοξαν ἔμμεν ²¹⁾.

²¹⁾ G. Ludwig (*Pindar's Siegesgesänge*. Stuttg., 1856. S. 59) denkt bij ἔργον κινδύνῳ κεκαλυμμένον aan den Olympischen wedstrijd; de πολῖται zouden de moeite en kosten, aan de voorbereiding daarvoor verbonden, als te groot afgekeurd hebben. Maar de Olympische spelen stonden in de schatting der Grieken zoo hoog aangeschreven, dat zulk eene algemeene afkeuring door de πολῖται onmogelijk was, al was er wellicht een of andere rijke gierigaard, die den stelregel huldigde: „Virtus post nummos." Ja, aan de zoodanigen ontbrak het niet; Pindarus zelf zegt (*Isthm.* I. 96 vg.):

. . . εἰ δὲ τις ἔνδον νέμει πλοῦτον κρυφαῖον,
 ἄλλοισι δ' ἔμπιπτον γελᾷ, ψύχων Ἀίδα τελέων οὐ φράζεται δόξας
 ἔνευθεν.

50. Dat de stad nog voortdurend gevaren, buiten twijfel van de zijde der Syracusiërs, boven het hoofd hingen, leert ons des dichters bede tot Zeus »om de stad te versieren met een rijkdom van dappere mannen.” (vs. 46 vgg.). Eindelijk

60. alleen onze dichter gewaagt van de *βουθυρία* (vs. 11), waarmede Psaumis op de hooge feesten der Goden (bij de Olympische spelen) de zes dubbel-altaren der Goden vereerd heeft.

Men ziet hieruit, dat niet alleen veel in dit gedicht te actueel is, om het voor maakwerk uit lateren tijd te houden, maar dat daarvoor de bijzonderheden ook te veel slechts aangeduid zijn; een falsaris zou duidelijker geproken hebben.

Ik heb het »studet aemulari” van Horatius op onzen dichter toegepast; naar mijne overtuiging was hij wel geen Pseudo-Pindarus, maar toch een poeta Pindaricus, die de werken van Pindarus niet alleen kende en bewonderde — dat deden gewis alle beschaafden in Griekenland; wie werd ooit bij zijn leven zoo hoog gewaardeerd en vereerd als Pindarus? — maar die ook zoo innig met de dichterlijke schepingen van Pindarus vertrouwd was, hem zoo als model beschouwde, dat hij onwillekeurig veel van hem overnam, en meer of min aan den leidband van Pindarus liep.

Ten bewijze van deze stelling beroep ik mij op de in eene zoo korte ode merkwaardig vele uitdrukkingen en zinsneden, die van bepaalde bekendheid met Pindarus' zegeliederen getuigen. Geen echt gedicht van Pindarus is uit dit oogpunt zoo verwant met, laat ik liever zeggen, zoo afhankelijk van de overige gedichten, als dit *vijfde* Olympische zegelied. Ik wijs op het volgende:

Als Ludwig gedacht had aan *Isthm.* III. 51 vgg., waar Pindarus Xenocrates noemt *ἰπποτροφίας τε νομίζων ἐν Πανελλάνων νόμῳ*, en hij dit rekent onder de bewijzen van *ὅσον δργάνῳ ξεινοκρατίας ὑπὲρ ἀνθρώπων γλυκεῖται ἔσχευ*, dan gewis zou hij niet ondersteld hebben, dat de *πολιταί*, in spijt van *Πανελλάνων νόμος*, het gedrag van Psaumis zouden hebben misprezen; wie zoo handelde als Psaumis zorgde niet alleen voor eigene eer, maar ook voor de eer van zijn vaderland: *ὅς τ' ἐν σὺν πόλιν αὖξων, Κεμάρινα. λαοτρόπον*, vs. 8 vg.

16. Vs. 17: ἄβρὸν κῦδος, even als *Isthm.* I. 72 ²²).

20. Vs. 43: ἄντρον σεμνόν, even als *Pyth.* IX. 50.

30. Vs. 2: ἄωτος στεφάνων, even als *Olymp.* IX. 30 en *Isthm.* VI. 6.

40. Vs 5: καρδία γελανεῖ doet denken aan *Pyth.* IV. 322: θυμῷ γελανεῖ, vooral omdat deze vorm bepaald behoort tot het *Lexicon Pindaricum*; de gebruikelijke vorm is γαληνός.

50. Vs. 41: τιμῶν Ἀλφεόν, even als *Olymp.* X. 58: τιμάσας πόρον Ἀλφειοῦ.

60. Vs. 34: πόνος δαπάνα τε, even als *Isthm.* I. 59: δαπάναις τε καὶ πόνοις. Verg. *Isthm.* VI. 14.

70. Vs. 1: ἀρετᾶν καὶ στεφάνων even als *Nem.* II. 12: στεφάνων ἀρετᾶν τε. Verg. ook *Olymp.* III. 32: στέφανόν τ' ἀρετᾶν.

80. Vs. 32: ἄγων ἐς φάος, even als *Isthm.* VI. 91 ²³).

90. Vs. 44 vgg.; deze verzen:

ἱκέτας σέθεν ἔρχομαι Ἀνδίοις ἀπύων ἐν αὐλοῖς,
αἰτήσων πόλιν εὐανορταῖσι τάνδε κλυταῖς
δαιδάλλειν*

doen, wat gedachtengang, woordenkeus en strekking betreft, denken aan *Nem.* VIII. 22 vgg., al kan er van plagiaat geen sprake zijn:

ἱκέτας Αἰακοῦ σεμνῶν γονάτων πόλιός θ' ὑπὲρ φθίας
ἀσπὼν θ' ὑπὲρ τῶνδ' ἄπτομαι φέρων
Ἀνδίαν μίτραν καναχιδὰ πεποικιλμένην.

In beide pericopen ἱκέτας, Ἀνδίσος, een gebed, niet voor

²²) Pindarus verbindt ἄβρὸς gaarne met substantieven als κῦδος, λόγος, πλοῦτος, στέφανος. *Nem.* VII. 117. *Pyth.* III. 195 *Isthm.* VIII. 145. Bij andere schrijvers treffen wij, zoover mij bekend is, de uitdrukking ἄβρὸν κῦδος niet aan.

²³) Ik erken evenwel, dat dit eene ook elders zeer gebruikelijke uitdrukking is.

den overwinnaar, maar voor diens vaderstad en medeburgers; in het eene gedicht wordt gedacht aan de gevaren, die Aegina van de zijde van Athene, in het andere aan de gevaren, die Camarina van de zijde van Syracuse bedreigden.

10°. Vs. 1: ἱψηλᾶν ἀρετᾶν, even als *Isthm.* V. 57, waaraan het ontleend moet zijn; in dit lied is de uitdrukking zeer schoon gekozen, maar voor een overwinnaar ἀπὴνῃ is zij veel te sterk. Later zien wij, hoe onze dichter er toe gekomen is, deze woorden aan het *Isthm.* lied te ontleenen. Hier merk ik op, dat hij eene bijzondere bekendheid met dit vijfde *Isthmische* zegelied verraaft, waarvan de oorzaak niet eens meer te gissen valt; want ook

11°. vs. 35: μάρνασθαι ἀμφὶ ἀρετᾶς is zeer verwant met *Isthm.* V. 71: μάρνασθαι ἀμφὶ ἀέθλοις, beide in ongeveer dezelfde beteekenis; μάρνασθαι ἀμφὶ τινι is eene specifiek Pindareïsche uitdrukking. En,

12°. wat de deur dicht doet, de verzen 53—57:

ὕγιεντα δ' εἴ τις ὄλβον ἄρδῃ,
ἔξαρκέων κτεάτεσσι καὶ εὐλογίαν προστιθείς, μὴ ματεύῃ
θεὸς γενέσθαι.

zijn meer dan toevallig verwant met *Isthm.* V. 14—18:

... εὐανθεὶ σὺν ὄλβῳ,
εἴ τις εὖ πάσχων λόγον ἐσλὸν ἀκούσῃ.
μὴ μάτερε Ζεὺς γενέσθαι.

De protasis van de pericoop in ons lied begint met εἴ τις, even als in het *Isthm.*; de apodosis is letterlijk uit dit gedicht overgenomen: μὴ ματεύῃ (μάτερε) θεὸς (Ζεὺς) γενέσθαι. Tot het voor menschen bereikbare geluk rekent het *Isthmische* lied α. εὐανθῆς ὄλβος; dit noemt Pindarus elders het deel der gezaligden, d. i. dergenen, die geene ziekte of ouderdom meer kennen; hieraan beantwoordt in ons lied ὑγιέντα ὄλβον ἄρδῃν, »gezond geluk besproeien;» d. i. den hof van het met gezondheid gepaarde geluk besproeien, dit

aankweeken, bevorderen ²⁴⁾. *b.* εὖ πάσχειν; hieraan beantwoordt in ons lied ἔξαρκειν κτεάτεσσι, gelijk ik zoo aanstonds aantoonen zal; en *c.* λόγον ἑσλὸν ἀκονεῖν, waaraan in ons lied εὐλογία beantwoordt.

De overeenkomst van εὖ πάσχειν en ἔξαρκειν κτεάτεσσι springt niet zoo terstond in het oog. Bij εὖ πάσχων denkt Pindarus aan het gelukkig slagen in den kampstrijd, wat hij *Olymp.* IV. 7 εὖ πράσσειν noemt; maar hier kiest hij het meer passieve πάσχειν, omdat hij de overwinning als gave der Godheid had voorgesteld. *Isthm.* V. 1—13. De uitdrukking ἔξαρκέων κτεάτεσσι in ons lied is, naar het mij voorkomt, door de Philologen niet goed begrepen. Heyne zegt: κτεάτεσσι = διὰ κτεάτων > ex opibus suis impensas facere," en verwijst naar vs. 34, 35, waar hij spreekt over de groote kosten, die Psaumis zich ter wille van zijne medeburgers getroost heeft. Hij vult dus aan: ἔξαρκέων κτεάτεσσι φίλοις of ἀστοῖς of πολῖταις. Bergk zegt, bij de interpretatie van vs. 34, 35: >Psaumis opibus suis liberaliter >adiuvit cives in condenda urbe et extruendis aedificiis; ita >enim recte Hartung" (maar waarom deze genoemd en niet liever zijn voorganger Heyne?) >haec interpretatur, atque >poeta iterum Psaumidis liberalitatem attigit vs. 24" (bij ons vs. 55) >ἔξαρκέων κτεάτεσσι, i. e. adjuvans alios suis opibus; >quorum verborum vim neque veteres neque nostri interpretes assecuti sunt." Indien Bergk zich zelven niet mederekent onder de >nostri interpretes," dan is dit laatste een grove dwaling; want zijne interpretatie is ad literam die van Heyne, welke hij natuurlijk niet gekend of geraadpleegd zal hebben. In de vertaling bij Heyne (II. 1. p. 15) vinden wij: >abundans opibus;" evenals bij Ludwig (a. w. S. 59) en Donner ²⁵⁾. Ik twijfel evenwel, of ἔξαρκειν zonder meer

²⁴⁾ *Fragm.* 129 vs. 5, bij Bergk, a. w. p. 426. De opvatting van ἀγίαις als 'langs den weg der deugd verkregen' komt mij niet aanneemelijk voor; dan nog eerder: 'gaaf geluk.' Maar ook Passow vertaalt: 'Glück und Gesundheit.'

²⁵⁾ Ludwig: 'reich an Gütern.' D. J. C. Donner (*Pindar's Siegesgesänge*. Leipzig, 1860. S. 27): 'wer Reichthümer in Fülle hat.'

beteekenen kan »adjuvare alios,” gelijk bijv. *ἔξαρκεῖν φίλοις* *Nem.* I. 107 beteekent: »benefacere amicis,” nml. met zij u goed. Maar *ἔξαρκεῖν* beteekent vaak, even als *ἀρκεῖν*: tegen iemand of iets, hier: tegen den rijkdom opgewassen zijn; d. i. dien aan zich dienstbaar maken, of dien op de rechte wijze gebruiken, het tegenbeeld van het *νικᾶσθαι κέρδει* of *χρήμασι πελθεσθαι*, waarvan vooral de Gnomische dichters vaak gewagen ²⁶). De *ἔξαρκέων κτεάτεσσι* is het volkomen tegenbeeld van den eerlooze, die, zegt Pindarus, zijn geld in de kist bewaart, en anderen uitlacht, als zij met eervolle doeleinden, nml. om in den wedstrijd te zegevieren, groote kosten maken ²⁷). De uitdrukking, in dezen zin opgevat, moge niet gewoon zijn, het ongewone bevreemdt ons zeker bij onzen dichter niet ²⁸). De samenhang maakt de opvatting van Bergk zoo goed als onmogelijk. Het »adjuvare alios” is zeker een verdienstelijk werk, maar kan geen bestanddeel uitmaken van eene protasis, waarop de apodosis: *μὴ ματεύσῃ θεὸς γενέσθαι*, volgt. De apodosis verlangt deze of eene dergelijke gradatie: α. het toenemend bezit van

²⁶) Sophoc., *Aj.* 1123: *κἄν φίλος ἀρκέσαιοι σὺ γ' ὠπλισμένῳ*. Euripides, *Suppl.*, vs. 574: *ἢ πᾶσιν οὖν σ' ἔφυσεν ἔξαρκεῖν πατήρ*; »zijt gij tegen allen opgewassen?” Verg. Theognis, vs. 466. Solon 4, vs. 6. Theognis, 194. *κέρδεσιν εἴκων*. Ook vs. 823.

²⁷) *Isthm.* I. 96 vg.

²⁸) Men denke aan *δᾶμος ἀστῶν*, waar *δᾶμος* of *ἀστοὶ* alleen voldoende was; aan het overtollige *καὶ τὰν νέρικον ἔδραν* na *τὴν δεκῦδος* &c.; aan *εὐανορίας* in den zin van »rijkdom aan dappere mannen;” aan het overtollige *Ποσειδωνιάσιν* bij *ἵπποις*; aan den dubbelen vocativus in denzelfden volzin, en wel tweemaal, eerst *Ὀλυσσίου Θύγατερ* en *Κωμαρίνα*, vs. 4 en 9, en dan *Ὀλυμπιονικε* en *Ψαῦμι*, vs. 48 en 53; aan de uitdrukkingen *ύγίεις ὕλβος* en *ὕλβον ἄρδειν*. De twee laatste uitdrukkingen, die in denzelfden volzin met *ἔξαρκέων κτεάτεσσι* voorkomen, zijn in ieder geval niet minder ongewoon dan deze. Ook *προστιθείς* is niet exact; *τις* is van dit woord het subject; hij moet evenwel de *εὐλογία* ontvangen, niet zelf er »bijvoegen.” Hier derhalve: »er dit bijvoegende, dat hem *εὐλογία* ten deel valt.” Zeker eene gewrongene uitdrukking, en gewis geenszins eene gelukkige navolging van die stoute woordverbindingen, waarin Pindarus zelf misschien wel wat al te rijk is.

met gezondheid gepaarden rijkdom; want daaraan denkt Pindarus vaak bij het woord ὄλβος; b. het recht gebruik van dezen rijkdom met het doel, om de eerepalm te behalen; en c. de vereeuwiging van de behaalde overwinning door eerezangen. Dit zijn schreden op den weg naar hoogheid en voorrang; maar hulpvaardigheid, hoe hoog geprezen, geldt bij de Grieken niet voor het treden op een weg, die de waarschuwing: »streef niet een God te worden!» motiveert ²⁹⁾. Het specifiek goddelijke van de Godheid stelden de Grieken niet in zedelijkheid, maar in macht, hoogheid en onsterfelijkheid. Volgens onze opvatting beweegt onze dichter zich geheel in den kring der ideën van Pindarus, met welke hij zeer vertrouwd was. Want of wij zeggen: ἔξαρκῶν κτεάτεσσι, gelijk hier, of: ὁ πλοῦτος ἀρεταῖς δεδαιδαλμένος, ³⁰⁾ of: ἀρετᾷ κεκραμένος καθαρᾷ ³¹⁾ enz., de bedoeling is geheel dezelfde. Wij hebben hier uitsluitend te denken aan het gebruik van den rijkdom tot voorbereiding voor den Olympischen wedstrijd met paarden ³²⁾, zoodat ἔξαρκῶν κτεάτεσσι slechts in algemeene bewoordingen uitdrukt, wat de dichter ook bedoelt met Ποσειδανίαισιν ἵπποις ἐπιτερπόμενον. Geen vers uit Pindarus' gezangen verduidelijkt beter mijne opvatting van hetgeen onze dichter met ἔξαρκῶν κτεάτεσσι bedoelt, dan vs. 75 vg. van het negende Nemeïsche zegelied: φιλιπποὶ τ' αὐτόθι καὶ κτεάνων ψυχὰς ἔχοντες κρέσσονας ἄνδρες.

Nog rest ons, om het vijfde Olympische lied met het vierde te vergelijken. Onze dichter heeft het vierde lied bui-

²⁹⁾ Verg. bijv. *Nem.* IX 109 vgg.: εἰ γὰρ — ποδοῖν. XI. 16 vgg.: εἰ δέ — μέλῃ. *Isth.* VI. 14 vgg.: εἰ γὰρ — θεότιμος ἔων. Verder nog *Olymp.* I. 181—183. III. 77—81. *Pyth.* X. 34—42. *Nem.* III. 32—37.

³⁰⁾ *Olymp.* II. 96.

³¹⁾ *Pyth.* V. 2; vs. 15 noemt hij dengene σοφός die πλοῦτον καλῶς φέρει, gelijk *Pyth.* VI. 47 dengene, die νόμ πλοῦτον ἔγει.

³²⁾ Hoezeer het houden en kweken van paarden in eere was, blijkt uit de gedichten van Pindarus gedurig. Hij noemt Hiero ἵπποχάρμαν βασιλέα, *Olymp.* I. 35 vg. Verg. vooral *Isth.* IV. 21—23 en 48—50.

ten tegenspraak gekend; daarvan bevat zijn werk de onmiskenbare sporen; zelfs schijnt hij eene enkele uitspraak te hebben misverstaan ³³). Het is toch niet onwaarschijnlijk, dat de ὑψηλότατα ἄεθλα van *Olymp.* IV. 6 onzen dichter aanleiding hebben gegeven, om de uitdrukking ὑψηλαὶ ἀρεταὶ aan *Isthm.* V. 57 te ontleenen. Dan heeft hij onnadenkend op deze overwinning van Psaumis toegepast, wat Pindarus van de Olympische spelen als zoodanig zegt; deze zijn ὑψηλότατα, buiten twijfel! maar daarom zijn de ἀρεταὶ van Psaumis, als overwinnaar in deze spelen ἀπήνη, nog niet ὑψηλαί. Dit glanspunt zou hij eerst bereiken, nadat θεὸς εὐφρων λοιπαῖς εὐχαῖς geweest was, d. i. nadat hij de overwinning ἱπποῖς had behaald. Zonder den vermeenden voor- gang van Pindarus zou onze dichter waarschijnlijk niet zulk eene sterke uitdrukking hebben gebezigd. Dat verder vs. 49: Ποσειδανίαισιν ἱπποῖς ἰπτερόμενον, eene herhaling is van IV. 40: μάλα τροφαῖς ἐτοῖμον ἱππων, evenals vs. 16: τιν (sc. Camarinae) δὲ κῦδος ἄβρὸν νικάσας ἀνέθηκε, van IV. 20: κῦδος ὄρσαι σπένδει Καμαρίνα, behoeft wel geen bewijs. Maar ook vs. 2 vgg.:

...; στεφάνων ἄωτον γλυκὺν
τῶν Οὐλύμπια, Ὠκεανοῦ θύγατερ, καρδίᾳ γελαεῖ
ἀκαμαντόποδος τ' ἀπήνας δέκεν Ψαυμῶς τε δῶρα

is blijkbaar geschreven onder den indruk van *Ol.* IV. 10 vgg.:

ἀλλ', ὦ Κρόνον παῖ,
Οὐλύμπιονέαν δέκεν
Χαρίτων ἕκατι τόνδε κῶμον.

Ik druk mij niet sterker uit; eene eigenlijke navolging

³³) Wat reeds bij het leven van Pindarus gedurig voorkwam. Hij zelf vergelijkt zijne gezangen met ὠκέα βέλη, en zegt dat zij zijn φωνάοντα συνετοῖσιν ἐς δὲ τὸ πᾶν ἐρμηνέων χατίζει. *Olymp.* II. 149 vgg. Hoe gaarne zouden wij, Pindarus lezende, menigmaal ons als leerzame scholieren zetten aan de voeten van eenen vertrouwbaren ἐρμηνεύς.

is deze pericoop niet. Maar de bede: »Neem dit lied, deze hulde, of hem, die ze brengt, vriendelijk of liefdevol aan!» is geheel in den trant van Pindarus ³⁴). Behoef ik wel te zeggen, hoe hoog hier IV boven V staat? Vergelijk bijv. *χαρίτων ἔκαστι μετὰ καρδία γέλανεῖ*.

Zal onze opvatting juist zijn, dan moet het *vierde* lied te Olympia gezongen zijn, en niet, gelijk Bergk beweert ³⁵), te Camarina. Reeds de korthed van dit lied ter eere van zijnen »vriend», wiens zegepraal hem zoo verheugde (vs. 7 vgg.), begunstigt deze onderstelling. Zij volgt ook uit vs. 3 vgg., waar Pindarus verklaart, dat de Horen van Zeus hem gezonden hebben, om met zijn gezang, begeleid door de veeltoonige phorminx, van de verhevenste kampspelen te getuigen, die te bezingen." Deze Horen zijn hier de Olympische feestgetijden; Pindarus had deze uitdrukking gewis niet gebruikt, als hij met zijn lied eerst later, en dus niet in de Olympische Horen, was aangekomen; deze opvatting, zij moge niet gebiedend noodzakelijk zijn, uit een psychologisch oogpunt beveelt zij zich gewis het meest aan. Ook het *αἴνεια*, vs. 8, pleit hiervoor, daar het namelijk de onderstelling der tegenwoordigheid van Pindarus te Olympia wel niet eischt — dit erken ik — maar toch aanbeveelt: »Als vrienden gelukkig slagen, verheugen de braven zich »terstond bij het hooren van deze blijde boodschap." Deze *ἄγγελια* beteekent, volgens *Pyth.* I. 61 vg., gewis wel de *ἄγγελια κάρυκος*, het uitroepen van den naam des overwinnaars. Nu zegge men niet, dat ooggetuigen deze *ἄγγελια* niet noodig hadden: men behoeft zich slechts zulk een kampstrijd met gespannen, hetzij van muil dieren of van paarden, levendig voor te stellen, om te begrijpen, dat ook ooggetuigen, vóór de *ἄγγελια* van den heraut, niet wisten, aan wien de eerepalm toekwam.

Onze opvatting geeft, mijns inziens, de meest ongezochte

³⁴) Verg. *Olymp.* VIII. 12 vgg. XIII. 39 vgg. *Pyth.* VIII. 1 vgg. XII. 6 vgg. *Nem.* XI. 1 vgg. enz.

³⁵) a. w. p. 5.

verklaring van eenige andere verschijnselen, waarmede men rekening moet houden.

1°. Het »Pindarum quisquis'', &c. heeft waarschijnlijk de oudheid teruggedhouden van de poging, om gedichten op zijnen naam te vervaardigen. Geen ander der Pindarische zegeliedere ligt onder de verdenking van onechtheid, tenzij alleen dit *vijfde*, hetwelk, als onze opvatting juist is, in 't geheel niet voor een gedicht van Pindarus wil doorgaan.

2°. Wie zich evenwel, op het gevaar af, dat Horatius voorspiegelt, aan navolging van Pindarus wilde wagen en als Pseudo-Pindarus optreden, zou gewis wel een rijker onderwerp, dan eene overwinning ἀπρήνη, hebben gekozen, zulk een onderwerp namelijk, bij hetwelk hij ook gemakkelijk eenige mythologische stof had kunnen onderbrengen.

3°. Onze opvatting verklaart volkomen, waarom ons lied niet in de ἐδάμια werd gevonden; het behoorde daarin niet, als niet zijnde van Pindarus. Eindelijk

4°. onze opvatting maakt het duidelijk, wat de oude Critici bewogen heeft, dit lied »in ordinem carminum Pindaricorum recipere." Het deed zich hun werkelijk als gedicht van Pindarus voor. De oude critici misten dien scherpe critischen zin, die onze eeuw kenmerkt. Dat ons lied zich niet tot de hoogte van Pindarus verheft, was voor hen geen overwegend bezwaar; ook de echte gedichten van Pindarus toch zijn waarlijk niet allen even schoon, al erken ik, dat ons lied, ook met het minst schoone zegelied van Pindarus vergeleken, nog de vlag strijken moet.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten OCTOBER 1883.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, BRILL, DIRKS, MEES, BEETS, R. FRUIN, DE GEER, KUENEN, SIX, NABER, BORRET, FRANCKEN, HOEKSTRA, J. A. FRUIN, DE GORJE, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, HABETS, PLEYTE, POLS, TIELE, WIJNNE, MATTHES, VAN DE SANDE BAKHUIZEN, VERDAM, DE LOUTER EN BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De heer Habets vestigt de aandacht op de resultaten eener opgraving in de Stokstraat te Maastricht. Daar werden op den 26sten Augustus l.l. de resten gevonden van een hypocaustum en daarbij verscheidene voorwerpen van romeinsche afkomst. Vooral opmerkelijk is een bronzen ring met vijf daaraan hangende instrumenten van een heelmeeater. De spreker vertoont eene afbeelding op de natuurlijke grootte en handelt over de namen en het doel dier instrumenten, met verwijzing op soortgelijke voorwerpen, die op verscheiden

plaatsen vroeger gevonden zijn. Hij vermeldt nog andere voorwerpen en munten terzelfder plaats gevonden en geeft eene voorstelling van den stempel van een romeinschen oog-arts, onlangs te Waals-Houthem ontdekt, met de verklaring der opschriften van vier zijden.

Aan deze mededeeling, door den spreker voor de Verslagen aangeboden, werden eenige opmerkingen toegevoegd door de heeren Borret, Leemans, de Goeje, Boot en Dirks, grootendeels dienende tot bevestiging van hetgeen de spreker vermeld had.

Door den heer Verdam wordt eene bijdrage geleverd over allerlei weinig of niet bekende Middelnederlandsche woorden uit het Hulthemsche Handschrift der chirurgie van Johan Yperman (1351), berustende op de Bourgondische bibliotheek te Brussel. Dit zeer belangrijke Hs. bevat:

1°. f°. 1—6r: Een gedeelte der Natuurkunde van het Geheelal. Zie de uitgave van Clarisse, Inleiding, bl. 7.

2°. f°. 6v—8v: Tractaat over medicinale wateren, oliën, enz., in alphabetische orde behandeld.

3°. f°. 9r—21v: Het boek Nicholaus of antidotarius, alphabetisch geordende opgave van heilzame medische kruiden, als *aurea alexandrina*, *adrianum*, *acharistum* — *zingiber conditum*.

4°. f°. 22r—28r: Tractaat over de urine. Hetzelfde komt in uittreksel ongeveer met dezelfde woorden terug f°. 48b—50d.

5°. f°. 28v—45v: Liber magistri Avicennae, bevattende 48 capita: 1°. Van den tekenen, daer men complexie mede bekent; 48°. Van den vede raet.

6°. f°. 46r—48a: Over de verschillende temperamenten naar Ypocras en Galienus.

7°. f°. 48b—50v: Zie bij 4°.

8°. f°. 51a—51d: Over allerlei medische termen: *Harena*, dat is zant; *Pilli*, eenrande haer, enz.

9°. f°. 52a—52d: Dit zijn 24 tekene der doot, die Ypocras met hem dede graven.

10°. f°. 52d—53d: Latijnsch tractaat over geneeskunde.

11°. f°. 54*a*—73*b*: *Medicina magistri Johannis dicti Ypermans*, 42 capita: 1°. Van enen cortse, die effimera hetet; 42°. Van dat den man sine nature sciet siins ondankens.

12°. f°. 74*a*—75*r*: Gezondheidsregelen uit de Heimelijkheid der Heimelijkheden, vs. 484 vlgg. Zie Clarisse, Inl. bl. 18—20.

13°. f°. 75*v*—77*r*: Uittreksels uit Maerlant's *Der Naturen Bloeme*. Zie Clarisse t. a. p.

14°. f°. 77*v*—85*r*: *Der Mannen ender Vrouwen Heimeijcheit*. Zie Clarisse t. a. p. Eene copie hiervan en van andere deelen van het Hs., vervaardigd door J. F. Willems, berust in de bibliotheek der Maatsch. v. Ned. Lett.

15°. f°. 85*v*—88*c*: Tractaat over Cyromantia; bijna woordelijk overeenkomende met Belg. Mus. X, bl. 266—284.

16°. f°. 88*c*—*d*: Over de zonden tegen den H. Geest.

17°. f°. 89*a*—*c*: Mystisch gedicht over de *Minne* in den trant van Zuster Hadewijch.

18°. f°. 90. Onbeschreven.

19°. f°. 91*a*—107*c*: Herbarijs (Kruidboek) van Dioscorides en Circuistans.

20°. f°. 108*d*—147*c*: Chirurgie van Jan Yperman.

Van deze Chirurgie bestaat nog een ander Hs. in Cambridge, waarvan in 1863 eene uitgave bezorgd is door Dr. M. C. Broeckx (Antwerpen, Buschmann), doch — naar eene Vlaamsche copie, vermoedelijk gemaakt door iemand, die weinig ervaren was in het lezen van Handschriften, althans de uitgave wemelt van fouten en is voor een groot deel geheel onverstaanbaar.

Eene nieuwe uitgave dier Chirurgie naar de beide Handschriften zou een zeer nuttig werk zijn, doch zonder het Cambridgesche Hs. is daaraan niet te denken, daar de uitgave van Broeckx zo goed als onbruikbaar is.

Uit het Brusselsche Handschrift, waaruit de heer Verdam de bovengenoemde Chirurgie heeft gecopiëerd, deelt hij een 25tal merkwaardige woorden mede, die onze aandacht verdienen, omdat zij of geheel onbekend waren, of slechts in soortgelijke werken als de Mnl. bewerking der Chirurgie van Lanfranc (zie Index Mnl. Wdb.) worden teruggevonden, als

drawonkelen, voor *ontstoken zijn, zweren*; puuds gerat of geret, voor *kikvorschot, vorschenslijm*; goyen voor *coïre*; gorseem voor *dik, drabbig, slijmachtig*; hicken voor *met een lancet openen*; ondercotich voor *onder de genezen huid nog voortzwerende*, Gr. ἔπouλος; pellote voor *koude naam, opspraak*; quakernaat voor *koude pis (?)*; scaerdemont voor *hazelip*; treit voor *trekpleister*; tepuut voor *opgezwollen*; verwoemt voor *stinkend, walging wekkend*; wei of wege vleesch voor *wild vleesch*; enz.

Voor zoover het hem mogelijk is, stelt hij de beteekenis en den oorsprong der behandelde woorden vast, door vergelijking met verwante vormen en woorden uit het Mul. of verwante Germaansche talen; de verklaring van enkele moet op meer licht uit andere, tot heden niet geraadpleegde werken, wachten.

Ten slotte vestigt hij de aandacht der vergadering op het Zaanlandsche woord glooi, d. i. *te kijk, aan nieuwsgierige blikken blootgesteld*, dat hij vergelijkt met het Overijsselsche en Nedersaksische *spee*, dat hetzelfde beteekent, en waarin hij het got. *glaggvus* (op te maken uit de bijwoorden *glaggwo* en *glaggwuba*) meent terug te vinden.

Door de heeren M. de Vries, Borret en Beets worden opmerkingen over eenige der vermelde woorden medegedeeld.

De spreker staat zijne bijdrage niet af voor de Verslagen, maar zal die elders bekend maken.

Nadat door de heeren Habets en Dirks eenige afdrukken van antiquarische mededeelingen voor de bibliotheek zijn aangeboden, wordt de vergadering gesloten.

OVER HEELKUNDIGE INSTRUMENTEN

UIT DEN

ROMEINSCHEN TIJD, ONLANGS TE MAASTRICHT EN OMSTREKEN GEVONDEN.

MEDEDEELING VAN

J. H A B E T S.

Ik wenschte voor eenige oogenblikken de aandacht dezer Akademie te vestigen op een paar merkwaardige ontdekkingen van romeinsche voorwerpen, die in den loop van dit jaar te Maastricht en in de omstreken dier stad plaats hadden. Zij bestaan in een bundeltje werktuigen van een geneesheer en in het steenen zegeltje van een oogarts.

De tegenwoordige provincie Limburg zoowel Belgiesch als Nederlandsch, schijnt ten tijde der Romeinsche overheersching eene zekere maat van beschaving te hebben genoten en op Romeinschen voet te zijn geregeerd. De opdelvingen van een aantal landgoederen, kerkhoven en afzonderlijk gelegen tumuli, zoo als ook de talrijke voorwerpen daarin gevonden, getuigen van dien toestand. In de hoofdplaats der provincie, te Maastricht, zijn die ontdekkingen bijzonder talrijk. Men kan in enkele gedeelten dier stad, om zoo te zeggen, geen spade in den grond steken of men stoot op overblijfsels uit den Romeinschen tijd. Hoewel geen enkele onzer klassieke schrijvers de stad Maastricht met name in zijne geschriften noemt, noch ook de kaart van Peutinger of het Reisboek van Antoninus, twee gedenkstukken van geografischen aard, haren

naam vermelden, schijnt echter Maastricht ten tijde van het Romeinsch keizerrijk een punt van gewicht te zijn geweest.

De stad, gelijk bekend is, ligt op de twee oevers der Maas, ter plaatse waar eene Romeinsche brug over die rivier beide gedeelten des grooten landwegs van Bavay naar Keulen met elkander verbond. Vooral in de laatste jaren zijn vele sporen ontdekt van het Romeinsch Maastricht, zoodat men met grond over de ligging en uitgestrektheid van een gedeelte dezer Romeinsche standplaats kan oordeelen, al is het waar dat de omschrijving der voorstad van den rechter oever der Maas, die den naam van Wijck draagt, niet geheel bekend is. Wat er over te zeggen viel hebben wij medegedeeld in de Publications etc. du Limbourg, deel XVIII. Maar de grenzen der stad op den linker oever zijn tamelijk wel te bepalen. Deze strekken zich uit, ten zuiden tot aan de Jeker, die tusschen de Tafelstraat en de Witmakersstraat vloeit; ten oosten tot aan de Maas. Ten noorden eindigde de oude stad aan de Smedestraat, achter het Vleeshuis en de Plaatelstraat; hier bevonden zich geene natuurlijke verdedigingswerken, zoo als Maas en Jeker zulks aanboden, daarom hadden de Romeinsche ingenieurs in dit gebrek voorzien door het aanleggen van een wal met palissaden en het delven van grachten, waarvan de overblijfselen ons werden getoond bij het graven der fondeering van het huis des heeren Van den Bergh, gelegen aan de tegenwoordige Maasbrug. De Romeinsche wallen en grachten bevonden zich aldaar, op eene diepte van drie à vier meter onder den beganen grond. Ten westen grensde de stad aan het tegenwoordige Vrijthof, aan de St. Jacobstraat en de Kapoenstraat. Ook hier werden reeds vroeger Romeinsche verdedigingswerken ontdekt, die door van Heilerhof zijn beschreven ¹⁾.

Het terrein dat ik hier heb besproken, vormde ongeveer een vierhoek waarin zich, zoo als bij de Romeinen gebruikelijk was, vier poorten bevonden. Twee dezer poorten komen ons als zeker bekend voor; zij dienden als doorgang

¹⁾ Annuaire du Limbourg. Année 1829, p. 106.

en verbinding van de romeinsche heerbaan. Een dezer, de Westerpoort, schijnt aan den ingang der Bredestraat bij het Vrijthof gelegen te zijn geweest; de tweede verleende toegang tot de Maasbrug. Deze laatste werd onderzocht door ons geacht medelid den heer Leemans, in 1869, en is door ons beschreven in de Publ. du Limbourg, deel XVIII. De ligging der derde poort schijnt geweest te zijn ten zuiden, in het begin der straat, die naar de Helpoort leidt. Voor deze poort, dagteekenende van 1229, vond men in 1882, bij gelegenheid der werkzaamheden ter verlegging van het kanaal van Luik, de grondvesten van een Romeinsch gebouw ter zijde van een verlaten kiezelweg, die uit deze poort komende, zijn loop nam naar den oever der Maas in de richting van het dorp St. Pieter. De ligging der vierde poort was in 't noorden, waar zij als doorgang schijnt te hebben gediend voor de heerbaan van Maastricht naar Nijmegen, die den linker Maasoever volgde.

Onder de straten, die dit Romeinsch gedeelte der stad doorkruisen, verdient de Stokstraat op de eerste plaats vermeld te worden, omdat aldaar meermalen gewichtige ontdekkingen van Romeinsche oudheden plaats vonden. Deze enge, ongelijke straat loopt parallel met de Maas en was tot hertoe zonder rioleering. Om dezelve aan te leggen werd onlangs deze straat met eene greppel doorsneden, die drie à vier meter diep en anderhalven meter breed was. De werkzaamheden den 15^{den} Augustus begonnen, duurden een maand en wij hebben deze uitgravingen zooveel mogelijk nagegaan, om de voornaamste ontdekkingen op te teekenen. Overal vond men Romeinsche voorwerpen bestaande uit fragmenten van daktegels, potten en ander aardewerk. Ten noorden liep de nieuwe rioleering door eene Romeinsche huizing; een der vloeren van dit gebouw bestond uit rooskleurige mortel van *testa contusa*, die zich 3.35 M. onder de tegenwoordige bestrating bevond. Meermalen werden ook elders op die diepte stukken van Romeinsch muurwerk gevonden. Op het hoogste punt der straat tegenover de brouwerij van den heer Rutten waar in 1840 opdelvingen van een Romeinsch hypocaustum, plaats hadden, door den heer Leemans beschreven, vonden

wij geene fondeeringen¹⁾; deze lagen daar wellicht nog dieper. Gaarne hadden wij hier eene peiling ondernomen, maar de opzichter was bevreesd dat door zulk een werk de rioleerbuizen zouden verzakken, zoodat deze niet heeft plaats gehad.

Den 26sten Augustus deden de werklieden, die in het zuiden der straat, tegenover het koor der kerk van O. L. Vrouw bezig waren, eene belangrijke ontdekking: het waren de overblijfsels van een romeinsch warmtetoestel, 2.35 M. onder de begane straat gelegen. De juiste plek der vondst is achter het noordergedeelte van het koor, ongeveer honderd meter ten zuiden van de plaats, waar in 1840 een dergelijk hypocaustum werd ontdekt. De gevonden zuiltjes zijn samengesteld uit ronde tichels; zeven of acht van deze zijn boven elkander gemetseld en vormen pijlertjes van 0.22 tot 0.27 M. hoog; ze waren 0.30 à 0.32 M. van elkander verwijderd en vormden een hoek, die zich met het spitse punt tot in het midden der straat uitstreckte; het overige gedeelte van het hypocaustum lag in de richting van een open pleintje achter het noordergedeelte van bovengemeld koor. De pijlertjes waren door een vloer van tegels en cement gedekt. Die tegels, welke wij gemeten hebben, waren 0.45 M. lang en 0.28 M. breed, ook vond men er platte dakpannen, waarvan er eene de lengte had van 0.48 M. op eene breedte van 0.33; eene andere was 0.32 M. breed en 0.42 M. lang. Tusschen de pijlertjes lag nog veel houtskool, waarschijnlijk afkomstig uit de vroegere stookplaats.

De drukte van het verkeer in de enge Stokstraat veroorloofde niet dat de stedelijke regeering een wetenschappelijk onderzoek, dat lang kon duren, liet ondernemen; men had dus haast om de geopende greppels weder dicht te maken, zoodat wij, die op de vondst van het hypocaustum ter elfder uur werden opmerkzaam gemaakt, niet verder zijn ingelicht.

Onder de voorwerpen, die uit de puinen dezer warmte-inrichting zijn te voorschijn gekomen, bevonden zich instrumenten van een Romeinschen heelmeeester, die wij hier iets breedvoeriger willen bespreken.

¹⁾ Leemans, Romeinsche oudheden te Maastricht Leiden 1843 in 8°.

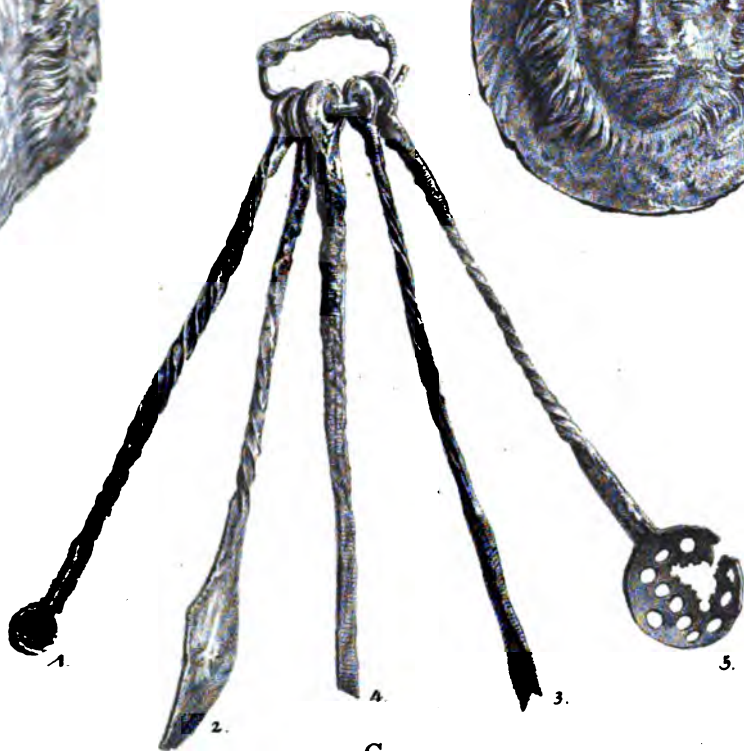
B.

B.

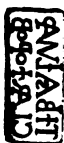
A.

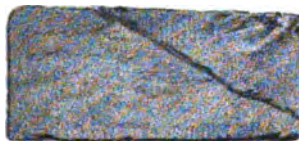
C.

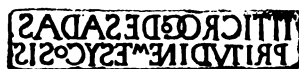
2

4

3

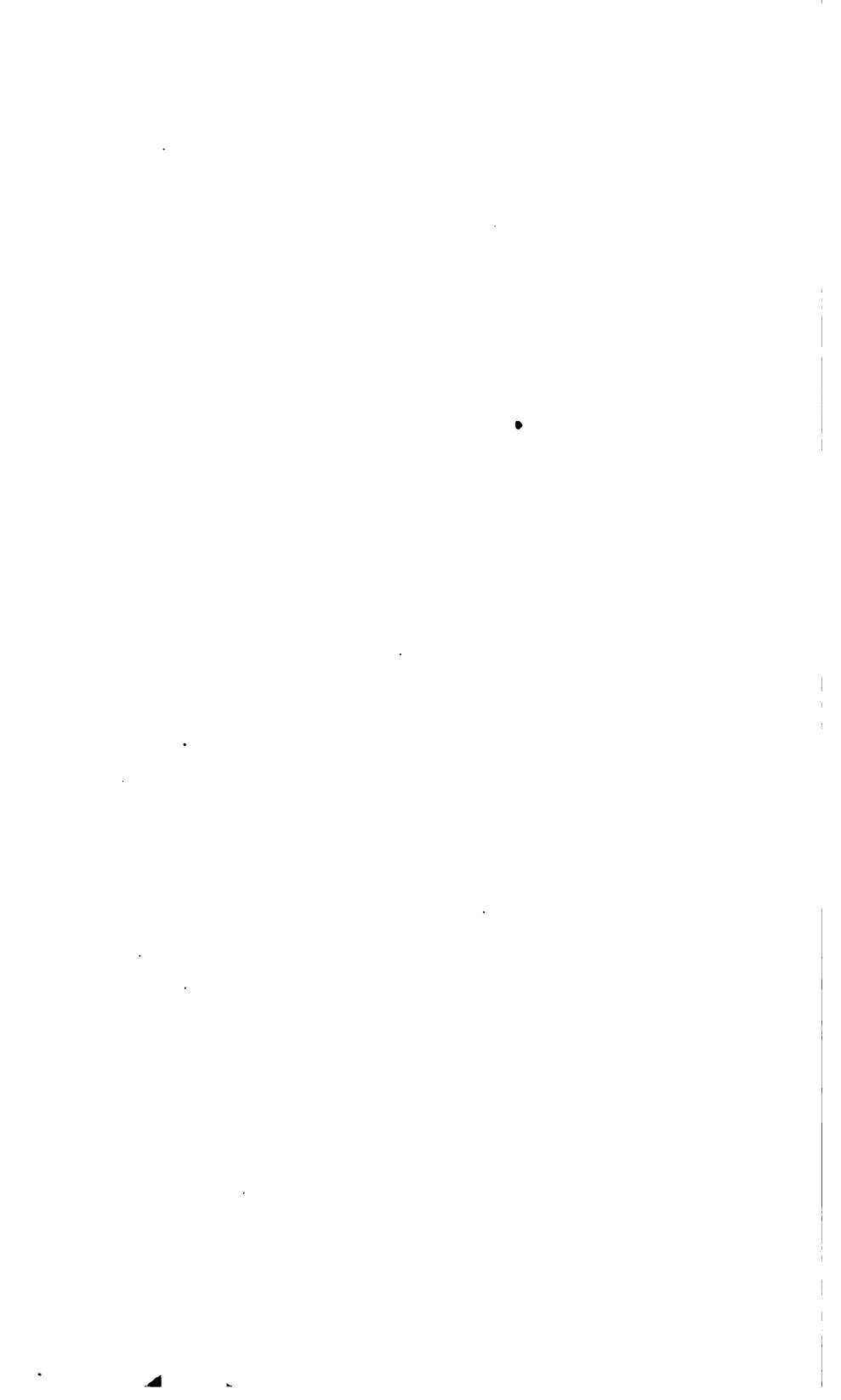
1.

Alles natuurlijke grootte.

Nijpels del:

Versl. & Meded. Afd. Lett. 3^e Reeks D^t I.

Geb. Rr-

Deze instrumenten vijf in getal, hangen aan een gevlochten ringetje, even als de instrumenten zelf, van brons. Men vindt ze hier nevens op de plaat, litt. A, in natuurlijke groote afgeteekend, zoodat wij ons van eene nadere beschrijving kunnen onthouden ¹⁾).

N°. 1 is een oorlepelkje, *auriculare specillum*, in den gewonen vorm, dat is: voorzien van een klein, rond lepelkje aan het uiteinde van den steel. Celsus, *de Medicina*, VI. 7,5 gewaagt meermalen van het *specillum auriculare*. Sprekende over wormen, die zich in het menschelijk oor kunnen bevinden, geeft hij den raad die in eenige gevallen met een lepelkje te verwijderen: *ubi vermes orti sunt, si juxta sunt, protrahendi auriculario specillo sunt; si longius, medicamentis enecandi*. Zijn de ooren verstopt door een gezwel of door opgehoopte onreinigheid, zoodat de lijder slecht hoort en bevindt de heelmeeester dat zich eene drooge korst in het orgaan heeft vastgezet, dan moet hij deze door olie of een ander emolliënt trachten los te maken: *atque ubi crusta ex auricula procidit, eluenda auris aqua tepida est; quo facilius ea per se diducta auriculario specillo protrahatur*. Si sordes eaeque molles sunt, eodem specillo eximendae sunt (VI. 7,7). Is een insect in het oor gekropen, dan zal men het oorlepelkje met wol omwinden en doopen in terpentijn: *idque in aurem coniiciendum ibique vertendum est* (VI. 7,9).

Oorlepelkjes bij opdelvingen van Romeinsche oudheden ontdekt, zijn nog al talrijk, maar worden niet altijd als dusdanig erkend; zoo vinden wij in het museum de Ravesteijn te Brussel onder de schrijfstiften verscheidene voorwerpen, die wij liever onder de oorlepelkjes gerangschikt zouden zien.

N°. 2 is een bistouri of gebogen scalpel, bladvormig en plat, slechts aan eene zijde snijdend, in het midden breed, maar scherp bijlopend aan de punt. De bistouri is het meest gebruikte en voornaamste instrument van den chirurgijn; het dient om gezwellen te openen, wonden te zuiveren

¹⁾ Wij danken deze teekening aan den heer Nijpels, substituut-officier van justitie, en het onderzoek der hierna beschreven munten aan Dr. Caland, leeraar aan het gymnasium te Maastricht.

en allerlei insnijdingen te doen. Over dit soort instrumenten spreekt Celsus *de Medicina* meermalen. Zoo geeft hij (II, 11) te kennen, dat wanneer de heelmeeester koppen wil zetten, hij eerst puncteeren moet met het scalpel. Dezelfde schrijver verhaalt (II, 10) dat men het scalpel ook gebruikt bij het aderlaten, en waarschuwt om daarbij voorzichtig te werk te gaan. Want zegt hij: si nervum scalpellus attingit sequetur nervorum distentio; en verder: si timide scalpellus demittitur summam cutem lacerat neque venam incidit. Is er bederf in een been ontstaan, dan moet het bedorven gedeelte door het scalpel weggeschraapt worden (zie Celsus VIII, 2). Ook werd het gebruikt om insnijdingen in het vleesch te doen, getuige Cicero pro Sextio 65 en Columella, De re rustica, VI. 32. Een dergelijk instrument, maar wellicht wat steviger, diende om gekwetste of verkankerde beentjes uit te snijden en wordt daarom bij Celsus (VIII, 3) scalper excisorius genoemd. Zulk een scalper wordt ook gebruikt om het vel van het hoofd te verwijderen bij eene schedelbreuk (Celsus VIII, 4). Eindelijk schijnt dit instrument nog gediend te hebben tot het strijken en glad maken van zalf op de pleisters.

Men kan hieruit afleiden, dat een scalpulum, als het onze, in het instrumentkistje van een romeinsch arts niet mocht ontbreken.

N°. 3 is een gaffeltje (*furcula*) om pluksel met of zonder medicale ingrediënten in de wonde te brengen. Zulk een gaffeltje noemen de Franschen une porte-mèche. In de Jahrbücher der Alterthumsfreunde für Rheinland (XXV: 170) wordt een gaffeltje gelijk aan het onze afgebeeld, met andere chirurgische instrumenten van romeinschen oorsprong in den Rijn bij Bonn gevonden. Wijlen professor Freudenberg, die dit instrument bespreekt, ziet het als eene sonde aan, om de wonden te onderzoeken en te reinigen. Het vorkje aan het uiteinde van het voorwerp schijnt echter meer bepaald op een plukselvorkje te duiden.

Het vierde instrument onzer verzameling is eene bronzen sonde of *specillum* met ronden steel. Het is niet scherp, maar plat en effen; het steeltje alleen, gelijk dat van al de overige instrumenten is spiraalvormig. De punt is er van

af, zoodat het nu niet spits meer is. De ouden gebruikten de sonde voor verscheidene doeleinden. Lijdt iemand aan beeneter, zegt Celsus (VIII. 2), dan is het noodig dat de wonden volgenderwijze onderzocht worden. Specillum tenue in foramina demittitur, quod magis minusve intrando vel in summo cariem esse vel altius descendisse testatur. Doet zich het geval van schedelbreuk voor dan dient, zegt hij verder (VIII. 4), die breuk ook met eene sonde onderzocht te worden. Hij raadt daartoe aan een instrument te gebruiken dat niet te scherp, noch te dun, noch te dik is. Demitti specillum oportet neque nimis tenue neque acutum, ne quum in quosdam naturales sinus inciderit opinionem fracti ossis frustra faciat, neque nimis plenum, ne parvulae rimulae fallant. Eindelijk werd de sonde ook noch gebruikt in de plaats van het gaffeltje om zalf en pluksel in de wonde te brengen. (Zie Celsus VI. 15).

In bijna al de archeologische werken handelende over gevonden heilkundige instrumenten wordt de sonde in hare voornaamste vormen besproken en afgebeeld. Wij zullen bijgevolg over dit onderwerp niet verder uitwijken.

Het vijfde en laatste instrumentje van onzen bundel is een klein schuimlepeltje met ronde openingen om vocht door te laten. De eigenlijke bestemming van dit voorwerp der heilkunde is ons niet bekend, misschien heeft het gediend om het een of ander decortum van schuim te ontdoen, of wel om vaste stoffen uit het vocht der potten te nemen. Bij Montfaucon *Antiquité expliquée* (tome III. 5, bladz. 355) bevindt zich de afbeelding van een lepeltje, gelijk aan het onze, maar zonder gaatjes. Deze schrijver rangschikt dit lepeltje onder de schrijfbehoeften, wat ons wel wat gewaagd voorkomt.

Heilkundige instrumenten uit den Romeinschen tijd zijn in onze dagen enkele malen, en vroeger reeds meermalen gevonden. In het nationaal Museum te Napels bevinden zich twee vitrines met zulke voorwerpen; de meesten daarvan zijn afkomstig uit het huis van den chirurgijn te Pompei; enkele daarvan hangen, gelijk de onze aan een ring, anderen liggen in kistjes, allen zijn van brons. Men treft er eene

menigte bistouri's, lancetten en spatels, tangetjes, gaffeltjes, catheters en lepeltjes aan. De meeste instrumenten gelijken op die, welke nog in gebruik zijn of voor een halve eeuw in gebruik waren¹⁾.

Enkele dezer instrumenten zijn afgebeeld en beschreven in het plaatwerk *Il real Museo borbonico*, Deel XV, pl. 23²⁾.

De bekende Fransche geleerde, graaf Caylus in zijn *Recueil d'antiquités*, IV, p. 168, spreekt van verscheidene heilkundige instrumenten in de puinen van Herculaneum gevonden en geeft daarbij de teekening van een lancet, lang vijf duim.

In de verzamelingen der Universiteit te Utrecht bevonden zich vroeger eenige voorwerpen, die van heilkundigen aard schijnen te zijn. 't Waren bronzen naalden voorzien van platte uiteinden, bronzen lepeltjes rond of ovaal van vorm, bronzen spateltjes om zelf op de pleisters te strijken en eenige tangetjes³⁾. Deze voorwerpen — zoo als ons de heer Leemans bevestigde — bevinden zich nu te Leiden.

Eene merkwaardige ontdekking op dit gebied, had den 21sten Juli 1840 te Nijmegen plaats, in een steenen doorkist die bij gelegenheid van militaire oefeningen in de vestingwerken aan den Hunnerberg, ontdekt werd: naast de asch van den overledene lagen: eene schaar gelijk aan die waarmede nog heden de schapen geschoren worden, een bronzen zalfdoosje met wrijfsteentje, eene vierkante glazen flesch, een bronzen tangetje (volsella, forcipula), twee bronzen naalden, twee stiften met omgebogen punten, een bronzen stiftje dat als sonde schijnt gediend te hebben, een bronzen oorlepeltje, twee bronzen spateltjes, twee aan elkander ge-roeste ijzeren spateltjes met bronzen hechten, vijf ijzeren stiften, een bronzen stift met gebogen punt van ijzer (misschien een schraper om de kalk van de tanden los te

¹⁾ Domenico Monaco, *Guide dans la galerie des petits bronzes du musée national de Naples*, bl. 52—56.

²⁾ Instrumenten dezer collectie vonden wij ook nog afgeteekend in Overbeck's *Pompeji und seinen Gebäuden, Alterthümern und Kunstwerken*, Leipzig 1866, I. 88.

³⁾ *Jahrbücher des Vereins für Alterthumsfreunden in Rheinland*. IX. 33.

maken), een zilveren bakje met een gaatje in den bodem. Deze instrumenten hadden wellicht in een kistje gelegen voorzien van schuiflaadjes, waarvan nog overblijfsels aanwezig waren. Ook vond men nog twee zalfdoosjes, waarvan er een ter berging van poeiers schijnt gediend te hebben en een beitel die gebruikt kon worden voor het afzetten van ledematen.

Deze ontdekking werd met veel zorg beschreven door den heer Leemans in Nijhoff's Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, Deel III, bl. 235—265. Ook werd een kistje met heelkundige instrumenten tusschen Xanten en Neuss gevonden, die echter naar het schijnt verloren zijn gegaan. Over een dergelijk kistje te Rheims ontdekt spreken wij later. In 1866 werden te Beckum in de omstreken van Munster eenige heelkundige instrumenten gevonden, die aan een veearts schijnen behoord te hebben ¹⁾. Eindelijk nog vermelden wij dat in 1880 te Parijs eene groote vondst van dergelijke instrumenten plaats had. Niet ver van de grachten Du Vieux St. Marcel ontdekten werklieden een bronzen vaas met achttien werktuigen, bestaande uit lepeltjes, weegschaaltjes en tangetjes, getand en ongetand, sondes, pleisterstrijkers enz. ²⁾. Dit is de laatste ontdekking die ons is bekend geworden.

Iets wat ons menschen uit de eeuw van ijzer en staal bijzonder moet opvallen is de omstandigheid dat de Romeinen meestal koper en brons gebruikten ter vervaardiging van voorwerpen, die bij ons noodzakelijk van staal of ijzer zijn. Zoo vinden wij bij de ouden vele keukengereedschappen van brons vervaardigd, die niet eens vertind waren; de Romeinsche matronen schenen dus niet bang te wezen voor vergiftiging door kopergroen. En wie kan zich voorstellen, dat de Romeinsche heelmeesters de voorkeur gaven aan koperen messen, zaagjes, scharen, lancetten enz., alhoewel

¹⁾ Jahrbücher etc. XIV. 34.

²⁾ Jahrbücher etc. XXXII. 133.

³⁾ Revue d'archéologie, Nouvelle série, année 23, bladz. 3.

zij deze gereedschappen even goed van staal konden verkrijgen? — Zij trachten wellicht door het gebruik van bronzen werktuigen eene fout te vermijden aan onze stalen werktuigen eigen, namelijk het gevaar van breken en verroesten. Het koper, zoo als men weet, buigt wel, maar breekt niet licht.

In de Stokstraat te Maastricht werden ook nog andere voorwerpen ontdekt, die hier verdienen vermeld te worden. Ons werd een rond bronzen schijfje ter hand gesteld, ter groote van een daalder, afkomstig, zoo het schijnt, van een Romeinsch soldaat. Zooals men weet droegen de legionarii, die door hunne dapperheid of trouwe dienst zulks verdiend hadden, een net van riemen over 't harnas, bezet met bronzen plaatjes, die men phalerae noemde. Deze plaatjes werden beschouwd, zegt Lindenschmidt in zijn werk over de wapenrusting van 't romeinsch leger¹⁾, als toovermiddelen tegen alle soorten van ongevallen. Om die reden werden deze plaatjes meestal voorzien van Gorgonen en leeuwenkoppen, gevleugelde sphynxen, satermasken enz. Het onze is een Medusakopje gelijkende op die welke Lindenschmit (Pl. I, N°. 2 en 6) uitgeeft; wij hebben dit knopje op onze plaat fig. B, in de natuurlijke groote doen afteekenen,

Ook werd er gevonden een mantelhaakje, dat nog sporen draagt van émail en de volgende munten: 1. Een Trajanus van middelbrons des jaars 112. Voorzijde: hoofd met lauwerkrans; omschrift: IMP. CAES. NER. TRAIANO. AVG. GER. DAC. P.M. TR. P. COS. VI. P.P. Keerzijde, eene victoria, houdende in de rechterhand een kroon en in de linker een scheepsroer; omschrift: SENATVS POPVLVSQVE ROMANVS. Onder: S. C.

2. Een klein brons van keizer Victorinus (264—267). Voorzijde: IMP. C. VICTORINVS (P. F. AVG); hoofd rechts gekeerd met stralenkroon. Keerzijde: PACI AVG (?).

3. Klein brons van Claudius Gothicus (268—270). Voorzijde: IMP. C. CLAVDIVS. AVG; hoofd rechts gekeerd met

¹⁾ Tracht und Bewaffnung des Römischen Heeres, p. 16.

stralenkroon. Keerzijde: eene victorie naar links gekeerd. Omschrift: VICTORIA. AVG.

4. Een klein brons van Licinius Junior (316—323). Voorzijde: D. N. VAL. LICINIVS NOB. C.; hoofd naar links gekeerd, met een helm gedekt. Keerzijde: beeld van Jupiter aan wiens voeten een slaaf en een adelaar; omschrift: IOVI. CONSERVATORI.

5. Middelbrons van Magnentius (350—353). Voorzijde: gelauwerd hoofd rechts gekeerd; omschrift: D. N. MAGNENTIVS. P. F. AVG. Keerzijde: het monogram van Christus tusschen de letters A en ω , omschrift: SALVS. D. D. N. N. AVGG. ET. CAESS.

6. Klein brons van Valentinianus (364—375) of van Valens (364—378). Het schrift is niet duidelijk. Randschrift: D.N. VALEN. P.F. AVG. Keerzijde: SECVRITAS REI PVBLICAE. P. CON. of COR.

Als bemerkenswaardig teekenen wij aan, dat deze laatste munt werd geslagen ten tijde dat de H. Servatius den bisschopszetel van Maastricht bekleedde. Eindelijk vond men nog zes muntjes die niet zijn te bepalen, en verdient het nog eene bijzondere vermelding, dat de muntjes van Trajanus en Licinius hierboven beschreven, in de ruïnen van het hypocaustum gevonden zijn: zij duiden aan, dat deze warmtetoestellen in de 4de eeuw nog in gebruik waren.

Thans wenschen wij te spreken over eene andere ontdekking, die betrekking heeft op de reeds beschrevene voorwerpen, namelijk over het steenen zegeltje van een oogarts te Waals-Houthem (Houtain-l'Evêque) in Hespengouw, op een afstand van tien uren gaans, ten zuiden der stad Maastricht ontdekt. Zie de teekening van dit zegeltje op de plaat onder litt C, het is daar op de natuurlijke grootte afgebeeld.

In de stempels van Romeinsche oogartsen vinden wij twee verschillende wetenschappen vereenigd, die bij eene goede beschrijving, elkander de hand moeten reiken: epigraphiek namelijk en geneeskunde, voornamelijk die der Romeinen,

zooals deze door Celsus, Plinius en anderen geleerd werd. Deze stempels waren in den regel van steen; wij gelooven niet dat er tot nu toe van metaal zijn gevonden. — Het zijn vierkante plaatjes van leisteen, nephriet of serpentijn; de vier zijden dezer steentjes zijn voorzien van inschriften, meestal op twee regels geplaatst; zelden vindt men dat maar twee of drie zijden beschreven zijn. Deze inschriften geven den naam van den arts en het voorgeschrevene recept; iedere zijde geeft een ander of hetzelfde recept in kortere of langere vormen.

De naam van den arts wordt gemeenlijk geschreven met praenomen, nomen en cognomen. Het eerste gewoonlijk verkort, bij voorbeeld:

M. Juventius Tutianus

L. Claudius Martinus

M. Julius Satyrus

C. Luccius Alexander.

Deze namen staan op de stempels gewoonlijk in den genetivus, omdat de aard van het opschrift zulks medebrengt. Zoo lezen wij bij voorbeeld:

C. Luccii Alexandri dial
epidos ad aspritudinem.

Uit de cognomina dezer namen trachten Grotefend en Sichel te bewijzen dat de meeste oogartsen tot den stand der vrijgelatenen behoorden. Vele namen zijn van Griekschen oorsprong, zooals Alexander, Menander, Theophiles, Isidorus, Heracles enz.; andere zijn Celtisch zooals Ariovistus, Catodus, Murranus enz. De overige zijn Latijnsche namen.

De stempels zijn gelijk aan onze drukletters, maar natuurlijk omgekeerd in den steen gesneden, en krijgen eerst door den afdruk, gelijk onze cachetten en stempels, hun waren vorm. Zij dienden om in het was te worden gedrukt, waarmede men de potjes, fleschjes of pakjes met oogenzalf verzegelde. Enkele keeren stempelde men daarmede de potten voor dat ze gebakken waren. Grotefend haalt van zulke

wijze van stempelen een voorbeeld aan ¹⁾); het zegel namelijk van L. Julius Senex, voorschrijvende *crocodes ad aspritudines*, vond men in Engeland, als merk op een aarden potje. Ook diende zulk een stempel om de zalfstaafjes zelven te merken: zoo ontdekte men te Rheims in de puinen van een romeinsch gebouw eene verzameling van achttien heilkundige instrumenten van brons, bestaande uit eene kleine weegschaal, tangetjes, spatels, scalpeermessen enz. en daarbij het zegel van een oogarts met munten uit den tijd van keizer Antoninus. Eindelijk vond men ook zalfstaafjes waarop het voorschrift van dien opthalmischen stempel was afgedrukt ²⁾. De oogzalven der ouden bestonden dus niet alleen in vloeibare smeersels, die in fleschjes of potjes werden bewaard, maar ook dikwijls uit harde staafjes, welke door warmte of door het bijgieten van eenig vocht zacht gemaakt of gesmolten werden. Vandaar de bijvoegsels, die men op de zegels aantreft, *ex ovo*, *ex lacte*, *ex aqua* enz., waardoor het middel van oplossing wordt aangeduid.

Den geleerden in dit vak is het meermalen opgevallen, dat de zegels van oogarisen bijna alle in de westelijke provinciën van het Romeinsche rijk zijn gevonden, zooals in Gallië, Britannië en Germanië. Uit Italië, Dacië en Spanje zijn maar enkele exemplaren bekend. Stellig is het dat vele stempels in de standplaatsen der Romeinsche legers zijn ontdekt. De taal der inschriften is het Latijn; tot nu toe is er maar een zegelsteentje met Griekschen tekst bekend: het is dat van den oogarts Cosmos in 1879 te Arles in Frankrijk gevonden. Wel treft men in de museums van Italië en Frankrijk afdrukken aan van geneeskundige stempeltjes in het Grieksch, gedrukt op den bodem of de zijwanden van aarden kruikjes of zalfpotjes, maar men weet niet zeker of deze stempels uitsluitend in betrekking staan met het vak van oogarts ³⁾.

¹⁾ Dr. C. L. Grotefend, *Die Stempel der römischen Augenärzte*. Hannover 1867. 8°. Bladz. 9 en 73.

²⁾ Sichel in de *Annales d'oculistique*. LVI. Bl. 255.

³⁾ *Bulletin monumental*. Année 1881. p. 259—269.

In ons vaderland zijn tot nu toe drie zegels van oog-artsen gevonden: één op de Winseling bij Nijmegen van den arts Marcus Ulpius Heracles, één te Ravensbosch bij Valkenburg van den arts Cajus Lucius Alexander en een derde te Heerlen (het Coriovallum der kaart van Peutinger) van den arts Lucius Junius Macrinus. Alle drie werden door ons beschreven in de Publications etc. du Limbourg (VII. 363—397); 't komt ons diensengevolge overbodig voor hier nogmaals daarover te spreken.

Het stempel, waarover wij nu gaan handelen, werd, zooals wij hierboven zeiden, gevonden te Waals-Houthem (Houtain-l'Évêque), een dorp in het kanton Landen, in den tuin van eene hofstede, niet ver ten westen der kerk. Dit dorp is op de Waalsche grens gelegen, te midden van een kring andere dorpen, waar meer voorwerpen uit den Romeinschen tijd zijn opgespoord. Het grenst ten noorden aan Waals-Betz en ten westen aan Montenaken, twee dorpen waar onze geleerde vriend de heer Schuermans van Luik meerdere tumuli opgroef¹⁾; ten zuiden aan Bertrée, de vindingsplaats eener Romeinsche villa, die opgedolven en beschreven werd door den heer Kempeneers te Montenaken²⁾. De vinder ontdekte het steentje in Juli laatstleden bij het ompspitten van den grond en stond het af aan den heer Kempeneers, pastoor te Ordingen, die het ons ter beschrijving toevertrouwde³⁾. Het is een gewoon blauwachtig groen leisteentje, lang 0.038 M., breed 0.015 M. en dik 0.008 M.⁴⁾.

¹⁾ Schuermans, Exploration de quelques tumulus de la Hesbaye, p. 114 en 202.

²⁾ Bulletin de l'Institut archéologique Liégeois, 1873.

³⁾ Het werd onlangs aangekocht voor het provinciaal museum te Luik.

⁴⁾ Deze langwerpige vorm is niet de gewone. De meeste stempels zijn vierkant. Stempeltjes, die met het onze onder dit opzicht de grootste overeenkomst hebben, zijn vooreerst dat van den geneesheer Apolaustus, gevonden te Amiens in Januari 1882 en afgebeeld in den Bulletin monumental, Année 1882, bl. 666, en verder dat van C. Julius Ariston gevonden te Lillebonne in 1881, waarvan datzelfde Bulletin, jaargang 1883 bl. 137, spreekt. Tot hiertoe schijnen maar zes cachetten van dezen langwerpigen vorm bekend te zijn.

De vier platte kanten zijn beschreven met kleine ineengedrongen UNCIALEN. De stempelsnijder, de inschriften op de kleine smalle oppervlakte die hem ten dienste stond, niet gevoegelijk kunnende plaatsen, heeft de letters in elkaar gedrongen en dooreen gevlochten, zoodat zij op de kleine vakken aan de hoofdeinden slecht te ontcijferen zijn. Het zijn echter dezelfde inschriften van de zijvakken. Men leest op het eerste en derde vak:

TITI CROC^ODES AD AS
PRITVDINEM ET SYC^OSIS

en:

TITI CROC^OD
AD ^ASPR ET SYC^O.

Op het tweede en vierde vak:

TITI BASILIVM AD CLA^A
RITATEM OPOBAL^SAM

en:

TITI BASILIVM AD^D
CLARIT OPOB.

De opschriften van de twee zijvakken hebben zeker geëdiend ter bestempeling van groote potten, flesschen of staven en die van de beide vakken aan de hoofdeinden voor kleinere; vandaar het tweederlei formaat. Deze inschriften zijn schoon van vorm, duidelijk en diep in den steen gegrift; afgedrukt in was zijn ze gemakkelijk te lezen. Wanneer men deze wijze van drukken met de zoovele eeuwen later uitgevonden boekdrukkunst vergelijkt, dan ziet men dat het verschil slechts gelegen is in de wijze van drukken: alleen het aanwenden van *losse* typen en het drukken van *boeken* was niet bij de Romeinen bekend.

Hierboven hebben wij gezegd dat de stempels gewoonlijk het praenomen, het nomen en het cognomen dragen van den practiseerenden oogarts. Het onze maakt daarop eene uitzondering, die echter niet zeldzaam is, want van de 110 inschriften aan Grotendorf in 1867 bekend, vindt men er

veertien met een enkelen naam. Op het werkje van Grotefend leverde de heer Jos. Klein te Bonn een vervolg ¹⁾ en bracht de beschrijving der bekende stempels tot 127. Ook daar vinden wij drie eigeennamen van oogartsen zonder bijnaam.

De naam van onzen arts is nieuw; wel zijn er zegelsteentjes gevonden met den naam van Titus als praenomen; zoo treft men zegels aan van T. C. Philumenus, T. Claudius Apollinaris, T. Julius Attalus enz.; zelfs vond men den naam van T. Livius, maar die van Titus, als naam alleen, kwam tot nu toe niet voor.

Is zijn persoon voor ons een onbekende, zijne recepten zijn dat niet. Het eerste luidt:

TITI CROCODES AD ASPRITVDINEM ET
SYCOSIS.

Dit collyrium van Titus is dus bereid uit safraan (κρόκος), vandaar crocodes, een safraanmiddel. Wij vonden hetzelfde ook vermeld op een door ons in 1866 ontkent dokterszegel, te Heerlen. In de beschrijving die wij daarvan gaven in de Publications etc. du Limbourg, zeiden wij het volgende: »La vertu du safran était connue des anciens; Homère en parle dans l'Iliade sous le nom de κρόκος. Dès cette époque elle était employée comme remède, comme parfum et comme teinture. Notre mot safran vient de Asfar, mot arabe qui signifie jaune et crocus du mot grec κρόκη, filament. En Italie le safran était en honneur dans les jardins; c'est Virgile qui nous l'apprend dans ce vers ²⁾:

¹⁾ Jahrbücher des Vereins etc. im Rheinland. Heft LV, LVI, p. 92—135.

²⁾ Publ. etc. du Limb. VIII, p. 376. Het woord Safran, zegt het woordenboek van Littré, komt van het Arabisch *az-za'faran*, hetwelk op zijne beurt van het Persisch *zaâfer* wordt afgeleid. »Het is wel zeker — schrijft ons daarover ons geacht medelid Professor de Goeje — dat het woord safraan uit het Arabisch in de Europeesche talen is overgenomen. Maar uit het Arabisch zelf schijnt dit woord niet verklaard te kunnen worden. Stellig heeft het met *aç-far* = geel niets te maken. Een woord dat zoo zonder verwanten in eene taal staat, ligt altijd onder verdenking van vreemden oorsprong, ook al kan men dien niet aanwijzen».

Invitent croceis halantes floribus horti.

Plinius verhaalt van dit geneesmiddel (XXI. 81) het volgende: *Crocum melle non solvitur nulloque dulci, facillime autem vino aut aqua. Utilissimum in medicina. Adservatur cornea pyxide. Discutit inflammationes omnes quidem, sed oculorum maxime ex ovo illitum Plurimis medicaminibus miscetur. Collyrio uni etiam nomen dedit. Faex quoque expressi unguento crocino, quod crocomagma appellant, habet suas utilitates contra suffusiones oculorum, urinas. Magis excalfacit quam crocum ipsum.* Van dit collyrium en crocomagma, spreekt, in 't voorbijgaan gezegd, ook Celsus (VI. 6, 32) wanneer hij schrijft: *Si ex reliquis lippitudinis id (caliginis) vitium est, adjuvat collyrium quod ex crocomagmate fit* ¹⁾.

Het oogmiddel uit safraan werd echter maar zelden *ad caliginem*, maar meermalen *ad aspritudinem* gebruikt ²⁾. Zoo vond men stempels met het recept *crocodes ad aspritudinem* van den oogarts Lucius Caemius Paternus te Lyon, Publius Helius Facilis te Vienne in Dauphiné, van Lucius Julius Senex te Londen, van Juvenalis te Vaucluse bij Orange, van Romanus te Bavay en van Cajus Lucius Alexander te Ravensbosch bij Valkenburg ³⁾. Wij bemerken hier dat de vindingsplaats van dit laatste recept niet verder dan een twaalfstal uren van Waals-Houthem verwijderd is. Bij Klein treffen wij ook zulk een recept aan van den oogarts S. R. Her(metis) (?) te Rome gevonden ⁴⁾.

De safraan werd ook dikwijls onder andere ingrediënten

¹⁾ Volgens Héron de Villefosse en Thédénat, Bulletin monumental, année 1881, bl. 573, zijn er schrijvers die van gevoelen zijn, dat het safraan als oogenmiddel gebruikt, niets anders zou wezen dan het geele metaal-safraan, door de Franschen „safran de Mars” genoemd. De tekst van Plinius, dien wij hier aanhalen, verzet zich, dunkt ons, tegen dit gevoelen; Plinius spreekt uitdrukkelijk van een collyrium vervaardigd uit de safraanplant en niet uit een ingrediënt van metaal.

²⁾ Ook vinden wij het als middel *ad cicatrices et diatheses*. Zie Bulletin monumental 1881, p. 575.

³⁾ Grotefend, N°. 11, 37, 51, 60, 65 en 85.

⁴⁾ Jahrbücher etc., LV en LVI, bl. 114.

gemengd¹⁾. Dit had bijzonderlijk plaats met het vijlsel van koper of metaal, dat men *dialepidos*, van het Grieksch *λεπίς*, noemde; ook dit diende ad aspritudinem. De aspritudo zegt Dr. Sichel²⁾ was eene oogziekte, die zich openbaarde door de verschijning van granulatiën en van zekere droogte op de binnenwanden der oogleden. De safraan was daartegen een verzachtend en welriekend middel. Ook Celsus (VI. 6) beschrijft deze ziekte en wijst tevens de middelen aan om ze te bestrijden.

Het woord *sycosis*³⁾ van onzen stempel duidt eigenlijk eene baard- of haarziekte aan, die zich in den vorm van kleine puistjes rond om de haarwortels openbaart. Deze zweertjes hebben de gedaante van het zaad der vijgen (*σύκων*); vandaar het woord *sycosis*. Streng genomen zou dus de ziekte, op onzen stempel vermeld, eene verzwering der wimpers aanduiden, maar in de heilkunst der oogen wordt zij in breederen zin genomen voor één ingewikkeld trachoma of voor granulatiën van meer ernstigen aard. De Romeinsche geneesheer Scribonius Largus geeft in zijn werk, *De compositione medicamentorum* (XXX), een collyrium tegen de *sycosis* der oogen ten beste. Dat deze oogziekte bij de ouden onder deze benaming bekend was, wist men dus sedert lang, maar het woord zelve was tot hiertoe op geen enkel stempel gevonden. Onze vondst heeft dus in deze zaak een nieuw licht gebracht.

Dat de *sycosis* der oogen eene ziekte is die niet verschilt van de aspritudo getuigt Dr. Sichel met de volgende woorden: »Les mots de xerophthalmia, *sycosis* et hypersarcomata chez Gallien et d'autres médecins grecs, sont synonymes de *τραχώματα* et de *τραχύτητες*; ils semblent désigner les granulations à leurs différents degrés de développement. Les auteurs latins et les cachets d'oculistés les citent sous le nom de *aspritudo*, quelquefois même de *scabrities* ou *scabritiae*, mots qui correspondent exactement aux dénominations

¹⁾ Zie daarover den Bulletin monumental 1881, p. 575.

²⁾ Sichel Nouveau recueil de pierres sigillaires, p. 30.

³⁾ Over de *sycosis* in het haar en den baard handelt Celsus, VI. 3.

grecques dont se sert le médecin de Pergame. Les oculistes de l'antiquité opposaient à cette affection de nombreux topiques. Ils en avaient même de caustiques qu'ils appelaient *ὀνίον*, *ὀναρίον*, *ὀνῆμα* (la lime), et *ξύσκηρ* (le grattoir). La pierre ponce (*κίσσηρις*), qu'ils faisaient entrer dans des collyres secs, leur servait également à user ces inégalités de la face interne des paupières. Toutefois ils les attaquaient aussi par des opérations chirurgicales, pour lesquelles ils avaient inventé des instruments particuliers" ¹⁾.

Aspritudo en sycosis beduiden dus een en dezelfde ziekte maar in verschillende fasen; vandaar de reden waarom op ons stempeltje het zelfde collyrium wordt vermeld als dienende ter bestrijding der aspritudo en der sycosis te gelijk. Ten slotte moeten wij nog bemerken dat op ons zegeltje sycosis voor sycoses te lezen staat. Dit is, zooals men weet eene andere schrijfwijze van den acc. plur. Wij vertalen dus ons eerste en derde opschrift door: collyrium van den oogarts Titus, samengesteld uit saffraan, ter bestrijding der ruwheid en der zaadvormige puistjes op de binnenwanden der oogleden.

Het tweede en vierde inschrift luidt:

TITI BASILIVM AD CLA
RITATEM OPOBALSAM(atum).

Het oogmiddel Basilium komt zelden op stempels voor en het eenige voorbeeld dat wij daarvan kennen, troffen wij aan op een steentje van de artsen C. Julius Florus en L. Silius Barbarus te Bavay gevonden. Wij lezen daar:

C. IVL. FLORI. BASILIVM. AD CH. > >
L. SIL. BARBARI PALLADI. AD. CIC.

De klassieke schrijvers gewagen van dit middel volgens ons beste weten niet; maar Tochon *Cachets d'Oculistes* en Grotefend *Die Stempel der Augenärzte* en op hun voetspoor de uitgevers der nieuwe bewerking van het woordenboek

¹⁾ Sichel, Nouveau recueil, p. 14.

van Forcellinus, zijn van gevoelen, dat het recept hier voorkomende onder den naam van *basilium*, hetzelfde is, als dat waarvan Galenus, Celsus en Priscianus onder den naam van *Basilicon* spreken. Galenus gewaagt zelfs van een *βασιλίδιον ψωρικον*. Celsus schrijft over het collyrium basilicon het volgende: Si scabri oculi sunt, quod maxime in angulis esse consuevit, potest prodesse *ὀνιον* Nullum tamen melius est (remedium) quam Euelpidis, quod Basilicon nominabat. En wat verder, na de ingrediënten van dit middel beschreven te hebben, voegt hij er bij: Verum de basilico quoque collyrio convenit, ad omnes affectus oculorum id esse idoneum, qui non lenibus medicamentis curantur.

Dit middel was volgens de hier aangehaalde woorden van Celsus eene vinding van zijn tijdgenoot Euelpides, wiens kunst hij meermalen op prijs stelt en dien hij aetate nostra maximus ocularius medicus noemt (VI. 6). Het was een collyrium ad claritatem, dat is: om het licht der oogen te versterken. Wij vonden bij Grotefend en Sichel niet minder dan twaalf zegels met recepten van dien aard. Wij noemen daaronder een chelidonium ad claritatem, een chloron ad claritatem, een chrysomelinum, een caenom, een diacinnabareos enz. allen ad claritatem. Zelfs vonden wij bij Dr. Sichel ¹⁾ een recept van C. Dedemon dat ambrosium en melinum ad caliginem et claritatem voorschreef. Dit collyrium werd dus te gelijk gebruikt tegen de zwakheid (*ad caliginem*) en voor de versterking (*ad claritatem*) van het gezicht.

Ons collyrium draagt dit bijzonder kenmerk, dat het is opobalsamatum, dat is met balsem gekruid. De balsem die bij de ouden als een der fijnste reukwerken werd beschouwd diende tevens tot geneesmiddel. Vele oogzalven vinden wij met balsem bereid; deze behoorden voornamelijk tot dat soort welke ad claritatem dienden. Zoo vinden wij bij Tochon (Cachets d'oculistest N°. 56) een stactum opobalsamatum ad claritatem van den oogarts L. Junius Philinus; bij Grotefend (N°. 91), een dergelijk van C. Sulpicius Hypnus ge-

¹⁾ SICHEL, Nouveau Recueil p. 14.

vonden te Mandenre en een derde van T. Flavius Respectus (N°. 32) gevonden te Worms. Grotefend maakt verder een cachet bekend (N°. 44) van L. Julius Docilas, gevonden te Besançon met het recept: Ambrosium opobalsamatum ad claritatem en (N°. 70) een zegel van Maritumus gevonden te Bourg, met het collyrium aegyptiacum opobalsamatum ad claritatem.

Onder opobalsamum verstonden de ouden een geneesmiddel, getrokken uit eene plant, die de naam van balsem van Arabië of van Mecca draagt. Plinius noemt het balsem van Judea en geeft van die plant en dat heelmiddel (XII. 54) eene uitvoerige beschrijving. Omnibus odoribus — zoo verhaalt hij — praefertur balsamum uni terrarum Judeae concessum, quondam in duobus tantum hortis, utroque regio, altero jugerum XX non amplius, altero pauciorum. Dan bespreekt hij den vorm en de gedaante van dit kleine struikgewas en hoe dat meer op een wijnstok dan op een myrtenstruikje gelijkt. Over de manier van het opobalsamum te bereiden, zegt hij verder: succus e plaga (arbusculae) manat, quem opobalsamum vocant, suavitatis eximiae, sed tenuis gutta ploratu; lanis parva colligitur in cornua. Ex his novo fictili conditur, crassiori similis oleo, et in musto candida. Rubescit deinde simulque durescit e translucido ¹⁾. Cornelius Celsus (V. 23,3) noemt van zijnen kant het opobalsamum als ingrediënt van een nobilissimum antidotum door Koning Mithridates gebruikt, om zich tegen vergiftiging te behoeden.

Tot dusver over het opobalsamum. Na dit alles kunnen wij, dunkt ons, het inschrift der tweede en vierde zijde van ons zegeltje aldus vertalen: basilium met balsem gemengd van den oogarts Titus, om het licht der oogen te versterken.

Hiermede eindigen wij onze aanmerkingen op deze geneeskundige voorwerpen. De vondst geeft ons eenig denk-

¹⁾ De schrijvers der: Notes sur les cachets d'oculistes, in den Bulletin monumental, Année 1882, geven bl. 143 de teekening van den balsemstruik uit Judea,

beeld van de hoogte, waarop de heilkunst bij de oude Romeinen gestaan heeft en van de beschaving tevens der geromaniseerde bewoners van ons land uit den lateren keizertijd. Deze waren geen barbaren meer, zooals eenige moderne geschiedschrijvers beweerden, maar een beschaafd volk dat op Romeinschen voet leefde. Onze voorouders kenden toen alle goed en kwaad, dat de Romeinen hadden ingevoerd en maakten er een menigvuldig gebruik en misbruik van; en niet alleen onze voorouders uit dien tijd, maar ook die der middeleeuwen, hebben hun voordeel getrokken uit de beschaving hun door de Romeinen aangebracht; zij bleven teeren op den roem der ouden: instrumenten en recepten, eenigzins gelijk aan de onzen, waren nog in gebruik bij de heelmeeesters der vorige eeuw; enkelen zijn het nog heden. Wel een bewijs dat die der ouden deugdelijk waren.

Wij hebben voor ons eigen onderricht de hierboven besproken voorwerpen aan twee kundige geneesheeren der stad onzer inwoning getoond. Deze erkenden op den eersten oogopslag de bestemming van vier der vijf instrumenten van den Romeinschen arts. Ook van de twee collyriën wisten zij de strekking te bepalen. De zalven door den oogarts Titus voorgeschreven schijnen dus geen kwakzalversrecepten, maar probate middelen geweest te zijn. Wat er ook van zij, wij hopen door het bekendmaken dezer ontdekking eene kleine bijdrage geleverd te hebben voor de geschiedenis der geneeskunde hier te lande ten tijde der Romeinsche overheersching.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} NOVEMBER 1883.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEEMANS,
M. DE VRIES, BRILL, G. DE VRIES AZ., MEES, BEETS, KUENEN,
NABER, FRANCKEN, HOEKSTRA, KERN, J. A. FRUIN, DE GOEJE,
VAN HERWERDEN, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL,
DE JONG, PLEIJTE, SPRUYT, TIELE, WIJNNE, MATTHES, VAN DE
SANDE BAKHUIJZEN, VERDAM, DE LOUTER EN BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen
en goedgekeurd.

De secretaris bericht dat al vroeger is ingezonden een
latijnsch gedicht voor den wedstrijd, getiteld *Rosa Gueldraea*,
met het motto uit Horatius: »Operosa parvus carmina fingo,"
en onlangs een tweede *Juditha*, de woorden der vulgata:
»Horrerunt Persae constantiam eius et Medae audaciam
eius" uit Judith XVI tot zinspreuk dragend. Voor de boe-
kerij biedt hij als geschenk van den uitgever aan Medeia.
Treurspel van Euripides. In de oorspronkelijke versmaat uit
het grieksch vertaald door A. Flament. Te Amsterdam bij
J. F. Sikken. 1883.

Daarop stelt de heer Wijnne twee vragen betreffende Voltaire's *Histoire de Charles XII* en beantwoordt die. Vooreerst onderzoekt hij of de bewering van Heigel in zijn werk *die Wittelsbacher in Schweden* dat dit geschrift meer roman dan geschiedenis is, aannemelijk is. Een onderzoek naar de bronnen, uit welke Voltaire geput heeft, leert dat hij ernstig gezocht heeft de waarheid te leeren kennen en te huldigen, en dat hij daarin wel geslaagd is. Vervolgens toont de spreker aan, dat de stelling van R. Koser, dat Voltaire wat hij in het eerste boek schreef over den toestand van Rusland in dien tijd, bijna geheel ontleend zou hebben aan een geschrift van Vockerodt, dat in 1872 is uitgegeven, ongegrond is.

De spreker biedt zijne bijdrage aan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Daar de beschrijvingsbrief geene andere sprekers noemt, volgt de rondvraag.

De heer Verdam spreekt den wensch uit dat, nu de Hollandsche maatschappij der wetenschappen zich aan de uitgaaf van Huygens volledige Nederduitsche gedichten onttrokken heeft, die taak door de Akademie zal worden opgevat, en maakt daarvan een voorstel.

De secretaris deelt mede wat over dit onderwerp in 1873 is gehandeld en besloten.

De heer M. de Vries acht het eene moeilijke onderneming, die geen kans op welslagen heeft, zoolang niet iemand gevonden is, die genoegzame bekwaamheid met lust en tijd daartoe paart.

De heer Beets gelooft niet dat het werk moeilijk en omslachtig is, als men slechts niet te veel eischt. Naar zijn oordeel is eene nauwkeurige afdruk van hetgeen nieuw en onuitgegeven in onze handschriften wordt gevonden, voldoende.

De voorzitter verzoekt den heer Verdam een schriftelijk voorstel bij het bestuur in te dienen, en deze verklaart zich daartoe bereid.

De heer Naber vestigt de aandacht op eenige plaatsen van de Odyssee, die of geheel niet of niet zooals ze nu gelezen worden het werk van Homerus kunnen zijn. Hij toont aan dat I, 292 en II, 223 in strijd zijn met het in dien tijd geldend huwelijksrecht en daarom geschrapt moeten worden; dat verder het verhaal van Helena bij het troiaansche paard een geheel gewijzigden en dan eerst gevonden zin krijgt door in IV, 282 de woorden ἡ ἐξελθίμεναι te veranderen in ἡὲ σέγ' εἰσίμεναι. Zoo wordt ook door eene verbetering van den tekst in VI, 63 bewerkt, dat twee der broeders van Nausicaa nog niet getrouwd, maar kinderen zijn, hetwelk door andere plaatsen geeischt wordt. Neptunus heeft het schip der Phaeaciers wel in een rots veranderd, maar de stad zelve niet door een bergrug omgeven, en dus wordt de onechtheid van twee versen in het dertiende boek bewezen. Ook XXI, 127 moet onecht zijn. Telemachus beproefde wel den boog te spannen, maar hoop om de pijl door de bijlsteelen te schieten kon hij niet hebben. Want hij had dit kunststuk nooit gezien (v. 122), laat staan beproefd.

Deze mededeeling, die niet voor de uitgave in de V. en M. wordt aangeboden, geeft aanleiding tot enkele opmerkingen aan de heeren van Herwerden en Tiele. De heer Spruyt bestrijdt het standpunt, waarop de heer Naber zich in zijne kritiek der Odyssee plaatst. In Homerus' tijd redeneerde men niet zoo logisch. Hij en de rhapsoden zochten alleen onderhoudend te verhalen.

Hiertegen verklaren zich de heer Francken en de spreker, volgens wie de Odyssee zonder verwijdering van interpolatiën onleesbaar is. Dit hebben de Alexandrijnsche critici al begrepen en aangewezen.

Door de heeren van de Sande Bakhuijzen en Land wordt medegedeeld, dat bij den boekhandelaar de Charavey te Parijs en in het Britsch Museum nog onuitgegeven brieven van en aan Const. en Christiaan Huygens bewaard worden.

Daarna wordt de vergadering gesloten.

TWEE VRAGEN BETREFFENDE VOLTAIRE'S HISTOIRE DE CHARLES XII.

BIJDRAGE VAN

J. A. W I J N N E.

Ongeveer van 't oogenblik af der geboorte van de »Revue historique'' las men op de keerzijde van het titelblad van alle afleveringen, die in de jaren 1876—1881 uitkwamen, de aankondiging, dat één of meer der eerstvolgende nummers zouden behelzen »Pingaud, étude sur les sources du siècle de Louis XIV de Voltaire.'' In de aflevering van Juli—Augustus 1881 vlg. werd daarvoor in de plaats gesteld »Pingaud, le duc de Richelieu en Russie''; later een ander toekomstig artikel van dien auteur. Dientengevolge, dunkt mij, begint het uitzicht op de vervulling, althans op een spoedige vervulling der eerst gedane belofte van lieverlede te verdwijnen. Had de heer Pingaud den arbeid, waarnaar velen ongetwijfeld reikhalzend uitzagen, ter hand genomen, het zou een bewijs te meer zijn geweest van de zucht, die de geschiedvorschers in deze eeuw bezielt om niet te rusten, totdat zij een historisch werk zooveel mogelijk in al zijn bestanddeelen ontleed, de herkomst dier bestanddeelen nagevorsch, de eerste zegslieden opgespoord hebben, een streven, dat op het gebied der Grieksche en der Romeinsche historie bij uitstek zichtbaar is.

Schijnt het alzoo, dat de oplossing van het vraagstuk: waaruit heeft Voltaire bij het samenstellen van zijn »Siècle de Louis XIV'' geput? zich nog wel eenige jaren zal laten wachten, met betrekking tot een ander historisch werk van

Voltaire, de »Histoire de Charles XII, roi de Suède'', is men gelukkiger geweest.

Maar verdient dit geschrift den naam »historisch werk?'' Er zijn er, die het ontkennen. De heer Heigel, *die Wittelsbacher in Schweden*, kenschetst den aard van 't boek in deze woorden: »Im Ganzen ist Voltaire's Biographie mehr Roman als Geschichte''¹⁾ en zegt een paar bladzijden verder: »Was Voltaire von der Jugend Karl's erzählt ist vielfach romanhaft ausgeschmückt''²⁾. De eerste dezer uitspraken doet hij, na te hebben overgenomen de bekende schets van 't karakter van Karel XII, die in 't begin van die levensbeschrijving voorkomt en die door den heer Heigel in 't Duitsch wordt aangehaald. Zij luidt aldus: »L'homme le plus extraordinaire peut-être qui ait jamais été sur la terre qui a réuni en lui toutes les grandes qualités de ses aïeux et qui n'a eu d'autre défaut ni d'autre malheur que de les avoir toutes outrées''³⁾.

Dit oordeel, door Voltaire over den koning van Zweden geveld, voor tamelijk juist, »nicht ohne Berechtigung'', verklarende, laat de heer Heigel niettemin de boven aangevoerde uitspraak daarop volgen. Hij wil nog voorbijzien, »des Umstands nicht gedenken'', dat Voltaire nu en dan bij gelegenheid in brieven met zijn eigen oordeelvelling over Karel XII »in bedenkelijkstem Widerspruch gerieth''. Als bewijzen dier tegenspraak worden aangehaald drie plaatsen uit die brieven. Vermoedelijk zijn het deze plaatsen: »celui que vous appelez tous Mandrin''⁴⁾, il y a deux ans, il y a

¹⁾ Heigel, *die Wittelsbacher in Schweden*, 1881, blz. 23.

²⁾ *Ibid.*, blz. 27.

³⁾ De heer Heigel verwijst naar *Oeuvres*, XXII, 30. In de uitgaaf der *Oeuvres complètes*, Paris, Dupont, 1823, vindt men de aangehaalde woorden XXII, p. 32; in de *Collection complète des Oeuvres*, première édition, 1757, VI, p. 44; in de editie van Beuchot, XXIV, p. 40; in de editie der *Hist. de Charles XII, roi de Suède*, Amsterdam, aux dépens de la compagnie, 1732, I, p. 10.

⁴⁾ Bijnaam, aan Frederik II gegeven in liederen, die op de straten van Versailles en van Parijs werden gezongen. Zie *Oeuvres de Voltaire*, Ed. Beuchot, LVII, p. 170, noot 2. Mandrin was een sluikhandelaar, zie *ibid.*, I, p. 271.

un an, devient un homme supérieur à Gustave-Adolphe et à Charles XII par les évènements" ¹⁾); » le czar Pierre n'était qu'un sage extraordinaire, et Charles XII un fou extraordinaire qui se battait, comme don Quichotte, contre des moulins à vent" ²⁾); » Saint-Lambert m'a mandé que le roi Stanislas n'était pas trop content que je préférasse le législateur Pierre au grand soldat Charles. J'ai fait réponse que je ne pouvais m'empêcher en conscience de préférer celui qui bâtit des villes à celui qui les détruit et que ce n'est pas ma faute, si Sa Majesté polonaise elle-même a fait plus de bien à la Lorraine par sa bienfaisance que Charles XII n'a fait de mal à la Suède par son opiniâtreté" ³⁾).

Ik geef toe, dat deze plaatsen uit de brieven niet in allen opzichte overeenkomen met de bovenstaande schets van 't karakter van Karel XII; maar dat zij er mede in »bedenkelijke weerspraak" zijn, schijnt mij betwistbaar. Ook op andere bladzijden zijner werken uit Voltaire in 't voorbijgaan een meening over dien vorst, die, zonder juist hetzelfde te zeggen als de schets van 't karakter, er daarom niet mede strijdt. In 't begin zijner »Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le grand" roemt hij de »valeur personnelle" van Karel XII, maar voegt er bij, dat zij meer de dapperheid is van een soldaat dan van een koning ⁴⁾). Elders beschrijft hij hem als »plus courageux mais moins utile à ses sujets que le czar Pierre, fait pour commander à des soldats et

¹⁾ De heer Heigel haalt aan: *Oeuvres*, LX, 411. In de uitgaaf van Dupont, 1823 vlg., is het LX, p. 422. Daar het Deel hier en bij de beide volgende plaatsen hetzelfde is, kan ik niet gelooven, dat een andere editie wordt bedoeld. In de editie van Beuchot is het LVII, p. 542. De beide volgende plaatsen zijn door mij niet nageslagen in de uitgaaf van Beuchot.

²⁾ Aangehaald wordt LXI, 23. Bij Dupont is het LXI, p. 25.

³⁾ Aangehaald wordt LXI, 350. Bij Dupont is het LXI, p. 363.

⁴⁾ Bij Dupont XXIII, p. 25. Eveneens in een brief aan den generaal van Frederik Augustus I, keurvorst van Saksen en koning van Polen, Schulenburg, bij Dupont XXII, p. 11, en *ibid.*, LI, p. 256: »Charles XII a été le premier des grenadiers, et le roi de Prusse est le premier des rois."

non à des peuples", als iemand »qui a été le premier des héros de son temps, mais qui est mort avec la réputation d'un roi imprudent" ¹⁾).

Nog weer op een andere plaats, tegen 't slot zijner »Histoire de Charles XII'', treft men die uitvoerige tekening aan der persoonlijkheid van dezen vorst, welke als een uitbreiding is van de boven aangehaalde schets: »Ainsi périt, à l'âge de trente-six ans et demi, Charles XII, roi de Suède, après avoir éprouvé ce que la prospérité a de plus grand et ce que l'adversité a de plus cruel, sans avoir été amolli par l'une, ni ébranlé un moment par l'autre. Presque toutes ses actions, jusqu'à celles de sa vie privée et unie, ont été bien loin au-delà du vraisemblable. C'est peut-être le seul de tous les rois qui ait vécu sans faiblesse; il a porté toutes les vertus des héros à un excès où elles sont aussi dangereuses que les vices opposés. Sa fermeté, devenue opiniâtreté, fit ses malheurs dans l'Ukraine et le retint cinq ans en Turquie; sa libéralité, dégénérant en profusion, a ruiné la Suède; son courage, poussé jusqu'à la témérité, a causé sa mort; sa justice a été quelquefois jusqu'à la cruauté et, dans les dernières années le maintien de son autorité approchait de la tyrannie. Ses grandes qualités dont une seule eût pu immortaliser un autre prince ont fait le malheur de son pays. Il n'attaqua jamais personne; mais il ne fut pas aussi prudent qu'implacable dans ses vengeance. Il a été le premier qui ait eu l'ambition d'être conquérant, sans avoir l'envie d'agrandir ses états; il voulait gagner des empires pour les donner. Sa passion pour la gloire, pour la guerre et pour la vengeance l'empêcha d'être bon politique, qualité sans laquelle on n'a jamais vu de conquérant. Avant la bataille et après la victoire il n'avait que de la modestie, après la défaite que de la fermeté; dur pour les autres comme pour lui-même, comptant pour rien la peine et la vie de ses sujets aussi bien que la sienne; homme unique plutôt que grand homme; admirable plutôt

¹⁾ Bij Dupont XIX, p. 503.

qu'à imiter. Sa vie doit apprendre aux rois, combien un gouvernement pacifique et heureux est au-dessus de tant de gloire" ¹⁾).

In een opstel, getiteld »Connaissance des beautés et des défauts de la poésie et de l'éloquence dans la langue française", gedrukt in de verzameling der werken van Voltaire en, zooals de uitgevers der editie van Kehl denken ²⁾, onder zijn toezicht door een zijner leerlingen vervaardigd, wordt op deze beschrijving van Karels karakter als op een voorbeeld van treffend ware schildering gewezen. »Le vrai, staat er, se fait sentir dans cette peinture. Je vois dans ces traits un résumé de toute l'histoire de ce monarque. L'auteur ne peint, pour ainsi dire, que par les faits. Ce n'est point lui qui paraît, c'est son héros" ³⁾.

Over 't geheel, zegt de heer Heigel, is de levensbeschrijving meer roman dan geschiedenis, en in 't bijzonder is hetgeen Voltaire van de jeugd van den koning van Zweden verhaalt in den trant van een roman opgesierd. Op die beide gezegden kom ik thans terug.

Reeds a priori is er grond om twijfel te koesteren. Op allerlei wijzen verzekert de auteur der biographie, dat hij de waarheid wil vermelden; hij tracht op meer dan op één plaats waarborgen voor die verzekering te geven. Dáár, waar hij aanvangt van zijn held te spreken, zegt hij: »On se propose d'écrire ce qu'on a appris de certain touchant sa personne et ses actions" ⁴⁾. In het »discours sur l'histoire de Charles XII", dat hij vóór den eersten druk plaatste, geeft hij rekenschap van de bronnen, waaruit hij putte: »On a composé cette histoire sur des récits de personnes connues qui ont passé plusieurs années auprès de Charles XII et de Pierre le grand, empereur de Moscovie, et qui, s'étant retirées dans un pays libre long-temps après la mort de ces

¹⁾ Bij Dupont XXII, p. 354, 355. Op de naastvolgende bladzijden neemt Voltaire nog andere zijden van Karels persoonlijkheid in oogenschouw.

²⁾ Bij Dupont XLVI, p. 421.

³⁾ *Ibid.*, p. 458, 459.

⁴⁾ *Ibid.* XXII, p. 32.

princes, n'avaient aucun intérêt de déguiser la vérité". Die eerste druk werd, gelijk Voltaire zelf in dezelfde voorrede opmerkt, opgesteld in 1728, zooals Quérard, *la France littéraire*, Paris, 1839, X, p. 354 vlg., heeft opgeteekend, in 1727 en 1728. Uitgegeven werd hij te Amsterdam in 1731 of 1732 ¹⁾. Wie die geloofwaardige zegslieden zijn wordt in de eerste editie niet bericht, wel in de latere, b.v. in die van 1757, VI, p. 32, en in die van Dupont XXII, p. 7: »M. Fabrice qui a vécu sept années dans la familiarité de Charles XII; M. de Fierville, envoyé de France; M. de Villelongue, colonel au service de Suède; M. Poniatowski même ont fourni les mémoires." Ongeveer hetzelfde wordt herhaald tegen 't eind der »Histoire de Charles" XII ²⁾, en mede in het opstel, getiteld »Conseils à un journaliste", waar aan de getuigen nog wordt toegevoegd de broeder van de Torci ³⁾, M. de Croissi, ambassadeur de France auprès de Charles XII ⁴⁾.

De zoo even genoemde personen zijn maar enkele van de velen, die Voltaire heeft geraadpleegd. Voorzeker waren zij op uitnemende wijze in de gelegenheid veel te vernemen: zij waren of eenigen tijd in dienst van Karel XII, of vertoefden een tijdlang in zijn onmiddellijke nabijheid. Fabrice was een edelman uit Holstein, door den hertog van dit land ten tijde van het verblijf te Bender naar den koning van Zweden gezonden ⁵⁾. Fierville kwam er terzelfder tijd als afgevaardigde van de regeering van Frankrijk ⁶⁾. Eveneens begaf zich in diezelfde dagen de Villelongue, gesproken uit

¹⁾ In de bedoelde voorrede zegt Voltaire zelf: in 1731. — Verkeerd is zeker, wat in latere uitgaven staat, b.v. in de eerste verzameling zijner werken, 1757, VI, p. 33, en bij Dupont, XXII, p. 7: in 1739. Ook Quérard l.l. heeft 1731. Maar op den titel dier eerste editie leest men 1732.

²⁾ Bij Dupont XXII, p. 367.

³⁾ *Ibid.* XXII, p. 324.

⁴⁾ *Ibid.* XLVI, p. 218.

⁵⁾ *Ibid.* XXII, p. 204, 243, 263.

⁶⁾ *Ibid.* XXII, p. 284.

een adellijke familie van Champagne, aangetrokken door den roem van Karel XII, naar Turkije, ten einde zijn degen aan den dienst van dezen vorst te wijden ¹⁾). Graaf Poniatowski, de vader van den lateren koning van Polen, Stanislaus Poniatowski, Katharina II's gunsteling, was kolonel van de Zweedsche lijfwacht van Stanislaus Leszinsky, den door toedoen van Karel XII tot koning van Polen verheven woiwode van Posen, en doelde in de lotgevallen van den Zweedschen monarch sinds den slag bij Pultawa ²⁾). Croissi eindelijk verkeerde veel met Karel XII ten tijde van het beleg van Straalsond, waar beiden ingesloten waren door de Deensche en de Pruisische troepen ³⁾).

Door 't gansche werk heen wordt naar deze zegsmannen verwezen ⁴⁾). Doch zij zijn op verre na niet de eenige. Andere berichtgevers, op wie Voltaire zich in den loop van zijn verhaal beroept, zijn: koning Stanislaus Leszinsky ⁵⁾); maarschalk Maurits van Saksen ⁶⁾); de griffier der Staten-Generaal Frans Fagel ⁷⁾); Bolingbroke ⁸⁾); mevrouw de hertogin van Marlborough ⁹⁾); de markies de Brancas, een tijdlang gezant in Zweden ¹⁰⁾); de geneesheer Fonseca, een Portugeesch israëliet, gevestigd te Constantinopel ¹¹⁾); de Feriol, gezant van Frankrijk bij de Porte gedurende Karels verblijf in Turkije ¹²⁾); de eerste in rang van de tolken bij de Porte, Bru, een verwant

¹⁾ Zie bij Dupont XXII, p. 284.

²⁾ *Ibid.* XXII, p. 189 vlg., en LXXI, p. 432.

³⁾ *Ibid.* XXII, p. 306, 324 vlg.

⁴⁾ Vgl., behalve de boven aangevoerde plaatsen, bij Dupont XXII, p. 153, 263 vlg., 276, noot a, 278 vlg., 306, 284 vlg., 289, 285 vlg., 201, noot a, 201, 207 vlg., 232, 237, 239, 244, 369; XXIII, p. 229.

⁵⁾ Bij Dupont XXII, p. 120, 284.

⁶⁾ *Ibid.* p. 132, 292 vlg.

⁷⁾ *Ibid.* p. 152.

⁸⁾ *Ibid.* p. 153.

⁹⁾ *Ibid.* p. 155.

¹⁰⁾ *Ibid.* p. 178.

¹¹⁾ *Ibid.* p. 201.

¹²⁾ *Ibid.* p. 208, 211.

van Voltaire ¹⁾, om niet te spreken van de talrijke plaatsen, waar hij toont van zekere personen, die slechts in 't algemeen worden aangeduid, te hebben vernomen wat hij vermeldt, b.v. van twee Fransche gezanten in Zweden ²⁾, van Zweedsche officieren ³⁾, van officieren bij de Russische troepen ⁴⁾, van een gezant eener vreemde mogendheid te Constantinopel ⁵⁾, van een Franschman, die uit nieuwsgierigheid naar Bender was gegaan en het een en ander van 'tgeen hij zag op schrift had gesteld ⁶⁾, enz.

Nog andere bewijzen van 't streven van den auteur om de waarheid te huldigen zijn in menigte voorhanden. Hij haalt in de eigen bewoordingen de opdracht aan, door Augustus II aan twee zijner dienaren gedaan, om Karel XII tot een redelijken vrede te bewegen ⁷⁾, en evenzoo den woordelijken inhoud van een brief, door dien koning van Polen geschreven aan Stanislaus Leszinsky ⁸⁾. Wanneer zijn getuigen onder elkander verschillen met betrekking tot de beweegredenen eener daad, onthoudt hij zich van een beslissing: »En ce cas tout ce que doit faire un historien, c'est de conter ingénument le fait, sans vouloir pénétrer les motifs, et de se borner à dire précisément ce qu'il sait au lieu de deviner ce qu'il ne sait pas" ⁹⁾.

»On n'a pas avancé un seul fait sur lequel on n'ait consulté des témoins oculaires et irréprochables" leest men in de voorrede, en eenige regels later: »On est obligé d'avertir que plusieurs choses qui étaient vraies lorsqu'on écrivit cette histoire en 1728 cessent déjà de l'être aujourd'hui en 1731" ¹⁰⁾.

¹⁾ Bij Dupont XXII, p. 223.

²⁾ *Ibid.* p. 34.

³⁾ *Ibid.* p. 221.

⁴⁾ *Ibid.* p. 233.

⁵⁾ *Ibid.* p. 251.

⁶⁾ *Ibid.* p. 279.

⁷⁾ *Ibid.* p. 138.

⁸⁾ *Ibid.* p. 143.

⁹⁾ *Ibid.* p. 288 vlg. Vgl. p. 276, noot a, en elders.

¹⁰⁾ Zóó in de uitgaaf van 1732. Vgl. boven blz. 163, noot l.

Was er toen reeds grond om wijzigingen aan te brengen, later deed zich de noodzakelijkheid hiervan in nog dringender mate bespeuren. En Voltaire deinsde niet terug voor dien arbeid. Ternauwernood had hij in 1741 vernomen, dat Norberg, de kapelaan, zooals hij hem noemt, van Karel XII, een historie bewerkte der regeering van dezen vorst, of hij schrijft: »Je suis sûr que le chapelain aura souvent vu les mêmes choses avec d'autres yeux que le favori et l'ambassadeur. Quel parti prendre en ce cas? celui de me corriger sur le champ dans les choses où ce nouvel historien aura évidemment raison et de laisser les autres au jugement des lecteurs désintéressés" ¹⁾. Hier neemt hij de mogelijkheid aan eener verplichting om tot een omwerking over te gaan. Elders, in latere editiën, betuigt hij zich werkelijk van die taak te hebben gekweten, omdat zijn eerste berichtgevers hem in dwalingen hadden doen vervallen en dewijl inmiddels een Zweedsch officier, Adlerfeld, een militair journaal van Karels veldtochten had uitgegeven ²⁾. Zelfs versmaadt hij het niet, eenige verbeteringen te ontleenen aan een geschrift van la Mottraye, een dienaar van Fabrice, dat aanmerkingen behelsde op zijn geschiedenis van Karel XII, overvloede van onnauwkeurigheden en onbeduidendheden, maar toch eenige stof bood ter hervorming. »Car, zegt hij, en fait d'histoire rien n'est à négliger, et il faut consulter, si l'on peut, les rois et les valets de chambre" ³⁾. En toen men hem had aangetoond, dat hij ten onrechte in zijn eersten druk had gezet, dat Hamburg den Zweedschen generaal Steinbock had omgekocht om Altona in 1713 in brand te steken, liet hij in de volgende uitgaven die gansche plaats weg, alhoewel hij de kracht van het bericht, dat hem als zeer stellig was geworden, reeds in dien eersten druk had verzwakt door de bijvoeging »on disait" ⁴⁾.

¹⁾ Bij Dupont XLVI, p. 218. .

²⁾ XII, p. 9 vlg. en p. 367.

³⁾ I, p. 10, p. 235, noot a, p. 276, noot a, p. 369, 370.

⁴⁾ I, p. 371 vlg.

Voltaire had dan ook de voldoening te ervaren, dat de geloofwaardigheid van zijn werk meer en meer werd erkend. Stanislaus Leszinsky liet in 1759 door een zijner hoofd-officiëren een schriftelijke verklaring opstellen en aan Voltaire toezenden, houdende de bevestiging der waarheid van 'tgeen het leven van Karel XII bevat, dat hij ten deele zelf had beleefd. Hij verzekert, dat de auteur noch eenig feit, noch eenige gewichtige omstandigheid heeft vergeten of op een verkeerde plaats geboekt; dat alles aan den eisch der waarheid beantwoordt; dat hij over Polen en over alles, dat er gebeurd is, spreekt als een ooggetuige ¹⁾. Zelf schrijft Voltaire in een zijner brieven van 't jaar 1761, dat de »Histoire de Charles XII, longtemps combattue, est enfin reconnue pour véritable" ²⁾. Men begrijpt alzoo de rechtmatigheid der fiere uitdrukkingen, die hij zich nu en dan veroorlooft, als: »Je peux assurer que si jamais l'histoire a mérité la créance du lecteur, c'est celle-ci" ³⁾. »J'ai écrit une *Histoire de Charles XII*, fondée sur les monuments les plus authentiques, ouvrage dont le seul mérite consiste dans l'amour de la vérité et de l'humanité" ⁴⁾.

Neen, een geschrift, naar zulke grondregelen, met zoo groote zorgvuldigheid vervaardigd, is geenszins: »meer roman dan geschiedenis," al mogen er ook enkele trekken in voorkomen, die aan een roman herinneren. Bovenal is mij duister, hoe men kan beweren, dat datgene, wat Voltaire over Karels jeugd mededeelt, romantisch is opgesierd. Over die jeugd heeft hij niet meer dan een paar bladzijden, waarin slechts staat, dat de Zweedsche prins al zeer vroeg behagen schepte in paard rijden en in lichaams oefeningen; dat hij Duitsch en Latijn leerde, maar een afkeer had van het Fransch; dat zijn meest kenmerkende hoedanigheden waren onverzettelijke halsstarrigheid en roemzucht en welke blijken hij

¹⁾ Zie de verklaring bij Dupont XXII, p. 21 vlg.

²⁾ *Ibid.* LXI, p. 566.

³⁾ *Ibid.* XXII, p. 367.

⁴⁾ *Ibid.* LXI, p. 413.

daarvan gaf¹⁾, al welke dingen juist diegene zijn, die altijd in de eerste plaats aangaande de jaren der jongelingschap van Karel worden verhaald. Opmerkelijk is, dat ten aanzien van dien tegenzin tegen 't Fransch en van nog een ander punt, n.l. dat Karel bij zijn kroning de kroon aan den aartsbisschop van Upsala ontrukte en ze zichzelf op het hoofd zette, de heer Heigel, andere berichten verwerpende, met Voltaire overeenstemt²⁾.

Drie jaren voordat de heer Heigel zijn artikel in 't licht gaf, in 1878, promoveerde de heer Danielson bij de philosophische faculteit der universiteit te Helsingfors op een in 't Finsch geschreven dissertatie, getiteld: Voltaire beschouwd als geschiedschrijver van Karel XII. Het is mij niet gebleken, dat de heer Heigel kennis van dit geschrift heeft genomen. Mijzelf, voor wien werken, in die taal opgesteld, gesloten boeken zijn, is het evenmin mogelijk geweest het te raadplegen. Toch ben ik in staat te berichten, dat de slotsom, waartoe de auteur der dissertatie geraakt, is, dat Voltaire, behalve uit de door hemzelf genoemde bronnen, veel heeft getrokken uit een zeker aantal gedrukte geschriften; dat hij niet zelden heeft misgetast, voor zooveel kleine bijzonderheden en anecdoten betreft, maar dat hij in de hoofdzaak zijn held juist, in sprekende trekken en getrouw naar het leven, heeft geschilderd. Dit deelt hij mede, die de dissertatie in de »Revue historique" heeft aangekondigd, Eugène Beauvois, er, als zijn eigen gevoelen, nog bijvoegende, dat de vermaarde auteur zich zeker eenige vrijheid heeft veroorloofd in de vertaling der geestige gezegden, aan zijn personen toegeschreven, en in de rangschikking der dramatische tooneelen; doch dat hij in hetgeen het wezen der geschiedenis uitmaakt niets heeft vervalscht, niets van het zijne er bij gedaan³⁾.

¹⁾ Bij Dupont XXII, p. 32 vlg.

²⁾ Vgl. Wijnne, *Négociat. de M. le comte d'Avaux en Suède*, II, p. 181, noot 1; 381, noot 2; III (2), p. 156, 157.

³⁾ *Revue hist.* Nov.—Déc. 1879, p. 454 vlg.

Onder de bronnen. door Voltaire in zijn werk genoemd, komt niet voor Vockerodt. Wie is dat? In 1693 geboren te Halle, werd hij eerst, in 1712, de leidsman der opvoeding van de zonen van den Russischen krijgsoverste Bruce, later, in 1718, secretaris van den pruisischen gezant te Petersburg, Gustaaf von Mardefeld. De Russische taal en de Russische toestanden kende hij als een geboren Rus. In 1737 verliet hij Petersburg en vestigde zich te Berlijn, waar hij nog jaren lang in verschillende betrekkingen de koningen van Pruisen diende. Hij overleed in 1756 ¹⁾. Dezen Vockerodt droeg Frederik, de kroonprins van Pruisen, op, een antwoord in te zenden op twaalf vragen over Russische toestanden, die Voltaire, destijds van plan over Peter den groote te schrijven, in Mei 1737 tot den kroonprins had gericht ²⁾. In Augustus meldde Frederik aan Voltaire, dat hij die opdracht had gedaan aan een secretaris, die, na een verblijf van achttien jaren in Rusland, pas was teruggekomen ³⁾. In November had Vockerodt zijn taak ten eind gebracht en deed de kroonprins het geschrift aan Voltaire toekomen ⁴⁾. In Januari 1738 had Voltaire het in bezit ⁵⁾. Het duurt echter nog een twintig jaren, eer hij zich aan 't werk zet voor het beoogde doel, het schrijven eener geschiedenis van Rusland onder Peter I. Maar inmiddels had hij, gelijk hij in een brief van 5 October 1757 mededeelt aan Darget, secretaris van koning Frederik II, voor de laatste uitgaven zijner levensbeschrijving van Karel XII gebruik gemaakt van 'tgeen Vockerodt had opgeteekend ⁶⁾.

In 't »Geheime staatsarchiv» te Berlijn bevinden zich

¹⁾ Ernst Hermann, *Russland unter Peter dem Grossen, nach den handschriftlichen Berichten Johann Gotthilf Vockerodts und Otto Pleyer's*, 1872, Einleitendes Vorwort. p. V, VI; Reinhold Koser in *von Sybels Hist. Zeitschr.*, 1876, Heft 4, blz. 672 vlg.

²⁾ *Oeuvres de Frédéric le grand*, Berlijn, 1853, XXI, p. 72, 73. Vgl. XVI, p. 332, 333.

³⁾ *Ibid.* p. 85, 86.

⁴⁾ *Ibid.* p. 113 vlg. Vgl. p. 116 vlg., 147, 181.

⁵⁾ *Ibid.* p. 136, 153.

⁶⁾ *Oeuvres de Voltaire*, éd. Beuchot, 1832, LVII, p. 346.

twee gelijkluidende handschriften van dat stuk, beide gedagteekend September 1737, waarvan het eene geen ander opschrift heeft dan »Sept. 1737'', het andere ten titel voert: »Erörterung einiger Fragen, die unter Petri I Regierung in Russland vorgegangene Veränderung betreffend''. Met nog een ander soortgelijk bericht gaf de hoogleeraar Ernst Hermann het gedenkschrift van Vockerodt in 1872 in 't licht onder den titel: »Zeitgenössische Berichte zur Geschichte Russlands. Russland unter Peter dem Grossen, nach den handschriftlichen Berichten Johann Gotthilf Vockerodt's und Otto Pleyer's''. Het werk van Vockerodt is in die uitgaaf 118 bladzijden groot.

»Eine Vergleichung der *histoire de Charles XII* (van Voltaire), zegt de heer Reinhold Koser in de *Historische Zeitschrift von von Sybel*, 18de Jaarg., 1876, Heft 4, blz. 675, mit der Vockerodtschen Schrift ergiebt für den zusammenhängenden Excurs über Russland im ersten Buche, dass Voltaire nahezu Alles, was er beibringt, von Vockerodt entlehnte''. Het heeft klaarblijkelijk niet in de bedoeling gelegen van hem, die dáár, in Sybels tijdschrift, het boek van Hermann met nog een paar andere aankondigt, zijn stelling uitvoerig te betoogen, of ook maar met vele bewijzen te staven. Eenige toelichting geeft hij evenwel: »Wenn Voltaire sich für die Erzählung von der theologischen Disputation, in welcher für den Schnaps gegen den Taback auf Grund von Matthäi 15, v. 17, 18 plädirt wird, auf einen »homme digne de foi''' beruft, so ist dieser kein anderer als Vockerodt (vgl. s. 15 der Hermannschen Ausgabe seiner Schrift); über Peter's militärische Reformen bei Voltaire ist Vockerodt s. 36 ff. zu vergleichen; dass Peter als Kind sich vor dem Wasser scheute, weiss Voltaire aus Vockerodt s. 49; ebenso hat er von dort s. 115 seine statistischen Angaben über die Bevölkerung Russlands, u. s. w.''

Zooals boven is opgemerkt ¹⁾, heeft Voltaire het gedenk-

¹⁾ Zie blz. 169.

schrift van Vockerodt in zijn biographie van Karel niet opgeteld onder de door hem geraadpleegde bronnen. Daarentegen erkent hij, gelijk mede boven is gezegd ¹⁾, in een brief van 5 October 1757, er iets uit geput te hebben in de latere uitgaven dier biographie: »L'écrit est parmi mes papiers depuis 1738, et j'en ai même fait usage dans les dernières éditions de la vie de Charles XII'' ²⁾). Na het later met andere documenten vergeleken te hebben, liep hij er niet hoog mede. »Je l'ai négligé depuis — leest men in denzelfden brief — comme un échafaudage dont on n'a plus besoin. La plupart des choses que M. de Vockerodt a dites étaient vraies autrefois et ne le sont plus'' ³⁾).

De vraag is bij mij gerezen, of Voltaire, toen hij het een en ander aan 't geschrift van Vockerodt ontleende, het zoozeer vertrouwde, dat hij, gelijk de heer Koser meent, het bijna uitsluitend tot grondslag legde voor zijn uitweiding over Rusland in het eerste boek. Toetsen wij allereerst de bewijzen, door den heer Koser aangevoerd: 1°. de plaats, betrekking hebbende op het theologisch dispuut, waarin, op grond van Matthaeus 15, vers 17 en 18, gepleit wordt voor het drinken van brandewijn tegen het rooken van tabak. De anecdote wordt door Voltaire op deze wijze verhaald: »Un homme digne de foi m'a assuré qu'il avait assisté à une thèse publique, où il s'agissait de savoir, si l'usage du tabac à fumer était un péché. Le répondant prétendait qu'il était permis de s'enivrer d'eau de vie, mais non de fumer, parce que la très sainte écriture dit que ce qui sort de la bouche de l'homme le souille et que ce qui y entre ne le souille point'' ⁴⁾. — Bij Vockerodt luidt zij aldus: »Wie seicht es mit den Wissenschaften dieser Herren der Clerisei bestellet gewesen, wird aus folgendem Raisonnement zu ermessen sein, welches vor einigen Jahren ein Abt aus

¹⁾ Zie blz. 169.

²⁾ *Oeuvres de Voltaire*, éd. Beuchot, LVII, p. 346.

³⁾ *Ibid.*

⁴⁾ Bij Dupont XXII, p. 48.

einem der vornehmsten Klöster in der Ukraine über die Sündlichkeit des Tobackrauchens gegen einen russischen Fürsten in meiner Gegenwart führete. Der Fürst hatte bei Gelegenheit einiger von den Mönchen gedachten Klosters begangener Excesse souteniret: es würde besser sein, dass man den Mönchen das Tobackrauchen zuliesse, welches sie amüsirte und ihnen den Kopf nicht einnähme, als dass man ihnen Bier, Branntwein und andere starke Getränke gestattete, wodurch sie zu allerhand Lastern und Aergernissen verleitet würden, worauf der Abt antwoordete: Der Anschlag wäre recht gut, wenn nur nicht Gottes Wort das Tobackrauchen ausdrücklich verboten hätte. Denn es hiesse in der Bibel: Was zum Munde hineingeht verunreinigt den Menschen nicht; aber was zum Munde herausgeht verunreinigt den Menschen. Nun gingen ja alle starken Getränke zum Munde hinein, der Tobacksranch hingegen heraus" ¹⁾).

Bij eenige gelijkenis is hier tamelijk veel verschil: Vockerodt laat niet uitkomen, dat hij bij het gesprek tegenwoordig is geweest; bij hem is het geen verdediging en bestrijding eener stelling in een openbaar dispuut.

2° betreft de hervormingen, door Peter ingevoerd in 't krijgswezen. Voltaire vat hetgeen hij daarover heeft te zeggen in nog geen twee bladzijden samen; Vockerodt wijdt er meer dan twintig bladzijden aan ²⁾). Hoe weinig Voltaire ook over dit onderwerp heeft, het is niet geheel en al hetzelfde als wat bij Vockerodt staat. De Strelitzen waren ongeveer 30,000 man sterk, zegt Voltaire. Volgens Vockerodt »mochten sie zusammen zwischen 20 und 30 Tausend Mann ausmachen." Deze auteur laat Peter dienst nemen in een compagnie van jonge russische edellieden, Voltaire in een compagnie vreemdelingen. Eenig onderscheid is er ook in datgene, dat over de ruitery wordt medegedeeld: o. a. leest men bij Voltaire, dat één der scheppingen van Peter een korps huzaren is, iets dat bij Vockerodt niet wordt aange troffen.

¹⁾ Bij Hermann p. 15.

²⁾ Bij Dupont XXII, p. 49, 50; bij Hermann, p. 26, 27, 36 vlg.

30. Ten opzichte van de groote vrees, die Peter in de jaren zijner kindsheid voor het water koesterde, stemmen de beide schrijvers met elkander overeen, eenparig het verhaal voordragende, dat Voltaire in deze woorden inkleedt: »Il ne pouvait dans sa jeunesse passer sur un pont sans frémir: il faisait fermer alors les volets de bois de son carrosse" 1).

40. De statistische opgaven over de bevolking van Rusland. Ook hier is de overeenkomst zeer zichtbaar: hetzelfde cijfer of nagenoeg hetzelfde cijfer voor de adellijke familiën in Rusland, voor de dienaren der kanselarij, voor de belasting betalende burgers en boeren, voor de bevolking der op Zweden veroverde gewesten, voor de kozakken in de Ukraine en de Tartaren, voor de bevolking van het gansche rijk 2).

De slotsom, alleen maar uit die paar plaatsen te trekken, is, zou ik zeggen, deze: buiten Vockerodt heeft Voltaire op die plaatsen één of meer andere bronnen geraadpleegd. Dat moet wel zóó zijn, dewijl hij bij 't opstellen zijner eerste editie, toen het artikel van Vockerodt hem nog ten eenen male onbekend was, er toch een uitweiding over den toestand van Rusland en over Peters hervormingen inlaschte, die, op een zeer enkel punt na 3), hetzelfde bevat als de eerste helft van denzelfden excursus in de latere uitgaven.

Ongemeen groot is het aantal editiën, in den loop der tijden van dit boek in 't licht verschenen. Vier bibliographische werken heb ik er op nagezien 4). Gezamenlijk tellen zij er bijna vijftig op, en daarbij zijn die editiën niet medegerekend, die in de verzamelingen der »Oeuvres complètes" voorkomen. Onder die vijftig zijn er drie van de jaren 1731, 1732, 1733, voorafgaande aan het tijdstip, 1738, waarop

1) Bij Dupont XXII, p. 51; bij Hermann, p. 49.

2) Bij Dupont XXII, p. 52; bij Hermann, p. 115, 116. — De uitgever der editie bij Dupont vergist zich, zeggende dat die cijfers door Voltaire in 't jaar 1727 werden terneergeschreven.

3) B.v. met betrekking tot Lefort.

4) Quérard, *la France littéraire*, 1839, X, p. 354 vlg.; Bourquelot, *la littérature française contemporaine* (1827—1849), 1857, p. 585; Lorenz, *catalogue etc. pendant 25 ans* (1840—1865), 1871, p. 630; Lorenz, *catalogue général de la librairie française*, depuis 1840, VI, 1877, p. 687.

Voltaire de aantekeningen van Vockerodt gewerden. De laatste, waarvan in de door mij nageslagen geschriften gewag wordt gemaakt, is van 't jaar 1866.

Het blijkt dus, dat Voltaire een schets van de gesteldheid van Rusland heeft ontworpen, geput uit andere bronnen dan uit Vockerodt. Wat deze Pruisische berichtgever hem leverde, dit heeft hij eerst in de latere uitgaven kunnen verwerken. Maar hieronder heeft hij het een en ander aange troffen, dat hem minder aannemelijk scheen dan wat hij reeds vroeger van anderen had overgenomen en dat hij daarom ook later onaangetroefd liet. Dit heb ik thans aan te toonen. Het betreft zaken van meer gewicht en van ondergeschikt belang. Onder de eerste rangschik ik de beide navolgende plaatsen. 1°. Het eerste hoofdstuk van Vockerodt voert ten titel: »Ob es wirklich an dem sei, dass die alten Russen so wild und viehisch gewesen, als sie ausgeschrien werden?" Het antwoord, op die vraag in dat eerste hoofdstuk gegeven, luidt ontkennend. Men heeft daarom de Russen voor barbaarsch uitgekreten, dewijl men niet inzag, dat zij andere begrippen over hetgeen passend was of niet hadden dan de overige Europeanen. Wat de vraag aangaat, of zij verstand hadden, die vraag wordt bevestigend beantwoord op tweederlei grond. Alleen op eigen kracht steunende, zonder vreemde hulp, zijn zij, vóór het optreden van Peter, er niet alleen in geslaagd, hun vaderland te bevrijden van de Polen en de Zweden, die het overheerd hadden, maar hebben daarenboven aan de Porte de heerschappij over de Kozakken en over de Ukraine ontrukkt. En alwie een Russisch burger of boer kent zal gedwongen zijn te verklaren, dat, voorzover hem geen nationaal of kerkelijk vooroordeel in den weg staat, hij een goed oordeel bezit, onder 't voorkomen van onnoozelheid veel schranderheid verbergt (hetzelfde als wat men van de Drentsche boeren zegt) en een bijzondere geschiktheid heeft om iets juist te begrijpen; dat hij veel beter zal weten te kiezen wat tot zijn voordeel kan strekken dan de meeste Duitschers van de lagere volksklassen ¹⁾).

¹⁾ Bij Hermann, blz. 1 vlg.

Het standpunt, waarop zich Voltaire bij zijn algemeene schildering plaatst, is lijnrecht het tegengestelde: » Les Moscovites étaient moins civilisés que les Mexicains quand ils, furent découverts par Cortès; nés tous esclaves de maîtres aussi barbares qu'eux, ils croupissaient dans l'ignorance, dans le besoin de tous les arts et dans l'insensibilité de ces besoins qui étouffait toute industrie." Het zal wel overbodig zijn er bij te voegen, dat men in de eeuw van Voltaire nog geenszins die gunstige gedachten koesterde over de betrekkelijke beschaving der Mexicanen vóór het tijdstip der ontdekkingen, welke thans de heerschende zijn. Ter staving van de vleiende getuigenis, die hij voorop zet, voert Voltaire vervolgens velerhande voorbeelden aan: het jaar begint bij de Russen met dien dag, die bij ons de 13de September is, als reden waarvoor zij aanvoeren, dat het Opperwezen de wereld vermoedelijk in den herfst heeft geschapen. Niet lang geleden had het volk te Moskau den secretaris van een Perzisch gezant willen verbranden, die een zonsverduistering had voorspeld. Cijfers waren hun ten eenenmale onbekend. Slechts weinige Russen durfden duiven eten, dewijl de Heilige geest als een duif werd afgebeeld ¹⁾).

20. Het opschrift van het achtste hoofdstuk van Vockerodt is: » Wie weit die Russen unter Petri I Regierung in Wissenschaften zugenommen haben, was vor Anstalten er zu ihrer Cultur in diesem Stücke gemacht und was vor Nutzen man aus selbigen verspüret habe?" Ten aanzien van deze drie punten is de auteur tot de droevige ervaring gekomen, dat al de middelen, door Peter aangewend om de Russen tot beoefenaars der wetenschappen te maken, niets hebben gebaat; dat de Academie, in navolging van de Fransche » Académie des sciences" door den czaar opgericht, van dien aard is, dat Rusland » sich in Ewigkeit davon nicht den geringsten Nutzen versprechen könnte"; dat de reizen, op zijn bevel door jonge lieden in het buitenland ondernomen, hen zoo luttel hebben ontwikkeld, dat de czaar lang vóór zijn dood het nuttelooze daarvan heeft ingezien; dat

¹⁾ Bij Dupont XXII, p. 43 vlg.

de studie der wetenschappen tot niets anders heeft geleid dan dat eenige Russen het landmeten hebben geleerd; dat geen van hen het in eenig vak zoo ver heeft gebracht, dat men hem tot hoogleeraar heeft kunnen benoemen, en dat alleen maar een enkele Duitscher zoo bekwaam is geworden in wiskunde en philosophie, dat hem een jaarlijksch inkomen van zes à zeven honderd roebels heeft kunnen worden toegelegd ¹⁾).

Hoezeer steekt hierbij af de loffelijke getuigenis, door Voltaire aan Peters volhardend streven gegeven: »Les sciences qui ont été ailleurs le fruit tardif de tant de siècles sont venues par les soins du czar dans ses états toutes perfectionnées. Il a créé une académie sur le modèle des sociétés fameuses de Paris et de Londres. Cette académie subsiste encore, et il se forme enfin des philosophes moscovites. Il a forcé la jeune noblesse de ses états à voyager, à s'instruire, à rapporter en Russie la politesse étrangère. J'ai vu de jeunes Russes pleins d'esprit et de connaissances. C'est ainsi qu'un seul homme a changé le plus grand empire du monde" ²⁾).

Er zij u ook voorbeelden van minder beteekenis, zeide ik, waarnaar men kan verwijzen. »Die publikten Gebäude, die Petrus I zu seiner Wohnung und Divertissement aufgeführt, sind eben nicht das Hauptstück, wobei ein Panegyrist, wenn er von diesem Monarchen eine grosse Idee geben wollte, sich meines Erachtens lange arretiren müsste". En dan volgt de nadere uitwerking van dit thema, hierop neerkomende, dat de huizen, ook het zomer- en het winterpaleis, klein en onregelmatig zijn, zonder evenredigheid gebouwd en zoo laag, dat b. v. van dat te Preobraschenskoi »ein langer Mann, wann er vor der Thürschwelle stehet, das Dach ohne Mühe abreichen kann" en dat de woning van »das so hoch ausgeschrieene Peterhoff" zoo eng is, dat »ein Wohlhabender Edelmann sich gewiss darinne nicht gerne behelfen würde" ³⁾. Zóó bij Vockerodt. Voltaire in tegendeel:

¹⁾ Bij Hermann, blz. 102 vlg.

²⁾ Bij Dupont XXII, p. 54.

³⁾ Bij Hermann, blz. 88 vlg.

»Des bâtimens d'une architecture régulière et noble furent élevés au milieu des huttes moscovites. Il faisait toutes ses maisons petites et de mauvais goût; mais il prodiguait pour les maisons publiques la magnificence et la grandeur" ¹⁾).

In tegenstelling met Voltaire, die voor het stichten der haven te Petersburg de zeer gegronde reden aanvoert, dat »le port d'Archangel, fermé par les glaces neuf mois de l'année et dont l'abord exigeait un circuit long et dangereux, ne paraissait pas assez commode au czar" ²⁾), vindt men bij Vockerodt de voorstelling, alsof alleen de groote voorliefde van Peter voor Petersburg de drijfveer was, waarom hij Archangel tegenwerkte ³⁾).

Terwijl Voltaire van meer dan 300 galeien, te Petersburg liggende, spreekt ⁴⁾), gewaagt Vockerodt van meer dan 200 ⁵⁾). Voltaire verzekert, dat er ten tijde van Peter een weg liep, op zijn last aangelegd, van Moskau naar Petersburg, dwars door een streek, die tevoren niets dan moeras was, van welken weg hij zelfs de lengte opgeeft ⁶⁾). Daarentegen vermeldt Vockerodt, dat slechts een klein gedeelte van dien weg is tot stand gekomen, het overige nooit begaanbaar is geworden ⁷⁾). Zeer in 't oog vallend is ook, dat, alhoewel Vockerodt een paar bladzijden vult met de beschrijving van Petersburg ⁸⁾), het cijfer van 60,000 huizen, welke die stad zal hebben bevat, dat bijna het eenige is, hetwelk Voltaire er van zegt in de paar regels, aan dit onderwerp gewijd ⁹⁾), geenszins bij Vockerodt voorkomt. Niet minder opmerkelijk, dat het bedrag der inkomsten van czaar Peter zooveel geringer wordt geschat door Voltaire dan door Vockerodt. Vol-

¹⁾ Bij Dupont XXII, p. 47, 54.

²⁾ *Ibid.* XXII, p. 53.

³⁾ Bij Hermann, p. 59 en 70 vlg.

⁴⁾ Bij Dupont XXII, p. 51.

⁵⁾ Bij Hermann, blz. 55.

⁶⁾ Bij Dupont XXII, p. 53.

⁷⁾ Bij Hermann, p. 82.

⁸⁾ *Ibid.*, blz. 96 vlg.

⁹⁾ Bij Dupont XXII, p. 54.

taire zegt in de »Histoire de Charles XII'', dat Peter nooit 24 millioen inkomen heeft gehad ¹⁾. Duidelijker drukt hij zich uit in de »Anecdotes sur le czar Pierre le grand'': »l'état ne possédait alors, d. i. ten tijde van Peters hervormingen, qu'environ vingt de nos millions de revenu'' ²⁾. Dat komt nagenoeg overeen met een plaats uit de »Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le grand'' van Voltaire, alwaar men leest: »L'état ne possédait pas au dix-septième siècle cinq millions de roubles (environ vingt-cinq millions de France) de revenu'' ³⁾, welke plaats wederom in overeenstemming is met een andere uit hetzelfde boek, waar evenzeer de waarde van een roebel op omtrent vijf francs wordt begroot ⁴⁾. Maar het wijkt zeer af van Vockerodt, want tegenover de 4 à 5 millioen roebels jaarlijksche inkomsten bij Voltaire stelt die schrijver 9 à 10 millioen ⁵⁾.

Ook met betrekking tot deze reeks van plaatsen dus, niet aangehaald door den heer Koser, is het resultaat mijner vergelijking: er is te veel verschil tusschen Vockerodt en Voltaire, dan dat men zou kunnen denken, dat de Fransche auteur nagenoeg zijn geheele uitweiding over den toestand van Rusland uit het geschrift van den Pruisischen gezantschapssecretaris heeft getrokken.

¹⁾ Bij Dupont XXII, p. 51.

²⁾ *Ibid.*, XXIII, p. 437.

³⁾ *Ibid.*, p. 67, en eveneens 166.

⁴⁾ *Ibid.*, p. 166.

⁵⁾ Bij Hermann, p. 116.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10^{den} DECEMBER 1883.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEBMAN, M. DE VRIES, G. DE VRIES AZ., MEES, BEETS, R. FRUIN, SIX, NABER, HOEKSTRA, DE GOEJE, VAN HERWERDEN, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, COSIJN, PLEIJTE, TIELE, WIJNNE, MATTHES, VERDAM en BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris bericht, dat de heer Verdam een schriftelijk voorstel over de uitgave van Huygens gedichten heeft ingediend en dat het bij het bestuur der afdeeling wordt overwogen.

De heer Vosmaer spreekt over het karakter van Helena, zooals het zich in het vierde boek der Odyssee v. 235—290 voordoet, ter bestrijding van hetgeen de heer Naber over de interpolatie van die plaats in de vorige vergadering heeft gezegd,

Na eenige opmerkingen over de kritiesche en aesthetiesche waardeering van eenig kunstwerk, die elkauder moeten aanvullen om tot een juist oordeel te komen, beschouwt de spreker die plaats en toont aan, dat, wat er ook voor ons bevreemdend in Helena's handelwijze moge zijn, dit zich laat verklaren uit het wankelend karakter van Helena, en naar de zienswijze dier dagen door den invloed van goddelijke werking op den mensch.

Naar aanleiding van het gesprokene wijst de heer Hoekstra op andere inconsequentien in de Homerische gedichten, en de heer van Herwerden steunt het door den spreker aangevoerde door te verwijzen op een paar versen in Aristophanes *Lysistrata* (155 vg.).

Het wordt bestreden door den heer Naber, die op het zonderlinge in Menelaus handelwijze en op het onvoorzichtige in het gedrag van den schranderen Odysseus in de besproken plaats opmerkzaam maakt. Door den heer Vosmaer wordt zoowel het een als het ander nader verklaard en verdedigd,

De spreker biedt zijne bijdrage aan voor de Verslagen.

Vervolgens spreekt de heer Pleijte over drie handschriften op papyrus. Het eerste is uitgegeven door Mariette onder den titel »Papyrus du lac Moëris». Het tweede te Boulak bewaard en evenzoo door Mariette uitgegeven, is door Brugsch »Papyrus du Faioum» genoemd. Van het derde, door Brugsch »Papyrus du Labyrinthe» genoemd, kreeg de spreker een afschrift van Dr. Eisenlohr te Heidelberg.

De spreker vertoont de afbeelding en geeft eene beschrijving der drie stukken, die alle op hetzelfde onderwerp betrekking hebben en eene godsdienstige beschouwing van het Fayoum geven. Daarin worden de tempels genoemd der Goden, die op verschillende plaatsen vereerd werden. De hoofdinhoud is een bezoek van den Zonnegod aan onderscheiden deelen van het gewest op den gezwollen Nijl bij de overstroming.

In volgorde het eerste is het handschrift van de Fayoum. Drie en twintig plaatsen met tempels, van welke zes in het Zuiden, één in het Noorden ontbreken, liggen aan de twee hoofdarmeren van het kanaal, dat de Fayoum omringt en bij Ellahun naar binnen stroomt. Aan het einde dezer kanalen, de twee monden van Strabo, ligt het meer Moeris, n°. 24, dat in het tweede gedeelte van den eersten papyrus wordt afgebeeld. Deze plaatsen vindt de spreker terug in nog bestaande plaatsen aan de oevers der kanalen, die het hooge plateau van de Fayoum doorsnijden. Het meer Moeris kan niet anders zijn dan de Birket-el-Kerun.

De papyrus van het Labyrinth is in drie strooken verdeeld, van welke de bovenste twintig, de onderste een en twintig afdeelingen bevat. Uit het slot van dit stuk leert men dat de nomen van Opper- en Beneden-Egypte twee en veertig waren, en dat de Fayoum er vier en twintig telde, waaronder zes kleine. Deze 42 tempels worden afgebeeld in het handschrift. Zij staan in de nabijheid van het meer Moeris.

Volgens Brugsch moet men in dit stuk eene afbeelding zien van het Labyrinth, dat volgens de oude schrijvers eene voorstelling in het klein was van Egypte, en gelegen aan het meer Moeris, dus in den omtrek van Birket-el-Kerun moet gezocht worden. Dit is ook de meening van een der laatste onderzoekers van het Fayoum F. Cope Whitehouse. Zij staat lijnrecht tegenover die van vroegere reizigers, en is moeilijk overeen te brengen met de opgave der oude Grieksche schrijvers.

Volgens den spreker behooren deze oorkonden bij elkander en sluiten met kleine leemten aan elkander. Zij behandelen het Fayoum met zijn 24 afdeelingen, het meer Moeris en het Labyrinth, dat aan een der uiteinden van het meer te zoeken is.

Om het vergcevorderde uur moeten de heeren Tiele, van Herwerden en de Goeje zich tot het doen van enkele vragen naar aanleiding van het gehoorde bepalen, die door den spreker beantwoord worden. Hij biedt zijne mededeeling voor de Verslagen en Mededeelingen aan, en verzoekt dat

de teekening der handschriften en eene kaart, daaraan zal worden toegevoegd.

Nadat de heer Beets namens de Utrechtsche Zendings-
vereeniging een exemplaar van het Evangelie van Johannes,
vertaald in het Noefoorsch door J. L. van Hasselt en W. L.
Jens voor de boekerij heeft aangeboden, wordt deze verga-
dering gesloten.

OVER
HET KARAKTER VAN HELENA, TER VERKLARING
VAN ODUSSEE IV, vs. 235—289.

BIJDRAGE VAN

C. V O S M A E R.

Een paar tafreelen in den Vierden zang der Odussee, waarin Helena optreedt, hebben ter voorgaande vergadering het onderwerp der scherpzinnige kritiek van ons medelid Dr. Naber uitgemaakt. Eenige tegenstrijdigheden en zonderlingheden in de handeling en voorstelling leidden er toe in die plaatsen verandering aan te brengen en er gedeelten uit te verwijderen.

Wij willen straks die plaatsen, twee bijdragen weder voor de kennis van Helena's karakter, op de keper beschouwen; doch vooraf eenige algemeene opmerkingen.

Zoo de kritiek scheidt, de poësis verbindt; en ik wenschte thans voor een oogenblik uwe aandacht te vragen voor eene poging om wat door kritische outleding onsamenvhangend scheen, door aesthetische en poëtische verbinding weer tot een samenstemmend geheel te maken. Ons medelid Dr. Spruijt heeft er in het algemeen reeds op gewezen, dat het wenschelijk is zulke plaatsen, als de hier besprokene, niet al te reëel op te vatten, doch als poëtisch verhaal, waarin natuurlijk wel geen onverklaarbare onzin gedoogd wordt, maar ook geene logische werkelijkheid te eischen valt.

Bij deze laatste opvatting en beschouwing van een dicht-

werk, en wel een half mythiesch dichtwerk uit ouden tijd, sluit ik mij geheel aan:

Wer den Dichter will verstehn
Soll in Dichters Lande gehn,

en ik meen, dat wij dan de aangevallen voorstelling zeer goed kunnen verklaren en mogen komen tot de slotsom:

Das Wort sie sollen lassen stan.

Tegenover ieder groot kunstwerk wordt de denkende beschouwer in twee richtingen bewogen. Die twee richtingen, die zich bij den denkenden individu voordoen, zijn ook in de verschillende tijden en eeuwen waar te nemen. De naieve overgave die bewondert en geniet, maakt plaats voor een kritiesch onderzoek, dat ontleedt om te kennen en te doorgronden. Dit heeft evenzoo plaats bij den individu. Men vangt aan met onverdeelde aandoening, hetzij van tegenzin, hetzij van bewondering. Dan komt allengs het onderzoekend en ontledend oordeel. Doch daarbij kan noch mag men blijven staan. Een kunstwerk is een geheel, wel uit een samenstel van aandoeningen en opmerkingen geboren, maar in den kunstenaar tot een geheel geworden. Daarom moet ook de beschouwer diezelfde eenheid — waarvan hij zich, om te ontleden en nader te doorgronden, eene poos had verwijderd, — weer in zich zelve herstellen, om het *geheele* kunstwerk, zooals de maker het gevoeld, begrepen en gegeven heeft, te waardeeren.

Intusschen alle menschelijke ervaring en kennis heeft zich in takken gesplitst, omdat de stof allengs te uitgebreid wordt om altijd door ieder in haar geheel te worden omvat. Zoo zien wij ook ten aanzien van kunstwerken — beeldende zoowel als geschrevene — twee richtingen ontstaan, die wel eens strijden, doch wier verzoening noodig is en ook niet tot de onmogelijkheden behoort. Bij de eene treedt de kritiek, het ontledende onderzoek, de wetenschap op den voorgrond, bij de andere de synthetische aesthetische waardeering. Beiden hebben haar recht; doch beiden kunnen elk-

ander aanvullen en elkanderen nut doen. De slotsom van beider samenwerking strekt tot de volle waardeering van het kunstwerk.

Zonder kritiek blijft de waardeering van een kunstwerk naief en ongegrond: maar ook, zonder aesthetiek, het *meê-* en *navoelen* met den kunstenaar, loopt de waardeering gevaar. De kritiek is de ervaren horlogemaker, die raderen en spillen *uit* elkaar neemt, maar er moet ook een horlogemaker zijn, die ze weer *in* elkander zet. Anders »komt het horloge niet tot zijn recht», — zooals het tegenwoordig heet! De schoone en diepe kritische wetenschap, die vaak het verstand voor zich heeft, bezit veel verleidelijks, maar zij heeft ook hare gevaren. Bilderdijk heeft, bij eene beschouwing van Ossians gedichten, ergens duidelijk weten aan te toonen, waar zich regels in een dier gedichten bevonden, die onecht moesten zijn, en hij deed dit met groote gewisheid. Intusschen weten wij *nu*, dat de *heele* Ossian niet echt is. Ik haal dit niet aan uit verlangen, om ten aanzien van Homeros tot zulk eene negatie te komen, maar alleen om de gevaren der methode te doen zien. Ik wensch eene tegenovergestelde uitkomst, en die kunnen wij verkrijgen, *mits* wij de *oude* poëzie beschouwen in *ouden* geest. In dit opzicht staan wij nieuweren ver boven de oude uitleggers. De vergelijkende studie der verschillende mythologieën, en het indringen in de wording der oude sagen, verdichtselen en poëmen, heeft ons hun aard en wezen doen kennen. Wij begrijpen, zonder aanstoot, wat er ruws, vreemds, fantastiesch en tegenstrijdigs is in gedichten als Edda-liederen, Niebelungen, Roelandslied: wij verklaren Dante niet uit een oogpunt van logica en werkelijkheid.

Zien wij in de twee deelen van Faust tegenstrijdigheden, sporen van eene oudere en latere opvatting — b. v. in den Erdgeist, in Mefisto en in Faust zelve — wij zullen die gedeelten er niet als onecht uit verwijderen. Shakespeare is een ander voorbeeld: — wat zou er van Hamlet te recht komen, als wij daarin *onze* logica vorderden? En Macbeth? Toen Eckermann daarin tegenstrijdigheden aanwees, antwoordde Goethe — en vergunt mij, dat ik dit aanhale, omdat

de groote meester zoo juist uitdrukte, hoe wij zulk een gedicht te beschouwen hebben:

»Ueberall,“ zoo besloot Goethe zijn antwoord, »sollen wir es mit dem Pinselstriche eines Malers oder dem Worte eines Dichters nicht so genau und kleinlich nehmen. Vielmehr sollen wir ein Kunstwerk, das mit kühnem und freiem Geiste gemacht worden, auch wo möglich mit eben solchem Geiste wieder anschauen und geniessen.

. . . . diese Worte sind bloss rhetorischer Zwecke wegen da und wollen weiter nichts beweisen, als dasz der Dichter seine Personen *jedesmal* das reden lässt, was eben an *dieser* Stelle gehörig und wirksam ist, ohne sich viel zu bekümmern ob diese Worte vielleicht mit einer anderen Stelle in scheinbaren Widerspruch gerathen möchten. —

Shakespeare sah seine Stücke als ein Lebendiges an, das man nicht festhalten und im Einzelnen bekritteln könnte, und wobei es bloss darauf ankam, immer nur im *Gegenwärtigen Moment wirksam und bedeutend* zu sein“. —

Dat is ook de verklaring van zoo menige plaats in Homeros' zangen. En laat ik nu nog eene aanhaling mogen doen, om niet alleen het oordeel van eenen dichter, maar ook dat van eenen der nieuwste geleerden te vernemen. Ik bedoel wat Römer in 1879 schreef in Die exegetischen Scholien der Ilias in Cod. Venet. B.:

»Die Homerische Poesie ist im einzelnen einfach, gibt sich einfach und will auch in der einfachsten Weise gefasst und genossen sein. Nur in dem lebendigen Nachfühlen, in dem lebendigen Ergreifen der Einfachkeit im Einzelnen liegt das All des Genusses und Verständnisses. Eine solche Poesie verträgt am allerwenigsten das unnatürliche *Pressen* des *einzelnen Wortes* und Ausdruckes —“.

Na deze algemeene beschouwing de bizondere. Wij zijn aan het hof van Menelaos, in zijn paleis, waar Telemachos komt, om naricht over zijn vader in te winnon. Voor dat het maal begint, wordt er over Odusseus gesproken. De herinnering van a wat zich daaraan vastknoopt, wekt aller droefheid.

Weenend zat Zeus' dochter, de Argische Helena, zwijgend;
 Weenend Telemachos mede, en Atreus' zoon Menelaos.
 Nestors zoon kon zelf uit zijn oog niet weeren de tranen. —

Zoo zijn allen reeds door aandoening geprikkeld, tot Peisistratos zegt: »Kom, laten wij liever niet treuren bij het avondmaal", en zij den maaltijd begonnen.

Doch iets anders bedacht nog Helena, dochter Kronioons,
 Want bij den wijn dien zij dronken vermengde zij haastig
 een middel,
 Pijnen en droefheidstillend en rampspoed doende vergeten.
 Al wie proefde die kruiden, gevoegd bij den wijn in het
 mengvat,
 Zoude dien ganschlijken dag geen traan op zijn wangen
 gevoelen,
 Ja zelfs niet als een moeder of vader hem ware gestorven.

Gij ziet, wij zijn al een eind weegs buiten de werkelijkheid. Nu spreekt Helena hun toe, en zij begint met hare gewone filosofie:

. De godheid wisselt haar gaven;
 Zeus toch zendt ons het goed en het kwaad; want alles
 vermag hij —
 Welaan blijft thans zitten ten maal in ons huis, en verheugt u
 Onder gesprek, en ik zal iets thans wel voegend verhalen.

En nu vertelt zij, wat zij *éouxóra* noemde, dat is, een woordje op zijn pas, iets aangenaams, met bepaalde bedoeling; zij vertelt, hoe Odysseus als slaaf vermomd eens in Troja kwam, aan niemand verdacht; maar »ik enkel herkende hem". Zij was nieuwsgierig om iets van hem te hooren, maar listig ontweek hij dat. Doch nu geeft zij hem een bad, zalft hem, en geeft hem kleederen — *nú* was de toestand veranderd, *nu* was hij haar *gast*, en was er tusschen hen de heilige verhouding geboren, die den gast onschendbaar maakt. Zij zweert hem dan ook met krachtigen eede, hem niet te zullen verraden, — doch met één voorbehoud, dat wij ons

moeten herinneren omdat het later te pas komt. Zij zweert namelijk, dat zij hem niet zal verklappen, *vóór* dat hij zal zijn teruggekeerd naar de snelle galeien en tenten. Odysseus volvoert zijn toelag, wint de noodige berichten in en keert terug, na verscheidene Trojanen gedood te hebben. Jammerden daarover de andere Trojaansche vrouwen, niet *ik*, zegt Helena, want reeds was er in mijn hart een omkeer; ik betreurde mijne dwaling — waartoe Afrodite mij had verleid — en ik verlangde weer naar

. mijn ega

Hem wien er niets ontbreekt aan verstand en aan uiterlijk aanzien.

Een vleierend compliment aan Menelaos dat ook mee behoorde tot die *ἐοικότα*, tot die woorden die daar van pas waren, zooals Helena altijd *μῦθοι μελιχιοί* had, die niet minder goed werkten dan de *φάρμακα* in den wijn.

Nu antwoordt Menelaos en vertelt ook iets, wat er in Troja met hem en anderen en Odysseus gebeurde. Zij zaten in het houten paard; daar kwam, nieuwsgierig als zij was, ook Helena kijken, liep er driemaal om heen en kreeg den inval om eenige namen der Achaiërs te roepen en daarbij de stem van hunne vrouwen na te bootsen.

Wat moeten wij hier van zeggen? Ons met ons modern begrip verbazen? Ik geloof het niet. Wij zijn hier geheel in het romantische en wonderbare. Helena kreeg daar een onberedeneerden inval, geheel in overeenstemming met haar zeer veelvoudig en zeer wisselend karakter (waarover later). De mannen in het paard, als echte Grieken met onbesuisde impulsie handelend, dachten er over naar buiten te stormen. Maar toen was het dat de meer beraden Odysseus hen bedwong en, toen Antiklos wilde antwoorden, hem zijn hand op den mond hield tot Helena weer was weggegaan.

Ik vind in dit alles noch zulke tegenstrijdigheden, noch zulke onmogelijkheden, dat wij ze niet gerust kunnen laten staan, zooals zij er staan.

Wat er min gewoons in ligt kunnen wij ten eerste verklaren uit het karakter van Helena, dat zeer veelvoudig is

en zeer wisselend. Helena is de schoone κατ' ἐξόχην: zij is zich bewust van hare bekoorlijkheid maar ook van haar schuld, die zij zich altijd zoo in Troja, als later te Sparta verwijt met de scherpste woorden, zelfs met het woord κῆλον. Haar karakter is vol nuances: eerst laat zij zich door Paris verleiden — later berouwt het haar en zegt zij: o had een storm of golf mij vóór dien tijd weggesleept! Dan wordt echter dat zelfverwijt weer dadelijk verzacht, door de bedenking: ik deed dat eigenlijk niet, maar Afrodite, die het zoo wilde. Telkens wankelt zij. In Troja wilde zij soms vluchten of zich dooden, — toch blijft zij er; want er bestond bij haar ook eenige gehechtheid aan hare nieuwe omgeving — zij had eene eerbiedige liefde voor Priamos, en deze voor haar, die zoo aandoenlijk spreekt in Priamos woord tot haar φίλον τέκος — ὅν τι μοι ἀντίη ἴσσι, ú niet geef ik de schuld, lief kind, maar wel aan de goden. Maar als zij dan weer den moed van Menelaos ziet, en de zwakheid van Paris, die vluchtte, dan leeft in haar weer de hartstocht voor dapperheid en kracht, en doet zij Paris de bitterste verwijten. Naar alle richtingen werd haar gemoed bewogen, — haat, liefde, berouw, verlangen naar huis, berusting, vereering en ook smaad, want vaak werd zij in Troja gesmaad, en vandaar die heerlijke woorden die zij den dooden Hektor wijdde, hem die haar nooit een bitter woord had toegevoegd. Ten slotte, na Troja's val gaat zij met Menelaos mede; hoe zij zich met hem verzoende heeft Quintus zoo aardig beschreven. Ondanks al die avonturen en die wisselingen in haar karakter blijft zij geëerd en ontzien. Fluisterden de Trojaansche grijsaards

Niemand wrake 't voorwaar, dat Trojaan en Achaier in 't
pantser

Zoo lang zoo veel jammren om zulk eene vrouwe verduren,

als Troja gevallen is en Helena daar naar het schip gaat, met neergeslagen oogen, dan is er geen enkle die haar zou durven of willen beleedigen.

Inderdaad dat is de demonische vrouw, die alles betoovert,

wier vorstelijke houding ieder ontzag inboezemt, de *δια γυναικων*.

Dat is geen modern karakter, dat wij naar onze begrippen moeten uitleggen. In de Grieksche karakters in het algemeen, en die uit de heroïsche tijden vooral, vindt men altijd inconsequenties, — en wel daarom, omdat zij niet met kalme redeneering handelen; zij spreken en handelen dadelijk, rechtstreeks zooals de natuur het op het oogenblik ingeeft; even snel tot vreugd als tot tranen bewogen, niet zich vermommend, maar toonend wat zij op het oogenblik voelen. Vandaar bij een zelfden mensch wilde hartstochten en teederheid; wraak, toorn en zachtheid. Vandaar geen geregeld en in bepaalde perken gehouden karakter, maar wat wij inconsequenties zouden noemen. Zoo is ook Helena; en wat er in haar of ten opzichte van haar ook vreemds moge wezen, Göthe heeft als dichter zoo juist gevoeld en gezegd, als antwoord op een kritiesch bezwaar van Faust,

Ganz eigen ist 's mit mythologischer Frau!

Der Dichter bringt sie, wie er 's braucht, zur Schau.

II. In de tweede plaats en ten slotte moet ik nog op een paar bizonderheden wijzen. Wij spraken van het wisselende, wankende, zoo gij dan wilt inconsequente in Helena. Het ergste van dien aard is niet ter sprake gekomen. Als Paris uit het gevecht met Menelaos is teruggekeerd en daar door de zorg van Afrodite op zijn rustbed ligt, geurend en frisch als een jongeling, die ten reidans zal gaan, brengt de godin Helena bij hem. Helena overlaadt hem met verwijten en zegt: waart gij maar liever gesneuveld, en toch, eene poos daarna deelt zij in minne zijn rustbed!

Vreemd oogenschijnlijk, maar niet vreemd, als wij er op letten, dat het Afrodite weer was, die naast haar stond.

Dat gebod en bewerkte de godin en Peitho overreedde haar weer.

Waar wij eene handeling of meening of inval zien ontstaan, hetzij uit aandrift, instinktmatig, hetzij uit redenee-

ring, is het, op zijn Grieksch gezegd, een god of een demon, die ze veroorzaakt. Van daar vaak plotselinge veranderingen, en ook tegenstrijdigheden in de handeling of de gemoedsaandoening van een persoon. Als Achilleus verwoed Agamemnoon wil neerhouwen en zijn zwaard reeds uit de schede begint te trekken, — komt er een nader inzicht in hem op, mythiesch aldus uitgedrukt, dat Athene hem van achter bij zijn haar trekt en hem zegt: beteugel uw toorn.

Telkens wanneer een van de helden op eens een inzicht krijgt, of van zijn besluit terugkeert, is het Athene, Apollon, of *Θέος* of *δαίμων*, die dat te weeg brengt.

Als Helena op eens een zacht verlangen voelt naar haar eersten man en ouders, dan is het Iris, die haar dit geeft.

En zoo zijn er ook in het besproken verhaal van Menelaos twee opmerkelijke bijzonderheden, die bij de kritische afkeuring van dat verhaal, niet zijn in het oog gehouden.

Als Menelaos vertelt, dat Helena ook naar het houten paard kwam kijken, zegt hij — en dit staat er gewis niet zonder opzet bij:

. . . . *κελευσίμεναι δέ σ' ἔμελλεν*
δαίμων, ὃς Τρώεσσιν ἐβούλετο κῦδος ὀρέξαι

De aoristus is hier ook niet zonder beteekenis. De meening en de opvatting van Menelaos was dus duidelijk deze: toen gij dat deedt, moet er zeker de een of andere demon geweest zijn, die u, om de Trojers te bevoordeelen, tot die daad aandreef. En dan staat er nog een kleine trek bij:

»immers ook Deïfobos volgde u"; Helena was alzoo onder het oog van iemand, die haar als bewaakte.

Even als nu een demon Helena dreef tot die daad, die de mannen in het paard in gevaar had kunnen brengen, even zoo was het weder eene godheid, die dat voorkwam, want ten slotte zegt Menelaos:

σε νόσφιν ἀπήγαγε Παλλὰς Ἀθήνη.

Alzoo, wat er voor ons bevreemdends in Helena's handel-

wijze mocht zijn, wordt, naar Grieksche opvatting, volkomen verklaard door den invloed van goddelijke werking in den mensch.

Mij dunkt, dat hiermede de bezwaren zijn opgelost en ook deze, evenals andere dergelijke plaatsen der Homerische poëzie moeten worden behouden.

TOT VERKLARING EN KRITIEK
VAN BOEK VII EN VIII
DER NATUURBESCHRIJVING VAN PLINIUS.

BIJDRAGE VAN

J. C. G. B O O T.

In de vierde eeuw zond Symmachus aan Ausonius eenige boeken der *Naturalis historia* van Plinius, die hij voor hem had laten afschrijven en verontschuldigde zich in een bijgevoegd schrijven over de menigte fouten, die de onnauwkeurige afschrijver daarin gemaakt had ¹⁾. Andere kopieën van het geheele werk of van gedeelten, die bewaard zijn gebleven en vooral door L. von Jan en Julius Sillig vrij nauwkeurig vergeleken zijn, wemelen evenzeer van fouten, en na al wat door oudere en nieuwere geleerden gedaan is om den tekst te herstellen, blijft er nog veel te doen over.

Toen ik vele jaren geleden het zevende boek, dat de anthropologie bevat, en het achtste, waarin over viervoetige zoogdieren gehandeld wordt, met aanstaande medici las, stuitte ik telkens op zwarigheden, en zocht die door aanwijzing van het taalgebruik van den schrijver, voorzooover ik daarmede bekend was, of door verandering van den tekst, weg

¹⁾ Zie Symmachi Epist. I. 24: Symmachus Ausonio S. Si te amor habet *Naturalis historiae*, quam Plinius elaboravit, et tibi libellos quorum praesentanea copia fuit, in quis, ut arbitror, opulentae eruditioni tuae negligens veritatis librarius displicebit. Sed mihi fraudi non erit emendationis incuria; malui enim tibi probari mei muneris celeritate, quam alieni operis examine. Vale.

te nemen. De kritische uitgave van J. Sillig ¹⁾ werd daarbij ten grondslag gelegd. Later heb ik de opmerkingen van C. L. Ulrichs ²⁾, van Joh. Muller ³⁾ en van enkele anderen bij mijn commentaar opgeteekend. Onlangs die papieren doorbladerend vond ik daarin, bij veel wat mij nu verwerpelijk schijnt, enkele gissingen, die misschien verdienen aan de vergetelheid ontrukkt te worden. Wat mij na zorgvuldig onderzoek waar of althans waarschijnlijk voorkomt, wensch ik U mede te deelen. Ook als ik het doel niet tref, kan het nuttig zijn scherper oogen daarop te richten.

't Schijnt dat Plinius bij zijn leven alleen de eerste tien boeken van zijn werk heeft uitgegeven, en dat de overige zeven en twintig boeken na zijn dood door zijn neef den jongeren Plinius zijn wereldkundig gemaakt. Dit blijkt uit de onderschriften van boek XI en XII in het oudste der volledige handschriften, den codex Riccardianus te Florence, *editus post mortem* ⁴⁾. Maar de tekst van het zevende en achtste boek is evenwel niet helderder en zuiverder dan die der overige boeken. De schuld ligt gedeeltelijk bij den schrijver, gedeeltelijk bij de afschrijvers. Plinius had ontzettend veel gelezen en veel geschreven, maar ondanks zijne taalkennis verwaarloosde hij zijn stijl. In dat opzicht kan hij niet van duisterheid, gezochtheid en gezwollenheid vrijgesproken worden. Daaruit volgt dat veel, wat den lezer hindert en stoort, bij nadere kennismaking met den auteur blijkt wel zoo, als het in de beste handschriften bewaard is, uit zijne pen gevloeid te zijn. Dit moet ons bedacht-

¹⁾ C. Plinii Secundi Nat. hist. libri XXXVII. Recensuit et comm. crit. indicibusque instruxit Julius Sillig. Hamburgi et Gothae, VIII voll. 1851—1858.

²⁾ Zie zijne Epikritische Bemerkungen ueber das siebente Buch in het Rhein. Museum f. Philologie XVIII. S. 527—536, de Vindiciae Plininae, Erlangen 1866. S. 119—150 en de Chrestomathia Pliniana. Berlin 1857.

³⁾ Zie zijne Emendationen zur Nat. hist. des Plinius in de Sitzungsber. der Kais. Akademie des Wiss. te Weenen. B. 86. S. 191—210.

⁴⁾ Dezelfde woorden staan in het voortreffelijke Bamberger handschrift in de opschriften van boek XXXIV—XXXVII.

zaam maken in de kritiek, daar wij anders gevaar loopen den schrijver iets anders te laten zeggen, dan hij wilde, en verdienen gerangschikt te worden onder de onkundigen, van welken Quintilianus schrijft, *dum librariorum insectari volunt inscientiam, suam confitentur* ¹⁾).

Laat mij dit met enkele voorbeelden aantonen. Reeds de eerste paragraaf van het zevende boek geeft daartoe gelegenheid. Nadat de schrijver gemeld heeft dat hij nu zal overgaan tot de beschouwing der levende wezens, gaat hij dus voort: *Principium iure tribuetur homini, cuius causa videtur cuncta alia genuisse natura, magna saeva mercede contra tanta sua munera, non sit ut satis aestumare parens melior homini an tristior noverca fuerit*. Van Dalechamp af tot op onze dagen hebben sommigen bezwaar gevonden in de woorden *magna saeva mercede contra tanta sua munera*, en daar hunne veranderingen mij niet bevielen, heb ik vroeger *magna saepe mercede contristans sua munera* daarvoor in de plaats gesteld. Noodelooze moeite. Wat de handschriften geven is onberispelijk. *Saeva*, de nominativus, slaande op *natura* is door Plinius tusschen de ablativi *magna mercede* ingeschoven met hetzelfde jagen naar eene sierlijke uitdrukking, die hem IV. 88 liet schrijven: *Pars mundi — densa mersa caligine*. Plinius kende de gedichten van Vergilius goed en kan daarbij gedacht hebben aan Aen. III. 414 *Haec loca — vasta convulsa ruina*, aan v. 590 *maeie confecta supremā*, of aan V. 556 *Omnibus in morem tonsa comā pressa coronā*. Daar de natuur *cuncta alia* ter wille van den mensch heeft voortgebracht, mocht hij niet alleen van hare gaven spreken, maar kon die *tanta sua munera* noemen. Volgens zijne sombere levensbeschrijving, die in de geheele inleiding van dit boek § 1—6 zich uit en meermalen bij hem terugkeert ²⁾, was de natuur *saeva magna mercede* d. i. uitermate streng, hoog

¹⁾ Inst. orat. IX. 4, 39.

²⁾ B. v. VII, 130: *Si verum facere iudicium volumus ac repudiata omni fortunae ambitione decernere, nemo mortalium est felix*. II. 25—27. XXVIII. 9.

loon vorderend ¹⁾ en twijfelde hij of zij meer verdient eene *bona parens*, dan wel eene *tristis noverca* genoemd te worden.

In VII. 23 geeft R: *horum supra centum viginti milia fuisse prodente se scribit Ctesias* enz. De schrijver van het Toledo handschrift (T), die meermalen wat hem duister was door coniecturen trachte op te helderen, veranderde *prodente se* in *produnt esse*, maar verzuimde het voorafgaande *fuisse* weg te laten. Dezelfde liet in VIII. 194 eene soortgelijke uitdrukking ongemoeid: *Lanam in colu et fuso Tanaquilis — in templo Sancus* ²⁾ *durasse prodente se auctor est M. Varro*. Hoe pleonastiesch de uitdrukking schijnt, zij is volkomen juist, mits men *prodente se* met de voorafgaande verba *fuisse* en *durasse* verbindt. Ctesias schrijft dat er meer dan 120,000 van die menschen leefden, toen hij dat meldde; Varro getuigt, dat de wol in den tempel van Sancus nog bestond, toen hij het opgaf ³⁾.

Nog een voorbeeld. In § 92 rekt Plinius het geen roem voor C. Iulius Caesar, dat hij bijna twaalfhonderdduizend menschen heeft doen sneuvelen, *tantam etiam coactam humani generis iniuriam*. Hierbij teekende Salmasius ⁴⁾ aan: »Haec verba qui mihi explicet quaero. Sed quaerendus potius qui emendet. Hoc enim indigent. Lego: »tantum etiam coacta in humani generis iniuria". Ik vind de woorden aldus veranderd minder verstaanbaar dan de overgeleverde tekst. Plinius heeft dien acc. als appositie aan de

¹⁾ De uitdrukking *magna mercede* wordt in dezelfde beteekenis gebezigd door Cicero Tusc. III. 12. Nam istud nihil dolere non nisi magna mercede contingit. Ep. ad Fam. I. 9, 3 gaudeo (te) cum fidem cognosce hominum non ita magna mercede, quam ego maximo dolore cognoram.

²⁾ Deze genetivus, door de beste handschriften gewaarborgd, is door Sillig te onrechte verworpen, en door het meer gewone *Sanci* vervangen. De naam is uit de Sabynsche taal ontleend volgens Aelius Stilo bij Varro de ling. lat. V. 66.

³⁾ Voorbeelden van dergelijke ablativi van het participium praesens zijn menigvuldig bij Tacitus. Zie Draeger, hist. Syntax d. lat. Sprache. § 579.

⁴⁾ Zie zijne Pliniana excoitationes in Solinum. Trai. ad Rh. 1689. p. 35 b E.

milia hominum occisa proeliis toegevoegd, en beknoptelijk voorgesteld, wat hij ook op deze wijze had kunnen uitdrukken: *quum tantam humano generi iniuriam intulerit, etiamsi ad eam inferendam coactus sit.*

Niet overal levert de naar handschriften vastgestelde tekst een gezonden of althans dragelijken zin; in vele gevallen vordert hij verbetering. Er zijn plaatsen, waar die zonder eenigszins gewaagde kuur niet te vinden is, maar somtijds ligt zij zoo voor de hand, dat men zich verwondert, dat die niet allang gevonden is. Van dezen aard is, als ik mij niet vergis, mijne herstelling van een vijfial plaatsen.

In de schitterende lofspraak op Cicero, die wij in § 116 en 117 lezen, hebben de woorden »*quo (te insigni praedicem) potius quam universi populi illius gentis amplissimo testimonio*” terecht aanstoot gegeven. Evenmin als een onzer schrijvers kan spreken van het geheele volk onzer natie, evenmin kon een Romein *gens* van *populus* afhankelijk maken. Detlefsen en Madvig zoeken in *gentis* een participium; gene wilde lezen *sciscentis*, deze met minder afwijking en beteren zin *vigentis*¹⁾. Ik geloof met Urlichs dat twee woorden van hun plaats zijn gekomen, maar neem zijne gissing niet aan. Terwijl hij de woorden *universi populi* plaatst achter de drie regels vroeger voorkomende woorden *ceterae terrae*²⁾ en daarmede een vrij duistere zin doet ontstaan, zet ik *illius gentis* in den voorgaanden regel en lees: »Sed quo te, M. Tulli, piaculo taceam quove maxime excellentem *illius gentis* insigni praedicem? quo potius quam universi populi amplissimo testimonio” cet. Bij dit laatste kan Plinius aan de woorden van Cicero uit de tweede rede over de akkerwet § 7, se universi populi Romani iudicio consulem esse factum, gedacht hebben³⁾.

¹⁾ Advers. crit. II, p. 525.

²⁾ Vind. Plin. p. 128.

³⁾ Mocht iemand twijfelen aan de constructie van den genetivus bij *maxime excellentem*, dan kan een plaats van Velleius Paterculus II. 41

Unus hominum ad hoc aevi Felicis sibi cognomen adseruit L. Sulla, civili nempe sanguine ac patriae oppugnatione adoptatus, staat in de beste uitgaven volgens HSS. te lezen VII. 137. Salmasius schreef *adoptatum* en teekende daarbij aan: »Inepte vulgo *adoptatus*, ut ad Sullam referatur. Quod est absurdissimum" ¹⁾. Toch vindt *adoptatus* verdedigers, zooals Urlichs die in de Chrestomathia Pliniana zegt: »Sulla nahm nach der besiegung seiner feinde zugleich mit der lebenslänglichen Dictatur den beinamen Felix an, wie ein adoptierter den zunamen seiner neuen gens. Der bürgerkrieg und die proscriptionen werden also mit den adoptivvater verglichen". Hij bedacht daarbij niet, dat als de burgeroorlog en de proscriptie Sulla tot zoon hadden aangenomen, de bijnaam aan haar ontleend moest zijn en niet Felix kon worden. Men moet of met Salmasius *adoptatum* d. i. *assumptum* schrijven, of met mij *adoptatus* veranderen in *adeptus*.

VIII. 36 vertelt Plinius naar Metrodorus dat in Pontus zoo groote slangen gevonden worden, »*supervolantes ut quamvis alte perniterque alites haustus abreptas absorbeant*". Zoo schrijft Sillig volgens handschrift R. De meeste uitgevers geven naar een vrij goed, maar sterk geïnterpoleerd handschrift te Parijs, codex d, *haustu raptas*. Uit R. blijkt dat *haustu subreptas* veeleer voor de ware lezing te houden is.

Van de ezeliinnen wordt VIII. 169 verhaald dat zij grooten angst voor water hebben. Onder meer bewijzen ook dit, dat wie tot kudden behooren geen ander water drinken dan dat, waaraan zij gewend zijn: *nec nisi adsuetos potant fontes quae sunt in pecuariis*. Ten slot wordt als iets nog sterkers vermeld: *Mirumque dictu sitiunt et si mutantur aquae ut bibant cogendae exorandaeque sunt*. Met het oog op het voorafgaande geloof ik dat hier niet van eene *mutatio aquarum*, maar van schudden van het water spraak is, waardoor het troebel wordt. Ik schrijf dus *si moventur aquae* ²⁾.

hem gerust stellen, waar C. Caesar *forma omnium civium excellentissimus* genoemd wordt.

¹⁾ Exerc. Plin. p. 39 b. B.

²⁾ „In der Wahl des Getränkes ist der Esel sorgsam; denn er rührt

Plinius, die zelf geen abel en vlijtig natuuronderzoeker was, maar uit tweeduizend boekrollen zijn encyclopaedisch werk heeft samengesteld ¹⁾, is daarbij niet altijd nauwkeurig en met oordeel te werk gegaan. Bij gevolg komen vele ongerijmdheden onder zijne berichten voor. Maar 't gaat te ver, als men hem laat zeggen VIII. 170: *asino moriente visu celerrime id genus deficit*. Als het ezelras het aflegde wanneer het een ezel zag sterven, dan zou het lang voor den tijd van Plinius verdwenen zijn. Met de vernuftige gissing van Salmasius *lalisionum oriente usu celerrime id genus deficit* ²⁾ kan ik mij niet vereenigen, vooral omdat dan aan *genus*, dat bij Plinius meermalen voor *ras* gebruikt wordt, een geheel andere zin moet gegeven worden. Hardouin heeft bijna het ware gevonden. Er gaat vooraf dat Maecenas jongen van muilezelinnen aan zijne gasten voorzette en dan volgt onmiddellijk vóór de aangehaalde woorden: *post eum interiit auctoritas saporis*. Men moet schrijven: *post eum interiit auctoritas saporis asinino* ³⁾. *Moriente visu* ⁴⁾ *celerrime id genus deficit*: »na hem heeft de ezellekernij zijne waarde verloren. Als het gezicht hun begeeft, legt dit ras het heel spoedig af". Iets soortgelijks wordt in § 206 van de varkens bericht: *sues oculo amisso putant cito extinguere*. De vraag of deze opmerking waar is, laat ik ter beantwoording aan meer bevoegden over. Wat den ezel betreft is het gezegde zeer

kein Wasser an, welches trübe ist; salzig, brakig darf, rein muss es sein. In Wüsten hat man oft sehr grosse Noth mit dem Esel, weil er alles Durstes ungeachtet nicht von den trüben Schlauchwasser trinken will." Brehms Thierleben. Erste Abth. III Band. S. 43.

¹⁾ Zie de Praefatio § 17: *Viginti milia rerum dignarum cura lectione voluminum circiter duum milium — ex exquisitis auctoribus centum inclusimus triginta sex voluminibus*.

²⁾ Exerc. Plin. p. 239 b. A.

³⁾ Salmasius schrijft: *«Libri habent: Asinino moriente viso»*. Het adiectivum duidt aan wat van ezels komt en komt ook voor XVII. 54 en XIX. 138, waar Plinius mest van ezelsdrek *simum asininum* noemt, en XX. 193 *lac asininum*. — Men vergelijke voor de constructie XIV. 62 *nec ulli vino maior auctoritas*, zooals in het palimpsest van Verona geschreven staat. Sillig heeft te onrechte *in vino* in zijn tekst behouden.

⁴⁾ Verg. VII. 168: *praemoritur visus*.

waarschijnlijk. Want het is bekend dat dit dier, als het de lasten van den onderdom gevoelt, gewoon is een einde aan zijn leven te maken.

De veranderingen van den tekst, die ik nu wensch voor te stellen, zijn meer aan bedenking onderhevig.

Als Plinius over het geheugen en het verlies van dat vermogen handelt, eindigt hij VII. 90 met deze woorden: *Itaque saepe deficere temptat ac meditatur vel quieto corpore et valido*. Salmasius¹⁾ oordeelend dat deze woorden geen goeden zin opleveren, wil lezen: *Itaque se reficere temptata meditatur* cet. Eene vergezochte verandering, die in den samenhang niet past. Vooraf gaan voorbeelden van personen, die door eenig ongeval of door ziekte hun geheugen verloren hebben. Dan volgt, dat zelfs bij een kalm en gezond lichaam het geheugen dikwijls te kort schiet, *saepe deficere temptat*. Onnoodig was het daarbij te voegen *ac meditatur*. Zal Plinius daarvoor niet geschreven hebben: *ac hebetatur*? of, als men het gebruik van *ac* vóór de *h* niet wil toelaten *atque hebetatur*²⁾? Ter loops merk ik op, dat in de volgende woorden: *»somno quoque serpente amputatur, ut inanis mens quaerat ubi sit loci*” niets moet veranderd worden. *Amputatur* drukt krachtig uit wat de schrijver bedoelt. Als de slaap ons bevangt, wordt het geheugen afgesneden en onze geest beseft niet waar het gebleven is.

Als een voorbeeld van de wisselvalligheid der fortuin wordt VII. 134 M. Fidustius aangehaald, die tweemalen vogelvrij verklaard is, eerst door Sulla, later door Antonius. Dit wordt aldus verhaald: *(Fortuna) servavit proscriptum a Sulla M. Fidustum senatorem annis XXXVI; sed iterum proscriptus; superstes Sullae vixit, sed usque ad Antonium*. Sillig verwerpt terecht de vermetele coniectuur van Pintia-

¹⁾ Exerc. Plin. p. 36 b F.

²⁾ Even als Orelli in Vell. Pat. II, 105, 2. voor het bedorvene *athilam* in Amerbachs afschrift, waaruit in de editio princeps *ac hilarem* gemaakt was, *atque hilarem* heeft geschreven.

nus en wil de *structura elumbis* dezer woorden herstellen door in plaats van *proscriptus* te schrijven *proscriptura*. Hij heeft mij niet overtuigd dat Plinius zoo geschreven heeft. De samenhang wordt veel beter, als men leest: — sed iterum *proscripsit, cum superstes Sullae vixisset usque ad Antonium*. Mocht iemand zich ergeren aan de uitdrukking *Fortuna proscripsit*, hij bedenke dat de Romeinen haar als eene godin vereerden, dat zij bij Vergilius *Fortuna omnipotens* genoemd wordt ¹⁾, en hij raadplege ten overvloede wat Plinius zelf II. 22 en 23 over haar heeft geboekt. Met *annis XXXVI* wordt aangeduidt hoeveel tijd er tusschen de eerste en de tweede proscriptie verlopen is ²⁾. Maar het cijfer is onjuist. Van 672 U. C., toen Sulla dictator was tot 711 toen de driemannen hunne vijanden vogelvrij verklaarden, zijn 39 jaren. Derhalve moet er III bijgevoegd worden.

Onder de ontelbare rampen, die het menschedom treffen rekent Plinius VII. 169 de koorts, door hem *pestifer calor aut rigor* genoemd, die op bepaalde uren of na twee of drie dagen, zelf na veel langer tijdverloop, terugkeert. Dan volgt deze raadselachtige zin: *Atque etiam morbus est aliquis per sapientiam mori*. Sillig teekende daarbij aan dat alle voorgestelde coniecturen overbodig zijn, daar Mercurialis, Dalechamp, J. J. Scaliger en Salmasius geleerd hebben dat hier spraak is van waanzin, *opēvritis*, en daar de woorden *sapientiae aegritudine* in § 171, die verklaring tot volkomen zekerheid verheffen. Ik vrees dat Sillig zich door die beroemde namen heeft laten verschalken. De drie eerstgenoemden bewijzen niets, maar nemen aan dat Plinius phrenesie bedoelt; Salmasius schrijft aan Joh. Beverwijk te Dordrecht, die zijn oordeel over deze plaats gevraagd had »non video qui tibi possim satisfacere, qui nunquam mihi super ea fecerim satis" ³⁾ en eindigt na een lang vertoog over de waarschijnlijke beteekenis der woorden, met de bekenitenis: »Multa

¹⁾ Aen. VIII. 334.

²⁾ Zie over den Ablativus in die beteekenis Madvig's lat. Spraakl., § 255, Aanm. 3. Draeger's hist. Syntax, § 224, 10.

³⁾ Cl. Salmasii Epist. L. I. p. 79.

dixi et nihil fortasse dixi. Tui facio iudicii an scopum attigerim" ¹⁾). Toen Beverwijk door die verklaring niet bevredigd was, kwam Salmasius in een later schrijven er op terug en legde daarbij de betuiging af, dat deze plaats stellig onder de *σκληρά*, d. i. onverklaarbare plaatsen, van Plinius moest gerekend worden. Hij toont zich daarin niet afkeerig van de meening dat *mori* moet wegvallen, maar blijft *per sapientiam* uitleggen door *διὰ φρενίδος* ²⁾). Of Beverwijk daarmede genoeg genomen weet ik niet, maar wel dat zij mij onaannemelijk voorkomt. Toegegeven dat *sapientiae aegritudo* eene *νόσος τῶν φρενῶν*, *φρενίτις*, delirium, waanzin, in § 171 beteekent, wat bewijst dat voor de gepastheid der woorden *per sapientiam mori*? en hoe kan *mori*, op welke wijze dat ook plaats vinde, *morbus aliquis* genoemd worden? Daar komt bij dat er tusschen deze passage, zoo wel met het voorgaande als met het volgende: »*Morbis enim quoque quasdam leges natura posuit*'' geen de minste samenhang te vinden is, terwijl toch het redengevende *enim*, dat alle handschriften bewaren, bewijst dat die samenhang moet bestaan.

Derhalve moeten de woorden bedorven zijn. Door menige geleerde is eene poging gedaan de ware lezing te gissen. Ik vond noch bij Harduinus, noch bij later gemaakte conjecturen, die Ajasson de Grandsagne opgeeft ³⁾, iets bruikbaar, maar geloof met twee zeer geringe veranderingen iets te kunnen geven, dat een goeden zin oplevert en in den samenhang past. Ik lees: »*Atque etiam morbis est aliquis per patientiam mori*'''. Tot verklaring diene het volgende: 1°. *aliquis* is de saamgetrokken vorm van den dat. *aliquibus*, even als II. 131 *ut aliquis placere ostendimus* en XXXVI. 12 *in tantum ut credatur aliquis ad laqueum eos compulsisse*. 2°. *mor-*

¹⁾ Ibidem p. 81.

²⁾ T. a. p. 86.

³⁾ Zie zijne uitgaaf van Plinius, vol. III, p. 197 en 198. Paris 1827, waar ook wordt opgegeven wat Harduinus in zijne Notae onder N^o. CXLII geboekt heeft. Een programma van J. M. Peter over deze plaats, dat in 1836 te Múnnerstadt uitgegeven is, vermeld in Engelman's Bibl. Scriptt. class. ed. septima, is mij niet in handen gekomen.

bis est mori of ook *ut moriantur* is eene meermalen, vooral bij dichters, voorkomende uitdrukking, waarbij *est* met den infinitivus of met *ut* dient tot omschrijving van het verbum¹⁾. *Morbis est aliquibus mori* is zooveel als: *Aliqui morbi moriuntur, deficiunt*.³⁰ het ondragelijke *per sapientium* heb ik veranderd in *per patientiam*²⁾, dat een goeden zin oplevert, als men het niet op het logisch subjeet van den zin *morbis*, maar op het subjeet waarvan in het voorgaande sprake is, *omnes* namelijk *homines*, dat in den dativus *reliquis omnibus* ligt besloten, laat slaan.

Derhalve ontstaat deze zin: En zelfs gebeurt het dat enkele ziekten ophouden door haar te dragen, of enkele ziekten houden op, als men die slechts geduldig draagt. Uitmunten sluit zich het volgende daaraan: Want de natuur heeft ook voor ziekten zekere wetten gemaakt, bijv. dat de derdendaagsche koortsen nooit met den kortsten dag noch in de wintermaanden beginnen, dat sommige ziekten na het zestigste levensjaar niemand treffen, dat andere met de kindsheid eindigen, dat oude lieden niet vatbaar zijn voor de pest.

VIII. 32. wordt het gevecht van kolossale slangen met indische olifanten verhaald en ten slot gezegd: *commoritur ea dimicatio victusque corruens complexum elidit pondere*. Plinius die meermalen een nomen abstractum in plaats van het concretum bezigt³⁾, kan zoo geschreven hebben, maar daar in het beste handschrift R. in plaats van *dimicatio* oorspronkelijk geschreven is *addimicantes*, komt het mij waarschijnlijk voor dat de ware lezing is: *commoriuntur ita dimicantes*.

VIII. 48. *Varia circa hoc opinio, ex ingenio cuiusque vel casu mulceri alloquiis feras; quippe obviam serpentes extrahit cantu cogique in poenam verum falsumne sit, non vita decreverit*. Plinius mocht *obviam serpentes* schrijven voor *serpentes*,

¹⁾ Zie Lachman op Propert. I. 21, 13. Vele voorbeelden levert Kritze ad Sal. Jug., 110, 3.

²⁾ De verwisseling is niet zonder voorbeeld. Zoo geven in Hor. Sat. I. 1, 38 de handschriften van Cruquius en vele anderen *sapiens*, twee Berner en het tweede van Gotha *patiens*.

³⁾ Zie vele plaatsen opgegeven door Sillig bij XXXV. 176.

quae obviam sunt of eunt, met eene ook door Cicero gebruikte ellipsis ¹⁾). Maar *extrahi*, dat aan slangen die in holen liggen doet denken, is daarmede in strijd. Men kan des noods met Harduinus *obvium* schrijven en zijne verklaring dezer plaats volgen, maar beter dunkt mij, daar Plinius hier blijkbaar aan slangenbezweerders dacht, *obviam* te veranderen in *ubi vim*. De plaats luidt dan alzoo: quippe *ubi vim serpentis extrahi cantu* — verum falsumne sit non(*dum*) *vita decreverit* ²⁾). Ik merk hierbij op, dat *vita* in de beteekenis van de levende personen, de menschheid, ook bij andere schrijvers voorkomt en zeer dikwijls bij Plinius ³⁾).

Aan de kameelen wordt VIII. 68 *velocitas inter equos* toegekend. Dit levert geen zin. Salmasius schreef: *his velocitas ut equis* ⁴⁾), hetgeen willekeurig en onwaar is. In codex R. staat *in equos*, in T. *in equis*. Dit geeft mij aanleiding tot het vermoeden, dat de ware lezing zal zijn: *velocitas inaequalis*, waarmede het volgende: *sed* (liever *et*) *sua cuique mensura sicuti vires* niet in strijd is. De snelheid der kameelen is ongelijkmatig en regelt zich naar ieders maat en krachten.

VIII. 169. Op de hierboven besproken woorden volgt: *nec nisi spatiosa incubitat laxitas*. Dit beteekent niets. Budaeus veranderde *nec nisi spatiosa incubitant laxitate*. Urlichs gevoelde het bezwaar, dat in het verbum gelegen is. Want *incubitare* is even als *incubare*, op iets liggen ⁵⁾). Hij slaat

¹⁾ B. v. ad Att. IV. 16, 12 (18, 4); huic obviam Cato et Servilius praetores ad portam.

²⁾ Vg. XXVIII. 19. Credunt non pauci etiam serpentes ipsas recanere et hunc unum illis esse intellectum contrahique Marsorum cantu etiam in nocturna quiete.

³⁾ B. v. in de Praefatio § 17. II. 26. VIII. 147. XVII. 9. XXVIII. 6. XXXIII. 123. XXXIV. 1.

⁴⁾ Exerc. Plin. p. 693 b E.

⁵⁾ Om eene dergelijke reden vermoed ik dat VIII. 145, waar de trouw van een hond voor zijn ter dood gebrachten meester geschetst wordt, niet *innatavit idem cadaveri in Tiberim abiecto sustentare conatus* geschreven moet worden, maar *annatavit*. Om het lijk boven water te houden, moet de hond er niet op, maar bij of naast het lijk gezwommen hebben.

voor: *nec nisi spatiosa in cubitu laxitas*, waarbij men dan *satis est, placet* of iets dergelijks moet denken. Liever zou ik schrijven: *nec nisi in spatiosa cubitant laxitate*, zij leggen zich niet anders te rust dan in eene wijde ruimte.

En hiermede besluit ik mijne bijdrage tot de tekstherstelling van twee boeken van Plinius.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} JANUARI 1884.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, BRILL, G. DE VRIES AZ., MEES, BEETS, E. FRUIN, LINTILO DE GEER, KUENEN, HARTING, SIX, NABER, BORRET, HOEKSTRA, KERN, J. A. FRUIN, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, VOSMAER, LAND, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, PLEIJTE, POLS, TIELE, WIJNNE, MATTHES, VERDAM, DE LOUËR EN BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen, en met eene wijziging, op verzoek van den heer Hoekstra, vastgesteld.

De secretaris leest een schrijven van den Minister van Binnenlandsche Zaken aan den voorzitter der Afdeeling, in dato 29 December l.l., inhoudende kennisgeving, dat Z. M. de Koning heeft goedgekeurd de herbenoeming van Mr. J. C. G. Boot tot secretaris voor de eerstvolgende vijf jaren. De voorzitter spreekt den wensch uit, dat de secretaris gedurende dat tijdvak zijne betrekking zal blijven waarnemen.

Voor den wedstrijd Hoeufft zijn sedert de laatste opgave

de volgende latijnsche gedichten ingekomen: I. *Mater peripatetica*. Motto: Filios Corneliae apparet non tam in gremio educatos quam in sermone matris. Cic. Brut. 58. — II. *In canticum Moysis paraphrasis*. »Quid est tibi, mare, quod fugisti?» — III. *Adolescentis meditatio*. »Ante omnia Musesae." — IV. *Leucothoe*. Νῦν δ' ἄλως ἐν πηγάεσσιν ὄρεων ἐξέμμορε τιμῆς. — V. *In memoriam matris. Elegia*. »Illa canenda mihi est: utinam modo dicere possim Carmina digna." Ovid. Metam. — VI. *Aenariae casus*. »Nihil est ab omni parte beatum." Deze zijn met de twee vroeger vermelde gedichten aan de commissie van beoordeelaars gezonden.

De secretaris biedt uit naam der schrijvers exemplaren der volgende boeken voor de bibliotheek aan: Le droit public Romain. Cinquième édition. Par P. Willems. Louvain 1883. W. B. S. Boeles, De patriot J. H. Swildens, publicist te Amsterdam, daarna hoogleeraar te Franeker, Leeuwarden 1884, en L. A. J. W. Baron Sloet, de heilige Ontkommer of Wilgeforthis. Een geschiedkundig onderzoek. 's Gravenhage 1884. Zij worden met dankbetuiging aan de gevers aangenomen.

De heer Pleijte heeft de mededeeling over drie handschriften in hieroglyphen, die hij in de vorige vergadering voorgelezen had, als verhandeling aangeboden. Zij is in handen gesteld van de heeren Leemans en Tiele, ter voorlichting van de Afdeeling. De heer Leemans leest het verslag. De commissie acht het stuk met de daarbij behoorende platen en kaart, de uitgave waardig en stelt de plaatsing voor in de verhandelingen der afdeeling. Dien overeenkomstig wordt besloten.

De heer Brill vestigt de aandacht op de verkeerde voorstelling door Melis Stoke, Boek I. v. 1005—1023, gegeven van den strijd van Graaf Dirk III in 1018 en geeft van die fout eene andere verklaring, dan door Huydecoper en Kluit

is voorgesteld. Terwijl deze geleerden aan eene verkeerde vertaling van het Chronicon Egmundatum dachten, meent de spreker, dat Melis met opzet van zijn bron is afgeweken. omdat hij niet kon begrijpen, dat de Hertog van Lotharingen door den Keizer zou gezonden zijn om den Graaf te bestrijden.

Deze mededeeling, die de spreker voor de uitgave in de Verslagen bestemt, geeft aan de heeren R. Fruin, M. de Vries, Pols en Kern stof tot op- en aanmerkingen. De heer Fruin vindt de geschiedenis der Hollandsche graven schemerachtig. Hij is echter overtuigd, dat Melis hier het verhaal van Sigebert van Gembloux gevolgd, maar diens woorden verkeerd begrepen heeft.

De heer de Vries vraagt of de spreker wel gelet heeft op de betrekkingen met het graafschap Teisterbant.

De heer Pols meent dat Sigebert, de bron van het Chronicon, de Friezen en de Hollanders met elkander verward en de oorlogen, vroeger door Dirk III met de West-Friezen gevoerd, met den lateren strijd tegen den Hertog verwisseld heeft.

Door den spreker wordt zijne voorstelling verdedigd en nader toegelicht.

Bij de aanbieding van een exemplaar van het tweede deel van: Benedicti de Spinoza opera quotquot reperta sunt. Recognoverunt J. van Vloten et J. P. N. Land. Hagae Comitum 1883, spreekt de heer Land over de wijze, waarop de kleinere geschriften en brieven verzameld en uitgegeven zijn, alsmede naar aanleiding van het portret voor dit deel geplaatst, over de afbeeldingen van den wijsgeer. De spreker biedt zijn stuk aan voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer Boot handelt over de verklaring en kritiek van eenige plaatsen uit het zevende en achtste boek der Natuurbeschrijving van Plinius. Na met enkele voorbeelden aange-toond te hebben, dat de lezing van het beste handschrift

somtijds te onrechte verdacht gemaakt en veranderd is, vestigt hij de aandacht op een aantal plaatsen, waar de tekst bedorven is, en geeft op hoe die naar zijn oordeel moet gezuiverd worden. Zijne bijdrage zal in de Verslagen en Mededeelingen worden opgenomen.

De heer Six biedt zijn geschrift *Du classement des Series Cypriotes*, Paris 1883, voor de boekery aan, en vestigt de aandacht op twee nog onbekende munten van Sicilië, die onlangs door hun eigenaar, den heer L. de Hirsch te Parijs, in de *Numismatic Chronicle* voor het eerst zijn bekend gemaakt. De een is een tetradrachmon, door Hiero I van Syracuse te Aetna geslagen, dus tusschen 476 en 467 voor Chr. Want vroeger en later heette die plaats Katane. Op de keerzijde vindt men de oudste of ten minste een der oudste afbeeldingen van Zeus, die op munten voorkomt, voortreffelijk gegraveerd. — De andere is een tetradrachmon van Zankle, maar zooals uit den stijl blijkt, geslagen in een tijd toen die plaats al lang den naam van Messana droeg. De voorzijde stelt Zeus voor een altaar staande voor. De heer Six vermoedt dat het een copie is van het beeld van Zeus Eleutherios, dat na de verdrijving der tyrannen 466—461 werd opgericht. De naam van Zankle op de keerzijde is dan eene mislukte poging tot herstel van den ouden naam. Maar al is die tijdsbepaling onjuist, het beeld van Zeus blijft als kunstwerk zeer merkwaardig.

Door den Heer Matthes worden namens den heer A. W. P. Verkerk Pistorius drie geschriften van diens hand over de Padangsche bovenlanden, Ceilon en het Britsch-Indisch be heer, uitgegeven in 1871, 1874 en 1876 ten geschenke aangeboden.

Daarna wordt de vergadering gesloten.

VERSLAG VAN DE COMMISSIE

VOOR DE VERHANDELING VAN HET LID DER AKADEMIE,

Dr. W. P L E I J T E,

„OVER DRIE HSS. OP PAPYRUS”, BEKEND ONDER DE
TITELS VAN PAPYRUS DU LAC MOERIS, DU FAYOUM EN
DU LABYRINTHE.

De verhandeling van ons medelid, Dr. Pleijte, in de afdeelvingsvergadering van 10 December j.l., voor een aanzienlijk aantal opgekomen leden voorgedragen, had, voor zooveel de tijd het toeliet, ook aanleiding tot bespreking gegeven, was voor de Verslagen en Mededeelingen beschikbaar gesteld, en door de vergadering met ingenomenheid voor die bestemming aangenomen.

Toen evenwel bleek, dat de platen, die bij den tekst niet gemist konden worden, voor het octavo-formaat der Verslagen en Mededeelingen te talrijk en te groot in omvang waren, werd het wenschelijk geacht, aan het vrij uitgebreide stuk voor uitgaaf in de Verhandelingen der Afdeeling eene bestemming toe te kennen en moest, om aan het voorschrift van § 6 van het Reglement van Orde te voldoen, eene »Commissie tot het uitbrengen van een verslag” benoemd worden.

De Commissie acht het onnoodig, daar de verhandeling in haar geheel aan de leden voorgedragen werd, in bijzonderheden te treden omtrent haren inhoud, dien zij als genoegzaam bekend kan onderstellen.

Zij meent daarom te kunnen volstaan met de korte ver-

melding, dat de spreker drie Papyrusteksten tot een onderwerp van zijn opzettelijk onderzoek stelde, van welke twee reeds eenigen tijd geleden door wijlen Mariette in het licht gegeven zijn; van den derden tekst, welks tegenwoordige verblijfplaats thans niet met zekerheid bekend is, verkreeg hij een afschrift door Prof. Eisenlohr genomen, naar een ander, dat door wijlen den heer A. C. Harris in 1859 van het oorspronkelijk, toen bij den, sedert overleden heer Wood in Opper-Egypte berustende, vervaardigd was.

Van die drie teksten, die te zaam een geheel gevormd hebben, waaraan nog slechts een gering gedeelte ontbreekt, geeft de heer Pleijte eene uitvoerige beschrijving, met verklaring van den inhoud, naar aanleiding van de hiëroglifische voorstellingen en de haar begeleidend bijschriften en verdere teksten.

Het geheel bevat eene beschrijving van het eenmaal zoo bloeiende gewest van Oud-Egypte, dat aan het »Grootte Meer'', het zoogenaamde »Meer van Moeris'', zijnen, thans nog in dien van »het Faioem'' bewaard gebleven naam ontleende. Van dat meer wordt eene afbeelding gegeven, met aanwijzing van de verschillende Provinciën of Nomoi van Egypte, die in de onderscheidene afdeelingen van het Faioem vertegenwoordigd waren en in die afdeelingen de tempels hadden voor de goden, aan welke zij bij voorkeur hare vereering wijdden.

De goden van Egypte begeven zich naar die tempels om daar eenigen tijd te verwijlen; zij komen in een vaartuig, aangevoerd met het water van den Nijl, wanneer die in den tijd der overstroming, door de kanalen zijne wateren ook aan het grootte meer doet toevloeien. Aan dit bezoek paart zich dat van den zonnegod zelve, die, door zijne komst, zegen en vruchtbaarheid aan het gewest, evenals aan het gansche Egypte, aanbrengt.

Ook het beroemde Labyrinth en de verdere bouwwerken, waaraan het eenmaal zoo rijke en aanzienlijke gewest grootendeels zijne vermaardheid dank mocht weten, worden uitvoerig, en met aanvoering van de berichten der oude schrijvers besproken, met een onderzoek naar de mindere of meer-

dere waarschijnlijkheid, dat de ligging dier bouwwerken, door latere onderzoekingen, ook die van den laatsten tijd, aangewezen is en hunne overblijfselen teruggevonden zijn.

Spreker komt tot de volgende besluiten:

1°. dat de drie papyrussen bij elkander behooren en achtereenvolgend behandelen het Faioem met zijne 24 Nomoi; het Moeris-meer, het Labyrinth en Crocodilopolis;

2°. dat het Moeris-meer is het thans genoemde Birket-el-Keroen;

3°. dat de eigenlijke plaats en de overblijfselen van het Labyrinth en de daarbij behorende pyramide vermoedelijk nog gevonden moeten worden;

4°. dat de tot nog toe bekend gemaakte kaarten van het Faioem, vergeleken met de laatste, die wij aan G. Schweinfurth danken, niet genoeg vertrouwbare bronnen zijn.

Tegen de uitkomsten van des sprekers onderzoek heeft de commissie geene aanmerking. Over het algemeen vereenigt zij zich gaarne daarmede, doch eenigszins met voorbehoud, voorzoover het de ligging betreft van het Labyrinth en de pyramide van den oudsten koning, Amenemha III van het XIIe Vorstenhuis, die als stichter en eenigermate als de schepper van het Faioem en de groote werken van het Moeris-meer, met de derwaarts leidende toe- en afvoerkanalen, door Lepsius wordt aangenomen en wiens naam op de onderstelde overblijfsels dier gebouwen bewaard is gebleven.

Nog meent de Commissie een paar opmerkingen en bedenkingen aan de nadere overweging van haar geacht medelid, den schrijver, te mogen onderwerpen.

Op blz. 22 is volgens hem, »Osiris, de weldadige zich »ontwikkende natuur, de vruchtbare Nijl, het rijpende »graan, de vruchtbare akker"; op blz. 81 lezen wij, dat de »weldadige breede stroom (dus de Nijl) wordt voorge»steld door de koe Mehur, die tusschen hare hoornen de »verjongde natuur, de pas geboren zon, Horus, draagt". Verder: »het been van het kind is hier een riviertak, een »deel van de overstroming, die over de andere riviertakken

»of twee zijkanalen (de beenen van Osiris) zich uitstrekt;
 »daardoor ontvangt Osiris een blijvend bestaan, hier de
 »de vruchtdragende aarde.”

Wellicht werd de meening van den schrijver niet juist begrepen, maar de Nijl kan hier alleen en bij uitsluiting als Osiris worden opgevat, die door zijne overstrooming aan de aarde, Isis, vruchtbaarheid aanvoert. De Nijl-Osiris, is de oorzaak van de vruchtbaarheid en van de vruchten, die de aarde levert; maar de vruchten zelve worden door Osiris niet vertegenwoordigd; Osiris is niet de akker of de aarde, maar hij is de kracht, die den akker of de aarde vruchten doet dragen. De koe Mehur, eene voorstelling van de godin Hathor, en als zoodanig ook met Isis in betrekking komende, kan moeielijk als den Nijl voorstellende aangenomen worden. Uit haar wordt de verjongde Horus herboren, die als zonnegod, als Ra, leven, groei en vruchtbaarheid aanbreugt, en in *die* opvatting is aan haar, aan Hathor-Mehur, ook de vruchtbaarheid te danken; maar de Nijl kan niet goedschiks door haar worden voorgesteld.

Op blz. 32 wordt gezegd, dat in Mendes »eene vereeniging voor de zielen of geesten bestond, »de levende zielen »genoemd”. »Zij” (de vereeniging?) »was de levende ziel »van Ra als dubbel geest, vereerd in den tempel der zielen, van den scheidsrechter der twee goden, Set en Horus”. Die »in Mendes gevestigde vereeniging voor de zielen,” en »de tempel der zielen” schijnen nog wel eenige nadere toelichting te vorderen. Te Mendes werd vooral de god met de vier ramskoppen, Num, Chnumis, Num-Ra, Amen-Ra »Num en Amon vereenzelvigd met Ra” vereerd. Volgens Champollion in zijn *Panthéon Egyptien*, als de oorsprong en de beweging gevende aan de vier elementen, waaruit de geschapen wereld is zamengesteld, of de groote ziel, die in haar zelve de vier goden: Pluré, Sooe, Tmoe en Osiris omvat, hetgeen in hoofdzaak bevestigd en in bijzonderheden nader verklaard wordt door teksten, die Brugsch gevonden en in het *Zeitschrift f. Aeg. Sprache* van 1868 S. 122 en 1871, S. 81 ff. openbaar gemaakt heeft. Volgens Pleijte zelve in zijn werk *Chapitres Supplémentaires du Livre des Morts*, p. 62,

is de god met de vier ramshoofden »de ziel der vier winden, »de god der vier windstreken." Moeten wij nu hier als een der voorname goden van den tempel in Mendes, behalve den zoo even bedoelden, ook nog eenen anderen aanuemen, die als de levende ziel van Ra, als »dubbelgeest in den tempel der zielen" vereerd werd?

Op blz. 41 leest men met betrekking tot den naam van Sechem, den Egyptischen naam van de hoofdstad van den Letopolitischen Nomos (niet »de hoofdstad van Letopolis" denklijk eene schrijffout): »Hier werd Horus in den vorm »van eenen leeuw vereerd." De naam schijnt als zoodanig *Leto* te hebben geklonken. Leto moet hier niet de Grieksche Latona, »maar de Grieksche Apollo zijn, die dikwijls *Latoius* wordt genoemd, naar zijne moeder *Leto* of *Latona*". *Λατώ*, *Ἀητώ*, *Ἀητοῦς*, is bij de Grieksche schrijvers de moeder van Apollo, die naar haar den bijnaam van *Ἀηταίος*, *Ἀητώλος*, *Ἀητοῖος* voert. Waarschijnlijk was de meening van den schrijver dat Leto in den Griekschen naam van Letopolis, in verband stond met *Letoios*, den aan zijne moeder Leto ontleenden bijnaam van Apollo.

In eene aantekening bij blz. 66 acht de schrijver het »verkeerd den naam van Minos, een' man en nog wel een' »*taurus* met een' der vormen van Hathor in verband te brengen". Is werkelijk zulk een verband voorgesteld? of is de meening van dien zin, dat schrijver althans zulk een verband niet aanneemt? Of de legende van den Minotaurus in het Labyrinth op Creta, met het Aegyptische labyrinth in betrekking staat, zou bij nader opzettelijk onderzoek kunnen blijken, en mag mogelijk geacht worden; maar dan op andere gronden, dan die door den schrijver worden aangevoerd. De in Heliopolis vereerde *Stier* in de Egyptische teksten *OER MER* of *MER-OER* (wel te onderscheiden van de koe van Hathor *Mehoer* of *Mehoer-t*), kan in geen geval in den naam van den Minotaurus teruggevonden worden. De stier *Mer-oer* wordt ook, waar hij in het Doodenboek, hoofdst. 99, regel 15b, voorkomt, voor dezelfde als de Mnevis gehouden. In den Demotischen tekst van het *Decreet van Canopus* komt het Egyptische *MEN*, *MIN* voor, waar de Grieksche tekst *Μηνύιος*

heeft, bij Diodorus *Mnevis*, dat, met weglating van den Griekschen uitgang *Mnev* levert, en daarin den ouden Egyptischen naam van den Stier, die in den *Mnevis* der Grieksche schrijvers tot ons is overgebracht. Champollion geeft in zijn Pantheon, naar een oorspronkelijk in het Museum te Turyn een afbeelding van den *Stier*, met zijnen naam in hiëroglyphen, *Mëna*: daarmede wordt het rechtstreeksche verband en de afkomst van het Grieksche en het Egyptische woord wel genoegzaam buiten twijfel gesteld.

De geachte schrijver zal, voorzoover hij dit noodig rekent, bij de vergelijking van de drukproeven, of bij eene laatste overlezing van zijne verhandeling, de bovenstaande opmerkingen wel in nadere overweging willen nemen; in ieder geval er zich door overtuigd houden, dat de Commissie met aandacht en belangstelling van zijn belangrijk vertoog nader kennis genomen heeft. Zij acht de verhandeling in ieder opzicht geschikt, om in de werken van de Akademie-afdeeling opgenomen te worden.

Leiden, 8 Januari 1884.

C. LEEMANS.

C. P. TIELE.

OVER DE VERKEERDE VOORSTELLING, WELKE MELIS STOKE ONS GEEFT

VAN DEN

STRIJD VAN GRAAF DIRK III IN 1018.

BIJDRAGE VAN

W. G. B R I L L.

De bedoelde voorstelling geeft Melis Stoke in zijn rijm-
kroniek, het Eerste Boek, vers 1005 en volgende:

Als men schreef ons heren jaer
Dusent achtien, was torloghe zwaer
Van den grave Diderike
Op de Vresen ghemeenlike.
Want om sijns vader doot hi quam
Op hem zwaerlike ende gram;
Ende hem wort thelpe des ghelike
Ghesent van Keiser Heinrike
Een hertoghe, de Godewaert hiet.
Maer dat en diedde algader niet:
Want een luut quam, menne weet
Wanen dat het quam ghereet:
Die stemme riep: vliet, heren. vliet!
Wonder groot is daer ghesciet:
Want der Vresen meueghe clene
Sloech daer meneghen ghemene,
Ende al there wort ondaen
Entie hertoghe wort ghevaen.

Wij zien het, Melis Stoke stelt de zaak dus voor, alsof des Keizers leger den Graaf ter hulp herwaarts gezonden ware, en als hadde deze derhalve in de nederlaag gedeeld. Zoo nu gaat de roem eener overwinning verloren, die Hollands zelfstandigheid gevestigd heeft.

De andere Nederlandsche bronnen geven, op eene uitzondering na (van het Chronicon Egmondanum), geene andere voorstelling.

Sedert een nauwlettender onderzoek op de overgeleverde berichten werd toegepast, hebben onze geschiedkundigen, te beginnen met Arnold Buchel, kennis nemende van buitenlandsche schrijvers, nagenoeg tijdgenooten der gebeurtenis, aan het bericht van Melis Stoke en van onze andere kroniekschrijvers geen gewicht gehecht, en wordt de strijd algemeen dus verhaald: Dirk III, wegens de heffing van een' tol te Dordrecht door den bisschop Adelbold van Utrecht bij den Keizer verklaagd, gaat zich rechtvaardigen bij dien Vorst, die zich te Nijmegen bevindt. Zijn betoog baat niet: integendeel de Keizer zendt Godfried, hertog van Neder-Lotharingen, met eene executie-armée om den Graaf te straffen en, door Dordrecht te slechten, zijn bedrijf te verijdelen. Aanvankelijk behaalt Dirk eenig voordeel ten koste van Adelbold; doch nu vereenigen zich tegen hem vier kerkvoogden, de aartsbisschop van Keulen, de bisschoppen van Trier, van Kamerijk en van Luik. Bij Dordrecht gedeeltelijk ontscheept, wordt het leger het slachtoffer van zijn eigen krijgslist; een panische schrik bevangt de benden: eene groote stem in de lucht, roepende: vlucht, heeren, vlucht! maakt de nederlaag volkomen.

Diensvolgens heeft Dirk, in plaats van, nevens 's Keizers vertegenwoordiger, met de verbonden kerkvoogden vereenigd, verslagen te zijn, eene schitterende overwinning behaald, waarvan de wereld als van een wonder gewaagde, en die als een Godsoordeel werd aangemerkt. Opmerkelijk is het, hoe de Klerck van de Lage Landen de zaak juist omkeert en de nederlaag wil beschouwd hebben als eene beschikking Gods ter verootmoediging van den Graaf, opdat hij zich niet mocht verheffen, en God voor allen voorspoed loven en dan-

ken mocht. Ja, om Gods toorn, in die nederlaag gebleken, te verzoenen, zou Dirk den tocht naar het Heilige land hebben ondernomen. Dus is bij dezen kroniekschrijver althans de herinnering bewaard van de opvatting der gebeurtenis als een uitwetsel van Gods tusschenkomst. Ook bij Beka in zijne kroniek *over de Utrechtsche bisschoppen*, hoezeer ook hij den Hertog onzen Graaf te hulp laat komen, vindt men sporen van de ware toedracht. Immers vermeldt hij, hoezeer in een ander verband, het sneuvelen aan 's bisschops zijde van graven en geestelijken, en gewaagt hij van een onheil, door eene groote staartster voorspeld.

Maar is Melis Stoke's voorstelling niet veel waarschiynlijker, dan het verhaal, thans algemeen als waar aangenomen? Immers wekt dit het vermoeden van tot grootmaking van Holland verdicht te zijn.

Laat ons ter beantwoording dezer vraag de bronnen na-gaan, waaruit de gebeurtenis gekend wordt. Het bericht, gelijk wij het daar in groote trekken mededeelden, wordt door tijdgenooten gegeven en wel juist van de zijde dergenen, die de nederlaag geleden hebben, welke door hen ten volle wordt erkend. De getuigen namelijk zijn: Sigebert van Gembloux; Baldricus, auteur van het *Chronicon episcoporum Cameracensium*; Alpertus, de *diversitate temporum*, die in de nederlaag uitdrukkelijk een Godsoordeel ziet en het een ongehoord mirakel acht, dat zooveel dappere helden zich door de Friezen lieten doodslaan, als steenen beelden, zonder zich te verdedigen. Voorts Ditmarus, bisschop van Merseburg, in wiens uitdrukkingen wij nog het vooroordeel en de staatskundige hartstocht van den tijd hooren klinken, waar hij Graaf Dirk infaustum antistitis Ultrajectini satellitem, dat is oproerig vasal van den bisschop van Utrecht, en elders juvenem nefandum noemt, en het »eiland'', waar de nederlaag voorviel, vloekt, als David het gebergte Gilboa, waar Saul en Jonathan gevallen waren. Eindelijk. Anselmus, de voortzetter van Sigebert en schrijver van de *Levens der bisschoppen van Luik*.

Wanneer derhalve de ware toedracht der zaak onomstootelijk vast staat, hoe kan Melis Stoke aan eene voor de eer

van Holland zoo ongunstige voorstelling gekomen zijn? Dat Beka het rechte niet geweten heeft, laat zich lichter verklaren: immers vergat men aan het hof van den Bisschop gaarne de zegepraal van een' Graaf van Holland, en kon men die in eene nederlaag verkeeren, des te beter. Maar Melis Stoke, hoe kwam hij dus te dwalen, en dat daar hij, de plaats van het *Chronicon Egmondanum* voor zich had, die, nagenoeg gelijkluidend met Sigeberts woorden, ons het volgende te lezen geeft: Theodorico comite, filio Arnulfi, debellante Fresones in vindicta patris sui ab eis occisi, Godefridus Dux ad eum debellandum mittitur, et repente vox unde emissa nescitur, fugite, fugite! et a paucis Fresonibus multi pereunt. Dux vero captus est. — Hier krijgen wij de voorstelling, dat de Keizer, en dit is niet strijdig met de waarheid, den Graaf niet gegund heeft de Friezen te tuchtigen: dat achtte de Keizer zijne en, nog nader, Adelbold van Utrechts zaak en taak. — Doch wij vragen op nieuw: hoe kon Melis Stoke die plaats uit het *Chronicon*, waar toch duidelijk geschreven staat, dat de Graaf door den Hertog beoorloogd is geworden, zoo gansch en al misduiden? Kluit meent, dat hij deze plaats wegens de korthed verkeerd verstaan heeft, en Huydecoper zegt niets meer, dan dat de kroniekschrijver »hier gansch van den weg" was. Maar daarmee is de zaak niet opgehelderd, te minder omdat die andere Nederlandsche auteurs hetzelfde valsche bericht geven. Mijns bedunkens heeft Melis Stoke het er wel degelijk voor gehouden, dat de Hertog den Graaf te hulp is gekomen tegen de Friezen. Maar hoe dat te verklaren? Niemand kan zijne liefde voor Holland in twijfel trekken. Ook is, om de oplossing der vraag te vinden, de zaak hooger op te halen.

De Rijksvorsten, en met hen de bisschop van Utrecht, beschouwden onzen Graaf als een hoofd van Friezen, ja, als opvolger der oude heidensche koningen van dat volk. Baldricus zegt van hem, dat hij een deel van de monarchie van Friesland bezat. Wel hadden, zegt hij verder, Friezen zijnen vader om het leven gebracht en was hij deswege, die Friezen niet vertrouwend, naar Mereweda geweken; maar desniettemin was hij een vorst in en van Friesland. Zoo

heet hij dan Comes Fresoniae bij Sigebert. Geen' anderen titel voert hij in eene oorkonde van Meinwerk, bisschop van Munster, in 1024, en bij Anselmus in zijne historiae Leodienses. Deze zegt van hem: bellum et seditionibus regnum exagitabat Galliae, dat is van het Frankenrijk, et quietem perturbabat Serenitatis imperatoriae, dat is van zijne Doorluchtigheid den Keizer. Eius audaciam cum publico detrimento regni non est passus imperator Henricus diutius bachari. — Bij Emo en Menko worden, waar die schrijvers van hunne landgenooten als ten kruistocht gevaren, gewagen, onder de benaming Friezen, de Hollanders mede begrepen, en de Vlaamsche Robert krijgt, als gehuwd met de gravin van Holland en als voogd van Holland en van den erfprins van dit graafschap, de benaming *de Fries*.

En inderdaad de graven, later van Holland geheeten, zetelden op oorspronkelijk Frieschen bodem en waren waarschijnlijk van een Friesch geslacht; maar om als vorsten in de Christenheid en in het Rijkverband erkend te worden, stelden zij zich ten taak de rijksorde en het leenstelsel in hun gebied te vestigen en uit te breiden. De West-Friezen en Kennemers, om van de nimmer bedwongen andere Friezen niet te spreken, verzetten zich daartegen, zich op bul en brieven van Karel den Groote, waarbij hun het karakter van rijksonmiddellbaren zou verleend zijn, beroepende. Vandaar de strijd van Arnoud en van zijnen zoon Dirk III tegen hen. Dezelfde Dirk III nu achtte zich bevoegd en sterk genoeg om die taak door te zetten, en ze zich door geen' rijksvorst, wereldlijk of geestelijk, uit de hand te laten nemen. Al stelde de bisschop van Utrecht andere graven op het betwist gebied aan, en al had de Keizer zelf, ten einde Dirk III alle voorwendsel om de Friezen te bedwingen, willen benemen, door zelf een kruistocht tegen hen uit te rusten, onze Graaf bleef trachten hen tot onderwerping aan zijn bewind te noodzaken. — Lotharius, koning van Frankrijk, afstamming van Karel den Groote, had aan een' vorigen Dirk den titel graaf toegekend; ja een nog vroegere Dirk had aan Karel den Eenvoudige landgoederen opgedragen en van dezen Karolinger in leen bekomen. Zoo hadden die graven eenen

rechtstitel, waartegen, als dagteekenend van het keizerlijk gezag en van vorsten van het Karolingische stamhuis, noch een bisschop van Utrecht, noch een Duitsch koning uit den later aan het bewind gekomen Saksischen Stam iets had in te brengen, of het moest geweld zijn.

Ten einde zich als handhaver en uitbreider des Rijks te laten gelden, zijne zelfstandigheid te staven en zich met de vereischte middelen toe te rusten, hief Dirk een' tol te Dordrecht. Maar juist dit duldde de bisschop van Utrecht niet. Hij rekende Friesland, ook dat deel, waar 's Graven gezag zich deed gelden, tot zijne diocese, en begreep aldaar zowel het wereldlijk als het geestelijk gezag te moeten uitoefenen. Of had Otto I aan de Kerk van Utrecht, omstreeks het midden der tiende eeuw, niet de voordeelen van munt, tol en schatting tot aan de zee en op de eilanden geschonken? Moest de rijksorde over het geheele Friesche volk worden uitgebreid, en de grenzen van het Rijk naar deze zijde worden uitgezet, zoo zou de bisschop van Utrecht, gesteund door zijnen metropolitaan, zich van die taak wel kwijten. Had onze Dirk, evenals zekere Dirk Bavo, eene aanstelling van den bisschop willen aannemen, dan zou men elkander wel hebben kunnen verstaan; doch juist dat wilde onze Graaf niet. Maar toch, de Friezen waren, zoo als men sprak, een gens aspera, dura et molesta; was dan een prinsje, tot een nog eng gebied beperkt, tot een zoo zwaar en veelomvattend werk bekwaam? Buitendien hij was zelf niet anders dan een Fries, een aanvoerder, zooals Alpertus zegt, van praedones. Zijne aanmatiging moest eerst gestraft, en 's bisschops recht tegen die inbreuk hersteld worden, zou Friesland eenmaal volkomen aan de orde des Rijks onderworpen worden.

Tegen zulk eene miskenning nu is graaf Dirk te Nijmegen zijne staatkunde en recht gaan bepleiten. In hem leefde het voorgevoel van Hollands toekomstige zelfstandige grootheid. Zonder hem zou, meuschelijkerwijs gesproken, Holland een deel van een' kerkelijken staat geworden zijn, en de stad Utrecht zou voor hare zelfstandigheid tegenover den bisschop den zedelijken steun der graven en der burgerij van Holland gemist hebben. Hoe dit zij, de Graaf over-

reedde den Keizer niet. Integendeel! — Wij hebben de uitkomst gezien.

Met dat standpunt, door de auteurs der berichten omtrent Dirks strijd tegen den Hertog ingenomen, kon Melis Stoke met geene mogelijkheid vrede hebben. Het wilde er bij hem niet in, dat de Graaf van Holland, als ware hij een Fries, met de Friesche oproerlingen bestreden zou geweest zijn. Laat ons zien, hoe hij de Friezen kenschetst en 's Graven standpunt tegenover hen vaststelt.

In zijne opdracht aan Floris V verklaart hij dezen Graaf door zijn geschrift bekend te willen maken, hoe verre der »Graven gang met rechte ging in Friesland'', opdat Graaf Floris mocht zien en hooren, »bi wat redenen dat hi zoekt Friesland, dat hem zoo zeer vloekt''. Hij kan niet toegeven, dat Friezen de ware naam zou zijn van het volk, waaronder de Graaf van Holland zijn gebied gesticht had en zijn gezag liet gelden. Neen! de behoorlijke naam van dat volk, zegt hij, was *Nedersassen*, en de naam *Friezen* is hun door de Romeinen gegeven (»Den name wanic dat ierst vant Rome: want hets een cout lant''), nadat Keizer Valentinianus hen onderworpen had. Wel zijn ook volgens hem Nedersassen en Friezen één, gelijk hij dan ook zijnen Nedersassen de Friesche taal toekent, waar hij meldt, hoe Willebrord wegens de gemeenschap van taal geen beletsel vond bij de prediking van het evangelie hier te lande: »Inghels (zegt hij) was Willebroert becant,

Gheboren in Noorthumberland.

Ende want de Ingels sijn gewassen,

Alsmen leest, van Nedersassen,

Conste hi te bet de Vriessche tale:

Dat mach elc man proeven wale.

Doch Friezen was, oordeelde hij, de benaming van het volk, in zoo verre het, lang na de onderwerping aan de Romeinen, heidensch was gebleven, door de koningen van Frankrijk was beoorloogd en alsnog het gezag der graven van Holland niet wilde erkennen. De naam van het volk, daarentegen, in zoo ver het zich naar het heerschend stelsel

voegde, om lid te zijn van het Heilige Roomsche Rijk, zijn christennaam, was Nedersassen, een naam, die het almede als in den grond één deed kennen met dien stam, welke aan het keizerrijk van de Duitsche natie eene roemrijke dynastie geleverd had. Robert van Vlaanderen, met zijnen bijnaam de Fries, zat onzen Melis Stoke dan ook in den weg. Geen wonder, dat hij zich den grond van dien naam op zijne wijze heeft zoeken te verklaren.

En want sijn vorsate Florens
 Ghegoet was op der vresen chens,
 Eer hem Hollant ane quam,
 Hiet men doe, als ict vernam,
 Grave van Vrieslant bi toenamen,
 En vort wort Robrecht alte zamen
 Gheheten Robrecht de Vriese mede,
 Na sinen vorsate: dus wilde de sede.

Melis Stoke redeneert aldus: Floris I had tijdens het leven van zijnen broeder, graaf Dirk IV, Friesland tot apanage: in zoo verre heette hij graaf van Friesland, even als later Floris de Zwarte, broeder van Dirk VI, en Willem I, broeder van Dirk VII. Toen dan die eerste Floris zijnen broeder Dirk IV was opgevolgd, moet hem den naam van graaf van Friesland bijgebleven zijn, en die toenaam is op zijnen opvolger Robert van Vlaanderen overgegaan. — Deze redeneering houdt geen' steek. Immers wanneer een gravenbroeder van Holland, vertegenwoordiger van het grafelijk gezag in West-Friesland geworden, later in het graafschap van Holland opvolgde, legde hij den titel Graaf van Friesland af, gelijk dan ook Graaf Willem I uitsluitend Willem van Holland heet. Hoe zou dan een titel, die Roberts voorzaat, als zoodanig, niet eenmaal droeg, van dien voorzaat op hem hebben kunnen overgaan? Het was er Melis Stoke om te doen den voor hem bevreemdenden, zoo niet ergerlijken naam van Robert de Vries, zich eenigszins te verklaren.

Maar nu, hoe was voor Melis Stoke, met zulk een vooroordeel tegen den naam Friezen, vervuld van het antagonisme tusschen de Friezen en zijnen Graaf Floris (althans in

het eerste gedeelte zijner regeering), — hoe was het hem mogelijk aan te nemen, dat, zoo de vertegenwoordiger van den Keizer in het hertogdom Neder-Lotharingen in het land was geweest, — van de bisschoppen, hierop lette men wel, rept hij niet, — om de Friezen te beoorlogten, deze hier tegen den Graaf zou zijn opgetreden, tegen den Graaf, die immers de Friezen tot vijanden had en op wie hij zijns vaders dood had moeten wreken. Neen! was Godfried van Neder-Lotharingen door den Keizer herwaarts gezonden, dan moet (zoo redeneerde hij en zeker hij niet alleen), dan moet zulks geweest zijn om den Graaf tegen zijne vijanden, de Friezen, bij te staan. Dat ook de bisschop van Utrecht, met deze bisschoppen vereenigd, den Graaf tegen de Friezen zou bijgestaan hebben, was al te ongerijmd, al te strijdig met hetgeen de verhouding tusschen de graven van Holland en den bisschop van Utrecht had opgeleverd, dan dat hij dit zou hebben kunnen aannemen: vandaar dat onze kroniekschrijver liever van den bisschop en de andere kerkvoogden ganschelijk zweeg.

Dus is ons besluit, dat Melis Stoke, meenende de zaak juist voor te stellen, Dirks overwinning in eene nederlaag verkeerd heeft. Voeg hierbij, om de zaak nog verklaarder te maken, dat men aan het grafelijke hof voorzeker de herinnering aan het feit, dat er een tijd geweest was, waarin een keizerlijk leger in het land was geweest, om het gezag van den Graaf als onrechtmatig te niet te doen, liever uitgewischt wenschte te zien. Zoo begrijpt men tevens, hoe de onjuiste voorstelling onder de Nederlandsche schrijvers zoo algemeen heeft kunnen worden.

Dus is het geschied, dat Hollands roemrijkste zege, waarna de Mogendheden Hollands zelfstandig bestaan, als door een Godsoordeel gewettigd, erkend hebben, door een Hollandsch en bij uitstek vaderlandlievend schrijver in eene nederlaag is verkeerd.

OVER DE NIEUWE UITGAVE DER WERKEN EN DE PORTRETTEEN VAN SPINOZA.

MEDEDEELING VAN

J. P. N. L A N D.

Met het tweede deel der werken van Spinoza, dat ik de eer heb der Akademie aan te bieden, is de uitgave voltooid, waarvan de bewerking in October 1880 aan nu wijlen Dr. Van Vloten en mijzelven was toevertrouwd. De stoffelijke bijdragen van velen, om velerlei redenen geschonken, waren na de oprigting van het standbeeld en het plaatsen van den gedenksteen in het sterfhuis niet geheel uitgeput. En nu kwam de eerste ontwerper dier openbare hulde aan 's mans nagedachtenis mijne eigene wenschen tegemoet door het voorstel om vervolgens te zorgen voor nog een ander, een letterkundig gedenkteeken. In den geest der gevers van het fonds, en in het belang der duurzaamheid van het werk, mogt dit niet anders zijn dan een naauwkeurige en volledige uitgave van alwat wij van Spinoza's eigen hand bezitten. Het Comité, op het punt van zich te onthinden, vereenigde zich met dat plan, en gedachtig aan de mogelijkheid van nieuwe ondernemingen met dezelfde strekking, waartoe zich later de wensch zou openbaren, werd het »Spinoza-fonds'' bestendigd onder beheer van het dagelijksch bestuur van voorheen. Aan ons beiden, die elk op zijne wijze een bijzondere studie van den wijsgeer hadden gemaakt, werd

al dadelijk de redactie der voorgenomene uitgave opgedragen.

Of nu een onzer in den auteur zijn eigen geestelijken leidsman, de ander eene der hoofdfiguren in de geschiedenis der gedachte begroette, maakte geen onderscheid in beider voornemen om aan zijne werken hun vollen eisch te geven. Geduldwerk intusschen, zooals er hier meest te verrigten viel, was, gelijk men weet, niet hetgeen den volijverigen en bewegelijken Van Vloten het best van de hand plagt te gaan. Zijn aandeel heeft zich dan ook ongeveer bepaald tot het beramen van den typographischen vorm met den uitgever, het nazien van elke proef, en eenige belangrijke nasporingen in buitenlandsche bibliotheken. Hij kon het daarbij laten, nadat hij reeds twintig jaren te voren in zijn *Supplementum* op de uitgave van Bruder een geheele reeks van stukken aan het licht had gebracht, waarmede de tegenwoordige slechts behoefde verrijkt te worden. Hoe goed destijds de nalezing door hem en Frederik Muller bezorgd was, bleek bij deze gelegenheid, nu wij van geheel nieuwe stukken niets aanwonnen dan een enkel briefje (uit Kopenhagen), een opgave der meest onbekende namen in de *Epistolae* (uit Hannover), en de photographie van het beste portret (uit Wolfenbützel). Al de hulp weliswaar, die ons op onze aanvraag of uit eigen beweging van heinde en verre verleend is, waarborgt nog niet tegen de kans, dat uit verscholen hoeken nog dit of dat te voorschijn zal worden gebracht; en daarom staat op onzen titel eenvoudig: *Opera quotquot reperta sunt*.

Er is een oogenblik sprake van geweest, de werken van Spinoza naar tijdsorde te rangschikken. Bij nader inzien echter bleek dat voor sommige ondoenlijk te zijn. De *korte Verhandeling* is zeker veel ouder dan de *Ethica*; in andere gevallen echter staat het volstrekt niet vast, dat het eene geschrift, zooals wij het thans bezitten, was afgewerkt voordat het andere werd opgesteld. De onvoltooide toestand van drie of vier der werken kan beteekenen, dat de auteur van de voortzetting afzag, doch ook, dat hij er bij beurten aan werkte, naarmate hij aanleiding vond zijne aandacht aan taalkunde of politiek, exegese, natuur- of zedekunde te wijden.

De *Ethica* zelve is, naar men reeds opmerkte ¹⁾, volstrekt niet in eens geschreven; zij bevat groepen van gedachten, die tot verschillende tijdperken behooren. Een zeer naauwlettende ontleding zal er mogelijk nog in slagen, de ontwikkeling van 's schrijvers overtuigingen meer in bijzonderheden te doen kennen; doch ook dan zullen er vraagpunten overblijven, waarvoor geen stellige oplossing te vinden is. Wie de onderzoekingen kent over de volgorde der dialogen van Plato, weet hoe gewaagd het is, in dezen op louter inwendige kenmerken af te gaan. Dit overwegende, hebben wij verkozen het eerste deel aan de hoofdwerken, en het tweede aan die van ondergeschikt belang te wijden.

Voorop staat de *Tractatus de Intellectus Emendatione*, waarin Spinoza berigt, wat hem tot wijsgeerige overdenkingen geleid heeft. Dan volgen de *Ethica* en de *Tractatus Politicus*, bestemd om de leer van de persoonlijke gelukzaligheid met die van de meest rationele maatschappelijke inrigting aan te vullen; eindelijk de *Tractatus Theologico-Politicus*, waarin het zedelijke heil van het niet-wijsgeerig gedeelte der menscheid overwogen wordt. Wat er te doen viel om deze geschriften zoo zuiver mogelijk weer te geven, blijkt in hoofdzak uit de opstellen, die ik vroeger het voorregt had hier voor te dragen ²⁾.

Het tweede deel moest allereerst de *Epistolae* bevatten. Ook over deze heb ik de eer gehad u te onderhouden ³⁾; doch eerst sedert dien tijd is het onderzoek daaromtrent geheel voltooid. Spinoza, dit weten wij, schreef aan sommige personen in het Latijn, aan andere in het Nederlandsch, dat hij meest uit den mond van Amsterdamsche burgerlieden had opgevangen, zonder er ooit een letterkundige studie van te maken. Van de gewigtigste zijner brieven

¹⁾ Sigwart, *Spinozas neunentdeckter Tractat*, u. s. w. Gotha 1866, S. 60. Tönnies, *Studie zur Entwicklungsgeschichte des Spinoza*, in *Vierteljahrsschrift f. wiss. Philos.*, VII Jahrg. (1883) S. 157 ff. 334 ff.

²⁾ Zie deze *Verslagen en Mededeelingen* 2° Reeks, Deel XI. blz. 144.

³⁾ Ald. Deel IX. blz. 4 en 148.

hield hij minuten, waarbij, helaas! de adressen, zoo mede de gedeelten, loopende over persoonlijke aangelegenheden en gebeurtenissen van den dag, ja zelfs de dagteekeningen doorgaans werden weggelaten. Het was hem blijkbaar te doen om in gedachtenis te houden, in welke bewoordingen hij zich over zaken van blijvend belang had uitgelaten, teneinde daar bij gelegenheid verdere gedachtenwisseling aan vast te knoopen. Bovendien echter stelde hij zich waarschijnlijk voor, van die minuten bij een toekomstige uitgave zijner verzamelde werken tot opheldering gebruik te maken; waarom anders van verscheidene zijner hollandsche brieven zelf een latijnsche vertaling gemaakt? De bezorgers der *Opera Posthuma*, — onder wie wij thans weten, dat de Duitsche Dr. Schuller een voornamen plaats bekleedde, — hebben deze minuten en vertalingen in handen gehad, en bovendien van enkele correspondenten Spinoza's verzondene brieven terug ontvangen. Wat daarvan nog niet in 't Latijn bestond, hebben zijzelf vertaald. Doch in dien zelfden tijd zijn de oorspronkelijke stukken in handen gesteld van den bewerker der Hollandsche uitgave der *Nagelate Schriften* (volgens Philopater, Jan Hendrikzen Glazemaker); en zoover wij het kunnen vervolgen, heeft deze den vasten regel gevolgd: het Hollandsch van Spinoza naar eigen begrip te verfraaijen, doch diens eigen Latijn in onze taal over te brengen, met vermelding der voornaamste Latijnsche uitdrukkingen aan den rand. Waar het Latijn van Schuller, Lod. Meyer of een anderen uitgever was, staat op den rand niets aangeteekend. Door deze wijze van bewerking verkreeg de Hollandsche druk voor ons de waarde eener zelfstandige bron, waarvan wij geregeld gebruik maakten.

Van de toen gebezigde stukken is het meerendeel verloren gegaan. Men kan zich voorstellen, dat zij voortaan meer als curiositeiten beschouwd en aan dezen en gene zijn weggegeven. Enkele zijn in het Collegianten Weeshuis te Amsterdam teruggevonden, en worden thans bij de boekerij der Doopsgezinde gemeente aldaar bewaard. Een ander trof men aan in het Rijksarchief, waaruit het sedert aan de Leidsche bibliotheek is afgestaan; wij weten, dat het in 1705 met

een ander, later verloren, in de *Boekzaal* werd afgedrukt door François Halma. Een drietal (onze nummers XII, XXIII, LXXII) bezat de verzameling van van Voorst; één daarvan is thans te Dessau, van de beide andere verliest men sinds 1860 de sporen bij handelaars te Parijs en te Leipzig. Nog een ander, vroeger bij prof. H. W. Tydeman, berust tegenwoordig te Berlijn, en ook Victor Cousin heeft er een nagelaten, waarvan Pollock ons een nieuwe collatie heeft verstrekt. Had indertijd het Spinozafonds bestaan, er zou stellig voor gezorgd zijn, dat zulke autographen niet over de grenzen gingen. Thans hebben wij voor den text van den eenen brief aan Schuller geen beteren getuige dan het *Supplementum*, welk boekje volgens een anderen dan den ditmaal aangenomen standaard moet beoordeeld worden.

Aan den anderen kant beschikten wij over enkele originen, die de oude uitgevers niet voor zich hadden. Daar is niet alleen een fragment, door Oldenburg in een brief aan Rob. Boyle medegedeeld en in de werken van dezen laatste bewaard gebleven, maar van verscheidene bekende brieven weten wij den vorm waarin Oldenburg ze ontvangen heeft. Van eenige namelijk is het oorspronkelijke bij de Royal Society te Londen bewaard gebleven, andere zijn door den geadresseerde voor Leibniz afgeschreven en liggen daarom thans te Hanover. Bij vergelijking met de minuut of den afdruk daarvan in de *Opera Posthuma* leeren zij ons, hoe groote zorg Spinoza aan het beschaven van zijn Latijnschen stijl besteedde, al trachtte hij niet te schrijven als een literator. — Geheel nieuw is, zooals ik reeds vermeldde, alleen ons n°. XLIX, eenige regelen aan Graevius te Utrecht, dien Spinoza in 1673 als een vriend bejegent, niet wetende dat de ander hem twee jaren te voren bij Leibniz had zwart gemaakt, gelijk hij hem nog na zijn dood met theologischen haat zou vervolgen, hoewel volgens eigen bekentenis in de nieuwere wijsbegeerte onbedreven. Behalve dit lichtstraaltje op een menschelijk zwak heeft het briefje ook iets beters opgeleverd. Het bevat een verzoek om teruggave van zekere *epistola de obitu Cartesii*, die Graevius nu wel eindelijk zal hebben afgeschreven, en waarnaar de eigenaar d. V. (de Vries?)

reeds meermalen gevraagd heeft. Wij zochten te vergeefs waar dit stuk gebleven was; doch onder het nazien van een bundel papieren, dien Burman bij het voorbereiden zijner *Sylloge Epistolarum* ter zijde had gelegd, vond mijn vriend prof. Cornelissen een brief van den bedoelden inhoud, dienbij mij dadelijk mededeelde, zonder te vermoeden welk bijzonder belang ik juist op dit oogenblik bij de kennismaking had. Het was een afschrift van de hand van Graevius-zelfen, en behelsde het eigen verslag van den Zweedschen lijfarts, onzen landgenoot van Wullen, eertijds door Baillet in zijne *Vie de M. Des-Cartes* gebruikt, doch waarvan de text, zoover ons bekend was, nergens gedrukt stond ¹⁾. Aan het slot van ons werk is dat zeer eigenaardig relaas als bijlage opgenomen. — Voorts kwam uit de papieren van Leibniz nog eene aantekening van dr. Schuller te voorschijn, waarin deze medeuitgever der *Opera Posthuma* zijn beroemden landgenoot eenige namen opgeeft, die men bij den druk der brieven had weggelaten of verkort. Zij leerde ons o. a. hoe voorzigtig men in zulke gevallen niet het maken van gissingen dient te zijn. De correspondent J. O. werd algemeen voor Isaac Orobio gehouden; het bleek een chirurgijn te Rotterdam te zijn, Johannes Oosten geheeten. In een ander, J. v. M., aan wien Spinoza over kansrekening schrijft, had ik zelf ²⁾ nog kort te voren

¹⁾ Eerst later is gebleken, dat dit niettemin het geval was, en wel waar niemand het zoeken zou, in de *Handelingen en Mededeelingen der Maatsch. van Nederl. Letterkunde* te Leiden, over het jaar 164, blz. 138 vv. De hoogleraar J. de Wal, met het afschrift van Graevius in zijne nabijheid onbekend, had een andere kopij te Wiesbaden gevonden, en wees te gelijk een derde verkorte aan bij Crenius in diens *Animadversiones philol. et hist.*, p. 1 (L. B. 1697) p. 136. De vergelijking dier beide met ons exemplaar levert vier verbeteringen op:

p. 631 reg. 9 v. o. *heri quarta antekucana.*

p. 632 reg. 6 v. o. *crimen haud vane illi fortassis.*

p. 633 reg. 1 de Fransche woorden als bij Baillet.

ib. reg. 7 *vis quidpiam inveniant.*

Voor het overige zijn de lezingen van Graevius op een dozijn plaatsen de betere, en weten alleen hij en Baillet, dat het schrijven aan Piso gerigt was.

²⁾ *Ned. Spectator* van 18 Febr. 1882.

den kweekeling-ingenieur Johannes van Meerveen met eenige waarschijnlijkheid meenen te herkennen; het was echter Johannes van der Meer, koopman te Amsterdam. Ook de ongenoemde, met wien Spinoza zich verledigde een uitvoerig debat over het bestaan van spoken te houden, is thans bekend. Schuller noemt hem Hugo Buxen, pensionaris van Gorinchem; de tegenwoordige secretaris der gemeente was zoo goed ons in te lichten omtrent Mr. Hugo Boxel, een der verwijderde regeringsleden van 1672, en dus een politiek geestverwant van Johann de Witt en Spinoza-zelfen; hetgeen ons de moeite verklaart die deze zich geeft tot weerlegging der onbeduidende betoogen van den bijgeloovigen patriciër.

Al deze brieven hebben wij naar ons beste weten in tijdsorde gerangschikt. De eerste uitgevers hadden dien regel ten halve toegepast, om de briefwisseling met denzelfden persoon bij elkander te houden. Doch vooreerst komt het meer op de kennis van Spinoza's geschiedenis, dan op die zijner correspondenten aan, en dan heeft ook reeds de nieuwste uitgever Ginsberg, ter wille van de later ontdekte brieven, de nummers van eenige der vroegst bekende veranderd. Het is waar, dat Dr. Martineau een poging doet om een datum te veranderen, waarop onze voorrede het antwoord bevat, en dat ook Tönnies een persoonlijk twijfel oppert aan de tijdsbepaling van ons tegenwoordig n°. XXVIII, doch een redelijke twijfel kwam ons voor hoogstens ten opzichte van den brief aan Balling (n°. XVII) mogelijk te zijn.

Op de brieven volgt het bekende werk uit Spinoza's eersten tijd, dat wij niet meer in het oorspronkelijke bezitten, *de Korte Verhandeling van God, de mensch, en deszelfs welstand*. Reeds in 1852 had Eduard Boehmer uit de geschreven toevoegsels bij een Colerus, dien hij aan Frederik Muller te danken had, een *Korte Schetz* dier verhandeling uitgegeven. Kort daarna ontdekte onze geleerde boekverkoper een volledig exemplaar, door dezelfde hand geschreven, hetwelk hij aan Dr. van Vloten mededeelde; en deze meende in zijn *Supplementum* van 1862 dit exemplaar voornamelijk te moeten volgen, hoewel hij een ander, in het be-

zít van den dichter Bogaers, daarnaast gebruikte, en dit laatste het oudere was. Het schijnt bijna alsof mijn toekomstige medewerker te gemeenzaam met Spinoza omging, om hem in vollen ernst als een voorwerp van letterziftende kritiek te behandelen, en daarom den meest vloeienden text voor den verkieslijksten hield; nu en dan werd, voor het Hollandsch of voor de vertaling in 't Latijn, die hij daarbij voegde, een greep in het oudere handschrift gedaan, zonder zich van de eigenlijke verhouding tusschen de twee een bepaalde rekenschap te geven. Dit kon allerm minst behagen aan een bibliograaph als den heer A. van der Linde, die het handschrift van Muller aankocht, vergeleek, er den oorsprong van naspoorde, en zijn oordeel over de uitgave neerlegde in het tijdschrift van I. H. Fichte. Ook anderen hadden zich onbevredigd gevonden; daarom gaf Schaarschmidt in 1869 een nieuwen druk op grond eener nieuwe collatie van beide de bronnen. Door hem werd uitgesproken, wat van Vloten scheen te zijn ontgaan, dat alleen het handschrift van Bogaers het eigen werk van den vertaler bevat, en het andere een afschrift daarvan behelst met verfraaijing van den stijl volgens de begrippen van het midden der achttiende eeuw. Nadat ook deze tweede druk door van der Linde naauwkeurig was onderzocht, was Sigwart in de gelegenheid, nog in hetzelfde jaar 1869 zijne uitmunten de Deutsche vertaling met uitvoerige prolegomena te bewerken.

Het spreekt vanzelf, dat, waar op een buitenlander de verpligting rustte, zich zoo digt mogelijk te houden bij de letter van het Nederlandsche handschrift, wij Nederlanders geroepen waren om allerlei slordigheden in spelling, zindeeling en dergelijke te verbeteren. De beide exemplaren, thans het eigendom der Koninklijke Bibliotheek, werden nogmaals onderzocht. Dat van Bogaers was reeds een afschrift in een fraaije zeventiendeuwsche hand, waarschijnlijk door een klerk van gevorderden leeftijd, die niet geheel verstond wat hij schreef, en met name den text, de inhoudsopgaven aan den rand, en de eigenlijke noten soms zonderling dooreenhaspelde. De spelling, doorgaans behoorende tot de tweede helft dier eeuw, herinnert hier en daar aan die van omstreeks 1620.

Mogelijk was de vertaler-zelf een ouder man dan Spinoza, en werd zijn arbeid door iemand van het kantoor van de Vries of Jarigh Jelles werktuigelijk, en willekeurig gewijzigd naar nieuwere spelling, gecopieerd. Wij hebben dan ook de vrijheid genomen, anders dan of het een autograaf van Spinoza zelven gold, de archaïsmen van voor diens leeftijd te verwijderen, de spelling en interpunctie meer eenparig te maken, en in 't algemeen datgene te doen wat een Lod. Meyer of Glazemaker in zijn tijd op zijn minst gedaan zou hebben, voordat hij het boekje ter perse legde. — Als hulpmiddel was echter ook het jongere handschrift niet te versmaden. Al dadelijk zou ik niet durven beweren, dat Monnikhoff, die het bewerkte, niet nog een ander voorbeeld had, dan dat van Bogaers, in welk laatste hij wel eens wat met de pen verbeterd heeft. Heeft hij de schrijffouten door eigen scherpzinnigheid ontdekt, dan verdient hij bijzonderen lof. Doch bovendien, hij stond met zijn taalgebruik zooveel nader dan wij bij den vertaler en diens eersten afschrijver, dat zijne uitdrukkingen nu en dan als woordverklaringen aandacht verdienen; b. v. waar hij de woorden: »hoe zult gij dit rondschieten?» (pag. 280) vervangt door: »hoe zult gij dit vereffenen?» Bij twijfelachtige of onduidelijke plaatsen hebben wij daarom ook zijne redactie aangehaald; een enkele keer zelf zijne lezing in den text opgenomen (pag. 279, 368), en natuurlijk aan den anderen kant (pag. 342, 345, 346) ook in weerwil van beide onze bronnen datgene afgedrukt, wat wij begrepen dat er staan moest. In al zulke gevallen wordt echter de getuigenis van beiden aangeteekend.

Het is waar dat deze uitgave der Korte Verhandeling, evenals die van Schaarschmidt, alleen bruikbaar is voor wie onze taal magtig zijn; er is daarom gedacht over het bijvoegen eener Latijnsche vertaling, of eigenlijk van een poging tot herstelling van het oorspronkelijke Latijn. Daartegen pleitte echter meer dan eene reden. Zulk een arbeid onderstelde vooreerst een Nederlandschen text die met genoegzame kennis en van de beide talen en van het onderwerp geschreven was, zoodat hij een getrouw afgietsel van Spinoza's werk mogt heeten. Vervolgens moest men tamelijk zeker

zijn van den stijl en de kunsttermen waarvan deze zich in dien vroegen tijd plagt te bedienen. Daar nu aan het een zoowel als het ander niet weinig ontbrak, stuitte men telkens op punten waar de beslissing niet van onze kennis maar van onze voorkeur afhing. Men moest wel toegeven wat Sigwart ¹⁾ reeds had opgemerkt, dat er met onze gegevens al te veel speelruimte voor conjecturen overblijft, en een Latijnsche vertaling veelal reeds een uitlegging zou insluiten, waarover voortdurend te twisten viel, zoodat dit gedeelte van ons werk veel minder monumentaal en »objectief» zou zijn geworden dan de aanleg van het geheel medebragt. En klaagde men over onbekendheid onzer taal in den vreemde, dan was dat eensdeels zeer overdreven, daar verscheidene geleerden op dit gebied ze zeer goed verstaan, en anderen ze zoo noodig kunnen aanleeren; anderdeels was voor Duitschen en Franschen reeds naar behooren gezorgd door Sigwart, Schaarschmidt en Janet, en anderen lezen gewoonlijk althans eene van beider talen. Mogt zich desniettemin een werkelijke behoefte openbaren, dan is er nog steeds gelegenheid om het knutselwerk eener Latijnsche reconstructie te beproeven, op gevaar af van de ontdekking van het eigenlijke origineel, die haar aanstonds tot een verloren arbeid zou maken ²⁾.

Zeer eenvoudig was onze taak ten opzichte van de *Principia Philosophiae (artesianae* en de daaraan gehangene *Cogitata Metaphysica*. Daarvan bestaat niets anders dan de Latijnsche en de Hollandsche druk, beide in 1663 bij Jan Rieuwertz onder de oogen van Spinoza door Lodewijk Meyer uitgegeven. De voorrede van dezen, door den wijsgeer gekeurd (Epist. XV), moest om die reden mede worden opgenomen. En reeds voordat wij het Hollandsche exemplaar hadden nagezien, maakte prof. Schaarschmidt ons opmerk-

¹⁾ In de Prolegomena zijner vertaling van 1869, S. XXVIII.

²⁾ Bij deze gelegenheid wil ik even aanstippen, dat de Engelsche vertaling der *Ethica*, onder de papieren van George Eliot gevonden, gebleken is niet aan de verwachting te voldoen, en daarom niet in het licht zal verschijnen.

zaam op enkele noten bij de *Cogitata*, die in het Latijnsche zijn weggelaten, en waarmede wij dezen nieuwen voor het eerst weder hebben verrijkt. Van bijzonder gewigt zijn zij wel niet, doch stellig uit het handschrift vertaald; de meest karakteristieke opmerking is zeker de volgende (pag. 482): »Hier staat aan te merken, dat het gemeen volk, wanneer »ze zeggen dat Ghodt over al is, Hem als dan als een aan- »schouwer opt Toonueel invoeren.»

Na de wysgeerige werken volgen die van andersoortigen inhoud. De *Stelkonstige Reekening van den Regenboog* was door Spinoza zeker aan iemand uitgeleend; bij de bezorging der *Opera Posthuma* was zij nergens te vinden. Eerst tien jaren na zijn dood werd zij zonder den naam van den schrijver, »in 's Gravenhage, ter druckerye van Levyn van Dyck'' ter perse gelegd; van Vloten¹⁾ giste, door J. v. M., den correspondent over kansrekening; nu wij weten dat deze te Amsterdam woonde, wordt dat minder waarschijnlijk. Het eenige vroeger bekende exemplaar bevatte bij wijze van aanhangsel een vel druks, getiteld: *Reekening van Kanssen*, in hetzelfde quarto formaat doch met een andere letter. De overeenkomst evenwel in bewoordingen en betoogtrant, zoo- wel met het eerste stukje als met den brief aan van der Meer, deed mij vermoeden dat het aanhangsel niet maar toevallig bijgebonden, maar insgelijks van Spinoza afkomstig zou kunnen zijn. Ik wendde mij daarom aanstonds tot ons medelid Dr. Bierens de Haan, als eigenaar van het tweede exemplaar van den Regenboog en bijzonder bekeud met de wiskundige literatuur van dat tijdvak. Ook hij bezat het aanhangsel, en in het XIX deel, 2^e reeks, der Verslagen en Mededeelingen onzer zusterafdeeling²⁾, vindt men de uitkomst van ons overleg, strekkende om ook die bladzijden te beschouwen als hoogstwaarschijnlijk door Spinoza gesteld, in welke taal dan ook, en op zichzelf compleet. Ook deze kleine bijdrage is dus in dit tweede deel opgenomen.

¹⁾ *Supplementum, praef.* p. III.

²⁾ Blz. 72 vv.

Een lastigen arbeid vergde het *Compendium Grammatices Linguae Hebraeae*, dat slechts door een enkelen specialist nu en dan wordt ingezien. Niet alleen dat de druk met vocaalpunteu en toonteekeus verscheidene maanden in beslag nam, maar het boek was door de vroegere uitgevers al te nalatig behandeld. Zonder erg hadden zij allen bijv. twee redactiën der lijst van deelwoorden achter elkaar geplaatst, de eene met verkeerde volgorde; hadden zij *non* weggelaten (pag. 533), of *non* in plaats van *nempe* gesteld (537), *segol* in plaats van *scheva* (533), *feminina* in plaats van *masculina* (548); in het Hebreeuwsch onmogelijke woorden elkander nageschreven. Dat alles te verbeteren, niet volgens de erkende spraakleer maar in den geest van Spinoza, en zoo dat het werk den graad van rijpheid vertoonde dien het tijdens het stellen van het onvoltooid manuscript inderdaad had bereikt, afgezien van schrijffouten of onduidelijke lettertrekken, was de pligt van den uitgever, waaraan eerst thans voldaan is.

Met onze herziening van Spinoza's texten is intusschen dat werk zeker niet in allen deele en voor altijd afgedaan. Men zal hier en daar nog ontdekken wat ons ontgaan is, of anders door eenzijdige beschouwing meenen te verbeteren wat wij teregt zoo hebben doen afdrucken. In zulke gevallen leent de palaeographie hare hulp; wij hebben daarom de photolithographische afbeelding gegeven van twee oorspronkelijke brieven, een Latijnsche minuut uit Amsterdam en een Hollandschen verzonden brief van de Leidsche bibliotheek. Van Spinoza's hand in het eigenaardig Hollandsche karakter van zijn tijd bestond nog geen facsimile. Voorts vindt men op den titel van beide de boekdeelen het zegel dat hij gebruikte, volgens een afdruk te Hanover op den brief aan Leibniz door Murr in den aanvang dezer eeuw nageteekend: de roos met de doornen en het onderschrift *caute*.

Bovenal echter is het werk versierd met een schoone ets van de hand van onzen graveur P. J. Arendzen. Hadden wij een levensbeschrijving op groote schaal geleverd, dan zou het bij dit éene portret alligt niet gebleven zijn. Als bronnen voor onze kennis van Spinoza's uiterlijk voorkomen

hebben wij te beschouwen, *vooreerst*, de beschrijving bij Colerus Art. VIII: »Hij was van een middelmatige lengte, »en van een besneden aangezicht. Uit zijn wezen konde »men genoegzaam bespeuren, dat hy van Portugeesche Joden »afkomstig was; zynde vry swart van vel, hebbende swart »gekrult haar, en lange swarte wingbrauwen. In zyn klee- »ding was hy slegt en borgerlyk, slaande weynig agt daarop, »hoe hy gekleed ging. In huis een slordige Japonsche rok »aangetrokken hebbende, wierd hy deswegen eens van een »voornaam Raadsheer berispt, met aanbieding van een nieuwe; »dien hy ten antwoord gaf: zal ik dan een ander man zyn? »'t Is een slegte zaak, als de zak beter is, als 't vleesch »dat daarin steekt''. — *Ten tweede*, de schilderij in de biblio- theek te Wolfenbüttel, eenmaal het eigendom van Petrus Francius ¹⁾. Daar deze van 1674 tot 1704 hoogleeraar te Amsterdam is geweest, wordt het hoogst waarschijnlijk, dat hij zeer goed wist, wien het portret voorstelde, en dat hij het uit den boedel van den eersten bezitter verworven had. Dien eersten bezitter zoeken wij het natuurlijkst almede te Amsterdam, en daar woonde in 1663 de groote vereerder van Spinoza, Simon de Vries, een doopsgezind koopman, volgens Schuller in 1678 reeds eenige jaren overleden. Dat deze zijn geliefden meester eenmaal 2000 gulden aanbood, hem later erfgenaam wilde maken, en hem ten slotte een jaargeld naliet, weten wij van Schuller en Colerus (art. IX); en zoo komt het mij voor, dat niemand eer dan deze de man zou geweest zijn om van den bescheiden wijsgeer een kostbaar afbeeldsel te doen schilderen, en hem over te halen om daarvoor te zitten; misschien bij een zijner be- zoeken te Amsterdam, of toen hij in den winter van 1664—65 weken lang bij den broeder van de Vries buiten Schiedam logeerde. Een phototypie van dit stuk komt voor in het onlangs verschenen boek van Dr. Martineau. — *Ten derde*, een andere schilderij, insgelijks uit Holland afkomstig, door

¹⁾ Zie Paulus' uitgave van Spinoza, II. p. XXXIII.

Langer te Wolfenbüttel in het bezit van Paulus overgegaan, van dezen door van Vloten aangekocht en in 1877 aan het Stedelijk Museum te 's Gravenhage geschonken. Hiernaar is gevolgd de gravure van H. Lips in Paulus' uitgave. Bij vergelijking met de photographie van het stuk te Wolfenbüttel heeft men het Haagsche voor een minder goede kopij verklaard. — *Ten vierde*, de oude gravure, reeds in verscheidene exemplaren der *Opera Posthuma* te vinden, waarbij oogenschijnlijk de schilderij van Francius is gevolgd, dezelfde elliptische omtrek, dezelfde houding en kleeding tot op het negental der onbedekte knopen toe bewaard zijn, en alleen het gelaat wat ouder en zwakker is gemaakt, als om aan de laatste herinnering der vrienden tegemoet te komen. — *Ten vijfde*, een miniatuurportret, dat op de verkooping van een inboedel in een Leidsch hofje moet ontdekt zijn, van daar naar den Haag gebracht en door wijlen koningin Sophia in 1866 aangekocht. Voor het bestaan der overlevering, dat deze figuur Spinoza verbeeldde, stelde zich volgens van Vloten de custos der Leidsche bibliotheek C. A. Emeis aansprakelijk; doch toen ik dat eindelijk vernam, was deze brave en kundige beambte reeds eenige weken overleden. Seb. Kortholt in de voorrede van het boek zijns vaders *de tribus impostoribus* (Hamb. 1700) noemt van der Spyck, den laatsten huisheer van Spinoza, een *pictor perquam artificiosus, qui vultum etiam Athei expresserat*, en uit Colerus kennen wij den slordigen Japonischen rok, waarbij alligt een uit de krul geraakte pruik behoorde. Het ligt dus voor de hand, deze beeldtenis, door Schaarschmidt het best uitgegeven, te houden voor het bedoelde voortbrengsel van van der Spyck's penseel, — tenzij de gelaatstrekken al te veel van het »besneden aangezigt'' van den wijsgeer mogten afwijken, hetgeen mij nog iets denkbaarder voorkwam dan aan van Vloten. Intusschen wij weten niet, in hoeverre de solliciteur-militair gelukkig plagt te zijn in het treffen van gelijkenissen, en daarom heb ik erin toegestemd, de stellige verzekering van mijn medewerker niet verder dan tot een *vis dubitari potest* te temperen.

Doch hoe dit zij, wanneer wij een keus moesten doen, en het afbeeldsel van den schrijver geven in harmonie met zijn werk, dan moesten wij hem vertoonen zooals hij zich openbaarde, niet aan den huisgenoot die niets van zijn denken en trachten begreep, maar aan den geestverwant en den hooger begaafden kunstenaar. En dan bleef er niets anders over dan het oudste stuk te Wolfenbützel te volgen, en ons verder te verlaten op een talent, dat zich ook ditmaal niet verloochend heeft.

Met de eer der vaderlandsche wetenschap voor oogen hebben wij onze taak naar ons vermogen volbragt, en onder leiding van den uitgever Nijhoff hebben de vaderlandsche kunst en nijverheid ons trouw ter zijde gestaan. Dat echter de arbeid van zoovelen zich tot dit al te lang verzuimde werk vereenigd heeft, blijft de onmiskkenbare verdienste van hem wien het niet vergund zou zijn de laatste hand daaraan te leggen, den strijdbaren en werkzamen Dr. Johannes van Vloten.

Leiden, 8 Jan. 1884.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11^{den} FEBRUARI 1884.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, BRILL, VAN DEN BERGH, G. DE VRIES AZ., BEETS, R. FRUIN, LINTILO DE GEER, KUENEN, SIX, NABER, BORRET, KERN, J. A. FRUIN, DE GORJE, VAN HEEWERDEN, VOSMAER, LAND, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, PLEIJTE, TIELE, WIJNNE, MATTHES, VAN DE SANDE BAKHUIZEN, VERDAM en BOOT, secretaris.

Na lezing van het proces-verbaal der vorige vergadering, leest de secretaris een brief van den heer Victor Bouton te Parijs, van 6 dezer, waarbij deze aan de Akademie ten geschenke geeft deel I en III van het door hem uitgegeven »Wapenboek ou Armorial de 1334 à 1372, précédé de poesies héraldiques par Gelre, héraut d'armes, Paris 1881 et 1884'', en de vervolgens uit te geven deelen van dit werk belooft te zullen zenden. De schrijver meent, dat het voor de geschiedenis van Nederland belangrijk is. Het geschenk wordt in dank aangenomen.

Verder is ingekomen eene circulaire, geteekend door de heeren Kern en Wijmalen, waarin de hulp der afdeeling

wordt ingeroepen tot het verzamelen van Oostersche spreekwoorden.

De heer Acquoy levert eene verhandeling over het oude paaschlied »Christus is opgestaan”. Na herinnering aan het taaie leven, dat aan liederen kan eigen zijn, wijst hij op den vroegen oorsprong van het »Christ ist erstanden”, in Duitschland, dat aldaar reeds algemeen bekend was in de 15de eeuw, in handschriften voorkomt der 13de, en hoogst waarschijnlijk mag gebracht worden tot de 12de, terwijl het in ieder geval het oudst bekende voortbrengsel van het geestelijk volksgezag in Duitschland is. Oorspronkelijk bestaande uit één couplet, breidde het zich uit tot drie, later tot veel meerdere. Ook gaf het aanleiding tot verschillende parodieën bij intochten van vorsten en dergelijke tijdsomstandigheden. De Reformatie der 16de eeuw was er geenszins vijandig aan. Luther zelf hield dit lied in hooge eere, en in 1529 werd het met de aloude melodie in het gezangboek zijner volgelingen opgenomen. Inmiddels zette het ook bij de Katholieken in Duitschland zijn bestaan voort, en nog altijd kan men het aldaar in Luthersche kerkboeken en Katholieke liederboeken vinden. Zeker niet later dan in de 15de eeuw werd het ook naar Nederland overgebracht. In 1506 zong de straatjeugd te Groningen, in 1572 het Spaansche leger voor Haarlem dit lied, beiden in den vorm eener parodie. De oudste bekende lezing der twee eerste regels vindt men als randschrift op eene klok van 1542 in het Stedelijk Museum te Leiden. Omstreeks 1600 komt het meermalen in zijn geheel voor, tegelijk met verschillende kortere en langere omwerkingen. De beste dier omwerkingen is eene van vijf strophen, die van Katholieke zijde tot ons kwam. Spreker gaat vervolgens na, hoe het met dit lied gegaan is bij de Protestanten in Nederland. Wat de Lutherschen betreft, reeds hunne oudste gezangbundels, die van Van Haecht, Antwerpen 1579, en die van de gemeente te Woerden, waarschijnlijk het eerst verschenen in 1589, bevatten het beide. Ook in de Luthersche berijmingen van later tijd komt het

voor, maar met telkens herhaalde veranderingen, waardoor de oorspronkelijke naïeviteit geheel verloren ging. Bij de Evangelisch-Luthersche gemeenten in Nederland verdween het in 1826, bij de Hersteld-Evangelisch-Luthersche in 1857. In de gezangboeken der Doopsgezinden heeft spreker er geen spoor van gevonden, en wat de Gereformeerden aangaat, deze waren, gelijk bekend is, niet geneigd, in hunne kerken veel anders te zingen dan hetgeen in den Bijbel stond. Desniettemin bestaan er verschillende sporen van het gebruik van eenige oude »leysen" in sommige Gereformeerde gemeenten van Friesland, Groningen en Drenthe. Nog omstreeks 1663 verscheen er te Groningen een bundeltje van twaalf dergelijke liederen, »soo als die in de Nederlandtsche Gereformeerde Kercken op eenige der Feestdagen gesongen werden". Het gebruik stierf van lieverlede weg, maar nog omstreeks 1755 placht de voorzanger te Beesterzwaag in Friesland op het Paaschfeest het »Christus is opgestanden" voor de gemeente aan te heffen. Zóózeer ging de wil des volks boven den wensch der kerkelijke mannen. Ten slotte stelt spreker de vraag: waaraan het meergenoemde lied zijne bijzondere populariteit te danken had. En hij antwoordt: niet aan de onbeduidende woorden, maar aan de kloeke melodie. Deze ligt geheel in het gehoor en binnen het bereik van iedere stem. Zij is juist geschikt, om als triomflied op Christus' verrijzenis gezongen te worden in de kerken, en als zegelied op overwinnende vorsten uitgedalmd te worden langs de straten. Om er althans eenig begrip van te geven, laat spreker het lied met zijne Dorische melodie, alsmede een paar oude harmoniseeringen er van, waaronder vooral eene vierstemmige van den beroemden Sethus Calvisius (1597), bij de vergadering rondgaan.

Op de vraag vraag van den voorzitter, of deze verhandeling bestemd is voor de Verslagen en Mededeelingen, geeft de heer Acquoy ten antwoord, dat hij er om bijzondere redenen eene andere bestemming aan moet geven. Aan de discussie over het gehoorde nemen deel de heeren Land, Borret en Beets. Eerstgenoemde wijst op het Luitboek van Smoutius in de Bibliotheca Thysiana te Leiden, waarin

eveneens enkele melodieën van oude »leysen'' voorkomen. De heer Borret vraagt, of de Duitsche oorsprong van dit lied wel zoo geheel zeker is, en of niet misschien aan een Grieksch of Latijnsch kerkgezag als origineel moet worden gedacht. De heer Beets bejammert, dat de melodie niet ten gehoor kan worden gebracht, wijl deze blijkbaar de hoofdzaak is bij dit lied; hij neemt het refrein »Heer, ontfern u ons'' in bescherming, als noch in woord noch in gedachte ondichterlijk, en maakt den spreker opmerkzaam op het gezangboek der Hernhutters, waarin dit lied óók wel zal voorkomen. De heer Acquoy betuigt zijn dank voor de gemaakte opmerkingen en beantwoordt die. Dat het lied van anderen dan Germaanschen oorsprong zou zijn, meent hij te moeten betwijfelen, al bestaan er nog een paar Latijnsche hymnen, wier beginwoorden aan die van het »Christ ist entstanden'' doen denken. De kunstlooze woorden geven den indruk, dat zij uit het volk zijn voortgekomen, en de ten nauwste daarmee samenhangende melodie dat zij te gelijk met de woorden is ontstaan.

Vervolgens brengt de heer van den Bergh het oudste Latijnsche opschrift ter sprake, aan welks ontcijfering verscheiden Duitsche geleerden en in Frankrijk Michel Bréal, hunne krachten beproefd hebben. De spreker schaaft zich aan de zijde van professor Cobet, die het voor eene aardigheid van een nog levenden Italiaan houdt, en meent den sleutel gevonden te hebben in den buitensten regel, waaruit hij leest: *Xenos (hospes) me fecit in monumentum. Xeni ne mihi malo imputent.* Is die verklaring juist, dan behoeft men naar den zin van het overige niet te zoeken.

De heer Naber verklaart niet overtuigd te zijn van de onechtheid van het opschrift en wijst op de ongegronde verdachtmaking van de Eugubijnsche tafels, wier echtheid boven allen twijfel verheven is.

De bijdrage van den heer van den Bergh zal in de Verslagen en Mededeelingen worden opgenomen.

De heer Matthes biedt voor de boekery aan een exemplaar der tweede uitgave zijner Makassaarsche Chrestomathic en de heer Six brengt ter tafel de Tipografia archeologica di Siracusa van S. Cavallari en A. Holm, onlangs te Palermo met een atlas uitgegeven.

De gewone vergadering wordt daarop gesloten en gevolgd door eene buitengewone, waarin de volgende brief van den heer Verdam aan het Bestuur der afdeeling wordt voorgelezen:

»De ondergeteekende neemt de vrijheid het volgende voorstel in te dienen bij het bestuur der letterkundige afdeeling van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, met het verzoek het aan de afdeeling zelve te willen overbrengen. Dat voorstel is: dat de afdeeling terugkome op het besluit, door haar in de vergadering van 8 September 1873 genomen, om »de nieuwe uitgave der (thans vollediger dan ooit bekende) dichtwerken van Huygens aan anderen over te laten." Na dit besluit zijn tien volle jaren verlopen, welke ons slechts twee afleveringen hebben gebracht van eene nieuwe Huygens-uitgave, die niet wordt voortgezet. Uit de wijze, waarop zij tot stand is gekomen, uit het feit, dat zij eerst door den geldelijken steun eener maatschappij werd mogelijk gemaakt, is ten duidelijkste gebleken, dat de verwachting eener commissie van praeadvies, uitgesproken 13 Juni 1873, dat meer dan één degelijk Nederlandsch uitgever zou dingen naar de »eer, om de vaderlandsche letterkunde te verrijken met een boek, dat Holland's roem zal vermeerderen", kan worden beschouwd als in rook te zijn opgegaan. En nu zonneklaar is gebleken, dat, indien die zoo lang verbeide uitgave aan particulier initiatief wordt overgelaten, zij niet zal tot stand komen, doet de ondergeteekende het voorstel, dat de afdeeling op haar besluit zal terugkomen, en dat zij niet langer deze in waarheid nationale zaak overlate aan anderen, maar zelf de schoone taak aanvaarde om door eene nieuwe, vermeerderde en verbeterde uitgave van Huygens *Korenbloemen*, of wil men liever, van Huygens *Volledige*

Dichtwerken, Holland's roem te vermeerderen: zij zal aan de vaderlandsche letterkunde een onschatbaren dienst bewijzen, en te gelijk haar eigen roem verhoogen, door deze harer waardige zaak krachtig te steunen.

Naar het oordeel van den ondergeteekende zou de nieuwe uitgave moeten bevatten al de Nederduitsche of, wil men, al de niet-Latijnsche gedichten van Huygens, naar tijdsorde gerangschikt en voorzien van een commentaar, bevattende verklarende aantekeningen, zoowel op onbekende of ongewone woorden en uitdrukkingen, als ook onmisbare ophelderingen over de in de gedichten genoemde personen en vermelde feiten.

Aangaande de beste wijze, waarop de Akademie haren steun aan deze uitgave zou kunnen verleen, meent de ondergeteekende eindelijk, dat, indien het bovengenoemde voorstel de goedkeuring der afdeeling mocht wegdragen, het volgende voorstel zou verdienen in overweging te worden genomen

» Voor het tot stand brengen der bovenvermelde en omschreven uitgave stelle de Letterkundige Afdeeling der Koninklijke Akademie zich in betrekking met den eenen of anderen degelijken uitgever, en verbindt zij zich, aan hem na het verschijnen van iedere aflevering eene zekere som uit te keeren, welke vooral dienen moet om den toekomstigen bewerker een goed honorarium te verzekeren. De keuze van dien bewerker moet door de afdeeling worden goedgekeurd, en de toekomstige uitgave moet in haar titel de woorden bevatten » Van wege de (Letterkundige Afdeeling der) Koninklijke Akademie van Wetenschappen en naar de onder haar berustende Handschriften uitgegeven." Het subsidie zou of uit de gewone inkomsten der Akademie moeten worden bestreden, of, indien hiertoe geene mogelijkheid bestaat, door haar van de Regeering worden aangevraagd."

De ondergeteekende vleit zich, dat het Bestuur deze voorstellen wel zal willen ondersteunen, omdat eerst door de aan-neming er van kans bestaat op eene wetenschappelijk bewerkte uitgave van een der uitstekendste vertegenwoordigers van onzen letterroem in de zeventiende eeuw.

(Was geteekend) J. VERDAM.

Daarop leest de secretaris het advies van het Bestuur, dat aldus luidt:

De leden van het Bestuur hebben met belangstelling kennis genomen van het voorstel van den heer J. Verdam over eene uitgave van Huygens' gedichten en ernstig overwogen, of dat voorstel door het Bestuur ondersteund behoort te worden. Vooraf hebben zij het lid der afdeeling, die meer bijzonder zich met de gedichten en overige geschriften van Huygens heeft bezig gehouden, den heer Th. Jorissen, uitgenoodigd zijn advies over dat voorstel te geven, en deze heeft aan dat verzoek met de meeste bereidwilligheid voldaan.

Zij zijn eenparig van oordeel, dat eene uitgave der volledige Nederduitsche dichtwerken van Constantyn Huygens volgens de handschriften in het bezit der Akademie eene gewenschte zaak zoude zijn, en verdiende door de Akademie ondernomen te worden. Maar tot hun leedwezen moeten zij verklaren, dat die uitgave, aangelegd op de wijze, die de heer Verdam voorstelt, de financieele krachten der Akademie verre zal overschrijden.

Volgens Art. 3 lett. *b* van het Reglement kan de Akademie voorstellen aan de Regeering richten, betreffende belangen der wetenschap, en men zou kunnen meenen, dat men op dien grond den steun der staatskas voor de uitgaaf mag inroepen.

Maar vooreerst komt het ons twijfelachtig voor, of door eene uitgaaf der volledige dichtwerken van Huygens de *belangen der wetenschap* bijzonder gebaat worden. Verreweg de meesten dier gedichten zijn toch door Huygens in den tweeden druk der »Korenbloemen, te Amsterdam 1672, in twee 4to deelen uitgegeven, zoo als hij die zelf wenschte onder de oogen van het publiek gebracht te zien, en de exemplaren dier uitgaaf zijn niet zoo zeldzaam geworden, dat een herdruk van alles volstrekt noodig kan geacht worden.

Ten anderen hebben wij ons de vraag gesteld of er eenige kans bestaat, dat eene aanvraag om subsidie bij de Regeering gunstig zou opgenomen worden. Ons antwoord is bepaald ontkennend. De Regeering, die zelfs voor de uitgaaf

van belangrijke bronnen voor de geschiedenis van Nederland, zooals de brieven van Johan de Wit in het rijksarchief, en de archieven van het huis van Oranje in de achttiende eeuw, geene gelden beschikbaar stelt, zal niet bereid zijn eene vrij aanzienlijke som toe te staan voor de uitgave van gedichten, die meerendeels reeds zijn uitgegeven. Zij zal dit te minder zijn in een tijd, waarin de schatkist noodlijdend is, en alle staatsuitgaven door de Staten-Generaal tot het volstrekt noodige worden beperkt.

Op grond van een en ander achten wij het niet raadzaam om ons tot de Regeering te wenden en hare hulp in te roepen.

Daarom is het onnoodig onze bezwaren tegen de door den heer Verdam voorgestelde wijze van uitgaaf en van het tot stand brengen dier uitgaaf op te geven.

Wij geven toe dat, na de vruchteloze poging door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen gedaan, om eene nieuwe uitgaaf van Huygens naar de handschriften te geven, de Akademie zich niet langer kan vleien met de hoop, dat eenig geleerde of uitgever die taak voor eigen rekening zal op zich nemen. Maar het komt ons voor, dat eene nauwkeurige uitgaaf der onuitgegeven gedichten met de varianten van het reeds uitgegevene grootendeels in de behoefte kan voorzien.

Als een lid der Akademie of een jeugdig geleerde buiten de Akademie, die zich op dit gebied verdienstelijk wil maken, die taak op zich neemt, dan is het Bestuur bereid de handschriften onder behoorlijke waarborg ter zijner beschikking te stellen, en meent dat de uitgaaf van dat supplement op Huygens Korenbloemen, zonder aanvraag van subsidie, in de Werken der Afdeeling zal kunnen plaats hebben.

Het Bestuur stelt derhalve voor om, met dankzegging aan den heer Verdam, zijn voorstel niet aan te nemen, maar het met dit verslag in de Verslagen en Mededeelingen te doen plaatsen, om daardoor het geletterd publiek op de hoogte te brengen van den tegenwoordigen stand der zaak.

Na eene uitvoerige gedachtenwisseling over het voorstel

en over dit advies, waaraan door de heeren M. de Vries, Beets, Verdam, Boot, R. Fruin, Six en den voorzitter wordt deelgenomen, wordt de conclusie van het Bestuur met 21 tegen 6 stemmen aangenomen, met eene bijvoeging, die door den heer M. de Vries is voorgesteld.

De afdeeling oordeelt derhalve, dat eene nauwkeurige uitgaaf der onuitgegeven Nederduitsche gedichten van Constantijn Huygens en van de varianten op de reeds in de Korenbloemen, uitgave 1672 uitgegevene, met vermelding van de dagteekeningen en andere opgaven, door den dichter eigenhandig aan zijne gedichten toegevoegd, in het belang der vaderlandsche letteren wenschelijk is, en wil zoodanig werk gaarne, zoover in haar vermogen is, bevorderen.

EEN OUD LATIJSCH OPSCHRIFT.

BIJDRAGE VAN

L. Ph. C. VAN DEN BERGH.

Ik wensch eenige oogenblikken u bezig te houden met eene in den jongsten tijd ontdekte Latijnsche inscriptie, die, zoo zij blijkt echt te zijn, hoogst merkwaardig is, als een der alleroudste gedenkstukken der taal, nog duisterer dan het bekende arvalenlied en bovendien even als het Etruskisch van de rechter- naar de linkerhand geschreven, waarvan tot heden geen voorbeeld bekend was.

Het opschrift werd in 1880 door Heinrich Dressel te Rome bij de grafsteden van het Quirinaal ontdekt en door hem met een geleerden commentaar medegedeeld in de *Annali dell' istituto archeologico*, 1880. Sedert is het meer dan eens uitgegeven en besproken, in Duitschland door Buecheler, Osthoff, Jordan, Pauli en anderen, in Frankrijk door Bréal, in Italië door Gamurini, in Nederland door Cobet. Eene naar het schijnt nauwkeurige afbeelding vindt men in het Deutsche tijdschrift *Hermes* B. 16. Berlin 1881.

De bestemming van het voorwerp, waarop dit opschrift gegraveerd werd, is onbekend. Het zijn drie kommetjes of vaasjes, van rooden leem, aan elkander verbonden, en in het midden bevindt zich eene ronde opening, die misschien voor een steel of voetstuk moest dienen.

Op deze kommetjes is het opschrift in antieke maar duidelijke letters gegrift en zooals ik boven opmerkte, evenals het Etruskisch van de rechter- naar de linkerzijde en zonder

diacritische punten, hetgeen maakt dat de verschillende uitgevers de woorden niet eveneens afdeelen. Het zijn eigenlijk twee opschriften, waarvan het laatste buiten om het eerste heenloopt.

Volgens het facsimile in den *Hermes* luidt het binnenste aldus:

Jovei sat deivos goi med mitat nei ted endo cosmis virco sied asted noisi ope toitiesiai pakari vois.

Daarom heen staat het volgende: Dzenos (sommigen lezen Duenos, maar ten onrechte, want iets verder staat duidelijk dzenoi), med feced en manomeinom dzenoi ne med malo (er staat maa) statod.

De Académie des Inscriptions te Parijs, aan welke een afschrift uit Rome toegezonden was, stelde het in handen van haar medelid, den hoogleeraar Bréal. Deze was van oordeel, dat het uit den aanvang der derde eeuw vóór onze tijdrekening dagteekende; hij voegde er tevens eene vertaling in gewoon Latijn bij van den volgenden inhoud:

Jupiter aut deus qui me admittat ne te eudo commissi ergo sit.

Ast te nobis eo penso *λαταις* iis pacari velis.

Dzenos me fecit in bonum, Nunc Dzenos ne me malo sistito.

Ik kan niet zeggen, dat die vertaling mij iets duidelijker voorkomt dan het origineel. Het heeft dan ook den spotlust van onzen Cobet opgewekt, die in een artikel in de *Mnemosyne* eene scherpe veroordeeling daarvan uitspreekt en het stuk zelf voor eene bloote mystificatie verklaart.

Later heeft Bréal eene merkelyk gewijzigde verklaring voorgesteld van dezen inhoud:

»Jupiter ou quel que soit le dieu qui me recevra (le vase parle), que celui-ci (le mort) ne tombe pas en ton pouvoir pour ses fautes. Mais laisse toi apaiser par nous, au moyen de ce don, de ces prières. Dzenos m'a offert en sacrifice pour le bien. Ne me prends donc pas en mauvaise part pour Dzenos". Zie de *Revue Antique* 1882. Kort daarop

weder hier en daar gewijzigd in de *Mélanges d'Archéol. et d'Hist.* B. 2. 1882, p. 147—167.

De Duitsche commentatoren, Dressel, Bücheler, Jordan, hebben eenen schat van geleerdheid aan de verklaring ten koste gelegd, maar de inhoud der inscriptie is er toch niet duidelijker door geworden en hunne verklaring is zeer verschillend, alleen schijnen zij het voor eene priesterlijke formule te houden. Dressel verklaart het opschrift aldus:

»Colui che agli iddii Giove e Saturno mi offrirà, non abbia seco una vergine per compagna ed assistente, se non che quando vuol far il sacrificio ad Ope Toitesia.»

»Dvenos mi fece per il defunto, ed il nuovo giorno al defunto ponimi.»

Het is opmerkelijk, dat, zoover ik althans heb kunnen nagaan, niemand dezer geleerden op het denkbeeld eener mystificatie is gekomen en allen het voor echt aanzien, hoeveel vreemds zij ook in sommige woordvormen vinden. Onze groote criticus Cobet daarentegen verwerpt het ten eenemale als onecht en heeft in »Mnemosyne" van 1881 Vol. 9 de gronden voor zijn gevoelen medegedeeld, die meest van taalkundigen aard zijn. Ten slotte zegt hij: »Non premam denique suspicionem, quae mihi diligenter haec omnia consideranti subnata est. Saepius in Italia et nonnunquam etiam extra Italiam factum est ut inscriptiones circumferantur spuriae aut per iocum aut ab impostoribus fictae. — Idem nunc Romae factum esse suspicor. Commentus est id scurra aliquis, ut homines pereruditos sed non admodum acutos ludificaretur.»

Dit oordeel, uitgesproken door eenen criticus als Cobet, moet wel mistrouwen in de tot dus verre geleverde verklaringen doen ontstaan, althans tot zoolang een of ander nieuw bewijs hetzij de echtheid, hetzij de onechtheid aan het licht brengt, en dit is bij voortgezette opgravingen altijd mogelijk.

Intusschen, toen ik na die argwaan ingezogen te hebben, het opschrift nog eens nauwkeurig naging, kwam ik op een denkbeeld, dat nog niemand schijnt te zijn ingevallen, en dat ik daarom, na het eerst aan een philologischen vriend

medegedeeld te hebben, aan het oordeel dezer geleerde vergadering wensch te onderwerpen. Het kwam mij namelijk voor, dat de auteur van het opschrift in het tweede gedeelte zelf, maar in bedekte termen, erkent dat het eene bloote mystificatie is. Ik zeg in bedekte termen, voor zijne vrienden en argwaan voedende misschien te raden, voor geen ergdenkende niet zoo gemakkelijk. Dit geschiedt door bekende woorden te verdraaien of te verminken, zoodat zij onverstaanbaar worden en daarbij eenige archaïstische woordvormen te gebruiken. Na dit voorop gesteld te hebben, zou ik de volgende verklaring willen voorstellen:

Xenos (ξένος, een vreemdeling, een tourist) me fecit in monumentum. Xenoī ne mihi malo imputent ¹⁾.

De naam Dzenos is mij nooit voorgekomen, wel Zeno en Zenobia, maar niet bij Romeinen ten tijde der republiek. Het is ook opmerkelijk, dat hier het oud Latijn *dz* schrijft, terwijl zoowel het Grieksch als het Etruskisch daarvoor eene afzonderlijke letter gebruiken, en zoo men het woord als eigennaam opvat, wordt de verklaring van den vorm *dzenoi* bezwaarlijk.

Ik erken overigens dat de door mij beproefde verklaring nog altijd eenigszins gewaagd is, maar zeker minder dan de vroeger voorgestelden. Indien zij echter aannemelijk geacht wordt, zal men de moeite om het overige te duiden, kunnen sparen en geen zin behoeven te zoeken in hetgeen geen zin oplevert.

Ten slotte wil ik nog mijnen dank brengen aan onzen collega Francken, die door de aanwijzing der artikelen in de Deutsche tijdschriften mij in staat gesteld heeft op de hoogte der quaestie te komen, en aan onzen secretaris, die mij schriftelijk eenige aanmerkingen mededeelde, waarvan ik dankbaar gebruik heb gemaakt.

¹⁾ Ik meende eerst te vertalen: „ne xenoī me molestent”, ten einde zoo nauw mogelijk bij den tekst te blijven. Prof. Boot slaat om dezelfde reden voor: „xenoī ne mihi malo statuāt”, wat misschien het beste is.

B E R I C H T

OVER DEN

WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE.

M. H.

Er bestaat voor uwe Commissie geene aanleiding tot het samenstellen van een uitvoerig rapport. Acht dichtstukken werden ons ter mededinging toegezonden, het zal u spoedig blijken, waarom wij ditmaal zoo gemakkelijk tot eene conclusie konden geraken, waarmede ieder onzer vrede had.

Het eerste gedicht waarover wij verslag moeten uitbrengen, draagt tot opschrift: *In Memoriam Matris*. De vervaardiger, wiens moeder kort nadat hij tot de Akademische lessen bevorderd was, in het kraambed is gestorven, wil ons vertellen, wat hij aan deze brave vrouw verschuldigd is. Voor het onderwerp van deze 68 verzen hebben wij niets dan lof, maar de uitwerking is zoo bijster zwak, dat wij niet geaarzeld hebben aan dit gedicht de eerste plaats aan te wijzen, eene plaats, welke, naar onze n bekende gewoonte, juist het tegenovergestelde is van de eereplaats. Gij schenkt ons aanhalingen uit deze rijmelarij.

Reeds veel beter is het tweede vers *Rosa Gueldraea* getiteld. Het beschrijft den dood eener jeugdige prinses, die op haar verzoek door een Engel in een der bloemen veranderd wordt, welke zij gedurende haar kortstondig leven zoo zeer bemind heeft. Den oorsprong van dit wellicht zeer bekend vertelseltje weten wij niet aan te wijzen, doch dat is voor ons doel ook vrij onverschillig. Wij erkennen vol-

mondig, dat sommige regels niet onaardig zijn en hier en daar eene enkele gedachte gelukkig is uitgedrukt, maar de compositie is veel te zwak om voor den prijs, of zelfs maar voor loffelijke vermelding in aanmerking te komen. Vergissen wij ons niet, dan is de vervaardiger in staat tot beter werk.

Het derde gedicht, *Leucothoe*, is van een dichter, die zeker meer oefening heeft, maar de behandeling van het aan de mythologie ontleende onderwerp is zoo plomp, zoo weinig gekuist, dat wij ons verwonderen hoe het mogelijk is, dat een lezer van de *Metamorphosen* van Ovidius met die lectuur zoo weinig zijn voordeel heeft kunnen doen. Boven alles gaat goede smaak, en dezen moeten wij voor het oogenblik aan den inzender ontzeggen.

Een geheel anderen geest ademt de *paraphrase* van het gezang van Moses dat Exod. XV : 1—21 gevonden wordt, maar dat lied schijnt althans bij dezen dichter eene uitbreiding tot 113 hexameters niet te kunnen verdragen. In plaats van adel en eenvoud vonden wij niets als woordenpraal en gebrek aan oorspronkelijke gedachten. Niemand brengt de lectuur van dit carmen voor zijn genoegen ten einde. Zulke stukken leggen wij zonder bedenken ter zijde.

Mater peripatetica bevat ons in ieder geval beter. Na den maaltijd gaat de verstandige moeder met haren jeugdigen zoon in den tuin wandelen, om de etenslucht en den cigarendamp in het bedompt vertrek te outgaan :

Tempus erat quo functi epulis mensisque remotis
Surgere cunctamur vario sermone trahentes
Otia, sed patina vapor actus et hausta venena
Redditaque, ut mos est, folii loca tortilis implent;
Laedere tunc pectus, cerebro nec parcere fumus.
Parvulus in primis matrem, pertaesus, inique
Vellicat increpitans: secedere tempus in hortos.

De jonge knaap wordt toevallig op een spinneweb opmerkzaam. Op zijne vraag geeft de moeder de noodige uitlegging en voegt daaraan deze nutte leering toe :

Nate, ut araneoli, quot erunt, ni fata resistant,
 Qui tutum dum carpis iter, quod doctus es a me.
 Te capere insidiis certent. Fuge, nate, caveque;
 Matris vive memor, monitus neu desere nostros.
 Heu miseram tristis perimat ne nuncius opto.

De knaap wil een volgelnestje uithalen, maar ontvangt
 eene gestrengte berisping:

O quid ais, mea lux, adeo crudelis haberi
 Vis, natos matri ut iuvet eripuisse tenellos?
 In caput ante suum labentur flumina retro,
 Quam te tale sinam facinus committere.

In den moestuin wordt in denzelfden geest over de plan-
 ten gesproken en ongemerkt komt de moeder op de groote
 uitvindingen van den nieuweren en nieuwsten tijd:

Addita sic lamnae, lamnae superaddita lamna
 Fulgur in humanos usus imitatur Olympi,
 Nuncius unde austro filis perlatus ad arctos.
 Sic quem saepe vides vapor exundantis aheni
 Plaustra rapit centum magno stridore per orbem.
 Nonne vides caelo ut follis spatietur aperto?
 Deprensus causa est densusque et rarior aer.

Moeder hoopt dat zoonlief eens de luchtscheepvaart zal
 uitvinden; maar de hoofdzaak is, dat hij gedachtig blijve
 aan de ouderlijke vermaningen. Daarmede is de wandeling
 afgelopen. Gelijk men bemerkt, het gedicht bevat enkele
 regels, die wezenlijk niet kwaad zijn; maar er zit geen
 gang in. De dialoog springt van den hak op den tak en
 de onvoldane lezer vraagt ten slotte, wat de dichter nu
 eigenlijk met dit alles heeft willen zeggen. De technische
 vaardigheid is soms lofwaardig, maar de poëtische ader en
 de kunst van compositie ontbreken.

Aenariae casus, de ramp van Ischia, heet het zesde

gedicht, dus een onderwerp uit de jongste maanden en vol actualiteit. Na eene beschrijving van de bekoorlijke ligging van het eiland, vernemen wij dat de oude vulkaan weder is gaan werken. Op zich zelve is de schildering der daarop gevolgde verwoesting wellicht niet slecht, maar het is en blijft toch eigenlijk zeer alledaagsche rhetoriek. De beste regels zijn gewijd aan den lof van hen, die met verachting van eigen levensgevaar de eerste hulp hebben geboden aan de ongelukkigen.

Huc etenim proceres, huc plebs operosa, sacerdos
 Huc raptim; aerumnas quisque levare studet.
 Et matrona frequens, aegrorum sedula mater,
 Et velata caput virgo ministra venit.
 Sunt qui multifidas audent tentare latebras,
 Si quem sit mortis faucibus eripere.
 Militiae robur, pubes procurrit in omnes
 Ultro vices, animam fundere nil timida.
 Nomina, facta virum digno quis carmine tollat?
 Haud opis est nostrae: pone, camena, lyram.

Nu nog enkele regels gewijd aan de door gansch Europa bij dit ongeluk betoonde milddadigheid en daarmee is het gedicht ten einde. Ons komt het voor, dat aan het rijke onderwerp geen recht is gedaan en het is dus ook niet der moeite waard na te gaan, in welke opzichten de vervaardiger bij het behandelen der Latijnsche taal is te kort geschoten. In de schildering der aardbeving is niets kenmerkends en met verandering van een paar eigennamen zou het gedicht te allen tijde, en dus eigenlijk nooit, dienst kunnen doen. Wij herinneren ons courantenberichten uit dien tijd, die aangrijpendere waren dan deze dichterlijke algemeenheden.

Hiermede komen wij aan een onberispelijk gedicht, de *Adolescentis meditatio*. Het wordt tijd, dat de jongman een beroep kiese en vader begint daarop sterk aan te dringen. Hij is koopman en zou wel wenschen, dat zijn zoon op het kantoor kwame, om den handel te leeren:

Mercatura patri lucrum tolerabile praebet,
 Iamdudumque cupit me sociare sibi:
 Scilicet assidue ut numeros, mea taedia, tractem,
 Experiarque fori, corde micante, vices!

Moeder zou haren zoon liefst predikant zien, maar het vooruitzicht voor stoelen en banken te spreken kan hem weinig bekoren:

Munus et hoc nostro sordescere tempore coepit,
 Nec iuvat ad sellas nudaque scamna loqui.

Rechtsgeleerdheid, geneeskunde, landbouw, het leger, eene administratieve betrekking, niets is den jeugdigen spreker naar den zin: bij het een is het dit, bij het andere weer wat anders. Wat hem dan eigenlijk wel behaagt?

Me iuvat in molli requiescere caespitis herba,
 Ad vitreas rivi lene sonantis aquas,
 Et praebere avium laetis concentibus aurem,
 Nubilaque in liquido sparsa notare polo.

Maar dat is het werk van den dichter, daarmede is Vergilius groot geworden en dien weg zal spreker ook inslaan:

Annuite, Aonii iuga blanda colentia montis,
 Annuite inceptis, numina docta, meis,
 Censoresque mihi concedite felle carentes,
 Et numeros faciles, verba nec orba salis.

Dit gedicht leest en herleest men met genoegen; het ware overdrijving zoo iets te beweren van de zes vorige.

Toch moet deze *Meditatio* de vlag strijken voor *Juditha*, een uitvoerig stuk van 640 regels, hetwelk ons herinnert aan den Tobias, die een paar jaren geleden door ons bekroond werd. Het is in ieder opzicht een prachtstuk. Wij rekenen ons ontslagen u een overzicht te geven: de dichter volgt, gelijk trouwens alleen mogelijk was, eenvoudig het oude verhaal: natuurlijk met de vereischte bekortingen en uitweidingen. Eene enkele proeve zijn wij u toch verschul-

digd, maar de keuze is niet gemakkelijk. Wellicht kunt gij u het best een denkbeeld vormen van de poëtische waarde door de mededeeling van het lied, dat Judith aan den feestmaaltijd van Holophernes zingt. Zij maakt daarbij gebruik van den 137sten Psalm:

Agmine quam leni Babylonius alluit amnis,
 Sedimus in ripa matres teneraeque puellae,
 Dumque sacrae desiderio consumimur urbis,
 Dependet glauci ramo lyra muta salicti.
 Accedunt, quibus abductae temploque domoque
 Diverso Judae neptes famulamur in orbe,
 Atque ita: »Quid prodest oculos corrumpere fletu?
 Quin potius laetis resonent concentibus aerae,
 Vestra quibus nuper Sion resonare solebat”.
 Nos contra: »Nimium ah praesentibus absona fatis
 Poscimus, extorres patriam quae flemus ademptam.
 Non bene servili cantus promuntur ab ore,
 Nec facit ad digitos plectrum data pensa trahentes:
 Nimirum lacrimis lentescet chorda profusis.
 Torpeat ante manus nobis oblita moveri,
 Officiumque neget praemortua gutture lingua,
 Ex animo tua quam, Sion, labatur imago.
 Utere fortuna, Babylon invisâ, secunda;
 Nec tamen exsulta fluxis elata triumphis.
 Assyrias vindex in te Deus ecce cohortes
 Concitat, invictaeque addit nova robora genti.
 Heu tibi quam subitas Ninive parat aemula clades!
 Quae nos nunc urget mala sors, urgebit et olim
 Teque nurusque tuas: vicibus tum denique versis
 Experiere Dei quam vasta potentia nostri,
 Supplicibus qui dat veniam sternitque superbos.

De val van Babylon: het eenige onderwerp, dat door de Joodsche vrouw met voeg kon behandeld worden in de tent van den Assyrischen veldheer. Hier is geen trek te veel of te weinig. Wij kunnen slechts bewonderen en genieten: onze kritiek is tot zwijgen gebracht.

Bijna is het overbodig nog te zeggen, wat onze conclusie is. Wij wenschen dit gedicht te bekroonen en zullen den Secretaris verzoeken — eigenlijk is het wel overbodig — het naambriefje te openen, dat tot opschrift heeft: *Horruerunt Persae constantiam eius*. De *Adolescentis meditatio* wordt loffelijk vermeld en zal op kosten van het legaat insgelijks gedrukt worden, als het naambriefje met het motto: *Ante omnia Musae* na bekomen verlof van den auteur zal geopend zijn. De zes overige enveloppen worden, zoo als het behoort, verbrand, terwijl de gedichten zelve eene voegzame rustplaats vinden in het Archief der Akademie.

Amsterdam, Maart 1884.

S. A. NABER.

J. C. G. BOOT.

TH. BORRET.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEERLANDICA
EX LEGATO HOEUFFTIANO

ANNO MDCCCLXXXIV INDICTI.

In conventu Ordinis litterarii a. d. XVI Kal. April. acto de VIII carminibus certamini oblatis sic pronunciatum est:

In carmine quod inscriptum est *In memoriam matris* praeter argumentum ipsum nihil inventum est, quod laudari posset.

Mediocre carmen est quod iudicio summisit qui *Rosam Gueldraeam* cantavit, sed speramus fore ut poeta aliquando viribus corroboratis melius instructus in certamen descendat.

Qui *Leucothoen* scripsit, si legere perget Ovidii *Metamorphoses*, fortasse aliquando laude ornari poterit; quod misit carmen ab elegantia parum commendatur.

Mosis canticum verbis abundat, simplicitate et maiestate caret. Exodi locus, quem poeta imitatur, relectus magis placebit quam languida amplificatio.

Matris peripateticae desultoria est disputatio; saepe desideravimus aptum sententiarum nexum, nec satis apparet, quid tandem poeta sibi proposuerit ostendere.

In descriptione cladis, qua *Aenaria* afflicta est, praeter locos aliquot communes nihil invenimus. Supra vires erat argumentum quod sibi poeta elegit.

Adolescentis meditatio egregie placuit et praemio decorari potuisset, nisi octavus poeta superesset, qui *Iudithae*

historiam tam eximie depinxit, ut omnes competitores longo intervallo superasse videretur. Aperta scidula comperimus poetam esse PETRUM ESSEIVAM Friburgensem. Deinde venia rite impetrata, etiam alteram scidulam aperuimus et vidimus JOHANNEM VAN LEEUWEN Amstelodamensem esse, cuius Adolescentis meditatio simul cum Esseivae versibus Hoeufftiani legati sumptibus edetur.

Novum certamen his legibus ponitur, ut carmina ei destinata non ex alia lingua translata neque iam edita neque L versibus minora, nitide et ignota iudicibus manu scripta, sumptibus poetarum ante Kalendas Ianuarias anni proximi mittantur IOANNI CORNELIO GERARDO BOOT, Ordini litterario Academiae ab actis, munita sententia, quae et ipsa inscribenda est scidulae obsignatae, in qua nomen et patria poetae indicatur.

Praemium erit nummus aureus CC florenorum. Carmen praemio ornatum typis describetur, itemque alia, quae mentione honorifica digna censebuntur; haec tamen non nisi cum bona venia eorum, qui fecerint.

In conventu Ordinis mense Martio agendo exitus certaminis recitabitur et scidulae carminibus nec praemio nec peculiari laude ornatis additae comburentur.

Amstelodami Kal. April.

MDCCCLXXXIV.

C. G. OPZOOMER

Ordinis Praeses.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10^{den} MAART 1884.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, BRILL, G. DE VRIES AZ., BEETS, R. FRUIN, KUENEN, SIX, NABER, FRANCKEN, HOEKSTRA, KEEN, DE GOEJE, LAND, DE HOOP SCHEFFER, DE JONG, DE PINTO, PLEIJTE, TIELE, WIJNNE, MATTHES, VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, VERDAM, DE LOUTER EN BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal wordt gelezen en met het daarbij gevoegde verslag van het in de buitengewone vergadering behandelde goedgekeurd.

De secretaris bericht, dat door de heeren Kuenen en R. Fruin voor de bibliotheek is ingezonden een exemplaar van de bibliotheek der Nederlandsche pamfletten, behoorende tot de bibliotheek van J. Thijsius en tot die der rijks-universiteit te Leiden, bewerkt door L. Petit, in twee deelen. De voorzitter brengt den dank der vergadering aan de inzenders. De secretaris vestigt verder de aandacht op eene belangrijke verzameling plaatwerken en boeken, die de Minister van onderwijs en schoone kunsten der Fransche republiek in

ruil tegen werken der Akademie heeft gezonden, en noodigt de leden uit om die in te zien.

De heer Naber leest het verslag der Commissie van beoordeeling van de ingezonden latijnsche prijsversen. Daaruit blijkt dat zes gedichten geene of zeer geringe waarde hebben, maar dat de twee overige verre boven het middelmatige verdienen gesteld te worden. De commissie kent den gouden eereprijs toe aan den maker van de *Iuditha*, ingezonden onder het motto: *Horruerunt Persae constantiam eius et Medi eius audaciam*, en eene eervolle melding aan den dichter van *Adolescentis meditatio*, gewaarmerkt met de spreuk *Ante omnia Musae*, als deze vergunning geeft tot het openen van het daarbij gevoegde naambriefje.

Na opening van het briefje, behoorend bij *Iuditha*, blijkt, dat dit gedicht is ingezonden door den heer P. Esseiva te Freiburg.

De heer Francken spreekt over de zoneclips, die volgens getuigenis van Ennius aangehaald in Cicero's werk *de re publica* op de Nonae van Juni omstreeks het jaar 350 na Rome's stichting moet zichtbaar zijn geweest. Steunend op astronomische berekeningen, waarbij de heer J. A. C. Oudemans hem behulpzaam is geweest, toont hij aan dat hier gedacht moet worden aan de totale zonsverduistering van 21 Juni 400 v. C.

Door den heer Naber worden een paar bedenkingen in het midden gebracht, en door den spreker daarop geantwoord. De bijdrage wordt aangeboden voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer Kern doet eene mededeeling over een Sanskrit-opschrift in 25 regels, in dichtmaat, dat door onzen correspondent K. F. Holle in het museum van het Bataviaasch Genootschap is ontdekt, en waarvan deze een afdruksel aan

spreker heeft gezonden. De inhoud is deze: Op Maandag 13 Karttika van het jaar 654 Çaka (= 732 onzer jaartelling) liet Koning Srñjaya een linga van Ceiva opstellen. Na de vermelding hiervan wordt Ceiva in drie strophen, Brahma in ééne strophe, en Wishnu evenzoo verheerlijkt. Daarop wordt vermeld dat op het onvergelykelyk schoone eiland Java geheeten, dat uitmunt door vruchtbaarheid van den bodem en rijk is in goudmijnen, zekere Koning Sanna lange jaren roemrijk geheerscht had. De zoon van Sanna, ook Sannâha genoemd, was Srñjaya, de oprichter van het monument. Met eene lofrede op hem en zijne regeering, welke ons geschetst wordt als in alle opzichten gezegend, vooral ook geroemd om de publieke veiligheid, eindigt deze belangrijke inscriptie, de oudste der gedateerde stukken tot nog toe in den Archipel gevonden, hoewel er onder de niet gedateerden eenigen twee of drie eeuwen ouder zijn.

De spreker voegt hierbij eene opmerking over het letterschrift van dit en van andere opschriften.

Daar niemand verder iets wenscht mede te deelen, verklaart de voorzitter deze vergadering geëindigd.

DE ZONECLIPS VAN ENNIUS.

BIJDRAGE VAN

C. M. FRANKEN.

Sinds de uitgave van Matzat's »Römische Chronologie'' is over een der hoofdpunten, waarvan daar uitgegaan wordt, een levendige strijd gevoerd tusschen den schrijver van dat werk aan de eene, en G. F. Unger en W. Soltau aan de andere zijde. Het punt in quaestie betreft de bekende door Cicero Rep. I. 25 bewaarde plaats van Ennius over eene te Rome opgemerkte zoneclips. Ennius deelde in zijne Annales mede, dat nagenoeg (*fere*) in 350 na Rome's stichting de zon »door de maan en den (invallenden) nacht'' was verduisterd :

Nonis Iunonis soli luna obstitit et nox,
zooals wel met Hulleman ¹⁾ in plaats van *Nonis Iunis* te lezen is. Indien men hier bij de eenvoudige woordelijke opvatting blijft, heeft de eclips een zeer eigenaardig karakter gehad: zij was te Rome bij zonsondergang te zien; de zon ging half verduisterd onder. Van de pogingen, die aangewend zijn om eene andere verklaring te geven, 't zij door eene vermeende dichterlijke vrijheid of wel eene onvolledigheid van het citaat aan te nemen, zwijg ik, als ongerechtvaardigd.

Gelijk de cartographie van de astronomie de vaste punten ontvangt, waarnaar zij werkt, zoo heeft ook de chronologie

¹⁾ De Annalibus maximis p. 73. Juni is de mensis Iunonius. Ov. Fast. VI. 59 vlgg., Macrobian. Sat. I. 12.30. De nonae Iunoniae zijn dus die van Juni. Gewone lezing *Iunis*.

voor de grondslagen harer tijdsbepaling de hulp derzelfde wetenschap noodig, en zoo is men dan met de door haar verschaftte gegevens tot het resultaat gekomen dat hier aan de zonsverduistering was te denken, die den 21sten Juni des jaars 399 (astr.) 's avonds te Rome zichtbaar was. In den laatsten tijd is echter de meening verdedigd ¹⁾, dat deze eclips, die bij zonsondergang haar toppunt niet bereikte, te Rome niet veel opzien kan hebben gebaard, en dat veeleer aan de zonsverduistering van 2 Juni 390 (astr. 1 Juni 389) moest worden gedacht, daar deze in elk opzicht aan de beschrijving van Ennius beantwoordde. Daarbij werd uitgegaan van de opgaven van Pingré, *l'art de vérifier les dates*, Paris 1819. Wel is waar had deze verduistering op klaarlichten dag kort na den middag ($1\frac{1}{2}$ n. namiddag) plaats; maar men beweerde dat eene totale eclips juist op dien tijd de opmerkzaamheid moest gaande maken en door de woorden van Ennius niet werd uitgesloten; bleek het trouwens, dat astronomisch geen andere omstreeks 350 van Rome mogelijk was, dan zou men naar eene andere lezing of verklaring van Ennius moeten omzien.

De astronomie moet dus in de eerste plaats beslissen. Mijn geachte ambtgenoot J. A. C. Oudemans, Hoogleeraar in de astronomie, heeft de goedheid gehad voor mij het noodig onderzoek in het werk te stellen, en met het gunstigste gevolg. F. K. Ginzel te Weenen deelde hem op zijn verzoek de resultaten der berekeningen mede, die Oppolzer naar zijne Syzygiën-Tafeln laat maken, voor zoover die betrekking hebben op de zoneclipsen van 410—379 voor onze jaartelling. Zij maken deel uit van een werk, dat onder den titel *Canon* te gelijk met deze alle mogelijke andere eclipsen over een geruim tijdvak zal bevatten en voortaan een onmisbare legger bij chronologisch onderzoek belooft te zullen wezen.

Te beantwoorden is de vraag, welke van de daar volledig

¹⁾ G. F. Unger *Röm. Stadtaera*, 1879 en W. Soltan in *Deutsche Lit. Zeit.* 1883 S. 1698 fgg. en *Philol. Rundschau*, III, 1142.

opgegevene eclipsen om en bij 350 na Rome's stichting beantwoordt aan de mededeeling van Cicero, zoo wat aangaat den datum als den tijd van den dag; en nu komen, wanneer wij den weg volgen, die door de totale schaduw der maan op de aarde beschreven en op de tafels door cijfers wordt aangegeven, niet meer dan vier eclipsen in aanmerking.

De reeksen cijfers geven namelijk aan, op welke lengte en breedte elke zoneclips bij zonsopgang, op den middag, en bij zonsondergang centraal (d. i. ringvormig of totaal) is te zien geweest.

De bedoelde eclipsen zijn volgens de opmerking van Prof. Oudemans, van de juistheid waarvan een ieder zich gemakkelijk overtuigt, daar men alleen op eclipsen, die nabij Italië loopen ¹⁾, heeft te letten, de volgende vier:

	Datum.		Conjunction in m.	Phase.	Central.					
					bei ☉ Aufg.		im Mittag.		bei ☉ Unterg.	
			Gr.	Zeit.	λ	φ	λ	φ	λ	φ
1	— 403	Sept. 2	st. m.	ringf.	337°	+ 43	55	+ 39	119	+ 11
2	— 401	Jänn. 17	20 26,3	total	4	+ 46	53	+ 34	98	+ 53
3	— 399	Juni 21	5 44,2	total	190	+ 29	272	+ 65	9	+ 44
4	— 393	Aug. 13	21 31,1	ringf.	324	+ 35	40	+ 31	96	— 9

Bij de eerste van deze vier eclipsen, die van 2 Sept. — 403, beschrijft de as (het midden) der schaduw een boog, die van den Atlantischen Oceaen benoorden de Azoren zich door Frankrijk en Zwitserland, Croatië en Wallachije tot beoosten de Caspische zee (tot aan de Z.W. grens van Turkestan) en vervolgens tot in de Chinesche zee uitstrekt. De as van deze schaduwstreep nadert de parallel van Rome op een afstand van ongeveer 4° noordelijk. Rome valt dus binnen de schaduw en is derhalve verduisterd.

¹⁾ Rome ligt op 41° 54' N.B. en 10° 9' 30" O.L. van Parijs, 12° 39' 30" O.L. van Gr., welke laatste in de berekeningen opgegeven wordt.

Bij de *tweede* verduistering, Jan. — 401, wordt een boog beschreven, die in het midden van Frankrijk begint (ongeveer Roanne, département du Rhone) en langs de zuidkust van Italië en verder door de Middellandsche zee loopt naar Palestina en Perzië tot nabij Irkutsk. De as van de schaduw gaat door een punt, dat in breedte van Rome slechts 1^0 , in lengte $1\frac{1}{4}^0$ verwijderd is.

Niet zoo dicht nadert de as bij de *derde*, Juni — 399 Rome. De boog, die door haar beschreven wordt, vangt aan op 29^0 N. B. in den Stillen Oceaan (midden tusschen Azië en Amerika), loopt vandaar naar N.-Amerika (Hudsonsbaai, W. van Southampton-eiland) en vandaar over Groenland en Engeland door Frankrijk naar de Golf van Genua. Natuurlijk is het laatstgenoemde punt het dichtst bij Rome; het verschilt in lengte $3\frac{1}{2}^0$, in breedte 2^0 van Rome. Op deze lengte en breedte was de zon bij haar ondergang geheel bedekt; te Rome, dat eenigszins oostelijker ligt, moet dit iets later geschied zijn, m. a. w. men zag de zon bij haar ondergang voor een goed deel bedekt.

De *vierde* eclips-schaduw Aug. — 393, loopende o. a. door Spanje en Sicilië en over de Middellandsche zee in de richting van N.-Arabië, valt ook op Rome; de afstand van hare as is ongeveer 6^0 breedte.

Al deze verduisteringen waren te Rome zichtbaar in die mate, dat het verschijnsel min of meer indruk kon maken. Maar niet allen beantwoorden aan den tijd van den dag, die door Ennius bij Cicero wordt aangegeven.

Zooals boven gezegd is, moet men aan een verduistering denken, die tegen den nacht plaats vond. Het is m. i. ongerijmd de woorden: »der zon (aan het zonnelicht) stond de maan en de nacht in den weg" eene andere verklaring te geven dan die, volgens welke *nox* eigenlijk wordt opgevat. Ennius wist zeer goed, wat de oorzaak van de éclipse was, namelijk dat de maan zich voor de zon geplaatst had, en voor eene gewone éclipse was het volmaakt voldoende alleen de maan te noemen. Van eene verduistering, die op het midden van den dag plaats vond, zou de uitdrukking: »de zonneshijnschijn wordt verhinderd door de maan en de duisternis

(*noæ*)" zeer ongepast zijn; immers die *duisternis* zou niet anders zijn, dan het voorwerp, dat die zoogenaamde *duisternis* veroorzaakte. Het ware kwalijk de taal van een verstandig man, om b. v. wanneer hij wilde uitdrukken, dat hij een toren niet kon zien door de boomen, die er vóór stonden, te zeggen: de boomen staan vóór den toren (verhinderen mij hem te zien) en de duisternis. En toch zoude in den grond der zaak het geval gelijk zijn. Hoeveel juister is de andere opvatting: de maanschijf en de nacht spanden samen om ons het daglicht te ontrooven.

Is dit nu de eenig ware interpretatie, dan kan van de eerste der bovengenoemde zonéclipsen geen sprake zijn. Bij haar had de coniunctie plaats astronomisch uitgedrukt u. 20, m. 37, tijd van Greenwich, waarbij om het lengteverschil tusschen Greenwich en Rome ($12\frac{1}{2}^0$) nog 50' moet gevoegd worden, gevende $21^u\ 27^m$, d. i. 's morgens ongeveer *half tien* (9^u , 27^m).

Hetzelfde is tegen N. 2 aan te voeren. Zij valt op $20^u\ 26^m + 50^m = 21^u\ 16^m$ of *kwart vóór negen uur* des morgens.

De vierde geeft als tijdstip der conjunctie $21^u\ 31^m + 50^m = 22^u\ 21^m$ of 's morgens bijna *half elf*.

Anders is het met de derde, die van 21 Juni, — 399. Volgens Oppolzer in zijne Syzygiën-tafels gaat de zon nog vóór de grootste phase der éclipse, voor 8,2 duim, d. i. voor ruim $\frac{2}{3}$ van hare middellijn verduisterd, onder. Hansens maantafels geven voor zonsondergang een bijna *geheele* verduistering. Zech (»Astron. Untersuchungen, Jablonowskische Stiftung 1853" S. 58) berekende de verduistering voor het bedoelde oogenblik 10,02 duim, d. i. $\frac{5}{8}$ van de doorsnede. Ook nadere onderzoekingen van Ginzcl kunnen hier nog eene wijziging brengen, die evenwel tot de hoofdzaak niet afdoet: in het jaar — 399, 21 Juni astronomisch, d. i. historisch 400 v. C. 21 Juni ging de zon voor minstens $\frac{2}{3}$ verduisterd onder.

Blijkt dus deze éclipse alleen aan den eisch eener goede interpretatie te voldoen, wat den tijd van den dag aangaat, hetzelfde is het geval met het jaargetijde. De eerste had

plaats 2 Sept. — 403, de tweede 17 Jan. — 401, de vierde 13 Aug. — 393, terwijl de datum van Ennius is *nonae Iunoniae* = 5 Juni ¹⁾. Moge nu ook, ten gevolge van slechte intercalatie of van de ongelijkheid van de jaren in den vierjarigen cyclus, eenig verschil in den datum plaats gevonden hebben, een zoo groot onderscheid, dat de jaargetijden in verwarring zouden zijn geraakt en (astron.) Januari of September (winter of najaar) naar het midden van het burgerlijk jaar zouden zijn verschoven en met den naam van de zomermaand Juni benaamd, is niet zonder gewichtigen grond aan te nemen.

In drie, d. i. hier in *alle* opzichten beantwoordt dus de eclips van (burgerlijken tijd) 21 Juni 400 v. C. aan de eischen, in dagtijd, jaargetijde en zichtbaarheid. Tevens kunnen wij uit het gezegde opmaken, dat astron. 21 Juni in 400 v. C. overeenkwam met Romeinsch 5 Juni. Hoe dit verschil van 16 dagen te verklaren is, moet en kan de historische chronologie uitmaken.

Alleen nog een woord over de eclips, die men (Unger-Soltan) in plaats van de aangewezenen heeft willen stellen. Het is die van (burgerlijk) 2 Juni 390 v. C. Dat de berekening van deze verduistering bij Pingré hoegenaamd niet strookt met de eischen van de plaats van Cicero en zelfs niet met het beweren van Unger, heeft Matzat duidelijk aangetoond. Wellicht zal van deze onbegrijpelijke misvatting nadere verklaring worden gegeven. Doch daar wij voorschands niet anders kunnen dan gezag tegen gezag overstellen, en dat van Oppolzer onbestreden is, zoo zullen wij met behulp van zijne tafels opmerken, dat de eclips van (astron.) 1 Juni 389 eene schaduw wierp, waarvan de as een boog beschreef, die zich van 9° Z.B. tot 16° N.B. kromde, om vervolgens juist op den aequator (0°) op eene lengte van 76° te eindigen. Nauwkeuriger:

¹⁾ Men vergelijke ook: „Heis, Offene Antwort auf die „Anfrage an die Astronomie“ in Betreff der von Cicero (de republica I, 16) erwähnten Sonnenfinsterniss“ (Wochenschrift f. Astr. Meteorol. u. Geogr. 1870, N°. 15 en 16), die in datum en jaar overeenstemt.

bij zonsopgang		middag		zonsondergang	
l.	br.	l.	br.	l.	br.
311	— 9	12	+ 16	76	0.

Deze *eclipsbaan*, als ik zoo zeggen mag, liep dus door Midden-Africa.

Summa summarum zijn wij weder teruggekomen tot de meening van Zech; zijne berekening is door die van Oppolzer bevestigd. Zijn wij daarom niet vooruitgegaan? Ik geloof het tegendeel. Men zou *μυσολόγος* kunnen worden, als die wetenschap, die als de zekerste van alle geldt, wat hare resultaten aangaat, wordt in twijfel getrokken, en men mag zich gelukkig rekenen, als bij eene wetenschappelijke controverse de schaal zoo duidelijk overslaant, dat het zeker is, waar men zich aan te houden heeft. Ik meen, dat dit hier het geval is.

N A S C H R I F T.

De heer Ginzel berichtte nog nader, dat de correcties in de berekening der éclipsen op de drie boven opgegevene hoofdpunten niet zooveel invloed hebben, dat de kromme centrumschaduw zich verlegt. Verder deelt hij het volgende mede: »bei den drei Finsternissen [404 März 20, 399 Juni 21, 390 Juni 12] liegt der seltene Fall vor, dass sie alle um Sonnen-Untergang stattfanden. Die erste von — 404 März 20, eine ringförmige, hatte für Rom um Sonnen-Untergang d. h. 5^h 55^m 6 W. Zt. eine Phase von 7.44 Zoll. Bei der zweiten — 399 Juni 21 war das Maximum 12.02 Zoll um 7^h 45^m 4 W. Zt.; da aber die Sonne um 7^h 36^m 0 W. Zt. unterging, war die Phase für diesen Moment 9.92 Zoll. Bei der dritten — 30 Juni 12 ging die Sonne in Rom um 7^h 32^m 8 W. Zt. unter (alles mit Rücksicht auf Refraction), woselbst sie die Phase 8.15 Zoll erreicht hatte; das Maximum trat nach Sonnenuntergang um 7^h 47^m 5 W. Zt. ein mit 10.5 Zoll. Wenn demnach die Stelle »soli luna obstitit et nox'' so gedeutet werden

muss, dass es sich um eine bedeutende um Sonnenuntergang eingetretene Finsterniss handelt, so wird von den drei genannten jedenfalls die von — 399 die richtige sein." Meent men echter aan den zonsondergang niet gebonden te zijn, dan zou de éclipse van — 401 Jan. 17, 20^h 6^m 8 W. Zt. in aanmerking komen moeten, over een ruim tijdvak de eenige, die te Rome over dag zeer grooten indruk konde maken. (Die van 390 Juni 2 moet dus ter zijde gezet worden.)

Waarom de astronomen, die Niebuhr voor zijne Römische Geschichte raadpleegde, von Münchow en Heis, de éclipse van 400 voor Gades opgaven, waar zij drie min. voor zonsondergang nagenoeg totaal zou zijn geweest, is onverschillig. Niebuhr nam aan, dat het bericht van Gades naar Rome zou zijn overgewaaid. Ik behoef niet te zeggen, dat de daarop steunende lof van de bewoners van Gades als goede astronomische waarnemers komt te vervallen, al is het Niebuhr, die hem uitsprak. Zie Röm. Geschichte I⁸, p. 280, n.

ANNOTATIO CRITICA IN PHILONIS JUDAEI

LIBRUM

DE POSTERITATE CAINI.

SCRIPTUM

J. H. HOLWERDA.

Pag. 84 vss. 2—4, Tisch.: *Νυνὶ διαπορεύμεν εἰ — ἀποδοῦσῃς*, Recte sine dubio Tischendorffius pro *ἀποδοῦσῃς* e Laur. suo reposuit: *ἀπαδοῦσῃς*. Quod autem vulgo sic locum interpretantur: *Jam dispiciamus, si oporteat caet.*, verbum *διαπορεῖν* non significat *dispicere*, sed *dubium haerere, ambigere*. Equidem posito post *ἀπαδοῦσῃς* signo interrogandi verterim: *Jamne ambigamus, oporteatne = Jamne dubitandum est nobis, aut potestne fieri, ut dubitemus, oporteatne cet.* Hoc vult Philo, vel ex loco Genes. IV, 16, quem locum recitaverat, satis apparere, scripta Moysis allegorice interpretanda esse, si quidem *sensus literalis*, qui dicitur, sententiam plane falsam exhibeat.

Ibid. vs. 10. Post *γαστέρα* Tischend. excidisse putat *καὶ*. Equidem potius *βάσεις* deleverim; nisi forte vox alieno loco posita est, ut legendum sit: *καὶ χεῖρας καὶ βάσεις, ἔτι δ' αὖ γαστέρα καὶ τὰ γεννητικά*.

Ibid. vss. 13—15. *ἐπεὶ καὶ ταῦτα* (sc. *τὰ πάθη*) *οὐ περικτὰ καὶ παρέλκοντα, τῆς δὲ τῶν ἐχόντων ἐπικουρα ἀσθενείας ἢ φύσις ἀπειργάζετο, τὰ ὅσα πρὸς τὰς οἰκείας τε χρείας τε καὶ ὑπηρεσίας ἀκολούθως ἐφαρμόττονσα*. — Pro *τὰ ὅσα* Tischend. reposuit *τὰ ὅλα*. Male sino dubio. In *τὰ ὅσα* articulus est pro demonstrativo ante relativum,

vide Matthiae, Gr. § 287. Vertendum: *ea, quae ad naturales usus et ministeria pertinent, convenienter adaptans*. Saepissime Philo hac loquendi ratione utitur, v. c. *De mundi opif.*, p. 28 vs. 34: *ἐπειδὴ περ ἀμφοτέροις τὰ ὅσα ἐκ γῆς τελειογόνεϊται*. Leg. alleg. III p. 118 vs. 6; p. 121 vs. 46; p. 131 vs. 21; p. 137 vs. 15, caet.. Restituenda est *De vita Moys.* T. I p. 90 vs. 41, *Γενόμενος οὖν τῶν καθ' αὐτὸν ἀγελαρχῶν ἀριστος, καὶ ποριστῆς, ὅσα πρὸς τὴν τῶν θρεμμάτων συντέεινεν ὠφέλειαν, ἱκανὸς κτε.* Post ποριστῆς excidit τῶν.

Pag. 85 vs. 8, *καὶ μὴν κτε.* Fortasse legendum: *καὶ μὴν ὃ γε ἰξίων ἀπὸ τινος ἐν ἑτέρῳ χωρίῳ τοῦ ἀπολειπομένου ὑπ' αὐτοῦ*, i. e. *in alia regione, quam is, qui ab eo relinquitur*. — Quae statim post sequuntur: *τῷ δὲ συμβέβηκεν ἀκολουθεῖν*, ea sic accipiam: *illi autem dicto, Cainum a facie Dei, sive e palatio omnium rerum domini egressum esse, consequens est, ut caet.*

Pag. 88 vs. 3 pro *ζητεῖ* scribend.: *ζητῇ*.

Pag. 89 vs. 16, *ἐπειδὴ καλεῖται σάλος*. Pro *ἐπειδὴ* Laur. habet: *ἔστι δ' ἡ*, quam scripturam receperim: *aliquatenus* locus ille vocatur *σάλος*. Indicat his Philo vocabulum *Nod* proprie sic verti non posse. Conf. § 10 initio.

Ibid. vs. 20, *ὅταν ναῦς σαλεύῃ θαλαττεύουσα*. Tischend. pro *θαλαττεύουσα* de conjectura Mangeji edidit: *ταλαντεύουσα*. At enim conjectura Mangeji non huc pertinet; sed ad illud *θαλαττεύουσα*, quod tribus vss. post legitur.

Pag. 90 vs. 1, *διαφερομένη δ' ὥδε κάκεισε*. Recte hanc codicis sui lectionem recepit Tischend.; nam saepissime sic Philo loquitur, v. c. *De cherub.* T. I p. 141 vs. 8; Ibid. p. 150 vs. 39; p. 153 vs. 41. *De sacrif. Ab. et Caini* p. 181 vs. 14 cet.

Ibid. vs. 2. Hic igitur Mangejus legere vult: *τότε* (sc. ἡ ναῦς) — *πρὸς ἑκάτερον τοῦτον ἀποκλίνει καὶ ταλαντεύουσα ἀντιρρέπει*. Recte; conf. T. II p. 362 vs. 14; p. 418 vss. 20 et 32; p. 449 vs. 13; p. 513 vs. 36; cet.. — Alii v. c. Plutarch. *Sympos. qu aest.* V, 7, 5 forma media utuntur: *οὐχ ἔστηκεν* (sc. τὰ σώματα), *ἀλλὰ ῥέπει καὶ ταλαντεύεται*.

Pag. 92 vs. 10, ἐγὼ καταβίῃσομαι, τοπικῶς οὐ χώρια κτέ. Tischend. de conjectura Mangeji dedit οὐ τοπικῶς χώρια κτέ. Vide ne melius sit illud τοπικῶς delevisse.

Pag. 93 vs. 4, 5, τοιοῦτόν ἐστι τὸ Ναδ ἄντικρυς καὶ ἵναντι εἶναι Ἑδέμ. Comparanti mihi versionem septuagintaviralem Genes. IV, 16 vix dubium est, quin Philo scripserit: τοιοῦτόν ἐστι τὸ Ναδ κατέναντι εἶναι Ἑδέμ.

Pag. 94 vs. 14, φάσκοντες παρ' ὑφηγητῇ καὶ διδασκάλῳ πάνν καλῶς πεπαιδεῦσθαι Καῖν. Mangejus pro καλῶς conjecit καλῶ. Recte, sed vide ne sic artic. τῷ ante Καῖν necessario requiratur.

Pag. 95 vs. 6, ἐρευνήσωμεν. Quum paulo post p. 96 vs. 5 μέτιμεν legatur, eo minus dubitandum videtur, quin in ejusmodi sententiis Philo potissimum futuris uti consueverit. Itaque correxerim: ἐρευνήσωμεν. conf. quae ad pag. 1 vs. 5 annotavi. Infra p. 117 vs. 6 pro θεασόμεθα scribendum arbitror: θεασόμεθα. In loco p. 122 vs. 3 legitur σκέψωμεν, pro quo neque σκεπτώμεθα, neque σκεψώμεθα reponi posse videtur. Quid igitur? Equidem legerim: σκέψομεν, ut in forma activa adhibenda ipse Philo erraverit.

Pag. 96 vs. 18, ὅταν γὰρ ἡ ὄψις ταπεινωτέρα φαίνεται, τὴν ὁμαλήν καὶ εὐτόνον κλασθεῖσα φαντασίαν. Illud εὐτόνον, quod vereor, ut h. l. intelligi possit est conjectura Mangeji. Codd. habent: εὐφρονον. Fortasse legendum: εὐφρον. Nam quemadmodum εὐσφία non solum *opsoniorum abundantiam*, sed etiam *faciem*, sive *speciem pulchram* significat, ita adjectivum εὐσφος quoque vix dubito, quin apud Philonem *adpectu bonum* significare possit.

Pag. 97 vs. 11, sitne necessarium post ὑπέμειναν, ut fecit Tischend. voculam ἄν addere. valde dubito, si quidem *sustinuerant* h. l. aptius videtur, quam *sustinuissent*.

Ibid. vs. 14, τίνα ἐστὶ τρόπον; Sic vulgo. Laurent. habet: τίνα ἐπὶ τρόπον; quod prorsus intelligi nequit. Legendum, nisi fallor; τίς ἄν, εἰπέ, τρόπον; scilicet: εἰς ἀνὴρ πόλιν οἰκοδομοίη. Illud εἰπέ saepius sic interponere solet Philo. — Vs. 15 pro χρώμενον legendum χρώμενος.

Pag. 98 vs. 16, μέχρις ἂν ὁ θεὸς βουληθεῖς — ἰργάσῃται ἡσυχίαν. Sic codd. Tischend. pro βουληθεῖς auctore Man-

gejo edidit *χολωθεῖς*. Quidni *βουλευθεῖς*? i. e. *consilio capto*, *inito*; conf. *οἱ ὁ* Genes. XI, 6—8. — Contra in libro *De septenario*, T. II p. 279 vs. 42 pro *οἶον* *ἐβουλευθή* *φύσις* legendum esse: *οἶον* *ἐβουλήθη* *φύσις*, recte monuit Mangejus.

Ibid. vss. 17—19. *Νοῦν* ante *ἡ λόγον* Tischend. addidit. Atqui ne sic quidem locus intelligi potest. Ubi est *ἀλλὰ καὶ*, quod post *μὴ μόνον* nemo non requirit? Quorsum illud *ἐκάστου* referendum est? Legerim: *τοῦτο δ' ἔσται, ὅταν μὴ μόνον πόλιν, ἀλλὰ καὶ πύργον οἰκοδομῶσιν, οὗ ἡ κεφαλὴ εἰς οὐρανὸν ἀφίξεται, τοῦτ' ἔστιν ἀσεβῆ δόγματα, ἡ λόγον ἐκάστου κατασκευαστικὸν κτῆ..* Ita *ἐκάστου* erit *ἀσεβοῦς δόματος*.

Pag. 99 vs. 10, 11, *αὐται δὲ τροπικώτερον νοῦν, αἰσθήσιν, λόγον, τὰ περὶ ἡμᾶς ὄντα, δηλοῦσιν*. Fortasse scripsit Philo: ... *λόγον, τὰ περὶ ἡμᾶς ὄντα ὀχυρώματα, δηλοῦσιν*. Conf. Exod, I vs. 11.

Ibid. vs. 17, *αἱ γὰρ — φαντασίαι λυπηρὸν καὶ ἐπίπονον ἀποτέκνουσι τὸν βίον*. Codex habet: *αὐτὸν βίον*. Legerim: *ἀποτέκνουσιν αὐτῷ τὸν βίον*.

Pag. 100 vs. 12, *εἰτ' ἐπιφέρει καὶ Χεβρῶν ἐπὶ ἔτεσιν ὀικοδομήθη πρὸ τοῦ Τάνιν Αἰγύπτου*. Φυσικωτάτως τὰς ὁμωνυμίας εἶδεσι διαστέλλεσθαι. Tischend. auctore Mangejo διαστέλλεται edidit. Ut alia omittam, quatenam sint ὁμωνυμιῶν εἶδη dispicere non possum. Corrigendum arbitror: *εἰτ' ἐπιφέρει καὶ Χεβρῶν—Τάνιν Αἰγύπτου, φυσικωτάτως τὰς ὁμωνυμίας εἰδὼς διαστέλλεσθαι..*

Pag. 104 vss. 1—3, *τὰ γὰρ ἡδονῆς ὀλκοῦ σελέαστρα αἰσθητῶ τόνῳ καθελεῖν ἰσχύσαι, τὸν ἐφ' ἰκονοσίῳις ἔχει κατορθώμασιν ἔπαινον*. — 'Ολκοῦ pro ὀλκόν est conjectura Mangeji, quam cod. Laur. confirmat. Nihilominus Tischerid *ὀλκοῦ* in *ἐλκούσης* mutavit, quod nimirum adject. *ὀλκός* *attrahendi* significationem habere non posset. Aliter judicasset vir clarissimus, si hos locos recordatus esset: T. I. p. 512 vs. 11, *Ἐπιθυμία μὲν γὰρ ὀλκὸν ἔχουσα δύναμιν* P. 530 vs. 23, *ἔχει γὰρ ἐκάστη τέχνη γλαφυρότητας, ὀλκούς τινας συνάμεις*. P. 568 vs. 20, *δέλεαρ ὀλκῷ κεχρημένον*

δυνάμει. P. 679 vs. 34, 35, ἔστι δὲ καὶ θάτερον μέρος ὀλκὸν θατίρου. T. II p. 379 vs. 49 . . . ἀνάγκαι, ὧν ὀλκος ἢ δύναμις. P. 392 vs. 41, . . . ἐπελάνων ὀλκὸν φύσει φιλανθρωπίαν. Ex his simul apparet, ὀλκός apud Philonem duarum esse terminationum. Quocirca dubito, an T. I. p. 336 vs. 28, 29, . . . νοῦν ὀλκαῖς πρὸς τάναντία κεχρημένον δυνάμειν, pro ὀλκαῖς corrigendum sit: ὀλκοῖς. Illuc redeo. Δελέαστρα, quod Richterius pro codicum lectione δελέαστα reposuit, mihi quidem magis placet, quam δελέετα, quod Tischend. rescripsit. Denique, quamvis licet Laurentianus habeat: ἰσχύσαι, tamen ἰσχυῖσαι legendum esse, satis manifestum arbitror. — Quae statim sequuntur adeo corrupta sunt, ut restitui non posse videantur.

Ibid. vs. 15, ἡ κατὰ πάθος ἄλογός ἐστιν αὐτῆς (scil. τῆς τύχης) μεταβολή. Tischend. de conjectura Mangeji ἀλόγου edidit pro ἄλογος. Equidem potius scripserim: ἡ κατὰ πάθος ἀλογόν ἐστιν κτέ. Conf. p. 234 vs. 21 (p. 96 vs. 14, 15).

Pag. 106 vs. 9, ἀποριφεῖς. Sic Tischend. e codice suo. Mangejus coniecit legendum esse: ἐπίστροφος. Suspicio potius inter ἀνθρωπίνων et ἀπορριφεῖς aliquid intercidissee: ὁ δὲ τῶν ἀνθρωπίνων ἀπαρτηθείς, ὁ ἀπορριφεῖς, ὁ ταπεινὸς κτέ. — De verbo ἀπορρίπτειν conf. Plutarch. in libro: An sen i ger. respubl. c. 8: Ὁ δὲ Πηλεὺς καὶ ὁ Λαίρτης οἰκοιφοῦντες ἀπερρίφησαν καὶ κατεφρονήθησαν.

Pag. 107 vs. 19, οὐ γὰρ ἂν ἀπείναι, φησὶν, εἰς οὐρανὸν δελ. Sic codd., in qua lectione fortasse latet: οὐ γὰρ ἀπιέναι. Notum est autem, εἶναι et ἰέναι sexcenties permutari. T. II p. 65, 17, 31, Ἐὰν δὲ ἔνεκα τοῦ πατρὸς ἐπέλγῃσθε ἀπείναι scribendum esse ἀπιέναι, recte monet Mangejus. Illic idem Mangejus collato loco T. I. p. 614 vs. 33 rescripsit: ἀναπτῆναι. Quod si nostrum ἀπιέναι ferri non potest, praestiterit, ut opinor, e loco Deuteron. XXX: vs. 12 correxisse: ἀναβῆναι.

Pag. 108 vs. 2, καὶ τριχῇ ἐαντῶ. Sic cod.. Tischend.: καὶ τριχῇ γε αὐτό. Malim: καὶ τριχῇ δὲ αὐτό.

Pag. 109 vs. 14, εἰ διένεμεν ἔθνη ὁ Θεὸς, ἢ ἔσπει-

ρεν ἢ ὥμισεν. Pro ἔθνη cod. habet ἔθνων in quo quid lateat, nescio. Deinde ἔσπειρεν manifesto vitiosum est pro διέσπειρεν, vide vs. 10.

Ibid. vs. 16, ὥσπερ τῷ μερισμῷ παρηκολουθηκότες ἐκάστω. Legend.: ἕκαστοι. Conf. Isocrat. XII. 211.

Pag. 110 vss. 14, 15: Vide, an deleta vocula ἢ ante μεταποιῶν scribendum sit: Πῶς οἶν οὐκ ἐπιπληκτέος Ἰωβήλ, ὃς ἐλλάδι γλώττῃ μεταλλοῶν καλεῖται τὰς φύσεις τῶν πραγμάτων μεταποιῶν; i. e. qui graece μεταλλοῶν vocatur, quum rerum naturas immutet (pervertat).

Ibid. vs. 20, verba: Ἀεὶ—διαφθείρουσιν ad praecedentia pertinent. Ὁ δέ γε νόμος κτέ. novae pericopes initium sunt.

Pap. 114 vs. 12, ἔν' ἧ — παράδειγμα. Καὶ καθάπερ γὰρ τὸ οὖς κτέ. Fortasse: ἔν' ἧ — παράδειγμα καὶ* Καθάπερ γὰρ τὸ οὖς κτί. Excidit, ut opinor, post καὶ vox ἀρχέτυπον. Vide T. II p. 435 vs 40.

Ibid. vs. 17, πρὸς γὰρ τὸ κτί. Voculam γάρ Tischend. de Mangeji sententia addidit. Mihi altera Mangeji suspicio, totum illud: πρὸς τὸ ὥτων σχῆμα ἄκρως ἢ τῶν θεατρῶν κατασκευὴ μεμῆνται, insititium esse, magis placet. Post ἐπαντλεῖσθαι vs. 16 comma ponendum.

Pag. 115 vs. 1, ἴσως. Sic Mang.. Cod. ὅσως. Equidem scripserim ὅλως. Vide T. II p. 447 vs. 5. Plutarch. Vita Rom., c. 14. Vit. Solon. c. 23 init.

Ibid. μελωδοῦσιν. Estne dativus commodi: cantantibus musicis? Mangejus conjecit: μελωδίας ὄργανα. Tischend. reposuit: μελωδίας.

Ibid. vs. 18, ... ὁ λόγος συνωδός ἐστι καὶ ἐρμηνεὺς πραγμάτων γινόμενος ἀμυνθήτους λαμβάνει μεταβολάς. Voculam καὶ de suo addidit Mangejus. Malim interpunctionem mutare hoc modo: ... ἐστὶν ἐρμηνεὺς πραγμάτων κτέ. Quidni enim ultima illa: ἐρμηνεὺς πραγμάτων κτέ., sine copula addi potuerunt, quum modum indicent, quo vox non per se sola sonet, sed a mente mota innumerabiles varietates admittat?

Pag. 116 vs. 4, οὐ μικρὰς οὐδὲ τυχῆς ἢ φύσεως ἢ ἡλικίας ἔχονσι διαφοράς. Pro οὐδέ Mangejus conjecit ἢ Tischend. reposuit: εἶτε. Equidem malim: οὐ μικρὰς, οὐδὲ τὰς τυχούσας ἢ φύσεως ἢ κτέ.

Ibid. vss. 8, 9, καὶ τί δεῖ τὰς τῶν προσώπων ἀμνηστους ἰδέας καταλέγεσθαι...; sic recte Tischend. pro κατὰγεσθαι rescripsisse patet e loco in fragmentis T. II p 640 extr.: ὧν τὰ πλήθη καταλέγεσθαι κτέ.

Ibid. vs. 11, μέγαλα γὰρ ἢ μικρά. Recte, ut opinor, pro ἢ Tischend. correxit καὶ.

Ibid. vs. 13. Pro ἐρμηνεύσαι idem edidit: ἐρμηνεύσαις. Quidni: ἱρμηνεύσεις. Conf. p. 125 vs. 3. Subjectum est ὁ λόγος.

Pag. 117 vs. 11, "Ὅτι δ' οὐχὶ πλοῦτοι—οὐὰ πάντα; Pro ὅτι Mangejus rescripsit ἔτι. Malim: Τί δ'; Οὐχὶ πλοῦτοι κτέ.

Pag. 118 vss. 3—12. Locus valde corruptus. Ac primum quidem fieri nullo modo potest, ut σύμπασα sit interpretatio nominis Θόβελ. Itaque post ἐρμηνεύεται plura interciderunt. — Pergit codex: τῷ γὰρ ὄντι ὄντος παρὰ πολλοῖς ἁδόμενον ἀγαθὸν συνετὸν πλουθονγίαν στησάμενοι μικρὰ καὶ μέγαλα καὶ πάνθ' ἀπλῶς ἀνῆφθαι δοκοῦσιν. — Pro τῷ γὰρ ὄντι ὄντος Tischend. edidit: τὸ γὰρ οὖν θεόντως, quod nemo intellexerit. Malim: τοῦ γὰρ τῷ ὄντι ὄντος..., (τὸ) δὲ παρὰ πολλοῖς κτέ. Infra p. 137 vs. 2 legitur: τοῦ ὄντως ὄντος. Post ὄντος excidit: ἀποτινχόντες vel ἀμαρτόντες, i. e. non assecuti, scil. mente; cf. Sapiens Salom. c. 13 vs. 1. — Pro συνετὸν Tischend. edidit: σύνθετον, et pro στησάμενοι scripsit κτησάμενοι. Utrumque placet.

Pag. 121 vs. 9, οἷς δ' ὁ τῶν ἡδονῶν (scil. βίος τετίμηται), ἐφήμερον καὶ κατεψευσμένην ἔχουσιν ἀκαιρίαν. Legendum, nisi fallor: εὐκαιρίαν.

Pag. 122 vs. 8—10, οὕτως ἡ ψυχὴ — βέλτιον. Pro καθάπερ φαίνεται (quemadmodum apparet, manifestum est?) Mangejus coniecit legendum esse: καθάπερ σπέρματα ἱπιφάτνεται. Tischend. fidenter reposuit: σπερμαίνεται. Equidem locum corruptissimum intactum relinquere malim.

Pag. 123 vs. 10: τὸ γὰρ „ἀφορίζεται εἰς τέσσαρας ἀρχάς" οἱ τοῖτωρ διδάσασιν -- ἐμψαίνει. Id est: Nam dictum, verbum illud, quod scil. modo laudaverat, non indicat. Male, nisi fallor, Tischend. pro ἀφορίζεται reposuit: ἀφορίζεσθαι.

Pag. 126 vs. 5: *πλῆσαι τὴν ὑδρείαν*. Imo vero: *τὴν ὑδρίαν*. Vide, si opus est, vs. 13, alibi.

Ibid. vss. 12, 13. Vix dubito, quin deleto γάρ legendum sit: *Παρατηρημένως δὲ σφόδρα ἰ μὲν Ἄγαρ ἄσκον πρὸς τὴν ὑδρείαν, Ῥεβέκκα δὲ ὑδρίαν ἱπιφέρεται, κτί.*

Pag. 127 vs. 11. Pro *μόνον* legerim *μόνος* nisi praestat: *ὅτι μόνος ὁ σοφός κτί.*

Pag. 128 vs. 12. Et hic, et infra, et apud οἱ ὁ Deuter. XV. vs. 8 legendum artibror *δανεις* pro *δανειῖς*.

Ibid. vs. 13. Vide an pro *ὅσον δέται* scribendum sit: *ὅσον δέται.*

Pag. 129 vss. 6, 7, ὃ ἀψευδέστατα δοκοῦσιν οἱ Μωϋσῇ λέγοντες. Vix dubito, quin haec sana sint. "Ο, ut saepe, idem fere est, quod οἱ ὅ. Ἀψευδέστατα elliptice dictum est, quemadmodum Latini in commemoranda alicujus sententia suum *verissime* solent usurpare. Verterim: *quamobrem verissime* (scil: *dicere*) videntur ii, qui ita Moysen compellunt.

Pag. 130 vss. 21, 22, διόπερ ἐπιδεικνυμένη τὸ φιλοδωρον, ὅτε αὐτὸν πληροὶ ποταμός, ὑπισχρεῖται καὶ ταῖς καμήλοις ὑδρεύσασθαι. Pro ὅτε legerim: ὅταν. Ποταμός corruptum est e ποτίμοις, cf. supr vs. 14 et alibi. Quod Tisch. edidit ποτισμός prorsus intelligi nequit. Denique pro ὑδρεύσασθαι scribe ὑδρεύσεσθαι.

Pag. 132 vs. 10, ἃ γὰρ βύθια ἀπέφηνεν ἡδη. Imo vero ἀνέφηνεν = ἀνεφάνη. Activa forma verbi ἀναφαίνειν a recentioribus nonnunquam intransitive poni dudum observarunt viri docti. Contrarium obtinet in verbo ἐκνεύειν, quod Eurip. Phoen. vs. 924 intransitive posuit, sed a Josepho, Antt. p. 347 vs. 5 transitive ususpatur.

Pag. 133 vs. 8, ὅσα οὖν ἐπιτηδεύουσιν ἄνθρωποι δόχα μὲν οἰκειώσεως τῆς πρὸς αὐτὸ τὸ ἀρμόττον, τέλος οἱ λαμβάνει. Nonne legendum: δόχα μὲν οἰκειώσεως τῆς πρὸς αὐτὰ τὸ ἀρμόττον τέλος οὐ λαμβάνει? Manifestum est πρὸς αὐτὰ intelligendum esse ἃ ἐπιτηδεύουσιν.

Ibid vs. 22, ... καὶ ῥώμης καρτερᾶς, ἀλλὰ γε πάντα καὶ τῶν ἐπαρύτων καὶ ἐξαγίστων ἐστὶ κοινά, κτί. Pro ἀλλὰ γε Tischend. cum Mangejo dedit ἄτινα. Malim: ... καρτερᾶς, ἄλλα τε, " πάντα καὶ τῶν κτί.

Pag. 134 vs. 2, ὧν . . . οὐδεὶς αὖ μετέχῃ. *Mirror, cur Tischend. conjecturam suam μετέχοι recipere dubitaverit.*

Ibid. vs. 10, ἀκοαῖς γε μὴν — πολλῶ τῷ περιόντι τὰ ἄλλα κεκράτηκεν. *Post ἄλλα intelligendum, nisi addendum ξῶα. Tischend. rescripsit ἄλογα, quod licet sententiae satisfaciat, tamen violentius videtur.*

Ibid. vs. 11, ὡς καὶ ὄνος μὲν, — κωφὴν ἂν ἀποδείξῃ τὴν ἡμετέραν ἀκοήν. *Pro ἀποδείξῃ omnino rescribendum est ἀποδείξαι, quae optativi forma pro ἀποδείξεις in Philone sine dubio ferenda est.*

Ibid. vs. 19, τῶν κατὰ σώματα μὲν ἀσθενεῖαν, τὴν δὲ ὑπερβάλλουσιν ἐν ᾧ πασιν ἰσχὺν κατανοήσαντες. *Pro τῶν cod. τὴν et pro σώματα praebebat σωματίων. Legendum nisi fallor: τὴν κατὰ σῶμα τῶν μὲν ἀσθενεῖαν, τῶν δὲ ὑπερβάλλουσιν ἐν ᾧ πασιν ἰσχὺν κατανοήσαντες.*

Pag. 135 vs. 15, πῶς γὰρ νόσοι καὶ γῆρας καὶ παντελεῖς ἵκεγνοντο φθοραί, εἰ μὴ συνεχῆς ἦν λόγων θεωρητῶν ρευμάτων ἀπάντησις; *Sic cod. Equidem primo scripserim: πῶς γὰρ ἂν νόσοι κτέ.. Tum pro λόγων θεωρητῶν non nisi λόγων θεωρητῶν corrigendum videtur.*

Pag. 136 vs. 1, ὥσπερ οὐκ ἐκ σπερμάτων κτέ.. *Malim: ὥσπερ οὐδ' ἐκ σπερμάτων.*

Pag. 136 vss. 6—11, ἀπαλαῖς — ἡνάγκασαν. *Vs. 7 rectissime Tischend. pro τύφων ἐρώντων rescripsit: τυφογερόντων. Vs. 8 ἐναπομάττοντες retinuerim. Quam saepe participia sine copula conjungantur, omnibus notum est. Vs. 9 pro ὧν μυθικὸν λῆρον malim τὸν μ. λ.. Vs. 10 αὐτῶν, quod cod. praebebat pro αὐτόν recipiendum arbitror. Αὐτῶν est τῶν νέων. En igitur locum ut eum scribendum esse censeo: 'Απαλαῖς γὰρ ἔτι ταῖς τῶν νέων ψυχαῖς οἱ τραγωδίαν τὸν βίον τυφογερόντων νομίζοντες κεκιβδηλευμένους χαρακτηῖρας ἐναπομάττοντες, διακόνοις ἀκοαῖς χρώμενοι, τὸν μυθικὸν λῆρον καταχέαντες καὶ μέχρι διανοίας αὐτῶν ἰντῆξαντες, θεοπλαστεῖν τοὺς τὰ φρονήματα ἄνδρας μὲν μηδέποτε γινόμενους, αἰεὶ δὲ θηλυδρίας ὄντας ἡνάγκασαν*

Pag. 138 vs. 15, ἀλλὰ μήποτε ἑκατέρου διαφέρει τὸ γέννημα; τοῦ μὲν κτέ.. *Tischendorf signum interrogandi sustulit, et recte quidem. Praeterea refert codicem suum pro*

διαφέρει praebere διαφέρει. Scribendum: ἀλλὰ μήποτε ἱκατέρον διαφέρει τὸ γεννημα, τοῦ μὲν κτέ..

Pag. 141 vs. 8, ὅταν εἰσῇ λθε πρὸς τὴν γυναῖκα κτέ.. Ut hic Philo locum Gen. 38 vs. 9 laudat, sic eum habet cod. C. In reliquis est: εἰσήρχετο. Et vero complures sunt loci, ubi textum τῶν ὁ constituere volentibus Philonis ratio habenda erit. Sed hac de re alias; nunc de verbis ὅταν εἰσῇ λθε videamus. Ea non verterim: quotiescunque ingressus est; ut si idem prorsus valerent, quod ὅτε vel ὁπότε εἰσελθοι sed potius: quandocunque ingressus est. (Belgice: telkens, als hij). Cf. Horatii Epist. I, 14, vss. 16, 17: *Me constare mihi scis et discedere tristem, quandocunque trahunt invisa negotia Romam.* Porro vide Philon. II, p. 112 vs. 22, Πάλιν δ' ὅταν εἰς ἔννοιαν ἦλθε τῆς ἰνδείας κτέ.. Tnm p. 584 vs. 49, Πάλιν δ' ὅταν ἱποβλεπόμενον εἶδε κτέ.. Contra p. 252 vs. 33 pro Ἐξ ἡμῶν παγόντες, ὅταν ἐγίνεσθε libenter legerim: ὅτε ἐγένεσθε. Item T. II, p. 124 vs. 4, pro ὅταν οὖν ἀπλήστως ἐμφορηθήσεται τούτων ἢ ἡδονῇ corrigendum: ὅτε.

In versione τῶν ὁ. Exod. XVI vs. 3, ὅταν ἐκαθίσταμεν non ferendum videtur, sed e cod. Ox. recipiendum ὅτε ἐκαθήμεθα κτέ.. Locum XVII vs. 11, quem recitat Philo T. I p. 124, recte se habere puto. Belgice vertendum: *Telkens, als Moses zijne handen ophief, had Israël de overhand, telkens, als hij ze liet zakken, was Amalek sterker.*

Denique in Dion. Halic. Antt. IV c. 6, ὅταν ὁ πατήρ αὐτῶν ἀπέθνησκεν sine ulla dubitatione scribendum: ὅτε ὁ πατήρ κτέ..

Pag. 141 vs. 11, ἰὰν μηδὲν ἰξ αὐτῶν ὠφέλησαι. Sententia requiritur haec: Si nullum ex iis commodum percipies vel perceperis. Itaque scripserim: ὠφελήσῃ = ὠφεληθήσῃ. Aliquoties autem aor. medii passiva significatione ponitur; idque eo facilius in hoc verbo fieri potuit, quod in futuro nisi semper, at plerumque ὠφελήσομαι pro ὠφεληθήσομαι dicebatur.

Ibid. τιμὰς γονέων. Mangeji conjecturam τιμὴν nollem recepisset Tischend. Vide Schol. Aristophanis ad Ran. vs. 1051. Deinde compara quae hoc ipso loco leguntur: παίδων

ἀγωγάς et *χρήσεις οἰκετῶν* sed *ἐπιμέλειαν γυναικός, ἐπιτροπὴν οἰκίας, πόλεως προστασίαν*. Res autem ipsa loquitur, id quod in seqq. vss. 13, 14 manifestum est, haec non ad vivum resecanda esse. Denique haud abs re fuerit monuisse, saepissime scriptores, imprimis Philonem et Josephum, pluralem pro singulari usurpasse, non alia de causa, nisi ut aliquam orationi sive gravitatem sive elegantiam conciliarent.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 7^{den} APRIL 1884.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, BRILL, SLOET VAN DE BEELE, G. DE VRIES, BEETS, R. FRUIN, LINTELO DE GEER, KUENEN, SIX, NABER, HOEKSTRA, KERN, DE GOEJE, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, DE PINTO, MODDERMAN, PLEIJTE, TIELE, WIJNNE, MATTHES, VERDAM, DE LOUTER EN BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris leest het bericht van het overlijden van het buitenlandsch lid dezer afdeeling J. T. J. Heremans te Gent op 13 Maart l.l. en meldt dat hij dat schrijven met een brief van rouwbeklag aan Mevrouw de weduwe heeft beantwoord. De voorzitter spreekt een woord van hulde aan de nagedachtenis van den wakkeren strijder voor de Nederlandsche taal- en letterkunde in België.

Een bericht uit Rome ontvangen van het overlijden van Quintino Sella, den voorzitter der Akademie van de Lincei aldaar, wordt gelezen en voor kennisgeving aangenomen.

De secretaris deelt verder mede dat de heer J. van Leeuwen te Amsterdam zich als de dichter der *Adolescentis meditatio* heeft bekend gemaakt, en dat het rustend lid Holwerda eene *Annotatio critica in Philonis li'rum de posteritate Caini* voor de Verslagen en Mededeelingen heeft ingezonden, die door de Commissie van redactie is aangenomen en in het volgende stuk zal geplaatst worden.

De heer de Hoop Scheffer biedt het tweede stuk van den Inventaris der archiefstukken bij de Vereenigde doopsgezinde gemeente te Amsterdam voor de boekerij aan.

Daar niemand het woord verlangt wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

OVER ARCHELAOS, KONING VAN MACEDONIE,

HOOFDZAKELIJK IN VERBAND

MET EURIPIDES' ARCHELAOS.

MEDEGEDEELD DOOR

H. VAN HERWERDEN.

Het leven van Archelaos, ofschoon in bijzonderheden door J. M. van Gent in zijn Academische dissertatie *de Archelao rege Macedoniae*, Leiden 1834, en korter door Otto Abel in zijne *Geschichte von Macedonie vor König Philipp* en in andere groote geschiedwerken beschreven, is toch behalve aan historici van beroep niet zoo bekend; dat ik kans zou zien om mijn voornemen, u eenige historische en letterkundige opmerkingen aangaande dien koning meê te deelen, op eene algemeen verstaanbare wijze anders te volvoeren dan door op nieuw als zijn geschiedschrijver op te treden en voor een goed deel althans *αὐτὸς ἀριζήτως εἰρημμένα μυθολογεῖν*.

Perdikkas II, koning van Macedonie, liet bij zijn overlijden in 413 v. C. slechts één wettigen zoon na, een knaapje van zeer jeugdigen leeftijd. Misschien door Perdikkas daartoe gemachtigd aanvaarde Archelaos, zijn natuurlijke zoon bij Simicha, een slavin van Perdikkas' onttroonden broeder Alketas, het bewind als voogd van dat kind. Immers deze meening van Abel, Grote en anderen is reeds op zich zelf veel waarschijnlijker dan het door Plato's verhaal gelogenstrafte vermoeden van van Gent, die pag. 51 meent dat die voogdij aan Alketas was opgedragen. Perdikkas zal wel niet

zoo dwaas zijn geweest dien rechtmatigen pretendent, met wien hij weleer de regeering gedeeld had, tot voogd van zijn kind te benoemen. De proef die hij met zijn onechte zoon Archelaos nam was reeds gevaarlijk genoeg, want het lijdt nauwelijks twijfel of deze ging reeds van den aanvang aan zwanger van het plan om zich van den Macedonischen troon, waarop hij niet het geringste recht had, meester te maken. Daartoe was het in de eerste plaats noodig den vroeger door Perdikkas verjaagden Alketas, die alle recht had om de plaats zijns jongeren broeders, inderdaad een usurpator, weer in te nemen, voor goed onschadelijk te maken.

Een man van groote bekwaamheden, maar van gewetenloos karakter, deinsde Archelaos voor geen middel terug. Onder voorwendfel dat hij zelf zijn oom in het hem door Perdikkas ontnomen gezag herstellen wil, noodigt hij Alketas met diens zoon Alexander op een gastmaal en laat beiden vermoorden, zooals Plato in den Gorgias zegt, *καταμεθύσας αὐτοὺς* (Alketas was aan den drank verslaafd) *καὶ ἰμβάλων αὐτοὺς εἰς ἑμαῖαν νύκτωρ ἐξαγαγών*. Volgens een door Karystios van Pergamon bij Ath. XI p. 506 E vgl. meegedeelden brief van Speusippos, had Perdikkas voorheen op raad van Euphraios van Oros (vgl. Suidas s. v.), door Plato tot den koning gezonden, aan zijn tweeden broeder Philippos een deel van zijn rijk afgestaan, *ἀπεμέρισε τινὰ χώραν*, en deze had terstond na Perdikkas' dood getracht zich van de heerschappij meester te maken, *ἐπέπεσε τοῖς πράγμασι*, en Plato schoon vroeger een groot vriend van Archelaos had zoo aan diens belangen afbreuk gedaan. Maar te recht laat Athenaeus volgen: *Τοῦτο δ' ἔπερ οὕτως ἀληθείας* (i. ἀληθῶς) *ἔχει, θεὸς ἂν εἰδείη*. Behalve dat Archelaos als onechte zoon geen aanspraak had op de regeering, is het geheele aandeel van Plato in die zaak blijkbaar een fictie, daar Plato, zeker niet voor 429 geboren, bij den dood van Perdikkas in geen geval ouder dan 16 jaar was, en, toen hij Euphraios heet gezonden te hebben, nog jonger moet geweest zijn. Ook vernemen we nergens elders iets van zulk een poging van Philippos, die misschien toenmaals niet eens meer leefde.

Evenmin hooren we van eenigen aanslag van Archelaos op hem noch op zijn zoon Amyntas, hetzij dat hij dien jongeling ongevaarlijk achtte, hetzij dat deze zich niet heeft laten verschalken. Eerst tegen het eind zijner regeering zien we Archelaos verwickeld in een oorlog tegen Arrhabaios (Arrhidaïos?), zooals vermoed wordt een zoon van genoemden pretendent, die in der minne eindigde met een huwelijk tusschen Arrhabaios en de jongste dochter van Archelaos ¹⁾.

Dat Archelaos in zijn eigen belang, niet in dat van zijn pupil, de bloedige daad verricht had, zou later blijken. *Ὅτι ἐβουλήθη*, schrijft Plato in den Gorgias p. 471, *εὐδαιμων γενέσθαι, δικαίως ἐκθρέψας καὶ ἀποδοὺς τὴν ἀρχὴν ἑκείνου, ἀλλ' εἰς φρέαρ ἐμβαλὼν ἀποπνίξας πρὸς τὴν μητέρα αὐτοῦ Κλεοπάτραν χῖνα ἴφη δυνάκοντα ἔμπεσεῖν καὶ ἀποθανεῖν*.

Eerst na het begaan van die tweede wandsad kan Archelaos in werkelijkheid het koninklijk purper hebben aangenomen. Als nu Diodorus S., die XIV 37 zijn dood (in 399) verhalende zegt dat hij zeven jaren koning is geweest, goed is ingelicht, dan moet die troonsbestijging in 406 vallen, en Archelaos van 413—406 alleen als voogd van het jonge prinsje geregeerd hebben. Daar nu Syncellus die regeering op 14 jaar stelt, nam Reineccius aan dat er twee Archelaoi, die elk zeven jaren regeerden, geweest zijn, eene meening die thans algemeen met recht verworpen is, om plaats te maken voor de stelling dat *ἑπτὰ* bij Diodoros een dwaling of van den schrijver of van de afschrijvers is. Men beroept zich daarbij op het feit, dat dezelfde geschiedschrijver hem reeds in 410, toen hij Pydna belegerde (XIII 49) *ὁ τῶν Μακεδόνων βασιλεὺς* noemt, zonder te bedenken dat hij dit in het wezen der zaak was en dat bovendien Diodoros zijne uitdrukkingen niet pleegt te wikken en te wegen. Eenigermate bedenkelijker ware misschien de zaak, wanneer een tijdgenoot als Andocides, zooals van Gent pag. 54 beweert, hem reeds in dezelfde periode den koninklijken titel

¹⁾ Abel pag. 195 vgl'd.

had toegekend, maar de redenaar *περὶ τῆς ἑαυτοῦ καθόδου* laat hem in 411 wel als koning handelen, wanneer hij zijn *ξένος πατριὸς* Andocides vrijheid tot uitvoer van roeislaven toestaat, doch noemt hem nergens *koning*.

Wel is waar schijnt met het bericht van Diodoros op het eerste gezicht minder goed dat van Plato in den Gorgias te strooken, die den moord van den knaap *ὀλγρον ὕστερον* dan dien van Alketas en Alexander doet plaats grijpen. Ik wil geen misbruik maken van de bekende onnauwkeurigheid van Plato in historische en vooral chronologische zaken, en evenmin van de rekbaarheid der uitdrukking *ὀλγρον ὕστερον*, die de wijsgeer met opzet kan gekozen hebben, om de slechtheid van Archelaos nog te sterker te doen uitkomen. Immers schrijft hij: *καὶ οὐ μετεμέλησεν αὐτῷ* (t. w. de moord van oom en neef), *ἀλλ' ὀλγρον ὕστερον τὸν ἀδελφόν, τὸν γνήσιον τοῦ Περδίκκου υἱόν, παῖδα ὡς ἔπτετῃ, οὗ ἡ ἀρχὴ ἐγένετο κατὰ τὸ δίκαιον — ἀποπνίξας κτέ.* Een paar jaar tusschen beide daden te laten verlopen heeft geen zwaarigheid, maar voor een tijdperk van 6 a 7 jaren is dit *ὀλγρον ὕστερον* bedenkelijk. Had Plato nu gezegd dat de moord van Alketas en zijn zoon terstond of kort na den dood van Perdikkas plaats greep, dan moest ik voorzeker het bericht van Diodoros opgeven, maar Plato zegt dit niet ¹⁾, en het is inderdaad zeer wel mogelijk dat Archelaos toenmaals zijn gezag nog niet genoeg gevestigd achtte om zoo iets te ondernemen, en er zich aanvankelijk toe bepaald heeft om hunne aanspraken, zoo ze die toen hebben doen gelden, met opent-

¹⁾ P. 471 A. πῶς (Archelaos) οὐκ ἄδικος; ὃ γε προσῆκε μὲν τῆς ἀρχῆς οὐδέν, ἦν νῦν ἔχει, ὅντι ἐκ γυναικὸς ἣ ἦν δούλη Ἀλκέτου, τοῦ Περδίκκου ἀδελφοῦ, καὶ κατὰ μὲν τὸ δίκαιον δούλος ἦν Ἀλκέτου, καὶ εἰ ἐβούλετο τὰ δίκαια ποιεῖν, ἐδούλευεν ἂν Ἀλκέτῃ καὶ ἦν εὐδαίμων κατὰ τὸν σὺν λόγον· νῦν δὲ θάυμασιως ὡς ἄθλιος γέγονεν, ἐπεὶ τὰ μέγιστα ἠδίκηκεν. ὅς γε πρῶτον μὲν τοῦτον αὐτὸν τὸν δεσπότην καὶ θεῖον μεταπεψάμενος ὡς ἀποδάσων τὴν ἀρχήν, ἦν Περδίκκας αὐτὸν ἀρεῖλετο, ξενίσας — ἀπέσφαξε cett. De tijd waarin de dialoog gefin- geerd wordt gehouden te zijn staat evenmin vast als wanneer Plato dien schreef, en de woorden p. 470 D. τὰ χθές τε καὶ πρόην γεγανότα kunnen ons dus niet helpen.

lijk geweld als voogd van den onmondigen knaap te bestrijden.

Plato's bericht dat het kind, toen het zoo wreedaardig vermoord werd *ongeveer zeven jaar* oud was, is niet in strijd met bovengemelde opgave van Diodoros, wanneer men aanneemt, dat het bij zijns vaders dood in 413 nog een zuigeling was. Onjuist schrijft Abel pag. 193 »Perdikkas hinterliess — einen Knaben von sieben Jahren" en Grote, History of Greece X p. 46 (New-Yorksche uitg.) »On the death of Perdikkas his eldest or only legitimate son was a child of seven years old" en van Gent p. 51 »Perdiccas moriens filium genninum, circiter septem annos natum, legitimum regni heredem reliquerat." Plato zegt alleen dat het prinsje ongeveer zeven jaar oud was, toen het vermoord werd, en het is alles behalve onwaarschijnlijk dat Archelaos, hoe gewetenloos ook, toch lang voor het vergieten van het bloed des hem door zijn vader toevertrouwden broeders, van wien hem vooreerst geen kwaad dreigde, is teruggedeinsd, te meer omdat hij, de onechte zoon eener slavin, zijn gezag in Macedonie goed gevestigd moest zien, voor hij het wagen dorst den wettigen zoon van den algemeen beminden Perdikkas naar het leven te staan.

Om dit alles, maar hoofdzakelijk om een bewijs, dat ik later aan den inhoud van Euripides' Archelaos ontleenen zal, ben ik niet ongeneigd het bericht van Diodoros, die in Macedonische zaken uit een vrij zuivere bron, Theopompos, pleegt te putten, voor juist te houden, en zoo met dat van Syncellus te vereenigen dat ik het 14-jarig bewind van Archelaos in twee perioden elk van zeven jaar verdeel, waarvan de eerste (413—406) de voogdij over den onmondigen knaap, de tweede (406—399) zijn eigenlijk koningschap kan genoemd worden, ofschoon voorzeker die *ἡγεμονία* en die *βασιλεία* vooral bij een man van zoo heerschzuchtigen aard alleen in naam en niet in het wezen der zaak te onderscheiden zijn. Waarom ik niettemin gewicht aan deze onderscheiding hecht, zal uit het vervolg mijner verhandeling blijken.

Archelaos verbond zich, onzeker wanneer, in den echt met zekere Kleopatra. Thirlwall hist. of Greece V p. 158 houdt

haar voor dezelfde als de door Plato genoemde moeder van het knaapje, de weduwe van Perdikkas. Abel verwerpt die meening pag. 179 (noot), maar zijne bestrijding berust op een onbegrijpelijk misverstand van de zeer duidelijke plaats van Aristoteles Polit. V 10 p. 1311 B (Berl. Ac.). Reeds boven zeide ik dat Archelaos tegen het einde zijner regeering de jongste zijner beide dochters uithuwlijkte aan den pretendent Arrhabaios (Arrhidaïos?), ofschoon hij ze vroeger aan zijn amasius Krataios (Krateuas? beloofd had. »Sowohl eignes Ehrgefühl'', zegt Abel »als die gerechte Erbitterung »seines mit der Kleopatra erzeugten Sohnes mochte ihn aber »von der Erfüllung dieses schmachvollen Versprechens abhalten. Wie dieser hiess, ist nicht zu ermitteln; der nachherige König Orestes kann es nicht seyn, er wäre zu jung; »vielleicht fand jener vor oder kurz nach Archelaos sein »Tod.'' Noch van het eergevoel van Archelaos, dat deze er al in zeer geringe mate op nahield, noch van de gerechte verbittering van den zoon over dit voornemen des vaders, zegt Aristoteles een enkel woord. Hij zegt eenvoudig dat Archelaos zijne dochter aan Arrhabaios ten huwelijk gaf, hopende dat op die wijze er geen tweedracht zou ontstaan tusschen dien pretendent en den zoon van Kleopatra, m. a. w. dat hij hem na zijn dood den troon niet zou betwisten, οἰόμενος οὕτως ἂν ἰκεῖνον ἥμισυ διαφέρεισθαι καὶ τὸν ἐκ τῆς Κλεοπάτρας. Immers dat ook de volgende woorden ἀλλὰ τῆς γε ἀλλοτριότητος ὑπῆρχεν ἀρχὴ τὸ βαρύνως φέρειν πρὸς τὴν ἀφροδισιαστικὴν χάριν, waarmede de wijsgeer tot zijn betoog terugkeert dat de *res venerea* dikwijls aanleiding tot den val van dynastien gegeven heeft, niets te maken hebben met een door Abel aangenomen misverstand tusschen vader en zoon, maar een geheime vijandschap van den ἐρώμενος tegen den koninklijken ἐραστής uitspreken, blijkt overtuigend uit de kort te voren door Aristoteles neêrgeschreven woorden: αἰ γὰρ βαρύνως εἶχε (Krataios) πρὸς τὴν ὁμίλιαν, ὥστε ἱκανὴ καὶ ἐλάττων ἐγένετο πρόφασις, διότι τῶν θυγατέρων οὐδεμίαν ἔδωκεν ὁμολογίσας αὐτῷ κτέ. Niets verhindert dus aan te nemen dat Archelaos' zoon bij Kleopatra geen ander is dan de latere Macedonische koning

Orestes. Deze was bij zijns vaders dood nog onmendig, en is door zijn voogd Aeropos, die zelf den troon besteed, kort daarna vermoord. Niets staat dan ook het vermoeden van Thirlwall in den weg, dat de weduwe van Perdikkas en de vrouw van Archelaos ééne en dezelfde Kleopatra zijn, en ik ben niet ongeneigd om te gelooven, dat de usurpator gretig dit middel heeft aangegrepen om zich door zulk een huwelijk met de vrouw zijns vaders ten minste een schijn van legitimiteit te verschaffen. Voor de dochters moet men dan aannemen dat ze uit een vroeger huwelijk gesproten zijn, hetzij dat hare moeder reeds overleden was, hetzij dat de tiran zich van haar heeft laten scheiden, om den nieuwen echt te kunnen sluiten. Dat de weduwe van Perdikkas, als de almachtige Archelaos haar tot vrouw verlangde, zich goed- of kwaadschiks aan zijnen wil moest onderwerpen, behoeft wel geen betoog ¹⁾).

Een gewetenloos en bloeddorstig geweldenaar was Archelaos zonder twijfel, en als mensch verdient hij ten volle dat Plato's welsprekende taal hem aan de verachting der nakomelingschap heeft prijs gegeven, maar als regent had hij groote eigenschappen en niet geringe verdiensten omtrent Macedonië, van welks toekomstige grootheid hij misschien meer dan eenig koning voor Philippos als de grondlegger mag beschouwd worden. Wel had reeds Alexander, de zoon van Amyntas, de heerschappij van het oorspronkelijk onbeduidend door den Ludias en den Haliakmon ingesloten gewest met behulp der Perzen, tot wier satraap de macht der omstandigheden hem tijdelijk gemaakt had, van Peneios tot Strymon weten uit te breiden; wel had de trouwelooze staatkunde van diens sluwen maar bekwamen en krachtigen opvolger Perdikkas II in een voor Macedonie allermoeilijksten en

1) Van Gent, die pag. 80 beide Kleopatras niet voor identiek houdt, geeft geen gronden op voor dit gevoelen. Tegen die identiteit zou men, met meer recht dan het door Abel aangevoerde, het stilzwijgen van Plato kunnen in 't midden brengen, maar *argumenta ex silentio* zijn zeer zwak, vooral wanneer, gelijk in den Gorgias het geval is, de vermelding niets ter zake doet. De onzekerheid der zaak geef ik natuurlijk gaarne toe, vooral omdat de naam Kleopatra in Macedonië niet ongewoon was.

gevaarlijken tijd, door afwisselend de Chalcidensische colonisten, de Korinthiers, de Atheners en de Lacedaemoniers in zijn eigen belang in het geheim en openlijk te ondersteunen, tot resultaat gehad dat, toen Archelaos het bewind aanvaarde, het doel waarnaar reeds Alexandros vergeefs gestreefd had, om aan Macedonie een blijvende plaats in Hellas' statenrei te verzekeren, volkomen en voor goed bereikt was. Maar toch was het er zelfs toen ver van daan, dat de officieele erkenning van de Grieksche afstamming van het Macedonisch vorstenhuis, reeds aan den zoon van Amyntas verleend, ten gevolge had gehad, dat het beschaafde Hellas de Macedoniërs als ware Hellenen beschouwde, en ongetwijfeld komt aan Archelaos de eer toe, meer dan iemand voor hem tot de beschaving zijner meer dan half barbaarsche landgenooten te hebben bijgedragen. Alleen der ijzeren vuist van een geweldenaar kon het gelukken den ruwen Macedonier een geregelde organisatie van land en strijdkrachten op te driegen, gelijk Rusland een tiran als Peter den Groote heeft noodig gehad, om tot het bereiken van een betrekkelijk hoogen graad van beschaving te worden voorbereid. Evenals deze liet Archelaos nieuwe steden bouwen, de opene plaatsen bevestigen en rechte heerbanen aanleggen, om de verschillende door stroomen en bergen gescheidene deelen des lands met elkander te verbinden en zoo eensdeels het verkeer te bevorderen, anderdeels der uitgestrekte monarchie grootere vastheid te verschaffen. Volgens Thuc. II, 100 deed hij in dit opzicht meer dan alle acht koningen, die hem voorgedaan waren, te zamen, en te recht verklaart Abel, p. 198: »sein auf die innere Entwicklung gerichtetes Streben giebt ihn Anspruch auf den ersten Platz in die Reihe der Macedonische Könige vor Philipp."

Daartoe waren, men moet het erkennen, de omstandigheden ook gunstiger dan ooit te voren. Van den eenen kant toch waren de Macedoniërs onder de regeering van Perdikkas meer dan voorheen in aanraking gekomen met beschaafde volken, en van den anderen kant gaf de loop der gebeurtenissen in de tweede helft van den Peloponnesischen oorlog, toen Athene evenmin als Sparta er aan dacht

bare hegemonie aan de Macedonisch-Thracische kust te bevestigen, Archelaos ruimschoots gelegenheid om alle zijn krachten aan de inwendige organisatie van zijn rijk te wijden. Schoon volgens Solinus, cap. 9 E, zeer ervaren in de krijgskunst, waarin hem het zeker onder de regeering van zijn vader niet aan gelegenheid ontbroken had zich te oefenen, bepalen zijne krijgsverrichtingen zich, voor zoover we die kennen, tot de inneming van het afgevalen Pydna in 410 en tot den reeds vermelden oorlog met Arrhabaios tegen het einde zijner regeering. Bij het vrij langdurig beleg der genoemde stad (vgl. van Gent, p. 65 vgl.) werd hij door den Atheenschen veldheer Theramenes ondersteund, gelijk hij zich zelf jegens Athene een jaar vroeger verdienstelijk had gemaakt door aan Andocides verlof te geven tot het uitvoeren van roeiers voor de Atheensche vloot te Samos, die haar bij de daarop gevolgde overwinning bij *Κυνὸς σῆμα* te stade kwamen. Na de inneming van Pydna verplaatste hij die stad twintig stadiën van de zee, waaraan ze lag, naar het binnenland, zonder dat Diodoros, die het feit mededeelt, de gronden daarvoor opgeeft. Misschien waren die van strategischen aard, maar of de koning de stad op het voorbeeld van Athene en zoovele andere Grieksche steden door lange muren met de haven verbonden heeft, blijkt niet¹⁾. Aan zijn bondgenootschap met Athene, dat tot het eind des Peloponnesischen oorlogs toch altijd in de Noordelijke wateren van de Aegëische zee oppermachtig bleef, en als handelstad van den eersten rang den bloei van zijn land kon bevorderen, is Archelaos naar het schijnt steeds getrouw gebleven. Zijne sympathie voor Atheensche kunst en beschaving mag hier allicht medegewerkt hebben.

Onder de belangrijke regeeringsdaden van Archelaos noemt Abel, pag. 198 vgl., als een ontwijfelbaar feit het verleggen der residentie. De aloude hofstad der Macedonische koningen

¹⁾ De afstand van 20 stadiën van de zee is niet groot, zoodat men misschien niet ter wille van Strab. VII, p. 479, Diod. XV, 49 en Liv. XLIV, c. 6 met Wesseling behoeft aan te nemen, dat later de stad weer haar oude ligging heeft teruggekregen.

was *Ἐδεσσα* of *Αἰγά*, waarschijnlijk zoo te onderscheiden, dat de laatste naam meer eigenlijk der in de hoogte gelegene acropolis toekwam, terwijl Edessa zich oostelijk daarvan in het dal uitstrekte. Het was 't tegenwoordige Vodena, dat als bisdom nog heden Edessa heet, gelegen in het binnenland aan den voet van den met sneeuw bedekten Bermios, niet ver van de bronnen van den Ludias in een betooverend schoon landschap, waarin men de door Herodotos (VII 26) beschrevene tuinen van Midas met de heerlijk geurende zestigbladige rozen terug wil vinden. Terwijl de huidige etymologen den oorsprong van den naam *Αἰγά* in den waterrijkdom der streek zoeken, leidde de Macedonische sage, waarop we later terugkomen, standvastig dien naam van *αἰς* af, en is de geit, evenals de uil bij de Atheners en de wolf bij de Argiven, steeds zoowel het rijkswapen als het veldteeken der Macedoniërs gebleven, en prijkt dan ook op de oud Macedonische munten ¹⁾. Als begraafplaats der Macedonische koningen wordt gerekend Aegae, niet Edessa, genoemd en beide plaatsen worden door Ptolemaeos III, 13 onderscheiden ²⁾.

» Für die Annäherung an Hellas, schrijft Abel, pag. 198,
 » war die Verlegung der Residenz von Bedeutung; Perdika-
 » kas bereits hatte wohl häufig sich in Pella aufgehalten,
 » unter Archelaos trat diese Stadt, so weit es irgend möglich
 » war, an die Stelle von Edessa. Auch Pella hatte für den
 » König eine äusserst vortheilhafte Lage, es lag an den Fluss
 » Borboros, da wo dieser in den heutigen See von Janitscha
 » mündet, umgeben von dem See und den Sümpfen, aber
 » auf einem Hügel (Liv. 44, 46). Der aus dem See fliessende
 » Ludias verband Pella mit dem 3 Meilen [120 stadien vol-
 » gens Strabo fr. 20, 22, 23] entfernten Meere durch be-
 » queme Schiffart. Jedoch vermochten diese mannichfachen
 » Vortheile die natürlichen Vorzüge Edessas nicht aufzuwiegen:

¹⁾ Zie behalve Eckhel doct. num. II, pag. 65 en van Gent, p. 108 vgl. Imhoof-Blumer, Monnaies grecques, publiées par l'Académie Royale Néerlandaise des Sciences, pag. 62.

²⁾ Abe', p. 114.

»dieses blieb das ganze Mittelalter hindurch bis auf den
 »heutigen Tag eine bedeutende Stadt, von Pella sind nur
 »spärliche Trümmer übrig. Eine Quelle in der Nähe des Dorfes
 »Allaklisi, die von den Griechen noch *Πέλλη* genannt wird,
 »giebt allein sicheren Zeugniss über die Lage von Alexanders
 »Geburtestadt."

Ongelukkig blijft Abel, die zijne bronnen niet pleegt te verzwijgen, hier in gebreke te vermelden op wiens gezag hij de verlegging der residentie naar Pella aan Archelaos toeschrijft. De gewone voorstelling der zaak is dat Philippos, de vader van Alexander den Groote, de eerste was die Pella tot den zetel der regeering gemaakt heeft, en ook van Gent, die alle bronnen voor het leven van Archelaos vlijtig verzameld heeft, zegt pag. 23 van *Aegae* sprekend: *ibi quoque regni sedes usque ad Philippi, Alexandri M. patris, tempora mansisse videtur*. Ik kan niet gelooven dat Abel zoo onkritisch geweest is eenig gewicht te hechten aan de onechte brieven van Euripides, waarin *νεανίσκοι εὐγενεῖς ἐκ Πέλλης* een rol spelen, en die, al waren ze echt, toch zoo goed als niets zouden bewijzen, evenmin dat hij eenig bewijs voor zijne stelling heeft gezien in het bericht van den onvertrouwbaren Solinus, die Archelaos Euripides te Pella laat begraven (Pausanias I, 2, 2 weet alleen dat hij *τέθαπται ἐν Μακεδονίᾳ*), maar ik zou eerder denken dat hij zijne meening heeft gevestigd op het feit dat bij Xenophon Hell. V, 2, 13 in den jare 383 gezanten der Akanthioi te Lacedaemon, hulp verzoekende tegen de machtige Olynthiers, die aan 't hoofd van een stedenbond Koning Amyntas reeds nagenoeg uit Macedonie verdreven hadden, zich in dezer voege uitlaten: *καὶ κατελίπομεν ἡμεῖς ἔχοντας ἥδη ἄλλας τε πολλὰς* (sc. *Μακεδονίας πόλεις*) *καὶ Πέλλαν, ἣπερ μεγίστη τῶν ἐν Μακεδονίᾳ πόλεων*. Maakte Abel uit deze woorden op dat Pella toenmaals residentie was, dan kon hij licht meeneu dat, wijl onder de korte regeeringen der onbeteekenende vorsten Orestes, Aëropos en Pausanias, die samen nauwelijks 5 jaar duurden, aan een verplaatsing van bestuur bezwaarlijk gedacht kan worden, Archelaos de man geweest is die deze belangrijke daad volbracht heeft. Ziju

de woorden ἱμερ — πόλεων echt (wat wel niet te betwijfelen valt), dan blijkt uit het feit, dat het reeds door Herod. VII, 124 genoemde Pella toenmaals de grootste stad van Macedonie was, immers nog niet dat het tevens de vaste residentie was, ofschoon men zal moeten toegeven dat Amyntas zich daar veel heeft opgehouden, wijl het uit Demosth. de Cor. § 68 τῷ ἐν Πέλλῃ τραφέντι ¹⁾ vaststaat dat Philippos daar is opgevoed. Wanneer de redenaar Pella daar op verachtelijken toon een χωρίον τότε γε ἄδοξον καὶ μικρόν noemt, kon hij dat, in vergelijking zoowel met Athene als met hetgeen Pella later geworden is, met recht zoo noemen, zonder dat die woorden in strijd zijn met het bericht der Akanthiers bij Xenophon, en waarschiijnlijk schrijft Strabo VII, fr. 20 met het oog op die plaats ἡῤῥησθε τὴν πόλιν ἐκ μικρᾶς Φιλίππος, maar wanneer hij daaraan de woorden laat voorafgaan: ἐνταῦθα ἦν πάλαι τὸ τῆς Μακεδονίας χρηματιστήριον (zetel der regeering), dan gebruikt hij zeker πάλαι met betrekking tot zijn eigen tijd, niet tot dien van Philippos, zoodat er geenszins uit blijkt dat reeds voor dien koning de regeering daar gevestigd was, ofschoon er evenmin het tegendeel uit kan worden afgeleid. Ook de aantekeningen der geleerden op Pomponius Mela II, 3, zal men vruchteloos raadplegen; ze zeggen niet eens wat in den index der 2de uitgave van Gronovius staat: *Pella non fuit regia Macedonum ante Philipppum*, en mij althans is geen plaats bekend waar dit uitdrukkelijk gezegd wordt.

De meening van Abel durf ik dus evenmin met beslistheid verwerpen als onvoorwaardelijk aannemen. Het feit dat Archelaos te Aigai, niet te Pella, feestspelen heeft ingesteld doet mij in elk geval denken dat hij eerstgenoemde stad niet voor goed met der woon verlaten heeft.

Hoe dit zij, het streven van den krachtigen monarch bepaalde zich niet tot de bevordering van de stoffelijke belangen zijns volks. Evenals omstreeks denzelfden tijd of iets

¹⁾ Vgl. Hegesippos de Halonn., § 7

vroeger de minder algemeen bekende koning der Molossoi Tharyps, zoodra hij zelf de teugels van het bewind uit de handen van zijn met Sparta bevrienden voogd had overgenomen, de beschaving van Athene, waar hij was opgevoed, in het halfbarbaarsche Epirus trachtte in te voeren, evenzoo stelde Archelaos, van zijn vriendschap met Athene gebruik makend, krachtige pogingen in het werk om zijn ruwe onderdanen met de werken des vredes en de zegeningen der cultuur bekend te maken. In vergelijking van wat hij in dit opzicht deed, valt hetgeen zijn vader Perdikkas en zijn voorzaat Alexander ὁ φιλέλλην deden geheel in het niet. Van den eersten kan eigenlijk geheel geen sprake zijn; want dat de arts Thessalos de zoon van Hippocrates zijn hof bezocht, pleit meer voor zijn zucht tot zelfbehoud (toenmaals woedde de pest) dan voor zijn neiging tot beschaving, en van den laatsten weten we alleen dat hij aan de nationale spelen der Grieken deelnam; terwijl van een ἑγκώμιον door Pindaros op hem vervaardigd o. a. de aanhef be waard is:

'Ολβίων ὁμῶννυε Δαρδαριδᾶν,
καὶ Θρασύμηδες Ἀμύντα,

maar het getuigenis van een Solinus, dat de dichter eenigen tijd aan zijn hof zou hebben doorgebracht, is te onzeker om er eenige waarde aan te hechten ¹⁾.

Archelaos in plaats van aan de Helleensche nationaalspe len deel te nemen (Solinus die hem cap. 9 overwinningen in de Pythische en Olympische agonen toeschrijft heeft hem, zooals reeds Salmasius begreep, met Arkesilaos van Cyrene verward) heeft den Macedoniers het eerst eigene op Grieksche leest geschoeide spelen geschonken, en wel volgens Diodoros XII, 16 te Dion, t. w. een godsdienstig feest ter eere van Zeus en de Muzen met theatervoorstellingen.

¹⁾ Aan ons geacht medelid Mr. Six dank ik de opmerking, dat geen Grieksche munten van dien tijd in schoonheid van uitvoering aan de Macedonische die deze Alexander slaan liet gelijk komen.

Van Alexander den Groote, niet van Philippos, zooals van Gent, pag. 106 onbegrijpelijk wijze meent, heet het aldaar: *Θυσίας μεγαλοπρεπείς συνετέλεσεν ἐν Δίῳ τῆς Μακεδονίας καὶ σκηνηκοῖς ἁγῶνας Αἰὶ καὶ Μοῦσαις, οὗς Ἀρχέλαος ὁ προβασιλεύσας πρῶτος κατέδειξεν*. Misschien waren die feesten toen nog zoo luisterrijk en langdurig niet als in de dagen van Alexander, die volgens de aangehaalde plaats aan elk der Muzen een afzonderlijken dag wijdde en in een tent met honderd aanlegbedden zijne vrienden, hoofd-officiëren en vreemde gezanten kostelijk onthaalde, terwijl hij tevens voor een ruim onthaal van het geheele leger, dat met hem naar Asië zou oversteken, zorg droeg. Dit geschiedde volgens Diodoros en Arrianus (I, 2) beiden kort voor dien veldtocht, welke *ἅμα τῷ ἡρὶ ἀρχομένῳ* een aanvang nam, zoodat men mag aannemen dat genoemde ἁγῶνες niet lang voor of na de Atheensche Dionysia gevierd werden. Of ze evenals de laatste jaarlijks plaats grepen vernemen we evenmin als het jaar, waarin Archelaos ze heeft ingesteld.

Met Diodoros stemt Arrianus slechts gedeeltelijk overeen. De laatste schrijft: *τῷ τε Αἰὶ τῷ Ὀλυμπίῳ τὴν Θυσίαν τὴν ἀπ' Ἀρχελαῶν ἐτι καθεστῶσαν ἔθυσεν καὶ τὸν ἁγῶνα ἐν Αἰγαῖς διέθηκε τὰ Ὀλύμπια οἱ δὲ καὶ ταῖς Μοῖσαις λέγονται ὅτι ἁγῶνα ἐποίησε*, welke woorden de plaats van het offer aan Zeus Olympios door Archelaos ingesteld oubepaald laten, en de viering der Olympische spelen, welker aard (gymnisch of musisch) evenmin als de naam hunner insteller wordt meêgedeeld, naar de oude hofstad Aigai verleggen, terwijl de schrijver zich weifelend uitlaat over de viering van den aan de Muzen gewijden ἁγών. Nu pleegt Arrianus, waar hij zijn bron niet noemt, de berichten zijner beide geloofwaardigste zegslieden Ptolemaios en Aristobulos te volgen, die dus overeenstemden in het feit dat de Ὀλύμπια door Alexander te Αἰγαί gevierd zijn, terwijl een van beiden over den ἁγών der Muzen gezwegen heeft, wat licht aan een kortere vermelding van deze min belangrijke daad van Alexander kan worden toegeschreven, zoodat men daarom het bestaan van dien agon niet behoeft te betwijfelen. Maar

bevreemdend is dat beide zegslieden over de plaats waar Alexander aan Zeus Olympios offerde gezwezen hebben, en het is daarom zeer mogelijk dat bij Arrianus òf na de woorden τῷ τε Διὶ τῷ Ὀλυμπίῳ de beide woordjes ἐν Δίῳ zijn uitgevallen, òf dat de woorden ἐν Αἰγαίς in den oorspronkelijken tekst den zin geëindigd hebben, zoodat Alexander het geheele feest, bestaande in een offerande aan Zeus Olympios en ἁγῶνες ter eere van Zeus en de Muzen, te Aigai gevierd heeft. Welke van deze beide gissingen de aannemelijkste is, durf ik niet beslissen, te minder omdat Alexander, die toen van het door hem ingenomen Thebe met zijn leger naar Macedonië terugkeerde, de gewone route door het Tempe dal volgende het niet ver van de Zl. grens van Macedonië aan de kust liggende Dion moest passeeren, zoowel voor het geval dat Aigai als dat Pella het doel zijner reize was, en een dankoffer aan Zeus te Dion, welks naam niet dien oppergod zoo nauw samenhangt, wegens zijne gelukkig volvoerde expeditie geenszins ouwaarschijnlijk kan genoemd worden.

Het feit dat door Archelaos agonen zijn ingesteld staat volkomen vast, maar dat die te Dion, zooals op gezag van Diodoros gemeenlijk wordt aangenomen gevierd werden, wordt min of meer problematisch door het afwijkend getuigenis van twee Macedoniërs van geboorte, vrienden en tochtgenooten van den grooten Alexander, tenzij men gelooven mag dat Archelaos zoowel te Dion als te Aigai dergelijke spelen onder den naam van Ὀλύμπια heeft ingesteld, die mogelijkerwijze afwisselend op de eene of op de andere plaats gevierd werden.

Op die wijze zoude het bericht van Diodoros of dien zegsman (Theopompos?) zich het best laten verklaren. Doch we doen wellicht beter onze onwetendheid te bekenen. Zooveel schijnt vast te staan dat volgens het beste getuigenis Alexander de Olympia te Aigai vierde, en die ἁγών dus door Archelaos aldaar is ingesteld. Immers de woorden ἐν Αἰγαίς bij Arrianus voor een glosseem te houden, ten einde hem met Diodoros te doen overeenstemmen, zou reeds alleen daarom een zeer onwaarschijnlijk redmiddel zijn, omdat de naam

dezer oude hofstad den afschrijvers zeker onbekend was. Veel eerder ware hun ingevallen er 'ν 'Εδέσση bij te schrijven.

Geen wonder voorwaar dat de kunstminnende insteller dezer deels scenische agonen, wiens eigen land geen dichters of andere kunstenaars opleverde, zijn oog naar het buitenland richtte en bij voorkeur, otschoon niet uitsluitend, naar de stad van kunst en beschaving bij uitnemendheid, Athene. Onder de mannen, die hij met glansrijke beloften aan zijn hof noodigde behoorde de beroemde schilder Zeuxis van Herakleia, die voor een som van 400 *μναί* het koninklijk paleis, hetzij dan in Pella, hetzij te Aigai, zooals mij waarschijnlijker voorkomt, met schilderwerk versierde ¹⁾. Volgens Sokrates bij Aelianus V. H. XIV, 17 reisde men van heinde en verre naar Macedonië om dat paleis te bewonderen, maar om den koning zelf kwam niemand, *ἐὰν μή τινα ἀναπεισῇ χρημασι καὶ δελεάσῃ, ὅφ' ὧν οὐκ ἂν αἰρεθῆναι τὸν σπονδαίον*. Met te meer recht kon de wijsgeer zoo spreken, omdat hij zelf eene uitnoodiging des konings had afgeslagen, volgens Aristoteles Rhet. II 23 op grond dat het even smadelijk was ontvangen weldaden niet te kunnen vergelden als aangedane beleedigingen niet te kunnen wreken. Uit het gebruik van het praesens *βαδίζειν* op die plaats (*Σωκράτης οὐκ ἔφη βαδίζειν ὡς Ἀρχέλαον*), niet *βαδισθῆναι*, blijkt dat Sokrates zich in dier voege er over uitliet tegen zijne vrienden, zoodat het alleszins mogelijk is dat hij den koning zelven geantwoord heeft wat Stobaios meedeelt, dat men te Athene 4 *χοτυνας* meel voor een *ὀβολός* koopen kon en de bronnen dier stad volop helder water leverden enz. Hoe dit zij (want dergelijke anecdoten verdienen in den regel weinig geloof) de filosoof, die aan het hof al een zeer zonderlinge figuur zou gemaakt hebben, was zoo verstandig de uitnoodiging af te slaan ²⁾.

¹⁾ Als Plinius N. H. XXXV § 95 (ed. Detlefsen) van den tijdgenoot van Alexander den Groote Apelles schrijft: fecit et *Neoptoleum* ex equo adversus Persas, *Archelaum* cum uxore et filia, *Antigonum* thoracatum cum equo incedentem, dan blijkt reeds uit het gezelschap dat we hier niet met den ouden Macedonischen koning te doen hebben, en van Gent p. 70 zich erg vergist heeft.

²⁾ Dat Plato, bij den dood van Perdikkas nog maar 16 en hij 't over,

Onder degenen die, door geen antecedenten gebonden zooals Sokrates, er volgaarne gebruik van maakten, vinden wij den bekenden epischen dichter Choirilos van Samos, die daar de oude sagenschat was uitgeput in zijne *Περσής* het eerst een historisch onderwerp, den Persischen oorlog, behandeld heeft, van welk gedicht het gedeeltelijk bewaarde prooimion een welsprekende klacht bevat over het droevige feit, dat zijne voorgangers de sagen van den grijzen voortijd, voor epische behandeling zoo veel geschikter dan een werkelijke gebeurtenis, alle reeds voor hem hebben behandeld ¹⁾. Mag men het bericht van Istros bij Ath. VIII p. 345 D. gelooven, dan bedroeg zijn dagelijksche bezoldiging 4 *μναί*, een vooral voor dien tijd ongehoorde som, welke hij volgens denzelfden *κατανόλισκεν εἰς ὀψοφαγίαν*. Welke Istros (men onderscheidt er minstens drie) hier bedoeld wordt en uit welke bron hij dit weten kon, blijkt niet, maar al mag de som sterk overdreven zijn (de 400 *μναί* voor het beschilderen van een geheel paleis aan Zeuxis gegeven zijn daarbij vergeleken een bagatel), men mag gerust aannemen, dat de koning diep in zijn schatkist moest grijpen, om zijn beschaafde dichters en kunstenaars van den eersten rang het verblijf in zijn meer dan half barbaarsch land aannemelijk te maken. Wanneer Choirilos aan het hof gekomen is weten

lijden van Archelaos slechts 29 jaar oud, en gedurende diens regeering nog onberoemd, ook door hem zou genoodigd zijn is niet waarschijnlijk, zooals van Gent pag. 105 te recht beweert. Bovendien spreekt *Speusippus* bij Ath. XI, p. 506 ook niet van eene uitnoodiging maar alleen van vroegere vriendschap en latere ondankbaarheid van Plato. Het verblijf van Plato aan diens hof zoog Barnesius vit. Eurip. p. 29 geheel uit zijn duim.

¹⁾ Ἄ μάκαρ, ὅστις ἔην κείνον χρένον ἰδρίς ἀοιδῆς || Μουσᾶν Θερᾶπων, ὅτ' ἀκήρατος ἦν ἔτι λειμών || νῦν δ' ὅτε πάντα δέδασται, ἔχουσι δὲ πείρατα τέχναι, || ὕστατοι ὥστε δρόμου καταλείπομεθ', οὐδέ πη ἔστι || πάντῃ παπταίνοντα νεοζυγέ' ἄρματ' ἐλάσσαι. Zoo verbeterde ik de plaats in mijne *Lectiones Rheno-traiectinae* (Leiden, Brill. 1882) in plaats van het zinnelooze νεοζυγῆς ἄρμα πελάσσαι. Maar bovendien geloof ik dat in het voorlaatste vers δρομῆς voor δρόμου moet gelezen worden.

we niet, wel dat hij daar gestorven is twee jaar voor den dood des konings, t. w. in 401/2 v. C., Ol. 94, 4.¹⁾

Evenmin als van Choirilos laat zich met zekerheid bepalen, in welk jaar de beroemde treurspeldichter Agathon zich daarheen begaf, in elk geval na de opvoering der Thesmophoriazusen (Ol. 92, 2 = 411), waarin hij een rol speelt, en voor de Leuaia van Ol. 93. 4 = 405, toen de *Βάτραχοι* zijn opgevoerd, waarin op de vraag van Herakles *Ἀγαθὼν δὲ ποῦ'σιν*; Dionysos antwoordt:

*ἀπολιπὼν ἔμ' οἴχεται
ἀγαθὸς ποιητὴς καὶ ποθεινὸς τοῖς φίλοις.*

in welke woorden men zich m. i. wel wachten moet een lofspraak van Aristophanes zelven te zien, zooals gemeenlijk gedaan wordt. Dionysos is in de Ranae de representant van het Atheensche publiek, dat zoowel met Agathon als met Euripides, beide mannen van de nieuwe richting, veel op heeft. Bovendien heeft Aristophanes door de toevoeging van *ποθεινὸς τοῖς φίλοις* (wat van ieder mensch, die maar vrienden heeft, kan gezegd worden) wel gezorgd dat zijn toeschouwers niet konden denken, dat hij omtrent den vroeger door hem zoo bespotten Agathon van meening veranderd was.

De niet van talent ontbloote, maar door rhetorika en sophistiek bedorven en door en door geaffecteerde dichter, gelijk hij niet alleen door den comicus maar ook door Plato in zijn gastmaal zoo voortreffelijk geschilderd is, op wiens privaitleven bovendien veel te zeggen viel, liet zich door zijn onafscheidelijken boezemvriend en *ἑραστής*, Pausanias *ὁ ἐκ Κεραιέων*, vergezellen naar het hof van Archelaos, die zelf volgens Aelianus V. H. II 21 *οὐχ ἥττον ἰρωτικὸς ἢ καὶ φιλόμουσος* was, hetzij dat Agathon diens medekomen tot voorwaarde van zijn eigen komst had gemaakt, hetzij dat de koning uit zichzelf den niet geheel onberoemden sofist

¹⁾ Over *Arrhidaïos* den Macedonier en *Kratonas* den Thessalier, die Suidas s. v. Euripides tot dichters maakt, zonder dat ze waarschijnlijk ooit een vers gemaakt hebben, is het beter te zwijgen.

(die door Groen v. Prinsteren in zijne prosopographia Platonica wat schraal behandeld en in de Real-Encyclopaedie van Pauly geheel vergeten is) heeft uitgenoodigd. Het is niet onmogelijk dat Archelaos zich na de weigering van een Socrates met een Pausanias als representant der wijsbegeerte te vreden stelde. Aelianus, die Agathon op 's koning vraag, waarom hij met zijn ἔραστῆς zoo dikwijls twist heeft, ongeveer laat antwoorden dat *amantium ira amoris redintegratio* is, verzwijgt, zooals hij pleegt, zijn bron, maar heeft misschien wel geput uit de *Μακεδονικά* van Marsyas ὁ νεώτερος, een schrijver van wien de leeftijd evenmin als de graad der geloofwaardigheid kan bepaald worden, uit wien het door Cramer, Anecdota IV 269, uitgegeven scholion op Lucianus Rhetor. praec. § 11 mededeelt, dat Pausanias Agathon naar Macedonië heeft vergezeld. Agathon bleef daar volgens den Scholiast op de Ranae tot zijn dood, zonder dat wij weten of en welke treurspelen hij aan het hof heeft doen opvoeren. Ook is zijn sterfjaar onbekend, ofschoon het zeker is dat hij Euripides overleefde.

Grooter en beroemder dan Agathon was een tweede treurspeldichter, die aan het hof zijn laatsten levenstijd heeft doorgebracht, nog meer na dan voor zijn dood de allerpopulairste tragicus, dien Athene gekend heeft: ik bedoel natuurlijk Euripides.

Zijn sterfdag viel volgens Timaios (Plut. Sympos. VIII, 1) samen met den dag, waarop de oudere Dionysios de tyrannis aanvaardde, t. w. in den 6^{den} maand van het archontaat van Callias, dus tegen het einde van 406, kort voor het overlijden van Sophokles, die toen de Ranae in Februari van 405 werden opgevoerd reeds niet meer leefde. Euripides leefde volgens Eratosthenes (bij den biograaf) 75 jaar; hij is namentlijk 74 jaar en 2 of 3 maanden oud geworden, want zijn 74ste verjaardag viel in Boedromion van 406, zijn sterfdag in Maimakterion. Zeer lang kan het verblijf des dichters aan het Macedonische hof niet geduurd hebben; want in het 4de jaar van Ol. 92, toen de Orestes (volgens den Schol. op vs. 371) onder het archontaat van Diokles is opgevoerd, moet hij zich nog te Athene hebben

bevonden. Of de Orestes op de groote Dionysia, gelijk voor de 5de eeuw hoogst waarschijnlijk is, dan wel op de Lenaia het eerst gespeeld is, maakt slechts een maand onderscheid; in beide gevallen was Euripides in den aanvang van 408 nog te Athene en kan dus aan de *μαχαράων ἐρώχια* in geen geval langer dan ruim 2¹/₂ jaar hebben deelgenomen.

Afgezien van eenige voortreffelijke plaatsen heeft de Orestes groote gebreken, maar niettemin, of misschien juist daarom, want die gebreken vielen in den smaak van het groote publiek, maakte het stuk opgang (*ἦν τῶν ἐν ἀρχῇς εὐδοκμοῦντων* zegt de schrijver der hypothesis), zoodat teleurstelling geen aanleiding tot zijn vertrek kan geweest zijn. Ofschoon Euripides slechts 5 maal den eersten prijs heeft behaald, was hij toch bij de groote massa zeer gezien, en dat die populariteit op het laatst van zijn loopbaan eer toe dan afgenomen is, daarvan strekken de Ranae tot bewijs. Evenmin geloof ik dat politieke beweegredenen in het spel zijn geweest. Alhoewel Euripides algemeen den naam heeft van een demokraat, zou men hem op grond van menige tirade in zijne gedichten met even veel grond een aristokraat kunnen noemen. De waarheid is veel meer dat de man geen politieke evenmin als een religieuze overtuiging had, en zich uitliet al naar dat voor 't oogenblik te Athene eene vrijzinnige of meer behoudende denkwijze den boventoon voerde, terwijl omgekeerd zijn groote antagonist Aristophanes van het begin tot het einde de vaan zijner partij getrouw is gebleven. Ik twijfel daarom geen oogenblik of het zijn de glansrijke aanbiedingen van Archelaos geweest, die den laaggeboren zoon der *λαχανοπωλήτρια* bewogen hebben op het laatst van zijn leven hoveling te worden, mag het al zijn dat zijn door de comici geridiculiseerd huwelijksleven — zijn tweede vrouw Melito was volgens zijn biografen nog slechter dan de eerste, Choerile — hem het verblijf te Athene niet aangenaam maakte. Waarschijnlijk is dit laatste de oorzaak, die in de oudheid voor zijn vertrek werd opgegeven, want de gissing van Bernhardt, dat op de lacuneuse plaats van Philodemos de vitiis *διὸ καὶ φασιν ἀχθόμενον*

αὐτὸν ἐπὶ τῷ σχεδὸν πάντας ἐπιχαίρειν πρὸς Ἀρχέλαον ἀπελθεῖν Euripides bedoeld is, is alleszins aannemelijk.

Uit de Ἀποφθέγματα βασιλέων καὶ στρατηγῶν van Plutarchus Mor. p. 177 B vernemen we dat onder 'skonings gasten ook Timotheos ὁ καθαρωδὸς was, die ontevreden over een van Archelaos ontvangen geschenk, dat beneden zijne wat hoog gespannen verwachting gebleven was, hem toezong:

Σὺ δὲ τὸν γηγενέταν ἄργυρον αἶνεῖς,

waarop de koning niet onaardig antwoordde σὺ δὲ αἰτεῖς ¹⁾).

Zijner onkieschheid waardig is een andere anecdote die Plutarchus t. a. p. van een ongenoemden verhaalt, die de onbeschaamdheid had van Archelaos op een gastmaal een gouden beker te vragen. De koning gelastte daarop een slaaf den beker aan Euripides te geven en zeide, toen de vrager zijne verwondering daarover te kennen gaf, Σὺ μὲν γὰρ αἰτεῖν, οὗτος δὲ λαμβάνειν ἄξιός ἐστι μὴ αἰτῶν. Niettemin is het onzeker of ook die onkieschheid Timotheos te laste komt, want er kunnen licht anderen geweest zijn die van 'skonings mildheid misbruik trachten te maken.

¹⁾ Dezelfde anecdote verhaalt Plutarchus Mor. p. 334 B. Van Gent p. 101 beroept zich bij het verhaal dat deze beroemde Milesische virtuoos wegens zijne nieuwigheden in de muziek uit Sparta verbannen is ten onrechte op het in veel later tijd verdichte psephisma der γερουσία bij Boethius de music. I I, (p. 182 ed. Friedlein), waaraan tegenwoordig niemand gelooft. Men zie over hem Bergk, Gr. Litteraturgeschichte II Bd., p. 539 vgl. — Hij is natuurlijk wel te onderscheiden van dien Timotheos, dien Athenaeus XII, p. 538 en elders, gelijk ook Paus. III 12, 8 onder de musici noemen welke bij de bruiloft van Alexander optraden, met wien hij in Pauly's Real. Encycl. verward wordt. Hij stierf volgens 't marmor Par. O. 104, 4 = 36½ op 90-jarigen leeftijd, en was dus 413—399 in zijn volle ακμή. Met veel meer waarschijnlijkheid wordt aan hem dan aan Thucydides het bekende grafschrift op Euripides (dien hij volgens Plut. an seni sit ger. resp. c. 23 reeds vroeger te Athene moet hebben leeren kennen) toegeschreven:

μνημα μὲν Ἑλλὰς ἔπασ' Εὐριπίδου, ὁστέα δ' ἴσχει
γῆ Μακεδῶν· τῇ γὰρ δέξατο τέρμα βίον.
πατρίς δ' Ἑλλάδος Ἑλλάς, Ἀῤῥῆναι, πλεῖστα δὲ Μούσαις
τέρψας ἐκ πολλῶν καὶ τὸν ἔπαινον ἔχει.

Agathon bevond zich aan het Macedonische hof volgens den Schol. op Ar. Ran. 83 μετ' ἄλλων πολλῶν. Daaronder mag nog geweest zijn de arts Thessalos, de zoon van den beroemden Hippokrates (v. Gent, p. 100 sq.), die volgens Galeos III, p. 94 ed. Charter Ἀρχέλαον τῷ Μακεδονίας συνεγένετο, ofschoon de rede van Thessalos Hipp. III 615 vgl. ed. Ermerins alleen van een bezoek aan 't hof van Perdikkas gewaagt. Verder bevond zich onder hen de jongere dithyrambendichter Melanippides, zooals van Gent p. 98 met recht opmaakt uit Plut. adv. Epicurum cap. 13, met beroeping op Marcellinus vit. Thuc., maar van andere kunstgasten dan de door mij genoemde zijn, voor zoover ik weet, zelfs de namen niet tot ons gekomen. Ook omtrent den juiste tijd, waarop elk hunner in Macedonie kwam, missen wij nauwkeurige opgaven. Niet eens weten we met zekerheid of b.v. Euripides en Agathon daar samen hebben vertoefd, dan wel of de laatste eerst na den dood des eersten daar heen gereisd is, om hem als tragisch dichter te vervangen. Ongelukkig maken de bekende woorden van Dionysos in de Ranae: ἀπολιπὼν ἔμ' ὀχεται — εἰς μακάρων εὐωχίαν de quaestie niet uit, en de anecdote bij Plutarchos dat Euripides aan het maal bij Archelaos den reeds gebaarden Agathon een kus had gegeven, en de koning daarop tot de aanwezigen zeide: μὴ θανατώσῃτε τῶν γὰρ καλῶν καὶ τὸ μετόπωρον καλὸν εἶσιν bewijst alleen dat in lateren tijd de meening bestond, dat beide mannen tegelijk aan het hof verkeerden. Dat die anecdote een verzinsel is betwijfel ik te minder, omdat zelfs de comici het zedelijk gedrag van Euripides, dien ze overigens ook in zijn privaatcheven zoo deerlijk hebben, met rust hebben gelaten. Aan praatjes, zooals in de biographie des dichters bij Suidas, dat hij ook aan Κρατερός (waarschijnlijk Κρατάλας of wel Κρατεῖας) τὸν ῥώμενον Ἀρχελάου het hof maakte, καὶ γὰρ σχεῖν αὐτὸν καὶ περὶ τοὺς τοιοῦτους ἔρωτας zal wel niemand gewicht hechten. De vraag naar den tijd wanneer Euripides in Macedonie kwam laat ik voorloopig rusten, daar weldra de behandeling van zijn treurspel Archelaos mij in de gelegenheid zal stellen eene gissing dienaangaande aan uw oordeel te onderwerpen.

Dat de groote Atheensche treurspeldichter met opene armen door den milden monarch ontvangen werd, kunnen we gereedelijk aannemen, al weigeren we ook een absoluut geloof te hechten aan verhalen, zooals de vroeger door mij medegedeelde anecdote van den gouden beker, die in de oudheid daaromtrent in omloop waren. Maar we mogen geen geloof ontzeggen aan het verhaal van een man van het gezag van Aristoteles, die Polit. V 10, p. 1311 zegt dat zekere Dekamnichos, deelnemer aan den aanslag, die in 399 aan Archelaos het leven kostte, op die wijze bloedige wraak nam voor eene belediging hem meer dan 6 jaar vroeger door den koning aangedaan. Deze hoveling had zich de onbehoorlijke vrijheid gegund den grijzen Euripides in het publiek een aanmerking te maken op zijn stinkenden adem (*εἰπόντος τι εἰς δυσωδίαν τοῦ στόματος*), en Archelaos had, om den vertoornden dichter voldoening te geven, hem den man ter geeseling overgeleverd. Of Euripides daarvan evenwel gebruik gemaakt heeft dan niet, laat de wijsgeer, die in het vermelden van historische feiten uiterst beknopt is, geheel in het midden, en Grote heeft dus geen recht om in zijne *History of Greece* X, p. 48, waar hij in een pathetische diatribe het autokratisch regiment van Archelaos tegenover de milde wetten van het democratische Athene stelt, den treurspeldichter te betichten, dat hij den hem met dat doel overgeleverden man inderdaad een pak slagen heeft laten toedienen, wanneer ik Grote's bedoeling recht versta, als hij zegt: »And it is little to his honor, »that he should have availed himself of the privilege, by »causing the punishment really administred; a punishment »which he could never have seen inflicted during the fifty »years of his past life upon any free Athenian citizen." Hoe dit zij, in geen geval handelde de dichter voorzichtig, wanneer hij, in een vreemd half barbaarsch land, waar moord en doodslag aan de orde van den dag was, zich in zijn drift zoover vergat, dat hij een man van beteekenis zulk een doodelijke belediging toevoegde, en is er iets waars in het verhaal dat 'skonings jachthonden, die den 74-jarigen grijsaard verscheurden, door een omgekochten slaaf op aan-

stoken van aanzienlijke hovelingen tegen hem zijn losgelaten, dan zou men in de eerste plaats verwachten den naam des mishandelenden Dekamnichos, die later den koning zelfven naar het leven stond, onder die hovelingen vermeld te zien. Maar dit is niet het geval, en niet hij maar Arrhibaios en Kratēas worden genoemd. Ik zou daarom veel meer geneigd zijn den meer kalm verstandigen dan hartstochtelijken Euripides van het begaan eener zoo onvoorzichtige daad vrij te spreken.

In elk geval leert ons het door Aristoteles verhaalde feit hoe hoogelijk Archelaos met zijn talentvollen gast was ingenomen. En daartoe had hij ook alle oorzaak. Immers de expresselijk voor deze kunstreis vervaardigde tragedie Archelaos is gedicht tot verheerlijking van den gelijknamigen monarch, en ik zou mij sterk moeten vergissen, wanneer ze niet tevens heeft moeten dienen, om diens meer dan twijfelachtige legitimiteit in de oogen zijner onderdanen zoo goed en zoo kwaad als het ging te rechtvaardigen. De persoon van den held des drama's, de stamvader van het Macedonische koningshuis Archelaos, die nergens in de mythe voorkomt, is, als ik mij niet bedrieg, geheel eene fictie van den dichter, die zooals bekend is zich in de behandeling der sage veel vrijer pleegt te gedragen dan Sophokles en Aischylos.

Herodotos VIII 137 verhaalt de stichting van 't Macedonische rijk in dezer voege. Drie broeders Gauuēs, Aerōpos en Perdikkas, nakomelingen van Herakles' zoon Temenos, komen als ballingen uit Argos in een overigens onbekend plaatsje van het Nlijk Macedonie *Αεβαίη* geheeten, waar ze zich als loondienaren aan den koning, wiens naam niet genoemd wordt, verhuren, de eerste als paarden-, de tweede als ossen-, de jongste Perdikkas als geiten- en schapen- (*τὰ λεπτὰ τῶν προβάτων*) hoeder. Telkens wanneer de koning, die eigenhandig de spijzen bereidde, brood voor hen bakte, werd het voor Perdikkas bestemde, ofschoon van dezelfde hoeveelheid meel bereid, dubbel zoo groot als dat der beide andere broeders. De koning dit vernemende begreep dat dit een teeken van groote voorbeduiding was en vond het ongeraden de knechten langer in zijn dienst te houden.

Hij beval hen dus zijn land te verlaten, maar toen ze eerst hun loon verlangden, antwoordde hij door de godheid verbijsterd (Θεοβλαβῆς γενόμενος), op de zon, die juist door den schoorsteen haar stralen in 't vertrek wierp, wijzende »ziet daar het loon, dat ik u geef." De beide oudere broeders stonden bedremmeld, maar Perdikkas neemt zijn mes, beschrijft daarmêe op de vloer den omtrek van de door de zon bescheenen plek, en zegt »Koning, we nemen aan wat ge ons geeft," waarop hij na tot driemaal toe met de hand stralen der zon in den boezem van zijn kleed geschept te hebben, zich met zijne broeders verwijderd. De koning, door een zijner hovelingen gewaarschuwd dat een booze bedoeling achter die handeling schuilde, zond hun ruiters achterna om hen te dooden. Maar de Temeniden waren reeds over de rivier, die terstond daarop zoo sterk aanzwol, dat de ruiters onverrichter zake moesten terugkeeren en de vluchtelingen ongestoord naar een ander deel van Macedonië konden trekken, waar ze zich vestigden dicht bij de tuinen van Midas, waarin wilde rozen bloeien van zestig bladeren elk, die alle andere rozen in geur overtreffen, aan den voet van den met sneeuw en ijs bedekten en daardoor ontoegankelijken Bermios. Van daar uit (t. w. uit het eigentlijke *Macedonits*, waarvan de stad *Aiyal* het middelpunt was) maakten de Temeniden zich meester van het overige Macedonië. Zoo luidt het verhaal van Herodotos, die dan het volgende geslachtsregister geeft tot op den tijdgenoot der Perzische oorlogen Alexander: Perdikkas, Argaios, Philippos, Aeropos, Alketas, Amyntas, Alexander. Alexander had Perdikkas II en deze onzen Archelaos tot opvolger, zoodat de dynastie der Temeniden, Archelaos meegerekend, tot dusver een rei van negen koningen telde.

Het verhaal van Herodotos, waarmêe dat van Diodoros Sic. in de Exc. Vat. stemt, draagt geheel het karakter van echte oorspronkelijke volkssage, behalve dat daarin waarschijnlijk met Argos niet het Peloponnesische maar het Orestische Argos bedoeld is, en de drie broeders eerst afstammelingen van Temenos geworden zijn, toen de Macedoniërs of liever hunne koningen er groot belang in stelden om voor echte Hellenen

te worden aangezien. Het is bekend dat Alexander ὁ Φιλέλλην, toen men hem op grond dat hij een βάρβαρος was van de Olympische spelen wilde uitsluiten, ἀπέδεξεν ὡς εἴη Ἀργεῖος, gelijk Herod. V 22 zich uitdrukt, ἐκρίθη τε εἶναι Ἕλληνα καὶ ἀγωνισάμενος στάδιον συνεξέπιπτε τῷ πρώτῳ. Vgl. IX 45. Herodotos, die belooft ἐν τοῖσι ὀπισθε λόγοισι dat bewijs van den Griekschen oorsprong der Macedoniërs te zullen leveren, blijft VIII 137, waarop hij waarschijnlijk het oog heeft, inderdaad dat bewijs schuldig. Waarschijnlijk heeft het hoofdzakelijk bestaan in de toevallige overeenkomst van de namen Ἀργος en Ἀργεάδαι met het Peloponnesische Argos en Ἀργεῖοι ¹⁾. Hoe dit zijn moge, het overtuigde de Hellenen zoo zeer dat ook Thucydides geen zwarigheid maakte II 99, na verhaald te hebben dat de Lynkesten en Elimioten en andere stammen wel aan de Macedoniërs onderworpen waren maar toch eigen koningen hadden, te laten volgen: τὴν δὲ παρὰ Θάλασσαν νῦν Μακεδονίαν Ἀλέξανδρος ὁ Περδίκκου πατὴρ καὶ οἱ πρόγονοι αὐτοῦ, Τημενίδαι τάρχαιον ὄντες ἐξ Ἀργους, πρώτον ἐκτήσαντο καὶ ἐβασίλευσαν, om dan te verhalen hoe ze allengskens hun gebied tot den Strymon hebben uitgebreid. Het bewijs dat de Macedoniërs inderdaad Grieken waren en wel van den Dorische stam heeft Abel met groote scherpzinnigheid geleverd op grond van overeenkomst in taal, godsdienst en zeden.

Een tweede sage vinden we bij Pausanias IX 4, 4, volgens welke zeker Macedonisch koning Karanos (niets dan een appellativum) den naburigen vorst Kisseus in een gevecht versloeg, en volgens de Grieksche gewoonte een τροπαῖον oprichtte. Maar een leeuw daalt neer van den Olympos en werpt het zegeteeken omver. Dat feit brengt Karanos tot het inzicht, dat men in 't vervolg beter zal doen geen τροπαῖα meer op te richten, ἢ' ἐς εὐνοίαν ποτε τοὺς προσχώρους ἐφέλξωνται, en daaraan hebben zijn opvolgers, ook Philippos en Alexander de groote, zich altijd gehouden. Pausanias zegt niet waar die Karanos van daan kwam, maar beschouwt hem blijkbaar als een Helleen, daar hij de volken

¹⁾ Vgl. Stein ad Herod. V, 22.

die hij bestrijdt barbaren noemt. Hoe en van waar hij kwam leert de Scholiast op Clemens Alexandr. IV p. 96 ed. Klotz uit Euphorion (Meineke, *Analecta*, *Alexandrina* pag. 59): Aan Karanos, den zoon van Poianthes ¹⁾ of liever van Poias, die uit Argos een volkplanting naar Macedonië wilde zenden en den Delphischen god daarover raadpleegde, gaf deze het volgende orakel:

φράξω δὲ Καρανέ, νόῳ δ' ἐμὸν ἔνθεο μῦθον
ἐκπρολιπὼν Ἄργος τε καὶ Ἑλλάδα καλλιγύναικα
χώρει πρὸς πηγὰς Ἀλιάκμονος, ἔνθα δ' ἂν αἴγας
βοσκόμενας εἰσίδῃς, πρῶτον τόθι τοι χρεὼν ἔστιν
ζηλωτὸν νᾶειν αὐτὸν γενεάν τε πρόπασαν.

In dit orakel is het merkwaardig, dat Ἄργος τε καὶ Ἑλλάδα καλλιγύναικα, wat volgens Homerisch taalgebruik niet den Peloponnesos, maar Thessalië beteekenen moest, gebruikt wordt in den zin van 't Peloponnesische Argos. Met de bronnen van den *Huliakmon*, die niet ver van de kust in den *Ludias* stroomt, wordt de oudste woonplaats der *Argeaden*, het zoogenaamde Ἄργος Ὀρεστικὸν ('t tegenwoordige dal van *Kastoria*) bedoeld.

»Karanos, zoo gaat de Scholiast voort, voert dan zijne »volkplanting naar Macedonië en sticht daar een stad en »heerscht als koning over de Macedoniërs; ook doopte hij den »naam der stad *Edessa* om in *Aίγαί* naar de *geilen*. Dat

¹⁾ Waarschijnlijk moet voor Ποιάνθου gelezen worden Ποιάντος. Want Syncellus Chronogr. p. 209 geeft van hem deze geslachtslijst naar enkele auteurs, die van de gewone genealogie afwijkende zeggen dat hij was Ποιάντος τοῦ Κροίσου τοῦ Κλεοδαίου τοῦ Εὐρυβιάδου τοῦ Δεβέλλου (?) τοῦ Λαχάρου τοῦ Τημένου, ὃς [καὶ dele] κατήλθεν εἰς Πι:λ:πίννησον. De gewone genealogie nl. gevolgd door Theopompos, Diodoros en vele anderen luidde volgens Syncellus: Κάρανος, Φεῖδανος τοῦ Ἀριστοδαμίδα, τοῦ Μέρου, τοῦ Θεστίου, τοῦ Κισσίου, τοῦ Τημένου, τοῦ Ἀριστομάχου, τοῦ Κλεοδαίου, τοῦ Τλλου, τοῦ Ἡρακλέους. Dus was Karanos ἐνδέκατος ἀφ' Ἡρακλέους en ἑβδόμος ἀπὸ Τημένου. Waarschijnlijk is het Theopompos geweest, die in het eerste boek der *Philippika* de Karanos-sage het eerst als een historisch feit heeft voorgesteld. Vgl. R. H. Eyssonius Wickers, *Theopompi fragm.* I 30 (p. 63).

»Edessa was oudtijds door Phrygiërs en Lydiërs, die met »Midas in Europa gekomen waren, gesticht.”

Men ziet, de verklaring van het orakel strookt slecht met den inhoud. Want het naar de geiten gedoopte of herdoopte Aigai lag op grooten afstand N. W. van de in het land der Oresten gelegene bronnen des Haliakmons, maar waarschijnlijk was de bedoeling der godspraak, welker auteur tevens den naam van het Orestische Argos schijnt te hebben willen verklaren, de volgende: Trek eerst naar de bronnen van den Haliakmon, waar ge u echter slechts voorloopig zult ophouden; eene vaste woonplaats voor u en uwe nakomelingen zal u later de plek verschaffen, waar ge het eerst een kudde geiten zult hebben gezien. De vermelding van Midas als oudste bewoner van Aigai (Edessa) komt overeen met de *Μίδεω κῆποι* van Herodotos met huune wonderrozen, die ook Nikandros in een fragment van het 2de boek zijner Georgica bij Athen. XV 31 beziugt met de woorden:

*Πρῶτα μὲν Ὠδονίθε Μίδης ἄπερ, Ἀσίδος ἀρχὴν
λείπων, ἐν κλήροισιν ἀνέτρεφεν Ἑμαθίοισιν
αἰὲν ἐς ἰξήκοντα πέραϊ κομόωντα πετῆλοισ.*

Strabo XIV. 28 schrijft aan Midas den eersten aanleg der goudmijnen in het Bermiosgebergte toe, waaruit de Macedonische vorsten hun rijkdom putten, en geeft op eene andere plaats (VII fr. 25) den sleutel tot de sage van Midas en zijne Phrygiërs in het feit, dat in overouden tijd een Thracische volkstam *Βρύγες* geheeten dat gebergte bewoonde, gelijk die tuinen met hun prachtige rozen hun natuurlijke verklaring vinden in de heerlijke vegetatie, die nog heden het verrukkelijke dal waarin Aigai lag kenmerkt. Of die *Βρύγες* werkelijk Phrygiërs waren, zoals Abel, die een geheel hoofdstuk aan dit volk als oude bewoners van Macedonië wijdt, aanneemt, laat ik in het midden; wat de Lydiërs betreft, die volgens Euphorion Midas met zijne Phrygiërs vergezeld hadden, vergenoeg ik mij te wijzen op de zeker toevallige overeenkomst van den naam van dat volk met dien van de rivier Ludias.

Meer vernemen we van Karanos uit andere bronnen. *De-
xippos* bij Syncellus p. 499 ed. Dind. noemt hem een af-

stammeling van *Temenos*, zoon van *Aristodamidas* en broeder van den beroemden *Pheidon*, koning van *Argos*, terwijl anderen *Pheidon* tot zijn vader en *Aristodamidas* tot zijn grootvader maakten. Volgens het *Chronikon* van *Eusebios* p. 322 trok hij met volkplanters uit *Argos* en uit de overige *Peloponnesos* naar *Macedonië* vóór de eerste *Olympiade*, ofschoon de optelling van de regeringsjaren der verschillende koningen bij het jaar van de troonsbestijging van *Alexander den groote* ($421 + 336 = 757$) het 4de jaar der 5de *Olympiade* geeft. *Velleius Paterculus* I, 6 maakt *Karanos* nog ouder en wel tot een tijdgenoot van *Lycurgus* en *Dido*. — Toen hij in *Macedonië* gekomen was, zocht volgens *Eusebios* de koning der *Orestai* zijn bijstand tegen zijn nabuur den koning der *Eordai* (vgl. *Thue.* II 99), hem de helft van zijn gebied beloovende, in geval het hem gelukken mocht den vijand te verslaan. Hij overwint de *Eorden*, wordt koning, regeert 30 jaren en laat hoogbejaard stervende den scepter na aan zijn zoon *Koinos*. Anders luidt de sage bij *Justinus* (*Theopompus*?) VII 1: Het orakel had hem gezegd dat hij de leiding van geiten volgende een rijk moest zoeken. In *Emathia* gekomen, dringt hij onder begunstiging van sterken regen en mist, die zijn aankomst voor de inwoners verborgen hield, met de zijnen binnen *Edessa* door een poort, die men voor een geitenkudde geopend had, en vermeestert zoo die stad, welke hij naar dat feit *Aigai* noemt. Later overwint hij andere stammen en wordt zoo stichter van 't *Macedonische* rijk.

De verschillende overleveringen komen dus hierin overeen dat de eerste koning der *Macedoniërs* een afstammeling van *Temenos* uit *Argos* geweest is, verder dat *Aigai* (*Edessa*) reeds van den beginne het middelpunt des rijks is, en eindelijk dat geiten in de stichtingsage een min of meer gewichtige rol spelen.

Deze hoofdtrekken heeft ook *Euripides* in zijne *Archelaos* vastgehouden. Het onderwerp van dit drama, ons bekend uit de 219de fabula van *Hygius*, komt hier op neer: *Archelaos*, zoon van *Temenos*, door zijn broeders uit het land gedreven, komt als balling in *Macedonië* tot koning *Kisseus*. Deze, door zijn naburen belegerd (*cum a finitimis oppugnaretur*),

belooft Archelaos de heerschappij (regnum) en zijn dochter als vrouw, wanneer deze hem tegen den vijand zou hebben beschermd. Archelaos, daar hij van het bloed van Herakles was — want Temenos was diens zoon —, versloeg den vijand volkomen in één gevecht en verlangde van Kisseus het be- loofde. Maar gene brak op raad zijner vrienden het gegeven woord (fidem fraudavit) en wilde Archelaos door list uit den weg ruimen. Dies liet hij een kuil graven, vele kolen daarin werpen en aansteken, en dunne reisjes daar overheen leggen. Toen Archelaos daar gekomen was, om er in te vallen (ut decideret), maakte een slaaf des konings hem met diens toe- leg bekend. Deze zegt, als hij dien toelag vernomen heeft, dat hij den koning in het geheim onder vier oogen (arbitris remotis) wil spreken. Archelaos grijpt den koning, werpt hem in de kuil en brengt hem zoo om het leven; vervolgens neemt hij de vlucht, volgens een orakel van Apollo het spoor eener geit volgende, en sticht de stad Aigai, die hij noemt naar de geit (oppidumque ex nomine caprae Aegas constituit).

In dit zoo woordelijk mogelijk teruggegeven verhaal van Hyginus is de bedoeling der woorden: *Archelao regnum pol- licetur* niet volkomen duidelijk. Wilde de auteur daarmee zeggen: hij belooft Archelaos *aandeel in de regeering, een deel in zijn rijk met den titel van koning, het recht om hem na zijn dood op te volgen*, of eindelijk belooft hij hem *ten zijnen behoefte te zullen abdiceeren*? De kortheid der Latijnsche uit- drukking maakt een zekere beslissing onmogelijk. Alleen de laatste verklaring is uit den aard der zaak minder waar- schijnlijk. De woorden *cum a finitimis oppugnaretur* heb ik, de gewone beteekenis van oppugnare volgend, vertaald: toen hij door zijn naburen *belegerd* werd, maar het is de vraag of de auteur dit bedoeld heeft dan wel: toen hij — *bestookt, beoorloofd* werd, ofschoon men dan toch eerder *impugnaretur* had mogen verwachten.

De eenigste punten van overeenkomst tusschen deze korte inhoudsopgave van het drama en de vroeger vermelde over- leveringen zijn deze: dat de stichter van het Macedonische rijk een Temenide is, dat de koning dien hij dient evenals in het verhaal van Karanos bij Pausanias *Kisseus* heet, dat

hem evenals aan Karanos in het verhaal van Eusebios door een koning een schitterende belofte gedaan wordt, als hij hem tegen zijnen vijanden steunen wil, dat hij op last van een orakel het spoor eener geit volgende Aigai sticht, en dit de oorsprong van den naam der stad is, waarbij men misschien nog voegen mag dat ook in het verhaal van Herodotos de koning een bedriegelijke rol speelt, daar hij den geitenhoeder Perdikkas en zijnen broeders het beloofde loon onthoudt.

Voor de rest is alles verschillend, hetzij dat de dichter een andere ons toevallig onbekende sage gevolgd heeft, hetzij we, wat mij veel waarschijnlijker voorkomt, aan eigen fictie te denken hebben. Alleen bij Euripides heet de stichter des rijks Archelaos, alleen bij hem is die stichter geen verre afstammeling maar een zoon van Temenos, en Temenos weer een eigen zoon van Herakles, geen afstammeling van dien heros in het 4de geslacht, alleen bij hem is hij door zijn broeders uit Argos gejaagd, en het geheele verhaal van het onrecht hem door Kisseus aangedaan en van de wijze waarop hij zich wreekt vindt men bij niemand anders dan bij Euripides.

Wanneer Dion Chrysostomos in den dialoog tusschen Alexander den Groote en Diogenes (or. IV, § 70 sq.) op 's konings vraag »verlaugt ge van mij, den nakomeling van Herakles, »den koning der Macedoniers en den aanvoerder der Hellenen, »dat ik mij in een kleed van dierehuiden steek?» den Cynicus antwoorden laat »wel zeker, even goed als uw voorzaat »Archelaos; of was Archelaos geen geitenhoeder, en kwam »hij niet geiten drijvende in Macedonië?» dan is het de vraag, of hij een eigenaardigen ons onbekenden vorm der sage gekend heeft, dan wel of het eind van het drama van Euripides den Bithynischen rhetor aanleiding gegeven heeft om *pour le besoin de la cause* den man tot geitehoeder te maken, gelijk de Perdikkas van Herodotos dat bedrijf in werkelijkheid heeft uitgeoefend. Clinton F. H., append., p. 239 meent dat Dion Archelaos met Perdikkas verward heeft. Maar de kortheid van Hyginus verhaal in aanmerking genomen, is de mogelijkheid geenszins uitgesloten, dat in het treurspel van Euripides Archelaos is voorgesteld als een

geitenhoeder, die als een waardig kleinzoon van Herakles na zijn komst in Macedonie het land van wilde dieren en roovers zuiverde, en de roem van wiens daden koning Kisseus bewoog om zijne hulp in te roepen.

Hoe uitstekend Dion Chrysostomos in Euripides, wiens Philoktetes wij uit zijne paraphrase kennen, te huis is, is algemeen bekend, en onder de tot ons gekomene fragmenten van den Archelaos is een kort brokstuk (fr. 262 Dind.) dat, meen ik, geacht kan worden dit laatste vermoeden te steunen. Het luidt:

ἔκαστος ὁδοῦρός λυμεῶνας.

Ik heb (hij heeft) de snoode roovers uitgerot,

woorden, die onmogelijk van de door Archelaos aan 't hoofd der legers verslagene vijanden van Kisseus kunnen worden opgevat, wijl ὁδοῦροι (= ὁδοιόχοι) *struikroovers* zijn, die de wegen onveilig maken.

Het drama speelt in de ons onbekende hoofdstad van het rijk van Kisseus, mogelijkcrwijs in het Orestische Argos, in geen geval te Aigai, van welks stichting eerst tegen het einde van 't stuk melding gemaakt wordt, en die niet meer tot de handeling kan hebben behoord. De vaste analogie van de Grieksche tragedie leert, dat de moord van Kisseus door Archelaos met hetgeen daarop gevolgd is niet op het tooneel voorgesteld, maar door een bode aan het publiek verhaald is, in dit geval waarschijnlijk, daar de moord *remotis arbitris* plaats greep, door een *deus ex machina* en wel door *Apollon*, die dan tevens zijn bevel aan Archelaos om het spoor der geit te volgen kon meedeelen, en de stichting van Aigai, de toekomst van Macedonie, en *last not least* de regeering en de grootheid van Archelaos' naamgenoot, in wiens tegenwoordigheid en tot verheerlijking van wien het stuk werd opgevoerd, voorspellen.

Dat de plaats der opvoering niet *Dion* geweest is, maar de oude hofstad *Aigai*, acht ik waarschijnlijk, zoowel om de vroeger besprokene onzekerheid van ludi scenici te *Dion* als om de vermelding van Aigai's stichting, welke in de hofstad zelf grootcr indruk op het publiek maken konde dan elders.

Met behulp van het argumentum bij Hyginus en de fragmenten van den Archelaos waag ik het de volgende lijst van de *πρόσωπα τοῦ δράματος* te ontwerpen.

1) *Herakles* als spreker van den proloog.

2) *Koning Kisseus*.

3) Een *raadsman van Kisseus*, die hem eerst op de verdiensten van Archelaos opmerkzaam maakt en hem aanraadt diens hulp in te roepen, maar later beweegt om het gegeven woord niet gestand te doen; tenzij de dichter voor die beide handelingen twee personen gebruikt heeft.

4) *Archelaos*.

5) *Bode*, die het verhaal doet van de overwinning door Archelaos op Kisseus' vijanden behaald.

6) *Slaaf van Kisseus*, die Archelaos waarschuwt tegen de hem door dien koning gelegde lagen.

7) *Apollon* als deus ex machina en *ἑξάγγελος*.

8) *Het Koor*, misschien bestaande uit aanzienlijke burgers of rijksgrooten.

Omdat er onder de in hun geheel bewaarde dramata van Euripides geen enkel is (de *Kyclops* komt als drama satyricon niet in aanmerking), waarin niet minstens ééne vrouw een rol speelt, zou men licht denken dat bovendien de dochter van Kisseus een plaats op deze lijst verdient, maar noch de hypothesis noch de brokstukken geven ons het recht haar onder de dramatis personae op te nemen, schoon op zich zelf niets verhindert dat meer dan 7 personen aan de handeling hebben deelgenomen. Alleen in de beide *Iphigenien* treden behalve het koor slechts 7 personen op, in acht tragedies (*Medea*, *Troades*, *Hekuba*, *Hercules*, *Io*, *Helena*, *Electra* en *Bakchen*) bedraagt hun getal *acht*, in twee (*Orestes* en *Andromache*) *tien*, in één (*Phocnissen*) *elf*. Liet nu Euripides tegen zijn gewoonte in den Archelaos geen vrouw optreden, schoon het onderwerp van dien aard was dat Kisseus' dochter aan de handeling kon deelnemen, door b.v. voor den man wien ze was toegezegd in de bres te springen, dan mag men gissen dat de dichter in Macedonie geen acteur had die een vrouwenrol naar eisch kon vervullen. Zelfs is het mogelijk dat hij zich daar met twee

in plaats van drie acteurs heeft moeten tevreden stellen, zoodat het ook om die reden wenschelijk was zich tot een klein getal *πρόσωπα* te bepalen. Dat ook in Euripides' Philoktetes evenmin als in dien van Sophokles een vrouwenrol voorkwam, ligt natuurlijk in den aard van het stuk en kan hier dus niet in aanmerking komen.

De verzamelaars der fragmenten van onzen dichter plegen de rei van de brokstukken van den Archelaos te openen met den eersten der door Aristophanes Ran. 1206 vgl. gehavende prologen van Euripides:

Aigyptos, volgens 't meest verspreid gerucht
met zijne vijftig zonen op een schip
geland in Argos ¹⁾.

Immers volgens den scholiast meenden sommigen (*τινές*) dat die woorden aan den Archelaos ontleend waren. Maar ten onrechte (*ψευδῶς*), zegt hij, *οὐ γὰρ φέρεται νῦν Εὐριπίδου λόγος* (l. *πρόλογος*) *οὐδεὶς τοιοῦτος. οὐ γὰρ ἐστὶ φησὶν Ἀρίσταρχος, τοῦ Ἀρχελάου, εἰ μὴ αὐτὸς* (t. w. Euripides) *μετέθηκεν ὕστερον, ὃ δὲ Ἀριστοφάνης τὸ* (l. *τὸν*) *ἐξ ἀρχῆς κείμενον εἶπεν*. De zin dezer woorden is mijns bedunkens: »Want, zegt Aristarchus, het is niet de proloog van den Archelaos, tenzij Euripides dien later door een ander vervangen heeft, en Aristophanes hier den oorspronkelijken geciteerd heeft'', en men heeft geenszins met Wagner en anderen aan den bekenden grammaticus Aristophanes Byzantinus te denken, die beweerd zou hebben dat dit de oorspronkelijke proloog van den Archelaos was. Ware dit de bedoeling geweest, dan had er moeten staan: *ὃ δὲ Ἀριστοφάνης τοῦτον εἶναι τὸν ἐξ ἀρχῆς κείμενον εἶπεν*. De auctoriteit van den beroemden leermeester van Aristarchus vervalt dus, en wat deze laatste zegt is niet dan een »of het moet zijn dat'', geenszins een ernstige gissing. Aristarchos kende namelijk den waren proloog, die door verschil-

¹⁾ *Αἰγυπτίς, ὡς ὁ πλεῖστος ἔσκαρται λόγος, ξὺν παισὶ πεντήκοντα ναυτίλῳ πλάτῃ Ἄργος κατασχών.*

lende schijvers tot ons gekomen is en aldus luidde: (fr. 230 Dind.).

Danaos kwam met zijn dochters, vijftig in getal,
in Argos uit het land, waar 't schoonste water vloeit,
de Nijl, die bij 't zwartkleurig Aethiopenvolk
zijn urnen vult, wanneer de sneeuw, als Helios
zijn vierspan door den aether heenjaagt, smelt.
Hij stichtte in 't vreemd gewest de stad van Inachos,
en sedert noemt men 't volk, hetwelk tot op dien dag
Pelasgioten heette, in Hellas Danaers" ¹⁾).

Hoe Nauck er toe kwam om te schrijven, en Dindorf om hem na te schrijven: *Duplicem fuisse dramatis recensio- nem e fr. 229 collegit Valckenaerius Diatribe, pag. 162 is mij duister. Want Valckenaer schrijft bijkans even voorzichtig als Aristarchos: Archelai dramatis initium si nobis praebet Aristophanes Ranis vs. 1237 [= 1206], huius quoque tragoediae duplex fuisse videbitur recensio*", bijkans even voorzichtig, zeg ik, want Aristarchos spreekt alleen van de mogelijkheid eener omwerking van den proloog, die niet noodzakelijk dien van het geheele drama insluit, daar het denkbaar ware dat de dichter om ons onbekende redenen het goed vond voor een tweede opvoering het stuk van een anderen proloog te voorzien. Maar om verschillende redenen geloof ik noch aan het een noch aan het andere.

1°. Daar menig met een caesura penthemimeres voorzien vers Aristophanes de gelegenheid gaf het met zijn ondeugend

¹⁾ Δαναός δ πεντήκοντα θυγατέρων πατήρ
Νείλου λιπὼν κάλλιστον ἐκ γαίης ὕδωρ,
ὃς ἐκ μελαμβρότοιο πληροῦται ἱσᾶς
Αἰθιοπίδος γῆς, ἥνικ' ἐν τακῇ χιῶν
τεθρίππ' ἐλῶντος Ἡλίου κατὰ χθόνα,
ἐλθὼν ἐς Ἀργος ἕκισ' Ἰνάχου πόλιν
Πελασγίωτας δ' ὠνομασμένους τὸ πρῖν
Δαναοὺς καλεῖσθαι νόμον ἔθηκεν ἐν Ἑλλάδι.

Vs. 2 vermoedde ik in mijne *Exercitationes Criticae* (Hagae comitum ap. Nyhoff 1862) pag. 37 vgl. εὐσταλῆς voor ἐκ γαίης (v. l. ἐκ γαίης en εὐκταίης).

ληκύθειον ἀπώλεσεν aan te vullen, kon hij voor dat kunstje bijkans den eersten besten proloog gebruiken, te meer daar hij de vrijheid neemt zich niet tot de allereerste verzen te bepalen. Zoo vinden we bij de woorden van den Meleagros (Ran. 1228) *Οἶνεύς ποτ' ἐκ γῆς* door den Scholiast aangeeteekend dat deze vrij ver van het begin (*μετὰ ἱκανὰ τῆς ἀρχῆς*) voorkwamen. Gaan we nu de ons bekende stukken na, dan vinden we reeds in het oudste, de Alkestis, terstond den derden regel:

Ζεύς γὰρ κατακτάς

voor de kunstbewerking geschikt, en het begin der Herakliden

*Πάλαι ποτ' ἐστὶ τοῦτ' ἐμοὶ δεδογμένον·
ὁ μὲν δίκαιος τοῖς πέλας πέφυκ' ἀνὴρ,
ὁ δ' εἰς τὸ κέρδος λῆμ' ἔχων ἀνεμμένον
πόλει τ' ἄχρηστος καὶ ξυναλλάσσειν βαρύς.*

had Dionysos, die zich aan den zin der woorden weinig of niet pleegt te storen, voor 't minst tweemaal de gelegenheid gegeven om het zalfvleschje aan te wenden. Nu vraag ik of het waarschijnlijk heeten mag, dat Aristophanes den allereersten proloog, dien hij zoo mishandelt, ontleend heeft aan een stuk dat niet te Athene, maar, gelijk van zelf spreekt en ten overvloede door den biograaf van Euripides wordt meegedeeld, aan het Macedonische hof is opgevoerd. Mocht al Aristophanes, wat voor 't minst zeer onzeker is, dat stuk gekend hebben, van de overgrootste meerderheid zijner toeschouwers is het wel zeker dat dit niet het geval was.

Welke de chronologische orde der zeven door Aristophanes gehavende prologen geweest is, weten we niet. Achtereenvolgens komen de Hypsipyle, de *Stheneboia*, de tweede uitgave van den Phrixos, de *Taurische Iphigenie*, de Meleagros en de wijze *Melanippe* ter sprake, maar het blijkt dat de dichter zich niet tot de stukken der laatste jaren bepaald heeft, daar v. 140 van de in 419 opgevoerde Pax

Τὺ δ' ἦν εἰς ὑγρὸν πόντιον πέση βάθος;

zoals Meineke ad Athen. IV p. 188 uit de aantekeningen der Scholiasten bewezen heeft, aan de *Scheneboia* ontleend is, en v. 124 vgl. een parodie van verzen uit datzelfde drama behelzen. Vgl. Schol. en Eur. fr. 665. Desgelijks blijkt dat de wijze *Melanippe* ouder is dan de *Lysistrata*, dus dan 411, uit een parodie v. 1124 vgl. (vgl. Schol.), en waarschijnlijk is de *Iphigenia in Tauris* ongeveer in denzelfden tijd als de *Helena*, d. i. circa 413 opgevoerd. Men kan dus ook niet beweren dat wij bij deze prologen bij voorkeur aan een jonger datum te denken hebben.

In de tweede plaats valt het, dunkt mij, in het oog, dat men het onderwerp van den Archelaos bedenkende zeer moeilijk aan kan nemen, dat de dichter in den proloog van dat stuk bij het vermelden van den oorsprong van den naam *Danders*, waarop het alleen aankwam, de zaak zoover zal hebben opgehaald, dat hij begon niet de vervolging van Danaos door Aigyptos en diens zonen, de omstandige vermelding waarvan alleen in een stuk op zijn plaats was, waarin de door Danaos in Argos gevestigde dynastie een belangrijke rol speelt. Zulk een stuk was de *Danaë*, waarin Akrisios en zijn dochter, afstammelingen van Danaos, hoofdpersonen waren, en ik beschouw het daarom als een niet ongelukkige gissing van Hartung, dat dit stuk (welks proloog, wanneer die gissing juist is, in den Alexandrijnschen tijd al niet meer bestond) op deze wijze begon. Dat de voor het eerst door Commelin te Heidelberg uit een handschrift der bibliotheek aldaar in 1547 uitgegevene proloog der *Danaë* een middeleeuwsch produkt is, heeft Jacobs overtuigend bewezen en wordt sedert lang algemeen aangenomen, en de meening van Welcker en Fritsche, dat de vervaardiger meer kennis van het oorspronkelijk drama heeft gehad, is een onbewezene en onbewijsbare uitspraak. Maar niets kan onwaarschijnlijker heeten dan de meening van Wagner, dat de bekende verzen door Aristophanes verdicht zijn, *ab Aristophane ad Euripidis ingenium compositi*. Hoe immers zou het publiek begrepen hebben dat de dichter daarbij den hun geheel onbekenden Archelaos op het oog had, en waarom zou Aristophanes van dit onwaardig middel gebruik maken, waar hem,

gelijk ik reeds zeide, echte prologen ten dienste stonden, of, zoo niet, de zes door hem gebruikte ruim voldoende waren?

In de derde plaats spreken tegen eene omwerking van den Archelaos chronologische gronden. Gelijk we vroeger zagen, zijn er tusschen den tijd waarop we zeker weten dat Euripides nog te Athene was en zijn dood nog geen drie jaren verstreken. Gesteld al dat de dichter reeds kort na het opvoeren van den Orestes naar Macedonië ging, dan moet er van dien tijd nog iets afgerekend worden voor zijn verblijf te Magnesia, waar hij volgens den eersten biograaf bij Dindorf zich eerst heeft opgehouden, en wyl hij daar *προσενίκα ἐτυμήθη καὶ ἀτελεία*, komt het mij waarschijnlijk voor dat dit oponthoud niet zoo heel kort is geweest. Niettemin houd ik mij overtuigd dat hij voor 406, in welk jaar volgens mijne vroegere berekening de moord van 'skonings pupil heeft plaats gehad, de Archelaos heeft laten opvoeren. Immers is het m. i. ondenkbaar dat de dichter de verregaande onkieschheid en onvoorzichtigheid zou gehad hebben in tegenwoordigheid van den koning, dien hij wilde verheerlijken, een drama te laten spelen, waarin diens naamgenoot zijn waarschijnlijk door Euripides verdicte stamvader Archelaos Kisseus *in een groeve smee*t, en zoo den schijn op zich te laden, alsof hij een toespeling maakte op de gruweldaad des geweldenaars, die den aan zijn zorg toevertrouwen knaap *in een put had geworpen*. Ook zal wel niemand denken dat Euripides dit expresselijk zal gedaan hebben, om het geweten van den tiran wakker te schudden. Zoo iets lag noch op zijn weg, noch was hij daar, meen ik, de man voor, en zeker ware hem een dergelijke roekeloosheid slecht bekomen. Integendeel hebben we gezien dat hij meer dan iemand bij den tiran in blakende gunst stond, en vernemen niet dat er in die verhouding eenige verkoeling gekomen is. Integendeel, als men Solinus cap. 9 gelooven mag, Archelaos *crines tonsus est et maerorem, quem animo conceperat, vultu publicavit*, toen de dichter, op welke wijze dan ook, om het leven kwam. Vgl. van Gent pag. 93 vgl.

Is mijn vroeger uitgesprokene meening, die wel niemand betwijfelen zal, juist dat de *ἀγῶνες* te *Αἰγαι* niet lang voor

of na de Atheensche Dionysien en dus in het voorjaar plaats vonden, dan mag men het er m. i. voor houden dat de Archelaos in 't voorjaar van 407 is opgevoerd, of zoo dat al in 't voorjaar van 406 geschied mag zijn, de moord van den knaap in een latere periode van 't laatstgenoemde jaar moet gesteld worden. In beide gevallen valt er wel aan geen overwerking van het stuk, ten minste door den dichter zelf, te denken, te minder omdat dit placht te geschieden, wanneer een stuk fiasco gemaakt had, wat van den Archelaos wel niet denkbaar is. Omgekeerd bevestigt de tijd waarin het drama gespeeld is het bericht van Diodoros, dat Archelaos slechts zeven jaar koning is geweest, zooals hij dat eerst door den dood van Perdikkas' wettigen zoon tegelijk in naam en in daad worden kon. Van andere tragediën door Euripides aan het Macedonische hof opgevoerd vernemen we niets¹⁾; zijn er meer geweest, dan was toch naar alle waarschijnlijkheid de Archelaos, waarmee hij 'skonings gunst dacht te winnen en gewonnen heeft, het eerste. Evenmin schijnt dit drama tot een tetralogie behoord te hebben, en het is ook zeer twijfelachtig of deze Attische wijze van opvoering aan het Macedonische hof, waar men zich met weinig zal hebben moeten vergenoegen, in zwang was. Zelfs is het de groote vraag of we daar in dien tijd aan een *ᾠών* in den waren zin des woords mogen denken.

Dat de echte proloog, waarvan ik u een brokstuk heb medegedeeld, door Herakles werd uitgesproken is een zeer waarschijnlijk vermoeden van Welcker, wijl het bekend is dat de Macedonische koningen zich op hun afstamming van dien halfgod plachten te beroemen. Denkelijk heeft Herakles eerst zijn eigen afstamming van Danaos aan het publiek uitgelegd, om vervolgens te verhalen hoe de held van het stuk uit zijn eigen bloed gesproten is. De eenige

¹⁾ Van het onderwerp van de *Temeniden* weten we uit Paus. II 19, 1 (vgl. 28, 3 sqq.) o. a. dat zij hunnen vader vermoordden, zoodat de gissing van v. Gent, pag. 92, dat dit stuk in Macedonie zou zijn opgevoerd al zeer onwaarschijnlijk is. Het onderwerp van den *Temenos* is geheel onbekend.

dochter van Danaos die haar man niet vermoordde, Hypermnestra, werd bij Lynkeus moeder van Abas, uit wiens kleindochter Danaë, de dochter van Akrisios, Zeus Perseus verwekte, die door zijn zoon Elektryon grootvader van Alkmene en door deze overgrootvader van Herakles geworden is. Met recht misschien vermoedt Wagner dat twee anonyme door den scholiast op Pindaros Pyth. VIII, 73 meegedeelde senarien tot dezen proloog behoorden. Ze luiden :

Ontkomen aan der Danaïden staal, verwekt
Lynkeus dan Abas, die na hem den troon bestijgt ¹⁾).

Na het uitspreken van den proloog, van welks verderen inhoud we niets gissen kunnen, heeft Herakles zich zeker verwijderd, zonder aan de handeling deel te nemen, evenals Aphrodite in den Hippolytos, Hermes in den Ion en de schim van Polydoros in de Hekuba.

Op den proloog volgde, zooals regel was, de *πάροδος*, waarvan twee anapaestische brokstukjes bewaard zijn. Fr. 231 luidt:

O Koning van dit vruchtbare land,
Kisseus, de vlakte schittert van vuur ²⁾).

en fr. 232:

- ¹⁾ Σφαγὰς δὲ Δανάου παρθένων Λυγκεὺς φυγὼν
"Αβαντα φύει διάδοχον τυραννίδος.

De gissing is echter onzeker, daar ze ook aan den proloog der Danaë of der Stheneboia, waar anderen ze toe brengen, kunnen ontleend zijn.

- ²⁾ Βασιλεῦ χώρας τῆς πολυβώλου,
Κισσεῦ, πεδῖον πυρὶ μαρμαίρει.

Dion. Hal. de comp. verb. 25 πρ' Εὐρ.πίδῃ. Musgrave begreep dat het een fragment van den Archelaos is. Πολύβωλος is een ἀπαξ εἰρημένον voor ἐρίβωλος of ἐριβόλαξ. Stasinos bij Ath. VIII, p. 334 D. ἡπειρος πολυβόλαξ. — πυρὶ kan niet van de wachtvuren der belege-
raars gezegd zijn, daar het drama over dag speelt.

Want te hoog gaat de golf; we vermogen die niet te overschrijden. Nog steeds neemt d'armoede toe, dat hatelijkst kwaad, en de rijkdom vliedt ¹⁾).

Kisseus door zijn naburen bestookt, is in zijne hoofdstad opgesloten, en de vijandelijke benden, die alles in den omtrek te vuur en te zwaard verwoesten, hebben den toevoer afgesneden, zoodat alle welvaart vernietigd is, en hongersnood dreigt. In dien droevigen toestand nadert het koor het paleis des konings en heft de parodos aan, waarin het, na den algemeenen nood geschilderd te hebben, Kisseus waarschoonlijk smeekt werkzamer middelen tot redding te beramen dan tot dusver gebruikt zijn. Men denke zich een toestand als in den Oedipus Rex of in de Septem contra Thebas. Evenmin als daar, zullen hier aanroepingen der goden in het koorlied ontbroken hebben.

In den op dit canticum volgende dialoog schijnt een der raadslieden des konings hem op de groote verdiensten van Herakles' kleinzoon, den Argivischen balling Archelaos, gewezen te hebben en te hebben aangeraden om het opperbevel der legers aan dien held toe te vertrouwen.

In zulk een dialoog was er plaats voor verzen als deze (fr. 244):

Doch is ook dit een zaak van niet gering gewicht: een edelman als veldheer met een grooten naam ²⁾)

¹⁾ Οὐ γὰρ ὑπερθεῖν κύματος ἄκραν
δυνάμεσθ'· ἔτι γὰρ θάλλει πένια,
κακὸν ἔχθιστον, φεύγει δ' ὄλβος.

Vs. 1. Omtrent de niet ongewone metaphora vgl. Ion. 927 en de daar in mijne uitgave aangehaalde plaatsen. Voeg daarbij Aristides II, 178: καὶ τὸ τῆς παροιμίας αὐτῷ περιεστῆκει· τὸ μὲν γὰρ ἔλιπεν αὐτὸν κύμα, τὸ δ' ἐγκατέλαβεν. ἕως διεξῆλθε διὰ τῶν τρικυμιῶν νικῶν.

²⁾ Φέρει δὲ καὶ τοῦτ' οὐχὶ μικρὸν εὐγενὲς
ἄνθρωπος στρατηγῶν εὐκλεῖα τ' ἔχων φάτιν.

Stobaeus 54, 11 en 88, 4. Op de tweede plaats staat ἔχει, zeker een glosseem van φέρει.

In een volgende scene zal dan Archelaos zijn opgetreden. *Cisseus*, zegt Hyginus, *Archelao regnum et filiam in coniugium dare pollicetur, si se ab hoste tutatus esset*. Hiertoe brengt men de volgende woorden (fr. 283):

Waarom dan toch behoeft gij onze hulp? ¹⁾

welke vraag Nauck terecht aan Archelaos in den mond legt, terwijl hij den koning laat antwoorden:

Als spruit van edele ouderen geeft gij ons hoop.

Zoowel bij Stobaios als bij pseudo-Plutarchos *περὶ εὐγενείας* volgen hierop de in het Grieksch lacuneuse woorden:

Want met het geld verliest de zoon niet tegelijk den adeldom zijns vaders ²⁾.

m. a. w. » Wel zijt gij, Archelaos, een balling en arm, maar uw hooge afkomst staat mij er borg voor, dat ik niet te vergeefs mijn hoop op u vestig."

Deze gedachte is hier, dunkt mij, zoo uitnemend op haar plaats, dat ik niet begrijp, waarom Grotius en vele latere geleerden het noodig hebben geacht, deze vier regels als onsamenvhangende fragmenten te beschouwen, te minder wanneer men met Hartung het derde vers aldus aanvult:

πένης γὰρ <ὦν τις> οὐκ ἐκεῖν' ἀπώλεσεν,
τὸ τοῦ πατρὸς γενναῖον.

Men kan dan *ἐκεῖνο* laten terugslaan op het voorafgaande *πατέρων ἐσθλῶν γεγώς*, dat wegens den grammatischen vorm de volgende woorden *τὸ τοῦ πατρὸς γενναῖον* als epexegetema noodig had, zoo als b. v. Soph. Philoct. 310:

¹⁾ ἡμῶν τί δῆτα τυγχάνεις χρείαν ἔχων;
πατέρων γὰρ ἐσθλῶν ἐλπίδας δίδως γεγώς.

Met nadruk begint *ἡμῶν* het eerste vers.

²⁾ πένης γὰρ οὐκ ἐκεῖν' ἀπώλεσεν,
τὸ τοῦ πατρὸς γενναῖον.

ἐκεῖνο δ' οἷσ' εἰς ἤθελε,

σῶσαι μ' ἐς οἶκον.

Mogelijkerwijze zou men ook met Wagner kunnen schrijven :

πένης<γεγὼς>γὰρ οὐκ ἐκεῖν' ἀπώλεσας,
τὸ τοῦ πατρὸς γενναῖον.

De verbinding dezer beide verzen met de twee vorige heeft voor zich de overeenstemming van het beste handschrift van Stobaios met pseudo-Plutarchos, maar zoowel Meineke in zijn uitgave van het florilegium als Dindorf in zijn poetæ scenici heeft op voorbeeld van Nauck de minder goede handschriften volgende, ze aan een ander fragment van den Archelaos (284) op de volgende wijze vastgehecht:

ἐν τοῖς τέκνοις γὰρ ἀρετὴ τῶν εὐγενῶν
ἐλαμψε¹⁾ κρείσσον τ' ἐστὶ πλουσίου γάμου
<γένος Nck.>· πένης γὰρ οὐκ ἐκεῖν' ἀπώλεσεν,
τὸ τοῦ πατρὸς γενναῖον.

Want in hun kindren blinkt de deugd der edelen,
en aadlijk bloed is beter dan een rijkje echt.
Want met het geld verliest de zoon niet tegelijk
den adeldom zijns vaders.

Deze verbinding geeft, ik erken het, op zich zelf beschouwd wel een goeden zin, maar behalve dat na de woorden *want* — *edelen*, de considerans *want* — *vaders* vrij overbodig schijnt, zie ik geen kans het fragment in verband met den inhoud van 't treurspel op ongedwongene wijze te verklaren. Volgt men daarentegen de beste overlevering, dan kunnen de beide eerste verzen gezegd zijn tot aanbeveling van Archelaos als schoonzoon van Kisseus. Het huwlijk met een man van zoo edele afkomst, die zeker de deugden van zijn vader Telephos geërfd heeft, is verkieslijk

¹⁾ Codd. A B ἔλαβε, vulgo ἐν ἔλαβε. Nauck, Dindorf en Wagner ἔλαμψε, Valckenaer ἐνέλαμψε, Cobet διέλαμψε. Geen van beide composita komt bij de tragici voor.

boven dat met een rijkgaard. Of de raadgever van Kisseus dan wel de koning zelf, als hij den voorslag goedkeurt, die woorden gesproken heeft, moet ik in het midden laten, of-schoon het mij 't natuurlijkst voorkomt den raadsman van Kisseus voor den spreker te houden.

Tot dezelfde aanbeveling van den edelman boven den rijkgaard behoort blijkbaar fr. 237:

Is iemand rijk, bedenk: de rijkdom paart
lafhartigheid aan domheid ¹⁾).

De arme maar edele Archelaos is even schrande als dapper. De tekst bevat een algemeene gedachte, waarin *πλουτεῖς* zooveel beteekent als *πλουτεῖ τις*.

Minder gemakkelijk is de verklaring van fr. 235:

Maar 'k raad u, jongling, door uwe daden naar 't geluk te jagen, ziende hoe uw vader wordt geëerd ²⁾).

Dat de woorden *uw vader* Temenos bedoelen, en dus Archelaos wordt toegesproken is evident, maar dat Kisseus, zooals gemeenlijk wordt aangenomen, deze woorden spreekt om Archelaos aan te vuren, is mij niet volkomen helder. Immers ze veronderstellen bijkans dat Kisseus, voor hij met zijne schitterende beloften voor den dag komt, op 's jongelings *eergevoel* heeft trachten te werken, en eerst later, als hij ziet dat dit niet helpt, hem rijk en dochter belooft. Van den kant des konings laat zich dit wel hooren, maar het is vrij moeilijk zich voor te stellen, hoe de dichter het heeft aangelegd om niettemin het edelaardige in het karakter van zijn held, waarom het hem toch te doen moet geweest zijn, genoegzaam te doen uitkomen.

Van verwanten inhoud zijn de volgende brokstukken:

¹⁾ *πλουτεῖς; ὁ πλοῦτος δ' ἄμαθία δειλὸν θ' ἄμα.*

²⁾ *Σοὶ δ' εἶπον, ὦ παῖ, τὰς τύχας ἐκ τῶν πόνων
Θηρᾶν, ὁρᾷς γὰρ πατέρα σὸν τιμώμενον.*

fr. 238:

Door duizend moeiten komt het grootsche eerst tot stand ¹⁾

en fr. 239:

Een jonge man moet immers altijd wagen, want
nalatigheid en flauwheid baart geen stervling roem.
Van rustloos streven is de roem de vrucht ²⁾,

en fr. 240:

Daar is geen mensch die, jagend naar genot en rust,
zich grooten naam verwierf. Neen werken moet men! ³⁾.

Is het nu wel denkbaar dat de koning in dier voege
gesproken heeft tot een man die zich vroeger reeds zoo
onderscheiden heeft, dat men er aan denken kon, hem den
armen balling het werk der bevrijding op te dragen? Maar
wat meer is, hoe kan men zich voorstellen dat de jonge
held den koning geantwoord heeft (fr. 242):

En is 't dan niet mijn plicht
te zwoegen? Wie behaalde zonder zwoegen roem?
Wat weekeling heeft ooit het hoogste doel bereikt? ⁴⁾

wanneer men niet aanneemt dat Archelaos terstond be-

¹⁾ Σὺν μυρίοις τὰ καλὰ γίνεται πόνοις.

²⁾ νεανίαν γὰρ ἄνδρα χρὴ τολμᾶν ἀεὶ·
οὐδέ τις γὰρ ὦν ῥαθυμὸς εὐκλείης ἀνὴρ,
ἀλλ' οἱ πόνοι τίκτουσι τὴν εὐδοξίαν.

³⁾ Οὐκ ἔστιν ὅστις ἡδέως ζητῶν βίου
εὐκλείαν εἰσεκτέσασατ'· ἀλλὰ χρὴ πονεῖν

Cobet: ἥσυχον ζηλῶν βίον || εὐδοξίαν ἐκτέσασατ'. Maar εὐκλείαν
kan behouden blijven, mits men εἴτ' ἐκτέσασατ' leze. — Vitelli gist:
ὅστις ἡδονὰς ζητῶν βίου.

⁴⁾ ἔμὲ δ' ἄρ' οὐ
μοχθεῖν δίκαιον; τίς δ' ἄμοχθος εὐκλείης;
τίς τῶν μεγίστων δειλὸς ὦν ᾠρέξατο;

reidwillig op het verzoek van den koning is ingegaan, en de belofte van Kisseus eene vrijwillige, niet afgeperste, geweest is?

De zwarigheden worden nog vermeerderd door fr. 236:

En kindren moeten luistren naar huns vaders raad ¹⁾).

Maar laat ons zien of dit brokstuk misschien tot oplossing er van leiden kan. Stel dat die vader Temenos is (en wie kan het wel anders zijn?) dan zouden fr. 235 en 238—240 juist de in fr. 236 bedoelde *πατρὸς λόγοι* zijn kunnen en voorzeker uitnemend passen in den mond van een vader, die zijn jeugdigen zoon tot een werkzaam leven aanspoort. Kan het ook zijn dat de dichter zijnen held in 's konings tegenwoordigheid een rede heeft laten houden, waarin hij zijn vroeger leven verhalende mededeelt hoe hij, de lessen van zijn vader Temenos volgende, groot en beroemd is geworden? Dan heeft hij in die rede Temenos sprekend ingevoerd, hetgeen evident zou zijn, wanneer men met zeer geringe verandering fr. 232 aldus lezen mocht:

σὸν δ', εἶπεν, ὦ παῖ, τὰς τύχας ἐκ τῶν πόνων
 θηρᾶν ὀρᾷς γὰρ πατέρα σὸν τιμώμενον

in plaats van σοὶ δ'εἶπον κτέ.

Voortreffelijk zoude zulk een ὅτ'ως hebben kunnen sluiten met de reeds vermelde woorden van fr. 242: *en is 't dan niet mijn plicht te zwoegen*, enz.

Is dit vermoeden juist, dan is het noodig aan te nemen dat fr. 234 en 237, waarin het huwlijk met een edelman boven dat met een rijkard wordt aangeprezen, ontleend zijn aan de scene, die aan het optreden van Archelaos is voorafgegaan, waarin, denk ik, een hoveling den koning heeft overgehaald om Archelaos' hulp tegen den vijand onder meer genoemde voorwaarden in te roepen. Dan is het in de volgende scene niet Archelaos die den eisch stelt, maar

¹⁾ *πατρὸς δ'ἀνάγκη παισὶ πείθεσθαι λόγοις.*

de koning die hem ongevraagd de belofte doet. Zoo zou van den éénen kant het edelaardige in het karakter van den held geen schade lijden, en van de andere zijde de verraderlijke handelwijze van Kisseus te meer uitkomen, en diens eigen ondergang nog beter gemotiveerd zijn dan wanneer Archelaos hem de belofte, van zijn nood misbruik makend, had afgeperst.

Tegen deze oplossing, welke ik *ad incitas redactus* niet dan schoorvoetend voorsla en gaarne voor beter prijs geef, zal men wellicht aanvoeren dat, wanneer Temenos door zijn zoon sprekend is ingevoerd, die aangehaalde rede niet zeer lang heeft kunnen zijn, en het daarom vreemd is dat alleen daaruit niet minder dan vier fragmenten, waarin dezelfde gedachte een paar maal met andere woorden herhaald wordt, tot ons zouden gekomen zijn. Ik zie het gewicht van die tegenwerping in, die echter vervalst, wanneer men een deel daarvan aan het koor, in welks karakter zulke algemeene sententies vallen, toeschrijft.

In de laatste plaats moet ik toegeven dat, zoo iemand fr. 236:

πατὴρ δ' ἀνάγκη παισὶ πείθονται λόγοις,

waarop mijn gissing gedeeltelijk steunt, door Kisseus of een ander met het oog op Kisseus' dochter gezegd zijn, ik hem evenmin weerleggen kan als hij mij. Uit den aard der zaak is bij zoo korte fragmenten als dit alles onzeker. De poging tot reconstructie van zulk een drama kan niet veel meer beoogen dan eene mogelijkheid.

Fragm. 245:

Een klein maar dapper heir
geldt voor een veldheer meer dan honderdduizend krijgers ¹⁾

¹⁾ ὀλίγον ἑλκικὸν δόρυ
κρείσσον στρατηγῷ μυρίου στρατεύματος.

στρατηγῷ is een verbetering van Grotius voor στρατηγοῦ.

en fr. 246:

Want weinig dappren winnen het van vele lafaards ¹⁾)

hebben natuurlijk betrekking op de kleine bende waarmede Archelaos de tallooze vijanden verslagen heeft. Doch wie zal uitmaken of Archelaos vóór het gevecht, dan wel de bode, die den uitslag van den strijd meedeelt, of eindelijk het koor die woorden gesproken heeft. Even onzeker is het door wien en tot wien de volgende trochaeïsche tetrameters gericht zijn:

fr. 246:

Eene zaak wil ik u raden, levend nooit in slavernij
door uw vrij besluit te raken, wen g' als vrije vallen kunt ²⁾).

Welcker meent dat het koor die woorden sprak tot Archelaos, voor hij ten strijde trekt. De vraag is, of een held als hij zulk een toespraak behoefde. Veel eerder had ik ze gericht verwacht tot iemand die schijnt te zullen versagen en bereid te zijn om zich aan den vijand te onderwerpen. Kunnen ze ook in den aanvang van het stuk, voor de redder verschenen is, tot Kisseus gezegd zijn, die alles behalve een held schijnt te wezen? Euripides pleegt deze dichtmaat in onrustige hartstochtelijke dialogen te gebruiken, maar heeft ze, en dit pleit min of meer tegen de gissing, in de ons bewaarde dramata nergens in het eerste gedeelte daarvan aangewend.

Fr. 243:

Ik wil een krans u om de slapen vlechten ³⁾)

zal wel door Kisseus tot Archelaos gezegd zijn, waarschijn-

¹⁾ ὁλίγοι γὰρ ἐσθλοὶ κρίσσονες πολλῶν κακῶν.

²⁾ ἔν δέ σοι μόνον προφυνῶ, μὴ 'πὶ δουλείαν ποτέ
ζῶν ἐκὼν ἔλθῃς, παρὼν σοι κατθανεῖν ἑλευθέρῳ.

ἑλευθέρῳ voor ἑλευθέρως Nauck.

³⁾ 'Εγὼ δὲ τὸν σὺν κρᾶτ' ἀνασέψαι θέλω.

lijk wanneer hij uit het gevecht, welks uitslag intusschen door den bode is meegedeeld, als overwinnaar in diens tegenwoordigheid verschijnt. Maar nog vóór dit tweede optreden van den held zoude ik geneigd zijn eene scene te plaatsen, waarin een jaloersch hoveling den koning opstoott om, nu de zege behaald is, het aan Archelaos gegeven woord te breken. Daartoe behooren de volgende dichtregelen: (fr. 248):

De man is jong en arm en tevens kloek,
drie zaken, wier vereeniging bedenkelijk is ¹⁾

(fr. 251):

Maak hem niet rijk: want onbemiddeld zijnde
zal hij gedwee zijn. Maar geweldig is de macht
des rijkdoms in de handen van een edelman ²⁾

(fr. 252):

Het koningschap, waarvan 't bezit der goddelijkheid
het naast geacht wordt. Slechts d' onsterflijkheid ontbreekt! ³⁾

en (fr. 253):

Want slaaf noch vrijen man, met grooter macht bekleed,
te herbergen duikt veilig aan verstandigen ⁴⁾.

Misschien behoort hiertoe ook het eerste vers van fr. 250,

¹⁾ νεανίας τε καὶ πένης σαρὸς θ' ἄμα
ταῦτ' εἰς ἐν ἐλθόντ' ἕξι' ἐνθυμήσεως.

²⁾ μὴ πλούσιον θῆς· ἐνδεέστερος γὰρ ὢν
ταπεινὸς ἔσται· κεῖνο δ' ἰσχύει μέγα,
πλοῦτος λαβὼν τε τοῦτον εὐγενὲς ἀνὴρ.

De Latijnsche vertaling der laatste worden bij Wagner: multum autem valent opes, quique eas consecutus est, *modis fuit*, is geheel verkeerd.

³⁾ τυραννίδ', ἥ θεῶν δευτέρα νομίζεται·
τὸ μὴ θανεῖν γὰρ οὐκ ἔχει, τὰ δ' ἄλλ' ἔχει.

Vgl. met vs. 1 Troad. 1169.

⁴⁾ κρείσσω γὰρ οὔτε δοῦλον οὔτ' ἐλεύθερον
τρέφειν ἐν οἴκοις ἀσφαλὲς τοῖς σώφροσιν.

dat, zooals Dindorf opmerkt, met de twee volgende niet samenhangt:

De armoe, die gehaatste godheid, heeft geen tempel ¹⁾

m. a. w. » een armen man, als Archelaos, zal het niet gelukken, o koning, u tot het nakomen uwer belofte met geweld te dwingen.” Waar de twee volgende verzen van dat brokstuk:

Want waarlijk haat ik hen, die wel verstandig zijn,
maar wier verstand zich slechts op rijkdom richt ²⁾

te huis behooren, waag ik niet te beslissen. Mogelijkerwijze in de volgende scene, waarin Kisseus weigert zijn woord gestand te doen. Misschien verwijt de koning met die woorden den held dat hij door zijn dochter te huwen een rijk man worden wil. Is dit het geval, dan kan Archelaos geantwoordt hebben dat het hem niet om schatten te doen is, maar om zijn goed recht, en dat rechtvaardigheid en vroomheid meer waarde hebben dan rijkdom. In zulk een antwoord ware plaats voor het corrupte fr. 254, waarvan blijkbaar de zin is:

Want de rechtvaardigheid doet alles wat de mensch mag ondernemen wel gedijen en voorspoedig zijn.
De ware rijkdom (koning?) is godvreezendheid ³⁾.

Van verwanten inhoud zijn de misschien door het koor bij die gelegenheid gesproken woorden (fr. 258):

¹⁾ οὐκ ἔστι πενίας ἱερὸν ἐχθίστης θεοῦ

²⁾ μισῶ γὰρ ὅντως οἵτινες φρονοῦσι μὲν φρονοῦσι δ' οὐδὲν ὥς γε χρημάτων ὕπερ.

³⁾ εἰ τῶν δικαίων γὰρ νόμοι τ' αὐξήματα μεγάλα φέρουσι πάντα τ' ἀνθρώποις υ — τὰ δ' ἔστι χρήματα, ἣν τις εὐσεβῆ θεόν.

Welzalig wie met vroeden zin de godheid eert,
en juist dien eerbied als een groote winst beschouwt ¹⁾).

In diezelfde scene heeft denkelijk Archelaos zijn aanspraak op de hand der prinses versterkt door de bewering, dat ze hem als overwinnaar der vijanden, die haar anders in slavernij hadden weggesleept, hare redding dankte. *Fragm.* 263:

Haar redde ik, een slavin, daar d' overwonnenen
den overwinnaar [,vorst,] gewoonlijk dienstbaar zijn ²⁾).

De gissing van Meineke ἵσωσε voor ἵσωσα is geheel verkeerd.

Het schijnt wel dat Kisseus het een of ander godsdienstig bezwaar, een droomgezicht, wonderteeken of orakel, tot voorwendsel van zijn woordbreuk gebruikt heeft. Tot dit vermoeden geven twee uit den dialoog bewaarde verzen aanleiding (*fr.* 256):

KISSEUS. De godheid stelt den mensch mijn zoon, in veel
teleur.

ARCHELAOS. Den goôn de schuld te geven is 't gemakkelijkst ³⁾).

Liever aan den eenvoudigen Archelaos dan aan den arglistigen Kisseus, gelijk b.v. Wagner doet, zou ik *fr.* 255 in den mond leggen.

Eenvoudig zij uw taal, wees niet welsprekend, (man).
Welsprekendheid, die schâ brengt, is een leelijk ding ⁴⁾).

¹⁾ μακάριος ὅστις νοῦν ἔχων τιμῇ θεόν,
καὶ κέρδος αὐτῷ τοῦτο ποιεῖται μέγα.

Ik had γίγνεται verwacht.

²⁾ ἴσωσα δούλην οὔσαν· οἱ γὰρ ἥσσονες
τοῖς κρείσσοσι φιλοῦσι δουλεύειν βροτῶν.

³⁾ A. πᾶλλ', ὃ τέκνον, σφάλλουσιν ἀνθρώπους θεοί.
B. τὸ ἥσσον εἶπας, αἰτιάζεσθαι θεούς.

⁴⁾ ἀπλοῦς ὁ μῦθος· μὴ λέγ' εὔ, τὸ γὰρ λέγειν
εὔ δεινόν ἐστιν, εἰ φέροι τινὰ βλαβήν.

Met beroeping op Phoen. 469 vermoedde ik in mijne *Excercitationes criticae* dat het vorige vs. eindigde met de woorden τῆς ἀληθείας ἔφην.

Immers wordt zoowel bij Euripides als bij anderen wel-sprekendheid veelal voorgesteld als een voorrecht van schurken. Ook pleiten de woorden *εἰ φέρει* (Cobet voor *φέρει*) *βλαβὴν* voor die meening, daar Archelaos, wien het beloofde loon onthouden wordt, wel met meer recht de beschadigde mag heeten.

In een hartstochtelijk tooneel als dit was er plaats voor verzen als deze (fr. 201):

In redelooze drift is veel wat leelijk staat ¹⁾

en (fr. 252):

De groote hartstocht saam met onverstand, twee rampen voor hun bezitter, brachten menigeen ten val ²⁾

en (fr. 260):

Want als zachtmoedigheid met ruwheid en geweld te zamen komt, dan brengt ze veelal matiging ³⁾,

spreuken die uitnemend passen voor het koor, wiens taak is *regere iratos*. De laatste is blijkbaar gericht tot Archelaos, wien zachtmoedigheid (*τὸ μαλθακόν*) tegenover de ruwheid en geweldadigheid des konings (*τῷ βιαίῳ καγρίῳ*) wordt aanbevolen. Dit belet echter den held niet om vol verontwaardiging over het geleden onrecht den koning de volgende onheilspellende woorden toe te voegen (fr. 257):

Denkt g' ooit der goden wijsheid t' overvleugelen?
Of meent ge dat het Recht ver van de menschen woont?
Neen! 't is nabij en ziet hen ongezien, en weet
wie het moet straffen ⁴⁾.

¹⁾ ὀργῇ δὲ φούλῃ πῶλλ' ἔνεσ' ἀσχήμονα.

²⁾ πολλοὺς δ' ὁ Θυμὸς ὁ μέγας ἔλκεε βροτῶν
ἢ τ' ἀξυνεσία, δύο κακὰ τοῖς χρωμένοις.

³⁾ τῷ γὰρ βιαίῳ καγρίῳ τὸ μαλθακὸν
εἰς ταῦτ' ἐλθὼν τοῦ λίαν παρείλετο.

⁴⁾ δοκεῖς τὰ τῶν θεῶν ξυνετὰ νικήσειν ποτέ,
καὶ τὴν δίκην που μάκρ' ἀπωκίσθαι βροτῶν;
ἢ δ' ἐγγύς ἐστιν, οὐχ ὀρωμένη δ' ὄρεξ,
ὃν χρὴ κολάζειν τ' οἶδεν' ἀλλ' οὐκ οἶσθα σὺ
ῥπόταν ἔφην μολοῦσα διολέσθαι κακοῦς.

De laatste woorden: *ἀλλ' οὐκ οἶσθα σὺ — ὅποτε — διολεῖς*, die ik onvertaald laat, zijn bedorven, want de zin verlangt *ὅποτε — διολεῖ*, waarvoor in de maat geen plaats is, zoodat de fout of in *οἶσθα* schuilt, of, wat mij waarschijnlijker voorkomt, ontstaan is door het verloren gaan van één of meer verzen tusschen den voorlaatsten en den laatsten regel. Men neme dus na *οἶσθα σὺ* eene lacune aan.

Wanneer Kisseus door de houding van Archelaos bemerkt heeft dat deze geen plan heeft zich aan zijn wil te onderwerpen, maar van zins is zijn aanspraken des needs. met geweld te doen gelden, besluit hij zich door moord van den lastigen schuldeischer te ontslaan, en laat hem, natuurlijk onder schijn van vriendschap, tot een nieuw gesprek noodigen op een plaats, waarvan het betreden vooraf door den met rijs bedekten kuil onveilig was gemaakt. Maar door een hem genegen slaaf des konings daaromtrent ingelicht, werpt Archelaos den schurk in den voor hem zelf gegraven kuil. Gelijk ik reeds vroeger opmerkte, zal men moeten aannemen dat een *deus ex machina*, waarschijnlijk Apollo, zoowel deze peripetie, die *remotis arbitris* plaats greep, als al wat het publiek verder vernemen moest van het *θεολογέιον* verkondigde: de vlucht van Archelaos, de stichting van *Αἰγά*, de toekomst van Macedonie en de geboorte van den grooten naamgenoot van den eersten, en in zekeren zin zelf den tweeden stichter des rijks, koning Archelaos.

Uit dit laatste gedeelte van het trennspeel is niets tot ons gekomen dan een paar koorfragmenten, waarvan het eene misschien terstond op de rede van den *deus ex machina* gevolgd is en luidt (264):

Sinds langs sla ik der menschen lotgevallen ga,
en zie hoezeer ze wisslen. Wie gevallen is,
verheft zich weder, en wie voorspoed had, hij valt ¹⁾.

In vs. 5 is de lezing der MSS. *ἀμφωμολοῦσα* verbeterd door Grotius. Vgl. fr. 969 (Dind.).

¹⁾ *πάλαι σκοποῦμαι τὰς τύχας τὰς τῶν βροτῶν
ὥς εὖ μεταλλάσσουσιν. δὲ γὰρ ἂν σφαλῇ,
εἰς ὁρᾶν ἔσται, χῶ πρὶν εὐτυχῶν πίτνει.*

Hense: *ὥς θεοὶ μεταλλ.*

Dat *sinds lang* (*παλαι*) rechtigt ons tot het vermoeden, dat het koor uit grijsaards bestond.

Het tweede fragment is anapaestisch en sloot vermoedelijk als moraal het gansche drama (266):

Want wat onrechtmatig verricht is, wordt
met recht tot een vloek voor den dader ¹⁾.

Minder zeker is het, maar toch niet onmogelijk, dat ook het volgende dactylische fragment aan den nazang ontleend is (265):

Ook onder tranen mengt zich een lieflijke
troost voor de sterv'lingen,
als men een vriend in zijn huis moet beweenen ²⁾.

Is dit inderdaad het geval, dan valt alle nadruk op het woord *vriend*, en wil het koor zeggen dat men den vermoorden koning, die een booswicht was, niet als een vriend kon beschouwen, en dus de troost miste, die bij het overlijden eens geliefden konings de droefheid der rijks grooten, waaruit het koor misschien was saamgesteld, pleegt te temperen. Hoe dit zij, ik zie geen kans dit koorfragment een andere plaats toe te wijzen, of het moet zijn dat het deel heeft uitgemaakt van een canticum, gezongen als de bode de overwinning van Archelaos op den vijand bericht heeft. In dat geval moet men aannemen dat de bedoelde troost eerst in de volgende regelen is uitgesproken, en daarmede bedoeld is de overtuiging, dat de vriend den dood des dapperen gestorven is en door dien dood het benarde vaderland gered heeft. Misschien verdient deze ook door anderen gedeelde meening nog de voorkeur boven de eerste.

Dezelfde peripetie, dat de belager zich in zijn eigen net

¹⁾ τὰ γὰρ οὐκ ἔρῃας πρᾶσσόμεν' ἔρῃας

τοῖς πρᾶσσουσιν κακὸν ἦλθεν.

²⁾ ἔς τι καὶ παρὰ δάκρυσι κείμενον

ἡδὺ βροτοῖς, ὄταν

ἄνδρα φίλον σενάχη τις ἐν οἴκῳ.

verwart, in dit geval zonder beeldspraak, *in den kuil valt* dien hij voor een ander gegraven heeft, is door Euripides ook in zijne *Ino* gebruikt. In dat stuk wil de tweede gemalin van den Thessalischen koning Athamas, Themisto, de kinderen der eerste, welke zij dood waande, vermoorden, en geeft aan Ino zelf, die ze voor een krijgsgevangene van Athamas houdt, last om haar eigene kinderen witte, en Ino's kinderen zwarte kleederen aan te trekken, om die, als ze den moord begaat, van de eerste te kunnen onderscheiden. Maar Ino, die hare bedoeling kent, kleedt omgekeerd Themisto's kinderen in het zwart, waarvan het gevolg is dat de moeder haar eigen kroost vermoordt.

De reconstructie van een verloren treurspel heeft uit den aard der zaak zeer veel onzekers, te meer omdat de brokstukken die ons daarbij ten dienste staan voor het meeren-deel van ethischen inhoud zijn en gewoonlijk de handeling niet of weinig raken. Nu is voorzeker van geen stuk van Euripides in een historisch opzicht het verlies zoo zeer te bejammenen als van den Archelaos. Lazen we dat drama heden nog in zijn geheel, we waren misschien beter in staat te oordeelen of ik recht heb met een vermoeden dat onwillekeurig, maar met onweerstaanbare kracht, zich aan mij opdringt, dat koning Archelaos zelf aan de keuze en de behandeling van dit onderwerp door den grooten dichter niet geheel vreemd is geweest. Immers de held van het stuk is niet de Perdikkas of Karanos der Macedonische sage, maar de waarschijnlijk in het brein van den dichter of van den koning geborene Archelaos; uit de fragmenten is ons ten minste zooveel gebleken dat de *εὐγένεια* van dien gefingeerden stamvader des konings sterk op den voorgrond geplaatst is; de *τόλμα*, de *πόντοι* en vooral het groote wapenfeit dat den staat van den ondergang redt moeten den toeschouwer, en dat in vergrooten maatstaf, herinneren aan de daden van den gelijknamigen monarch; het edele, rechtvaardige en zachteardige in het karakter van den held moet misschien dienen, om het publiek diets te maken dat de moord van Alketas en diens zoon een rechtvaardige daad is geweest, en de peripetie van het drama, om de

toeschouwers te doen gelooven dat zijn oom en zijn neef het op Archelaos' eigen leven gemunt hadden, en deze alleen door hen voor te komen die daad verhinderd had.

Wanneer eindelijk te recht is aangenomen dat Herakles in den proloog en Apollo in den epiloog van het stuk op koning Archelaos als den wettigen nakomeling en troonsopvolger van den held en als het ware op den tweeden stichter des rijks hebben gewezen, dan kan men, dunkt mij, nauwelijks twijfelen of de strekking van het drama, waaraan denkelyk de koning zelf niet vreemd was, is geen ander geweest dan den onechten uit een slavin geborenen zoon van Perdikkas, den moordenaar van Alketas en diens zoon, in de oogen van de groote menigte zoo goed en zoo kwaad het ging te legitimeeren.

Het was ongetwijfeld in het belang van Archelaos dat de overtuiging van zijne onmisbaarheid als talentvol en krachtig heerscher bij zijn volk, waaronder zeker reeds toen in het geheim menig vijand en mompelaar was, levendig werd gehouden, en mocht al de een of ander er heimelyk over spotten, de officieele wijding als legitiem monarch door de godheid zelve op het tooneel kon wel niet nalaten op de ruwe menigte een diepen indruk te maken.

Droeg Archelaos toen dit treurspel werd opgevoerd, reeds de misdadige gedachte bij zich om, zich door den niet lang daarna op den jongen zoon van Perdikkas gepleegden moord voor goed van den troon te verzekeren, dan had hij ongetwijfeld dubbel belang bij een gunstige stemming zijner onderdanen, die hem die nieuwe gruweldaad ongestraft zou laten volvoeren. Daarbij vergete men niet dat, zooal niet Perdikkas' verdreven broeder Amyntas, ten minste diens zoon Arrhabaios nog leefde, die hem in later jaren als pretendent inderdaad gevaarlyk geworden is.

Wel bestaat er geen voldoende grond om er aan te twijfelen dat de Macedonische tiran, evenals reeds meer dan een halve eeuw te voren zijn voorganger Alexander, zin voor Helleensche beschaving had en inderdaad *φιλόμορφος* was, zooals de overlevering hem heeft geschilderd, maar niettemin verhindert ons niets aan te nemen, dat zijne politiek wel

iets te maken heeft gehad met den luister zijner hofhouding en met de mildheid, waarmede hij voor groote sommen kunstenaars en geleerden naar Macedonië lokte, waarin hij niet anders deed dan het voorbeeld van usurpatoren als Polykrates, Peisistratos en zoovele anderen te volgen. Zeer weinige Grieken waren zoo vrij van hebzucht, ten allen tijden een hoofdondeugd van het Helleensche volkskarakter, als Sokrates, die begrijpende dat het Archelaos toch aan ware beschaving ontbrak en hem als mensch diep verachtend, de uitnoodiging af sloeg, en zich niet door den glans zijner daden en van zijn (zooals uit den Gorgias blijkt) spreekwoordelijk geworden geluk liet verblinden, maar hem inderdaad als den ongelukkigsten van alle stervelingen beschouwde. Het is jammer dat we niet beter zijn ingelicht omtrent den tijd, waarop de verschillende buitenlandsche gasten in Macedonië gekomen zijn, zoodat we niet met eenige zekerheid kunnen zeggen dat ook hunne komst even als die van Euripides heeft moeten dienen tot voorbereiding van de laatste en zwartste misdaad, door Archelaos begaan om zich in het bezit van den onrechtmatig opgezetten diadeem te handhaven. Zeker is alleen dat van geen hunner kan bewezen worden, dat ze voor Euripides aan het Macedonische hof gekomen zijn.

Van de regeringsdaden, op die misdaad gevolgd, is ons niets bekend dan de reeds vermelde oorlog met den door Syrrhas, koning van Elimeia, gesteunden kroonpretendent Arrhabaios, die met een vergelijk en 't huwlijk van dien pretendent en Archelaos' jongste dochter eindigde, terwijl de oudere zich met Syrrhas in den echt verbond.

Doch juist deze echtverbindtenissen, gesloten met het doel om Archelaos en zijne nakomelingen in het ongestoord bezit der regeering te handhaven, waren de naaste aanleiding tot zijn val. Kratueas, de ἐρωμενος van den niet alleen bloeddorstigen, maar ook wellustigen monarch, reeds vroeger heimelijk op den koning verbolgen wegens de hem afgedwongene ontucht, had zich tot dusver door de belofte van de hand van eene zijner dochters laten paaien ¹⁾, maar zon,

¹⁾ Vgl. ook Aelian. VIII, 9 extr.

nu die hoop verijdelde was, op wraak. Hij zwoer samen met een ander voormalig lieveling des konings Hellanokrates, een balling van Larisa, wien Archelaos beloofd had naar zijn vaderland terug te zullen voeren maar geen woord had gehouden, en met denzelfden Dekamnichos, dien Archelaos, gelijk we boven zagen, zoo doodelijk beleedigd had door hem aan Euripides ter geeseling over te geven. De saamgezworenen vermoorden den koning in hetzelfde jaar als Sokrates den giftbeker dronk, in 399. Van de wijze waarop ze hun opzet volvoerden zwijgt Aristoteles Pol. V, 10 p. 1311, wiens verhaal ik als van den geloofwaardigsten getuige gevolgd ben. Volgens Diodoros, die waarschijnlijk Theopompos volgt, (XIV, 37) trof Krateuas hem bij ongeluk op de jacht met zijn werpspies, maar ook Pseudo-plato gewaagt in den 2den Alcibiades p. 141, D van boos opzet, terwijl hij zoowel de omstandigheden, waaronder de daad volbracht werd, als den naam der *παῖδιν* verzwijgt, er bij voegende dat deze zelf koning werd, doch slechts voor den tijd van drie of vier dagen, na verloop waarvan hij op zijn beurt door een ander vermoord werd. Aelianus V. H. VIII, 9, die hem overigens naschrijft, noemt Krateuas, desgelijks Plutarchus in den amatorius cap. 23, behalve dat de uitgaven ten onrechte *Κρατῆας* hebben. Evenzeer zijn *Κραταίας* bij Aristoteles en *Κρατερός* bij Diodoros corrupties van denzelfden naam. De onmondige zoon van Archelaos bij Kleopatra, Orestes, werd na Krateuas' dood op den troon gezet onder voorgij van Aëropos, die weldra het voorbeeld van Archelaos volgend den knaap vermoordde en zich zelf daarop plaatste, zoodat de Nemesis den eenmaal door gansch Hellas gelukkig geprezen monarch zelfs in zijn kind voor het onschuldig vergoten bloed van zijn halfbroeder, dien hij aan zijne heerschzucht opgeofferd had, strafte. Waarlijk niet zonder reden zegt Aelianus: *Εἴη δὲ <ἂν> πρεπωδέστατον ἐπιτεῖν τῷδε τῷ Μακεδονικῷ δράματι τὸ ἔπος ἐκεῖνο*

Τεύχων ὡς ἑτέρῳ τις ἐφ' κακὸν ἦπαι τεύχει.

eene les welke de geheele wereldgeschiedenis ons gedurig, en

die van het oude Macedonië, misschien meer dan eenige andere vol van moord en bloedwraak, maar al te dikwijls in het geheugen roept.

Hebben de pogingen van Archelaos tot beschaving zijner ruwe onderdanen duurzame vruchten afgeworpen? Niemand is, geloof ik, tegenwoordig in staat op deze vraag een voldoend antwoord te geven, maar zeker is het geoorloofd met Abel, pag. 201, te betwijfelen of men in het algemeen recht heeft van dergelijke »Treibhausversuche'', gelijk hij ze noemt, zeer veel heil te verwachten. »In Griechenland, schrijft hij, hatte sich Wissenschaft und Kunst in freier, naturwüchsiger Entwicklung mit dem Volke selbst zu einer Höhe erhoben, von der herab die Treibhausversuche in Makedonien lächerlich erscheinen mussten. Und nicht anders waren in der That die Bestrebungen des Archelaos, der mit ungeschickter Hand das, was die Hellenen auf eigenen Boden Herrliches gepflanzt hatten, dem rohen Stamme seiner Makedonier aufpropfen wollte. Er war wenig gebildet, abergläubisch, dabei grausam und Ausschweifungen ergeben; wird doch erzählt, wie er bei einer Sonnenfinsterniss sich in seinen Palast verschlossen, und seinem Sohne, wie in Tagen des höchsten Unglücks, das Haar geschoren habe (Seneca de benef. V, 6)''.

Deze zonsverduistering valt in 405, dus niet lang na den gruwelijken moord van zijn halfbroeder, en 't is niet onmogelijk dat wroeging over die daad hier heeft meegewerkt, maar men mag niet vergeten dat deze natuurverschijning in die dagen zeker op veel betere en veel beschaafdere menschen dan Archelaos een veel dieperen indruk maakte dan wij ons heden kunnen voorstellen.

»Er hegte, zegt Abel verder, die Kunst als eine feinere, raffinirte Sinnlichkeit, die zugleich der Schmeichelei und der am äusseren Schein hangenden Bewunderung des vornehmen und gemeinen grossen Haufens hinreichender Stoff bot. Eine gewisse Act von Fortschritt, mehr des eigenen Glanzes und Genusses als des Volkes wegen, begünstigte er: nach wahrer Aufklärung strebte er nicht. Die Kunst aber hat eine tiefere, freie und sittliche Bildung des Volks als Grundlage nöthig."

Volkomen waar, en toch zal ieder toegeven dat duizende Macedoniërs een treurspel van Euripides, wellicht herhaaldelijk opgevoerd, niet hebben kunnen zien geven, de muziek van den toonkunstenaar Timokles niet hebben kunnen hooren, de schilderijen van een Zeuxis niet hebben kunnen bewonderen, zonder dat in een en ander meer ontvankelijk gemoed een snaar heeft getrild, die in latere dagen heeft nageklonken. Men moge van de onmiddellijke gevolgen van Archelaos' misschien zeer egoistische pogingen een zoo gering denkbeeld hebben als men wil, een hand vol zaad valt op een niet volstrekt onvruchtbaren bodem zelden geheel te vergeefs, en de Macedoniërs waren, hoe onbeschaafd ook, toch loten van den voor kunst zoo ontvankelijken Helleenschen stam, en juist die welke de voorzienigheid bestemd had om in de dagen van Alexander den Groote en na hem de Grieksche taal, kunst, wetenschap en beschaving over een groot deel der toen bekende wereld te verspreiden. De eerste stoot tot ontwikkeling was gegeven, en een nauwere aansluiting aan het meer beschaafde Hellas tot stand gekomen; de door Epameinondas te Thebe opgevoede zoon van Amyntas, veel meer Griek dan zijn verbitterde tegenstander te Athene, die hem zijns ondanks bewonderde, wilde toegeven, zoude het groote werk, door Archelaos aangevangen, de organisatie van Macedonie tot een machtigen betrekkelijk beschaafden staat, met zooveel talent en geluk voltooien, dat weldra de oogen der volken zich niet meer naar Athene of Sparta richteden, maar naar het vóór hem onbeteekenende Pella.

N A S C H R I F T.

Over de door Archelaos ingestelde *Ὀλύμπια* sprekende, verzuimde ik de plaats van Demosthenes *περὶ τῆς παραπρεσβείας* § 192 en de aantekening van H. Weil in zijne uitgave p. 320 vgl. aan te voeren. Aan de viering van dat feest te Dion valt wel niet te twijfelen.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} MEI 1884.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, BRILL, G. DE VRIES AZN., BEETS, R. FRUIN, HARTING, SIX, NABER, FRANCKEN, HOEKSTRA, DE GOEJE, VAN HERWERDEN, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, HABETS, PLEIJTE, BELLAER SPRUIJT, TIELE, WIJNNE, MATTHES, VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, VERDAM, DE LOUTER en BOOT, secretaris.

De heer Borret heeft bericht gezonden dat hij door ongesteldheid verhinderd wordt de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris leest een schrijven van den Minister van binnenlandsche zaken, inhoudend het bericht dat Z. M. de Koning de benoemingen van de heeren C. W. Opzoomer tot voorzitter, S. A. Naber tot ondervoorzitter, A. W. P. Verkerk Pistorius en W. P. Groeneveldt tot correspondenten der afdeeling heeft bekrachtigd. Hij deelt verder mede dat

de heer J. Kappeyne van de Coppello eene verhandeling over de Comitia heeft ingezonden. Zij wordt in handen gesteld van de heeren Boot en Francken om daarover in de volgende vergadering verslag te doen.

De heer van Herwerden leest eene bijdrage over Archelaos van Macedonië en de Archelaos van Euripides. Hij heldert vele duistere punten op uit het leven van dien grondlegger der Macedonische heerschappij, zooals b. v. de ingewikkelde vraag naar den duur zijner regeering, en toont aan dat hij door het lokken van kunstenaars en dichters uit Grieksche staten, vooral uit Athene, aan zijn hof de beschaving zijner onderdanen heeft bevorderd.

De spreker handelt uitvoerig over de fragmenten van het treurspel Archelaos en zoekt daaruit den loop van het stuk vast te stellen. Hij verwerpt de meening, dat het stuk na 407, toen het opgevoerd is, eene omwerking zou hebben ondergaan en maakt het waarschijnlijk dat Koning Archelaos zelf aan de keus van het onderwerp en de bewerking van het stuk niet vreemd is geweest.

De bijdrage wordt afgestaan voor de Verslagen, en levert aan de heeren Six, Brill, Naber en Francken aanleiding tot eenige opmerkingen en vragen, die door den spreker in dank aangenomen en beantwoord worden.

Door den heer Matthes wordt eene aankondiging van zijne hand van drie te Macassar door inboorlingen uitgegeven geschriften, overgedrukt uit de Indische Gids, voor de boekery aangeboden.

Daar niemand verder het woord verlangt, wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den JUNI 1884.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, DIRKS, MEES, R. FRUIN, LINTELO DE GEEB, KUENEN, SIX, NABER, BORRET, HOEKSTRA, VAN HERWERDEN, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ASSER, PLEIJTE, BELLAER SPRUIJT, TIELE, WIJNNE, VERDAM, DE LOUTER en BOOT, secretaris.

De heer Leemans heeft bericht gezonden dat hij verhinderd is ter vergadering te verschijnen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en met eene bijvoeging op verzoek van den heer van Herwerden vastgesteld.

De secretaris deelt mede dat de voorzitter de Akademie op 10 Juli bij de herdenking van den dood van Prins Willem van Oranje-Nassau, op dien dag driehonderd jaren geleden, te Delft zal vertegenwoordigen. Hij leest vervolgens een brief van het lid Veth in dato 14 Mei ll., waarbij deze een opstel van Dr. H. F. C. ten Kate Jr. *Sur la Synonymie ethnique et la toponymie chez les Indiens de l'Amérique du*

Nord inzendt met verzoek dat het in de Verslagen en Mededeelingen der afdeeling moge geplaatst worden. De voorzitter vraagt daarvoor de goedkeuring der vergadering volgens art. 5 van het Reglement van orde. Door de heeren de Geer en Naber worden daartegen bezwaren aangevoerd, die door den voorzitter en secretaris bestreden worden.

De vergadering verleent die goedkeuring en het opstel zal aan de commissie van redactie verzonden worden.

Door het buitenlandsch lid de Rossi zijn vijf stukken betreffende Romeinsche topographie en oudheden ten geschenke gezonden. Zij zullen in de bibliotheek geplaatst worden.

De voorzitter doet eene mededeeling over een Engelsch treurspel, getiteld *Sir John of Oldenbarnevelt*, dat door den heer A. H. Bullen in het tweede deel zijner *Collection of old plays*, London 1883, voor het eerst is uitgegeven. Het stuk moet kort na den dood van O., uiterlijk in 1622 geschreven en te Londen opgevoerd zijn, maar is door Koning Jacobus I onderdrukt en sedert in vergetelheid geraakt. Door Engelsche geleerden wordt het aan Massinger en Fletcher toegeschreven en hoogelijk geroemd. Op dien lof is wel wat af te dingen, maar de spreker kan zich niet vereenigen met Boyle's afkeuring van het laatste bedrijf, volgens hem het werk van Fletcher. Om de vergadering in staat te stellen hierover te oordeelen, draagt de spreker eene getrouwe metrische vertaling van dat bedrijf voor.

Op de vraag van den secretaris of hij deze mededeeling voor de Verslagen wil afstaan antwoordt de heer Opzoomer dat hij eene vertaling van het geheele stuk afzonderlijk wenscht uit te geven, waartoe de heer R. Fruin hem aanspoort zoowel om de kunstwaarde van het treurspel, als omdat het eene bijdrage is tot de kennis van het oordeel door Engelsche tijdgenoten over Barnevelt geuit.

De heer Asser levert als bijdrage Rechtsbeschouwingen over arbitrage tusschen staten. Hij behandelt daarin het

compromis, het pactum de compromittendo, de bevoegdheid van arbiters, het toe te passen recht en de tenuitvoerlegging van arbitrale beslissingen.

Na eene gedachtenwisseling tusschen den voorzitter en den spreker over de stelling, dat vorsten of presidenten van republieken niet zelve beslissen, maar zich door anderen laten voorlichten, verlangt geen der leden het woord over deze bijdrage. De spreker heeft haar later voor de Verslagen en Mededeelingen afgestaan.

De secretaris leest het door den heer Francken en hem zelve opgemaakte Verslag over de Beschouwingen over comitia, door het lid Kappeijne van de Coppello voor de Verhandelingen aangeboden. Daarin wordt een overzicht gegeven van de voornaamste punten, die door den schrijver behandeld zijn, en al zijn de verslaggevers niet overal bereid de stellingen van den auteur voor waar te houden, zoo vonden zij toch in zijn werk zoovele nieuwe denkbeelden, dat zij niet aarzelen de opneming in de werken der afdeeling aan te raden. De vergadering vereenigt zich met dit voorstel.

Bij de rondvraag deelt de heer Dirks mede dat het onderzoek der terpen in Friesland ijverig wordt voortgezet. Een vernieuwd onderzoek van den terp van Aalsum ¹⁾ heeft de meening van den heer L. Pigorini over de overeenkomst der terpen met de terramaren volkomen bevestigd, daar in dien terp groote lagen van meststoffen met schalien en palen gevonden zijn. Ook te Wirdum vond men onlangs regelmatig in 't vierkant geplaatste palen. — Tot aanvulling van het vroeger door hem medegedeelde en in het twaafde deel der tweede reeks van de Verslagen en Mededeelingen blz. 273 vermelde geeft hij op dat in het oude blokhuis van Staveren een gouden munt van slecht gehalte, ook tot

¹⁾ Vg. Versl. en Med. 2de Reeks, D. XI, blz. 262 vg.

een broche vervormd, doch waaraan de stift ontbreekt, is gevonden en door het Friesch genootschap aangekocht.

Nadat door den heer Dirks vier stukken van zijn Penningkundig repertorium en door den heer van Herwerden zijne *Studia critica et epigraphica in Pindarum, Trai. ad Rh.* 1884 voor de bibliotheek zijn aangeboden, en de voorzitter daarvoor dank heeft gezegd, wordt de vergadering gesloten.

SUR LA SYNONYMIE ETHNIQUE
ET LA
TOPONYMIE CHEZ LES INDIENS DE
L'AMÉRIQUE DU NORD.

PAR

le Dr. H. F. C. TEN KATE Jne.

La nomenclature de plusieurs tribus indiennes de l'Amérique du Nord se trouve dans un état de confusion assez grande et ce n'est que dans les derniers temps que nous avons réussi à nous éclaircir sur ce sujet.

Cette confusion résultait surtout de la dénomination erronée de différentes tribus. Souvent les voyageurs et les colons désignaient la même tribu sous plusieurs noms; quelques-fois aussi on confondait les noms des régions avec les noms des tribus, et ainsi de suite. Une foule de noms ethniques et leurs synonymes est dispersée dans plusieurs ouvrages, soit dans des relations de voyage, soit dans des traités ethnologiques et linguistiques d'époques différentes, dont je ne citerai que les ouvrages de Wied-Neuwied, Catlin, Gallatin, Schoolcraft, Hayden et Orozco y Berra.

Albert S. Gatschet est, à ma connaissance, le premier qui ait commencé à réunir une partie des matériaux contenus dans la littérature.

C'est dans son travail sur les langues yumas ¹⁾ qu'il donne

¹⁾ Der Yuma-Sprachstamm. Zeitschrift f. Ethnologie, 1877 & 1883.

un exposé d'un certain nombre de synonymes ethniques, se rattachant surtout aux Yumas.

C'est dans le but de contribuer, si peu que ce soit, à ce sujet, que j'ai réuni dans une note spéciale tout ce que j'ai pu rassembler sur la synonymie des peuples Américains primitifs pendant mon voyage récent au *Far West*¹⁾, en y joignant quelques notes sur la toponymie indigène de ces parages.

Je me borne à donner ici les renseignements recueillis par moi-même de la bouche des Indiens, en négligeant à dessein les compilations des autres ouvrages. Beaucoup de ce que je donne est nouveau du reste, beaucoup aussi corrige les données de mes prédécesseurs, et c'est à ce sujet seulement que je ferai, le cas échéant, quelques réflexions *currente calamo*.

La connaissance de la synonymie ethnique des peuples à l'état plus ou moins primitif a une valeur pour l'ethnologie qui n'est pas minime. En première ligne elle nous apprend par la signification souvent caractéristique des noms certains traits particuliers de physionomie, de mœurs et de coutumes d'un peuple. En seconde ligne, la synonymie ethnique met en évidence les relations, historiques ou actuelles, des diverses tribus entre elles, et donne par cela une idée du degré de leurs connaissances géographiques.

La toponymie indigène enfin peut nous éclaircir sur le sujet de la distribution géographique des tribus différentes.

Nos connaissances de la synonymie et de la toponymie des peuples vivant encore actuellement à l'état sauvage sont d'autant plus intéressantes que ces peuples deviennent de plus en plus altérés par le contact incessant de la civilisation et finiront, non pas par s'éteindre, mais par être absorbés par elle. Nulle part au monde peut être ce phénomène se présente d'une manière plus frappante qu'aux Etats Unis, où, d'après ce que j'ai vu sur place, chaque

¹⁾ Voir *Tijdschrift van het Aardrijksk. Genootschap*, dl. VII; et les *Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris*, 1883.

tribu indienne est en voie de transformation ethnographique. Les renseignements qui suivent étaient d'autant plus difficiles à rassembler que la juste conception phonétique des langues Américaines est extrêmement difficile.

Laissant de côté la difficulté de rendre par écrit les sons d'une langue qu'on ne connaît pas, le phénomène se présente que le même Indien prononce presque chaque parole de sa langue d'une manière un peu différente. Ces variations multiples de la prononciation du même mot expliquent suffisamment la différence qui existe dans l'orthographe des noms ethniques et géographiques dispersés dans un nombre d'ouvrages.

Pour éviter les malentendus en ce qui concerne la prononciation, j'ai eu recours à l'alphabet linguistique de Powell ¹⁾, à présent généralement usité par les linguistes Américains.

Dans les cas où cet alphabet ne suffirait pas pour rendre certains sons j'ai employé l'alphabet linguistique de Lepsius ²⁾. J'ai emprunté au dernier les caractères *ɛ*, *ɔ*, *ɲ*, *ʀ*, *χ* et *ʒ* ³⁾.

Souvent il m'a été impossible de savoir la signification des noms, tantôt parceque la signification ne fut plus connue aux Indiens eux-mêmes, tantôt par suite de difficultés de s'entendre avec eux.

J'énumérerai les noms des diverses tribus dans l'ordre chronologique de mon itinéraire.

Les Indiens MOHAVES (Mojaves, Jamajabs) s'appellent *Há'-muk-ha'-ve*, ce qui veut dire »trois montagnes", probable-

¹⁾ Introduction to the study of Indian languages. 2d. edit. Washington 1880.

²⁾ Dass allgemeine linguistische Alphabet, Berlin 1855.

³⁾ *ɛ* est la voyelle muette *ɛ* du Latin.

ɔ se prononce comme la voyelle composée *eu* dans le mot français *peur*.

ɲ sert à indiquer que cette consonne est vocalisée, renfermant un son vague.

ʀ est le *r* cérébral du Sanscrit.

χ est le *x* espagnol, la double consonne *ch* dans le mot allemand *ach*.

ʒ se prononce comme le *j* français.

ment d'après les »Needles", un groupe de montagnes sur le fleuve Colorado, dont il est souvent question dans leur mythologie. Les Mohaves, comme leurs congénères les Yumas, donnent au Colorado le nom de *χa-wil'-yē*, *χa-wil'* = fleuve. Les derniers s'appellent *Ku-tcān'* ou *Ku-tsān'*.

Les HUALAPAI S'appellent *Wāl-la-pai'* = »peuple des bois", *pai* voulant dire gens, peuple.

Les CHEMEHUEVES (Chemeguebas) donnent aux Mohaves le nom de *A'-yāts* ce qui signifie »joli", »gentil". Les Chemehueves s'appellent *Tōn'-te-wāts*, c'est à dire »méridional" ou »les méridionaux", parcequ'ils sont la tribu la plus méridionale des Pah-Utes.

Les PIMAS et les PA'PAGOS sont au fond le même peuple, *O+ '-tām* = »hommes", »peuple"; mais les premiers se distinguent par *A'-ke-mōrl* = »fleuve, rivière", parcequ'ils vivent sur les bords du Rio Gila; les derniers par *Tō'-nō* = »désert", à cause de l'aridité de la Papaguería.

Ils appellent les :

Apaches	<i>O+p</i>
Maricopas	<i>O+ -pāp'</i>
Yumas	<i>Yum</i>
Mohaves	<i>Nāks'-āt</i>
Chemehueves	<i>Ah' al-a kāt</i> = »arcs petits"
Onāvas	<i>Tcuf-kwa'-tām</i> = »mangeurs de lièvres"
Pah-Utes	<i>Au-ol-ä-sūs</i> ¹⁾ = »bottes de mezcal".

L'Arizona et la Sonora contiennent plusieurs noms empruntés à la langue pima. Le premier nom veut dire »petite source" de *a'-ri* = petit et *sōn* = source. Ce dernier mot se trouve aussi dans Sonora et dans Tucson, dont le vrai nom est *Styuk'-sōn* = »source noire". Le mot *a'ri* se retrouve dans Arivaypa = »petites sources", petites »fontaines", dans Arivaca = »petit pré", Arituava = »petite

¹⁾ Les trois derniers noms m'ont été communiqués par écrit après mon séjour chez les Pimas. Je reproduis donc l'orthographe de M. J. D. Walker qui a bien voulu me donner ces noms.

montagne" ou bien »petit gland", *tuava* venant probablement de *tu-āk'* = »montagne"; »gland". Le nom de l'ancienne mission de Tumacácori est également d'origine pima, *tcu'-māk* voulant dire »pic", *a'-kōrk* »incurvé, irrégulier". Le mot *wāk*, *wa'-ki* se trouve dans San-Xavier-del-Bac et dans Tubac, deux anciennes missions pimas. La signification de *wāk* ou de *wa'-ki* est »ruïne", et les Pimas désignent sous ce nom plus spécialement la célèbre Casa Grande dite de Montezuma (*Chichilticale*).

Les MARICOPAS s'appellent *Pi-pä'-tcg*. Ils donnent aux Pimas le nom de *Těχ-päs'*, aux Pápagos celui de *Těχ-pä-mais'*. Ils désignent les Yumas sous le même nom que les Pimas, savoir *Yum*. Le Rio Gila est connu parmi eux sous le nom de *χās*.

Les APACHE-YUMAS, qui, entre parenthèses, n'ont rien de commun avec les Apaches, se nomment *Ya-vę-pe'-Ku-tcăn'* et sont probablement au fond le même peuple que les soi-disants APACHE-MOHAVES ou *Ya-bi-pai'* (*Ya-bi-pai'-yę*). Tous les deux appellent les Apaches et les Tonto-Apaches *Ya-bi-pai'-Gwä'-tcg*. Ce sont surtout les Apache-Mohaves qu'on a désignés souvent sous le nom de Tontos (fous, sots, en Espagnol); ou bien ce nom s'applique aux *Tol-kě-pa'-ya*, petite tribu métissée de *Ya-bi-pai'* et de Tontos-Tinné. Ces derniers qui s'appellent *Del-dje'* (la fourmi rouge) ne sont que des Apaches proprement dits, mais plus connus sous le nom de Tontos. Les Apache-Mohaves sont appelés *Go-hun'* par les Apaches.

A-ha' est le nom du Rio Gila chez les Yavipai; *A-gñn-tyg-le'* chez les Apaches.

Le nom APACHE (*A-pa'-tcę*) est d'origine Yuma, et composé des mots *A'-pa-ąg-wa'-tcę*. *A'-pa*, comme *pa*, *pa'-a*, *pai*, *o'-pa*, etc. signifie gens, peuple; *ąg-wa'*, *'gwa*, guerre; *tcę*, un suffixe ayant une signification substantive. Les Apaches s'appellent *Nde'* = »hommes", mais se distinguent plus souvent par des noms spéciaux, comme *Tzěj-gla'*, les Coyoteros, *Ti-se-păn'*, les Pinalenos, *Tzěj-in-ne'*, les Arivaypa-Apaches, *Săn-de-do-tăn'*, les San-Carlos-Apaches, *Be-ga'-köl-kizjn'*, les Mogollones, *Ai-ha'* ou *Ai-ă-ha'*, les Chiricahuas, etc.

Tous ces noms ne sont que des noms collectifs pour un certain nombre d'Apaches vivant dans telle ou telle région.

Ils donnent le nom de *Yu-ta-ha'* aux Návajos, leurs congénères, et aux Pimas et Pápagos celui de *Sai-kin-ne'* = » huttes de sable ».

Les NÁ'VAJOS (Navajoas, Navajoes, Navahoas, Navahoes) s'appellent *Tin-ne'* ou *Din-ne'* = » hommes, peuple ». Le nom *Návajos* (j = χ) est très probablement d'origine espagnole. *Navájo* en espagnol veut dire » lac, lagune », *navája*, » cou-teau »; seulement la signification de *na'rajo* est incertaine. Chose certainement fausse est de les nommer » Apaches-Couteaux » (Benavides, de Laet).

Les *Tin-ne'* ont encore gardé la tradition de leurs migrations, et la mémoire d'un peuple des régions boréales dont ils se séparaient, c'est à dire des *Tin-ne'* — *Ng-hät-lo'-ni*. Aussi ont-ils un nom pour le peuple à présent éteint des » Cliffdwellers », qui a laissé tant de ruines sur la terre návajo, savoir *Ėn-na'-sä'-ze*. Les Návajos appellent les :

Indiens Pueblos en général *Ki-žän'-ng* = » beaucoup de maisons ».

Pueblos de Laguna *To-žän'-ne'* = » beaucoup d'eau ».

Pueblos de Zuñi *Nai-* ou *Naž-tě'-zi*.

Moquis *Ya-kin-ne'* = » peuple des maisons ».

Pueblo de Jemes (χemes) est connu des Návajos sous le nom de *Ma'-dēc-kě'-ne* = » col du loup ».

Ils donnent aux Coyotero-Apaches le nom de *Sil-ka'*; aux Apaches-Jicarillas (non pas Tícorilla) de *Bě'-χai* ou de *Pe+χ'-gě*; aux Utes de *Nota-a'*; aux Comanches de *Na-žan'-ne* = » les riches ».

Les Moquis (Móki) ne connaissent pas le nom de Tusayan (Tuçayan) que les auteurs espagnols ont donné à leur pays. Tusayan serait d'origine zuñi, de *tu* = » verge », et de *sa'-yan* = » corne »; mais comment on est venu à appliquer ces mots au pays moqui est fort incertain. Les Indiens Moquis appellent leur pays *Mas-tut'-kwe* = le pays de *Ma'-sa-wě*, le dieu terrestre. *Wäl'-pi*, un des villages moquis, veut dire » roche brisée »; ou bien est une corruption de *u-wäl'-pe* = » maison du rocher ».

Se-tco'-mo-we, un autre village, veut dire » maison blanche » et *Cě-pa'-lě'-ve'* » maison des pêches ».

Les Moquis appellent les Montagnes San Francisco *Ne-wa'-tik-ya*, » montagnes de neige"; les Moqui-Buttes, quelques pics isolés dans la plaine à quelque distance des villages moquis, *Tçt'-g-kwi*.

Les Moquis s'appellent *Ho-pi'-te*. Ils appellent :

les Tehuas *Ha'-no-me*,

» Zuñis *Si-o'-me*, sing. *Si-o'-tāk*. Pueblo de Zuñi, *Si-o'-ki-bi*,

» Indiens Pueblos en général *Ho-pi'-ci-nu-me*,

» Havésupaïs *Køχ'-ni-no* ou *Køχ'-ni-nā-mě*,

» Hualapaïs *Se-ta'-koχ'-ni-nā-mě*,

» Apaches *Yo-tce'-e-mě* et

» Návajos *Ta-sa+ '-me-wě*.

Les habitants du PUEBLO DE LAGUNA dans le Nouveau Mexique s'appellent *Ka-waik'-ka-me* et leur village *Ka-waik'* ou *Ka-waik'à*.

Ils donnent le nom de *Těn-yě'* aux Návajos, et de *Tci-ce'* aux Apaches.

Les zuñis s'appellent *A'-ci-wi* = » chair, ou la chair"; sing. *Ci'-wi*. Le mot Zuñi est une corruption du nom que leur donnent les Indiens de Cochiti'. Le nom de Cibola par lequel les premiers explorateurs espagnols désignaient le pays des Zuñis n'est qu'une corruption de *Ci'-wo-na*, » pays des *A'-ci-wi*". Un autre nom est *Ci'-wi-na-kwin*, signifiant à peu près la même chose.

Les Zuñis appellent :

les Moquis *A'-mu-kwi-kwe* = » peuple de la petite vérole",

» Havésupaïs *Køχ'-ni-na'-kwe* ou *Kuχ'-ni-kwe*,

» Hualapaïs *Wa'-la-pai-kwe*,

» Pueblos en général *T'lu-él-la'-kwe*, » peuple des villes",

» Návajos *A'-pa-tcu* plur. *Pa'-tcu* sing. = » les portraits, un portrait",

» Apache-Coyoteros *Wi-la-tsu'-kwe*,

» Tonto-Apaches *Tci'-cç-kwe* = » maraudeurs",

» Utes *Na'-su-i-a-kwe* = » chasseurs au cerf",

» Pawnees *Pa'-na-na-kwe*.

Le fait que les Zuñis ont connu les Pawnees, tribu vivant dans les plaines le long du Missouri, est une preuve pour

les courses et migrations des indigènes Américains. Les Zuñis ont connu les Comanches tout de même.

Les Indiens du PUEBLO DE TESTOQUE, près de Santa Fé, sont des TEHUA ou TIWA (*Ti'-wa*). Ils appellent les Návajos *Nwa-sa-be'*; les Apaches-Jicarillas *Tu-sa-be'*; les Apaches Mezcaleros *Pa-ha-sa-be'*.

Les Indiens vivant à ISLETA-DEL-PASO, au Texas, appartiennent aussi à la tribu linguistique des *Ti'-wa* et ne sont pas des Tanos, comme Loew l'a dit sans aucune raison).

Les Utes (Utahs, Yutas) dont je n'ai visité que les » Utes méridionaux", composés de trois petites tribus, s'appellent *Nuts*, ou bien *Yu'-ta*. Ils appellent :

les Pah-Utes	<i>Pa'-go-nötc,</i>
» Návajos	<i>Pa'-go-wits, Pa'-go-witc, Ba'-go-wits,</i>
» Apaches	<i>A-wä'-tcç, A-wäts',</i>
» Indiens Pueblos	<i>Pau'-ç-räts',</i>
» Comanches	<i>Ko-mäts',</i>
» Arápahoes	<i>Sa-rätc'-ka'-e,</i>
» Cheyennes	<i>Pa'-ka-na-wa.</i>

Les CHEYENNES (Chayennes, Shyennes) ont reçu ce nom probablement des premiers explorateurs français, qui n'est que la corruption de » Chiens", parce qu'ils mangent ces animaux. Ils s'appellent *Tse-tis-tas'* = » nous, nous autres".

Ils appellent :

les Arápahoes	<i>Hi-tän-ng-wo'-i-e</i> = » peuple aux
tétens",
» Comanches	<i>Ci-ci-ni-wo-tsi'-tän</i> = » peuple aux
serpents",
» Utes	<i>Muχ-ta-wa'-tän, Muχ-ta-wai'-tän</i>
= » peuple noir",
» Sioux	<i>O-ho'-ho-mo</i> = » ceux qui sont à
l'extérieur",
» Pawnees	<i>Ho-di-hi-dän'-ne</i> = » les loups",
» Apaches orientaux	<i>Muχ-tzi'-çn-tæn,</i>
» autres Apaches	<i>Ho-ta-mo'-ç-hě'</i> = » les cheveux
noués",

1) Petermann, Geograph. Mitth. 1876, p. 213.

les Caddos	<i>U-tai-si'-ta</i> = » les nez percés'',
» Wishitas	<i>H₉χ-su'-wi-tān</i> = » le peuple ta-toué''.

D'après la tradition les Cheyennes se sont séparés autrefois d'un peuple vivant dans quelque lointain parage du nord. Ils les appellent *Su'-tai*, ce qui veut dire » les orientaux'', et un des huit *clans* des Cheyennes porte le même nom.

Les COMANCHES (Camanches, Cumanches) qui s'appellent *Nīm-g-nīm* = » peuple des peuples'', sont divisés en sept petites tribus que voici :

<i>Yām-pa-té'-ka</i>	= » mangeurs de <i>yampa</i> '' (<i>Anethum</i> sp.)
<i>Pe-nē-té'-ka</i>	= » mangeurs de miel'',
<i>Tē-ne'-wa</i>	= » peuple au foie'',
<i>No-ko'-ni</i>	= » les vagabonds'',
<i>Kwa'-da-ti-tā-s-ko</i>	= » les couturiers de peaux d'antilope'',
<i>Ko+s'-tco-té'-ka</i>	= » mangeurs de bison'',
<i>Po'-ho-nīm</i>	= » peuple des collines''.

Le mot *té'-ka*, du verbe *ma-rēs'-ka* = » manger'', quelqu'un qui mange;

<i>Kwa'-da</i>	= » antilope'' (<i>Antilocapra americana</i> Ow.)
<i>Ko+s'-tco</i>	= » bison''.

Les Comanches appellent :

les Cheyennes	<i>Si'-a-na-vo</i> (plumes peintes) ou <i>Pa'-ka-na-vo</i> (flèches peintes).
» Arápahoes	<i>Sa'-ri-té'-ka</i> (mangeurs de chien).
» Utes	<i>Yu'-ta</i> .
» Sioux	<i>Tu'-yē-tcis-kē</i> (coupeurs de gorge).
» Kaws ou Kansas	<i>Mo'-ta-wās</i> (sans une mèche de cheveux sur le front).
» Pawnees	<i>Kwi-ta-ra'-a</i> (les fesses excoriées).
» Apaches	<i>Ta'-ci</i> , <i>Ta'-zi</i> .
» Apaches de l'Arizona	<i>Ta-mu'-ita</i> (les orteils retroussés).
» Lipans	<i>Hu-ta'-ci</i> (Apaches des bois).
» Mezcaleros	<i>Ės-sg-kwīt'-ta</i> (les fesses grises).
» Indiens Pueblos	<i>Tai'-wa</i> (hommes petits).
» Wichitas	<i>Tuχ'-kān-ne</i> (les maisons obscures), <i>So'-ni-ka-nik</i> (les huttes en

herbe) ou *Pi-tci-na'-vo* (les poitrines peintes).

les Caddos	<i>At'-ta-wits.</i>
» Kickapoos	<i>Sik'-a-pu.</i>
» Tonkaways	<i>Nim-g-te'-ka</i> (anthropophages).

La Rivière Rouge (Red River) est nommée *Pi-ya-ha'-pe* par les Comanches; le Llano Estacado (Staked Plain) *Pi-ya'-no-wit* = » grande chaîne ».

Les KIOWAS (Kioways, Kayoways, Káyowē) s'appellent *Kum-pi-o'-vin* = » Big door flaps ».

Ils appellent :

les Cheyennes	<i>Sa + k'-o + t,</i>
» Arápahoes	<i>A'-ya-to,</i>
» Sioux	<i>K'ul-pa-ki'-a-ko</i> = » le peuple aux perles »,
» Apaches	<i>To-ku'-we, A-to-ku'-we,</i>
» Caddos	<i>Mo-'si</i> = » nez percés ».

Les CADDOS s'appellent *Ha-si'-nai*.

Ils appellent :

les Comanches	<i>Sau'-tuχ,</i>
» Apaches	<i>K'än'-dzi,</i>
» Wichitas	<i>Ta-wai'-hi-as.</i>

Pour les Cheyennes et les Arápahoes ils ont les noms comanches plus ou moins changés.

Les WICHITAS (Wishitas) s'appellent *Kid'-dg-kg-dis-sg*. Le nom Wishita leur est donné par les Osages, et jadis ils étaient connus sous les noms de Pawnee Picts, de Towahhans et de Tow-ce-ahge. Une partie des Wishitas est connue sous le nom de Towaconies, ce qui veut dire » courbe d'une rivière entre des collines de grès rouge », parceque cette partie des Wishitas allait cultiver la terre à un tel lieu.

Les TONKAWAYS (Tónkawas, Tónkawē, Tóncahuas) s'appellent *Tits-ka'-nu-ātē*, de *tits'-kän* = » Indien » ou » homme » en général. Ils appellent les Apaches en général et les Lipans *U'-χul* ou *Hu'-χul*.

Les CHOCTAWS (Chahta, Chactas) s'appellent *Tcaχ'-ta* = » séparation », à cause d'une séparation des Creeks et des Seminoles avec lesquels les Choctaws formaient naguère un seul peuple, dont les CHICKASAWS faisaient partie aussi, mais

quittèrent leurs frères à cause d'une révolution. C'est alors qu'ils se nommaient *Tci'-ka-ca* = » rébellion, insurrection »

Ils appellent les Caddos *Ka-löχ-la'-tce* et les Pawnees *A-pa-näχ'-ke*.

Pour les Creeks, Cherokees et Osages, ils ont des noms à peu près semblables à ceux que ce donnent ces peuples eux mêmes.

Les CREEKS se nomment *Mäs-ko-kül'-ki* = » peuple de la ville de *Mäs-ko'-ki*'' (Muskogee). Les SEMINOLES, qui ne sont qu'une division des Creeks, s'appellent *Sě-mi-nol-ül'-ki*, de *sě-mi-no'-le* = » devenant sauvage''.

Les COWETAS (*Kau-wi'-tä*) et les ABACOS (*Ä-bé'-kä*) n'étaient que des Creeks nommés d'après des villes ou villages de ce nom.

Les YAMASSEES (*Yä-mäs'-sä*) et les HITCHITTERS (*Ä-hit'-tę-tä*, *Ä-tcik-häd-da'*) qui détruisirent les premiers, étaient des tribus parentées aux Creeks.

Ils distinguent les tribus environnantes par des noms assez semblables à ceux que se donnent ces tribus elles-mêmes.

Les CHEROKEES s'appellent *Tsa-la-ki'* (sing. et plur.) dont la signification est inconnue. Le mot pour feu, *a-tci'-ra*, et non pas *cheera* (*tci'-ra*), n'a rien de commun avec ce nom ethnique, l'étymologie d'Adair étant absolument fausse. Il faut distinguer deux divisions parmi les Cherokees, les *E'-lę-te* ou » peuple d'en bas'' et les *O'-ta-le* ou » peuple d'en haut'', qui parlent des dialectes très peu différents de la même langue. Les premiers appellent les derniers *Sę-ga-ka-wo-ni-t-s'-kę* = » le peuple qui parle d'une façon étrange''.

Les Cherokees appellent:

les Creeks *A-ni-kus'-sa*, d'après la rivière Coosa en Georgia.

» Senecas *Nän-tę-wę'-ki*

» Delawares *A-kwän-ke'*

» Shawnees *Sa-wa-nu'-ka*.

Pour les autres tribus avoisinantes les Cherokees n'ont pas des noms spéciaux.

Avril 1884.

V E R S L A G

OVER DE

BESCHOUWINGEN OVER COMITIA

AANGEBODEN DOOR

Mr. J. KAPPEYNE VAN DE COPPELLO.

De verhandeling getiteld »Beschouwingen over Comitiae», waarvan wij de eer hebben verslag te geven, omvat meer en minder dan de titel zegt: minder, in zooverre als veel wat tot de bevoegdheid en den gang der comitia behoort, hier niet gevonden wordt, meer, omdat wij onder anderen den oorsprong van het Romeinsche volk en den aard van de genetische tribus, waarin het verdeeld was, behandeld vinden.

De auteur vangt aan met de comitia centuriata en gaat daarbij van de bekende plaats van Cicero de Rep. II, 22 uit. Uit de berekening van het aantal in de comitia centuriata uitgebrachte stemmen leidt de schrijver af, dat de door Cicero te dier plaatse genoemde »prima classis» volgens hem *zeventig* centuriae had. Het is dit getal, waarvan moet uitgegaan worden: heeft de »prima classis», meent de auteur, *zeventig* centuriae gehad, dan moeten klassen 2, 3 en 4 insgelijks te zamen dat getal hebben bevat; want *dán* bereikt de »prima classis» met toevoeging van de stemmen der equites en acht of negen andere, naar het beweren van Cicero, de meerderheid.

Stem- en legerindeeling staan in verband; evenwel niet zoo nauw, als gewoonlijk aangenomen wordt; het leger bestond uit *honderd* compagniën »piekeniers» en *vijf* honderd-

tallen werklieden en verder dienstdoend personeel, behalve de ruitery, die er de oorspronkelijke kern van uitmaakte. De vijfde klasse wordt gevormd door dertig lichtgewapende compagniën van de genoemde 100, de overige 70, saamgesteld uit burgers van de 1—4 klasse, maken de phalanx uit. Bij de stemming gaan de sex suffragia equitum, die vroeger door *ψιλοί*, later door twaalf centuriae »uit den rijkdom der plebs'' omstuwde worden, voorop; achteraan komen de accensi, die de centuria ni quis scivit vormen. De zeventig compagniën van de phalanx brengen nu, als stemcorps gebruikt, niet een getal stemmen uit gelijkstaande met het aantal compagniën, maar 2×70 ; »hare zeventig »stemmen werden namelijk tweemaal uitgebracht, eerst door »de keur van het corps, de manschap der eerste klasse, en »daarna nog eens door hunne kameraden der drie volgende »klassen''. Die zeventig compagniën als stemlichamen dubbel tellende, komt de auteur tot een aantal van 193 stemmen en niettemin tot slechts 123 compagniën. Waarop die veronderstelde sterkte van het leger berust, blijkt niet.

De 70 centuriae van klasse 2—4 stemden »te zamen en dooreen'', waardoor zou verklaard worden, hoe Cicero zonder te groote overdrijving heeft kunnen zeggen, »dat in ééne »enkele centuria zelfs dezer drie vereenigde klassen allicht »het getal kiezers nagenoeg gelijk zou zijn aan dat van alle »kiezers der eerste klasse te zamen''. De bedoeling schijnt, dat ééne van die uit klasse 2, 3 en 4 gecombineerde centuriae, talrijker was dan b. v. eene alleen uit klasse 2 genommene, en zoo sterk kan geweest zijn, als alle centuriae van de eerste klasse gezamenlijk. Natuurlijk is eene zoo gemengde centuria sterker dan eene gewone; maar de overdrijving wordt niet geheel weggenomen, gelijk trouwens erkend wordt; en de zoogenaamde oplossing past, zoo immer, alleen op een lateren tijd, toen het centuriën-leger niet meer in den krijg dienst deed.

In de optelling van de centuriae heeft Cicero, volgens den schrijver, geen fout gemaakt. Het kan echter beweerd worden, dat de wijze, waarop dat betoogd wordt, iets heeft van »vulnus vulnere sanare''. Immers om dit te bewijzen

wordt aangenomen, dat »prima classis» bij Cicero t. a. p. beteekent: de helft van de gecombineerde centuriae van de vier hoogste klassen, makende volgens den schrijver met inbegrip van fabri tignarii en aerarii 142 centuriae; de helft daarvan is dan 71, gevende met 18 centuriae ridders en nog 8 andere, die Scipio er bij denkt: 97. Deze becijfering zonde nitnemend geschikt zijn om de traditioneele getallen te verdedigen $\frac{(80 + 20 + 20 + 20)}{2} = 70$), maar het schijnt

bedenkelijk en zelfs in het systeem van den schrijver onnoodig om Scipio »prima classis» in den bedoelden zin te laten zeggen. De pogingen die aangewend worden om met Livius en Dionysius klaar te komen, kunnen op exegetische gronden kwalijk verdedigd worden.

De eerste zeventig centuriën stemden tweemaal [bl. 3 en 7]. Deze bevoorrechting moest met der tijd vervallen, toen het domicilie den weerplicht bij de regeling van het stemrecht verving. Dit geschiedde nadat het getal plaatselijke tribus gesloten was. In iedere tribus waren twee »stembureaux», terwijl elk van deze in vijf centuriae naar het getal der classes was verdeeld. Met Madvig en Lange (progr. 1878) wordt verder aangenomen, dat elke van de 70 halftribus ééne stem uitbracht, gevormd door de meerderheid van de vijf klasse-centuriën, waarin zij gesplitst was. Hoe nu toch bij de eindstemming in de comitia de eerste klasse de stemming kon ten einde brengen vóór de tweede, zooals in Cicero's Philippica II te lezen staat, wordt niet duidelijk gemaakt. De sex suffragia van de equites d. i. de aloude kern van »adel en ridderschap» zijn »stembureaux» geworden. Daargelaten of de equites meer op den naam van adel aanspraak konden maken dan de afstammelingen van de oude senatoren, schijnt ons die term *bureau* voor de juiste voorstelling der stemming min bevorderlijk. Merkwaardig is het onderzoek of de equites ook centuriae seniorum hadden. Natuurlijk moet men twee dingen onderscheiden, namelijk of de oudere equites uitgesloten zijn geweest van de stemming, en of er onder de equites centuriae seniorum geweest zijn. De seniores kunnen mede stemmen zonder dat zij afzonderlijke centuriae uitmaken.

Met betrekking to de bevoegdheid der *comitia centuriata* wordt opgemerkt, dat in het stemrecht over oorlog of vrede en in het kiesrecht, reeds bij het begin der republiek verkregen, bijna alles was begrepen. Gevaar dat die vergadering lastig of gevaarlijk voor de patricische regeering zoude worden, bestond niet, omdat haar voorzitter »zonder de *patrum auctoritas* niet handelen mocht" [bl. 9]. Ongetwijfeld had de consul den *senaat* te zeer noodig om hem tegen te werken; maar een betwist punt is het, of een voorafgaand S C. volgens het staatsrecht *omnisbaar* was bij de wetgeving, en van *patrum auctoritas* kan in den technischen zin althans geen sprake zijn.

Van de *comitia centuriata* tot de *curiata* wordt een overgang gemaakt door eene ethnographische beschouwing van het aloude Rome. De drie stammen worden zooveel mogelijk aan hun Indischen oorsprong vastgeknoopt. De Tities zijn op grond van hunne sodales Titii de Arische priesterkaste. »Reeds »voor en tijdens de volkverhuizing behoorden *patres* en *plebs* »bijeen." De *clientes* stonden lager dan de *plebs*; zij zijn geringe lieden, die van de patriciërs kleine stukken land als »achterleen" ontvingen, bruikers, die elk oogenblik konden worden verjaagd. Nu was het land in handen zoowel van plebejers als van patriciërs; de mindere man uit de plebejers kocht tegen een spotprijs van den staat veroverd land met toebehooren, en was aldus *manceps*, »domeinkooper", *manum* (niet: *manu*) *capiens*; zijn land *res Mancipi*. Ook de patriciërs konden *res Mancipi* verkrijgen, maar door de overheid werden alleen aan hen, die als eigengeërfde bevolking het land zouden kunnen verdedigen, landerijen als eigendom door den staat gewaarborgd. Tegenover deze gronden, de *agri assignati*, staan de *agri vectigales*", hoofdzakelijk bij de patriciërs, later ook bij de rijke plebejers in bezit. — Het komt ons voor, dat de plicht der landverdediging, al werd die dan ok niet uitdrukkelijk opgelegd, voor de patriciërs evenzeer bestond als voor de plebejers, en dat dus de patriciërs, op wier land daarenboven een vectigal lag, op een meer onereuzen titel bezitters waren dan de plebejers, eigenaars die slechts aan eenige lastige formaliteiten bij de *mancipatie* onderworpen wareu. Wij erkennen evenwel, dat hier slechts

over den oorspronkelijken toestand gehandeld wordt, en onthouden ons van verlere gevolgtrekkingen en toepassingen op den historischen tijd, waardoor wij aan deze opmerkingen al licht een wijdere strekking zouden geven, dan in de bedoeling van den auteur lag. Wij merken hier nog alleen op dat, terwijl de gewone meening is, dat de plebejers aanvankelijk niet of slechts in geringe mate bezitters zijn geweest van den ager publicus, in dit stelsel de mindere man bij voorkeur grondbezitter is: hij is schot- en weerplichtig; uit hem is het voetvolk, de Quirites, de lansvoerders, »de piekeniers''. De betrekking van Quiris op Cures, Juno Curitis en ook op Titus Tatius moet aldus op den achtergrond geraken; immers de Quirites maken dan oorspronkelijk niet zoo zeer een stam als een stand in den Romeinschen staat uit, geringer dan de Ramnes, de adel en ridderstand. Evenwel zegt de auteur: »Quirites, verklaard als de mannen van »Cures, legt zijne oorspronkelijke van de phalanx ontleende »beteekenis af en omvat plebs en Titienses gemeenschappelijk."

Hoe dit zij, ook de auteur ziet in de Tities Sabijnen, maar hij identificeert dezen met de bewoners van Alba, »de sage verkleedt de Albani in Sabijnen." De bezwaren, die daartegen aan de chronologie zouden kunnen ontleend worden, vervallen, omdat het tijdvak van de oprichting van den Capitolijnschen tempel terug tot Rome's stichting, en niet zonder reden, in de verkorte perspectief gezien wordt. Voorvallen, die de traditie scheidt, vallen ineen. Het koningspaar Tullius Hostilius en Ancus Marcius is slechts een herhaling van Romulus en Numa. Trouwens van eene stichting van Rome kan in den eigenlijken zin niet gesproken worden: »het behoeft geen betoog, dat als bebouwde kom »binnen muren en poorten besloten, Rome nooit is gesticht''. Behoeft het geen betoog, dan althans toelichting. Tot de burgerij, bedoelt de schrijver, behoorden evenzeer de buiten den muur levende herders en landbouwers als de stedelingen. Maar toch de muur van Roma Quadrata en de agger en muur van Servius Tullius komen ons onwillekeurig als tastbare overblijfsels van een roemrijk feit in de gedachte. Waar is het intusschen, dat er lang eene staatsrechtelijke

gemeenshap *kan* hebben bestaan, voordat de met os en koe bespannen ploeg het pomoerium afbakeude en een buroht begrensde, die èn stedeling èn plattelandbewoner in dagen van nood veiligheid verleende.

Uit de oudste overlevering, hoezeer dan ook opgesmukt, blijkt het dat Rome voor de Etruriërs heeft moeten bukken, niet alleen tijdens Porsena, maar ook vroeger. Deze vroege overwinnaars zijn niet anders dan de *Luceres*, de derde tribus. Niet alleen was Coelius Vibenna, die de overlevering nu eens onder den eersten, dan weder onder den vijfden koning plaatst, een der *Luceres*, identisch met Tarquinius Priscus, zooals Niebnhr zag, maar ook Servius Tullius, een der mindere krijgsoversten van Vibenna, dien de inlandsche kronieken Mastarna noemden, en Tarquinius Superbus, de erfprins uit den stam der *Luceres*, waren Etrurische geweldenaars. De verdrijving der koningen is tevens de bevrijding van *hun* juk. Het duurde zestig jaar, eer de te Rome achtergeblevene *Luceres* tot de eer van het consulaat kwamen; *zij* zijn de *patres minorum gentium*.

Zeer eigenaardig is de voorstelling van de verdrijving van den laatsten koning. Zij werd volgens den auteur niet gevolgd, maar vooraf gegaan door de overwinning van Porsena. De aftocht van de Etruriërs was het gevolg van omstandigheden in Etrurië. De onteering van Lucretia en de opstand onder den bekenden L. Junius Brutus behoort tot de fabels; daarentegen is de bij Dionysius voorkomende L. Junius Brutus, die bij de eerste secessio eene belangrijke rol speelde, de ware; de andere is zijn historische dubbelganger.

Meer voor verdediging vatbaar is de stelling, dat de aanvulling van den Senaat niet op de gewoonlijk aangenomen wijze heeft plaats gevonden en dat de plebejers eerst na de *lex Ovinia* en de *Publiliae Philonis* er in zijn opgenomen. Maar men kan hiertegen zeggen, dat de toelating van de plebejers tot het consulaat wel die tot den senaat tengevolge moet hebben gehad; de plebejer, die krachtens de *lex Licinia* waardig was gerekend om voorzitter van den senaat te zijn, kon wel niet later uit die vergadering geweerd worden. Evenwel hoofdzaak is de o. a. door Willems behandelde

quaestie, of de voorstelling van den strijd tusschen patricii en plebeii in de 5^e en 4^e eeuw v. C., waarbij de senaat steeds het orgaan is van de patricii, bestaanbaar is met de aanwezigheid van plebejers in dat lichaam. Voor de ontkenning is veel te zeggen.

In de laatste jaren is eene plaats van Augustinus (ad Psalm. 121. 7), die bericht dat er 35 curiae geweest zijn, weder opgewarmd (E. Hoffmann, patricische und plebeische curiën, Wien 1879, vgl. ook Willems, p. 161) om verband te brengen tusschen curiae en tribus. Op hetzelfde denkbeeld is de schrijver gekomen: hij heeft de getuigenis van A. voor goede munt aangenomen en tot grondslag gelegd voor zijn onderzoek, zoodat de behandeling van de *COMITIA CURIATA* gedeeltelijk met die van de *tributa* ineenvalt.

Voordat de *exercitus centuriatus* was ingevoerd, waren de curiae (de gouwen) bij de lichting der manschappen de militie-districten. En evenals de *centuriae* tot grondslag van de volksvergadering dienden, verzamelden zich ook de *gentiles* naar curiae ter beraadslaging, waarbij ook de mindere man werd toegelaten. Men moet zich echter wel wachten om de doctrinaire staatsrechtelijke denkbeelden van later tijd op deze vergadering over te brengen, zooals dat van volkssouvereiniteit; dat de koningen niet wettig konden heerschen zonder de *lex curiata* is eene fictie van later tijd. De politieke zaken in de *curiata* behandeld waren weinig en eenvoudig, het ondernemen van een krijgstoct en dergelijke, waarbij de onaanzienlijken (de plebejers) slechts toehoorders waren. Het karakter van deze *comitia* was bij voorkeur sacraal: »het bezoeken dezer vergaderingen was al zoozeer kerkgang als staatkundige vergadering”. Na de invoering der *comitia centuriata* bleven de *curiata* »wegens hun kerkelijk karakter” in stand. Wat daar sinds geschiedde, wordt op uitnemende wijze uiteengezet. Tot de sacrale formaliteiten behoorde ook de *lex curiata de imperio*, die altijd nog tot aan het einde der republiek gegeven werd in eene schijnvergadering, waarvan de aard goed uiteengezet wordt. Geen volk kan zoo iets behouden, als het niet in bijgeloof en formalisme het Romeinsche evenaart. Voor de eerste maal is

hier verder, voor zooverre ons bekend, op de instelling van de tribuni door de curiata comitia het noodige licht geworpen door het heilige karakter van hun ambt in 't oog te houden. Maar eene gezonde interpretatie van Cicero's getuigenis in eene der Cornelianae laat niet toe, alleen de instelling, en niet tevens de keuze der tribuni onder zijne woorden te verstaan. De curiata waren volgens den auteur geen stemvergadering. Het is evenwel duidelijk genoeg, dat Cicero, aan het volk eene »reprehendendi potestas si iudicii sui poenitere»ret" in de curiata toeschrijvende, wel degelijk aan stemming denkt.

Doch de geheele quaestie over de kenze der tribuni van de instelling af tot Volero wordt als door een deus ex machina opgelost. Niet alleen bij Augustinus maar ook bij Paulus Festi vindt men dat de tribus ook curiae genoemd zijn. Aldus verschijnt het moeilijkste probleem, dat er wellicht in de Romeinsche oudheidkunde bestaat, de plaats van Livius over de lex Publilia, in een geheel ander licht. Of dit helder is, zal het philologisch publiek moeten beoordeelen. Want naast zoovele andere hypothesen heeft ook deze recht van bestaan.

De tribuni zijn dan steeds in huishoudelijke vergaderingen van de plebs gekozen en die zijn naar *tribus* geordend geweest; de verandering, die de lex Publilia, toen zij de tributa als stemvergadering aanwees, tot stand bracht, is deze geweest dat zij vier stedelijke tribus te gelijk met de landelijke tot stemming riep. Men handelt lichtvaardig, zegt de auteur, door het woord *curiae* uitsluitend op de Romeinsche curiae toepasselijk te maken; »in gronddenkbeelden zijn comitia curiata en tributa synoniem". Maar er moest tevens aangetoond kunnen worden dat het gebruik die woorden verwisseld heeft, zoodat men kon zeggen, dat de tribuni door de curiae gekozen zijn, terwijl men daarmede de tribus bedoelde. Daartoe kan de bekende plaats van Ovidius over de Fornacalia o. i. niet dienen en levert Plutarchus een zeer onzekeren grondslag (vgl. Marquardt IV, 190). De verandering, die Volero tot stand bracht, had volgens den auteur tengevolge dat niet alleen de landelijke tribusbewoners, waaron-

der cliënten, die als pachters van de patriciërs afhingen, maar ook de stedelijke deel aan de keuze der tribuni hadden; tevens werden volgens hem de clientes voortaan uitgesloten. Eene hypothese, die slechts op weinig gegevens steunt, kan alleen weerlegd worden door er eene andere meer plausible tegenover te stellen. Daarvoor is het hier allerm minst de plaats. Ons medelid erkent oprecht: »met zekerheid weet men omtrent dit punt (den staat van zaken voor Volero) hoegenaamd niets.»

Niet minder is het punt van de *patrum auctoritas* betwist. Het is de goedkeuring door het patricische gedeelte van den senaat vooral gegeven aan handelingen van plebejische consuls, waardoor voorkomen werd dat dezen in de uitvoering van op hun voorstel gemaakte wetten door de patriciërs werden gedwarsboomd. Zoolang als de senaat alleen uit patriciërs bestond, vallen *senatus consultum* en *patrum auctoritas* ineen: eene algemeene wet kon toen tot stand komen, zoo zij na eerst de goedkeuring van den senaat te hebben verkregen aangenomen werd door de plebs; het weigeren of uitstellen van die goedkeuring was de aanleiding tot den, hier zeer levendig beschrevenen, strijd tusschen plebs en patricii. De in den drang der omstandigheden gemaakte *lex Valeria Horatia*, ut quod plebs iussisset populum teneret, bedoelde in de eerste plaats wettiging van de onregelmatige keuze der consuls, en was ook daarom van minder gewicht, omdat het plebisciet eerst aangenomen kon worden, nadat de *auctoritas* om het in stemming te brengen was verleend. Ofschoon dat in de wet niet te lezen staat, blijkt het toch naar de meening van den auteur uit de wijze, waarop de plebiscita daarna tot stand komen. De wet van Publilius Philo zou niet beteekenen, dat de *auctoritas* altijd vooraf moest gaan, maar dat zij de wetgevende werkzaamheid der tribuni niet meer zoude kunnen belemmeren. De *lex Publilia* ut plebiscita omnes Quirites tenerent »vestigde het beginsel, »dat een plebisciet mocht worden aangenomen zonder vooraf »verkregen *auctoritas*, behoudens dat het in afwachting daar- »van enkel gelden zou als huishoudelijke verordening der »plebs'' (?). De bekrachtiging volgde echter gewoonlijk, al

was het soms schoorvoetend en is vormelijk door de *lex Hortensia* opgeheven.

Maar wij moeten ons beperken uit vrees van aan de stellingen van ons medelid, uit haar verband gerukt, te kort te doen, waarvoor bij dit onderdeel inzonderheid gevaar is. Wij kunnen echter van dit hoofdstuk niet afstappen zonder te wijzen op de scherpzinnige wijze, waarmede de schrijver eene fout in Cicero's *Brutus* § 55 heeft aangewezen. Naar het ons voorkomt verdient zijne verbetering, om in plaats van *Appium Claudium* te lezen *Appium Caecum* en in plaats van *interrege Appio Caeco* te stellen *interrege Appio Claudio* goedgekeurd en in den tekst opgenomen te worden.

In het laatste hoofdstuk handelt de schrijver over de *lex censoria*, die eerst door Studemund bij Gaius IV. 28 uit het handschrift hersteld is, en wijst aan, wat haar inhoud moet geweest zijn en hoe zij van de *leges censoriae* verschilde. Daarbij wordt over eene bekende plaats van *Mes-salla* bij Gellius eene gissing gewaagd, die wel stout is maar de daarin gelegen knoop beter dan door anderen geschied is losmaakt.

Uit het medegedeelde zal u voldoende gebleken zijn, dat de schrijver eene schets heeft geleverd van de Romeinsche staatsregeling zooals die naar zijne meening oorspronkelijk geweest is en zich verder ontwikkeld heeft. De verhandeling opent vele nieuwe gezichtspunten, en zal aanleiding geven tot vernieuwd onderzoek en, hetzij dit ten gunste van des schrijvers denkbeelden uitvalt of tot verwerping leidt, zekerlijk aan de kennis der Romeinsche instellingen bevorderlijk zijn.

Wij stellen dus voor deze verhandeling op te nemen in de werken der afdeeling, en zijn overtuigd dat zij door velen met belangstelling zal gelezen worden.

C. M. FRANCKEN.
J. C. G. BOOT.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN
WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

DERDE REEKS.
Tweede Deel.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1885.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

DERDE REEKS.
T w e e d e D e e l.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1885.

GEDRUKT BIJ DE ROEVER KRÖBER-BANKET.

I N H O U D
VAN HET
T W E E D E D E E L

DER
DERDE REEKS.

PROCESSSEN-VERBAAL
DER
GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering gehouden	8 September 1884.	blz.	1.
"	"	13 October	"	" 71.
"	"	10 November	"	" 96.
"	"	8 December	"	" 127.
"	"	12 Januari 1885.	" 133.
"	"	16 Februari	"	" 190.
"	"	9 Maart	"	" 195.
"	"	13 April	"	" 245.
"	"	11 Mei	"	" 273.
"	"	3 Juni	"	" 275.
"	"	14 September	"	" 309.

V E R S L A G E N.

Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie	blz. 197.
Programma certaminis poetici	" 243.
Verslag over eene verhandeling van den Heer Kern, getiteld: „De Fidjitaal vergeleken met hare verwanten in Indonesië en Polynesië”	" 313.

M E D E D E E L I N G E N.

C. Bellaar Spruyt, Over de beteekenis der woorden <i>ἄριστος</i> en <i>πίρος</i> in Plato's Philebus	" 8.
G. de Vries Az., Bedijking van den Diepsmeer en den Tjaar- lingermeer in Geestmerambacht door Johan van Olden- barneveld c. s.	" 39.
J. P. N. Land, Over papieren van Constantijn Huygens en zijne zonen, thans berustende in het Britsch Museum te Londen.	" 52.
J. Habets, Over Romeinsche voorwerpen in eene begraafplaats te Gronsvelt gevonden en over eene romeinsche Ara te Odiliënberg bij Roermond. (Met 3 platen).	" 73.
J. C. G. Boot, Hugeniana	" 108.
W. Pleyte, Mars Thincsus. (Met 6 platen)	" 109.
B. F. Matthes, Over de Adá's of gewoonten der Makassaren en Boegineezen	" 137.

M. S. Pols, De middeleeuwsche rechtspleging in zake van doodslag	blz. 203.
J. A. Wijnne, Tot dusver onbekende bijzonderheden betreffende de tweeledige forsche daad van prins Willem II in 1650. "	250.
C. Vosmaer, Ad Vergilium	" 279.
J. Verdam, Eenige bedorven plaatsen in Middelnederlandsche teksten.	" 283.
Mr. L. A. J. W. Baron Sloet, Vondst van hoefijzers te Nieuwersluis (Met 5 platen)	" 315.
C. M. Francken, Over de assimilatie der praepositiones in de latijnsche verba composita	" 344.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten SEPTEMBER 1884.

Tegenwoordig de heeren: NABER, ondervoorzitter, M. DE VRIES, BRILL, G. DE VRIES AZN., SIX, BORRET, KEEN, DE GOEJE, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, COSIJN, SPRUYT, TIELE, VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, DE LOUTER en BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris leest een brief gedateerd Buitenzorg op Java 3 Juli 11., waarbij de heer A. W. P. Verkerk Pistorius dank zegt voor zijne benoeming tot correspondent der afdeeling. Hij bericht verder het overlijden van het buitenlandsch lid C. R. Lepsius te Berlijn op 10 Juli 11. Hij biedt namens de auteurs voor de boekery aan den afdruk van een franschen brief van Jacob Grimm van 30 October 1817 aan het Koninklijk Nederlandsch Instituut, getrokken uit het zevende deel der Kleinere schriften van Grimm, geschenk van den heer E. Ippel te Berlijn, en De patriot J. H. Swildens gehandhaafd — door Mr. W. B. S. Boeles, Leeuwarden 1884.

Nadat de heer Spruyt aan de leden een blad heeft doen aanbieden, waarop de plaatsen der grieksche schrijvers, waarvan hij in zijn betoog gebruik zal maken, staan afgedrukt, leest hij eene bijdrage tot onze kennis van de leer der Pythagoreërs.

Hij merkt op, dat men wel aan de hoofdstelling der Pythagoreërs een verstaanbaren zin kan hechten — gelijk hij nader aantoont — maar dat de schets der bijzonderheden van hunne leer bij Aristoteles hier en daar geheel onbegrijpelijk is. Waarom bijv. het evene bij de Pythagoreërs *ἄπειρον*, het onevene *πεπερασμένον* genoemd werd, en waarom dat „onbegrensde” en dat „begrensde” de elementen van de eenheid en derhalve ook van de getallen heetten, blijkt niet — noch uit den tekst van Aristoteles noch uit de oude commentators, noch uit de toelichting van nieuwere auteurs, bijv. Zeller, Boeckh en Schaarschmidt.

Spreker meent eenige opheldering over dit punt gevonden te hebben door zekere beschouwingen uit den *Philebus* in verband te brengen met eene gewichtige ontdekking der Pythagoreërs op wiskundig gebied. Het bestaan van onderling onmeetbare grootheden, zooals de diagonaal en de zijde van het vierkant, leidde hen tot de onderscheiding van het rationeele en het irrationeele, waaruit de tegenstelling voortvloeide van de discontinue grootheid, bijv. het getal, en de continue grootheid, zooals de lengte. Vervolgens wijst hij aan dat de beschrijving van het *ἄπειρον* in Plato's *Philebus* volkomen past op de continue grootheid, die van het *πέρας* op het getal of de discontinue grootheid. De eenheden, die ook in den *Philebus* als uit *ἄπειρον* en *πέρας* samengesteld geschetst worden, blijken daar de volkomen bepaalde individueele toestanden voor te stellen, waarin zich de natuurlijke grootheden in onze waarneming vertoonen. Een bepaalde lengte is bijv. *ἄπειρον*, als *lengte*, *πεπερασμένον* als *bepaalde lengte*.

Bedenkt men nu dat de Pythagoreërs nog geen scherp onderscheid maakten tusschen benoemde en onbenoemde eenheden — zooals o. a. uit hunne eigenaardige vermenging van reken- en meetkunde voortvloeit — dan wordt het

duidelijk hoe zij in het onbegrensde en de grens de elementen konden zien, waaruit de eenheden zijn opgebouwd. Waarom zij het even getal met het ἄπειρον, het onevene met het πέρας gelijk stelden, is niet met zekerheid te zeggen. Waarschijnlijk leidde hen hierbij de overweging dat de even getallen het tweetal — naar hunne opvatting, die de spreker toelicht, een onbepaalde grootheid ἀόριστος δυνάς — als factor bevatten en daarom zelve als behept met onbepaaldheid konden beschouwd worden. Verwarring tusschen de begrippen van onbepaaldheid en onbegrensdsheid is van de oudste tijden der wijsbegeerte af zeer gewoon.

De spreker verklaart zich bereid deze bijdrage voor de Verslagen en Mededeelingen af te staan.

De heer Kern vertoont een getrouwe afdruk van de Sanskrit-inscriptie van het jaar 732 n. C., die door den heer Holle in het Museum van het Bataviaasch genootschap ontdekt is en waarop hij reeds vroeger de aandacht der Akademie heeft gevestigd.

De inscriptie bevat 25 regels, in fraai en duidelijk schrift geschreven op eenen steen die 110 cm. hoog is bij eene breedte van 78 cm. Het aantal strofen bedraagt twaalf.

De type der letters is nauw verwant met die welke van de 6de tot de 10de eeuw in zwang was in dat gedeelte van Dekkhan, waar tegenwoordig het Kanareesch-Teluguschrift gebruikt wordt. Nog grooter is de overeenkomst der karakters met die van het opschrift van Hanh Khiei in Cambodja uit de 7de eeuw. Aangaande de spelling valt op te merken dat ze zich ten opzichte van het gebruik der nasale keelletter in plaats van den Anurwâra aansluit bij de schrijfwijze die in de Oudjavaasche en Cambodja-Sanskritsche inscripties gewoonlijk en in de Zuidindische nu en dan gevolgd wordt.

De taal van het stuk is tamelijk zuiver, maar niet schoon te noemen. De vrijheden die de dichter zich hier en daar bij de vorming van samenstellingen en anderszins veroorloofd heeft, zijn zoodanig als meermalen aangetroffen worden bij

Indische dichters, die het spraakgebruik plooiën naar de onverbiddelijke eischen der metriek. De stijl is uiterst gekunsteld en niet weinig hoogdravend, zooals gewoonlijk in Indische officiële poëzie het geval is.

Wat den inhoud betreft, strekt de inscriptie in de eerste plaats ter vermelding van het gedenkwaardige feit dat de koning des lands, Sṛñjaya geheeten, op den 13^{den} der eerste helft van de maand Kartika, van het jaar 654 Çaka een Lingga liet oprichten. Nadat de dichter daarop in eenige strofen de goden Çiwa, Brahma en Wishnu verheerlijkt heeft, maakt hij gewag van de voorspoedige regeering van koning Sanna, anders Sannâha genaamd, Sṛñjaya's vader en voorganger. Hij maakt van de gelegenheid gebruik om de voortreffelijkheid van 't schoone eiland Java te roemen, en eindigt met den lof van Sṛñjaya, die na den dood zijns vaders de teugels van het bewind voerde en onder wien het land eene groote mate van voorspoed en veiligheid genoot.

Door den heer Kern wordt daarna eene verhandeling van den heer Brandes aangeboden ter uitgave in de Verslagen. De schrijver handelt daarin over afdrukken van Javaansche opschriften op steenen, vervaardigd door wijlen Dr. Friedrich, en nu in fac-similés in gips te vinden in het Museum van oudheden te Leiden. Hij heeft daarbij gevoegd twee uitslaande bladen, bevattende eene transcriptie in romeinsch schrift eener zeer uitvoerige inscriptie. Het stuk wordt in handen gesteld van de commissie van redactie.

De heer Tiele vestigt de aandacht op een belangrijke ontdekking, door den heer Theoph. G. Pinches, bewaarder der Assyrische oudheden in het Britsch Museum gedaan, en waarvan alleen in de bij ons weinig verspreide Proceedings of the Society of Biblical Archaeology verslag wordt gegeven. De vondst bestaat in twee tafeltjes, waarvan het eene, toen het nog in ongeschonden staat was, een volledige lijst der koningen van Babel bevatte, beginnende met de 1^e dynastie van Babel, en waarschijnlijk doorlopende tot in den Perzischen tijd; het andere een Babylonische Kroniek,

van Nabonassar, wiens naam hier voor het eerst in spijkschrift wordt gevonden (Nabûnasêr), dus van 747 v. C. tot midden in de regeering van Saosduchinos (Šamaš-šum-ukîn), waar het stuk afbreekt.

De lijst, die zich gemakkelijk door reeds bekende data en fragmenten laat aanvullen, verspreidt een nieuw licht over de volgorde der babylonische dynastieën. Voorzooover zij met den zoogenaamden Canon van Ptolemaeus parallel loopt, stemt zij daarmee volkomen overeen, doch is vollediger, in zoover zij ook de namen der koningen die geen vol jaar regeerden en die de Canon van Ptolemaeus daarom niet vermeldt, met de maanden hunner regeering, opgeeft.

Den tekst der lijst heeft Pinches laten afdrukken. Van de kroniek geeft hij slechts een paraphrase. Doch daaruit reeds blijkt haar groot belang voor de historie. Kenden wij haar tot nog toe voor dezen tijd slechts van het assyrische standpunt, hier wordt zij van het babylonische uit beschreven. Soms zijn die babylonische mededeelingen met de assyrische berichten in lijnrechten strijd. Zoo wordt bijv. de slag bij Halulê, waar Sinachêrib de verbonden legers der Elamieten, Akkaders (Babyloniërs), Aramaeërs van 't Zuiden en Oostelijke Arabieren tegenover zich had, en waarin hij, naar het verhaal van zijn Prisma, een schitterende overwinning behaalde, als een zege der Elamieten en Babyloniërs voorgesteld. En dat de waarschijnlijkheid hier aan de zijde van den babylonischen geschiedschrijver is, blijkt zijdelings uit de koningslijst, volgens welke nog geruimen tijd na dien slag koning Mušêzib-Marduk rustig over Babel regeerde. Indien het dus een zege der Assyriërs was, dan was het zonder twijfel een Pyrrhus-overwinning.

Maar een der voornaamste punten die door vergelijking dezer nieuwe bronnen worden uitgemaakt, is de vraag, die reeds zooveel hoofden bezighield en zooveel pennen in beweging bracht, de vraag namelijk of Phul en Tiglatpilesar II verschillende personen, dan wel een en dezelfde zijn. Het eerste werd nog onlangs verdedigd door den Romeinschen priester Gius. Massaroli, in een geschrift door hem ook aan de Akademie toegezonden. Hij bestrijdt daarin het

gevoelen van de meeste Assyriologen, dat ook door de *Civilta cattolica* was aangenomen, als onbijbelsch; want zoowel in het 2^e boek der Koningen als in de Chronieken worden Phul en Tiglatpilesar, naar hij meent, duidelijk onderscheiden. Met Phul moet dan een veel ouder Assyrisch koning bedoeld zijn. Deze meening wordt nu, althans wanneer de paraphrase van Pinches nauwkeurig is, door de nieuw gevonden bronnen weerlegd en de geheele kwestie daardoor uitgemaakt. Waar in de lijst Pulu voorkomt, namelijk als de opvolger van Ukînzêr (Chinziros), daar staat in de kroniek Tukulti-pal-êšâra, dat is dus Tiglatpilesar II. Dan volgt in de lijst, evenals in den ptolemaeïschen Canon, Ululâi (Elulaeus), in de kroniek echter Šalman-ašarid, waarin men aanstonds Tiglatpilesar's opvolger Salmanassar IV herkent. Aan de identiteit van Phul en Tiglatpilesar II valt dus niet meer te twijfelen, en thans blijkt bovendien dat ook zijn opvolger op den Assyrischen troon evenzeer zijn heerschappij over Babel handhaafde. Pulu en Ululâi, gebruikelijke assyrische namen, zullen dus waarschijnlijk de eigen oorspronkelijke namen der beide vorsten geweest zijn. Bij hun troonsbeklimming, aan wier wettigheid terecht wordt getwijfeld, zullen zij die door de bekende roemrijke koningsnamen Tukulti-pal-êšâra en Salmannûr vervangen hebben. Een partij in Babel schijnt hen echter die eerniet waardig gekeurd en met opzet hun burgerlijke namen gebezigd te hebben. Uit vergelijking der Kroniek met Sinâchêrib's Prisma blijkt dat de assyrische koningen soms het zelfde deden ten opzichte van babylonische vorsten die zij als onwettig beschouwden.

Opmerking verdient nog dat de 5 regeeringsjaren, door den Canon van Ptolemaeus gemeenschappelijk aan Ukînzêr en Pulu, Chinziros en Pôros, toegekend, zoowel in de lijst als in Kroniek aldus verdeeld worden: Ukînzêr 3, Pulu (Tiglatpilesar) 2 jaren.

Er zijn nog andere punten, die door deze nieuwe bronnen worden opgehelderd, maar waarover de spreker nu niet kan uitweiden.

De heer G. de Vries Azn. spreekt over de bedijking van den Diepsmeer en den Tjaarlingermee in Geestmerambacht in 1594 en 1596, volgens bescheiden in het Rijksarchief gevonden. De geschiedenis dier bedijkingen leert ons eene bijzonderheid kennen uit het leven van Johan van Oldenbarnevelt, namelijk zijne bemoeiingen met ondernemingen, die bevordering van landaanwinning en landbouw ten doel hadden, en levert eene bijdrage tot de geschiedenis der droogmaking van de kleinere meren en plassen in het Noorderkwartier.

De spreker staat deze mededeeling af voor de Verslagen en Mededeelingen.

Eindelijk deelt de heer Land het resultaat van zijn onderzoek naar brieven en geschriften van Const. Huygens en diens zonen, in het Britsch Museum te vinden, mede, en vermeldt daaruit enkele bijzonderheden.

De secretaris uit na het gehoorde het vermoeden, dat de Akademie van alle latijnsche brieven van Constantijn de minuten bezit en verwijst op zijne verhandeling over dat onderwerp in deel VIII der Verhandelingen.

Ook deze bijdrage zal in de Verslagen en Mededeelingen worden opgenomen.

Hierop wordt de vergadering gesloten.

OVER DE BETEKENIS DER WOORDEN *ἄπειρον* EN *πέρας* IN PLATO'S *PHILEBUS*.

PROEVE TER OPHELDERING VAN EEN DUISTER PUNT
IN DE PYTHAGOREÏSCHE LEER.

BIJDRAGE VAN

C. BELLAAR SPRUYT.

Het laat zich betwijfelen of er vele geleerden zijn, die met voldoening terugzien op den tijd en de moeite, die zij aan de kennismaking met de Pythagoreïsche leer en de lezing van den *Philebus* besteed hebben. Over het algemeen is wellicht de Grieksche wijsbegeerte voor degenen, die haar in hun jongere jaren eenigermate leerden kennen, geen voorwerp van vurige geestdrift of zelfs van hartelijke belangstelling. De jeugd is in den regel spoedig gereed met haar oordeel en zij komt gemakkelijk tot een veroordeelend vonnis. Op rijper leeftijd begint men in den regel te vermoeden dat die vonnissen grootendeels zonder de noodige zaakkennis geveld zijn, doch de tijd om ze rustig te herzien ontbreekt en men blijft in 't onzekere, in hoe verre men ze vertrouwen kan.

De bezwaren, welke zich bij de studie der Grieksche wijsgeeren voordoen, zijn — dat laat zich niet ontkennen — talrijk en gewichtig. De spaarzaamheid der bronnen en het ontbreken van een groot deel van den voorbereidenden arbeid der philologische critiek zijn nog niet eens de grootste. Het is zonder twijfel bij de beoordeeling der Grieksche wijsgeeren noodig zich in den geest hunner tijden te verplaatsen, en

men mag betwijfelen of er wel iemand is, die bij de poging tot die bezwaarlijke operatie ontsnapt aan de fout, welke volgens Goethe het noodzakelijk gevolg is van een zoo titanisch streven.

Intusschen, ondanks al die moeilijkheden, bestaat er vooruitgang ten aanzien van onze kennis der Grieksche wijsbegeerte. Wie de geschriften bestudeert, waarin de slotsommen neergelegd zijn van den onvermoeiden arbeid aan dit onderwerp gewijd, zal toestemmen dat wij de Grieksche denkers veel beter verstaan dan vóór 50 jaren, en zal ook niet meer geneigd zijn hen eenvoudig als dwalenden tegenover onze wijzen te stellen. Toch blijft er nog ontzaglijk veel te doen over. De *fröhliche Maulwürfe* — men herinnert zich de vermakelijke beeldspraak, waarmede Victor von Scheffel van de oudheidkundigen gewaagt — de vroolijke mollen mogen den bodem der Grieksche geschriften in allerlei richtingen doorwoeld hebben, op sommige plaatsen waren de bezwaren al te groot. Zoo schijnt mij bepaaldelijk de Pythagoreïsche leer een onderwerp, waarover in de leerboeken van de geschiedenis der wijsbegeerte en in de monographieën wel ontzaglijk veel woorden worden medegedeeld, maar woorden, waaraan zich in vele gevallen hoogst moeilijk een verstaanbare zin laat verbinden.

Wanneer wij alles wat wellicht nieuw-Pythagoreïsch zijn kan ter zijde laten om ons uitsluitend te houden aan de mededeelingen van Aristoteles en zijne leerlingen, de met omzichtigheid gebruikte dialogen van Plato en de fragmenten van Philolaus, voor zoo verre hunne onechtheid niet bewezen is, dan vertoont zich als de hoofdstelling der oude Pythagoreërs eene leer, die, op zekere wijze uitgelegd, verstaanbaar en niet onbelangrijk is. De getallen zijn het wezen der dingen; elk ding, elke hoedanigheid, elke betrekking blijkt, als men ze recht beschouwd, niets anders dan een getal te zijn.

Deze leer kan opgevat worden als een eenigszins onbeholpen formuleering van de gewichtige stelling, die in onze dagen het natuurkundig onderzoek beheerscht. Doel van de wetenschap der stoffelijke natuur is voor ons de ont-

dekking van zoogenaamde natuurwetten; natuurwetten zijn niets anders dan standvastige betrekkingen tusschen veranderlijke grootheden; die standvastige betrekking of natuurwet is eerst dan met de verlangde nauwkeurigheid bekend, als zij door eene wiskundige formule wordt uitgedrukt. Onze wetenschap zoekt naar het blijvende en standvastige in de waarneembare dingen, die zich aan de directe waarneming als veranderlijk en vergankelijk vertoonen. Als dat blijvende vindt zij in alle gevallen, waar zij tot op zekere hoogte slaagde, eene wiskundig uit te drukken betrekking van afhankelijkheid tusschen twee of meer veranderlijke grootheden. De lichtstraal, die door een glazen prisma gebroken zijnen weg vervolgt, doet zich aan onze waarneming voor als vergankelijk, evenals de lucht en het glas, waardoor hij zich beweegt. Maar de standvastige verhouding tusschen den hoek van inval en den brekingshoek is niet vergankelijk. Als men maar eenmaal geleerd heeft de zeer gewone vergissing te vermijden, waartoe de naam natuurwetten aanleiding geeft, die van zelve de gedachte aan zekere *gemaakte* of *gegeven* voorschriften doet opkomen; als men bij die natuurwetten aan niets anders denkt dan aan de standvastige betrekkingen tusschen de veranderlijke grootheden in de natuur, dan blijken zij volkomen te voldoen aan de definitie, die Plato van de idee geeft. Zij — de Platonische idee — is evenals onze natuurwetten, datgene wat nooit ontstaat of vergaat, maar altijd is (of geldt) en wat niet door directe zinnelijke waarneming maar door het denken gevat wordt. Elk die van Plato geleerd heeft de ware werkelijkheid te zoeken in het blijvende en onveranderlijke, moet erkennen dat de Pythagoreërs op den rechten weg waren, toen zij het wezen der dingen niet met de Joniers in iets veranderlijks, water, vuur of eene andere stof zochten, maar in de voorwerpen der eenvoudigste wiskundige begrippen.

Wellicht gaat echter deze verklaring van de Pythagoreïsche leer mank aan de niet ongewone fout van al te moderne denkbeelden bij de oude wijsgeeren te zoeken. Daarenboven bepaalt zij zich zoozeer tot het algemeene dat zij weinig licht geeft over de bijzonderheden hunner wijs-

begeerte. Als wij kennis maken met de nadere toelichting der Pythagoreïsche hoofdstelling, zelfs bij een zoo bevoegd verslaggever als Aristoteles, dan stuiten wij op uitdrukkingen, die zich uit de zoo even geschetste zeer algemeene beschouwing niet goed laten verklaren.

» Ook zij schijnen — zegt Aristoteles — met hunne meening dat het getal een oorsprong is, te bedoelen dat het èn de materie is, waaruit de dingen zijn, èn de toestanden en hoedanigheden der dingen. De elementen van het getal zijn nu, volgens hen, het evene en het onevene, waarvan het eene begrensd, het andere onbegrensd is. De eenheid zal nu uit die beide bestaan; want zij is zoowel even als oneven. Het getal ontstaat uit de eenheid, en uit getallen bestaat, zooals gezegd is, de gansche hemel ¹⁾”.

Moet men niet erkennen dat Aristoteles hier eene raadselachtige taal spreekt? Dat èn de materie der dingen èn hunne toestanden en hoedanigheden getallen zouden zijn, is niet geheel en al onbegrijpelijk. Het kan, in onze spreekwijze uitgedrukt, beteekenen dat zich het wezen der dingen aan ons ten slotte voordoet als wiskundige betrekkingen tusschen grootheden, die ons zelve alleen met betrekking tot elkander, d. w. z. in getallenverhouding, bekend zijn. Maar aangenomen dat deze opvatting der Pythagoreïsche leer de juiste is, dan blijft het toch nog volmaakt duister wat het beteekenen mag:

a. dat volgens de Pythagoreërs het evene en het onevene de elementen der getallen zijn;

b. dat daarvan het eene, en wel het onevene begrensd, het andere, en wel het evene, onbegrensd heet;

c. dat de eenheid zoowel even als oneven zijn zal.

¹⁾ φαίνονται δὲ καὶ οὗτοι τὸν ἀριθμὸν νομίζοντες ἀρχὴν εἶναι, καὶ ὡς ὕλην τοῖς οὖσι, καὶ ὡς πάθη τε καὶ ἕξεις. τοῦ δὲ ἀριθμοῦ στοιχεῖα τὸ ἄρτιον καὶ τὸ περιττόν. τούτων δὲ τὸ μὲν πεπερασμένον, τὸ δὲ ἄπειρον. τὸ δὲ ἓν ἐξ ἀμφοτέρων εἶναι τούτων. καὶ γὰρ ἄρτιον εἶναι καὶ περιττόν. τὸν δ' ἀριθμὸν ἐκ τοῦ ἑνὸς ἀριθμοῦ δὲ, καθ' ἅπαρ εἴρηται, τὸν ὅλον οὐρανόν. Met. A Cap. 5. Dat het evene als onbegrensd, het onevene als begrensd beschouwd werd, blijkt enkele regels verder en op vele andere plaatsen.

Men kan wellicht meenen dat misschien het woord element bij Aristoteles in een anderen dan den thans gebruikelijken zin wordt aangewend. Doch langs dien weg komt men niet tot de oplossing der zwarigheden. Dit woord is bij Aristoteles een technische term, dien hij in *Metaph. Δ Cap. 3* opzettelijk bespreekt. Element, zegt hij, noemt men dat bestanddeel, dat zelf niet weder in soortelijk verschillende kan verdeeld worden. Zoo is bijv., gelijk hij aanvoert, het water een element in vochtige stoffen, omdat het wel in kleinere waterdeeltjes verdeeld, maar naar zijne meening niet in soortelijk verschillende bestanddeelen kan ontleed worden. In overdrachtelijken zin gebruikt men, zooals hij verder vermeldt, het woord element van de deelen eener betoogende wetenschap, die, zelve niet voor verdere afleiding vatbaar, in tal van redeneeringen gebruikt worden. Eindelijk kunnen de voorwerpen der meer algemeene begrippen — men denke bijv. aan de eenheid, de veelheid — elementen genoemd worden, omdat zij, ieder voor zich niet voor ontleding vatbaar, in vele dingen zijn aan te treffen.

Tot zoo verre Aristoteles' beschouwingen over de betekenis van het woord element. Wat bedoelde hij nu in het eerste der bovengenoemde raadselen? Dat het evene en het onevene de stoffelijke bestanddeelen der getallen zijn, of dat zij de beginselen van de wetenschap der getallen zijn, of dat zij beantwoorden aan de meest algemeene begrippen, waaronder men de getallen brengen kan? De laatste opvatting moge op den eersten aanblik aannemelijk schijnen; die schijn vervalst, wanneer men bedenkt dat het evene en onevene ook bestanddeelen der eenheid heeten en dat daarbij uitdrukkelijk gezegd wordt dat de eenheid uit beide *bestaat*. Iets bestaat uit elementen in den eersten, door Aristoteles genoemden zin, niet uit elementen in den tweeden of derden zin.

De commentators geven ten aanzien dezer plaats al zeer weinig licht. In de *Scholia* bij de uitgaaf der Berlijnsche Academie vinden wij alleen de opmerking van Asclepius, dat Aristoteles met het evene »symbolisch" de »materie", met het onevene den »vorm" bedoelde. Maar niemand denkt er thans meer aan deze Aristotelische onderscheiding bij een

oud-Pythagoreër te zoeken. Voorts neemt deze commentator de vrijheid bij Aristoteles' bewering dat »de eenheid uit het evene en onevene bestaat'' op te merken »of liever het evene en onevene bestaan beide uit eenheden ¹⁾''.

Deze wijziging zou zeker de plaats wel zoo begrijpelijk maken, maar zij berust blijkbaar alleen op de verlegenheid van den uitlegger. Blijft dus de oplossing der eerste vraag, in welken zin het evene en het onevene bestanddeelen der getallen kunnen heeten, na de raadpleging der *Scholia* even ondoenlijk als vóór dien tijd, evenmin deelen de oude schrijvers ons mede, waarom toch wel het evene onbegrensd, het onevene begrensd zou moeten wezen. Of liever hunne verklaring draagt den stempel der radeloosheid op het voorhoofd. Zij noemden — zegt Simplicius — »elk even getal onbegrensd, omdat, zooals de uitleggers zeggen, elk even getal ten aanzien der deelbaarheid nog niet begrensd is'', m. a. w. door twee gedeeld kan worden ²⁾. Men ziet dat de verstandige Simplicius niet zich zelf maar de exegeten in 't algemeen voor deze vernuftige vondst aansprakelijk stelt. Zij is de eenige, mij bekende poging tot oplossing van het tweede der bovengenoemde Pythagoreïsche raadselen ³⁾.

¹⁾ t. a. p. blz. 548a. τὸ δὲ ἓν, φησίν, ἔλεγον ἐξ ἀμφοτέρων εἶναι τούτων, μᾶλλον δὲ ἀμφοτέρα ἐκ τοῦ ἐνός.

²⁾ Simplicius *Phys.* f. 105r. οὗτοι δὲ τὸ ἄπειρον τὸν ἄρτιον ἀριθμὸν ἔλεγον διὰ τὸ πᾶν μὲν ἄρτιον, ὡς φασιν οἱ ἐξηγηταί, εἰς ἴσα διαιρεῖσθαι, τὸ δὲ εἰς ἴσα διαιρούμενον ἄπειρον κατὰ τὴν διχοτομίαν.

³⁾ In de werken van Aristoteles bevindt zich ééne plaats, waar hij zelf tracht te verklaren, waarom de Pythagoreërs het onbegrensde met het evene gelijk stelden. Ik heb die in den tekst niet vermeld, omdat mij de pogingen tot hare uitlegging niet bevredigen, en ik het er voor houd dat niemand haar ooit heeft begrepen. A. zegt in *Phys.* III 4: καὶ οἱ μὲν — de Pythagoreërs — τὸ ἄπειρον εἶναι τὸ ἄρτιον; τοῦτο γὰρ ἐναπολαμβάνόμενον καὶ ὑπο τοῦ περιττοῦ περιαινόμενον παρέχειν τοῖς οὗσι τὴν ἀπειρίαν· σημειῶν δ'εἶναι τούτου τὸ συμβαῖνον ἐπὶ τῶν ἀριθμῶν· περιτιθεμένων γὰρ τῶν γνωμόνων περὶ τὸ ἓν καὶ χωρὶς ὅτε μὲν ἄλλο αἰεὶ γίγνεται τὸ εἶδος, ὅτε δὲ ἓν. Zeller erkent (*Philosophie der Griechen* I 4te Auflage pag. 322) dat in het eerste gedeelte van deze plaats alleen gezegd wordt „dat het evene oorzaak

Nog wel zoo vreemd is de uitlegging, die sommige schrijvers geven van de Pythagoreïsche leer dat de eenheid zoowel

der onbegrenstheid zijn zal, maar niet *waarom* het dat zijn zal.” „En — zoo gaat hij voort — evenmin vernemen wij dat door de bijgevoegde opmerking *σημείον δ' εἶναι* enz.” Die nadere toelichting wordt door Simplicius (*in Aristotelis Phys. Comment.* 105r) aldus uitgelegd. Vermeedert men de eenheid met het eerste oneven getal, dan ontstaat er weder een kwadraatgetal, $1 + 3 = 4$; voegt men daarbij het tweede oneven getal dan is de som weder een kwadraatgetal $1 + 3 + 5 = 9$. In 't algemeen; de reeks des kwadraatgetallen *ισάκις ἴσος* wordt verkregen door successievelijk de termen van de reeks der onevene getallen bij de eenheid te voegen. Γνώμονες heeten, gelijk bekend is, de onevene getallen bij de Grieken, omdat de wiskundige figuur, waardoor zij voorgesteld worden, op een winkelhaak *γνώμων* gelijk, zooals men ziet uit de hier bijgevoegde figuur, waarin als $ab = 1$ gesteld wordt

Nu zochten de Pythagoreërs in die eigenaardigheid der *onevene* getallen, dat zij de verschillen zijn van de reeks der kwadraatgetallen, iets „specificceerends en begrenzends” (*εἰδοποιὸν καὶ περατωτικόν*); de som van de eenheid met eenige oneven getallen geeft altijd dezelfde soort (*εἶδος*) van getal, nml. een kwadraatgetal; terwijl daarentegen de evene getallen bij de eenheid en de kwadraatgetallen gevoegd eene andere soort van getallen geven. Daarom zal het evene iets „materiëels en onbegrensd” (*ὕλικόν καὶ ἀπειροειδές*) in zich hebben.

οἱ μὲν γὰρ περισσοὶ προστιθέμενοι ἐξῆς τῷ τετραγώνῳ ἀριθμῷ φυλάσσεισιν αὐτὸν τετράγωνον καὶ ἰσάκις ἴσον κατὰ δὲ τὸ πρὸς ὃν μόνον ἠυξημένον, ὁ δὲ ἄρτιος προστιθέμενος ἀεὶ τῷ τετραγώνῳ ἐναλλάσσει τὸ εἶδος ἑτερομήκη ποιῶν, ἄλλοτε κατ' ἄλλην πλευρὰν παρηυξημένον.

Deze toelichting van Simplicius, waarmede volgens Zeller ook Themistius en Philoponus geheel overeenstemmen, is vooreerst met den Griekschen tekst moeilijk overeen te brengen. Zeller meent dan ook

even als oneven zijn zal, eene leer die in de bovenstaande lijst het derde raadsel uitmaakt. Theo Smyrnaeus, een

dat καὶ χωρὶς hier zooveel beteekenen zal als καὶ περιτιθεμένων τῶν ἀρ.θμῶν χωρὶς τῶν γνωμῶν; zoodat dus tegenover elkander gesteld wordt de toevoeging van de achtereenvolgende oneven getallen bij de eenheid, die altijd dezelfde soort van getal levert, en de toevoeging van de achtereenvolgende even getallen, die altijd een andere soort levert (ὅτῃ μὲν ἄλλα ἀεὶ γίνεσθαι τὸ εἶδος, ὅτῃ δὲ ἓν). En Simplicius zelf springt even vrijmoedig met den Aristotelischen tekst om, ten einde er zijne exegese uit te halen.

Stel echter dat wij den tekst van Aristoteles in dier voege veranderen mochten, dat hij overeenstemt met de toelichting van Simplicius; baat dit ons iets om te verstaan, waarom het evene gezegd wordt „in het onevene opgenomen en daardoor omsloten aan de dingen de onbegrensdeheid te geven” (ἐναπολαμβάνομενον καὶ ὑπὸ τοῦ περιτοῦ περαινόμενον παρέχειν τοῖς οὖσι τὴν ἀπειρίαν)? Zeller zegt het niet en schijnt veel eer het tegendeel aan te nemen. Maar dan weten wij ook door zijne toelichting niet waarop de gelijkstelling van het evene en het onbegrensde berust.

Prantl geeft in zijne uitgaaf van de Physica blz. 489 ter toelichting van deze duistere plaats vooreerst de verklaring van den naam γνώμονες voor de oneven getallen; voegt daarbij een figuurtje als het nevenstaande, waaruit blijkt dat de eenheid, als kwadraat voorgesteld, door de bijvoeging der achtereenvolgende gnomons weder in quadraten overgaat, en vervolgt dan: „So sind also die gnomonischen Zahlen die ungeraden, und so nun wird gesagt, dass je nachdem um das Quadrat Eins ein Gnomon herumgelegt wird oder nicht, jenes Quadrat einerseits seine Form ändert und andererseits durch jedes Hinzulegen eines Gnomons doch wieder in das Quadrat sein rest. liirt wird und so neuerdings wie das erste Eins einem abermaligen Hinzulegen eines Gnomons als Substrat dient; darin nun scheint die Pythagoreische Zahlen-Symbolik die Unbegrenztheit der geraden Zahl, d. h. allerdings nur jener geraden Zahl, welche im Potenz-Exponent 2 liegt, erblickt zu haben.”

De uitdrukking „die gerade Zahl, welche im Potenz-Exponent 2 liegt” is niet bijzonder duidelijk. Tot in 't oneindige kan men bij de eenheid de termen van de reeks der onevene getallen voegen en altijd krijgt men weder kwadraatgetallen. Wat besluiten de Pythagoreërs uit die waarheid? Dat de onevene getallen die men tot in 't onbegrensde kan toevoegen, iets onbegrensd in hunne natuur hebben? Volstrekt niet. — Dat de kwadraatgetallen, die men tot in 't oneindige verkrijgt, iets onbegrensd in hun wezen vertoonen? Ook dat niet; want 9 is 3² en toch als oneven getal begrensd. — De Pythagoreërs zullen uit die rekenkundige waarheid „die Unbegrenztheit der geraden Zahl” hebben

schrijver, die volgens Moritz Cantor als bron voor de geschiedenis der wiskunde zeer bruikbaar is ¹⁾), zegt dat volgens Aristoteles in zijne uiteenzetting der Pythagoreïsche leer de eenheid en de natuur van het evene en die van het onevene moet hebben; »want voegt men de eenheid bij een even getal dan wordt het oneven, en voegt men haar bij een oneven dan wordt het even. Dit zou de eenheid niet kunnen doen, als zij geen deel had aan beider natuur ²⁾». Men ziet dat de Pythagoreërs naar het gevoelen van dezen auteur redeneerden volgens een regel, dien elke rechtbank zal laten gelden: *Nemo dat, quod non habet*. Maakt de eenheid bij vijf gevoegd een even som, dan moet de eenheid die evenheid bezeten hebben; hoe zou zij haar anders aan het voortgebrachte kunnen mededeelen? Juist dezelfde grond voor de even-onevenheid van de eenheid geeft Plutarchus in zijn geschrift *de Ei apud Delphos*, Cap. 8.

De pogingen der oude schrijvers tot opheldering van Aristoteles' mededeelingen over de Pythagoreïsche leer zijn zeker niet zeer gelukkig geslaagd. Intusschen zijn het althans pogingen ter verklaring, en haar bestaan bewijst dat de schrijvers hun Aristoteles trachten te begrijpen. Vele nieuwere auteurs geven den vertaalden tekst van Aristoteles zonder eenige toelichting, als ware hij uit zich zelf helder genoeg. Zeller laat bijv. de Pythagoreërs opmerken dat elk

afgeleid. Maar — zal men zeggen — bij de waarheid, die Prantl vermeldt, komt de *gerade Zahl* in 't geheel niet ter sprake? Zeker niet, tenzij Prantl ons mededeelt, wat het even getal is, *welche im Potenz-Exponent 2 liegt*. En waarom dat onvindbare even getal de eigenschap der onbegrensheid hebben zou, blijft geheel raadselachtig.

De toelichting van Prantl is inderdaad minstens even duister als de plaats zelve. Beter dan dergelijke commentaren schijnt mij de openhartige verklaring dat men deze woorden van Aristoteles volstrekt niet begrijpt.

¹⁾ Zie M. Cantor, *Vorlesungen über Geschichte der Mathematik*. Leipzig 1880, blz. 131, 132.

²⁾ Ἀριστοτέλης δὲ ἐν τῷ πυθαγορικῷ τὸ ἐν φησιν ἀμφοτέρων μετέχειν τῆς φύσεως ἀρτίῳ μὲν γὰρ προστεθὲν περιττὸν ποιεῖ, περιττῷ δὲ ἄρτιον. ὃ οὐκ ἂν ἰδύνατο, εἰ μὴ ἀμφοῖν ταῖν φύσεσιν μετεῖχεν. Zie Zeller, *die Philosophie der Griechen* I, 4de uitgave bl. 368.

getal zich deels in even deels in oneven bestanddeelen laat verdeelen. Uit deze opmerking zullen zij afgeleid hebben *dass das Ungerade und das Gerade die allgemeinen Bestandtheilen der Zahlen und weiterhin der Dinge seien; und indem sie nun das Ungerade dem Begrenzten, das Gerade dem Unbegrenzten gleich setzten, weil nemlich jenes der Zweitheilung eine Grenze setzt, dieses nicht, so erhielten sie den Satz, alles bestehe aus dem Begrenzten und dem Unbegrenzten* ¹⁾). Als bewijspplaats voert hij de meermalen genoemde plaats van Aristoteles aan, die echter zooals men ziet de getallen niet onmiddellijk uit het evene en onevene doet ontstaan, maar uit eenheden, die elk het evene en onevene zullen bevatten. Zeller geeft niet de minste opheldering aangaande de duistere taal van Aristoteles, en wij kunnen uit zijne woorden niet eens bemerken dat hij haar duister vindt. Toch had Boeckh de zeker niet onjuiste opmerking gemaakt ²⁾ *»die geraden und ungeraden Zahlen seien vom Unbegrenzten und Begrenzten zu unterscheiden, da sie alle als bestimmte — begrenzt seien*”. Hierop antwoordt Zeller met Pythagoreïsche duisterheid *»dass das Gerade und Ungerade etwas anderes ist als die gerade und ungerade Zahl; diese ist nothwendig immer eine bestimmte, jene sind Bestandtheile aller Zahlen, sowohl der geraden, als der ungeraden, und sie stehen insofern dem Begrenzten und Unbegrenzten ganz gleich* ²⁾”.

Dat wil zeggen: volgens Zeller is elk *getal*, even of oneven, volkomen bepaald en derhalve begrensd. Deze bewering zal niemand tegenspreken. Maar *het evene en het onevene* zijn volgens hem bestanddeelen van alle getallen en in zoo verre geheel gelijk aan het begrensde en het onbegrensde, die hij derhalve ook als bestanddeelen van alle getallen moet denken. Wie aan deze woorden van Zeller een verstaanbaren zin kan hechten, die begrijpt ook de plaats van Aristoteles. Maar als men in het ongelukkig geval verkeert daarin slechts klanken zonder zin te vernemen, dan vraagt men nader opheldering en vermoedt dat de zaak niet ge-

¹⁾ Zeller, t. a. p. blz. 322.

²⁾ Zeller, t. a. p. blz. 324. Boeckh's *Philolaus*, blz. 52 en 53.

makkelijk wezen kan, daar zelfs Zeller op dit punt zoo totaal onbegrijpelijk is.

Boeckh, die althans ernstig beproefd heeft het bezwaar op te lossen, grijpt ten slotte naar een zeer bedenkelijk hulpmiddel. Men moet onderscheiden tusschen de hoogste, niet-samengestelde eenheid of de Godheid en de lagere geworden eenheden. Uit de eerste, die *schlechthin eins* is, zullen desalniettemin alle dingen ontstaan, en daaronder ook de tegenstelling van de geworden eenheid of grens, en de onbepaalde twee of het onbegrensde. De gelijkstelling van het evene met het onbegrensde zal berusten op de omstandigheid dat het evene die onbepaalde of onbegrensde twee als factor in zich bevat ¹⁾.

De leer van de volstrekt ondeelbare eenheid, die ondanks die hoedanigheid, ja juist ten gevolge daarvan, zich verdeelt in myriaden van wezens, is mijns inziens veel te spitsvondig voor zoo antieke denkers als de Pythagoreërs waren; maar afgezien van zijne theologische wending schijnt mij Boeckh in minder heldere taal zekere bruikbare fingerwijzingen tot een beter begrip van het onderwerp te geven.

Schaarschmidt, die de door Boeckh uitgegeven en voor echt gehouden fragmenten van Philolaus aan eene scherpe critiek onderworpen heeft en tot het resultaat komt dat zij alle onecht zijn, schijnt mij aan het vraagstuk, dat ons thans bezig houdt, niet de noodige aandacht gewijd te hebben. Hij vindt in een Philolaus-fragment de uitdrukking; het *ééne*, het eerst samengevoegde, wordt Hestia genaamd (*τὸ ἕν, τὸ πρῶτον ἁρμοσθέν, ἔστι καλεῖται*). Die uitdrukking is in zijn oog zoo ongerijmd, dat hij de onechtheid van het fragment reeds door die ongerijmdheid uitgemaakt acht. Ook Schaarschmidt toch schijnt, gelijk meer andere beoefenaars van de philologische critiek, uit te gaan van de stelling dat, als eene plaats strijdt met andere, wier echtheid niet betwijfeld wordt, of als zij al te onbegrijpelijk is, de een of andere falsaris de hand in het spel moet gehad hebben. Nu is het in zijne oogen het toppunt van onverstand te spreken over

¹⁾ Boeckh, t. a. p. blz. 53 vlg.

het eene, dat het eerst samengevoegd is. Na eenige andere misslagen van den ongelukkigen auteur van het Philolaus-fragment opgeteld te hebben, vervolgt hij: »und damit die Sache voll werde, muss das Eine zusammengefügt werden. Wie der Fragmentist auf die letztere, völlig wahnschaffene Vorstellung gerathen sei, würde man auch nicht einmal vermuthen können, wenn nicht eine Stelle der Aristotelischen Metaphysik die Aufklärung darüber an die Hand gäbe". En dan citeert Schaarschmidt de reeds meermalen besproken plaats, waarin wij lezen »dat het eene uit die beiden bestaat, want dat het zoowel even als oneven is". »Aristoteles will sagen — zoo luidt Schaarschmidt's exegese — dass die Pythagoreër das Eine als die gemeinschaftliche Potenz oder Quelle des Geraden und Ungeraden und damit der Zahl überhaupt ansahen — unser Fragmentist aber versteht das Wort τὸ ὅν ἐξ ἀμφοτέρων τούτων so, dass er das ἓν zusammengefügt werden lässt! ¹⁾". Mij dunkt: ieder, die leest wat er staat, moet met unsern Fragmentist zeggen dat het ééne hier als samengesteld, en wel uit twee bestanddeelen samengesteld, gedacht wordt. Waarom nu het denkbeeld van eene samengestelde eenheid *wahnschaffen* zou zijn, is Schaarschmidt's geheim gebleven. Maar wel bleek ons duidelijk dat hij evenals de oude commentator Asclepius de plaats verstaanbaar tracht te maken door er juist het omgekeerde in te lezen van wat Aristoteles zegt. Ook deze uitlegger helpt ons dus niet aan eene oplossing van de bestaande moeilijkheden.

Het komt mij voor dat men ter verklaring van de plaats van Aristoteles, wier toelichting wij te vergeefs bij Zeller, Boeckh en Schaarschmidt zochten, eenig licht kan putten uit eene beschouwing van Plato's *Philebus*, mits men die in verband bringe met eene gewichtige Pythagoreïsche ontdekking op wiskundig gebied. Dat Plato in den *Philebus* zijnen Socrates veel meer Pythagoreïsche denkbeelden laat voordragen dan in de meeste andere dialogen, wordt alge-

¹⁾ Schaarschmidt, *die angebliche Schriftstellerei des Philolaus*, blz. 88.

neen erkend. Ik laat daarom de nadere toelichting van deze bewering, aan wier juistheid ik niet twijfel, achterwege ¹⁾. De wiskundige ontdekking die ik bedoel, is het inzicht dat er onderling onmeetbare grootheden van dezelfde soort bestaan en ten gevolge daarvan de onderscheiding van het irrationeele en rationeele in wiskundigen zin. De diagonaal en de zijde van het vierkant schijnen de eerste gelijksoortige grootheden geweest te zijn, waarvan bewezen werd dat zij onderling onmeetbaar zijn; en die waarheid kon moeilijk ontgaan aan den ontdekker van de stelling van Pythagoras, waaruit zij onmiddellijk voortvloeit. Wordt de zijde van 't vierkant door a voorgesteld, dan is de diagonaal $a\sqrt{2}$, en de verhouding tusschen beide kan noch door een geheel getal noch door eene breuk worden uitgedrukt. Laat bijv. de zijde in meters uitgedrukt 1 zijn, dan is de diagonaal > 1 en < 2 M.; drukt men de lengte derzelfde zijde uit door 10 dM, dan blijkt de diagonaal > 14 en < 15 dM te zijn; is de zijde 100 cM, dan is de diagonaal > 141 cM en < 142 cM. Hoe klein men ook de evenmatige deelen der zijde kiese, hoe talrijk men ook het aantal gelijke deelen neme, waarin zij verdeeld gedacht wordt, nooit zal de diagonaal een veelvoud van een dier deelen zijn. En omgekeerd; geen nog zoo kleine lengte, die een geheel aantal malen in de diagonaal begrepen is, kan zonder overschot te laten op de zijde uitgezet worden. Terwijl dus bijv. lengten van 3 M. en 5 M. eene gemeene maat hebben, *σύνμετροι*, *rationales* zijn, zoo hebben diagonaal en zijde van het vierkant geen gemeene maat; zij zijn *ἀσύνμετροι*, *irrationales*.

¹⁾ Evenals de Pythagoreërs volgens Philolaus en Aristoteles in het *ἄπειρον* en de *τέρας* de elementen van alle dingen zien, doet dat ook de *Philebus*. Deze dialoog wijst op de noodzakelijkheid om aan te geven, hoe veelheid en eenheid in de ideën vereenigd zijn (pag. 15 A) en toont daardoor, hoezeer Plato's geest reeds overhelt tot den laatsten vorm, dien zijne leer aannam; eindelijk schijnen de ascetische filosofen (*μεμισμένοις τὴν τῆς ἡδονῆς δύναμιν*, 44 C) die in den *Philebus* op zoo waardeerende wijze bestreden worden, Pythagoreïseerende Platonisten te zijn, zooals Grote in zijn *Plato* betoogt. Zie t. a. p. Vol. II, blz. 609 vlg.

Deze eigenschap van het kwadraat wekte in hooge mate de aandacht. Wij bemerken dat zeer duidelijk bij Aristoteles, die wel een dozijn malen de onderlinge onmeetbaarheid van zijde en diagonaal te pas weet te brengen, ofschoon hij geen enkel werk over wiskunde geschreven heeft. Verwonderlijk — zegt hij bijv. in *Metaph.* A Cap. 2 — komt het ieder voor, als een ding, dat niet tot de allerkleinste behoort, toch niet gemeten kan worden. Dat hij hiermede aan de bedoelde wiskundige eigenschap denkt, blijkt weinige regels verder. Om te bewijzen dat de vermeerdering onzer kennis groote verandering moet brengen in de gelegenheden, waarbij wij ons verwonderen, zegt hij daar: »Niets zou een wiskunstenaar meer verwonderen dan dat de diagonaal meetbaar was". Daaruit volgt dat de onmeetbaarheid van de diagonaal met betrekking tot de zijde een feit was, dat bij de leeken in de wiskunde groote verwondering placht te wekken. Ook Plato laat in den *Theaetetus* ¹⁾ duidelijk bemerken dat het bestaan van onderling onmeetbare lengten hem zeer merkwaardig voorkomt. Socrates betuigt daar zijne groote tevredenheid over de mededeeling van Theaetetus, dat $\sqrt{3}$, $\sqrt{5}$, $\sqrt{7}$ en nog eenige andere grootheden irrationeel zijn, en prijst hem, omdat hij op grond daarvan komt tot de onderscheiding der getallen in vierkante, die een meetbaren kwadraatwortel hebben, en rechthoekige, die zulk een wortel niet hebben, en tot eene verdeeling der lijnen in lengten $\mu\eta\chi\eta$, die zelve meetbaar zijn met de lengte-eenheid, en machten $\sigma\nu\nu\acute{\alpha}\mu\epsilon\iota\varsigma$, die zelve door de lengte-eenheid niet gemeten worden, maar wier quadraten gemeten worden door de vierkante eenheid.

De belangstelling, door Plato en Aristoteles aan deze wiskundige waarheid gewijd, is niet meer dan natuurlijk. Weinig ontdekkingen zijn in de geschiedenis der wijsbegeerte belangrijker dan het formuleeren van de tegenstelling tusschen het irrationeele en het rationeele. Zij leidt toch onmiddellijk tot eene andere, nml. die van de continue en de discrete grootheid. De moeilijkheden, die de

¹⁾ Plato's *Theaetetus* pag. 147 C.—148 E.

continuïteit van lengte en tijd aan het menschelijk denken aanbiedt, zijn een van de krachtigste prikkels voor de ontwikkeling der philosophie geworden; men denke slechts aan de zoogenaamde sophismen van den Eleatischen Zeno en aan den machtingen invloed der Eleaten op Plato. Welnu, de bezwaren in het denkbeeld van het continue konden zich eerst vertoonen, toen dat begrip gevormd was, en het is gevormd naar aanleiding van het begrip van het irrationeele, en wel op de volgende wijze.

De Grieksche wiskundigen bepalen het getal als eene verzameling van eenheden. De eenheid is dus voor hen geen getal, en evenmin de gebroekens. De getallen, zoo gedefinieerd, zijn discontinue of discrete grootheden. D. w. z. tusschen twee op elkaar volgende termen van de reeks der getallen, 2 en 3 bijv., is een sprong; men kan zich daar tusschen geen enkel getal denken. Neemt men termen van de reeks, die niet onmiddellijk op elkaar volgen, bijv. 7 en 10, dan laten zich daar getallen tusschen in denken; maar niet onbepaald vele; in ons geval slechts twee, nml. 8 en 9. Dit is het karakter der discrete of afgebroken grootheid; zij is voor vermeerdering en vermindering vatbaar, maar alleen bij sprongen; tusschen elk paar graden, waarin zij zich voordoet, laten zich slechts een bepaald aantal andere denken.

De onderlinge onmeetbaarheid van diagonaal en zijde van 't vierkant bewijst nu, dat de lengte niet is eene discrete grootheid, die zooals het getal slechts vermeerdering met een bepaald quantum als minimum en altijd met hetzelfde quantum als minimum toelaat. Kan de diagonaal, zooals de Pythagoreërs bewezen hebben, met de zijde geen gemeene maat hebben, dan kan er tusschen 1 M. en 2 M. ook geen *bepaald* aantal lengten liggen. Verdeelt men dien tweeden meter in tienduizend deelen, dan kan de diagonaal niet gelijk zijn aan den eersten meter plus een geheel aantal van die tienduizend deelen; want dan zou hij meetbaar zijn door $\frac{1}{10000}$ M. Dezelfde redeneering geldt, in hoeveel deelen men de zijde ook gedeeld denke. Hoe weinig verschil er derhalve ook besta tusschen twee lengten, altijd laten zich onbepaald vele daartusschen gelegene denken. Met andere

woorden: de lengte is eene grootheid, die niet, zooals 't getal, sprongswijze vermeerderd of vermindert, maar eene zoodanige, wier wijziging geen minimaalgrens heeft, m. a. w. eene *continue* grootheid.

Onder de lofredenen op het onderwijs in de wiskunde behoort ook, dat het ons voor autoriteitsgeloof bewaren zal. Ik betwijfel of die lof wel zoozeer verdiend is, als men gewoonlijk meent; zeker is het dat men van den beginnenden wiskunstenaar eene zekere mate van autoriteitsgeloof vordert. Zoo neemt men thans gewoonlijk stilzwijgend de continuïteit der lengte, hare deelbaarheid in 't oneindige, aan en verlangt dat de leerling het ook zal doen. Heeft hij nu eenmaal den indruk gekregen dat die continuïteit eene van zelf sprekende waarheid is, dan is het voor hem natuurlijk niet zoo gemakkelijk op te merken, hoe zij in den loop der tijden langzamerhand erkend wordt. Aan deze omstandigheid moet ik het toeschrijven dat men in de geschiedenis der wijsbegeerte, en ook der wiskunde, voor zoover die mij bekend is, er geen melding van maakt dat de continuïteit der ruimte voortvloeit uit het bestaan van onderling onmeetbare lengten. Toch is de onderstelling, dat de lengte discontinue zou zijn, in de oudheid herhaaldelijk gemaakt; een van Aristoteles' leerlingen schreef een werkje ter bestrijding van de leer dat er ondeelbare lijnen zouden bestaan ¹⁾. Voor dat

¹⁾ *πρὶ ἀτόμων γραμμῶν*, voorkomende onder de werken van Aristoteles. Een der eerste argumenten tegen de leer der ondeelbare lijnen is het bestaan van onderling onmeetbare lengten (pag. 969δ, 6—16). Dezelfde theorie wordt ook in de echte werken van Aristoteles eenige malen vermeld, o. a. in het eerste boek der *Physica*. Simplicius en Themistius deelen ons mede dat Xenocrates haar verdedigde, en wel om de moeilijkheden in de grondbegrippen der natuurwetenschap te ontgaan, op wier bestaan Zeno's argumenten wezen. Zie Simplicius Phys. fol. 30r. *τούτῳ δὲ τῷ λόγῳ, φησί (nml. Alexander van Aphrodisias) τῷ περὶ τῆς διχοτομίας ἐνδοῦναι Ξενοκράτη τὸν Καλχηδόνιον δεξάμενον μὲν τὸ πᾶν τὸ διαιρετὸν πολλὰ εἶναι (τὸ γὰρ μέρος ἕτερον εἶναι τοῦ ὅλου) καὶ τὸ μὴ δύνασθαι ταῦτ' ἐν τε ἅμα καὶ πολλὰ εἶναι διὰ τὸ μὴ συναληθεύεσθαι τὴν ἀντίφασιν, μηκέτι δὲ συγχωρεῖν πᾶν μέγεθος διαιρετὸν εἶναι καὶ μέρος ἔχειν' εἶναι γὰρ τινὰς ἀτόμους γραμμάς, ἐφ' ὧν οὐκέτι ἀληθεύεσθαι τὸ πολλὰς ταύτας εἶναι. οὕτως*

denkbeeld van ondeelbare lengten was de Pythagoreïsche ontdekking een doodvonnis; zij wees daardoor aan de meetkunde een weg, waarop al de bezwaren, die het oneindig kleine den geest aanbiedt, zich als onvermijdelijk vertoonen; zij bevat de kiem van de wiskundige antiromieën van Kant, die eigenlijk niets anders zijn dan de zoogenaamde Eleatische sophisma's. Wat een zoo gewichtigen en zoo langdurigen invloed heeft, is zeker meer de vermelding waardig dan sommige weinig belangwekkende meeningen der oude wijzen, met wier opteekening de geschiedenis der wijsbegeerte een nuttig werk meent te verrichten.

De tegenstelling tusschen de continuïteit van ruimte, tijd en andere grootheden en de discontinuïteit der getallenreeks wordt, zooals bekend is, bij Aristoteles opzettelijk ter sprake gebracht. Zoo in de *Categoriae*, Cap. 6; zoo herhaaldelijk in de *Physica*. Daar lezen wij dat het continue datgene is, wat tot in 't oneindige gedeeld kan worden ¹⁾ of dat wat deelbaar is in deelen die altijd weder deelbaar zijn ²⁾ of wel dat wat oneindig is ten aanzien der deelbaarheid ³⁾. Het discontinue of discrete wordt door de tegengestelde eigenschap gekenmerkt; het is niet deelbaar tot in 't oneindige; het kan in deelen gedeeld worden, die zelve niet weder deelbaar zijn; het is begrensd ten aanzien van de deelbaarheid.

De schrijvers over Plato's philosophie hebben nu, voor zoo ver mij bekend is, niet bemerkt dat deze tegenstelling tusschen het continue (*συνεχές*) en het discrete (*διηρημένον*) opzettelijk bij hem besproken wordt. En het is dan ook waar, dat de bedoelde Grieksche woorden door hem nog niet als technische termen voor dat doel gebruikt worden. Zij behooren tot de ontelbaar vele, waarop eerst de groote

γὰρ ἦστο τὴν τοῦ ἐνδὸς εὐρίσκειν φύσιν καὶ φεύγειν τὴν ἀντίφασιν διὰ τοῦ μήτε τὸ διαιρετὸν ἔν εἶναι ἀλλὰ πολλὰ, μήτε τὰς ἀτόμους γραμμὰς πολλὰ ἀλλ' ἐν μόνον.

¹⁾ Arist. *Phys.* I, 2 τὸ συνεχὲς εἰς ἄπειρον διαιρετόν.

²⁾ τὸ συνεχὲς τὸ διαιρετὸν εἰς ἀεὶ διαιρετά. Arist. *Phys.* VI, 2.

³⁾ τὸ συνεχὲς ἄπειρον κατὰ διαίρεσιν. l. a. p. V, 2.

meester in het benoemen, Aristoteles, een bepaalden stempel gezet heeft. Doch de tegenstelling zelve komt mijns inziens bij Plato wel degelijk voor. Wat hij in den *Philebus* als ἄπειρον en πέρας tegenover elkander stelt is niets anders dan de continue en de discrete grootheid. Het eerste woord is ter aanwijzing van de continue grootheid zoo geschikt, dat wij het ook door Aristoteles in een zijner definities zagen gebruiken. Hoe hij aan den naam πέρας voor de discrete grootheid komt, zal blijken, als wij de plaats uit den *Philebus* nader beschouwen.

In den dialoog *Philebus*, die ook door Plato's grootste bewonderaars niet van duisternis en verwarring wordt vrijgepleit, wordt eerst de vraag gesteld of het ware goed (ἀγαθόν) in genot (ἡδονή) dan wel in inzicht (φρόνησις) bestaat. De dubbelzinnigheid van beide woorden leidt tot de bij Plato zoo dikwijls voorkomende quaestie, hoe toch de eenheid (of liever overeenkomst) der dingen, die met een zelfden algemeenen naam bestempeld worden, met hunne veelheid als individuen kan samengaan. Socrates wijst er op, dat het noodig is tusschen de zeer algemeene, veelomvattende begrippen en de individueele dingen, welke onder die begrippen vallen, minder algemeene begrippen te plaatsen. Kortom hij vestigt ook hier weder de aandacht op de leidende beginselen van eene behoorlijke classificatie.

Daarna spreekt Socrates de meening uit dat noch genot noch inzicht alleen het ware goed zijn. Het ware goed moet zijn voldoende (ἱκανός) en volmaakt (τέλειος) en voor allen verkieslijk (πάνου αἰρετός). Op grond van deze stelling, die wel slechts ter loops vermeld wordt, maar bij Socrates als volstrekt onbetwistbaar schijnt te gelden, betoogt hij nu op zijne gewone manier dat noch genot noch inzicht met het ware goed samenvallen. De vraag kan alleen zijn, welke van de twee er het minst van afwijkt,

Ter beantwoording van die vraag geeft Socrates eene rangschikking der bestaande dingen in vier klassen, wier verschil in waarde bij hem boven bedenking verheven schijnt te zijn. Vervolgens betoogt hij dat het genot in eene minder voortreffelijke, het inzicht in eene hoogere afdeeling behoort,

en tracht daarna aan te geven, welke plaats de verschillende soorten van inzicht en de onderscheiden genietingen beslaan in het ware goed, dat als iets samengestelds geschetst wordt.

Dit laatste, verreweg het grootste deel van den dialoog komt voor ons doel alleen in zooverre in aanmerking, als de bedoelde classificatie van pag. 23A—27C er door verduidelijkt wordt. In die classificatie vind ik eenig licht over de Pythagoreïsche leer.

Socrates verdeelt daar de *ὄντα*, d. w. z. niet alleen alle bestaande *dingen*, maar ook toestanden, eigenschappen, betrekkingen, waarheden, kortom alles, wat in eenigen zin voorwerp onzer waarneming of van onze gedachten is. Want van dat alles kan men in zekeren zin zeggen: *ἔστιν*. Een der eigenaardigheden van Plato's denken is, dat hij nog niet duidelijk bemerkt heeft — of althans den lezer in zijne dialogen niet duidelijk bemerken laat — dat het woord *ἔστιν* dubbelzinnig is, en dat wij niet hetzelfde bedoelen, als wij het op een ding toepassen en op eene gebeurtenis, en dat wij alweder iets anders bedoelen, als wij van eene betrekking of eene waarheid zeggen dat zij *ἔστιν*. Alles, wat waarneembaar of denkbaar is, moet dus hier geclassificeerd worden en Plato onderneemt bijna dezelfde taak als Mill in Bk. I Cap. 3 van zijne *Logica*, eene *classification of existences*.

Vier klassen van *ὄντα* in dien ruimen zin van het woord onderscheidt Plato en wel:

- 1°. *τὸ ἄπειρον*, het onbepaalde;
- 2°. *τὸ πέρας*, de grens;
- 3°. *τὸ ἐξ ἀποσὼν τούτων ἐν τι συμμιγνόμενον*, het eene of de individu, die uit beiden is samengevoegd;
- 4°. *τῆς συμμίσξεως τούτων ἡ αἰτία*, de oorzaak van beider vereeniging.

Over de ware beteekenis dezer vier uitdrukkingen bestaat eene vrij uitgebreide litteratuur, vooral over de vraag, of de „grens” hier ter aanwijzing zal dienen van wat Plato elders de „idee” noemt, en de daarmee samenhangende of met de vierde oorzaak eene persoonlijke Godheid dan wel de

ideënwereeld zal bedoeld worden ¹⁾. Ik ga deze discussie hier met stilzwijgen voorbij, omdat de partijen mij toeschijnen zich niet genoeg te gedragen naar Grote's raad om toch vooral ieder van Plato's dialogen in de eerste plaats op zich zelf te beschouwen, en omdat uit mijne opvatting van de woorden ἄπειρον en πέρασ een bevredigend antwoord op de behandelde vraag volgt.

Het komt mij toch voor, dat Plato's beschrijving van τὸ ἄπειρον of ἡ τοῦ ἄπειρου φύσις volmaakt past op de continue grootheid in haar vloeienden toestand en nergens anders op; dat zijne kenschetsing van τὸ πέρασ alleen slaat op het onbenoemd getal, de discrete grootheid. De derde klasse van Plato, beschreven als het ééne, dat uit de vereeniging der twee voorgaande ontstaat, is de bepaalde, als individueele toestand waarneembare grootheid, eene bepaalde lengte, een bepaald gewicht enz. Daarin vertoonen zich de continue grootheden (ἄπειρα) in bepaalde graden (πεπερασμένα). De vierde klasse kan in Plato's systeem niets anders wezen dan de wereld der ideëen, aan wier bestaan en invloed het alleen te danken is dat de empirische dingen voor ons waarneembaar worden.

Hoe beschrijft Plato de natuur van het onbepaalde, τὴν τοῦ ἄπειρου φύσιν?

»Zie dan. Lastig en een onderwerp van discussie is wat ik u te beschouwen aanbeveel; maar beschouw het desalniettemin. Denk eerst over het warmere en het koudere, of gij daarin ooit eenige begrenzing kunt vinden; dan wel of het meerdere en mindere, dat in die geslachten woont, zoolang het er in woont, niet toelaat dat er een einde aan komt. Want als er een einde aan komt, dan zijn zij zelve ook (nml. het warmere en het koudere) aan hun eind gekomen.

»Derhalve is in het warmere en koudere altijd het grootere en kleinere. Het betoog toont ons derhalve dat zij nooit een einde hebben; en daar zij geen einde hebben, zijn zij inderdaad volstrekt onbegrensd" ²⁾.

¹⁾ Zie een beknopt verslag dezer discussie in Zeller, *die Philosophie der Griechen* II, 1. 3te Auflage, pag. 577 vlg.

²⁾ *Philebus*, pag. 24 A en B. Σκέψαι δὲ. καλεπὸν μὲν γὰρ καὶ

Wat Plato hier beschrijft en bepaaldelijk aan het warmere en koudere toelicht, is het eigenaardig karakter der grootheid. Grootheid noemen wij datgene, wat voor vermeerdering en vermindering vatbaar is, of zooals Plato het uitdrukt, waarin het meerdere en mindere woont. Wij noemen de grootheden, die Plato als voorbeeld kiest, *warmte* en *koude*; Plato spreekt van het *warmere* en *koudere*. En dat niet zonder reden. Want het is hem juist te doen om de continuïteit der grootheid in het oog te doen vallen, hare vatbaarheid voor onbepaalde vermeerdering en vermindering. Daarom gebruikt hij die comparatieven en beschrijft hij wat Newton de vloeiende, Leibnitz de continue natuur der grootheid noemt, op de volgende wijze:

»Zeer goed, o Protarchus, hebt gij dit gevat en mij herinnerd dat ook dit »sterk", wat gij daar uitspreekt, en het »zwak" dezelfde kracht hebben als het »meer" en »minder". Waar zij zich toch bevinden, daar laten zij geen hoeveelheid (quantiteit) toe; maar, terwijl zij in elke handeling een »sterker dan een zwakker" en het omgekeerde brengen, bewerken zij een »meer en minder" en doen de (bepaalde) hoeveelheid verdwijnen. Want, gelijk wij zoo even betoogden, als wij de (bepaalde) hoeveelheid niet wegnemen, maar gedoogen dat zij en het afgemetene op het gebied van het meer en minder, sterk en zwak komt, dan moeten deze zelf verdwijnen uit de plaats, waar zij zich bevinden. Want de dingen zijn niet meer *warmer* noch *kouder*, als zij eene (bepaalde) hoeveelheid (warmte of koude) hebben aangenomen. Want het warmere vloeit steeds voorwaarts en blijft niet; en evenzoo het koudere. De (bepaalde) hoeveelheid daarentegen staat stil

ἀμφισβητήσιμον ὃ κελεύω σε σκοπεῖν, ὅμως δὲ σκόπει. Θερμότερου καὶ ψυχροτέρου περί πρῶτον ὅρα πέρας εἰ ποτέ τι νοήσῃς ἢ, ἢ τὸ μᾶλλον τε καὶ ἥττον ἐν αὐτοῖς οἰκοῦντε τοῖς γένεσιν, ἕως περ ἂν ἐνοικῆτον, τέλος οὐκ ἔν ἐπιτρεψαίτην γίγνεσθαι. γενομένης γὰρ τελευτῆς καὶ αὐτὰ τετελευτήκατον.

Ἄει δέ γε, φάμέν, ἔν τε τῷ θερμότερῳ καὶ ψυχροτέρῳ τὸ μᾶλλον τε καὶ ἥττον ἔνι.

Ἄει τοίνυν ὁ λόγος ἡμῖν σημαίνει τοῦτω μὴ τέλος ἔχειν ἀτελῇ δ' ὄντε δήπου παντάπασιν ἀπείρῳ γίγνεσθον.

en heeft opgehouden te vloeien. Volgens deze redeneering is derhalve het warmere onbepaald en zijn tegendeel evenzeer" ¹⁾).

De gewone opvatting van deze plaats is dat Plato met dit ἄπειρον datgene zal bedoeld hebben, wat men met een Aristotelischen term de ὕλη, de materie, noemt en in den Timaeus beschreven acht. Maar daar men tevens erkent dat het begrip materie bij Plato zeer duister en de Timaeus op dit punt vol tegenstrijdigheden is, geloof ik dat men door die opvatting niet veel verder komt. Ik geef daarom in bedenking onder het ἄπειρον — of de ἄπειρα in de Philolaus-fragmenten — te verstaan de continue grootheden, afgezien van alle begrenzing beschonwd. Warmte, lengte, breedte, snelheid, tijd, gewicht, vertoonen dus mijns inziens τὴν τοῦ ἄπειρου φύσιν. Ook de snelheid bijv. is toch in 't onbepaalde voor vermeerdering en vermindering vatbaar, en — wat daarmede samenhangt — tusschen twee gegeven snelheden laten zich oneindig veel andere denken. Bij deze opvatting van het ἄπειρον houdt men zich strikt aan Plato's tekst en verkrijgt men een volmaakt helder begrip, met behulp waarvan men dan beproeven kan de leer der materie in den Timaeus te verduidelijken ²⁾).

1) *Philebus*, pag. 24 B—24 D. 'Ἄλλ' εὖ γε, ὡ φίλε Πρώταρχε, ὑπέλαβες, καὶ ἀνέμνησας ὅτι καὶ τὸ σφόδρα τοῦτο, ὃ σὺ νῦν ἐφθέργξω, καὶ τό γε ἡρέμα τὴν αὐτὴν δύναμιν ἔχεται τῷ μᾶλλον τε καὶ ἥττον. ὅπου γὰρ ἂν ἐνῆτον, οὐκ ἔἴητον εἶναι ποσὸν ἕκαστον, ἀλλ' αἰεὶ σφοδρότερον ἡσυχαιτέρου καὶ τοῦναντίον ἐκάσταις πράξεσιν ἐμποιούντε τὸ πλεον καὶ τὸ ἕλαττον ἀπεργάζεσθον, τὸ δὲ ποσὸν ἀφανίζετον. ὃ γὰρ ἐλέχθη νῦν δή, μὴ ἀφανίσαντε τὸ ποσόν, ἀλλ' ἐέσαντε αὐτό τε καὶ τὸ μέτριον ἐν τῇ τοῦ μᾶλλον καὶ ἥττον καὶ σφόδρα καὶ ἡρέμα ἔδρα ἐγγενέσθαι, αὐτὰ ἔρει ταῦτα ἐκ τῆς αὐτῶν χώρας, ἐν ᾗ ἐνῆν. οὐ γὰρ ἔτι θερμότερον οὐδὲ ψυχρότερον ἦσθιν ἐν λάβοντε τὸ πῶσον. προχωρεῖ γὰρ καὶ οὐ μένει τό τε θερμότερον αἰεὶ καὶ τὸ ψυχρότερον ὡσαύτως, τὸ δὲ ποσὸν ἔσθι καὶ προῖδν ἐπαύσατο. κατὰ δὲ τοῦτον τὸν λόγον ἄπειρον γίγνοιτ' ἐν τῷ θερμότερον καὶ τοῦναντίον ἅμα.

2) Tegen de in den tekst gegeven voorstelling kan men de volgende bezwaren inbrengen, die ik achtereenvolgens wensch op te lossen.

1. Aristoteles drukt het begrip continue altijd uit door het woord *συνεχής*, nooit door *ἄπειρος*. Zelfs waar hij opzettelijk over de ver-

De grens nu, die ook wel het grenzen hebbende of het

schillende beteekenissen van het laatste woord spreekt (*Phys.* III Cap. 4, pag. 204a) wordt de zin, dien het volgens mij in Plato's *Philebus* heeft, niet vermeld.

Had Aristoteles een commentaar op den *Philebus* geleverd, of ware het hem bepaaldelijk om de geschiedenis der wijsbegeerte te doen geweest, dan zou dit feit een overwegend bezwaar tegen mijne explicatie van Plato's tekst zijn. Doch Aristoteles wil zijn eigen systeem uiteenzetten; zijne aanhalingen uit en vermeldingen van vroegere auteurs dienen hem alleen tot opheldering of verdediging van zijn eigen denkbeelden. Bij zijn arbeid was het noodig tal van dubbelzinnige woorden door eene definitie te fixeeren en ze altijd in denzelfden zin aan te wenden. Ter aanduiding van het continue had A. daarbij de hand gelegd op het zeer geschikte woord *συνεχής*, terwijl hij het woord *ἄπειρος* voor geheel andere diensten bestemde. Van de verwantschap tusschen beide begrippen was hij zich helder bewust. *Phys.* III 1, 200b 17 zegt hij: τὸ δὲ ἄπειρον ἐμφαίνεται πρῶτον ἐν τῷ συνεχεῖ — het *ἄπειρον* zijn is wat ons 't eerst in het continue verschijnt — διὰ καὶ τοῖς ὀριζομένοις τὸ συνεχὲς συμβαίνει προσχρήσασθαι πολλὰκις τῷ λόγῳ τῷ τοῦ ἄπειρου — daarom komt het ook voor dat zij, die het continue definieeren, daarbij dikwijls het begrip van het *ἄπειρον* gebruiken. Evenzoo zegt hij *Phys.* III, 7 blz. 207b 35 en vlg, dat datgene, wat aan het *ἄπειρον* ten gronde ligt, het continue en zinnelijk waarneembare is — τὸ δὲ καὶ αὐτὸ ὑποκείμενον τὸ συνεχὲς καὶ αἰσθητόν. Er was derhalve voor hem geen reden om op Plato's gebruik van *ἄπειρος* voor continue als op iets merkwaardigs de aandacht te vestigen. In *Phys.* III, Cap. 4, pag. 204a was het hem te doen om de onderscheiding der verschillende beteekenissen van het woord *ἄπειρος* in den zin van *onbegrensd*, en kon hij dus het eenigszins afwijkend spraakgebruik van den *Philebus* laten rusten.

2. Aristoteles zegt (*Phys.* III, 4, pag. 203a, 3 en vlg) dat de Pythagoreërs en Plato het *ἄπειρον* op zichzelf als een beginsel beschouwen, niet als iets, dat aan iets anders voorkomt, maar als zelf een bepaald wezen uitmakende. πάντες (τὸ ἄπειρον) ὡς ἀρχὴν τινα τῶν ὄντων, οἱ μὲν ὥσπερ οἱ Πυθαγόρειοι καὶ Πλάτων, καὶ αὐτὸ, οὐχ' ὡς συμβεβηκός τινι ἑτέρῳ ἀλλ' οὐσίαν αὐτὸ ὃν τὸ ἄπειρον. — — — οἱ δὲ περὶ φύσεως ἅπαντες καὶ ὑποτιθέασιν ἑτέραν τινὰ φύσιν τῷ ἀπείρῳ τῶν λεγομένων στοιχείων, ὅον ὕδωρ ἢ ἀέρα ἢ τὸ μεταξὺ τούτων. D. w. z.: de anderen zochten het beginsel, waaruit alles ontstaan is, in een van de zoogenaamde elementen, Anaximenes bijv. in de lucht, en schreven dan aan die grondstof de eigenschap der *ἀπειρία* toe; maar Plato en de Pythagoreërs hielden τὸ ἄπειρον zelf voor de grondstof, waaruit zich τὰ λεγόμενα στοιχεῖα vormen. Kan die tegen-

grensachtige ¹⁾ genoemd wordt, is naar Plato's duidelijke be-

stelling begrepen worden, als men τὸ ἄπειρον vertaalt door het continue; moet hier niet noodwendig „het onbegrensde” gelezen worden?

Naar het mij voorkomt geeft de eerstgenoemde vertaling een veel begrijpelijker zin. Zooals bekend is, bestaan er twee opvattingen over de leer der materie in den Platonischen *Timaeus*. Volgens de eene zou die materie eene door de ruimte uitgebreide massa; volgens de andere de ruimte zelve wezen. Voor beide meeningen zijn tal van plaatsen aan te halen en Zeller, die de laatstgenoemde verdedigt, ziet zich dan ook genoodzaakt aan te nemen dat Plato op al de plaatsen, die voor de eerstgenoemde pleiten, zich op mythische en oneigenlijke wijze uitdrukt (t. a. p. blz. 609 vlg). Verstaat men nu door τὸ ἄπειρον καὶ αὐτὸ het continue op zich zelf, d. w. z. de continuïteit der natuurlijke grootheden, dan heeft men een denkbeeld, waarop alle opmerkingen, die Plato in den *Timaeus* over de materie maakt, schijnen te passen. De ruimte valt onder de rubriek van het continue, maar ook de tijd, de warmte, het gewicht, kortom alle natuurlijke grootheden. Zoekt men naar eene gemeenschappelijke hoedanigheid, die al deze grootheden hebben, dan zal men, naar het mij voorkomt, geen andere dan de continuïteit vinden. Hoe licht kan uit deze opmerking de leer ontstaan dat de continuïteit de gemeenschappelijke moeder is, waaruit de verschillende grootheden, warmte en koude, zwaarte en lichtheid ontstaan, wanneer zij zich wijzigt en splitst door het aannemen van verschillende eigenschappen?

Inderdaad neemt dus Plato volgens mijne voorstelling van de zaak niet zekere φύσις ἀπειρος, eene continue natuur, als grondstof aan, maar τὸ ἄπειρον καὶ αὐτὸ, de continuïteit zelve.

3. Aristoteles zegt (*Phys.* III 4, pag. 203a 15) dat Plato twee ἄπειρα aanneemt, het groote en het kleine (Πλάτων δὲ δύο τὰ ἄπειρα τὸ μέγα καὶ τὸ μικρόν). De commentaar van Simplicius toont dat deze, ook elders meermalen voorkomende, opmerking niet met mijne opvatting strijdt. Simplicius zegt toch (*In Phys. Aristot. Comm.* fol. 105v) „het groote en kleine of het meerdere en mindere, want elk van die gaat voort tot in 't oneindige” — d. w. z. de continue grootheid is in 't oneindige en voor vermeerdering en voor vermindering vatbaar. — „Maar hij, nml. Plato, vatte niet elk van de twee als iets afzonderlijks, maar noemt hetzelfde, wat hij ook wel de onbepaalde twee noemt, tegelijk groot en klein, hetzij hij nu de materie met dien naam bestempelt of wel de rij der begrippen, die (bij de Pythagoreërs) onder de ἀπειρία gerangschikt worden. — τὸ μέγα καὶ τὸ μικρόν ἦτοι τὸ μεῖζον καὶ ἑλαττον· ἐπ' ἄπειρον γὰρ ἐκάτερον αὐτῶν πρῆσιν· οὐ μέντοι ἰδίᾳ ἐκάτερον ἐλάβανεν, ἀλλ' ἕνα μέγα καὶ μικρόν τὸ αὐτὸ λέγων, ἣν καὶ ἀόριστον δυάδα ἐκάλει, εἴτε τὴν ὕλην οὕτως καλῶν εἴτε τὴν τοῦ ἀπείρου συστοιχίαν.

¹⁾ Pag. 23 C, 24 A, 25 C.

schrijving, voor wier toelichting ik naar Zeller verwijzen ¹⁾ kan, de bepaalde getallenverhouding, die door een onbepaald getal wordt uitgedrukt. Plato noemt die »het gelijke en de gelijkheid, en daarbij het tweevoudige en alles, wat verder een getal is met betrekking tot een getal, en een maat met betrekking tot eene andere maat ²⁾).

De voorwerpen der derde klasse, die aangeduid worden als *ἐν τῇ ἐξ ἀπορῶν τούτων συμμισγόμενον*, schetst Plato ons op de volgende wijze. Eerst wordt de beteekenis van het woord *ἄπειρον* in herinnering gebracht door droogte en vochtigheid, veelheid en weinigheid, snelheid en langzaamheid te noemen als voorbeelden van datgene, wat voor vermeerdering en vermindering vatbaar is. Mengt men nu onder deze dingen — zoo zegt Plato in zijne figuurlijke taal — de familie van het *πέρας*, d. w. z. de bepaalde getallenverhouding, dan ontstaan de dingen van de derde klasse in oneindige verscheidenheid. Als voorbeelden daarvan wordt de gezondheid genoemd, waarschijnlijk als de rechte menging van warmte- en vochtigheidsgraden in de verschillende lichaamsdeelen; de muziek als de rechte vereeniging van

¹⁾ Zie Zeller t. a. p. blz. 577 vlg. Hierbij heb ik alleen de opmerking te voegen dat de betrekking tusschen onderling onmeetbare grootheden, die wij als hunne *verhouding* opvatten, bijv. de uitdrukking $\sqrt{2} : 1$ volgens de Grieksche wiskundigen geen verhouding is. Zulke grootheden zijn *ἀσύμμετροι*; zij hebben huns inziens geen verhouding en daarin ligt juist het paradoxale van haar bestaan. Zie de karakteristieke plaats over de verwonderlijkheid van het irrationeele bij M. Cantor t. a. p. blz. 155, 156 :

Man sagt — zoo vertaalt Cantor een Scholion bij het 10de Boek der Elementen van Euclides — dass derjenige, welcher zuerst die Betrachtung des Irrationalen aus dem Verborgenen in die Oeffentlichkeit brachte, durch einen Schiffbruch umgekommen sei, und zwar weil das Unausprechliche und Bildlose immer verborgen werden sollte, und dass der, welcher von Ungefähr dieses Bild des Lebens berührte und aufdeckte, in den Ort der Mütter versetzt und dort von ewigen Fluthen umspielt wurde. Solche Ehrfurcht hatten diese Männer vor der Theorie des Irrationalen.

²⁾ Pag. 25 A τὸ ἴσον καὶ ἰσότητα, μετὰ δὲ τὸ ἴσον τὸ διπλάσιον καὶ πᾶν ὃ τῆ μέρ ἐν πρὸς ἀριθμὸν ἀριθμὸς ἢ μέτρον ἢ πρὸς μέτρον.

hoogtegraden der tonen en graden der snelheid van hunne opvolging; in 't algemeen: de vrucht van beide te zamen (nml. het onbegrensde en de grens), de wording tot het bestaan door de bepaalde verhoudingen, welke met de begrenzing ontstaan ¹⁾).

Ook hiervan is de bedoeling niet moeilijk te vatten, als men zich de Platonische tegenstelling tusschen worden en zijn herinnert en bedenkt dat de waarneembare dingen en toestanden volgens hem striktgenomen nooit *zijn*, maar alleen worden en vergaan. De natuurlijke grootheden, warmte, kleur, lengte enz. openbaren in onze waarneming niet altijd die vloeiende, steeds vermeerdering en vermindering toelatende natuur, waaraan zij bij Plato hun naam *ἄπειρα* danken. Wij kennen *bepaalde* warmtegraden, *bepaalde* tinten en lichtsterkten, *bepaalde* lengten. De wiskundige verhouding (*πέρας*) van nature even bepaald, als de natuurlijke grootheid vloeiende en daarom onbepaald is, vertoont zich aan ons in de individueele toestanden en de individueele dingen, die wij waarnemen. Elke bepaalde toestand van een bepaald ding, bijv. de temperatuur van de lucht in deze kamer, blijkt eene grootheid in een bepaalden graad te zijn (een *ἄπειρον πεπερασμένον*); elk bepaald ding — de lucht in deze kamer — doet zich aan ons voor als eene groep van zulke *ἄπειρα πεπερασμένα*, zijne waarneembare eigenschappen. Deze individueele toestanden en dingen heeten bij Plato *γενέσεις εἰς οὐσίαν*, omdat het waarneembare bij hem geen deel heeft aan het ware *zijn*, dat eeuwig en onveranderlijk moet wezen, terwijl het waarneembare in zekeren zin *is*, in een anderen *niet is* ²⁾).

¹⁾ Pap. 26 D τὸ τούτων ἔκγονον ἄταν, γένεσιν εἰς οὐσίαν ἐκ τῶν μετὰ τοῦ πέρατος ἀπειρασμένων μέτρων.

²⁾ Men zou tegen de in den tekst gegeven uitlegging van deze plaats kunnen aanvoeren dat Plato wel de gezondheid aanvoert als voorbeeld van de derde klasse, maar niet de ziekten; wel de muzikale harmonie maar niet de wanklanken; terwijl hij zelf zegt dat „overmoed en alle andere verkeerdheid geen grens in zich hebben, noch ten aanzien van het genot, noch ten aanzien der verzadiging” (26 B). Maar deze plaats

De vierde klasse wordt daarna kortelijk geschetst als de oorzaak, die bewerkt dat de van nature vloeiende en onbepaalde grootheden in de waarneembare wereld zich tijdelijk in bepaalde graden vertoonen. Het verwondert mij eenigszins dat sommige kenners der Platonische wijsbegeerte er aan kunnen twijfelen of hiermede al dan niet de ideën bedoeld zijn. Juist de samenhang met de ideënwereld en alleen die samenhang — leert Plato op vele plaatsen, maakt de empirische diingen tot voorwerpen van wetenschappelijk onderzoek. Zonder dien samenhang geen meetbare verhoudingen tusschen de dingen, derhalve geen

is niets anders dan een sprekend voorbeeld der verwarring, waartoe Plato's zonderlinge vermenging van kosmologie en ethiek leidt. Hij erkent zelf stilzwijgend dat elke bepaalde ziekte evenzeer als de gezondheid eene bepaalde begrenzing van natuurlijke grootheden is — dat haar aard bestaat in een bepaalden graad van vochtigheid en van temperatuur der deelen van 't lichaam. Want hij noemt de gezondheid de *richtige* vereeniging van den grens met het onbegrensde. Derhalve moet de ziekte eene onbehoorlijke vereeniging van beide zijn. Evenzoo moet ook op geestelijk gebied de losbandigheid in ieder geval een bepaalden graad hebben. Derhalve is Plato's uitspraak, die men tegen mijne opvatting zou kunnen aanvoeren, op zijn eigen standpunt onhoudbaar. Logisch onverdedigbaar, wordt die uitspraak psychologisch begrijpelijk, als men bedenkt dat hij òn de wiskunde òn de zelfbeheerschende matiging ten hoogste vereerde, en in aanmerking neemt dat elke hartstocht verwonderlijk snel pleegt aan te groeien, als hem voedsel verschaft wordt, en in zooverre de vloeiende natuur van het *ἄπειρον* vertoont. Voor Plato was er iets verleidelijks in aan de verschijnselen op zedelijk gebied, die hij ten sterkste afkeurde, alle gemeenschap te ontfeggen met de wiskunde, die voor hem het zichtbare beeld is van het goede. Eenvoudige getallenverhoudingen, de schoone vormen, die naar Pythagoreische opvatting zulke verhoudingen moeten vertoonen; de harmonische tonen, die er ook van afhangen; de bewijsbare wetenschap, die van deze dingen te verkrijgen is — daarin ligt voor Plato de afschaduwing van het ware goed, waartoe 's menschen vermogens beperkt zijn. Het is begrijpelijk dat hij in de slechte en leelijke ziel zulke eenvoudige getallenverhoudingen onmogelijk zoeken kon. Maar het is niet goed te keuren dat hij op de geciteerde plaats het bestaan van *elke* verhouding in zoodanige ziel loochent; zijn systeem bracht alleen mede te onderstellen dat de daarin bestaande verhoudingen niet door eenvoudige getallen moeten uit te drukken zijn.

betrouwbare natuurwetenschap. Wat is dat anders dan de leer van den *Philebus*: De ideën zijn de grond van het verschijnsel, dat de in hare onbepaalde en vloeiende natuur voor ons onkenbare grootheden zich in de waarneembare wereld zoo vertoonen, dat zij voorwerpen van kennis worden.

Ik laat de verdere bespreking van de beteekenis der *αἰτία* in den *Philebus*, als voor mijn doel van minder belang, rusten en wend mij wederom tot de drie raadsels van Aristoteles, ter wier oplossing in het voorgaande het een en ander te vinden is.

Dat de eenheid zoowel *ἄπειρον* als *πεπερασμένον* kan heeten, werd in het voorgaande opzettelijk toegelicht. De eenheid toch, die in Plato's *Philebus* beschreven wordt, is niet de abstracte onbenoemde eenheid der hedendaagsche wiskunde, maar het individueele ding of de individueele toestand, de *benoemde* eenheid. Eene strenge en volgehouden onderscheiding tusschen benoemde en onbenoemde eenheden moet men bij de Pythagoreërs nog niet zoeken. Het tweetal was voor hen niet alleen de vereeniging van twee onbenoemde eenheden, maar ook twee punten, twee menschen enz. Misschien had dan ook hunne leer, dat de gansche wereld uit getallen bestaat, aanvankelijk geen dieperen zin dan dezen, dat de wereld uit groepen van individuen, elke van een bepaald getal, samengesteld is. Wellicht bedriegen wij ons, als wij daarin reeds van den beginne af eene anticipatie van hedendaagsche beschouwingen zoeken. De benoemde eenheden nu zijn, gelijk hierboven nitvoeriger besproken werd, *ἄπειρα πεπερασμένα*, d. w. z. continue grootheden in bepaalde graden. En daar de benoemde getallen uit die eenheden bestaan, zoo kunnen de elementen der benoemde eenheden, *ἄπειρον* en *πέρας*, ook de elementen der getallen heeten.

Slechts ééne bijzonderheid in de Aristotelische plaats is tot dusverre even duister gebleven als zij was. Er bleek ons niet, waarom de Pythagoreërs verband zochten tusschen het even getal en het *ἄπειρον*, tusschen het oneven getal en de *πέρας*. Waarom worden de even getallen met de continue grootheden vereenzelvigd? Waarom de oneven getallen met de bepaalde getallenverhouding, die zich bij de

vergelijking der verschillende graden van dezelfde natuurlijke grootheid openbaart?

Het is mij niet gelukt op deze vraag een volkomen bevredigend antwoord te vinden. Ik kan de oplossing dezer moeilijkheid niet met Zeller zoeken in de onderscheiding tusschen het *even getal*, dat begrensd, en het *evene zelf*, dat onbegrensd zijn zal. Want ik begrijp volstrekt niet, waarom het *evene* meer onbegrensd zal zijn dan het *onevene*. Maar ik geloof dat Boeckh in zijne vroeger besproken opmerkingen ¹⁾ den weg tot eene verstaanbare opheldering gewezen heeft.

Het is zeker dat de tegenstelling tusschen de eenheid en het onbepaalde tweetal, ἡ ἀόριστος δυάς bij Plato in zijne laatste periode en bij de oudere Platonisten voor zeer gewichtig doorging. Eene plaats van Theophrastus schrijft diezelfde tegenstelling reeds aan de »Pythagoreërs" toe ²⁾, en daar de Nieuw-Pythagoreïsche school zich eerst eeuwen na den dood van Theophrastus begon te vertoonen, moet hij de oude Pythagoreërs op het oog hebben. Waarom nu het tweetal »onbepaald" heet, en tevens het symbool van al het

¹⁾ Zie hierboven blz. 18.

²⁾ Theophrastus *Metaphysica* Ed. Brandis 9. Πλάτων δὲ καὶ οἱ Πυθαγόρειοι — — — κτθάτερ ἀντιθεσὶν τινα ποιῶσι τῆς ἀρίστου δυάδος καὶ τοῦ ἐνός. Zeller meent, t. a. p. blz. 333, dat deze plaats niet bewijst dat de tegenstelling van de eenheid en de onbepaalde twee reeds oud-Pythagoreïsch is, omdat in dit fragment „*pythagoreisches und platonisches*" zoo vermengd zullen zijn, dat zij niet kunnen gescheiden worden. Het komt mij voor, dat hoe het ook met de rest van het fragment gesteld moge zijn, in het geciteerde gedeelte de tegenstelling tusschen de éénheid en de onbepaalde twee zeer duidelijk èn aan Plato èn aan de Pythagoreërs wordt toegeschreven. Voorts geloof ik dat de woorden van Theo Smyrnaeus en Pseudo-Alexander, waaruit Zeller t. a. p. afleidt dat deze, in elk geval veel jongere, schrijvers stellig ontkennen dat de Pythagoreërs die tegenstelling gebruikten, volstrekt niet de strekking hebben, welke hij er aan toekent. Dat die twee begrippen in de wereldbeschouwing der oude Pythagoreërs volstrekt niet elk eene hoofdrol speelden als bij Xenocrates en later bij de Nieuw-Pythagoreërs, heeft Zeller naar mijn gevoelen op overtuigende wijze gevonden. Maar dat de tegenstelling tusschen de eenheid en de onbepaalde twee ook reeds door de oude Pythagoreërs behandeld werd, is van Theophrastus worden aangenomen.

verkeerde zijn zal, deelen de oude schrijvers ons niet mede. Ik geloof dat de oplossing te zoeken is in de bekende omstandigheid, dat de Pythagoreërs de behandeling van rekenen meetkunde verbonden op eene wijze, die sedert lang niet meer gebruikelijk is. De eenheid is voor hen niet alleen het voorwerp van het rekenkundig begrip maar ook het meetkundig punt; het tweetal is niet alleen een getal, maar ook de rechte lijn, die door twee punten bepaald wordt. Nu is het meetkundig punt niet voor vermeerdering noch voor vermindering vatbaar; de rechte lijn eensdeels in het onbepaalde te verlengen, anderdeels in het onbepaalde te verdeelen. Dat derhalve het tweetal, d i. de rechte lijn, de *onbepaalde* twee genoemd werd in tegenstelling van het volkomen bepaalde punt of de eenheid, is zeer begrijpelijk. Natuurlijk gold het veranderlijke en deelbare voor minder volmaakt dan het onveranderlijke en ondeelbare. Zoo laat het zich inzien hoe de tegenstelling tusschen de eenheid en de onbepaalde twee het symbool geworden is voor die tusschen goed en kwaad.

De even getallen zijn nu degene, die de onbepaalde twee als factor bevatten en daarom lichtelijk volgens de zoo gebruikelijke redeneering, waarbij *a priori* overeenkomst tusschen oorzaak en gevolg ondersteld wordt, zelve voor onbepaald konden doorgaan. Verwarring tusschen de begrippen van het onbepaalde *ἀόριστον* en het oneindige *ἄπειρον* is een gewoon verschijnsel in alle perioden van de geschiedenis der wijsbegeerte. Hebben nu de evene getallen eenmaal op deze wijze het karakter van *ἄπειρα* verkregen, dan ligt het voor de hand de onevene *πεπερασμένα* te noemen. Zij bevatten toch een even getal plus de eenheid, en bij hen is dus de grens (het punt, dat volkomen bepaald is) aanwezig. De eenheid ontbreekt natuurlijk volgens onze opvatting ook in de evene getallen niet: maar ziet men in het tweetal ook de lijn, in de eenheid het punt, dan moet men ook betwijfelen of het tweetal wel uit de som van twee eenheden is samengesteld, gelijk men o. a. Plato in eene zeer bekende plaats van den *Phaedo* ziet doen.

Er is zonder twijfel eenig misverstand en eene zekere mate van begripsverwarring noodig om op grond van dergelijke

beschouwingen te komen tot de bewering: de evenheid der getallen berust op hunne onbegrensdheid of onbepaaldheid, want zij bevatten de onbepaalde twee als factor; de onevenheid danken de oneven getallen aan hunne begrenzing, want zij ontstaan als men bij een even of onbepaald getal de volkomen bepaalde eenheid voegt. Doch het komt mij voor dat de mate van begripsverwarring, die hierbij in het spel komt, vooral niet grooter is dan die, welke ten grondslag ligt aan sommige redeneeringen van Aristoteles en Plato, terwijl daarentegen de uitleggingen der oude commentators aan de Pythagoreërs eene inderdaad kinderlijke onnoozelheid toeschrijven.

Zoo blijkt ons dan ten slotte de Pythagoreïsche leer, ontstaande van haar zonderling omhulsel, eene zeer belangrijke stelling te bevatten, die naar mijn gevoelen waarschijnlijk de eigenlijke inhoud is van het onvolledige eerste Philolausfragment bij Boeckh. De wereld vertoont ons inderdaad, zooals P. zegt, continue grootheden *ἄπειρα* en de bepaalde graden of grenzen *περατὸντα*, waardoor zij begrensd zijn. Maar die continue grootheden zijn op zichzelf niet kenbaar; noch wat tijd, noch wat ruimte, noch wat warmte is kunnen wij weten. Alleen de betrekkingen, die er bestaan tusschen de bepaalde individueele dingen, in wier eigenschappen zich de continue grootheden in bepaalde graden vertoonen, zijn het voorwerp van onze wetenschap. Wat buiten de wiskunde en hare toepassing op de natuurverschijnselen valt, ligt buiten het domein der wetenschap.

Over de juistheid van deze beschouwing, welke wij ongeveer in dezelfde bewoordingen bij Kant terugvinden, mogen onze tijdgenooten een verschillend oordeel vellen; niemand zal ontkennen, dat het merkwaardige mannen moeten geweest zijn, die 500 jaren vóór Christus beschouwingen hebben geleverd, waaruit duidelijk blijkt dat zulk eene stelling niet geheel buiten hun gezichteinder lag.

BEDIJING VAN DEN DIEPSMEER
EN DEN
TJAARLINGERMEER IN GEESTMERAMBACHT

DOOR JOHAN VAN OLDENBARNEVELD c. s.

MEDEDEELING VAN

G. D E V R I E S A z.

Bij het voorgoed in orde brengen van het in 's Rijks archief zich bevindende archief van de Staten van Holland en Westfriesland is de zoogenaamde Loketkas van die Staten vervallen. Het zal ongeveer 4 a 5 jaar geleden zijn, dat men met dat werk gereed is gekomen. De stukken in die Loketkas gevonden zijn uitgezocht, in rubrieken verdeeld en gerangschikt.

Onder andere treft men daarbij aan eene rubriek van stukken betreffende de verschillende Raadpensionarissen, verdeeld in afdeelingen naarmate van den Raadpensionaris, op wien zij betrekking hebben, en gerangschikt naar de onderscheiden onderwerpen daarin behandeld. Eene vrij uitgebreide afdeeling bevat de stukken den Landsadvocaat Johan van Oldenbarneveld betreffende of van hem afkomstig, en daaronder eene portefeuille met het opschrift *Bedijkingen*.

Toen mijne aandacht er op gevestigd werd, dat een aanmerkelijk deel van den inhoud dier portefeuille de droogmaking van drie meren in Geestmerambacht (in Noord-Holland) gold, heb ik de moeite genomen die papieren nauwkeurig te onderzoeken.

Het bleek mij, dat in die verzameling aanwezig waren de door Jonkvrouwe Sabina van Egmond gedane uitgift van het Diepsmeer, het Tjaarlingmermeer en het Kerkmeer ter bedijking; aanteekeningen omtrent die onderneming; brieven aan Oldenbarneveld, den voornaamsten deelhebber in die onderneming, gericht door Anthonis Sonck te Alkmaar, den rentmeester van de Grafelijkheid van Egmond, voor mij om zijne bemoeiingen met onderscheidene bedijkingen een ouden bekende, die toen door Oldenbarneveld en zijne medestanders tot penningmeester der bedijking van genoemde meren was aangenomen; voorts de afrekening van genoemden Sonck voor zooveel de bedijking van den Diepsmeer betrof; minuutbrieven en aanteekeningen van de hand van Oldenbarneveld, en eindelijk eene regeling van het beheer der genoemde polders mede door hemzelven geschreven. Jammer dat, terwijl alle stukken van den penningmeester afkomstig door keurig en duidelijk schrift uitmunten, het schrift van den grooten Raadpensionaris onleesbaar is en slechts door zeer enkelen kan worden ontcijferd.

Onder die enkelen behoort in de eerste plaats de heer Hingman, commies-chartermeeester aan 's Rijks archief. Aan zijne welwillendheid dank ik het, dat ik van den inhoud van de straks vermelde overeenkomst tot regeling van het beheer der genoemde polders, die bovenal mijne aandacht had getrokken, kennis heb kunnen nemen.

Om twee redenen zijn de bescheiden in de genoemde portefeuille door mij aangetroffen mij voorgekomen belangstelling te verdienen.

In de eerste plaats, omdat zij ons eene bijzonderheid melden uit het leven van den grooten staatsman boven genoemd; omdat zij ons zijne bemoeiingen leeren kennen met ondernemingen, die bevordering van landaanwinning en landbouw ten doel hadden, en omdat zij ons daarbij toonen, dat hij ook op dat gebied zijn vaderland blijvende diensten heeft bewezen.

In de tweede plaats verdienen die bescheiden de belangstelling, omdat omtrent de geschiedenis der droogmakingen van de kleinere meren en plassen, die de voorloopers geweest

zijn van die grootsche ondernemingen, waarvan de indijking van de Beemster in het Noorderkwartier de rij heeft geopend, — weinig bekend is. Vooral de wijze, waarop de bedijkers, hetzij met of zonder de medewerking van den heer der plaats, de regeering der nieuwe polders hebben geregeld, is, behalve ten aanzien van enkele, onbekend. Tot juist begrip van het karakter der polderbesturen te dier tijde is het zeer gewenscht dat meer bijzonderheden omtrent dat punt aan het licht komen.

Bij eene vroegere gelegenheid, toen ik in deze vergadering de geschiedenis der bedijking van den Berkmeer heb behandeld ¹⁾, mocht ik u in twee voorbeelden: van de Sloopgaard, en van den Schagerwaard, aantoonen, hoe binnen het gebied van heerlijkheden de samenstelling en bevoegdheid van het bestuur over drooggemaakte meren zijn geregeld. Het is mij aangenaam thans omtrent een paar andere droogmakerijen ten aanzien van dat punt eene mededeeling te kunnen doen.

Het huis van Egmond, tot welks gebied de dorpen Warmenhuizen en Oudkarspel behoorden, was reeds in het midden der zestiende eeuw begonnen eenige meren en meertjes onder die dorpen gelegen ter bedijking uit te geven; die ondernemingen waren tot stand gekomen en schijnen niet ongunstig geslaagd ²⁾. Voor het Diepsmeer en Tjaarlingermeer was 16 December 1570, toen de goederen van den huize van Egmond aan de Grafelijkheid vervallen waren, door den Koning een octrooi verleend, dat echter niet ten uitvoer was gelegd en daardoor als vervallen was beschouwd. Toen nu, na het herstel van de heeren van Egmond in hun graafschap, Jonkvrouw Sabina, geboren Prinses van Gaveren, Gravinne van Egmond enz. door de Staten, bij resolutie van 13 November 1593 gemachtigd was verschildende meren der Grafelijkheid van Egmond toebehoorende uit te geven om die te doen bedijken en droogmaken, waren

¹⁾ Versl. en Meded. Afd. Letterkunde. Deel. X.

²⁾ Zie mijn werk: Het dijks- en molenbestuur in Holland's Noorderkwartier, bl. 370.

het Diepsmeer en het Tjaarlingmeer, in elkanders onmiddelijke nabijheid gelegen, de eerste die daarvoor werden bestemd. Het waren de voornaamste die binnen den Oosterdijk nog onbedijkt lagen. Hunne grootte werd op 300 morgen geschat. Thans bevatten zij een gezamenlijke oppervlakte van 230 Hektaren. Reeds bij akte van 15 December 1593 stond de Gravin beide meren voor twee derde gedeelten af aan Govert Willemsz. Brasser en Mr. Johan de Groot en consorten bij eene akte, waarbij de voorwaarden der bedijking werden geregeld ¹⁾. Zij stelde zich toen voor, voor een derde zelve in de onderneming te deelen. Dadelijk had zij de onderhandelingen met Geestmerambacht geopend tot het bekomen van de vereischte toestemming om het water der droogmakerijen op den boezem van dat ambacht uit te malen en eene schikking te treffen over alle punten, waarop de voorgenomen bedijking met de belangen van dat ambacht in aanraking zouden komen.

Het accoord kwam 4 Maart 1594 tusschen de Gravin en de gemachtigden van het ambacht tot stand ²⁾.

Den 29sten dierzelfde maand breidde Jonkvrouw Sabina de uitgifte uit door aan dezelfde concessionarissen ook een ander meertje, het Kerkmeer genaamd, voor twee derden en op bijna dezelfde voorwaarden over te dragen ³⁾.

Maar spoedig kwam de Gravin tot inzicht, dat het toch voor haar geen zaak was om zelve een derde deel in de voorgenomen droogmakerijen in cultuur te brengen en besloot zij daarom dat gereserveerde gedeelte over te doen aan »Jan van Oldenbarnevelt, Advocaet ende Raedt van het gemeene landt van Hollandt ende Westvrieslandt.” De akte van overdracht en de door Oldenbarneveld gegeven contrabrief voor het gereserveerde gedeelte van het Kerkmeer dragen de dagteekening van 1 Juli 1594. Beide zijn aanwezig.

¹⁾ Die akte zelve is niet aanwezig, maar wel de contrabrief, waarbij de concessionarissen, onder opgaaf van den geheelen inhoud, den afstand aannemen en zich verbinden voor hun $\frac{2}{3}$ deel de bedijking te volbrengen.

²⁾ Perkamente privilegieboek van Geestmerambacht, f. 67.

³⁾ Deze overdracht en de daarbij behorende contrabrief zijn aanwezig.

Maar voor het een derde in het Diepsmeer en het Tjaarlingermeer heb ik die stukken niet gevonden. Toch blijkt het uit de latere stukken, dat ook dat een derde aan Oldenbarneveld is gekomen.

De bedijking en droogmaking van het Diepsmeer is het eerst ter hand genomen. Deelgenooten in de onderneming waren: Johan van Oldenbarneveld voor $\frac{1}{8}$; Govert Willemsz. Brasser, Burgemeester der stad Delft, voor $\frac{1}{8}$; Philips Doublet, Ontvanger-Generaal van de vereenigde provinciën, voor $\frac{1}{8}$; Mr. Jan de Groot, Oud-Burgemeester van Delft voor $\frac{1}{8}$; en Nicolaas Cromhout, Raadsheer in het Hof van Holland, Jacob Dirckx, Burgemeester van Alkmaar, Jan Albrechtsz. Raat, Ontvanger van het Noorderkwartier, en Barthout Cromhout, allen te zamen voor het laatste $\frac{1}{8}$ ¹⁾. Nog in 1594 schijnt de droogmaking van het Diepsmeer voltooid te zijn. In de eerste helft van 1595 had de verkaveling reeds plaats gehad, waarbij aan Oldenbarneveld de roodgekleurde kavels ten deel waren gevallen, en voerde Anth. Sonck reeds briefwisseling met den Raadpensionaris over de verhuring zijner perceelen. Op den 14^{den} Augustus van hetzelfde jaar leverde genoemde penningmeester aan de gezamenlijke bedijkers zijne gedetailleerde rekening van de onkosten gevallen in het bedijken van het Diepsmeer, in.

Die rekening is evenals de briefwisseling over het verhuren van Oldenbarneveld's perceelen in de portefeuille te vinden, schoon zij zeker niet als staatsstukken kunnen worden aangemerkt, maar tot het particulier archief van Oldenbarneveld behooren.

Toen die afrekening van de droogmaking van het Diepsmeer werd gedaan, was aan de bedijking van het Tjaarlingermeer nog niet begonnen. Maar den volgenden dag werd besloten tot een omslag van f 3600 door de bedijkers op te brengen o. a. voor het maken van de tochtsloot bestemd om het water van het eene meer in het andere te brengen, met de pomp of duiker daarbij behoorende.

¹⁾ Zie de rekening van Anth. Sonck en het besluit van Gecomm. Raden van 19 Juni 1596 betreffende den afkoop der recognitie.

Het Tjaarlingermeer toch, ook wel Hoolmoormeerken, Hoolmeer of Moorsmeer genoemd, was, zooals het in de uitgiften luidt, een braakje op het Diepsmeer respondeerende. De bedijkers begrepen, dat dit kleine meertje geene eigen bemaling behoefde, maar onder de bemaling van den Diepsmeerpolder kon worden gebracht, waartoe een sloot door het oude land moest worden gegraven, op welke het water door een pomp uit den Tjaarlingermeer en waaruit het door een andere pomp in den Diepsmeer kon worden gebracht, zooals die toestand nog heden ten dage bestaat.

In het jaar 1595 heeft men echter nog geen handen aan het werk geslagen. Den 22sten November toch van dat jaar schreef Anth. Sonck aan Oldenbarneveld: »Aeugaende dat »U. E. my scrijft van de resterende penningen van de leste »ommeslach gedaen tot vervallinge van de oncosten van de »dijckaage van de Tjaerlingermere, ick en hebbe deselve niet »van doen (noch oock die niet ende begere) voor men deselven dijckaage sal aentasten ende beginnen, want ick geen »luste en hebbe met onnut gelt belast te sijn, want tselve »hier niet van noode en es."

Doch in het voorjaar van 1596 is de droogmaking tot stand gekomen. Dit leert de in den loop van dat jaar opgemaakte staat van hetgeen toen nog op de gekochte landen en rietbosschen om den Diepsmeer en Tjaarlingermeer gelegen stond te betalen vóór of op Kersmis 1596, — zijnde de laatste termijn van betaling dier landen, — waarin vermeld wordt land »daar de waterlozing uit den Tjaarlingermeer naar den Diepsmeer door gegraven is", en landen »die gekocht sijn ten behoeve van de bedijking van den Tjaarlingermeer en daarbinnen gelegen en *bedijkt sijn*. Hetzelfde leert de quitantie waarbij Anth. Sonck, »als gehadt hebbende de »ontfanck van de omneslagen gedaen tot vervallinge van de »oncosten van de bedijckinge van de Tjaerlingermere met »syne toebehoren", op 27 Aug. 1596 van den E. hoochgeleerden Johan van Oldenbarneveld erkende ontvangen te hebben eene som van 4000 ponden van 40 gr. vls. 't pond, ter voldoening van zijn $\frac{1}{3}$ in drie omslagen van Augustus en October 1595 en Maart 1596. Hetzelfde wordt bevestigd

door den brief op 30 Mei 1597 door Sonck aan Oldenbarneveld gericht, waarin hij schreef: »De raetshere Cromhout heeft op huyden hier by my geweest ende heeft my geseyt, dat myn here de chaerte van de cavelinge van de lande ende repartitie van dien in de Tjaerlingermere ontfangen hadde.»

De uitkomsten dezer beide bedijkingen waren niet zooals men die had gehoopt. De kosten hadden het bedrag der raining verre overschreden. Voor het Diepsmeer waren zij op f 11885 geraamd geweest, en hadden zij inderdaad f 38213 bedragen ¹⁾. Voor het Tjaarlingermeer was het bedrag op f 6000 geraamd geworden, maar had het juist het dubbel belooopen.

Daarbij kwam nog dat bij de uitgifte voor beide deze meren door de Grafelijkheid van Egmond bedongen was eene recognitie van 40 gr. vls. per morgen, welke recognitie de bedijkers in 1596 van Graaf Lamoraal voor eene som van f 3000 hebben afgekocht ²⁾.

Ook de hoedanigheid van den drooggemaakten grond is niet medegevallen. Vooral in de eerste jaren was de vruchtbaarheid gering. Dit bewoog dan ook de Staten om den vrijdom van verpondingen en van den impost op hoornbeesten

¹⁾ Te weten:

Voor het maken van den ringdijk en de ringsloot.....	f 4432.50
Onteigening van de benoodigde gronden.....	" 19318.46
Uitkoop van pacht en visscherijen.....	" 877.—
Watermolen (in de rekening van Aug. 1595 komen hiervan slechts twee betalingstermijnen voor, te zamen f 2150.—).	" 3150.—
Maken van molentocht, heiningslooten, wagen- en kruiswegen.	" 2888.81
Steen, kalk, cement, arbeidsloon a. d. waterloope: voeting van den molen enz. enz. en alle kosten van beheer en toezicht.....	" 7546.23

Te zamen.... f 38213.—

²⁾ De toestemming van Lamoraal in dien afkoop, gedagteekend 31 Juli 1595 en het besluit van Gecomm. Raden, waarin zij daartoe de machtiging geven, met last om de gronden vervolgen: aan de bedijkers in vrijen eigendom over te dragen, gedagteekend 19 Juni 1596, vindt men in de portefeuille.

en bezaaide gemeten, bij hun besluit van 12 Maart 1594 voor den tijd van 12 jaar aan de bedijkers toegestaan, bij hun besluit van 15 September 1603 met nog tien en bij hun besluit van 23 Maart 1612 met nog acht jaar te verlengen. De Staten gingen bij die laatste besluiten uit, zooals de resoluties verklaren, van de goede kennis, die zij verkregen hadden, van de sobere gelegenheid van de landen uit de meren bedijkt, en van de wetenschap dat de bedijkers uit de vroeger toegestane vrijdommen nog weinig voordeel hadden genoten en binnen de eerste jaren ook weinig voordeel daarvan hadden te wachten.

Het derde meer aan dezelfde bedijkers ter droogmaking uitgegeven wordt in de akten het Kerkmeer genoemd, bij raming geschat op 30 a 40 m. Dit kan echter niet geweest zijn het Kerkmeer onder Oudkarspel, thans 62 H. groot, hetwelk reeds in 1547 artificialijk tot land gemaakt was, zooals men vindt opgeteekend in het Repertorium op de rekening van het Hondsbosch van 1549, en hetwelk reeds van vóór 1563 af in de omslagen voor die zeewering had bijgedragen. Vermoedelijk bedoelden die akten het Warmenhuiser-Kerkmeertje, ook wel Debbemeertje genoemd, dat in de onmiddellijke nabijheid van het Tjaarlingerveer was gelegen. In de akte van uitgifte werd het aangeduid als »gelegen in »ofte by Geestmerambacht by noorden die stadt Alckmaer, »tusschen Coedijk ende Langedijk'', waar onder Koedijk niet het dorp van dien naam, maar de westelijke zeewering van Geestmerambacht is te verstaan. Met dezelfde woorden werd ook de ligging van het Diepsmeer en het Tjaarlingerveer in de uitgiftbrieven van deze omschreven; hetgeen zeker niet tegen de onderlinge nabijheid van deze drie meren pleit.

Dat Kerkmeertje is, om welke reden dan ook, niet door Oldenbarneveld en zijne deelgenooten omdijkt. In 1603 lag het nog onbedijkt, zooals wordt opgegeven in eene sententie van het Hof van Holland van 28 Februari 1603 over de afpaling van de meren van de daarlangs gelegen gronden ¹⁾.

¹⁾ Civil. Sent. 1603. N°. 27.

Vandaar dat de vrijdom van verpondingen en van den impost op hoornbeesten en bezaaide gemeten, oorspronkelijk alleen voor de beide andere meren toegestaan, maar bij 't besluit der Staten van 3 Maart 1595 ook tot het Kerkmeertje uitgestrekt, voor dit laatste nooit is verlengd. Noch het besluit van 15 September 1603, noch dat van 23 Maart 1612 noemt het Kerkmeertje.

Volgens de voorwaarden der uitgifte moest de bedijking van dat meertje volbracht worden binnen drie jaar, nadat men zich met Geestmerambacht over de uitmaling en andere noodige punten zou hebben verstaan. Het blijkt niet of destijds zulk een accoord met Geestmerambacht is tot stand gekomen of zelfs beproefd. Hoe dit zij, de bedijking bleef achterwege; de uitgifte werd als vervallen beschouwd, en in 1612 werd het Kerkmeertje als water, met andere goederen van den huize van Egmond, krachtens decreet van der Hove door de schuldeischers van Graaf Lamoraal verkocht. De bedijking is eerst geschied nadat in 1632 de Staten daartoe octrooi hadden verleend.

Het meertje was destijds slechts negen morgen groot, en werd vereenigd met een gedeelte dat iets vroeger uitgemaal was; maar ook na die vereeniging bevat het thans nog geen 13 H: De vermindering der grootte sedert 1594, toen het op 30 a 40 m. geschat werd, laat zich verklaren uit het aanwassen van het riet en het allengs verdroogen en verzanden van den plas langs de kanten, hetgeen in de meren en meertjes binnen de Grafelijkheid van Egmond algemeen werd waargenomen en door de eigenaars der omgelegen perceelen zoozeer bevorderd werd, dat de Heeren van Egmond de afpaling hebben uitgelokt, die aanleiding gegeven heeft tot het proces, waarin de zoo even gemelde sententie van het Hof is gewezen. Misschien heeft de juiste aanwijzing van de grenzen tusschen het meertje en de omliggende landen aangetoond, dat de schatting van 30 a 40 m. veel te ruim was, en is wellicht de bevinding, dat hier door bedijking zooveel minder grond was te winnen, eene der redenen geweest, waarom Oldenbarneveld en de zijnen van die onderneming hebben afgezien.

Thaus kom ik tot het stuk door den heer Hingman voor mij ontcijferd, ofschoon hier en daar nog onleesbare woorden zijn overgebleven. Het is geheel door Oldenbarneveld geschreven, maar draagt geene onderteekening. De daarin voorkomende doorhalingen, verbeteringen en op den kant geplaatste bijvoegingen doen denken aan een ontwerp. Intusschen luidt het slot: »Des ten oorkonde is deze by de voorz. ingelanden »ende bedijckers geteykent upten dertienden April in den jare »XVe XCV". Waaruit het besluit mag worden getrokken, dat de akte werkelijk overeenkomstig dit verbeterde ontwerp van Oldenbarneveld's hand is tot stand gekomen. De vorm is die eener overeenkomst: »Wy generale ingelanden", luidt de aanhef, »ende bedijckers van Dieps- Tjaarlinghe ende Kerck- »meer, doen cond allen denghenen, die desen sal moghen »aengaen, dat wy in de voorsz. qualiteit opte voorsz. be- »dijckinghe ende regeringhe van de voorsz. meeren ende lan- »den, die daerinne alreede bedijckt sijn en verder »bedijckt sullen werden, voor ons, onse erven ende naecome- »lingen ende actie van ons vercrijgende, overeengekomen ende »geaccordeert sijn, sulcx hierna volgt."

De overeenkomst is dus aangegaan bij onderhandsche akte; zij is gesloten zonder eenige medewerking van de overheid. Het was geheel eene burgerrechtelijke handeling, waarin ieder ondergeteekende optrad als eigenaar van de hem uit de bedijking »te cavel gevallen landen", zooals het stuk luidt.

Op drie punten van deze overeenkomst meen ik uwe aandacht te mogen vestigen:

In de eerste plaats op de regeling van het stemrecht, dat door elken eigenaar zou worden uitgeoefend in evenredigheid van zijn grondbezit. De ingedijkte landen waren gekaveld in zes kavels. Elk daarvan zou ééne stem hebben. In elken kavel, die aan meer dan één eigenaar mocht toebehooren, zouden altijd stem hebben zij die den polder hadden helpen bedijken of hunne erfgenamen, zoolang zij daarin eenig laud behielden, terwijl latere verkrijgers van eigendom in den kavel, waartoe hun eigendom behoorde, dan alleen zouden medestemmen, wanneer hun eigendom ten minste de grootte van twaalf geerzen had. Alzoo: de oorspronkelijke bedijckers

of hunne erfgenamen, hoe klein hun grondbezit mocht wezen, en de eigenaars van ten minste 12 geerzen land beslisten bij meerderheid over de namens den kavel, waartoe zij behoorden, uit te brengen stem. En bij meerderheid van de zes stemmen der zes kavels werden de zaken beslist. Ik zeg de zaken beslist, want het gold hier niet alleen de benoeming van personen, maar het stemmen over alle punten het beheer van den polder betreffende. Met elkander beheerden de ingelanden op deze wijze de beide polders.

Een eigen bestuur met openbaar gezag bekleed hadden deze polders niet.

Het is hierop dat ik in de tweede plaats u wilde wijzen.

Bij eene andere gelegenheid heb ik aangetoond, dat onder de Grafelijke regeering de octrooien van bedijking steeds onbeslist lieten, hoe de drooggemaakte polder geregeerd zou worden, en dat evenzoo de Graaf van Egmond voor de waten door hem ter bedijking uitgegeven omtrent dat punt geene bepalingen heeft gemaakt ¹⁾. In het octrooi dat op 16 December 1570 aan Jacob van Waerdendeel, Burgemeester van Alkmaar, gegeven was om het Diepsmeer en het Tjaarlingmeer te bedijken, kwam dan ook omtrent het toekomstig bestuur van den polder niets voor. Maar de uitgifte van die meren door Jonkvrouwe Sabina aan Oldenbarneveld en de zijnen bewaarde omtrent dat punt niet geheel het stilzwijgen. Daar werd bepaald dat aan den huize van Egmond zouden blijven gereserveerd alle jurisdictiën en gerechtigheden over de landen van de beide meren en het stellen van officieren, uitgezonderd alleen den molenaar van de watermolens, molenmeesters, ambachtsbewaarders, boden of schutters, die door de ingelanden zouden kunnen worden aangesteld.

De giftbrief kende aan de ingelanden toe het recht om molenmeesters te stellen, maar de bevoegdheid om keuren te maken, schouwen te drijven en te procederen naar dijkrecht gaf hij aan die molenmeesters niet: bevoegdheden die drie jaar later Graaf Lamoraal bij de scheiding en verdee-

¹⁾ Het dijks- en molenbestuur in Holland's Noorderkwartier, bl. 372.

ling der gronden van de drooggemaakte Slootgaard, en bij den lateren verkoop van de hem toegewezen twee derde deelen, aan de verkrijgers dier gronden uitdrukkelijk heeft toegekend.

Dringende behoefte aan die bevoegdheden voor hunne molenmeesters hadden de bedijkers van het Diepsmeer en het Tjaarlingermeer niet, omdat zij, in afwijking van hetgeen elders bijv. in de Slootgaard geschiedde, goedgevonden hadden alle werken der polders voor gemeene rekening te onderhouden; en dit is juist het derde of laatste punt, waarop ik uwe aandacht wensch te vestigen.

De gezamenlijke bedijkers hebben zich bij de overeenkomst verbonden voor gemeene kosten te onderhouden zoowel de ringdijken als de gemeene wegen, den molen, de molenslooten, tochtslooten en bruggen. De zorg voor het behoorlijk onderhoud dier werken werd aan twee molenmeesters opgedragen, die daarbij hadden in acht te nemen hetgeen door de zes kavels zou zijn besloten. Waar dan ook in de overeenkomst bepaald werd, dat de oudste molenmeester zijn schouwdagen zou houden op 1 April en 1 September van elk jaar, daar werd daarmede niet bedoeld eene gewone schouw om na te gaan of de ingelanden hunne hoefslagen in dijk of weg behoorlijk hadden in orde gebracht, de slooten behoorlijk hadden gereinigd en opgemaakt, maar een eenvoudige opneming der werken om te zien, wat daaraan te herstellen of te verbeteren viel, ten einde daarop door de zes kavels kon worden besloten, of wel om te onderzoeken of de werken, die aanbesteed waren of waarvan de uitvoering bevolen was, behoorlijk waren uitgevoerd. Boeten tegen overtreders of nalatige ingelanden werden niet voorgeschreven. Zij kwamen niet te pas en de bedijkers hadden ook niet de bevoegdheid strafverordeningen te maken. Alleen bedreigden zij eene boete van 2 ponden tegen den oudsten molenmeester, hun eigen beambte, zoo deze een zijner schouwdagen mocht verzuimen. De gekeurde, dat is, de door de zes kavels noodig geoordeelde, werken werden door de molenmeesters aanbesteed, en, zoo de aannemer niet aan zijne verplichtingen voldeed, te zijnen laste door den oudsten molenmeester herbested.

Van een dijkgraaf, den man die de overheid vertegenwoordigt, kon bij zulk eene contractueele regeling geen spraak zijn. Aardig is het te zien, dat toen aan Oldenbarneveld eerst uit de pen was gevloeid: »*de oudste molenmeester zal »wezen dyckgraeff*'' , hij de twee laatste woorden dadelijk heeft doorgehaald en, den begonnen zin vervolgende, geschreven heeft: *hebben de executie van dien*. Trouwens een dijkgraaf te stellen kwam den bedijkers niet toe. De aanstelling van zoodanigen ambtenaar (officier), zoo noodig, had de giftbrief der Grafelijkheid van Egmond voorbehouden.

De bedijkers verbonden zich op gemeenschappelijke kosten te onderhouden de dijken rondom de meren gelegd of nog te leggen. Dat was een opmerkelijk besluit. Het is bekend, hoe vroeger het onderhoud van alle waterkeeringen over de beschermde landen werd verdeeld, hoe de dijken werden verhoefslaagd of verstoeld; hoe aan elken ingeland het deel werd aangewezen, dat hij zelf in goeden staat en buiten schouw te houden had, en hoe noodlottig de uitkomsten van zulk een stelsel van dijksonderhoud geweest zijn. Zonder twijfel is de grootste en weldadigste verbetering in het dijkswezen geweest de vervanging van het stelsel van verhoefslagging door het onderhoud uit ééne hand. Daaraan heeft het land den verbeterden bouw der dijken, daaraan de veiligheid te danken, waarin het zich sedert bevindt. Tot nog toe werd de Zijpe gehouden voor de bedijking, die het eerst het nieuwe stelsel heeft aangenomen: de Zijpe, in wier octrooi van 1596 geschreven werd, dat zij in alle dijken, sluizen, molens, wateringen, wegen en andere zee- en binnenwerken zou worden gebracht onder eene generale en gemeene dijkage en dat de kosten van het maken en onderhouden van al die werken uit omslagen zouden worden gevonden. Thans blijkt dat reeds een jaar te voren dat nieuwe stelsel is gehuldigd geworden door de bedijkers van het Diepsmeer en het Tjaarlingmeer, en dat alzoo, voor zoover wij weten, als de man die in deze het voorbeeld in het Noorderkwartier heeft gegeven, genoemd mag worden onze groote staatsman Johan van Oldenbarneveld.

's Gravenhage, 6 Sept. 1884.

OVER PAPIEREN VAN CONSTANTIJN HUYGENS EN ZIJNE ZONEN,

THANS BERUSTENDE IN HET BRITSCH MUSEUM TE
LONDEN.

MEDEDEELING VAN

J. P. N. L A N D.

Eenigen tijd geleden mogt ik terloops in deze vergadering vermelden, hetgeen niet aan al hare leden bekend behoefde te zijn, dat het Britsch Museum, die ontzagwekkende bewaarplaats van documenten van alle tijden en volken, o. a. brieven bevatte, afkomstig van onzen Constantijn Huygens en zijne familie. Tijdens de bewerking zoowel van 's dichters muzikale nalatenschap als van de brieven van Spinoza, had het mij gehinderd, geene nadere berigten omtrent de bedoelde stukken te kunnen verkrijgen; en toen ik dezen zomer om andere redenen het Museum nog eens bezocht, kon ik niet nalaten te onderzoeken, in hoever die vroegere studiën daarbij te kort waren gekomen. Gelukkig bleek de geleden schade, of winstderving zoo men wil, bijzonder gering te zijn; doch ook deze uitkomst viel niet te verkrijgen dan na den geheelen voorraad die hier in aanmerking kwam te hebben nagezien. Voornamelijk om anderen soortgelijken arbeid te besparen of te verligten, wensch ik hier opgave te doen van hetgeen ik gevonden heb, — waarbij ik moet aanteekenen, dat de oude Christiaan, de vader van Constanten, in de verzameling insgelijks vertegenwoordigd is, doch buiten mijn bestek ligt.

Het groote algemeene register, door de beambten van het Departement der Handschriften na jaren arbeids tot stand gebracht, maakt het mogelijk zich te verzekeren, dat — voor zoover die beambten ons aanwijzing weten te doen — er niets, dat wij behoorden te zien, door ons is overgeslagen. Met eenig vertrouwen dus geef ik het volgende als volledig overzicht:

Wat betreft de aanraking tusschen de Huygensen en Spinoza ¹⁾, waarvan wij alleen te Leiden sporen hadden gevonden, bevat het Britsch Museum niets hoegenaamd.

De beoefening der toonkunst door Constantijn den vader leidde tot een uitgebreide correspondentie ²⁾, waartoe nog behooren de brieven van Caspar Streso en Abraham Heydanus ³⁾, die hunne instemming betuigen met de verdediging van het orgelgebruik; van Egidius Hennius ⁴⁾, die uit Luik drie concertinos van zijne compositie overmaakt; van Fred. Rivet ⁵⁾ te Londen over de aankoop van eene luit; van Vincent ⁶⁾ over snaren uit Rome; van D. Raffelis over de beproeving van een nieuw kerkorgel in den Haag ⁷⁾. Men kent Huygens' muzikale vriendin Utricia Ogle, gehuwd met den engelschen kapitein in dienst der Staten, W. Swann ⁸⁾.

¹⁾ B. de Spinoza recogn. van Vloten et Land, II. p. 135.

²⁾ Uitgegeven door Jonckbloet en Land, *Musique et Musiciens au XVIIe siècle*, Leyde 1882.

³⁾ Hag. Com. 20 Apr. 1640, Lugd. Bat. 2 Apr. 1641. Add. Ms. 22953, fol. 237, 75. Deze stukken zijn gedrukt in de *Responsa prudentum ad auctorem Dissertationis de organo in Ecclesiis Consoed. Belgii ordine quo missa fuerant*, Lugd. Bat. 1643.

⁴⁾ 16 Jan 1644 (ital.). L. l. f. 76. Vgl. onze *Musique, préface* p. CLXII.

⁵⁾ Londres 1 May 1645, L. l. f. 203. Vgl. *Musique, préf.* p. XXIX, CVII, en zie hierachter Bijlage A.

⁶⁾ Paris 9 Juill 1636: Celle cy sera pour Vous assurer de mon tres humble service et Vous dire le contentement que je reçois d'avoir trouvé ceste comodité assurée de vous envoyer des Cordes de Rome. Iespere que le passage de la mer ne les aura pas amoindryes, etc. L. l. f. 296.

⁷⁾ La Haye 9 Sept. 1641. L. l. f. 198.

⁸⁾ Vgl. *Musique, préf.* p. CCXLI.

In 1648 belooft P. de Schilder ¹⁾ aan onzen dichter, dat hij te haren gevalle luitspelers aan zijn huis zal ontbieden. Zeer mogelijk is dit dezelfde persoon als »Pierre de schilder'', een der acht »Philomuses en la tresrenommee ville d'Amsterdam'', aan wie Jan Pietersz. Sweelinck den 25sten Julij 1613 het tweede boek zijner Psalmen had opgedragen; toen nog misschien een leerling die discant of alt zong. Een briefje van kapitein Swann ²⁾ is mede bewaard. De kopij van een brief van Huygens aan Mersenne ³⁾ bevat eenigen spot over de muzikale nieuwigheidszucht van Jo. Alb. Ban.

Van Huygens' bescherming van kunstenaars van beroep getuigen hier de italiaansche klaagbrieven uit Parijs van zekeren Gio. Paolo Foscari ⁴⁾, die eigene compositiën tegen een vrijwillige gift afstaat, en zijn patroon aan uitmuntende luiten wil helpen.

Van de weinige dichtproeven van Constanter zijn stellig niet alle gedrukt; het lag echter niet op mijn weg, dat opzettelijk te onderzoeken. Er is een elegisch gedicht,

¹⁾ *Ex Musaeo* (waar?) 24 martii 1648. Hij beklagt zich over een katarrh en vervolgt: »Quod si tamen decessum meditetur hoc mundi miraculum [D^a. Swannia], crastino die, si ita tibi visum fuerit, illam invitare curabo, et citharoedos quacunque placuerit horâ domi meae sistam.'' Zoo niet, »uxor mea mariti partibus, quantum poterit, fungetur'' L. l. f. 221.

²⁾ Breda 2 June 1648. L. l. f. 247.

³⁾ 1 avril 1640: »Mr. Bannius me veid il y a trois iours, et quoy que ce fust en asses de haste, a cause de mes occupations, iaurois a vous entretenir fort de ses discours de Musique, suivant lesquels iamais il n'a esté faict aucun bon air seulement, qui est un insolent Paradoxe, mais tout cela est trop long pour des lettres. Je ne cesse de le presser a nous donner son liure que par aduance et [l. *et*] ma promis en abregé capable de m' instruire dict il de toutes ses intentions, et des raisons qui les soustiennent.'' Add. Ms. 16912 f. 181. Vgl. *Musique*, *prés.* p. XXXVI—CXLV.

⁴⁾ Aug. 1647—Apr. 1649. In November 1648 schrijft hij o. a.: »Fra poche settimane à Dio piacendo passero in Italia, la dove io tengo una Musica di cinque Liuti di Lausmaler di Bologna, tanto ben conservati, che per esser tanti anni, che sono fatti, non vi è una minima macula, che furono trovati nella Guardarobba della buona memoria del Duca d'Urbino''. Add. MS. 22953, f. 34—43.

getiteld *Amor fugitivus* ¹⁾, op zijn twaalfde jaar geschreven, en een epigram ²⁾ van vier jaar later tot antwoord aan een Engelschman, die in latijnsche verzen om reisgeld was komen vragen. Dan ook hexameters *ad Christianum filium* ³⁾. Van zijne bekende autobiographie (*Sermones de vita propria*) vindt men een afschrift ⁴⁾. Franciscus Plante, »S. & O.», bedankt hem in 1665—1670 voor toegezonden gedichten ⁵⁾. In het Fransch bezingt hij leden van het huis van Oranje ⁶⁾, en reeds in 1614 (dus achttien jaren oud) de bruiloft van Monsieur d'Houthain en Mademoiselle van der Noot ⁷⁾. Vijf jaren later rigt hij een *huictain* aan Madame de Villebon ⁸⁾.

Op zijne beurt wordt hem in het Latijn toegezongen door T. Gall Oxoniensis ⁹⁾, E. Meetkerkius (epigram) ¹⁰⁾, E. Sosius ¹¹⁾, Thomas Perditus de Subligny ¹²⁾, J. Vallensis ¹³⁾, Guil. Veldius Graviensis ¹⁴⁾, Janus Vlitius ¹⁵⁾; ook in het

¹⁾ Add. Ms. 22953, fol. 102.

²⁾ Ib. f. 26. »C. Huygens ann. 16". Zie Bijlage B. Of zouden deze gedichten van Constantijn den zoon afkomstig zijn, wiens talent voor dergelijke letteroefening al vroeg werd opgemerkt?

³⁾ L. l. f. 113.

⁴⁾ Add. Ms. 22954.

⁵⁾ Add. Ms. 22953 f. 156 (Bredae). Dezelfde komt voor in de *Lijddigten* op Huygens.

⁶⁾ L. l. f. 103 (A la Princesse Royale de la Grande Bretagne 1651). Ibid. (Pour l'enfantement de Mme la Princesse, 21 May 1626). Fol. 106 (A Monseigneur le Prince d'Orange. Constanter 19 Junii 1626, febr. correptus).

⁷⁾ L. l. f. 108. De Hr. Houthain komt nog in 1637 als kennis van Huygens voor; zie Schinkel, Bijdr. tot de kennis van het karakter van C. H. enz. 's Gravenh. 1842, blz. 49.

⁸⁾ Ib. f. 110.

⁹⁾ L. l. f. 47.

¹⁰⁾ Add. Ms. 24212 f. 19.

¹¹⁾ Add. 21524.

¹²⁾ Add. 22953 f. 238 (»receu 2 Nov. '66"). Misschien de advocaat, die een kritiek schreef op de *Andromaque* van Racine.

¹³⁾ Ib. f. 287 sqq. Blijkens de *Momenta desultoria* was hij eerste geneesheer van den Prins.

¹⁴⁾ Ib. f. 291.

¹⁵⁾ Ib. f. 299 sqq; correspondentie en gedichten, Oct. 1645 tot 1651.

Hollandsch door J. Westerbaen ¹⁾ en V. ab Oosterwyck ²⁾, die de Korenbloemen »veeleer Uyt-gekoren Bloemen'' wil genoemd hebben.

In proza zijn er verscheidene brieven aan hem gericht door prins Frederik Hendrik ³⁾, enkele door de prinses van Nassau-Siegen ⁴⁾, de duchesse de Lorraine ⁵⁾, den duc de Vendôme ⁶⁾, de la Martinaye ⁷⁾, Lord Percy ⁸⁾, Lord Wimbledon ⁹⁾, Sir R. Winwood ¹⁰⁾, Gasp. de Valdes ¹¹⁾, een Venetiaan Thad. de Vico ¹²⁾, Jac. Dousa ¹³⁾. Over particuliere belangen, sollicitatiën en dgl. schrijven T. Goffe ¹⁴⁾, G. B. en D. Pollotto ¹⁵⁾, P. Rechtenbach ¹⁶⁾, P. Rembrandt ¹⁷⁾, Claude Rivet de Montdevis ¹⁸⁾, Andr. Rusius ¹⁹⁾, D. Stoeffken ²⁰⁾, Joh. Sylvius ²¹⁾, Fr. Villerius uit den Briel ²²⁾, Janus Vlitius

1) Ib. f. 309 sqq.; eveneens brieven en gedichten.

2) Ib. f. 143 (»recen 26 Mart. 1658'').

3) 1614—1639; Add. 21527 (band met brieven van het huis van Oranje).

4) 1635, 1645; Add. 21526.

5) 1652—1662; Add. 21511. Vgl. onze *Musique etc., préf.* p. CCXXX.

6) 1631; Add. 21509.

7) 1638; Add. 28621. Nog in 1647 genoemd, *Musique etc. préf.* p. CCVII.

8) Omstr. 1652; Add. 24023.

9) 1631; ibid.

10) Add. 28218.

11) »Chasteau de Gand,' 14 Nov. 1641; Add. 22953, f. 286.

12) P. — [patriarca?] di Venezia," Milano 5 Sett. 1646, doet voorspraak voor krijgsgevangenen. Ibid. f. 292.

13) Lugd. Bat. Feb. 1660; Add. 21524.

14) Add. 28098.

15) Add. 22953 f. 169, 171.

16) Gewezen predikant te Dessau, 1645. Ib. f. 199, 201.

17) 1638; Add. 21514, 23744.

18) Paris 1 aoust 1643; Add. 22953 f. 202.

19) Amst. 1647, 1648, 1658; ib. f. 253 sqq.

20) Omstr. 1650; Add. 25212.

21) Pred. in spe van Zwaluwe 1632; Add. 22953 f. 249.

22) Ib. f. 294, 295.

uit Breda ¹⁾, Jo. Wallerius uit Brussel ²⁾, Lamb. van den Waterlaet uit Leiden ³⁾, A. de Wicquefort ⁴⁾, en ongenoemden. Mich. Oldisworth schrijft tweemaal in 1627 uit Londen ⁵⁾. N. Sohier biedt een fransch madrigaal aan ⁶⁾.

Niet dan complimenten zenden C. Barlaeus in 1643 ⁷⁾, P. F. de Sobirats in 1665 en het volgende jaar uit Carpentras ⁸⁾; Henr. Swertenius ⁹⁾ uit Ericum (Erichem bij Buren?) voegt bij de zijne een ton paradijsappelen. In 1635 had J. H. a Traunsdorff ¹⁰⁾ een paar gedichten aangeboden; en Petrus Francius vraagt in 1683 ¹¹⁾ om beoordeeling van zijne in druk bijgelegde Grieksche en Latijnsche verzen op den overleden bisschop van Paderborn en Munster, von Fürstenberg; het jaartal bevestigt de gissing van den heer Boot ¹²⁾, die het antwoord op dien brief uit de boekeryj onzer Akademie in het licht gaf. Eveneens wordt te Londen de brief van Nicolaas Heinsius ¹³⁾ over het geschrift van de Ruyter bewaard, waarop onze Secretaris het antwoord uit onze verzameling mededeelt ¹⁴⁾.

¹⁾ Ib. f. 299 sqq.

²⁾ 1634; ib. f. 208.

³⁾ 1642; ib. f. 307.

⁴⁾ 1651—52; Egerton 2195.

⁵⁾ Secretaris van den graaf van Pembroke. Add. 22953 f. 129, 131 (24 maii 1627 ex aed. regijs ter gelukwensching met zijn huwelijk; 15 Oct. ex aula Regis over gedichten van Barlaeus, G. J. Vossius de histor. Lat. en een antieken zegelafdruk). Brieven van H. aan O. berusten bij onze Akademie.

⁶⁾ Ibid. f. 230; Amsterdam 13 mars 1638.

⁷⁾ Add. 23719.

⁸⁾ Add. 22953 f. 227 en 229.

⁹⁾ Dec. 1639; ib. f. 241.

¹⁰⁾ Ib. f. 250 sqq.

¹¹⁾ Add. 23102 f. 94.

¹²⁾ *De Latijnsche Brieven van Const. Huygens* (uitgave der Akademie in 1873), pag. 3.

¹³⁾ Add. 23102 f. 106 sq. Zie hierachter Bijlage C. Een fragment van een brief van Huygens aan Heinsius, 7 Nov. 1660, staat in Add. 24212 f. 47.

¹⁴⁾ Zie t. a. p. pag. 15, 16, 34.

Met de zonen van Ericius Puteanus ¹⁾ te Leuven heeft Huygens van 1632 tot '45 gedurig correspondentie wegens vrijgeleide, aanstelling van een hunner tot drossaard enz.; van 1631 tot 1647 ontvangt hij insgelijks uit Leuven en uit Antwerpen brieven en verzen van Diodorus en Simon de Tulden ²⁾; ook deze belgische betrekkingen waren uit de amsterdamsche verzameling bekend ³⁾. In denzelfden tijd, 1645, vraagt Jac. Pilius uit Dordt om een lofvers voor de ontworpen uitgave der gedichten van zijn oom Martinus Pilius ⁴⁾.

Van meer gewigt zijn Huygens' eigen geschrift *à mes Fils*, en de *Préface* voor de Gedenkschriften van Frederik Hendrik ⁵⁾; de londensche exemplaren zijn afkomstig van de amsterdamsche auctie van Voorst (n°. 823), doch uit die der Akademie is door prof. Jorissen voorlang een uitgave bezorgd in zijn bundel *Mémoires de Constantin Huygens* (1873).

Misschien hechten onze geschiedvorschers eenig gewigt aan de uitvoerige berigten van den lijfarts Christ. Rumphius ⁶⁾ over de ziekten der princes van Oranje in 1642 en 1644, uit Utrecht en Buren geschreven.

Van de zonen van Constantijn is niet zooveel voorhanden als men tot aanvulling van het te Leiden aanwezige zou kunnen wenschen. Sedert de nasporingen van den heer Jorissen weten wij, wat in het Woordenboek van van der Aa nog niet juist of volledig is opgegeven, dat Constantijn Jr. in 1628, Christiaan in 1629, Lodewijk in 1631, en Philips in 1633 geboren was. Omtrent elk

¹⁾ Add. 22953 f. 176 sqq.

²⁾ Ib. f. 253—285.

³⁾ T. a. p. pag. 20.

⁴⁾ Add. 22953 f. 145.

⁵⁾ Egerton 1857.

⁶⁾ Add. 22953 f. 207—212. Andere brieven aan H. Add. 22878, en van H. aan een ongenoemde, Add. 11759, bevatten, voor zoover ik weet, niets belangrijks.

van de vier valt te Londen iets te leeren. Het best zal zijn dat wij in hoofdzaak de tijdsorde volgen.

Daar is al dadelijk een kleine latijnsche dialoog get. *Venatio*, door Christiaan ¹⁾ met een nette jongenshand afgeschreven, doch dien men (wat de bewerker van den *Catalogus* niet vermeldt) terugvindt in de *Colloquia* van Erasmus. Daarentegen moet het een der twee jongsten zijn, over wien J. Philemon den 25 Nov. 1646 ²⁾ aan den vader schrijft als »Monsieur vostre fils'', wien hij afzonderlijke lesuren wil geven. Vijf jaren later is het stellig Philips, die bedoeld wordt in een brief van Adr. Bubbenius uit Breda ³⁾; o. a. schrijft hij: »Praecepta vero poeseos, cum Virgilium ac Horatium exponeret, edidicit, et ad versuum compositionem, quamvis infelicitè (non enim ad illos natus videtur) transtulit''. De opvoeding van dezen jongman, die de logica reeds achter den rug had ⁴⁾, was toch nog verre van voltooid; men kan dus bezwaarlijk aan Lodewijk denken, die reeds in December met de gezanten der Staten naar Engeland vertrekken zou.

Van dezen bezit het Museum het eigen handige journal ⁵⁾ in de moedertaal, groot 88 bladen, en loopende van de genoemde maand tot April 1652; den 19^{den} Aug. 1865 werd het aangekocht van den laatsten mannelijken afstammeling der familie, R. C. Huygens de Lowendal. De jeugdige schrijver behoorde tot het gevolg van de heeren Jacob Cats, Schaepe en van de Perre, en hoewel natuurlijk niet in de hooge politiek ingewijd, was hij toch in de gelegenheid om in het Londen van Cromwell het een en ander op te merken. Een paar uittreksels zullen zijn trant genoegzaam doen kennen.

(Fol. 32 recto, Woensdag 24 Jan.)... »Den 24^{en} quam

¹⁾ Chr. Huygens, *Veriae* 12 Septembris (zonder jaar); Add. 22953 f. 114.

²⁾ Ib. f. 144, zonder plaatsaanwijzing.

³⁾ Bredae 30 April. 1651; ib. f. 18.

⁴⁾ Zij behoorde destijds, met de grammatica en rhetorica, tot het programma der »triviale'' scholen, en werd daarom aan de Hoogeschool meestal aan een jeugdigen lector overgelaten, ten behoeve van hen wier voorbereiding tot de akademische oefeningen nog te wenschen overliet.

⁵⁾ Egerton 1997.

»voormiddaghs Mr. Brereton my besoecken, en gingh met
 »hem, Monsr. van Leeuwen en vander hooghe smiddaghs in
 »een taverne eten at the Queens armes in St. Martens¹⁾.
 »Wy hadden 4. goede schotelen etens; en appelen met elk
 »een klein souciertie²⁾ met anijssuycker daertoe voor des-
 »sert. Ses violons quamen haer dienst presenteren, en speel-
 »den ons de gantsche middagh over eenige seer goede stuc-
 »ken van Will. Lawes en Coleman Taylor en oock van haer
 »eygen compositie; Dry van haer hadden Theorbos³⁾, 2.
 »hand violen, en een een bas met 4. snaren." De term
violons omvat dus in die dagen ook wel bespelers van tok-
 kelinstrumenten. Den 5^{en} en 29^{en} Februarij en den 12^{en} Maart
 ontmoet de jonge man den luitvirtuoos Gaultier⁴⁾, een oude
 kennis van zijn vader; en op den laatstgenoemden dag
 tracht hij te vergeefs een bezoek te brengen aan »Dr. Co-
 »lemans een vermaert musikant." Den 27^{en} derzelfde maand
 was er muziek bij Mell; er wordt van een orgelconcert van
 Gibbons, van een bas en twee handviolon gesproken. Dan
 weder speelt Rogers een concert op het clavecimbel, begeleid
 door zijn broeder op de luit, waarbij zich nog een teorbe, een
 bas- en een handviool voegen.

Van anderen aard is de volgende ontmoeting⁵⁾: »Dr. John-
 »son had oock met de heeren [Ambassadeurs] gegeten en reed
 »met my en de Secretaris van Vliet na den gerenommeerden

¹⁾ Waarschijnlijk niet St. Martin's le Grand, maar St. M. in the Fields, sedert Hendrik VIII een kerspel, dat zich toen ongeveer van Covent Garden tot de tegenwoordige Bond Street uitstreckte. Misschien stond het huis daar waar thans Queen Street, Soho loopt.

²⁾ Schoteltje (*sauces*). »Dessertmuisjes" heeft men ten onzent nog heden.

³⁾ Luiten met een tweeden kop voor de bassnaren; zie *Musique etc.*, *préf.* p. CCLXIX en de plaat.

⁴⁾ Vgl. *Musique etc.*, *préf.* p. CCV suiv. Op de woorden van het journaal: »Den 5^{en} ging ick 's morgens by Gaultier en hoorde hem speelen", slaat stellig de brief van G. n°. IV aan den vader (*Musique*; p. CCIX): »J'ay eu cy peu de temps a faire quelque chose devant mons^r vostre fils que cest plustost sa courtoisie que mon bien joué du luth"; waarvan de oorsprong dus in 1652 dient te vallen.

⁵⁾ Fol. 47 v. Maandag den 12 Febr.

»Philosoof *Hobbius* ¹⁾, dewelcke Vranckryck ontseyt sijnde
 »om sijne wonderlijke sustenuen in sijn boeck dat hy *Le-*
 »*viathan* noemt, sich hier wederom was komen retireren.
 »Hy is een man van eer meer als min dan 60 jaren ²⁾ en
 »meestendeel sieckelijk; was evenwel noch op sijn Fransch
 »gekleet, met een broeck met nestelingen en leerssen met
 »witte kanons aen, en een rabat van mode; hadde voorts
 »een lange nachttabbert aen. Hy onthaelde ons vriendelijk
 »en begon dadelijk te spreeken van Broer Christiaens boeckje
 »de *Quadratura Parabolae et Hyperbolae*, dat hem Mr. Bre-
 »reton eenighe dagen te voren gegeven had, en prees het
 »selven uyttermaten en seyde dat hy na alle apparentie een
 »van de grootste Mathematici van onse eeuw soude worden,
 »so hy daerin voortgingh; dat hy al voor eenighe jaren ³⁾
 »Pere Mersenne van hem hadde horen spreeken etc.
 »Hy sprack niet als Engelsch, en als wy hem eens in Latijn
 »wilden interromperen, bad ons dat wy toch weder Engelsch
 »souden spreeken want dat hy het Latijn heel ontwent was."

Van Christiaan-zelven beginnen de brieven, die men te
 Londen bewaart, met 1650: uit den Haag schrijft hij aan
 zijn broeder (zeker Constantijn?), den 8 Febr. naar Genève
 en den 12 Oct. naar Parijs ⁴⁾, meest over familiezaken.

¹⁾ Thomas Hobbes.

²⁾ Geboren in 1588, overleden eerst in 1679.

³⁾ Reider vriend Descartes had reeds in 1646 de hoogste verwachtingen van Christiaan's wiskundig talent.

⁴⁾ Add. 229:3 f. 83 en 85. De daar gemaakte kennissen waren niet allen bijzonder achtenswaardig; althans in de brieven van zekeren de la Platte uit Parijs, van 4, 25 Maart en 15 April 1651 (ibid. f. 162, 164, 166) over hofnieuws enz. geeft deze vriend zich als een luchthartig vrouwenverleider te kennen. Van den neef Maurits Huygens is er een versje van Aug. 1652 (ib. f. 112) »Op het schimpig leven van de Heer je weet wel», beginnende:

Neef van Zeelem 't braeve quantien
 Die sat gisteren avond laet
 Met de lever in sijn hantien.
 Luystert eens naer sijne praet, enz.

De *Leberreime* heeten anders in Duitschland een 'eeuw later te zijn uitgevonden Was het gebruik van ouderen oorprong, of is de bedoeling eenvoudig, dat de jonge man met de hand in de zijde zat?

Uit de fransche hoofdstad hoopt hij chansons te ontvangen, »et ne doute pas que vous n' en fassiez bonne provision »pendant vostre séjour de Paris, mais seulement je crains »quelles seront toutes de la legere sorte, que je sçay estre »plus selon vostre fantaisie". Ook schrijft hij om een paar scheermessen »du Coutelas", en »un petit estuy de bonne »mine, deux choses qu'on ne scauroit trouver icy pour de l'argent", — hetgeen men van de residentie niet zou verwacht hebben.

In 1655 komt hij, naar men gewoonlijk leest, met zijn oudsten broeder voor het eerst naar Parijs, en schrijft toch ¹⁾ den 23 Julij zijne eerste indrukken aan »Monsieur de Zeelhem à la Haye", waarmede dus ditmaal niet Constantijn bedoeld zou zijn; of ging deze eerst in het najaar op reis en was Christiaan met iemand anders vooruit gegaan? De biographen mogen het uitmaken. Aan hetzelfde adres schrijft hij den eersten October ²⁾ over het logies bij Mlle Mouchon; daarna: »Pour ce qui est des airs nouveaux, j'en ay bien, »mais non pas de ceux qu'il vous faut. J'en ay ouy chanter »à cette fille aux *honestes curieux*, dont j'ay escrit à Mon »Père, et je ne manqueray pas à les demander au Baron de »Chamboniere qui en est le maistre ³⁾. Dan gaat hij over tot de gordelstrepen der planeet Jupiter, een grooten kijker van »M. Bullian" (?), en de »microscopes van den Poleiser (*sic*), qui font voir des vermisseeux dans la cresse de lait, dans la farine et dans la chair d'un lievre" — reeds toen een voorspook van het trichinen-onderzoek.

Reeds een half jaar later ⁴⁾ is hij in den Haag terug (of is het ditmaal Constantijn?) en schrijft aan zijn vader, die te Brussel »achter de stallingen van 't huys van Nassau, ten huysse van den Procureur van der Elst" vertoeft, over eenige loopende zaken en familienieuws.

¹⁾ Ibid. f. 87. Zie Bijlage D.

²⁾ Ibid. f. 89.

³⁾ André Champion de Chambonnières, de beroemde klavierspeler van Lodewijk XIV. Vgl. *Musique etc.*, *préf.* p. CLXV.

⁴⁾ 16 May 1656; *ibid.*

Nog is er een brief van Christiaan aan den dantziger astronoom Hevelius ¹⁾, en een aan hem van lady Newcastle ²⁾.

Van meer luchtigen inhoud zijn de brieven uit den Haag ³⁾ van broeder Constantijn aan Lodewijk. In den eersten, van 24 October 1660 naar Parijs ⁴⁾, vraagt hij naar de nieuwste heerenmodes, doch ook naar een boek van Baglioni, *le vite de' pittori*, Roma 1642. Den 16^{en} December, wanneer hij naar Madrid schrijft, doet hij zijn broeder opmerken, dat vader onlangs »1800 livres" voor »den tweehondersten penningh" heeft moeten opbrengen, en behalve de reiskosten voor twee zoons nog de gewone familieuitgaven bestrijden moest; zoodat de ander behoort te bedenken, dat de medegegeven wissel van duizend ducaten enkel »voor de parade" dat hooge bedrag heeft. Dan volgt iets over fransche politiek, de doods-tijding van Mevr. de Wit, geb. van Wouw, en eenige regels over de familie Aerssens. Kort daarop, in een brief naar Parijs van 20 Jan. 1661, is het eenige dat niet plat is, eenig gerucht omtrent het testament der Princesse Royale, en de mededeeling, dat Bisschop tegenwoordig met anderen naar zeker levend model Antony schildert. In latere jaren is deze oudste zoon getrouwd ⁵⁾, en geeft den 20^{en} Julij 1670 aan zijn vader verslag ⁶⁾, hoe hij met zijne vrouw per rijtuig over Gouda, Schoonhoven en Gorkum naar Zuilichem gereisd is, en in welken staat hij de min of meer verwaarloosde heerlijkheid heeft aangetroffen, hetgeen tot aanvulling van Schinkel's berigten ⁷⁾ omtrent die bezitting dienen kan.

¹⁾ 4 Oct. 1660: Add. 24212 f. 45.

²⁾ 1657; Add. 28558.

³⁾ Ibid. f. 94, 96, 98.

⁴⁾ „Nous faisons estat que le jour d'hier ou bien un jour plus tost vous devez estre arrivé à Paris".

⁵⁾ Sedert 1668 met Susanna Rijckaert.

⁶⁾ L. l. f. 100.

⁷⁾ T. a. p. p. 6—16.

In 1685 geeft hij nog inlichting over hofvrouw ¹⁾, en in 1693 ontvangt hij een brief van J. P. van Straten ²⁾.

Het laatste, dat ik volledigheidshalve noemen zal, is het engelsche ridderpatent van den vader, waarvan afschriften onder de nummers Add. Mss. 28937 en Add. Charters 12777 voorkomen.

Arnhem, Sept. 1884.

¹⁾ Add. 24212 f. 71.

²⁾ Egerton 1859.

B I J L A G E A.

UIT EEN BRIEF VAN FREDERIC RIVET AAN CONSTANTIJN HUYGENS
DEN VADER.

(Londres 1 May 1645).... Monsieur Gaultier m'avoit presque mis au desespoir de vous pouvoir procurer le Luth que vous luy avez demandé, comme vous verrez par sa premiere lettre, a cause de sa rareté, et ce n'est que d'avant hier que par un hasard admirable il en a recouvert un; mais de hault pris, et non si hault qu'il pourroit valoir en temps de paix. Cependant pour ne laisser eschapper ceste belle occasion du retour de Messieurs les Ambass^{rs}. qui ne se rencontrera possible de long temps, nous avons trouvé à propos de faire marché, et de payer les trente livres sterlings pour lesquelles on nous l'a laissé, ce que j'ay faict; mais a ceste condition que si ce prix ou le Luth mesme ne vous aggréent, en la renvoyant ici ny gasté ni cassé comme on vous l'envoye, on rendra l'argent que j'ay desboursé, de quoy le vendeur voudroit bien estre adverti au plustost, ne faisant estat de toucher a lad^{te} somme devant ce temps la. Je remets le reste touchant la bonté, la rareté et la valeur a mond^t Sieur Gaultier, qui s'y entend mieux que personne du monde. Et adjousteray seulem^t que dans la mesme caisse que j'ay faict faire exprès pour le transport plus seur et plus commode vous trouverez aussi les 6 parties des Phantasies de Gibbons telles que vous les avez demandées....

Door dezen brief wordt tevens de tijd bepaald van den brief N°. III van Gaultier (zie onze *Musique etc.*, préf. p. CCVIII;

voor den onleesbaren »Monsieur Civait" herstelle men Rivait d. i. Rivet, een zoon van Andreas Rivetus, den hoogleeraar te Leiden en lateren gouverneur van prins Willem II, in Januarij 1651 overleden.

B I J L A G E B.

COUPERUS' BEDELBRIEF MET HET ANTWOORD VAN CONSTANTIJN
HUYGENS.

I.

Post varios casus (gentis clarissima vestrae
Lumina) iam patriam visere coepit amor;
At nisi traiectis undis pelagoque remenso
Non alius dictam nunc petiisse modus.
Ille tam facilis, nostras si navita merces,
Aequi pro naulo carmina consuleret;
Sed quos carminibus doctus non flexit Aryon,
Quae spes est nostra flectere posse lyra?
Hinc est quod vestrum curvato poplite limen
Veni, nam naulum turba molesta petet.
Aequa foret tenuis menti si sortis egestas,
Si qua fides vobis, aurea dona darem;
Hoc quando invidit pridem inclementia coeli,
Quod superest saltem, vota precesque dabo

Vester obsequentissimus
servus
Johannes Couperus
anglus.

II.

Pro lepidio insulsum, magno pro carmine parvum
 Non facit ad gustum, Coupere, credo, tuum;
 Sed magis hoc, *Cape tres uno pro carmine nummos.*
 Numquid acu videor rem tetigisse tibi?
 Hoc scio, quod ternis malles tria carmina nummis
 Vendere, quam tria sex carmina carminibus.

C. Huygens ann. 16.

Het is de vraag, of deze jeugdige navolger van Martialis Constantijn de vader (dus in 1612) dan wel Constantijn de zoon (dus in 1644) geweest is. De »gentis clarissima lumina» waren dan of de een met zijn ouderen broeder Maurits, of de ander met zijn jongeren broeder Christiaan. Beiden waren in staat om het versje te maken.

B I J L A G E C.

NICOLAUS HEINSIUS AD CONSTANTINUM HUGENIUM.

Illustris et Amplissime Vir, Invitus equidem aulae nuper Haganae me subducebam, praesertim post congressum tuum, atque illud prandium, tot luculentae argumentis benevolentiae instructum: sed urgebat valetudo, meque importunum prorsus in modum quietis pristinae ac foci atque nidi admonebat. Supererant quippe nonnulla mihi agenda tecum cum aliis de rebus tum de Elegia Regi Christianissimo inscripta. quanquam enim complura delevisse illic, & in melius mutare sum conatus, Te mihi ad ea praeunte; de paucis tamen quae non praeter exemplum poetarum veterum videbar dixisse, sententiam tuam explorare liquidius certum erat, si fuisses domi eo, qui pridianus abitum meum antecessit, die. Nam de ipso carmine, id nimirum conscriptum a me & praelo typographico tantum non adornatum fuisse ante belli funestissimi exortum, coram, ut fallor, subindicavi. Nunc quo-

que eius procrastinarem editionem, ni amici illa ex aula promissorum iam admonuissent non semel. Obtulit sese interea aliud quid rei, super quod oraculum tuum consulturus adsum. Annus alter agitur, quando iniunctum est mihi ab Ordinibus foederatae Belgicae, ut inscriptionem et versus adderem monumento sepulchrali, quod duci fortissimo Michaeli Rutero publicis impensis excitari haud ignoras. Vitam igitur herois omnem brevi elogio complexus sum: quod tamen coartandum erit, ut locum sibi destinatum decenter occupet. Qua in re decepit me lithotomi asseveratio, qui cum significasset litteris mille & ducentis superesse spatium, nunc quartam partem huic numero demendam esse contendit. Id autem quemadmodum haud arduum factu videtur fore, ita praecipuum negotii exhibetur ab Epigrammate, quod alterum monumenti latus occupabit: esse enim tribus distichis truncandum idem lithotomus praescribit. Porro cum incertus haeream, duone postrema disticha cum octavo inde demi oporteat, an alia satius sit expungere, Epigramma ipsum ecce tibi sisto, quo censurâ id tuâ non digneris tantum, verum etiam ne grave sit indicare, quos potissimum versus tollendos arbitreris. Poema, quo vitam tuam posteris traditam relinquere statuebas nuper, iam ad finem perductum esse auguror & confido. Vale, vir magne, et me in tuis, quo nomine plurimum triumpho, numerare perge.

Nobilissimo Zeelhemio salutem plurimam meis
verbis dici cupio, ni molestum est.

Zulichemiano nomini devotissimus
Nicolaus Heinsius.

Vianis ad Leccam

CICIOCLXXIX a. d. $\frac{XVII}{XXVIII}$ Febr.

Het gedicht dat daarbij ligt, stemt geheel overeen met den text bij Schotel, door den heer Boot aangehaald (De Latijnsche brieven van Constantijn Huygens, p. 16). Het antwoord van Huygens d.d. 11 Maart staat achter het laatstgenoemde berigt, p. 34.

B I J L A G E D.

DE EERSTE REISINDRUKKEN VAN CHRISTIAAN HUYGENS
TE PARIJS.*À Monsieur de Zeelhem à la Haye.*

À Paris le 23 Jul. 1655. — Mons. mon Frere, Il y a 9 jours que nous sommes dans cette ville, lequel temps si vous scaviez comment nous l'avons employé, je m' assure que Gargantua au près de nous vous sembleroit n'avoir esté qu'un paresseux. Je ne vous feray point le recit de ce que nous avons veu de beau et de magnifique dans ce nouveau monde, par ce que ce ne seroit rien de nouveau pour vous. Ce qui m' a semblé le plus agréable à voir c'est le jardin de Bagnolet que nous vismes hier en revenant du Bois de Vincennes; je ne scay si vous y avez esté. Nostre conseiller ordinaire est M. Tassin ¹⁾, qui nous vient trouver reglement tous les matins. Je le trouve fort grand hableur, et fort colere, enfin tout a fait comme vous me l'aviez depeint, jusqu'au ton mesme de sa voix, que je croy pouvoir mettre en nottes de musique. Je n'ay point encore esté trouver les gens de lettres ny de musique, et ne fais que courir les rues avecq les 2 autres mes compagnons. Nous avons esté ensemble chez l'ambass^r Boreel, qui tient fort sa gravité. Après chez M. Bracet, et vismes aussi Mademoiselle sa fille la quelle j'ay trouvé fort scavante de tout ce qui se passe en Hollande jusqu' aux moindres choses; au reste un peu moins belle que par le passé, et ce nonobstant de tresbonne humeur, comme tousjours. Nous n'avons esté au Cours ²⁾ qu'une fois, et une fois à la Comédie ³⁾ qui n'est guere plus belle que n'estoit celle de

¹⁾ Vgl. *Musiciens etc., préf.* p. CCLIX.

²⁾ De *Cours-la-Reine* langs de Seine, in 1610 door Maria de Medicis aangelegd, thans *Quai de la Conférence*.

³⁾ De troep van Molière was toen niet te Parijs.

son Altesse à la Haye, et l'on donne un escu par teste. Tout est cher icy, mais principalement je prevoy que nous allons faire belle despence en fiaques. Je suis logé seul dans une chambre tapisee pour la plus grande partie, il y a un grenier dessus, d'où les rats et les souris viennent souvent me tenir compagnie. Outre cela les punaises me maltraittent la nuit, de sorte que j'en porte les marques sur les mains et le front. Peut estre ne voudriez vous point estre en ma place. Je suis, etc.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} OCTOBER 1884.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, BRILL, DIRKS, BEETS, SIX, NABER, BORRET, HOEKSTRA, KEEN, VAN DER WIJCK, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, ACQUOY, HABETS, BELLAER SPRUYT, PLEIJTE, WIJNNE, VERDAM, DE LOUTER EN BOOT, secretaris.

Na voorlezing van het proces-verbaal spreekt de heer Habets over romeinsche voorwerpen, deels in 1880 te Gronsveld in Limburg, deels twee jaren later te St. Odiliënberg bij Roermond gevonden. Onder de eerstgenoemden is een bronzen saterkopje, dat tot bewaring van welriekende olie of balsem schijnt gediend te hebben, merkwaardig om de behandeling van het haar. Spreker meent dat de kop met bladeren en trossen van hop is getooid. Twee platen van een offersteen met vrij onduidelijke figuren zijn afkomstig uit de andere vondst. De heer Habets meent daarin eene voorstelling van Minerva en van Apollo te herkennen.

De bijdrage met drie teekeningen wordt afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Nadat de heer Dirks N°. XLII en XLIII van zijn Penningkundig repertorium en de heer Beets namens de Utrechtsche zendingvereeniging een Noefoorsch geschrift van den heer J. L. van Hasselt voor de boekerij heeft aangeboden, wordt de vergadering gesloten.

OVER ROMEINSCHE VOORWERPEN

IN EENE

BEGRAAFPLAATS TE GRONSVELD GEVONDEN EN OVER EENE ROMEINSCHE *ARA* TE ODILIËNBERG BIJ ROERMOND.

MEDEDEELINGEN VAN

J. H A B E T S.

Ik veroorloof mij, in aansluiting aan mijne vroegere mededeelingen, eene bijdrage te leveren tot de studie der Romeinsche oudheden hier te lande; het zijn korte opmerkingen omtrent voorwerpen nog niet lang geleden in Limburg ontdekt: namelijk over een bronzen doosje in den vorm van een saterhoofd bij een aantal aardewerk te Gronsveld gevonden en over eene *ara* met twee beelden uit het Romeinsch godendom versierd.

Intusschen kan ik hier de opmerking niet onderdrukken, dat in onze Limburgsche provincie de ontdekkingen op het gebied der Romeinsche oudheidkunde zeer talrijk zijn. Er gaat geen jaar voorbij of er vallen nieuwe vondsten te beschrijven, terwijl die uit het Germaansch en Frankisch tijdvak tot de zeldzaamheden blijven behooren. En toch is het buiten allen twijfel dat onze voorouders tot den Germaanschen en niet tot den Romeinschen stam behoord hebben. De oorzaak van dit verschijnsel ligt, dunkt mij, in de omstandigheid, dat de Romeinsche beschaving zich alhier voor goed heeft ingeburgerd en diepe wortels heeft geschoten. Zoo waar is dit, dat men niet alleen gedurende de Romeinsche overheersching een aanzien-

lijk getal voorwerpen aantreft, die voorzeker door barbaarsche handen, maar naar Romeinsche modellen en voorstellingen vervaardigd zijn, maar ook dat later, toen de Romeinen verdwenen waren, het werk der barbaren zijn Romeinsch karakter niet heeft verzaakt.

Eene bevestiging van dien toestand vinden wij in de voorwerpen die wij gaan bespreken. In het beeldwerk, op den steen te Odiliënberg gevonden, zien wij de Romeinsche typen in barbaarsche vormen, terwijl wij in het Saterkopje van Gronsveld een echt Romeinsch werk, uit een tijdperk, waarin de kunst eene hooge vlucht had genomen, ontmoeten. Over dit laatste zullen wij in de eerste plaats spreken.

De bronzen Saterkop, die op plaat I wordt afgebeeld, werd te Gronsveld gevonden, een dorp in de nabijheid der Maas en op een afstand van een uur der stad Maastricht gelegen. Deze gemeente was sedert de eerste middeleeuwen eene vrije rijksheerlijkheid en later een graafschap, hetwelk tot den Westphaalschen Kreits behoorde. Het stond in geenerlei betrekking met de Nederlanden. De Heeren van Gronsveld bezaten eene eigen, onafhankelijke jurisdictie, genoten het recht van munt te slaan, tollèn te heffen en reglementen voor hunne onderdanen uit te schrijven.

De Walen noemen deze gemeente *Groules*; want men wete, dat in de nabijheid van Maastricht de meeste dorpen eene dubbele benaming hebben, eene Romaansche namelijk en eene Dietsche. In de oudste charters, die wij over Gronsveld bezitten, zoo als die uit de jaren 1063, 1103, 1135, 1277 enz. komt bij voorkeur de Romaansche lezing *Grueles*, *Grules* en *Groules* voor ¹⁾. Wellicht dagteekent deze benaming uit den tijd der Romeinen, die zoowel als de Franschen en de tegenwoordige Italianen, als groote bedervers onzer Dietsche plaatsnamen doorgaan.

Zeker is het, dat zich de Romeinen in deze plaats duurzaam gevestigd hebben en er verscheidene villa's voor het akkerbedrijf en het landleven hebben aangelegd. Een dezer

¹⁾ Zie Publ. etc. du Limb. XII p. 3.

landgoederen heeft gelegen ter plaatse genoemd de *Veldhof*, achter den tuin van den Heer van der Boorn, hoofd der school te Gronsveld, ongeveer honderd passen ten noordwesten van het kasteel der oude graven; een ander lag dicht bij de Maas, juist tegenover het kasteel van Caestert ter plaatse genaamd het Prieel; beiden werden door ons indertijd onderzocht. Er bevonden zich een aantal fragmenten van Romeinsche daktegels en gebakken vaatwerk, alsook sporen van gemetselde fondeeringen ¹⁾. Ook het kasteel Caestert, dat aan den overkant der Maas, op de blanke steenrots van den St. Pietersberg, tusschen frissche waranden prijkt, gaat voor eene romeinsche stichting door. Prins Charles de Ligne verhaalt zelfs in een zijner werken, dat Caestert een Romeinsche wachtpost tot dekking der scheepvaart op de Maas zou geweest zijn ²⁾. Op welken grond deze uiting van den *prince littérateur* steunt, weten wij niet; hij was overigens in onze provincie geen vreemdeling, vertoefde er dikwijls en bezat er twee kasteelen, twee graafschappen en een aantal pachthoeven. Misschien heeft hem de naam Caestert, die van het latijnsche *Castra* afgeleid wordt, op dit denkbeeld gebracht.

Waar huizen liggen moet noodzakelijk ook een weg bestaan, die deze huizen met andere nederzettingen verbindt. Wij kunnen zulk een weg te Gronsveld niet met zekerheid aanwijzen, maar wij vermoeden dat hij zijn oorsprong heeft genomen van de Romeinsche brug te Maastricht en dat hij, den rechter Maas-oever volgend, over Gronsveld en Eysden liep, en in deze laatste plaats, waar Romeinsche gebouwen zijn gevonden, zich in twee takken heeft gesplitst. Een tak nam de richting langs de Romeinsche vestigingen van Mesch en 's Gravenvoeren en van daar over Membach naar den Rijn. Ernst in zijne *Histoire du Limbourg* noemt dezen weg *la chaussée de Charlemayne* ³⁾.

¹⁾ Publ. etc. du Limb. II, 249—250.

²⁾ Oeuvres choisies du Prince de Ligne p. 41.

³⁾ Ernst, *Histoire du Limb.* I p. 217. Zie ook Del Vaux, *La découverte romaine du Steenbosch à Fouron-le-Comte*, Liège 1851.

De andere tak vervolgde den rechter Maasoever naar de Romeinsche nederzettingen van Herstal en Jupille. Dezen laatsten weg zullen de twee broeders van Keizer Lotharius I gevolgd zijn, toen zij zich in 870 in *procuspide super fluvium Mosam haud procul ab Heristallo* vereenigden om er een tractaat te sluiten. Een dezer, Lodewijk, koning van Duitschland, kwam van Meerssen bij Maastricht en de ander, Karel de Kale, van Herstal ¹⁾. De plaats waar de vorsten te zamen kwamen schijnt het puntvormig gedeelte van het dorp Eysden te zijn, waar nu het kasteel der graven van Geloës ligt en waar meermalen bouwstoffen uit het Romeensch tijdperk gevonden werden ²⁾.

Tot nu toe waren te Gronsveld dus wel grondslagen van huizen, maar geen graftomben gevonden. En toch waar menschen lang samen wonen en samen leven, moeten noodzakelijk sterfgevallen plaats hebben. In Januari 1880 ontdekte men dan ook, bij het nivelleeren eener hoogte, in de weide van het kasteel der oude graven van Gronsveld, tusschen dit gebouw en de kerk, een rijk gemeubeld graf, waarvan wij hier de beschrijving geven. De voorwerpen bevonden zich ongeveer anderhalven meter onder den grond; de plek was kenbaar aan een zwarten kring rondom de voorwerpen en bestaande in overblijfsels van asch en houtskool. Men weet dat de Romeinen, na hunne dooden op een houtstapel verbrand te hebben, de overblijvende beentjes verzamelden, die van vreemde bestanddeelen zuiverden en in eene grafurne plaatsten, die tegelijk met alles wat bij de begraving van het lijk gediend had, werd ter aarde besteld.

In den regel werden de urnen en het overig meubelwerk des grafs op of naast het *ustrinum*, op den platten grond geplaatst en dan met aarde bedekt, zoo dat er eene ronde heuvel ontstond, die naar gelang der devotie van de overgeblevenen laag of hoog werd aangelegd. Ons zijn Ro-

¹⁾ *Miraëus* Op. dipl. I.

²⁾ *Publ. etc. du Limb. II. p. 250—253*

meinsche grafheuvels bekend, zoo als die van Coninxheim, Herderen en Scharne, die wel vijf tot tien meter boven den grond verheven zijn en waaraan duizende korven grond werden besteed; wij kennen anderen, waarvan de top niet meer dan een of twee meter hoog is, en die enkel op korten afstand zichtbaar zijn. Deze laatste zijn verreweg de talrijkste.

Dat zich het door ons bedoelde graf te Gronsveld diep onder de aarde bevindt is enkel aan de ligging van het terrein toe te schrijven. Oorspronkelijk zal het grafmeubileer wel, gelijk elders, op den beganen grond gestaan hebben; maar dewijl de grafheuvel zich langs eene kleine helling bevond zal hij door het telkens herhaalde getrappel van het vee — want wij herhalen het, onze begraafplaats is eene weide — met nieuwe aarde bedekt zijn geworden en zoo steeds dieper en dieper onder den grond zijn geraakt.

De voorwerpen die in dit graf werden teruggevonden zijn:

Aardewerk. 1. Een schoteltje van roodachtig grof aardewerk met breeden rand, als die van een hoed. Doorsnede 0.17, hoogte 0.03.

2. Plateel of melkkom met boord van witte aarde. Naast het tuitje een potmerk, dat wij MARTIALIS lezen. Dit merk werd ook gevonden te Londen, Meintz, Luxemburg, Renaix, Bavay, Nijmegen en Utrecht ¹⁾. Wel een bewijs dat de handelsartikelen dezer firma allerwege getrokken waren.

3. Eene kleine grafurne met beenderen, hoog 0 10.

4. Ooren en hals eener amphora van witte pijpaarde.

5. Eene eenoorige kruik van pijpaarde, hoog 0.27.

6. Lampje van pijpaarde van den gewonen vorm.

7. Een aantal fragmenten eener groote urne, van kruiken, fijner vaatwerk en zalfpotjes.

Samisch aardewerk. 1. Vier kleine drinknapjes, waarvan er twee zijn voorzien van onleesbare merken.

2. Drie bekertjes, waaronder een met het potmerk PA-

¹⁾ Scheurmans, Sigles figulins p. 167.

TILIVS, op den bodem gedrukt. Dit merk bevindt zich niet in het woordenboek van Schuermans en is mij ook niet van elders bekend.

3. Bekertje met het merk PAT. . . .

4. Grootte, platte schotel, doorsnede 0.28, hoog 0.05, met een potmerk dat wij PATRITIA meenen te moeten te lezen en dat misschien eene verkorting is van het merk PATRITIANVSE, hetwelk te Voorburg werd gevonden.

5. Een bekertje met een onleesbaar merk.

Voorwerpen van metaal: 1. Twee grootte nagels van ijzer. Dit soort nagels in de graftomben aanwezig is afkomstig van den brandstapel. De hoop takkebosschen, waarop het lijk ter verbranding geplaatst werd was soms zoo hoog, dat er voorzorg moest genomen worden, opdat de stapel onder de werking der vlammen niet omkantelde. Ten einde dit te verhoeden werden de mutsaards door in den grond bevestigde palen bijeengehouden; en deze werden op hunne beurt door houten dwarsliggers bij middel van zware nagels vereenigd. In den regel vindt men van zulke nagels er niet meer dan vier. De kleine nagels, die ook in Romeinsche begraafplaatsen voorkomen, zijn afkomstig van de kisten, in welke de grafurnen en andere voorwerpen geplaatst werden.

2. Verder trof men er koperen platen aan, die van eene buis schenen afkomstig te zijn.

3. Eindelijk vond men er een bronzen doosje, waarop wij de aandacht der leden dezer vergadering, als op een zeer merkwaardig voorwerp, willen vestigen. Dit doosje is hoog 0.07 en heeft den vorm van een menschenhoofd van het Negerras, met kleine, stompe neus, dikke lippen en kroesachtig haar.

Deze haardos is zeer eigenaardig. Aanvankelijk waren wij niet ongenegen in de lokjes van dit hoofd de erwtvormige vruchten van den *corymbus* of eiloo frank te zien, een der kentekenen van Bacchus, die daarom ook *corymbifer* genoemd wordt; doch de hier aanwezige zijn geene ronde, maar langwerpige trosvormige knopjes, niet ongelijk aan trosjes vrouwelijke hop, waarover een hoprank met bladen sierlijk is gelegd. Ware het niet oud dan zou men ons

beeldje als het zinnebeeld onzer moderne bierhuizen en brouwerijen kunnen beschouwen.

In allen geval behoort het kopje tot de voorstellingen uit de mythe van Bacchus; het is de god des wijns evenwel niet, want deze wordt baardeloos en met een rond gelaat afgeschilderd; Winckelmann zegt zelfs, dat deze iets van de trekken der vrouw en van den man te gelijk heeft ¹⁾; maar het is iemand uit zijn gevolg. De groote knevel, die onder de kleine, platte mopneus groeit en langs den mond afdaalt, de dunne bakkebaard, het frisch jeugdige maar eenigszins domme gezicht verwijzen ons naar den Sater, een der halfgoden die men steeds in het gevolg van Bacchus aantreft en wiens hoofd doorgaans met vruchten en bladeren versierd is. »Das männliche Ideal — zegt Winckelmann ²⁾ — hat seine verschiedenen Stufen, und fängt an bey den jungen Satyrs oder Faunen, als niedrigen Begriffen von Göttern. Die schönsten Statuen der Faunen zeigen uns ein Bild reifer schöner Jugend, in vollkommener Proportion, und es unterscheidet sich ihre Jugend von jungen Helden durch ein gemeines Profil, oder durch eine etwas gesenkte Nase, so dasz man sie daher *Simi* nennen könnte, wie nicht weniger durch eine gewisse Unschuld und Einfalt, die mit einer besonderen Gratie verbunden war. Dieses war der gemeine Begriff der Griechen von diesen Gottheiten". Dit is ook het beeld onder hetwelk zich de latere Romein den Sater voorstelde.

De kleine bokkenhoorns, die deze halfgod gewoonlijk op het voorhoofd draagt, zijn bij het Gronsvelder hoofdje in de kleine ringetjes te erkennen, aan welke het hengseltje bevestigd is. Boven op den kruin van het beeld bevindt zich eene opening, die door een rond dekseltje gesloten wordt.

Montfaucon in zijn werk getiteld: *L'antiquité expliquée* (Deel II pl. CLXXVIII) deelt ons afbeeldingen mede van Saters en Boschgoden. die gelijk de onze met knevel en bakkebaard getooid zijn en bladen en vruchten in het kroeshaar dragen; enkele hebben korte horens op het voorhoofd. Ook treffen wij bij dien schrijver teekeningen van kopjes en

¹⁾ Winck. Werke herausg. von H. Meijer und J. Schulze. VII. S. 85.

²⁾ Aldaar IV. S. 75.

borstbeelden, die als vaatwerk en lampjes hebben gediend. Zoo vinden wij eene bronzen buste van Bacchus met eilooft gekroond, die als schenkkant gebruikt werd (Deel II pl. LVII), een mannenhoofd en twee vrouwenhoofden met hingseltjes en dekseltjes op den schedel, die door dien schrijver als zalfpotjes worden beschouwd, en eindelijk zijn aldaar onder de keukengereedschappen (Deel III pl. LXXV) menschenhoofden afgebeeld, die wat den vorm betreft veel opdat van onzen Sater gelijken.

Lampen van brons en *terra cotta* in den vorm van menschenhoofden zijn alomt verspreid; meestal dient in zulk geval de mond om het licht te dragen, het lemmet brandt dan op de tong en op den schedel bevindt zich de opening, waardoor de olie in de holte van het hoofd wordt gegoten. Zoo zagen wij bij Montfaucon (Deel V pl. CXLII) een kopje, dat tot lamp diende en bijzonder op het Saterkje van Gronsveld geleek, met denzelfden platten neus, denzelfden bakkebaard, maar zonder kroeshaar en zonder knevel. Voorbeelden van lampen, die Bacchushoofden verbeelden, ontbreken evenmin; wij vonden verscheiden exemplaren bij Montfaucon (Deel V, pl. CLXXVII en CLXXVIII) met eilooftersjes omwonden en voorzien van oortjes om aan te vatten of hingseltjes om te hangen; maar geen enkel exemplaar mochten wij ontmoeten, waar het haar van het hoofd verbeeld was door hopkwastjes en versierd met hopbladeren. In dit opzicht is dus de vondst van Gronsveld, ook op kunstgebied merkwaaardig; zoo dat er tusschen de vele voorwerpen van alledaagschen aard hier iets nieuws, wij gelooven zelfs iets eenigs in zijn soort, ontdekt is.

Maar op welke wijze kwam ons sierlijk vaasje in dat graf, te midden van verbrande beenderen, urnen, schotels, kruiken en napjes te recht? Met andere woorden, welk is zijne bestemming geweest?

Het antwoord op deze vraag ligt voor de hand. Ons Saterhoofdje behoort tot dat soort van gereedschappen, die men met den naam van balsemvaasjes, zalfbusjes, *vasa unguentaria*, bestempelt en die bij de begrafenisplechtigheden veel in gebruik waren. Plinius (*Hist. nat.* XXXVI, 12) ver-

haalt dat de fijne specerijen bij voorkeur in vazen van albast werden bewaard, omdat ze daarin niet aan bederf waren blootgesteld. Maar regel was dit niet; de Romeinen gebruikten ook specerijhouders van glas, aardewerk, zilver, tin en brons, die even goede diensten schijnen gedaan te hebben als die van albast. In de begraafplaatsen zijn dergelijke niet zelden aanwezig.

De zalven, balsems, pomaden en oliën; die, gelijk bij ons, ook toen algemeen waren, werden volgens den smaak van den koper gekozen. Meest in gebruik waren de volgende specerijen, die men bij Plinius en andere klassieke schrijvers vermeld vindt: het *rhodinum*, een vloeierende olie uit rozenknoppen vervaardigd, het *lirinum* uit leliebladeren gemaakt, het *cyprinum* uit de bloem van de cypres getrokken, het *baccarinum* uit het vocht der tuinklokjes gemaakt, het *myrrhinum* uit het bittere welriekende sap van den myrrhestruik getrokken, het *amaracinum* of olie uit de marjolein, het *nardinum* of lavendelolie, het *oemanthinum* getrokken uit de bloemen van den wijnstok, en verder oliën vervaardigd uit iris, narcissen, thym, menthe enz.

Het gebruik van zulke oliën en zalven had voornamelijk plaats bij het baden en bij de lijkplechtigheden. Over de zalvingen die in de baden werden aangewend zullen wij niet spreken, het valt buiten ons bestek; over die der lijken hier een enkel woord. Het gebruik van lijken te zalven was bij de oude volkeren algemeen. Zij die hunne dooden verbrandden gaven voor, dat dit de incineratie bevorderde; zij die begroeven, zagen in dit gebruik een middel om het stoffelijk overschot zoo lang mogelijk tegen bederf te bewaren. De personen, die bij de Romeinen met het zalven der lijken belast waren, werden zooals men weet, *pollinctores* of *unctores* genoemd; ze waren de medehelpers der *libitinarii* of doodgravers,

Nadat de plechtigheid der lijkverbranding was afgelopen, werden de gereedschappen, die bij het lijkmaal, bij de zalving en de verbranding gediend hadden, rondom de lijkurne geplaatst en met aarde bedekt. Welnu, 't zijn deze gereedschappen, die na vele eeuwen onder den grond vertoefd te hebben, van tijd tot tijd worden teruggevonden.

Dit weinige dunkt ons is voldoende, om rekenschap van de aanwezigheid van ons Saterhoofdje in het graf der Kasteelsweide te Gronsveld te geven. Wellicht heeft het deel gemaakt van de toilettafel eener deftige matrone en werd het, na haar gediend te hebben in het leven, met haar lijk naar het graf gedragen en begraven.

Later ¹⁾ werd ik door onzen geachten secretaris, den heer Boot, opmerkzaam gemaakt op de omstandigheid, dat de oude Romeinsche schrijvers van de hop als plant maar zelden gewagen, en over het gebruik daarvan in het bier geheel en al zwijgen. Deze omstandigheid, meende hij, was een bezwaar tegen de hypothese, die wij geuit hebben, om in het hoofdhaar van den Gronsveldschen Sater hopbladen en hopbloesems te zien.

Deze bemerking, waarvoor wij den heer Boot hartelijk dank zeggen omdat zij getuigt van zijne groote belangstelling in het behandelde onderwerp, is zeer gewichtig en dient door ons nader besproken te worden. Wij hebben het beeldje dan nogmaals ter hand genomen en goed onderzocht. De voorstelling, hoe sierlijk en kunstig ook behandeld, geeft ons geen recht om met volle zekerheid de overtuiging uit te spreken, dat de vervaardiger hop heeft gebruikt voor de versieringen van het hoofd, maar zij sluit de waarschijnlijkheid van dit gevoelen evenwel niet uit.

Wel is het bevreemdend dat wij hier bellen van hop, die onze lezers aan bierbrouwerijen herinneren, willen terugvinden op een monumentje uit het begin onzer christelijke tijdrekening, toen, volgens de ganghebbende zienswijze, hop en bier bij de volken genoegzaam onbekend waren. Maar het gebeurt meermalen dat men dingen als onbekend beschouwt en uitvindingen voor nieuw uitgeeft, die reeds vóór eeuwen bekend waren; zij zijn slechts bij het veranderen der tijden uit de mode geraakt of in onbruik gekomen, en werden later door vernuftige lieden op nieuw ontdekt of in zwang gebracht. Zulke bevindingen zijn op het gebied der Ar-

¹⁾ Hetgeen volgt tot op bl. 88 is door den spreker aan zijne mededeeling vóór het afdrukken toegevoegd.

cheologie niet zeldzaam. Zoo herinneren wij ons dat vóór eenige jaren in eene Nederlandsche illustratie, als eene nieuwe uitvinding, de paardenschoen aanprezen werd, die reeds bij de oude Romeinen als hoefijzer diende. Zoo werd onlangs in Frankrijk een patent verleend voor de uitvinding van een soort verzekeringsspel (*épingle de sureté*), die niets anders is dan de gewone fibula der Romeinen; zoo werd in de vorige eeuw de kunst ontdekt om het kristalglas met loodzuur te bereiden, eene uitvinding die reeds bij de oude Romeinen bekend was ¹⁾. Wij zelven ontdekten te Meerssen tusschen de overblijfsels eener Romeinsche villa een Samische potscherf, versierd met de *diclytera spectabilis*, eene bloem die in 1810 uit China voor 't eerst, zoo men voorgaf, als gedroogde plant en in 1850 als levend gewas in Europa werd ingevoerd ²⁾. Iets dergelijks kan ook het geval zijn met onze moderne zienswijze over het gebruik der hop bij de ouden. Uit hetgeen hier volgt zal blijken, dat de hop als plant, bij de oude Romeinen bekend was en dat het gebruik van hop in het bier bij onze voorouders, de oude Germanen, niet onwaarschijnlijk is.

De hop, eene ruwharige slingerplant met drielobbige bladen, behoort in ons vaderland te huis en wast daar tusschen kreupelhout en heggen in het wild. De jeugdige hopscheuten, uit den wortelstok spruitende, eet men in het voorjaar als groente. Zulks gebeurde ook in Italië ten tijde van Plinius, die in zijne *Historia naturalis* (XXI, 50, 1) verhaalt, dat de *lupus salictarius* — een woord waarmede hij, volgens de beste uitleggers, de hop aanduidt — gebruikt werd als spijs, maar nog meer als *oblectamentum* of lekkernij ³⁾. Men onderscheidt de hop in mannelijke en vrouwelijke bloesems; die van het mannelijk geslacht vormt eene vijfbladige bloem, terwijl de vrouwelijke uit bellen bestaat

¹⁾ Bulletin des Comm. royales d'art et d'archéol. de Belgique VIII, p. 279 en XX, p. 161.

²⁾ Publ. etc. du Limb. VIII, p. 417.

³⁾ Het woordenboek van Forcellini bemerkt op het woord *salictarius lupus* dat de hop nog heden in Italië den naam van *lupulo* draagt.

van schubben, die om eene spil bij elkander geplaatst zijn. 't Zijn nu juist deze vrouwelijke bloemen, die wij als haar op het hoofd van ons Satertje meenen te ontdekken. En juist zijn het ook deze, die uitsluitend voor de bereiding van het bier worden aangewend. De hopbloemen, op het hoofd van ons beeldje, zijn langwerpige bellen, van ongelijke grootte, waarop gestreepte en kepervormige lijntjes, met de vijf zijn ingegrift ten einde schubbetjes voor te stellen. Ook de bladen van den sierlijken krans, die om het hoofd is geslingerd, zijn drielobbig en spits uiteenlopend gelijk hopbladen; de tak zelve gelijkt ook meer op een hoprank dan op een wingerdrank. Het eenige wat ons vreemd voorkomt, zijn een paar krulletjes op den tak, die wij op den wingerd, maar naar ons beste weten niet op den hoprank vinden; dit kan evenwel eene fantasie van den vervaardiger zijn. In één woord er bestaat geen ernstig bezwaar om daarin voorstellingen van hop te vinden.

Is dit zoo, dan rijst van zelf de vraag voor den geest, die ons de heer Boot stelde, of namelijk onze voorouders uit het Romeinsch tijdperk gehopt bier gekend hebben?

Van de oude Romeinen kon hier geen sprake zijn, men weet dat zij meestal wijn dronken en zich op het vervaardigen van bier niet toeleghden. Onze voorouders evenwel, de Germanen, waren bierproevers. Tacitus verhaalt dit in eene veelbesproken zinsnede der *Germania*, waar hij zegt: *Potui humor ex hordeo aut frumento, in quandam similitudinem vini corruptus*, tot drank strekt den Germanen een vocht uit gerst of koren, eenigszins naar wijn gelijkende overgehaald. (Germ. 23.) Zij kenden dus bier uit gerst of koren gebrouwen; maar werd dat bier gehopt, om er een aangename smaak aan te geven en het voor bederf te bewaren? Dat blijkt niet uit de aangehaalde woorden van Tacitus, maar wordt door dezen ook niet tegengesproken ¹⁾. Overigens kan men uit het stilzwijgen der classieke schrijvers niet afleiden,

¹⁾ Volgens Van Alkemade en Van der Schelling (Nederlandsche dischplechtigheden I blz. 18) zijn er schrijvers, die afleiden uit eene zinsnede

dat toen deze of gene nuttige plant onbekend was of niet gebruikt werd; zij hebben immers in hunne werken enkel die gewassen opgenoemd, welke hunne opmerkzaamheid verdienden. Een systematische lijst der nuttige planten uit het classisch tijdperk is niet tot ons gekomen, en over de gebruiken der barbaarsche volken hebben zij ons maar weinig medegedeeld. Zoo vindt zich Beckman, een schrijver, die overigens den oorsprong van het gehopt bier in een later tijdperk stelt, wegens deze beweeggronden genoodzaakt te bekennen, dat het gebruik van hop, als surrogaat in het bier, zeer goed bij de noordelijke volken kon bekend zijn, zonder dat de Romeinsche schrijvers daar iets van wisten ¹⁾. Inderdaad, men kan haast niet anders denken of de oude Germanen moeten gehopt bier hebben gekend; want ongehopt bier houdt zich in den regel maar een korten tijd en wordt dan zuur. Zij zullen, gelijk ook later gebruikelijk was, die biersoorten, welke versch gedronken werden, ongehopt hebben gelaten en de hop bij voorkeur hebben gebruikt voor bieren, die ze oud lieten worden en als voorraad wilden bewaren. Wat er ook van zij, ééne zaak staat vast, dat men namelijk in de middeleeuwen te gelijk èn moutbier èn gehopt bier gebruikte ²⁾. Van hop wordt reeds ten tijde der Pippynen gesproken als van eene bekende en alom verspreide cultuur. Het middeleeuwsch woordenboek van Du Cange geeft daarover voldoende bescheid; men vindt bij dieu schrijver een uittreksel uit een charter van koning Pippyn, waarin gesproken wordt van *humlonaria*, 't geen ongetwijfeld hoptuinen of hopkwekerijen beteekent. In 822 ontsloeg Ade-

van Diodorus Siculus, dat Bacchus voor uitvinder gehouden is van het bier, en dat de oude Denen en andere Noordsche volken meede vervaardigden uit honig, hop en water.

¹⁾ Johann Beckman. Beiträge zur Geschichte der Erfindungen. Leipsich 1800, V. S. 211.

²⁾ Acker Stratingh, aangehaald bij Sloet van de Beele „Van Als” blz. 349, beweert dat het bier, vóór het gebruik der hop, met eikenbast aanzet en voor het bederf bewaard werd.

lard, abt van Corbey, de molenaars van zijn stift van den arbeid der hopenbouw en van dien der brouwerij. In latere charters komt de hop als brouwingrediënt nog meermalen voor, maar werd eerst in de XIV^{de} eeuw algemeen bekend.

In de Nederlandsche brouwerijen — zegt Beckman (t. a. p. blz. 222) — schijnt de hop eerst in het begin der XIV^{de} eeuw zekeren opgang gemaakt te hebben; want in dien tijd hoorde men klagen, dat de nieuwe manier om met hop te brouwen, het gebruik der gruit (mout), en bijgevolg ook de opbrengst van het gruitgeld, deed verminderen. Jan van Arkel, bisschop van Utrecht, klaagde bij Keizer Karel IV er over dat sedert 30 of 40 jaren eene nieuwe manier van brouwen in zijn bisdom was ingevoerd, waardoor zijne inkomsten uit de gruitgelden zeer verminderden. Het volk — zegt hij — mengt nu onder het bier een zeker kruid, dat men *humulus* of *hoppa* noemt. De Keizer veroorloofde hem diensvolgens in 1364 om van elk vat gehopt bier eene belasting te heffen. Dit recht werd door paus Gregorius XI goedgekeurd ¹⁾.

Dat omtrent dit tijdstip het gebruik van gehopt bier, ook in Limburg en meer bepaald te Maastricht, begon in aanzien te komen leert ons de volgende aantekening, die ons door Mr. G. D. Franquinet, district-schoolopziener alhier, verstrekt werd en waarvan wij hier een dankbaar gebruik maken. Zij luidt als volgt: »In een cynsboek der kerk van O. L. Vrouw te Maastricht, van het jaar 1377, door mij uitgegeven, komt de uitdrukking *brassator hoppae* meermalen voor ²⁾. Ik vind onder anderen, op bladz. 238, onder het opschrift: *Supra lapideam viam* (Steenstraat is de oude naam der bedoelde straat) den volgenden cijns vermeld: Item Lambertus de Winkelheim *brassator hoppe* et Elisabeth filia Ballonis de Fleytingis ejus amasia ij s. ij capones census fundi de domo, in qua moratur. Op de Muntstraat (*supra monetam*) woonde ook een hoppebrouwer, die voor zijn huis

¹⁾ Matthei *Analecta veteris aevi* III, p. 260.

²⁾ Oorkonden en bescheiden van het kapittel van O. L. Vrouw. Deel II, p. 236, 238, 247 en 269.

cynsplichtig was aan het kapittel: Item Johannes de Lewis *brassator hopparum* viij s. de domo lapidea in qua moratur (bl. 227), en insgelijks nog een te Wijck, Jan van Westphalen genaamd, in de tegenwoordige Brugstraat (p. 269), van wien vermeld staan de woorden: bona Johannis dicti Hans de Westvalia *brassatoris hoppe*. Buitendien lees ik op bl. 236: Wijnandus dictus *Hopcont brassator* et virgifer Sancti Servacii, welk woord *Hopcont* ik beschouw als een scheldnaam, door nijdige medebroeders van den ouden stempel aan dien brouwer gegeven, wellicht omdat hij ook de nieuwmodische bierbereiding had ingevoerd.

»De omstandigheid, dat er onder de 36 brouwers die 't Cynsboek vermeldt (26 te Maastricht en 10 te Wyck), drie voorkomen met de kwaliteit *braxator hoppe* of *hopparum*, wettigt de veronderstelling dat de andere brouwers (eenvoudig *braxatores* of *brassatores* genoemd) geen hop gebruikten en naar de oude wijze enkel uit malt brouwden. De bekende familienaam Hoppenbrouwer of Hoppenbrouwers heeft zijn ontstaan te danken aan de tegenstelling met de maltbrouwers, en maakt derhalve de veronderstelling waarschijnlijk, dat men op het laatst der XIV^{de} eeuw te Maastricht, de deugdelijkheid van het hophier erkennende, de oude wijze van brouwen met malt alleen, zal verlaten hebben.”

Zoo ver de Heer Franquinet ¹⁾. Vatten wij nu alles wat door ons over de hop gezegd is te zamen, dan komen wij tot de gevolgtrekking dat de oorsprong van de vermenging van hop bij het bier onbekend is, dat er geen bewijzen aanwezig zijn om te betoogen dat de oude Germanen dit *oblectamentum* in hunne bieren niet zouden gebruikt hebben, dat wel is waar het gebruik van gehopt bier eerst in

¹⁾ Over het vervaardigen van gehopt bier zie Laboulaye: Dictionnaire des arts et des manufactures, Art. Bière. Over het brouwen van bier te Maastricht zie verder eene historische verhandeling van wijlen den Heer Eversen in den Prov. Almanak van Limburg voor het jaar 1880. Wij lezen daar blz. 175, dat men in de middeleeuwen te Maastricht verscheidene soorten van bier dronk, namelijk *keute*, *dikbier*, *zwartbier*, *oystenbier* ende *hoppe*.”

documenten der IX^{de} eeuw vermeld wordt, en dat tot in de XIV^{de} het moutbier boven het hophier de voorkeur behield. De gang van dezen volksdrank zal dus wel de volgende zijn geweest: eerst is het gehopt bier gedurende vele eeuwen eene specialiteit gebleven, later won deze mode meer veld en werd eindelijk bij 't einde der middeleeuwen vrij algemeen.

Heeft nu de vervaardiger van het Gronsveldsch balsemdoosje eenen halfgod uit de omgeving van Bacchus voorgesteld, bekranst met dat soort hophellen, die voor 't brouwen van bier dienen, dan ligt bij ons het vermoeden na, dat hij ook het gebruik van bierbrouwen met hop gekend heeft, en dat hij met opzet niet den wijnrank uit het zuiden, maar den noordschen hoprank met de hophellen, ter versiering van zijn beeld, heeft willen gebruiken,

Tot dusverre over de grafvondst van Gronsveld, in 1880. Twee jaren later, in Februari 1882, werd eene nieuwe ontdekking gedaan op eenige schreden afstand van het even genoemd graf. De inhoud, dien wij onderzocht hebben, bestond uit:

1. Twee gebroken urnen van grove aarde, waarin zich asch en stukjes verbrande beenderen bevonden.

2. Eene kruik van witte aarde, hoog 0.20. Dit voorwerp stond op een Samiesch schoteltje, en was met een ander schoteltje van gelijke stof overdekt.

3. Eene kruik van witte aarde gelijk aan de vorige.

4. Een Samiesch schoteltje. Doorsnede 0.15, hoog 0.04, dragende op den bodem het fabrieksmerk OFCALVI. Dit merk is zeer verspreid en werd onder andere te Londen, Rome, Amiens, Rothweil, Ments, Neuss, Xanten, Nijmegen, Vechten en Tongeren gevonden¹⁾.

5. Fragment van een schoteltje van Samische aarde.

6. Een gebroken schoteltje van dergelijke stof met een merk, waarvan enkel de letters O..CRF leesbaar zijn.

7. Een bakje van Samische aarde met opgeslagen rand en versierd met fijne ingegroefde ribbetjes. Doorsnede 0.10, hoog 0.05. Potmerk onduidelijk.

¹⁾ Schuermans, *Sigles fulvius* p. 72.

8. Een dito met een onduidelijk potmerk, misschien (R)OMIO.

9. Twee kleine bakjes van Samische aarde. Doorsnede 0.07, hoogte 0.03. Van het potmerk is leesbaar (...)OIM.

10. Een gebroken lampje van witte aarde.

11. Een klein buidelvormig fleschje van groen glas, hoog 0.11.

12. Fragmenten van een tweede fleschje. Deze twee fleschjes hebben, gelijk het bronzen zalfpotje, gediend ter bewaring van welriekende oliën, waarmede de lijken gezalfd werden. Ze worden doorgaans tranenfleschjes genoemd; maar wij zijn van meening dat deze naam aan die glazen fleschjes niet toekomt, omdat ze zouden bestemd geweest zijn om de tranen der familieleden en der *praefica* op te vangen, maar wel — en dan is de naam van tranenfleschje of *lacrymatorium* juist -- omdat ze gewoonlijk den vorm eener traan nabootsen.

Ziedaar de voorwerpen, die bij de tweede vondst zijn aan het licht gekomen. Zij leveren ons het bewijs, dat het graf waarin het bronzen saterhoofdje gevonden werd, wellicht deel heeft gemaakt van eene reeks graven, over een begraafplaats verspreid.

Het terrein en de gevonden voorwerpen zijn in het bezit van den Heer Arthur Gadiot, eigenaar van het kasteel. Dat beide graftomben uit het hooge keizerrijk, dat is uit de eerste of tweede eeuw onzer tijdrekening dagteekenen, kunnen wij met geene doorslaande bewijzen staven, doch mag voor meer dan waarschijnlijk worden gehouden; de zuiverheid der bewerking van de voorwerpen, de afwezigheid van alle kunstverval in het vaatwerk en voornamelijk in het schoone Saterbeeldje, geven ons eenig recht daartoe.

Een dergelijk oordeel durven wij over de voorwerpen, die wij in de tweede plaats dezer mededeeling bespreken, niet strijken. Het beeldwerk te Odiliënberg ontdekt draagt de keunmerken nòch van geofende kunst nòch die van smaak;

het is het werk van iemand die de Romeinsche kunst-traditiën wil nabootsen, maar daartoe niet in staat is.

Odiliënberg, in de nabijheid van Roermond, naast de Romeinsche heerbaan van Coriovallum naar Castra Vetera en bij den overgang dier baan over de Roer gelegen, is een klassiek punt. Bij gelegenheid eener vroegere mededeeling maakten wij met deze plaats kennis, toen wij in September 1882 over een Romeinsch opschrift aangaande de Moeder-godinnen, aldaar gevonden, spraken ¹⁾. Wij besparen ons dus de moeite om verder over de geschiedenis dier plaats uit te wijden, en bepalen ons tot een bericht over de nieuwe ontdekkingen.

In het najaar van 1882 vond men tusschen het metselwerk van de buiten- en binnenmuren der kerk wederom verscheidene fragmenten van Romeinsche daktegels, die ter regeling van het verband gediend hadden. De Heer von Fisenne, de kerk van Odiliënberg in de *Kunstdenkmale des Mittelalters* (II^{de} Serie N°. 6) uit het oogpunt van bouwkunde en geschiedenis beschrijvende, zegt dat er zich ook tusschen het metselwerk voetstukken hebben bevonden van zuilen uit de tweede eeuw onzer tijdrekening. Hij geeft de afbeelding van twee zulke voetstukken op plaat VI van zijn opstel. Een 's Hertogenrader zandsteen, van vierkanten vorm, lang 0.41, breed 0.38 en dik 0.10, is in het midden van een kuiltje voorzien. Deze steen wordt door eenige liefhebbers van oudheden een offersteen genoemd, maar volgens onze meening ontbreken de bewijzen om deze benaming te staven. Het gewaande offerkuiltje is lang 0.08 en breed 0.07; het schijnt veeleer eene opening te zijn om er iets in te bevestigen.

Op den zuiderkant van het koor dier kerk werden in 1883 een paar vermoldme pilasters weggebroken, om door nieuwe vervangen te worden. Met verwondering ontdekte men toen dat verscheidene dezer steenen, op de kanten waarmede zij in den muur zaten, met beeldwerk of met opschriften voorzien waren.

¹⁾ Verslagen en Mededeelingen 2de Reeks XII^{de} deel p. 27—39.

De opschriften behoorden tot twee monumenten die, naar den vorm der letters te oordeelen uit de IX^{de} eeuw dagteekenen. Men leest daar op twee stukken, die te samen passen (*Ec ce vides carne svb hac fr(agili). . . sic eat. . . VIII idus octo(bris)*). Op de stukken van het tweede monument zijn onder andere nog de woorden *sacerdos* en *cineres* leesbaar ¹⁾).

Veel belangrijker dan dit is evenwel het beeldwerk met voorstellingen uit de Romeinsche mythologie, dat eveneens in een der pilasters werd gevonden. Oorspronkelijk is het blok, met dit beeldwerk versierd, een cubus geweest, maar ten einde daarvan een pilaster-steen te maken werd het schuinsch doorgezaagd, zoodat het maar twee gebeeldhouwde zijden behield, die in den muur werden gemetseld. Het fragment in zijn tegenwoordigen toestand is 0.48 hoog en 0.38 breed. De stof waaruit het bestaat is een grofkorrelige zandsteen uit de groeven van 's Hertogenrade. De bestemming van dit monument is duidelijk: het is een brokstuk van een Romeinsche ara of offersteen. De Romeinen, zooals algemeen bekend is, gebruikten tweederlei altaren, naar gelang van het doel, waarvoor ze moesten dienen. De groote altaren, die meestal uit meerdere gemetselde blokken bestonden, werden gebruikt als offerdisschen voor het slachtoffer. De kleine altaren integendeel werden gebruikt om daarop vruchten, zaden, wierook of koekjes te leggen. De kleine *arae*, die gewoonlijk uit een blok gehouwen waren, leunden doorgaans tegen een muur, zoo dat men enkel drie kanten met voorstellingen of sieraden voorzien daarop aantreft. Wij missen dus op ons fragment slechts ééne voorstelling van de drie.

Op het blok, dat wij zoo even beschreven, bevinden zich

¹⁾ Op een stuk land het *Sillert* geheeten en naast de *Veestraat*, zijnde de oude Romeinsche heerbaan, gelegen, werd onlangs eene groote bronzen munt van keizer Nero (51—68) gevonden. Voorzijde, gelauwerd hoofd des keizers, linksch gekeerd. Omschrift: IMP. NERO CLAUDIVS CAESAR AVG GER. . . Keerzijde twee ruiters tussehen de letters S. C aan den voet: CVRSIO.

twee figuren, die van Apollo en Minerva. In de eerste afbeelding die wij geven Pl. II, erkent, men aanstonds Apollo, een mantel om den linker schouder geslagen, dragende in de linkerhand den boog, en met de rechter op iets leunende; zijn rechterarm en het bovenlijf zijn bloot. De God is, naar gewoonte, baardeloos en op jeugdigen leeftijd voorgesteld; zijn hoofd is met een soort *modius*, gelijk Cybele dat gewoon is te dragen, gedekt. Dit hoofddeksel is ongewoon en ik heb het elders bij voorstellingen van Apollo nooit gezien; steeds is het hoofd dezer godheid ongedekt.

Apollo, zoon van Jupiter en Latona, ging als uitvinder van vijf zaken door. Hij bespeelde het eerst de cithar en de lier, vond de geneesmiddelen die den zieken de gezondheid teruggeven uit, wist kunstig den boog te spannen, sprak orakeltaal en was, gelijk Minerva, beschermer der wetenschappen. In deze laatste betrekking was hij — zooals algemeen bekend is — de aanvoerder der negen Muzen. Op onze afbeelding draagt hij den boog.

In dit beeld hebben wij bepaald de voorstelling van Apollo, en niet die van Adonis of Meleager gezien, ofschoon ook deze godheden in den bloei der jeugd en met een boog worden afgebeeld. De rede daarvan is, dat deze twee halfgoden zelden op beeldhouwwerk en nog zeldzamer in gezelschap van Minerva of van eene hoogere godheid, voorkomen. Daarentegen worden de beelden der godheden van den eersten rang zeer dikwijls bij elkander afgebeeld. Ook zou men ons beeld voor eene Diana kunnen aanzien, eene godin die, gelijk Apollo, met den boog gewapend is en in gezelschap van Minerva op beeldwerk zeer dikwijls voorkomt. De eenigzins gewelfde borst van het beeld, zou er ons zelf op kunnen wijzen; maar het mannelijk voorkomen en de krachtige houding zeggen ons genoegzaam, dat er hier aan geene vrouw te denken valt.

De mantel die den linkerschouder van ons beeld bedekt, is de *ἐξωμῆς*, een jachtkleed, waarmede de oude kunstenaars ook Diana en de Amazonen bekleedden. De boog, dien wij in zijne linkerhand zien, is het zinnebeeld der kracht. Dit wapen werd evenwel maar zelden door de Romeinen als

krijgswerktuig gebruikt; hij diende vooral voor de jacht op hazen, herten en gevogelte. Alleen de Romeinsche hulp-troepen, die in den vreemde werden geworven, werden, zooals bekend is, met boog en pijl gewapend. De voorstelling van den boog van Apollo schijnt dan ook oorspronkelijk Grieksch en van zeer oude dagteekening te wezen. Wie herinnert zich niet den aanvang van de Ilias, waar de zoon van Zeus en Leto wordt voorgesteld met den zilveren boog gewapend, waar wij hem niet slechts zien, maar hooren dien boog spannen en afschieten eerst op de muilezels en dan op het volk zelve der Achieven ¹⁾.

In den regel wordt Apollo naakt voorgesteld en, als hij een mantel draagt, is dit enkel om de schouders. Het schoonste beeld van Apollo is ontegensprekelijk dat van Belvedere. Dit nu is bijna geheel naakt; de god draagt enkel een mantel om de schouders en in de rechter hand (die evenwel nieuw is) een boog, en op den rug een pijl-koker, zoo als hij in de gezangen van Homerus beschreven wordt.

De voorstelling van Minerva op het tweede vak van ons basrelief is de gewone (Pl. III). Zij is gekleed met het palium, houdt de rechterhand aan de lans en de linker naar beneden, wellicht om het traditioneele schild, met het Medusahoofd versierd, vast te houden. Daar evenwel de steen op dit punt der voorstelling is weggezaagd, kunnen wij het niet stellig bevestigen; de houding echter der godin schijnt dit aan te duiden. Het aangezicht van ons beeld is geschonden; op het hoofd heeft zij den helm gedragen en naast haar op een soort altaar rust de nachtuil, als een zinnebeeld der voorzichtigheid, omdat deze vogel in het duister ziet. Minerva wordt steeds gekleed, met bedekte borsten en gewoonlijk in staande houding voorgesteld. Is zij zittend afgebeeld — zegt Mongez — dan duidt zij meer de voorzichtigheid aan ²⁾.

¹⁾ Homeros Ilias I, 14—49. Zie ook A. Schönborn, Ueber das Wesen Apollons und die Verbreitung seines Dienstes. Berlin 1854, in 8°. S. 67.

²⁾ Encyclopédie de Diderot etc. Art. Antiquités p. 69.

Minerva, die zich in den krijg tusschen de goden en de reuzen een grooten roem verwierf, werd daarom bij de Grieken en de Romeinen bij voorkeur als de godin van den oorlog vereerd. Maar zij werd ook gehuldigd als de uitvindster der bouwkunst en stichtte de eerste huizen; zij vond de weefgetouwen en het spinrok uit, en leerde de menschen olijfboomen planten en olie persen. Somtijds vindt men deze godin in gezelschap niet van den nachtuil, maar van het serpent of den draak. Vandaar het gezegde van Demosthenes, dat Minerva zich in het gezelschap van drie afschuwelijke beesten verheugde: den uil, den draak en het volk.

Hierboven hebben wij in het voorbijgaan gezegd, dat de namen van Minerva en Apollo op monumenten zeer dikwijls voorkomen. Dit is niet enkel het geval in Italië, het klassieke land der Mythologie, maar ook hier in het noorden, waar de volken zich eerst laat tot het Romeinsch heidendom bekeerd hebben. Zoo vinden wij onder de opschriften aan den Rijn en in ons vaderland, door Brambach verzameld, den naam van Apollo wel vijf-en-twintig malen en die van Minerva wel zestien malen opgeteekend. Altaren en geloftesteeenen aan Apollo toegewijd trof men aan te Vechten bij Utrecht, te Kleef, te Birten, te Keulen, te Bonn en te Trier, en die van Minerva te Voorburg, te Nijmegen, te Kleef, te Xanten, te Andernach, te Mannheim, te Ments enz. ¹⁾, en in onze onmiddellijke nabijheid op een Romeinsch altaar te Kessel aan de Maas bij Venlo ²⁾. Op een enkel monument troffen wij de beelden van Apollo en Minerva te zamen, iets wat niemand vreemd zal voorkomen, aangezien er tusschen die twee godheden een voornaam punt van gelijkheid bestaat ³⁾. Beiden immers worden beschouwd als de beschermers van kunsten en wetenschappen.

Heeft de beeldhouwer door het vervaardigen van dit mo-

¹⁾ Brambach, Corpus inscriptionum Rhenanarum N°. 55, 141, 151, 420, 462, 815, 816 en 12, 120, 145, 157, 217 en 2057.

²⁾ Publ. etc. du Limbourg. Deel VIII, p.

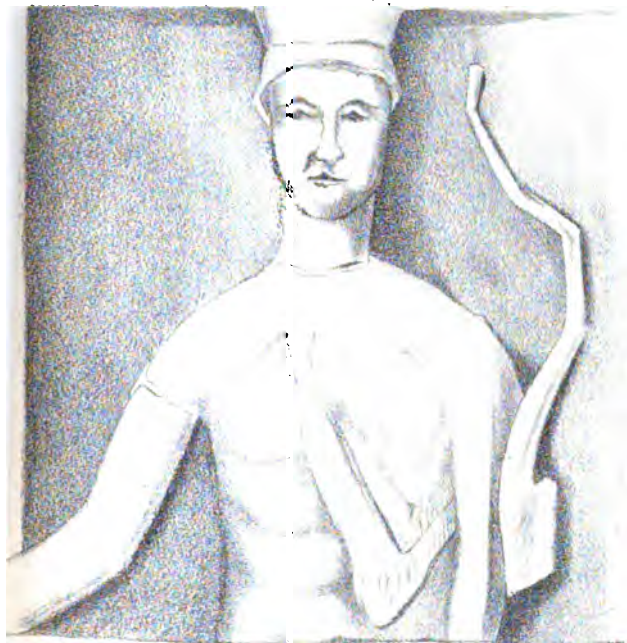
³⁾ Jahrbücher des Vereins für Altherthümer im Rheinlande IX, S. 57.

Natuur! grootte

Gevonden in een romeinsch graf te Gronsveld.

Romeinsche Ara te Odilienberg.

Romeinsche Ara te Odilienberg.

1913

1914

1915

1916

1917

1918

1919

1920

1921

1922

1923

1924

1925

1926

1927

1928

1929

1930

1931

1932

1933

1934

1935

1936

1937

1938

1939

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10den NOVEMBER 1884.

Tegenwoordig de heeren: NABER, ondervoorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, BRILL, G. DE VRIES AZ., KUENEN, SIX, BORRET, FRANCKEN, HOEKSTRA, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, COSIJN, DE PINTO, POLS, BELLAAR SPRUYT, TIELE, WIJNNE, VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, VERDAM, DE LOUTER en BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige zitting wordt gelezen en vastgesteld.

De secretaris leest een brief van Mevrouw de Weduwe J. A. Fruin, geboren Schneither, inhoudend bericht, van het overlijden van haren echtgenoot op den eersten dezer maand. De ondervoorzitter brengt daarop hulde aan de nagedachtenis van ons medelid in deze woorden: »Dit bericht herinnerde ons het verlies onlangs geleden. Wij vernemen het met vernieuwde deelneming. Slechts zelden heeft Jacques Fruin in dezen kring het woord gevoerd, maar nimmer meten wij de verdiensten van die ons ontvielen naar hetgeen zij juist voor ons in deze vergadering zijn geweest. Het behoeft hier niet herhaald te worden wat de man die ons verlaten heeft, heeft

gen aan deze hoedanigheid, die
 vereenigt? Wij weten het niet;
 hij zelf niet hoog. Het monu-
 ment werk van iemand, die zijn vak
 ruw en zonder proportiën; de
 te groot, de hals van Apollo te
 De man heeft, zoo het schijnt,
 het goede, klassieke vormen, dat
 maar de kopie is mislukt, omdat

ken wij beide monumenten door
 ; dan komen wij tot de gevolg-
 te Gronsvelt gevonden, behoort
 neinsche kunst, toen onze voor-
 eizers, zich in eene uitmuntende
 e Romeinen gebracht werd, ver-
 van Odiliënberg draagt daaren-
 het kunstverval, dat in de derde
 in de vierde en vijfde eeuw
 was toen nog heidensch, onze
 , maar het had grootendeels de
 leer met dien godsdienst in ons
 eene is een voorwerp uit den
 er een maaksel uit het tijdperk

Romeinsche Ara te Odiliënberg

zich
oten
Rom
M
ouw
geto
boo
ze
se
nes
ijl
he
fin
D
de
oll
d
Rij
n
M
s
i
e

Romeinsche Ara te Odilienberg.

Minerva, die zich in den krijg tusschen de goden en de reuzen een grooten roem verwierf, werd daarom bij de Grieken en de Romeinen bij voorkeur als de godin van den oorlog vereerd. Maar zij werd ook gehuldigd als de uitvindster der bouwkunst en stichtte de eerste huizen; zij vond de weefgetouwen en het spinrok uit, en leerde de menschen olijftboomen planten en olie persen. Somtjids vindt men deze godin in gezelschap niet van den nachtuil, maar van het serpent of den draak. Vandaar het gezegde van Demosthenes, dat Minerva zich in het gezelschap van drie afschuwelijke beesten verheugde: den nil, den draak en het volk.

Hierboven hebben wij in het voorbijgaan gezegd, dat de namen van Minerva en Apollo op monumenten zeer dikwijls voorkomen. Dit is niet enkel het geval in Italië, het klassieke land der Mythologie, maar ook hier in het noorden, waar de volken zich eerst laat tot het Romeinsch heiden-
dom bekeerd hebben. Zoo vinden wij onder de opschriften aan den Rijn en in ons vaderland, door Brambach verzameld, den naam van Apollo wel vijf-en-twintig malen en die van Minerva wel zestien malen opgeteekend. Altaren en geloftesteeenen aan Apollo toegewijd trof men aan te Vechten bij Utrecht, te Kleef, te Birten, te Keulen, te Bonn en te Trier, en die van Minerva te Voorburg, te Nijmegen, te Kleef, te Xanten, te Andernach, te Manheim, te Ments enz. ¹⁾, en in onze onmiddellijke nabijheid op een Romeinsch altaar te Kessel aan de Maas bij Venlo ²⁾. Op een enkel monument troffen wij de beelden van Apollo en Minerva te zamen, iets wat niemand vreemd zal voorkomen, aangezien er tusschen die twee godheden een voornaam punt van gelijkheid bestaat ³⁾. Beiden immers worden beschouwd als de beschermers van kunsten en wetenschappen.

Heeft de beeldhouwer door het vervaardigen van dit mo-

¹⁾ Brambach, Corpus inscriptionum Rhenanarum N°. 55, 141, 151, 420, 462, 815, 816 en ~~12 120~~ 145, 157, 217 en 2057.

eto. 7

l VIII, p.

de

therthümer im Rheinlande IX, S. 57.

Natuur! grootte

Gevonden in een romeinsch graf te Gronsveld.

Minerva, die zich in den krijg tusschen de goden en de reuzen een grooten roem verwierf, werd daarom bij de Grieken en de Romeinen bij voorkeur als de godin van den oorlog vereerd. Maar zij werd ook gehuldigd als de uitvindster der bouwkunst en stichtte de eerste huizen; zij vond de weefgetouwen en het spinrok uit, en leerde de menschen olijfboomen planten en olie persen. Somtijds vindt men deze godin in gezelschap niet van den nachtuil, maar van het serpent of den draak. Vandaar het gezegde van Demosthenes, dat Minerva zich in het gezelschap van drie afschuwelijke beesten verheugde: den nil, den draak en het volk.

Hierboven hebben wij in het voorbijgaan gezegd, dat de namen van Minerva en Apollo op monumenten zeer dikwijls voorkomen. Dit is niet enkel het geval in Italië, het klassieke land der Mythologie, maar ook hier in het noorden, waar de volken zich eerst laat tot het Romeinsch heidendom bekeerd hebben. Zoo vinden wij onder de opschriften aan den Rijn en in ons vaderland, door Brambach verzameld, den naam van Apollo wel vijf-en-twintig malen en die van Minerva wel zestien malen opgeteekend. Altaren en geloftesteenen aan Apollo toegewijd trof men aan te Vechten bij Utrecht, te Kleef, te Birten, te Keulen, te Bonn en te Trier, en die van Minerva te Voorburg, te Nijmegen, te Kleef, te Xanten, te Andernach, te Mannheim, te Ments enz. ¹⁾, en in onze onmiddellijke nabijheid op een Romeinsch altaar te Kessel aan de Maas bij Venlo ²⁾. Op een enkel monument troffen wij de beelden van Apollo en Minerva te zamen, iets wat niemand vreemd zal voorkomen, aangezien er tusschen die twee godheden een voornaam punt van gelijkheid bestaat ³⁾. Beiden immers worden beschouwd als de beschermers van kunsten en wetenschappen.

Heeft de beeldhouwer door het vervaardigen van dit mo-

¹⁾ Brambach, Corpus inscriptionum Rhenanarum N°. 55, 141, 151, 420, 462, 815, 816 en 12, 120, 145, 157, 217 en 2057.

²⁾ Publ. etc. du Limbourg. Deel VIII, p.

³⁾ Jahrbücher des Vereins für Altherthümer im Rheinlande IX, S. 57.

Natuurl grootte

Gevonden in een romeinsch graf te Gronsveld.

Romeinsche Ara te Odilienberg.

Quam Christianam, Christiane, gratiam
 Patri rependis! qui semel vitam tibi
 Casu caducam contulit, fluxam, brevem,
 Huic arte longam prorogas et perpetem,
 Et alterum sic te Patris praestas Patrem ¹⁾).

Van het hexametrisch gedicht *ad Christianum filium*, dat Land in het Britsch Museum gezien heeft, bezit onze Akademie het klad met vele doorhalingen en verbeteringen. Het is zeer slordig geschreven en 't heeft mij veel moeite gekost het te ontcijferen. Ik heb mij die moeite getroost, omdat het niet zonder waarde is voor de Commissie, die eene volledige uitgaaf van Christiaans werken voorbereid en haar wel met eene levensschets van den auteur zal voorzien. Vergunt mij het u voor te dragen.

Ad Christianum filium.

Ergo senis non te tangit, dulcissime rerum,
 Cura Patris, nec te viduo maris aequor arandum,
 Nec toties repetenda viae fastidia soli,
 Fesso et anhelanti; quid agis, mea magna voluptas
 Et mihi tam vegetae non ultima causa senectae?
 Tantane te nostri ceperunt taedia, tanti
 Propria pro patriis censentur commoda? Dure
 Dure puer: nec dure tamen, quia nempe volente

¹⁾ Nadat ik mijne bijdrage had voorgelezen, zeide de heer M. de Vries dat hij een afschrift bezat van een soortgelijk epigram van C. H., maar waarvan het slotvers een andere gedachte uitdrukt. In de verzameling der Akademie wordt het ook gevonden en 't onmisgeveven gedichtje moge hier eene plaats vinden:

In effigiem meam a filio Christiano delineatam.

Vitam a Parente Filius levem, brevem,
 Fluxam, caducam cepit et fumo parem.
 Vitam Parenti Filius non reddidit,
 Sed cum papyro perpetem artificii manu
 Ipsique fecit saeculo conterminam.
 Male sunt repensae, Lector, alternae vices?

. . . . Octob. 1857.

Memet agis quod agis. quid (*scr.* quod) enim tibi posse placere
 Suspicer te renuam? scio quam te iusta vocarit
 Causa domum, novi quam te Respublica poscât
 Praesentem, quanta ingratae mysteria pandas
 Impendasque tuos nulla mercede labores.
 Macte quidem virtute tua, nec praemia specta
 Vilibus ingeniis facilem facientia fucum.
 Quas sero (si sero tamen) tibi patria grates
 Offeret, exspecta; sin segnius offerat, aude
 Spernere: nil tanti est; et erit quo spernere possis,
 Contentus patrio modice splendente salino.
 Si nihil exspectas, nulla frustrabere spe; si
 Non exspectanti succedet gratia, gaudii
 Plus erit: ut provisâ minus mage spicula tangunt.
 Interea quaecumque bonum quocumque Parentem
 Fata ferent, vestri memorem lectaeque sororis
 Vivere ne dubita. Citius quae patria luci
 Me dederit, quae Patris erat, quae matris origo,
 Exciderit, quam vos procul a me sitis, ocelli.
 Ecce procul vobis Gallos iterumque Britannos
 Transvehar atque iterum, si mandat Amalia, Gallos,
 Forte vel Auriacam spectabo comminus arcem,
 Et mare non nostrum, cuius facit Adria partem,
 Et Libyam et procul Eoae sacra littora terrae.
 Sed prope semper ero, et, toto si corpore desim,
 Tota mente meos inter versabor amicos.
 Si redeo (superos redeam rogo) quanta, putatis,
 Gaudia, qui amplexus, quae basia, quantus utrinque
 Ardor, et ex oculis prodibit defluus humor,
 Laetitiae comes et potior quam caetera testis.
 Ecce: festa dies, propera qui, Dive, dierum
 Regula es et ratio, tardas impellere noctes.
 Non me pressa procis uxor suspirat, amici et
 Patria Penelope sit: facies rem Numine dignam,
 Huic cito Penelopae Batavum si reddis Ulyssem.

En courant la poste de
 Douvre à Gravesend 12 et 13 Juin
 dimidiatis diebus. 1664.

Over de *Sermones de vita propria* behoef ik niets te zeggen. Zij zijn, zooals ieder weet, uit ons handschrift in 1817 door Peerlkamp nauwkeurig uitgegeven en in 1821 door denzelfden voortreffelijk toegelicht.

De Fransche gedichten op leden van het huis van Oranje door Land vermeld staan in Handschrift XLI blad 82, 85 en 280, het laatste met den datum 3 Mars 1651. Het Epithalame aux noces de Monsieur d'Houthain avec Mlle van der Noort, voorzien met eene berijmde vertaling in het Hollandsch, beslaat de 10 eerste bladzijden van dien bundel. Alleen het huictain aan Mad. de Villebon is mij niet onder de oogen gekomen.

MARS THINCUS

BIJDRAGE VAN

W. P L E Y T E.

Den achtsten Mei jongstleden werd in de Berlijnsche Academie eene studie voorgelezen door W. Scherer over *Mars Thincus*. Hij beriep zich in dit stuk op twee voorgangers, die over hetzelfde onderwerp hadden gehandeld, E. Hübner en Th. Mommsen. Hübner schreef nog eens over het zelfde vraagstuk in het *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*. Trier 1884. s. 287., en vermeldt daarin dat Scherer hem mededeeling gedaan had, omtrent nieuwe en betere verklaringen van Professor Heinzel uit Weenen. Deze allen nu de eerste geleerden op het gebied onzer archeologische wetenschap, hielden zich bezig met de opschriften, die aan het einde des vorigen jaars in Engeland waren gevonden. Ze hebben betrekking op ons land en een deel van ons volk, en daar nog geen stem in Nederland opging om ze te bespreken, acht ik het wenschelijk er hier in onze vergadering iets over mede te deelen, — zeker niet om er het laatste woord over te zeggen -- maar in de overtniging, dat wij hier alle krachten vereenigd vinden, die eene voldoende opheldering van het duistere en onverklaarde kunnen geven.

In het *Archaeological Journal* 1884, p. 180, schreef W. Thomson Watkin »On Romain inscriptions discovered in Britain in 1883.

Hij zegt: »the greatest discovery of the year in this neighbourhood took place on the 17th of November at Housesteads (Borcovicus).” Op eene kleine vooruitstekende

puut aan de zuidzijde van dit station, aan den ouden muur van Hadrianus, onder puinhoopen van onderaardsche gebouwen, ongeveer op een vierde van een mijl afstand, werden de grondslagen van een tempelbouw ontdekt. Aan de noordelijke helling werden twee groote altaren uitgegraven, en de helft van een' gebeeldhouwden steen, die, ware hij geheel, half cirkelvormig zou geweest zijn, alof hij het bovenstuk van eene poort had gevormd. Het altaar Pl. 1 is meer dan zes voet hoog, en op den rechterkant draagt het eene afbeelding van eene gekleede vrouw, staande, met uitgestrekte rechterhand. Op altaar Pl. 2 is het mes, de *cutter*, en de bijl, op de linkerzijde uitgehouwen; het is vier voet en twee duimen hoog (Engelsche maat).

Vroeger had W. Thompson Watkin de opschriften behandeld en uitgegeven in het *Newcastle daily Journal*, 31 Jan. 1884, en aan Th. Mommsen de opschriften gezonden. Mommsen neemt daaruit aanleiding om over den *Cuneus* als legerafdeeling te spreken, in de *Hermes* 1884, p. 231. De lezingen van de opschriften loopen uit een, daarom was het mij zeer welkom dat Miss Amelia B. Edwards op mijne aanvraag om photographiën van de opschriften, mij deze heeft gezonden. Naar die photographiën en het afschrift van Thompson Watkin, beeldde ik de gedenkteeken af; mochten deze nog onvolledig blijken te zijn, volgens een mij onlangs gedane mededeeling van Dr. E. Hübner, zullen vermoedelijk spoedig gipsafgietsels der opschriften verkrijgbaar worden gesteld. Men leest op het altaar N°. 1:

DEO | MARTI | THINCISO | ET DVABVS. | ALAE.
SIAGIS | BEDE ET FI | MMILENE | ET NAVGGER |
MCIVES TV | IHANTI | VS.LM. |

Volgens mijne photographie is de T van THINCISO niet te lezen, en zoo schreef Watkin in de *Newcastle journal* »The first letter seems like TH ligulate, but the horizontal stroke is probably an accidental scratch» en verder, dat de dubbele M in Fimmilene ook NM of MIN gelezen kan worden. Doch later schrijft hij dat »the T in THINCISO is clearly visible before HINCISO, en dat MM de juiste lezing is. Hij leest dan:

Deo Marti Thincso et Duabus Alaesiagis Bed(a)v et Fimmilen(a)e et N(umini) Aug(usti) Germ(am) cives Tuihanti V(otum) S(olverunt) L(ibentes) M(eritis). Mommsen wijkt niet veel af; hij vult aan *N.Aug. Numinibus Augustorum* en voor *Meritis* leest hij *Merito*. Scherer leest als Watkin, uitgenomen *Merito* en in plaats van *Thincso*, leest hij *Thingso*. Hij verdedigt zich met te verwijzen naar Hübner, en zegt »von der Richtigkeit der Lesungen Thingso, Bede Fimmilene, habe ich mich aus den bei Hübner eingelaufenen Photographien, Abklatschen und Abschriften selbst überzeugt. Hübner eindelijk neemt tegenover Mommsen de lezing, *Numini Augusti*, in bescherming. De vertaling heeft geen bezwaar. «Aan God Mars Thincsus en de twee Alaesiagen Beda en Fimmilene, en aan de Goddelijkheid van den Keizer, hebben de Germaansche burgers, Tuihanti, de gelofte vrijwillig en naar verdienste betaald».

Het tweede opschrift luidt aldus:

DEO | MARTI-ETDVABVS | ALAISIAGISET NAVG |
GER CIVES TVIHANTI | CVNEIFRISIORVM | VER.
SER.ALEXAND. | RIANI VOTVM | SOLVERVNT |
LIBENT

Thomson Watkin leest: *Deo Marti et duabus. Alaisiagis. et n(umini) Aug(usti) Ger(man) cives Tuihanti Cunei Frisiorum verlutionensium) Seve(r)iani) Alexandriani votum solverunt Liben(tes Meritis)*, Mommsen leest weder *n(uminibus) aug(ustorum)* en in plaats van *verlutionensium Severiani*, meent hij dat of *Veteranorum Severianorum*, of in plaats van *verlution*, *vercovicium* moet gelezen worden. Hübner daarentegen houdt *verser* voor eene fout, te veranderen in *Sever*.

De vertaling is dan:

»Aan den God Mars, en de twee Alaisiagen, en aan de goddelijkheid van den keizer, hebben de Germaansche burgers, Tuihanti, van den Cuneus van de Friesen, dien van Severus Alexander, hunne gelofte vrijwillig en naar verdienste betaald.»

Watkin meende dat *Thincsus* of *Hincsus* reeds vroeger in Holland in een opschrift gevonden was. Het stuk waar hij waarschijnlijk op doelt, komt voor in het werk van

Janssen, Gedenkteeken der Germanen en Romeinen aan den beneden Rijn XIV. 2. p. 224, waar in plaats van RO | HINGE, volgens juistere lezing van Dr. Hulsebos uit Utrecht moet gelezen worden *Ro[ma]ni inge[nui]*. Evenzoo is de lezing van Hübner twijfelachtig van eene inscriptie door Scherer medegedeeld uit Bruce, *Lapidarium Septentrionale*. In ieder geval, *Thincso* is de lezing van den steen, zooals duidelijk blijkt uit de *C* in *Cives* en de *G* in *Germani*, *Augusti* en *Alaesiagis*. Scherer brengt deze godheid in verband met *Thingsa*, *Thinga*, de volksvergadering. *Things* of *Thingsus* is dan de *Volksversammlungsgott*. Deze *Things* wordt door de Twianten zegt hij, als *Mars* beschouwd, en *Mars* is de *interpretatio Romana* van *Tius* »wie niemand bezweifelt" zegt hij. *Things* is *Tius* onder een anderen naam.

Voorts meent hij, heeft het woord *thing*, *ding* niet alleen de beteekenis van volksvergadering maar ook van *Gerecht*, het *Rechtsgeding*. Volgens zijne opvatting, werd deze *Mars* als »der specielle Kriegsgott angesehen, eben weil er der Schützer, der unsichtbare Befehlhaber, und Präsident des in Heer und Thing versammelten Volkes war".

Beda en *Fimmilena* beschouwt Watkin als lokaalgodinnen van *pagi* op het vaste land en tracht de namen te verklaren. Scherer vertaalt de *Alaesiagae* door de *All-gēehrte*, *aisja* als *eer*. *Beda* is de gepersonifieerde *Bede*, het gebod, het bevel. *Fimmilene* vertaalt hij door de *geschickte*. Hübner meent echter, dat de verklaring van Prof. Heinzel uit Weenen, de ware is. *Beda*, zegt deze, heeft betrekking op de *Bodthing*, *Fimmilena* op de *Fimelthing* der Friezen. *Bodthing* is het regelmatig gericht, waarbij bij de Friezen eene uitnoodiging plaats had (*beda*: *bede*, later *bod*, *gebod*). *Fimelthing* is het bewegelijke gericht, dat niet regelmatig plaats vond, slechts wanneer er eene bijzondere behoefte aan bestond. Het heet ook, *nagericht*, *Afterding*. *Fimelthing* hangt, volgens Grimm, samen met de *Vehme*, het *Veemgericht*. De beide *Alaesiagen* »de Allgeehrten" zijn alzoo de vertegenwoordigers van den eerbied voor den *Tius Things*.

Heinzel schrijft aan Hübner dat hij 29 Mei deze Akademische voordracht heeft gehouden, doch dat eerst later in

het *Zeitschrift für deutsches Alterthum* de verhandeling verschijnen zal.

Scherer nu zeide »*Al-aesiagae* könnte zur Noth erklärt werden als die »*allgeehrte*“, wenn man aus dem einen ahd. *êreôm* auf ein germ. *aizjâ* die »Ehre“ schlieszen darf“. Ik geloof dat weinigen dat zullen durven doen. Beter is ongetwijfeld Hübner's herinnering aan den plaatsnaam *Alesia*, doch *Alaesia* en *Alaisia*, is, volgens Scherer niet bekend. Hiertegen meen ik te mogen aanvoeren, dat *Alesia*, hetzelfde als *Alisia*, menigvuldig voorkomt, eene plaats die thans *Alise* of *Aliso* heet, en dus geheel in spelling overeenkomt, met het *Aliso* aan de Lippe. Men beboeft het woordenboek van Fr. H. Th. Bischoff und J. H. Möller slechts op te slaan, om zich te overtuigen. Doch om den naam door de beide moedergodinnen van *Alaesia* te verklaren, heeft, naar het mij voorkomt, dit bezwaar, dat de vorm van het opschrift dan zeker een andere zou geweest zijn, b. v. *Matribus Alaesiagis*, of iets dergelijks.

Indien men bij *Bede* en *Fimmilene* aan de *Bodthing* en *Fimelthing* te denken hebbe, zou ik meenen dat men in *Al-aesiagen* ook eene friesche rechtsterm moet terugvinden, b. v. de *Asege* of *Aysige*, die in het *aasdomsrecht*, het *vonnis wijst*. *Asige* is de *Wets-* of *rechtszegger*, hij die uitspraak doet. Mij dunkt dat de *Al-asigen* zeer goed in het recht kunnen vertegenwoordigd worden, door de beide hoofdgerichten, *Bodthing* en *Fimelthing*, en dat *Bede* en *Fimmilene* alzoo de *Allerechtszeggende*, of het geheele recht zeggende, zouden kunnen heeten. Hiertegen zijn echter taalkundige bezwaren. *Beda* of *Bedo* komt voor als eigennaam; hiervan zijn afgeleid de friesche plaatsnamen, *Bedum*; *Bedeheem*, *Bederawolda*, *Bedorowalda*, en wellicht in Engeland *Bedovin*, bij Kleef, *Bedburg*. De grondvorm beteekent *Bede*, gebod. *Fimmilene* kan men vergelijken met de geslachtsnaam, *Fimmen*, afgeleid van *Fimme*, misschien van *Fimer*, gewandt, rasch; *fimmelich*, *fimlig*, betasten, *fimmeler* (iemand die om zich grijpt of tast), *fimmelen* of *fimelu*, betasten, meestal in obscoenen zin ¹⁾).

¹⁾ Zie J. ten Doornkaat Koolman, Wörterbuch der Ostfriesische Sprache. Friesische Namen, Bernhard Brons Jr. Emden 1878.

Wat *Tius-Thincsus* betreft, raadpleegde ik ons geacht medelid Cosijn; hij beweerde dat de twee namen van geheel verschillende grondvormen afkwamen op de volgende wijze:

Διεύς.— Zeus— Διᾱύς, Things = thincs. Thîhs = Theîhs (Gotisch tijd)

Tyr — Tiw = Tig. Dings. Dingsdag A (Dijs)

Tiwesdag.

Dingsendag = Disendag ¹⁾.

Zio gen. Ziwes in 't ohd.

Onze vorm *Thincsus*, voor *Mars*, pleit alzoo voor de spelling Dingsdag, vermoedelijk eene vertaling van *Dies Martis* gelijk *Dag van Dins*. Aan *Mars Thincs* en aan de beide *Alaesiagen*, *Bede* en *Fimmelene* en aan de goddelijkheid des Keizers waren de altaren gewijd.

Hübner ziet in eene der vrouwen op zijde van het altaar eene der beide *Alaesiagen*, die aan de andere zijde zou weggebeiteld zijn. In het beeldhouwwerk voor den ingang, ziet hij weder de beide *Alaesiagen* en eene afbeelding van *Mars Thincs*. Pl. III. Inderdaad, niets kwam Scherer waarschijnlijker voor, dan dit. De vrouwenfiguren op den voorgevel zijn naakt. Zij houden in de linkerhand een stok of zwaard, zegt Scherer. Ik houd het er voor, dat ze veeleer een stok in de hand houden; van een zwaard-gevest is geen spoor te herkennen. Zijn het inderdaad de *Alaesiagen*, dan zou ik in die stokken het rechtssymbool willen zien, dat nog langen tijd bleef bestaan in den bode met de *roede*, de *festuca* of iets dergelijks. Bij Indische volken is die stok nog het symbool, en ik acht de stok ouder dan het zwaard, afkomstig uit een tijd, toen men nog geen zwaarden kende, en de geeselroede het strafwerktuig was. De krans in de rechterhand der vrouwen zou de krans kunnen zijn voor hem, die in het geding de zege behaalt. Doch waarschijnlijker is de meening van Jhr. Mr. Six van Hillegom, dat de afbeelding niets anders dan twee *Eroten* bedoelt, zooals dikwerf op deze wijze voorkomen met een krans en een palmtak in de handen.

Mars is afgebeeld met een helm misschien met pluimen

¹⁾ Vergelijk Dr. J. Frank Etymologisch woordenboek der Ned. taal; *Ding*.

een speer in de rechterhand, en het schild bij de linkerzijde. Naast Mars staat een vogel, rechts van den God; volgens Hübner en Scherer zeker geen adelaar, eer een zwaan; ongetwijfeld kan ze een gans voorstellen. Hübner wijst op een dergelijken vogel, ook naast eenen in Britannie gevonden Mars. Naar het mij voorkomt, heeft men in den vogel den zwaan te zien. Ik kom daar straks op terug, na eerst het vervolg van het opschrift te hebben besproken.

Die het altaar wijden, zijn Germaansche burgers, *Tuihanti* genoemd. Watkin vergelijkt die bij de *Tubattii*, *Tubantii* en *Tubantes* van de ouden. Scherer verwijst naar de *Tuihanti*, de oude benaming van *Twente*. Inderdaad in 797 komt de benaming Noord-Twente voor als *North-tuiantin*, in 799 *Norht-Tueanti* in 851 *Thuehenti*. Er is geen twijfel aan, of wij hebben hier met dezelfde benaming te doen. Deze *Twenten* nu, dienden in een *Cuneus* van de Friesen als Germaansche burgers. Die *Cuneus* was de aanleiding tot het artikel van Th. Mommsen. Vóór Constantinus wist men niet dat ze bestond; men kende de *Cuneus frisiorum Aballavensium* uit den tijd van keizer Philippus; deze *Cuneus* nu, is van veel ouderen datum. De bijnaam naar Severus Alexander, 222 tot 235 onzer jaartelling, aan den *Cuneus* gegeven, stelt buiten twijfel den tijd van oprichting dezer monumenten en van den datum van den *Cuneus*. Voor de tijdsbepaling van de oorspronkelijke samenstelling der *Notitia dignitatum* is dit van belang. Mommsen meent dit deel op den tijd van Diocletianus 284—305 onzer jaartelling te moeten stellen.

In allerlei opzichten zijn deze gedenkteeken merkwaardig. Wij leeren er uit, dat in de derde eeuw van onze jaartelling de volkstam der *Twenten* bekend was, dat deze *Twenten* Germaansche burgers werden genoemd, dat zij dienden in eene afdeeling van de Friesche hulpbenden der Romeinen, en aan de Muur van Hadrianus, onder Severus Alexander, dienst deden; dat zij waarschijnlijk leefden onder friesch recht, indien zij namelijk de goden van de friesche rechtspleging vereerden, en eindelijk, dat zij den hoofdgod Mars *Thincs* dienden, in den vorm van den Ridder met den zwaan of St. Maarten.

Wij hebben te doen met Romeinsche gedenkteekenen, doch van echt Germaansch karakter, wijzende op eenen tijd, toen de zwanenridder nog als God werd vereerd, en nog niet tot den rang van halfgod of held was afgedaald.

Er zijn in de legenden omtrent dien zwanenridder de sporen van vroegere grootheid aanwezig. Wie herinnert zich niet dezen uit de verhalen onzer jeugd, de geheimzinnige verschijning aan het hof, waar hij juist ter gelegener tijd aankomt, om het zij als Helias, zoon van Oriant, de hertogin Clarisse van Bouillon, voor den rijksdag van keizer Otto, door graaf Frankenburg aangeklaagd van haren echtgenoot te hebben vergiftigd, te bevrijden, door in een tweegevecht den graaf te dooden; of als Lohengrin Parcivals zoon, het bewijs te leveren, dat Elsa van Brabant onschuldig is veroordeeld, aangeklaagd door Frederik van Telramunde op den rijksdag voor Hendrik den Vogelaar, of wederom de Hertogin van Brabant op den rijksdag te Nijmegen, voor Karel den Groote. Immer is hij een' ridder, een half God, die door een zwaan voortgetogen, den Rijn komt afvaren, en in het tweegevecht als godsoordeel over de ongelukkige uitgesproken, de onschuld aan den dag brengt, door den valschen aanklager te verslaan; de zegevierende ridder die de onschuld beschermt door het tweegevecht.

Die oude sagen vinden wij in een leesboek onzer Vaders, een nog gelezen volksboek bewaard, en in tal van editiën verspreid. De Maatschappij van Letterkunde bezit er drie; zij dragen, ofschoon later herdrukt, het onderschrift: goedgekeurd te Brussel, 2 Februari 1543 en 1548 ¹⁾. Uitvoerig is hierin de geheele legende verhaald, volgens de Vlaamsche traditiën; men vindt die echter terug in »Grimm's Deutsche Sagen" ²⁾. Het zijn oude geschiedenissen die in

¹⁾ Een schoone Historie en Miraculeuze geschiedenisse van den Ridder metter Zwane Die te Nimmege in Gelderland t' scheepe kwam/ bij den geleyde van een zwaan/ uyt den Iande Lilefoort/ 't welk men zijdt te wezen Rijssel/ Douway en Orchy/ gelegen in Vlaanderen. te Amsterdam bij *Joannes kannewet* 1763. Latere editië bij *B. Koene*.

²⁾ Deutsche Sagen herausgegeben von den Brüdern Grimm II. Berlin 1818. p. 286—317.

de Middeleeuwen grooten opgang maakten. Godefroid de Billioen of Bouillon was niemand minder dan de Prins van Brabant, in zijne jeugd in een zwaan veranderd, de broeder van Lohengrin, van Helias enz. Ook onze Middel-Nederlandsche Poësie heeft dien held vereeuwigd. Dr. G. Kalff heeft dit onlangs ontdekt. Al wisten wij uit Maerlant, die op de legende zinspeelt, dat zij ook bij onze voorouders bekend was, er was geen lied gevonden. Het fragment dat door den Heer Kalff als zoodanig herkend is, is een gedeelte van eene vertaling uit de Chevalier au Cygne ¹⁾ dus volgens de vlaamsche legende; doch het is niet te ontkennen, dat ook die legende ons aan den Rijn, en in Nijmegen verplaatst. Ik acht ze verwant aan den ouden eeredienst van Mars Thincsus, den Ridder met den Zwaan, voor wien Nederlandsche mannen een tempel stichtten, aan den uitersten hoek der Romeinsche beschaving, in de dagen van keizer Alexander Severus, den Ridder, waaraan hun Dingsdag gewijd was. Deze ridder, wiens goddelijke majesteit, nadat hij zijn rijk moest overgeven bij de invoering van den nieuwen godsdienst, niet verdween; de arme verlatenen bleven hem nastaren, en in zijnen geest hun kroost opvoeden; zij bleven zich spiegelen aan zijne rechtvaardigheid en heldenmoed.

De zwanenridder kan men beschouwen als de opkomende morgenzon, *Helias zoon van Orient*, of als het begin van het nieuwe jaargetijde, de lente ²⁾. Hij heeft als zoodanig overeenkomst met Apollo, ook Helios genoemd. Als deze volgens de legende uit het Noorden komt naar Delphi, wordt hij door zwanen getrokken. Op een zwaan gezeten, als een ruiter te paard, verschijnt hij op het eiland Delos, doch heeft daar de lier in handen. Maar naast de lier draagt Apollo den boog, hij verslaat den draak *Python*. Als Apollo van de Hyperboreërs nadert, dan is hij de god van het kalme jaargetijde, hij verslaat den overmoedige, en beschermt

¹⁾ La chanson du Chevalier au cygne et de Godefroid de Bouillon publiée par C. Hippeau 1871—1877. Le Chevalier au cygne et Godefroid de Bouillon par le Baron de Reiffenberg.

²⁾ Hetgeen mij waarschijnlijk voorkomt.

den goede; door muziek het gemoed tot rustbrengend, door voorspellingen op eene hoogere orde der dingen wijzend. De voorstelling op eene vaas uit de verzameling van Hamilton, bij Witte en Lenormant XLII, stelt Apollo voor, als hij van de Hyperboreërs komt en Delos bezoekt Pl. IV; hij is gezeten op den zwaan; de zwaan was hem gewijd, hij is zijn symbool; vandaar de talrijke halfgoden en helden die *Cycnus* worden genoemd, vandaar de zwaan op de munten van *Chalcedon* en *Clazomene* en zijne vereering in Jonie. K. O. Muller ziet in de voorstelling op de vaas de verschijning van Apollo, *ἐπιφάνεια Ἀπόλλωνος*, op Delos, waar hij door de jonge meisjes wordt ontvangen. Hij herinnert hierbij aan de verzen van Callimachus, Hymne aan Apollo v. 1—10 ¹⁾.

Hoe schudt de lauwertak in Febus rechterhand!
 Hoe 't gausche heiligdom! Gewelf en tempelwand,
 Aan 't daavren, dreigen van verbaasdheid op te scheuren!
 Aanschouwt gij 't? Febus-zelf trapt bonzend op de deuren,
 En post en dorpel schokt van 't stampen van zijn' voet.
 Staat af, staat siddrend af, o ongewijde stoet!
 Ja, Delos Palmboom knikt, door wind noch lucht bewogen,
 Van d'eerbied voor den God ter aarde neergebogen:
 De zangerige zwaan stort hemelmelodij;
 Wijk, slagboom! grendels wijkt! de Godheid is nabij!
 Bereidt u om het lied der feestrij aan te vangen,
 Gij, Knapen: Febus naakt, het voorwerp onzer zangen!

Hoeveel punten van overeenkomst deze Apollo ook met den Mars Thincsus vertoont, zoo geloof ik toch, dat men aan een anderen invloed moet denken, dan aan Griekenland of Italië, waaraan onze voorouders de vereering hebben te danken, en zoo komen wij aan den invloed van Azië, waaraan ook de Grieken deze eeredienst ontleenden. Gaan wij de Indische godenbeelden na, zooals zij uit Hindostan of die onder denzelfden invloed vervaardigd zijn, uit onze

¹⁾ Callimachi Hymnus in Apollinem ex interpretatione Laur. Santenii Lugd. Bat. 1787. Wij geven de vertaling van Bilderdijk.

Indische bezittingen bekend zijn, zoo treffen ons de afbeeldingen van de hoogere wezens, als zwaunenridders, of van zwanen vergezeld, of als ruiters door vogels gedragen. Deze vogel, *Hansa* geheeten, begeleidt *Saraswati*, de gemalin van *Brahma*. *Brahma* nu wordt afgebeeld door dezen vogel begeleid. De Zonnegod *Surya* droeg den bijnaam van *Hansa*. Het hoogste wezen wordt als lichtende zon, boven den vogel, voorgesteld, of als zonnebeeld rijdende op een zwaan. Het museum van Oudheden te Leiden, vertoont een dergelijken *Brahma*, met een zwaan achter zich. De zwaan is zeer duidelijk te herkennen; hoewel de kop beschadigd is, blijft er geen twijfel over, daar de vorm van den schedel en den knobbel boven den nens, duidelijk zichtbaar zijn. De *Hansa* der oude Indiërs kan men dan ook het best door *zwaan* vertalen en velen doen dit ¹⁾. Daar echter in Hindostan het dier niet voorkomt, is het licht te begrijpen hoe langzamerhand een phantasie dier, een soort van Phenix daarvoor in de plaats trad, en vooral in de jongere afbeeldingen is de soort die de vogel moet voorstellen, geheel en al phantastisch. De tegenwoordige bevolking noemt de Flamingo *Hansa*, doch ook deze heeft in vorm niets gemeen met de latere *Hansa* afbeeldingen. Is *Hansa*, de drager, de begeleider der Zon, hij die den zonnegod in een wagen voorttrekt, ook dikwerf de Zon zelf, dan verwondert het ons niet, dat wij hem als zoodanig aantreffen, ook bij de Grieken en onze voorouders. Zelfs heet de Zon evenals *Saraswati Çukra* of *Çukla*, de schitterende (waarmede het grieksche *κίρκος* overeenkomt), die door de rossige paarden wordt voortgetrokken. Zoo valt hij samen met den *Helios* der Grieken.

Met *Hansa*, waarmede het Grieksche *χίψ* en het latijnsche *Anser* overeenkomt, worden watervogels aangeduid, afgeleid van of verwant aan een wortel *Has*, dat iets glimmends beteekent. Ons woord *Gans* is verwant aan de vrouwelijke vorm van *Hansa*, *Hansi*. Is alzoo de grondvorm van *kuknos*,

¹⁾ Nala, eine Indische Dichtung von Wjasa von J. G. L. Kosegarten Jena 1820 S. 226 fg.

Anser en *Gans* verklaard als beteekenend de glanzende of schitterende, de glimmende, het woord *zwaan* heeft daarmede niets gemeen. Etymologisch is dit afgeleid van *Swanna*, *geluid*, een woord samenhangende met den wortel *Xwan* in het Baktrisch, een vorm die zoowel *glanzen* als *klinken* be- duidt. Komt in het Sanskriet dus geen eigenlijke benaming van den zwaan voor, alles wijst er op, dat die oorspronke- lijk moet hebben bestaan, een woord dat als het Baktrische *Xwan*, zoo wel glanzen als geluid maken, zal hebben be- teekend. Ons geacht medelid Kern leidt uit die dubbele grondbeteekenis van *Xwan* de legende af van het zingen van den zwaan ¹⁾. Wij weten toch allen met Buffon en lateren, dat de zwaan niet zingt. Hij behoort tot het ge- slacht der eendvogels, Anatidae, verdeeld in eenden *Anas*, gauzen, *Anser*, zwanen, *Cygnus*. Onder de cynideën onder- scheidt men drie hoofdsorten, de stomme of tamme zwaan, *olor*, de wilde, *musicus*, en de zwarte uit Australië. Hij be- hoort in de gematigde luchtstreek te huis, in het Noorde- lijk halfrond, en als trekvogel verspreidt hij zich tot aan de kusten van Afrika. Onze tamme zwaan is geen andere dan de wilde, en past men niet op door ze te kortwieken, dan gaat hij mede, wanneer de wilde zwanen verhuizen. Hij is een trekvogel die uit Asiatisch en Europeesch Rusland, uit Siberië, zich in October en November naar zuidelijker streken verplaatst, het meest aan de Kaspische Zee, in Perzië, klein Azië, Griekenland en Sardinie, overwintert. Ook in Pruissen en het Noorden van eenige straken van Midden Deutschland vindt men hem des winters, terwijl hij in Maart weder naar het Noorden vertrekt. Zeer juist wordt hij door Buffon beschreven ²⁾.

De zwaan voert heerschappij op het water, onder al de voorwaarden, die een rijk van vrede stichten. Hij is begaafd met grootheid, majesteit, zachtheid, macht en kracht, be- zield met moed en met den wil, daarvan geen misbruik te

¹⁾ Het oud Germaansche woord voor zwaan is *Ylfete* o. h. d. *Albiz* O. N. *al/t*, Angl's *elptr*, samenhangende met *albus*, wit.

²⁾ Histoire naturelle des oiseaux, Tome X, 1784 p. 340.

maken. Hij zal strijden en overwinnen, doch nooit aanvallen. Vreedzaam vorst over de watervogels, braveert hij de dwingelanden uit de lucht, hij wacht den adelaar af, zonder hem uit te tarten, zonder hem te vreezen, hij stoot zijn aanvaller af, zijn vederen bieden weerstand aan de wapenen van zijn tegenpartij en de elkaar snel opvolgende slagen van zijn krachtigen vleugel, dienen hem ten schild. Meermalen bekroont de overwinning zijn pogen. Slechts deze alleen is zijn vijand, al de overigen eerbiedigen hem. Hij leeft in vrede met de geheele natuur. Niet als koning, als vriend leeft hij onder de watervogels, die alle zich onder zijn wil schikken; hij is het hoofd, de eerste burger van een vreedzame republiek, waarvan de burgers niets hebben te vreezen van den meester, die ook niets anders verlangt dan wat hij zelf verleent, kalmte en vrijheid. Hij is vol bevaligheid; de schoonheid van vorm evenaart zijne zachte geaardheid; hij bevalt iedereen, hij versiert iedere plaats, men heeft hem lief, men juicht hem toe, men bewondert hem; geen enkele verdient het meer; schitterend zuiver, blank, bewegelijk en hartstochtelijk is hij ook geworden de vogel der liefde en aan dezen vogel was het, dat de schoonste aller stervelingen uit de oudheid, *Helena*, haar aanzijn te danken had. Geen wonder dat hij, de zoo rijk begaafde, de symbolische voorstelling is geworden van de hoogere macht, het glanzende licht, de bestrijder der duisternis.

Zal ik nog wijzen op de talrijke symbolen, waaronder de zwaan zich vertoont, of als zustervoorstelling de gans naast zich heeft? De goede geleigeest treedt in allerlei vormen op. Hij verschijnt als zwanenjonkvrouw of Walkure in de legende, doch ook in den vorm van Moeder de Gans, als leerende opvoedster der jeugd. Op een paar werken van de 16^e eeuw komt daarom waarschijnlijk de duivel als zwanenridder voor of in den vorm van een zwaan met duivelen hoofd. Zoo als titel van *Der Fincken Ritter* en van den *Simplicissimus*. Pl. V. Het Walkyren paar in de grachten onzer oude kasteelen en onzer latere steden, was niet uitsluitend een versiersel. Het Zwanenrecht behoort tot de oudste hoogheerlijke rechten. De onderscheidingsmerken der zwanen aan de verschillende heeren be-

hoorende, werden in registers geboekt. In Friesland ken ik drie dergelijke zwanenboeken ¹⁾. Pl. VI.

In Holland behoorde dit recht aan den Pluimgraaf. Dr. Verdam wees mij op een paar versregels hierop betrekkelijk uit het gedicht *van den Kaerlen*, uitgegeven door Dr. Eelco Verwijs als N°. VII van zijn bundel „van Vrouwen ende van Minne”. Zij luiden aldus:

De pluymgrave wil (*nu het zomer wordt*) syn swaekuken
Gaen corten, merken ende fnuken.

De gasthuizen en herbergen werden met het beeld van den zwaan versierd; men wist dat men onder dien goeden geest veilig geherbergd was, en op het ganzenbord beproefde men of het geluk iemand op een gansje liet vallen. Het ligt niet in mijn plan, dit alles hier uitvoerig te behandelen. Ik wil er slechts op wijzen, hoe deze merkwaardige vogel als beeld van het hoogste goddelijke wezen, het licht, van Indiën af tot het verre Westen is vereerd, hoe die vereering is ontstaan en wat er van is overgebleven.

Volgens sommige Mythologen en Lexica heeft de Romeinsche Mars ook Ares, behalve het paard en de specht, ook den haan tot symbool. Ik heb daar niets van kunnen vinden; wel zijn de zinspelingen op den zegevierenden haan in de hanengevechten, mij bekend, gelijk die op de munten van Griekenland voorkomen, maar van Mars is daarbij geen sprake. In den *Gallus* van *Lucianus* noemt de haan zich

¹⁾ Het exemplaar van het Friesch genootschap, draagt den titel: „Het Swane boeck,” het is een kwarto in perkament gebonden, genummerd 377, bevat 24 bladzijden met zwanen merken op snavel en pooten, die niet ongestraft mochten worden gebruikt, en de namen van de heeren, aan wien zij toebehoorden. Vervolgens 16 pagina's met gemerkte snavels en pooten, met het opschrift: „Dit zijn die mercken, die bij ons vrij te gebruicken sijn”. Daarop drie met snavels en pooten, die niet zijn gemerkt, het overige papier is in blanco. Op de provinciale bibliotheek van Friesland treft men ook een exemplaar aan dat even als dit eene copie is van een ouder Zwanenboek voor Hennaarderadeel van 1574, (zooals blijkt uit den titel Catal. Prov. Bibl. V. bladz. 1879). Ook wordt daar een Zwanenboek van Kollumerland vermeld, uit het begin der vorige eeuw. (Med. van Mr. W. B. Boeles).

zelf den vogel van Mercurius, en als *Alectryon*, als jongeling, waken zal bij Mars, en in slaap valt, wordt hij om dien euveldaad, door Mars in een haan veranderd, met de verplichting, om iederen morgen den dag aan te kondigen. Mogen wij daarom in den vogel bij Mars de voorstelling van *Alectryon* zien? Eerder zou ik denken dat de Romeinsche Mars vroeger de gans als symbool bij zich had; de ganzen van het Kapitoel, acht ik daarvoor een voldoende bewijs. Mars, Mavors, als meest vereerde god in het oude Rome, vermoedelijk vroeger een zonnegod, niet veel verschillend van Apollo, week voor Jupiter, die de hoogste werd; doch Mars met den vogel, is uit andere afbeeldingen mij niet bekend. In den lateren tijd schijnt men ook aan de gans minder gehecht te hebben, totdat in 390 voor onze jaartelling, Manlius als consul, de voeding dier beesten op staatskosten, tot eene wet maakte, nadat zij hem de aankomst der Gallen hadden verraden door hun geschreeuw. Zijn mij geene afbeeldingen, waarin Mars met een vogel voorkomt, bekend dan het behandelde gedenkteeken uit Brittannië; wel ken ik die van St. Maarten, den naar Mars genoemden St. Martinus van Tours, Romeinsch ridder in 371 en later Bisschop van Tours, die 11 November 401 stierf. Oude glasschilderijen in Chartres en Angers, stellen hem voor met een gans. Zoo ook volgens Wesseley een oude statue in het Carthuizer klooster te Parijs, waarvan men eene afbeelding vindt in de *Antiquités Nationales* van Millin; doch deze noemt hem St. Hugues met den Zwaan. Die afbeeldingen doelen op de legende, waarbij hij tot bisschop verkozen werd; het gesnater van de ganzen zou hem hebben verraden toen hij gezocht werd, bij zijne verkiezing tot bisschop. Deze legende heeft veel overeenkomst met die van het Kapitoel; wellicht is ze daaraan ontleend; ze schijnt echter van jongen datum. Zoo zou de Gallo-Romeinsche Mars aan St. Martinus het aanzijn hebben gegeven, en deze samenvallen met den Germaanschen Mars-Thincs. Beiden zijn oorspronkelijk uit Asiatische ideën geboren.

De St. Maartensgans werd echter niet geëerbiedigd als de zwaan, ofschoon ook gelijk de grafelijkheidsrekeningen

leeren, er oudtijds vele zwanen gegeten werden; nu nog worden deze gegeten, zooals men in onze hoofdstad in sommige straten kan zien. Wijlen Dr. Janssen behandelde de St. Maartens ganzen, in »De vrije fries, deel V". Hij komt echter tot geen ander besluit, dan dat men de gans al en vereerde op St. Martyn, omdat zij dan juist het velste was en ze een goeden schotel op een feest leverde, het St. Maartens feest, dat op den 11^{den} November viel. Hij heeft echter te weinig acht geslagen op de gans in de gewijde kunst, nitsluitend dezen heilige als symbool gegeven ¹⁾.

Nog is de St. Maartens gans overgebleven en in Duitschland zingt men op St. Maarten het volgende liedje:

Martin, Lieber Herre,
Nun lasz uns fröhlich sein;
Heut zu deinem Ehren;
Und durch den Willen dein;
Die Gans sollst du uns verehren;
Und auch den kühlen wein;
Gesotten und gebraten,
Sie müssen all herein.

Bij velen blijft zij op de feesttijden die na St. Maarten volgen, het feestsymbool; zoo eet men in Engeland de Christmas goose of Kerstgans.

St. Maarten was op kerkelijk gebied een der hoofdpatronen van Nederland. In al de bisdommen zijn kerken aan hem gewijd, in de eerste plaats de dom te Utrecht ²⁾. Naar St. Maarten zijn verschillende plaatsen genoemd. Willebrord wijdde den dom te Utrecht aan St. Maarten als den patroon van de Frankische legers ³⁾; daarom heetten de Utrechtschen St. Maartens mannen. Vele der aan dezen gewijde kerken staan op oud Romeinsche nederzettingen en ons medelid

¹⁾ J. E. Wesseley Iconographie Gott's und der Heiligen.

²⁾ In het bisdom Utrecht, (de Noordelijke provinciën) 31, Haarlem 9, in s'Bosch 11, Breda 3, Roermond 23.

³⁾ Royaards, geschiedenis der invoering en vestiging van het Christendom in Nederland p. 185.

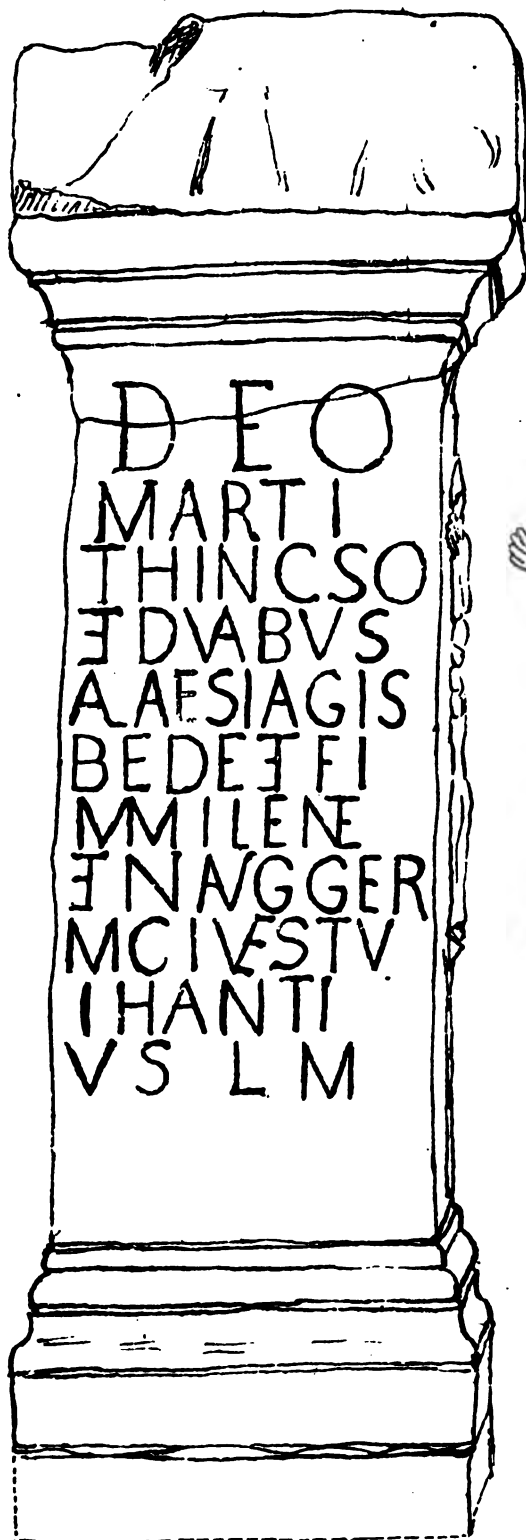
Habets heeft er opgewezen hoe in Horne de kerk, aan St. Maarten gewijd, verrees op de plek, waar vroeger Mars-Halamardus vereerd werd ¹⁾. Verschillende altaren uit Vechten, Nijmegen, Rindereu en Xanten, bewijzen den eeredienst van Mars in ons land, evenals de Romeinsche beeldjes in den bodem der Friesche terpen gevonden. Inderdaad de overgang van Mars tot St. Maarten was geleidelijk. De God maakte plaats voor den Heilige, die dezelfde goddelijke eigenschappen bezat.

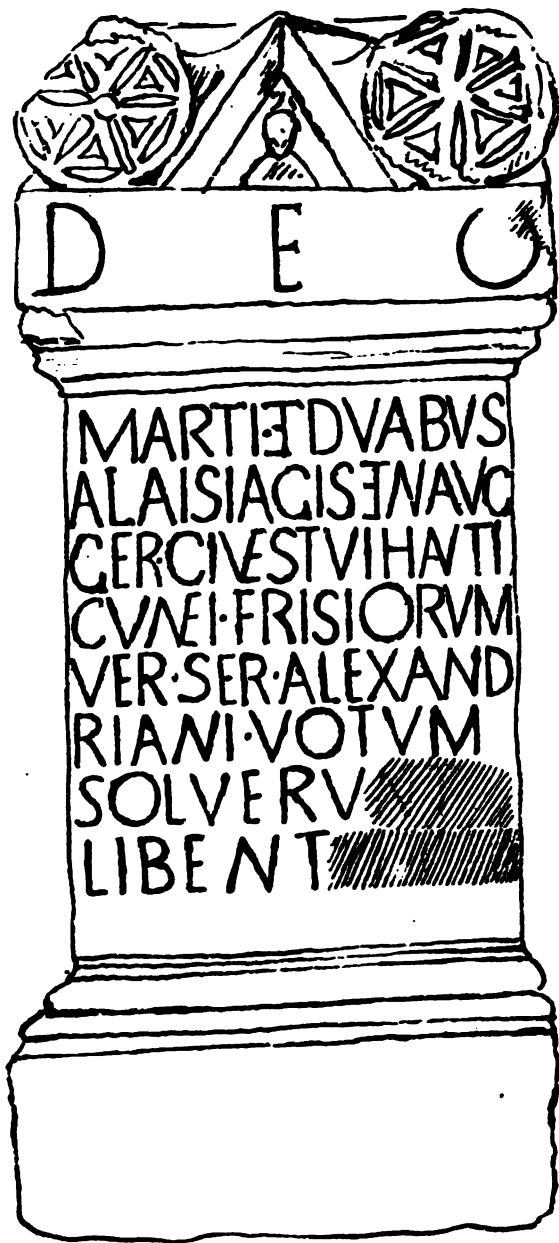
N A S C H R I F T.

Toen ik mijne verhandeling gereed had, verscheen een overzicht over hetgeen door de verschillende geleerden van Engeland en Duitschland over dit onderwerp was gezegd onder den titel: *The discovery of Roman inscribed Altars etc. at Housesteads, December 1883, Series of papers read before the Society of Antiquaries between December 27 th. 1883 and July 30 th. 1884. Reprinted from "Archaeologia Aeliana"* vol. X pages 148 to 172. Dr. Hübner zond mij dit toe. De altaren zijn hier in op flinke schaal uitgegeven. Met mijne photographiën vergeleken heb ik enkele bedenkingen tegen de nauwkeurigheid, vooral wat het beeldje op een der altaren betreft. Overigens leeren ons deze stukken wat ik vermeld heb. De lezing op de beide altaren zou *Alaisiagis* zijn. Ook is erin afgebeeld een platte langwerpige steen, plaat IV. Midden in een lauwerkrans, leest men een opdracht aan de goddelijkheid des keizers door de vierde Cohorte van de Gallen. Aan weerszijde der krans staat een figuur, linksch een *Nike* of *Victoria*, rechts *Mars*, beiden in nissen. Op het voetstuk van *Nike* staat een reiger met een visch, op dat van *Mars* een gaus, of dergelijke vogel.

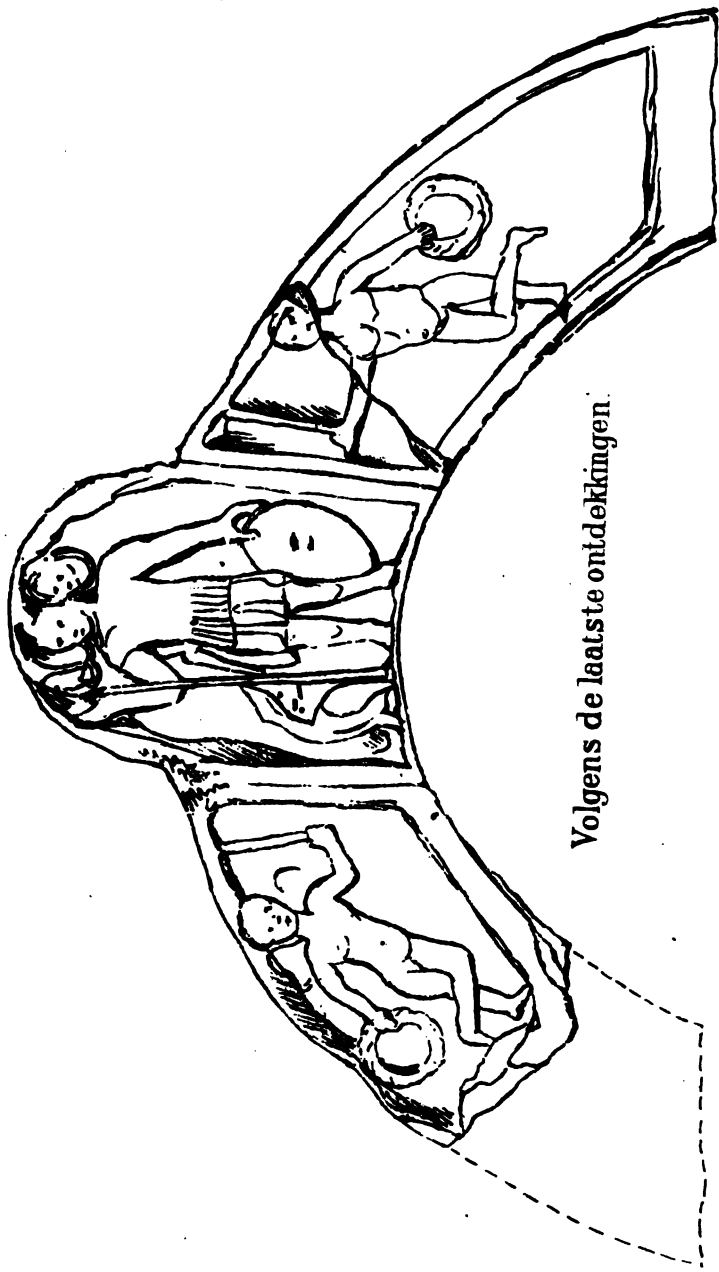
¹⁾ J. Habets, *Decouvertes d'antiquités dans le duché de Limbourg*, II, p. 224.

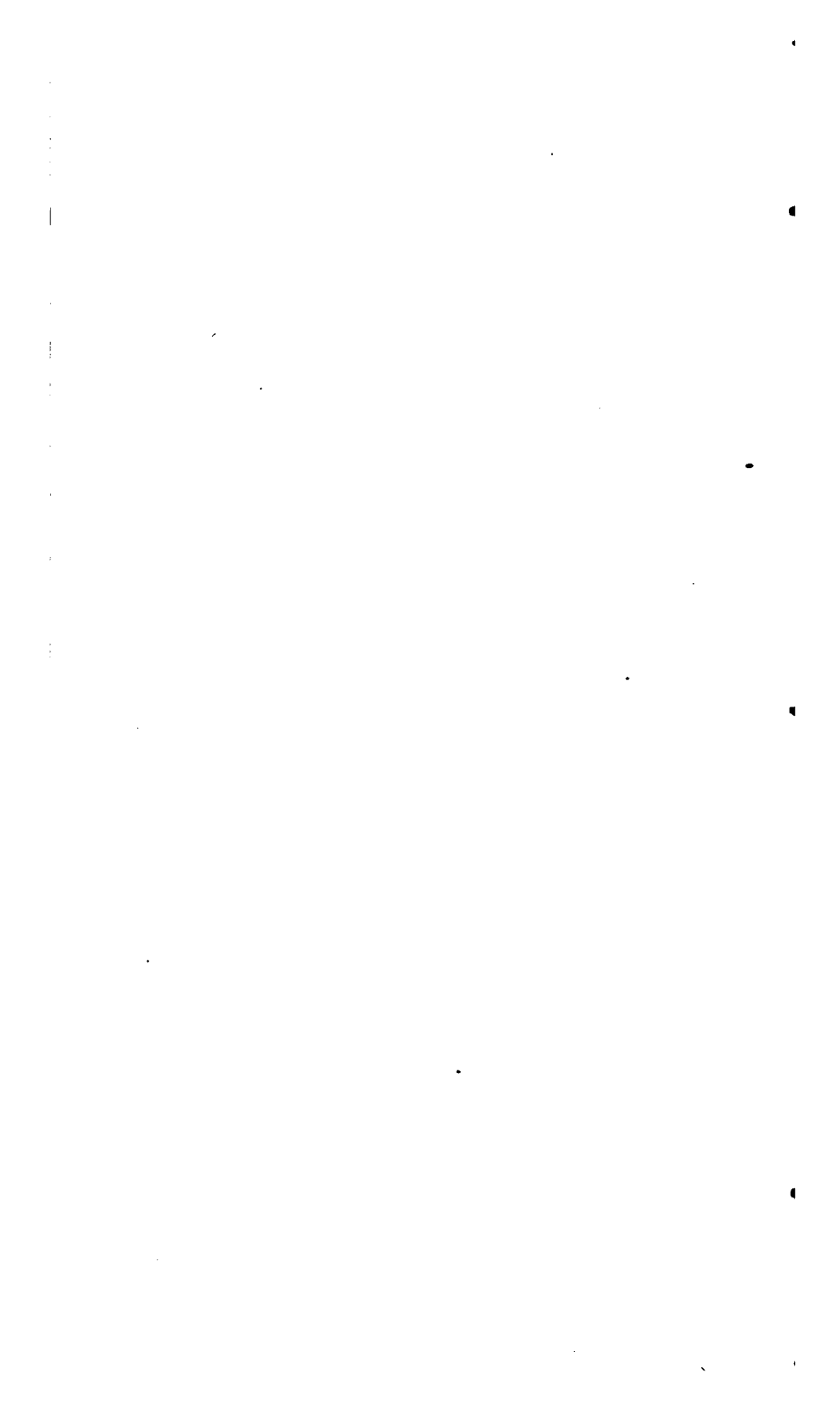
Pag. 166—169 leest men de meening van George Stephens Cheapinghaven Denmark, April 3th. 1884. Thing, zegt hij, beteekent in vele runen-opschriften, *Battle*, voorts in Scando-Gothic, beteekent het *meeting*, ook op sommige Zweedsche runensteen. *Deo Marti Thingso* beteekent dan, *To the God Tiw the warrior*. *Beda* vergelijkt hij met o. h. d. *Bata*, *badu*, *Patu Fata* O. Engl. *Beadu*, *Beado*, *Beadwe*, *battle*, quite simply synonym for *Bellona*. *Ene* in *Fimmelene*, is a mere latin adjective ending the word „*Fimmil* = *Fimmel*, an iron bar, a sledge-hammer. „*Fimmelena* would mean the heavy spearwielder. If this be right both were Oldfrisian *Walkyries*, choosers of the slain, messengers of the wargod”. Voorts wordt medegedeeld pag. 170 dat het ontbrekend stuk van den ingangboog teruggevonden is. Zie mijne afbeelding. op Plaat III.

Der Fincken Ritter.

Historia / Von

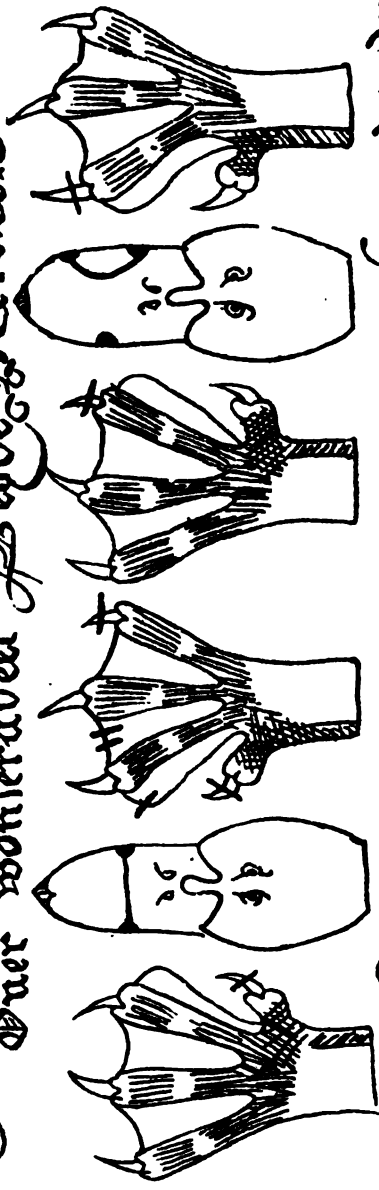
dem trefflichen und weiter-
fahrnen Ritter / Herrn Politarpen
von Kirrlarissa / genannter Fincken Rits-
ter / wie der dritthalbhundert Jahr / ehe er geboren
ward / viel Land durchwandert / seltsame Ding gesehen /
und zu letzt für seiner Mutter vorlod stehend gesun-
den / aufgehoben und erst von neuenge-
boren worden.

Item / Von seiner Hochzeit / eilpe seine und
schöne Satyrische Lehr / wie sich ein jeder in
Ehestand schicken soll.

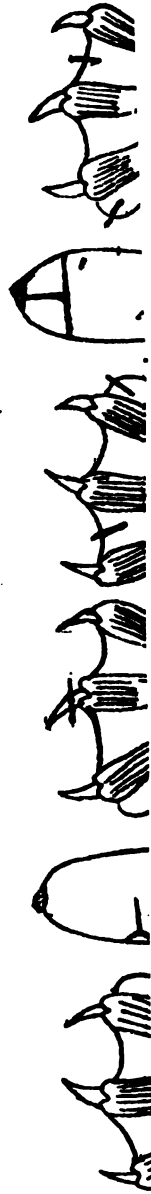

Gedruckt / Im Jahr 1668.

Pierre Dubrants Secretaris over wonderadeel 2de deelen

*Druke van Jongema grietman over Jenaerderadeel
 2de deelen*

Bovenheft der 1ste blad zijde.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

**TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,**

GEHOUDEN DEN 8sten DECEMBER 1884.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER voorzitter, LEEHMANS, M. DE VRIES, DE WAL, G. DE VRIES AZN., BEETS, KUENEN, HARTING, SIX, NABER, HOEKSTRA, DE GOEJE, VOSMAER, LAND, CAMPBELL, ACQUOY, PLEYTE, TIELE, MATTHES, VERDAM en BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De heer Brill heeft bericht gezonden, dat hij door ambtsbezigheden verhinderd is de vergadering bij te wonen. Daardoor vervalt de aangekondigde discussie over de bijdrage in de vorige vergadering door dat lid voorgelezen.

De voorzitter, de secretaris en de heer Pleyte verklaren zich bereid tot het doen van mededeelingen.

De heer Opzoomer brengt in herinnering, dat hij eenige maanden geleden, toen zich de beschrijvingsbrief door een

overdreven eenvoudigheid en bescheidenheid kenmerkte, over het Engelsche treurspel »Sir John van Olden Barnevelt'' het woord had gevoerd, en een metrische vertaling van het vijfde bedrijf voorgelezen. In naam der vergadering had toen ons geëerd medelid, de heer R. Fruin, den wensch geuit, dat deze proef door eene volledige vertaling mocht worden gevolgd, en dat deze in het licht zou worden gegeven. De heer Opzoomer is thans in staat mee te deelen, dat aan dien wensch zal worden voldaan. De vertaling is voltooid, en tot haar uitgaaf is besloten.

Thans, nu de beschrijvingsbrief opnieuw door een even groote eenvoudigheid en bescheidenheid schittert, wil hij de vergadering bezighouden met een paar opmerkingen over de tekstkritiek van Shakespeare.

Ze is naar zijn meening nog vrij gebrekkig, en maar al te veel het spel van luim en willekeur. Haar afdwalingen plegen met valsche exegese nauw verbonden te zijn. Die een volmaakte gezonde plaats niet goed verstaat komt licht tot de meening, dat ze krank is en zijn geneeskunst noodig heeft. Maar ook omgekeerd, menige lezing, die stellig bedorven is, wordt door een onnatuurlijke, gedwongen verklaring met een redelijk schijnenden zin bedeed, en zoo gehandhaafd, vooral waar men geen kans ziet om een goede verandering te maken en dus te vreden zou moeten zijn met de erkenning van slechts te weten hoe het niet is.

Het treffendst voorbeeld van willekeurige tekstkritiek levert Engeland in Payne Collier. In '49 werd hij een exemplaar machtig van den tweeden foliant, dien van 1632, met een groot aantal geschreven veranderingen van den tekst, bijna op iedere bladzijde, bedekt. Terstond scheen hem voor de Shakespeariekritiek een nieuw tijdvak aangebroken. Het was, of aan de juistheid dier veranderingen schier niet te twijfelen viel. Allerlei gissingen, vroeger met minachting verworpen, werden, nu ze hier te lezen waren, als onbetwistbaar zeker gehuldigd. Lezingen, vroeger tegen iedere bedenking vaak door de meest gezochte uitlegging verdedigd, werden nu, nadat de groote onbekende ze veroordeeld had, als onhoudbaar, als door en door bedorven, door geen exegese

te redden voorgesteld en smadelijk op zij geschoven. Van het volgen eener vaste methode was nergens sprake. Uit geestdrift voor het oude was eenvoudig geestdrift voor het nieuwe geboren, een even warme maar te gelijk even blinde geestdrift; de ijverige behoudsman was veranderd in een fellen vriend der omwenteling.

Ook in Duitschland vond de spreker in de met recht aanbevolen uitgaaf van Delius menige zonderlinge dwaling. Het ontbreekt zelfs niet aan tekstverandering, op de meest ongerijmde tekstverklaring gegrond.

Van dit laatste wordt als proeve meegedeeld de behandeling der woorden in den Othello (V. 2):

»Man but a rush against Othello's breast,
And he retires",

waar men door misvatting van het woord *rush*, tot de vreemde voorstellen gekomen is, om den imperatief *man* of door ons *waag* te vertalen of te veranderen in *make* of *run*.

De spreker acht ons nog lang niet overal in het bezit van een zuiveren tekst, en meent dat men nog op menige plaats een gissing mag wagen. Van zulk gissen deelt hij enkele proeven mee uit den king John.

Hij behandelde uit de rede van den pauselijken legaat (III. 1) den regel:

»Is not amiss when it is truly done",
en vooral de woorden:

»It is religion that doth make vows kept"
tot en met

»And most forsworn, to keep what thou dost swear",
waarin hij door een andere schikking der regels en een kleine verandering een goeden loop der gedachten zoekt te herstellen.

Verder spreekt hij over den regel (II. 2):

»O! now doth death line his dead chaps with steel",
en over dien in II. 1:

»And with her plague, her sin",
waar Schlegel, blijkens zijn vertaling, niet *sin* maar *son* heeft gelezen.

Deze behandeling van enkele plaatsen uit king John

brengt er den spreker toe, met den hoogsten lof te gewagen van de vertaling van den geheelen Shakespeare, die door onzen Burgersdijk voltooid en voor een gedeelte reeds uitgegeven is. Hij zegt er van:

»Onze onvermoeide, eenvoudige, talentvolle landgenoot herschept voor ons in onze eigen taal al de werken van Shakespeare. Ik acht zijn arbeid zoo meesterlijk, dat ik dien volkomen gelijk stel met hetgeen Schlegel, wiens werk hij heeft gekend en gebruikt, voor Duitschland heeft gedaan.

»Schlegel is tot op dezen dag toe met onverdeelde bijval begroet. De grootste eer is hem daarin bewezen, dat de bewerkers der nieuwe Duitsche vertaling in de zijne zich slechts tot wijzigingen bepalen, over het geheel niets anders doen dan overnemen. Die hoogste eer zal ook bij ons de kroon van Burgersdijk worden. Men zal kleinigheden veranderen, menige plaats nog verbeteren, het geheel zoo volmaken. Maar alles zal slechts wijziging blijven; een nieuwe vertaling zal voortaan onnoodig zijn."

De heer Boot spreekt naar aanleiding eener vroegere mededeeling van den heer Land over Latijnsche gedichten van Constantijn Huygens in Handschrift XLIII der Koninklijke Akademie. Hij toont aan dat op één na al de gedichten die in het Britsch Museum gevonden zijn, in eigenhandige afschriften ook bij ons berusten, en deelt den Amor fugitivus en drie gedichten van den Vader aan zijn zoon Christiaan mede. Deze bijdrage zal in de Verslagen en Mededeelingen worden opgenomen.

De heer M. de Vries wijst op een latijnsch epigram op het door Christiaan geteekend portret van den Vader, dat veel overeenkomst heeft met het medegedeelde, maar met een ander slotvers is voorzien, en de heer Beets zegt dat in het handschrift der Korenbloemen (XL) meer dan een gedicht op Christiaan te vinden is.

De heer Pleyte vestigt de aandacht op twee Romeinsche opschriften, die den 17^{den} November van het vorige jaar aan den muur van Hadrianus bij Housesteads zijn gevonden en reeds door Engelsche en Duitsche geleerden zijn uitgegeven en toegelicht. Zij verdienen bij ons bekend gemaakt te worden, omdat zij op de oude bewoners van ons land betrekking hebben. Wij leeren daaruit, dat reeds onder Severus Alexander de Twentenaars, hier *Tuihanti* genaamd, bekend waren als Germaansche burgers, dat zij dienden in eene legerafdeeling (*cuneus*) der Germanen in het Romeinsche leger, dat zij Mars Thincsus vereerden en de twee Alaesiagen Bede en Fimmilene, in welke de spreker Godinnen der Friesche rechtspleging meent te ontdekken.

De altaren, waarop die opschriften staan, zijn door hem naar photographiën afgebeeld op plaat V TWENTE OVERIJSEL zijner Nederlandsche oudheden, en afdrukken van die plaat aan de leden ter hand gesteld.

De heeren M. de Vries, Tiele, Six en Verdam, uiten eenige bedenkingen tegen enkele punten van het mededeelde, zooals tegen de verklaring van den bijnaam van Mars en van de twee Alaesiagae, tegen den zwaan bij het beeld van Mars, tegen de verklaring der naakte vrouw op den halfcirkelvormigen deksteen, en de heer Beets vraagt wat de spreker ziet in de ornamenten aan wederzijde van het hoofd van Mars.

De spreker bedankt voor de gemaakte opmerkingen en beantwoordt die met de verzekering, dat hij die nader zal overwegen, alvorens hij zijne bijdrage zal inleveren tot plaatsing in de Verslagen en Mededeelingen.

De heer Beets verklaart dat hij onlangs den zeventig jarigen leeftijd heeft bereikt en dientengevolge onder de rustende leden behoort geteld te worden.

De Voorzitter spreekt den wensch uit, dat de heer Beets, even als andere rustende leden, zal voortgaan met het leveren van vruchten zijner studie aan de Akademie.

Nadat de secretaris de aandacht der leden heeft gevestigd op een heden ontvangen prachtwerk door Prins Roland Bonaparte voor de boekerij aangeboden, getiteld: »Les habitants de Suriname à l'exposition d' Amsterdam'', wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} JANUARI 1885.

Tegenwoordig de heeren: NABER, ondervoorzitter, M. DE VRIES, BRILL, G. DE VRIES AZ., BEETS, LINTELO DE GEER, KUENEN, SIX, BORRET, HOEKSTRA, KERN, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, ASSER, TIELE, MATTHES, VERDAM, DE LOUWER en BOOT, secretaris.

De voorzitter en de heer Leemans hebben bericht, dat zij door ongesteldheid verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige zitting wordt gelezen en vastgesteld.

De secretaris biedt namens den heer R. Fruin een omlijst portret van diens broeder, wijlen het medelid Mr. J. A. Fruin, voor de portretverzameling der Akademie aan; hij leest een brief van den heer Veth, waarin deze meldt dat hij 2 December 11. zijn zeventigste levensjaar voleindigd heeft en diensten-gevolge onder de rustende leden zitting neemt, en tevens bericht dat de aanbidding van het werk van Prins Roland

Bonaparte door hem had moeten geschieden; hij bericht de ontvangst van vijf latijnsche gedichten ingezonden voor den wedstrijd Hoeufft, namelijk een *Epicedion St. Kaléni iuvenis*, *Alaricus ingreditur Romam victumque orbem ulciscitur*, *In calamitates nostri aevi*, *Ad Vergilium* en *Venite ad me*, allen van motto's en verzegelde naambriefjes voorzien, welke met de vroeger vermelde Hylas in handen zijn gesteld van de commissie van beoordeeling; eindelijk leest hij de kennisgeving van het overlijden van den heer W. C. Mees op 24 December ll., die door een brief van rouwbeklag beantwoord is.

De heer Naber neemt daarop het woord en zegt:

»Wederom is het mijne taak uwe vergadering te openen onder den treurigen indruk van een groot verlies, dat wij hebben geleden. Mr. W. C. Mees is niet meer. Wij missen den beminnelijken grijsaard, die, wanneer en zoolang de bezigheden van zijn ambt het hem vergunden, onze vergaderingen getrouw placht bij te wonen. Hij had den zeventig-jarigen leeftijd bereikt en behoorde dus tot onze oude garde, waartegen wij anderen met piëteit opzien. Maar die zeventig jaren hadden zijne kracht niet gebroken. Wij luisterden, als hij handelde over de wetenschap, die hij beheerschte, omdat wij de overtuiging ontvingen, dat hier een spreker aan het woord was, die zijn onderwerp, hoe ingewikkeld ook, volkomen meester was. De vraagpunten, die hij uiteenzette, duister, wanneer zij door de halve wetenschap worden verward en verwaterd, werden onder zijne handen helder en bevattelijk, dewijl hij de meest verborgen raadselen tot in de laatste schuilhoeken had nagespoord en het samengestelde tot de elementaire bestanddeelen had herleid. Dat was reeds het ideaal geweest van den student in 1838. Wij verliezen veel: een gewaardeerden vriend, dien het ons een voorrecht was onder de Academialeden te tellen. Onze Utrechtsche leden bovendien een president-curator, die, naar het eenstemmig getuigenis, ongemeen veel heeft gedaan voor den bloei der Universiteit, die hij had leeren liefhebben. Wat van uitgebreider beteekenis is, de wetenschap verliest een geleerde, die studie en praktijk wist te verbinden op eene

wijze, die ik eenig zou noemen, als gij met mij niet terstond dacht aan hem, dien wij reeds bij het leven van Mees als bij voorbaat hadden aangewezen, om in dezen kring zijne ledige plaats aan te vullen. Maar het verlies dat het vaderland heeft geleden, is toch nog grooter. Dat weten zij, die met mij voor weinige weken den edelen doode de laatste eer hebben bewezen, gelijk men onjuist pleegt te zeggen. Het was indrukwekkend te hooren, welke diepgevoelde hulde gebracht werd aan den genialen vaderlander, die, het werd van bevoegde zijde gezegd, de Nederlandsche Bank gemaakt heeft wat zij is en daarmede een dienst aan den lande heeft bewezen, zooals gij niet verwacht, dat ik dien zal schetsen. Voor heden is dit eenvoudig woord voldoende, eene herinnering aan buitengewone verdiensten, die meer waarde had gehad als zij had kunnen worden verlevendigd door de toespraak van onzen voorzitter, die door ongesteldheid afwezig moet zijn. Wij hopen en vertrouwen dat eene beproefde hand ons weldra zal verrijken met eene welgelijkende levensschets van Mr. W. C. Mees. Het is de plicht der Academie, of liever het is een vaderlandsche plicht, dezen voortreffelijken mensch te gedenken, nadat hij uit ons midden is gescheiden. Ieder begrijpt van wien wij de vervulling dier taak verwachten".

Vervolgens doet de heer Matthes eene uitvoerige mededeeling over de ada's of voorvaderlijke gewoonten der Makassaren en Boegineezen. Hij beschrijft de gewoonten dier volken van Zuid-Celebes bij het bouwen en inrichten hunner woningen, het paleis van den Koning van Bône, eene audiëntie bij dien vorst, onderscheidene gebruiken binnen het paleis, den Koning met zijn gevolg op reis, de bebouwing der rijstvelden, de gebruiken bij het begin en het einde van een oorlog, eindelijk hun rechtspleging en straffen.

De heer de Louter vraagt den spreker of er geen verschil is tusschen de ada's van Makassaren en van Boegineezen, en welk verband er bestaat tusschen die gebruiken en de invoering van den Islam?

De spreker antwoordt dat er wel verschil is tusschen het

volkskarakter van Makassaren en Boegineezen, maar bijna geen onderscheid tusschen beider voorvaderlijke gewoonten, en dat die volken wel den Islam hebben aangenomen, maar dat zij geen Arabisch verstaande niets van den Koran begripen en alles zich bepaalt tot vormen.

De bijdrage zal in de Verslagen en Mededeelingen opgenomen worden.

De secretaris vestigt de aandacht der leden op verscheidene werken van Letronne, Adr. de Longpérier, Boucher-le-Clerc, Schlumberger en anderen, te samen vier deelen in 4° en achtentwintig deelen in 8°, die van het Ministerie van onderwijs in Frankrijk in ruil aan de Akademie zijn gezonden en ter inzage van de leden in de vergaderzaal gelegd zijn. Hij biedt uit naam van de schrijvers voor de boekerij aan exemplaren van Krijgs- en geschiedkundige beschouwingen over Willem III van den Luitenant-Generaal Knoop, die Aufgaben der Rechtswissenschaft, eene rede van den hoogleeraar B. Windscheid en Historisch critisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds 2de geheel omgew. uitgave D. I, 1^e stuk, Leiden 1885 van den Hoogleeraar A. Kuenen.

Een en ander wordt in dank aangenomen, evenals exemplaren van Hooft's Warenar en van Huygens Costelick Mal en Voorhout, uitgegeven en aangeboden door den heer Verdam.

Daar de viering van den dies natalis der Leidsche hoogeschool dit jaar op den tweeden Maandag in Februari valt, wordt de eerstvolgende vergadering der afdeeling bepaald op Maandag 16 Februari.

Na deze mededeeling wordt de vergadering gesloten.

OVER DE ÂDÁ'S OF GEWOONTEN

DER

MAKASSAREN EN BOEGINEEZEN.

BIJDRAGE VAN

B. F. M A T T H E S.

Men verwijt gewoonlijk aan de Oost-Indische volkeren, dat zij zoo geheel aan den leiband der âdá's of gewoonten plegen te loopen. Doch het valt niet te ontkennen, dat wij Westerlingen ook in vele opzichten slechts slaven der gewoonten zijn, zoodat wij maar al te dikwerf zonder nadenken de voetsporen onzer voorouders drukken.

Is het dus wonder, dat dit nog veel meer het geval is met volkstammen, die zooveel minder gelegenheid gehad hebben, om zich te ontwikkelen, zooals bijv. de Makassaren en Boegineezen van Zuid Celebes? Vooral is dit het geval met diegenen onder hen, welke de nog onafhankelijke rijken van dit eiland bewonen, of wier vorsten tot de Hollandsche Regeering slechts in de betrekking van leenvorsten staan, en dus nog weinig gelegenheid gehad hebben, om in de Europeesche beschaving te deelen.

Zoo verneemt men dan ook bijv. van de Makassaren en Boegineezen allerlei ontboezemingen in proza en poëzij, die op de duidelijkste wijze getuigen, hoe hooge waarde door hen aan de handhaving der voorvaderlijke gewoonten toegekend wordt.

„Zoodra men afbreekt de aloude gewoonten des lands,”

aldus verneemt men bijv. onder de Makassaren »zal de saguweer, die bij den Inlander zoo geliefde drank, na de insnijding in den bloemenkolf, niet meer uit den onder den naam van *Arenga Saccharifera Rumph.* bekenden boom in het daaraan vastgehechte stuk bamboes druppelsgewijze nederdalen. Ook zal zich geen visch meer boven de oppervlakte van het water vertoonen; terwijl het insgelijks te voorzien is, dat het rijstgewas mislukt." [Iya na-nigésará ádá-biyasána boettâya, ta-mattika-mo bálloka, ta-naïka-tôngānga-mo djoekoeka, áñjāla-tōngi asēya.]

Men bedenke bij deze woorden, hoe op Zuid-Celebes de rijst meestal den hoofdschotel van Makasssaar en Boeginees uitmaakt, en hoe vooral in de binnenlanden de visch bijna het eenig' dierlijk' voedsel van de bevolking is, terwijl de saguweer niet enkel als drank hoog aangeschreven staat, maar insgelijks ter bereiding van suiker en azijn gebezigd wordt, en dus tot beeld van het zoet en zuur des levens strekken kan.

De beeldspraak komt alzoo hierop neder, dat men bij verwaarloozing der oude gewoonten het hoogst noodige voedsel en een' verkwikkenden drank als de saguweer moet derven, ja als 't ware van het zoet en zuur des levens ver-stoken raakt.

»Zoo iets ádá is," spreekt een ander »mag er geen' sprake meer zijn van het niet te willen, of niet te kunnen. Dan moet een ieder dat willen en kunnen." [Pónna pangadâkkāng; taēna erókoe, taēna koellékoe.]

En de taal van één hunner dichters komt hierop neder: »Hij die zich houdt aan de ádá's of gewoonten des lands, vindt daarin een ankertouw, dat niet breekt, een ankertouw dat niet vruchteloos weerstand biedt, al kome ook de westenwind met geweld tegen het vaartuig aan." [Adâkkāng-dji tōdjēng. Iya-dji rānrāng ta-tāppoe; — Ta-lārāng-bāwāng, mannānjdjo natoeroeng bārā.]

Indien nu de ádá's of gewoonten zulk een' voorname rol in het leven der Makassaren en Boegineezen vervullen, spreekt het van zelf, dat het van het uiterst belang is,

hierop terdege te letten, wanneer men deze volkeren goed wil leeren kennen.

Doch die kennis heeft ook overal nog dit bijzonder nut, dat men door het zooveel mogelijk in acht nemen dezer gewoonten den Inlander een diep ontzag inboezemt, en alzoo in staat gesteld wordt, den weldadigsten invloed op hem uit te oefenen.

Maar, wat nog meer zegt, onbekendheid met die gewoonten stelt den Europeaan niet alleen bloot aan de minachting van den Inlander, maar brengt hem zelfs nu en dan in werkelijk levensgevaar.

Ik acht het alzoo niet onbelangrijk, hier eenige van die vele gewoonten mede te deelen, en verzoek U, mij tot dat einde met uwe gedachten naar één van de inlandsche hoven van Zuid-Celebes te vergezellen, dewijl aan die hoven de gewoonten het meest in acht genomen worden.

Hierbij zal ik U vooral veel mededeelen uit een werk, dat onder de Boegineezen *Latôwa*, en onder de Makassaren *Râpang* genoemd wordt, bevattende de uitspraken en mededeelingen der oude vorsten en geleerden over verschillende onderwerpen, dewijl hierin zeer dikwerf over de oude gewoonten gesproken wordt.

Wij geven ons alzoo met onze gedachten naar het Hof van Bône, in de dagen, toen dat rijk nog niet door het Hollandsch' Gouvernement overwonnen, en in een leenvorstendom herschapschapen was, omdat Bône toen één der machtigste staten van Zuid-Celebes was, en de oude gewoonten daar over het algemeen het stipst in acht genomen werden.

Op weg naar het paleis van den vorst komen wij door een' kampong, waar eenige vorstelijke padjôgés of publieke dansmeiden in de open' lucht druk aan het dansen zijn, en wel met een' *pangibing*, of man, wien dit genoeg tegen betaling van eenige duiten gegund is. Men wachtte zich, om daar midden tusschen door te loopen; want dit zou als een' grove belediging beschouwd worden, zoodat de *pangibing* volkomen in zijn recht ware, indien hij den man, welke dit deed, met zijn' kris, dat in de vorstenlanden nog steeds zoo

algemeen gedragen' wapen, overhoop stak. Dan zou het eenvoudig heeten: *mâte-ni nalédjâ têdong*, d. i. *hij is als door een' buffel vertreden, en dientengevolge gestorven*, met andere woorden: het is geheel zijn' eigen' schuld, dat hij neergelegd is, van vergelding of straf kan geen' sprake zijn.

Aan het vorstelijk erf, dat geheel met een' bamboezen omheining ingesloten is, aangekomen, gaan wij de *táboe-taboewang*, d. i. een' met een dakje overdekte poort, binnen. Daar staat een zoogenaamde *pangoeloe-djôwá*, of *Hoofd der djôwá's*, eene soort van krijgsknechten of politie-agenten, op de wacht, want van de *pangoeloe-djôwá's*, welke onder het paleis zich ophouden, wordt er steeds één bij de poort geplaatst. Die *pangoeloe-djôwá's* worden door den Inlander genoemd de *beenderen* van den vorst, terwijl hunne *djôwá's* het *merg* dier beenderen heeten. Een' nog veel schooner' benaming, te weten: die van 's vorsten *vleesch*, wordt toegekend aan de *panjtjännāngāng's*, d. i. de zoodanigen, die door den vorst met het beheer over zijne inkomsten of goederen belast zijn. De voornaamste van deze lieden is de *panjtjännāngāng-tjilāong*. Dit zou primitief de man geweest zijn, die de Bonieren bij *Máta-selômpós*, den eersten uit den Hemel gedaalden koning des rijks, introduceerde, en later met (NB. het Boeg. *tjilāong* beteekent: »met'') zijn' heer naar hoogere sferen verdwenen zijn. De tegenwoordige bezitter van dien titel zou van dien *panjtjānnāngāng* afstammen, en ook nog steeds aan den persoon des konings *nauw* verbonden ('t B. *tjilāong*) zijn. Hij heeft het beheer over al wat, gelijk de Inlander het uitdrukt, door de lans van den vorst *genomen*, d. i. *veroverd* is, hetzij landerijen, of menschen, of wat het wezen moge. Ook verzamelt hij voor den vorst alle voortbrengselen van den grond, om die op aanvraag van den vorst af te geven, als: rijst, zout, azijn, sierih, pīnang, kāmīrie-noten, enz.

Voorts heeft men onder de *panjtjānnāngāng's* den *sabān-nard* of *havenmeester*, die voor den vorst verzamelt, wat van

buiten met *vaartuigen* wordt binnengevoerd, alsmede de *sas-soeng-lôpi*, of *belasting* door *prauwvoerders* te betalen, de *lâboe-bâtoe*, of *ankergelden*, en derg. meer. Doch wat er zonderling bijkomt, de havenmeester heeft ook te zorgen voor het bekleeden van het lijk en het uitreiken van de liefdegiften, als er iemand van 's vorsten familie de groote reis naar gindsche gewesten ondernomen heeft.

De derde voorname *panjtjannāngāng* is de *anregoeroe-Tjenrāna*, lett. *Hoofd* van Tjenrāna, als 't ware een havenmeester in het klein voor de rivier van Tjenrāna. Hij heeft te Tjenrāna voor den vorst hetzelfde te doen, als de *sabān-nará* of havenmeester te Badjōwe.

Voorts heeft men nog een' menigte andere *panjtjannāngāng*'s, wier getal ongeveer een honderd bedragen moet.

Na deze lange uitweiding keer ik tot de poort van het vorstelijk erf terug.

Wanneer men van hier verder gaat, om den Vorst een bezoek te brengen; mag niemand zijn' lans of zonnescerm meenemen. Ook is het niet geoorloofd, te paard te blijven zitten. Zelfs moet een ieder zijn' eigen sierihdoos in de hand nemen, met uitzondering alleen van den *Tomarilālāng*, of *Rijksbestierder*, en den *Poenggāwa*, of *Opperbevelhebber*, voor wie die sierihdoos tot aan de trap van het paleis gedragen wordt. En zoo gaat het dan voort tot aan het verblijf des konings.

Dat men zich thans vóór de woning van een' voornaam vorstelijk' persoon bevindt, is reeds van buiten ten duidelijkste te zien.

Dat het huis op palen gebouwd is, dit heeft het met alle Boegineesche en Makassaarsche woningen gemeen; maar een gering Inlander zal zich wel wachten, om een huis met 5, 6 of 7 rijen palen, d. i. met 4, 5 of 6 vakken in de lengte, d. i. een' *saorādja*, *salássá* of *lāngkāna*, te bewonen.

Wanneer men soms om één van de palen een touw gebonden ziet; is dit een bewijs, dat er een gezant geweest

is, die een' bijzonder gewichtige boodschap voor den vorst had, en ter aanduiding daarvan dit touw daarom gebonden heeft, als een teeken van de verbindende kracht dier missie.

Ook in vóór- en achtergevel van het gebouw (B. *timpaládjá*, M. *sámboeng-láyang*) is groot verschil. Bij een' gering' Inlander mag die niet uit meer dan twee met *dekriet* belegde vakken bestaan, terwijl die, al naar den rang der vorsten en andere hooggeplaatste personen, 3, 5 of 7 zulke vakken bevat. Voorts worden tot versiering van den voorgevel eener voorname vorstelijke woning twee balken of latten, naar het beloop van het dak, aangebracht, van onderen met een ornament, en van boven in den vorm van een buffelhoorn bewerkt.

Onder de kenmerken eener vorstelijke woning behoort ook een venster, dat tot aan den vloer doorloopt, en bij gelegenheid van overlijden tot deur dient, ten einde het lijk daardoor uit het huis te dragen; welke opening alsdan genoemd wordt *tállongáng-sála*, zooveel als *valsch-* of *pseudo-*venster.

Eindelijk vestig ik nog de aandacht op de trap aan de voorzijde van het gebouw.

Deze is niet, zooals gewoonlijk, met treden, maar bestaat uit twee of drie oplopende houten, waartusschen gevlochten bamboes wordt gestoken en bevestigd. Tevens heeft men aan rechter- en linkerzijde een' tot leuning dienenden bamboesstok.

Als men nu deze trap opgeklommen is, bevindt men zich in eene soort van bordes of uitstek, dat den naam van *paládng* draagt, en hetwelk men door moet gaan, om in het eigenlijke huis te komen.

Wanneer men vervolgens de huisdeur binnengaat, komt men in een ruim voorportaal, dat, evenals bij ieder' inlandsche woning onder Makassaren en Boegineezen ongeveer de helft van de gansche ruimte beslaat. Wat hier echter weer het verschil van stand aanduidt, is dat de vloer aan de zijde van den ingang evenhoog is, als in het overige gedeelte,

terwijl anders in de meeste woningen dat gedeelte veel lager is, en niet alleen gebezigd wordt, om te koken, maar ook om zekere behoefte te verrichten, en zich vervolgens met water te reinigen, dat dan door de openingen in den bamboezen vloer, naar beneden stroomt in de modderpoel, die dáár onder het huis gevonden wordt.

In het voorportaal, dat steeds als receptiezaal gebezigd wordt, ontwaart men juist in het middenpunt van het huis, of bij het binnenkomen het dichtst aan de rechterzijde daarvan, een' paal, welke ongeveer op een' halve man's lengte boven den vloer afgehouden is, ten einde daarop van tijd tot tijd te kunnen offeren. Aan dien paal wordt ook bij de inwijding de *boeli-boeli*, of het *potje olie* met stukjes hout van al de palen, gelijk ook een' kleine hoeveelheid goud opgehangen.

Welke houtsoort men voor dezen paal bezige, is onverschillig. Alleenlijk bediene men zich niet van *đjáti-hout*, de *Tectona grandis* L.; want dit *đjáti* doet onwillekeurig denken aan het Boeg. *đjá-áti*, *slecht van inborst*, zoodat men alsdan van den *slechten inborst* zijner medemenschen te lijden zal hebben.

Overigens bediene men zich bij het bouwen van een huis niet van het hout van de Albizzia, die in het Boeg. *wilálang*, in het Makassaarsch *bilálang* heet, tegelijk met dat van de *Aquillaria agallocha* L., die in het Boeg. en Mak. onder den naam van *gároe* bekend is; dewijl het Boeg. *rilálang*, evenals het Mak. *ilálang*, *binnen*, en *gároe* in beide talen *omroeren* beteekent, zoodat deze woorden te zamen op *inwendige beroering* of *bekommering* zinspelen.

Waarop men bij het bouwen van ieder huis vooral ook te letten heeft, is, dat men hiermede, evenals met ieder ander belangrijk werk, niet beginne in de vastenmaand; tenzij men berekene, daarmede vóór het einde van die maand klaar te komen; want anders zou, zooals de zeer eigenaardige uitdrukking luidt, de eerste preek na de vasten van ramadhān den bewoner van dat huis *drukken*, of *in het nauw brengen* (naépéki katoeba).

Onder de middelen, om het bouwen van een huis goed te doen slagen, behoort vooral het begraven van den *kop* van een' *âlo-* of *jaarvogel*, en een' *kôera* of *landschildpad* aan den voet van den middelsten paal, omdat *ta-niyâlo-alô wi*, *niet verhinderd worden*, en *ta-nikoera-koerāt* *niets kwaads ondervinden* beteekent. Men houdt zich alzoo overtuigd, dat de voltooiing van het bouwwerk hierdoor *niet belet*, en verder *alle ongeluk van deze woning geweerd zal worden*.

Achter in de ontvangzaal is het groote beschot (*B. alāwa-tānga*, *M. śimhang-tānga*), dat deze zaal van het overige der woning, hetwelk geheel tot huiselijk gebruik ingericht en in meer of minder vertrekken ingedeeld is, afscheidt.

In dat beschot heeft men gewoonlijk slechts één, doch, wanneer het een' vorstelijke woning is, twee deuren, de een' bij het binnenkomen aan de rechter-, de ander' aan de linker- of zuidzijde. Van deze laatste maakt de vorst in den regel gebruik, en daarom zorgt men terdege, dat die niet vlak tegenover de voordeur zij, ten einde te voorkomen, dat een amokmaker of ander kwaadwillige recht op den koning toesnelle.

In het midden van het beschot staat bij den koning van Bône een' groote klok, waarbij zich ook steeds een wacht bevindt.

Verder is dat beschot vooral ook in vorstelijke woningen van groot gewicht; want wie zonder vergunning door één van beide deuren naar achteren in den huiselijken kring durft door te dringen, zal die stoutmoedigheid allicht met den dood moeten bekoopen. Van hem heet het letterlijk, dat hij de *hoeken van een slaapmatje* (bijv. van de een' of andere prinses) betreedt (*lédjā soe-tappère*), en hiermede geeft men te kennen, dat hij in het geheim met één van de hofdames daar binnen ongeoorloofde gemeenschap heeft. Wanneer een Europeaan zich deze vrijheid om ongevraagd naar binnen te gaan, veroorlooft, mag hij van geluk spreken, wanneer de Inlander zulks aan onbekendheid met de gebruiken des lands toeschrijft, en hem, onder medelijdend schouder-ophalen over zoo groote domheid, ongedeerd laat.

En hiermede meen ik genoeg gezegd te hebben over de inrichting van het paleis des konings van Bône. Hem die daarvan meer bijzonderheden wil weten, verwijs ik naar den aan mijn Boegineesch Woordenboek toegevoegden Ethnographischen Atlas, Pl. I t/m Pl. IV, lett. b, waarbij men achter het Woordenboek een' uitvoerige architectonische beschrijving van een Makass. en Boegin. huis aantreft, die nagenoeg geheel van de heeren architecten C. A. Schröder Jr. en S. Batelt, welke deze platen zelven geteekend hebben, afkomstig is.

Liever noodig ik u thans uit, om eens een' audiëntie bij den Koning bij te wonen.

Deze heeft dagelijks tweemaal plaats, in Bone des morgens te 9 uren tot 11 uren en des namiddags te 2—4, in andere rijken, des morgens te 8—12 uren, des avonds van 7—9 uren.

Dat bij beide gelegenheden de in Oost-Indië voor den Inlander zoo onmisbare sierih met toebehooren, te weten pinang-noot, kalk en gambier, alsmede tabak, niet ontbreekt, behoeft ik nauwelijks te zeggen. Men drage echter ten hove vooral zorg, om het sierihpruimpje aan zijn' linkerzijde door middel van het stampen der ingrediënten te bereiden, en ook aan dien kant later het speeksel uit te spuwen. Nadat men eenigen tijd sierih gekauwd heeft, worden de gasten des morgens op rijst met toebehooren, des namiddag's of 'savond's op gebak met koffie onthaald. Dit nauw verband tusschen het sierihkauwen en het dñner blijkt zelfs in de mindere standen. Een Makassaarsch bediende, geroepen wordende, terwijl hij aan het eten is, verontschuldigt zich meestal, niet met te roepen, dat hij aan het eten, maar eenvoudig daarmede, dat hij aan het sierihkauwen is (ápangadǰāyá, karāēng!).

Wanneer de gasten gezeten zijn, komt de vorst binnen, en neemt plaats op een rond matje (tappère-málêboe). Achter hem zijn dan gezeten, aan de eene zijde de anakaroeng's, of prinsen van minder' rang, en de pakalāwing-épóe's, of sierihdoosdragers, ook wel âná-ribôko's genoemd, omdat zij als 't

ware steeds achter (ribóko) den vorst zich bevinden, bestaande uit gegoede slaven en anakaroeng's of prinsen van minder rang; aan de andere zijde de vorstinnen en prinsessen. In het midden bevinden zich in Bône vlak achter den koning 4 hofdames, of alle vier in djoemba's, eene soort van staatsiekleed, of twee in djoemba's, en twee in korte baadjes, of alle vier in wádjoe-râwang's, of doorschijnende baadjes, gekleed, die hem als 't ware *stutten* (B. *tánjdjeng*, M. *tôengkoelóe*).

Deze gewoonte moet van het hof van Gôwa afkomstig zijn, en ontstond, volgens den Inlander, hieruit, dat in oude tijden een' koning van Gôwa eens bij ongeluk iets overkwam, wat in een beschaafd gezelschap hoogst onfatsoenlijk genoemd wordt. Toen hierop de rijksbestierder, niet wetende, dat de koning zelf juist de schuldige was, met verontwaardiging naar de oorzaak van het gebeurde vroeg, was er iemand onder de hofdames, die den schijn aannam, dat zij het was, die zich zoo vreeselijk vergeten had. Dat die dame hierdoor zeer in aanzien steeg, spreekt wel zelf; maar van nu af aan werd ook bepaald, dat er altoos minstens twee hofdames achter den vorst zouden zitten.

Onder degenen, die dagelijks, zoo niet allen, dan toch grootendeels, ten hove verschijnen, behoort in de eerste plaats een Rijksbestierder, met den titel van To-márilâlāng, welke, zooals het Boegineesche woord *rilâlāng* te kennen geeft, in bijzonder nauwe betrekking tot den vorst staat. Vroeger had deze To-márilâlāng naast zich den Patta Má-dânrange, die insgelijks op zeer intiem voet met den Koning stond, doch meer met de zaken buitenshuis belast was. Thans echter zijn beide posten onder één hoofd gebracht, en staat die Rijksbestierder geheel alleen aan het hoofd van de Adá's of leden van den Rijksraad, ten getale van 7, zoodat zij dan ook gewoonlijk de Aroe-pitoe's, of 7 vorsten, genoemd worden. Deze Adá's, wier plicht het in de eerste plaats is, om, zooals de titel van Adá ('t Mak. *Adá*, het Mal. *'adat*, het Arab. *'adah*) aanduidt, de oude gewoonten des lands te handhaven, treden zoowel in

burgerlijke- als strafzaken als rechters op, met uitzondering alleen van handels- en scheepszaken, welke voor den Sabânnará of Havenmeester, en de quaestie's van huwelijk en echtscheiding, alsmede van erfenis, welke voor den *Káli* of Opperpriester gebracht worden. Daar de *To-márilâlāng* tegenwoordig meestal ook de waardigheid van *Aroeng-Oedjoeng* of *To-márilâlāng-málôlo*, d.i.: jeugdigen *Tomárilâlāng*, bekleedt, is hij als zoodanig ook het Hoofd der *palilf's* of vasallen, tot wie alle bevelen van den vorst door zijne tusschenkomst worden overgebracht.

Behalve den Rijksbestierder en de leden van den Rijksraad verschijnen ook gedurig ten hove de *Poenggâwa*, het Hoofd der militaire macht, en de persoon, aan wien hij in vreedstijd de zaken meestal geheel overlaat, namelijk een hem ondergeschikt hoofdofficier met den titel van *Pāngoeloe-loupôna anregoeroena djôwáë*, d. i. den hoofdaanvoerder van de hoofden der *djôwá's* (soldaten of politie-agenten). Voorts treft men gewoonlijk ten hove aan de opperhoofden der *anakaroeng's* of prinsen van minder rang, en dergenen, welke onder den naam van *To-Angke* bekend staan, als afstammelingen van hen, die in de dagen van Speelman met *Aroe-Palákka* naar Batavia gegaan zijn, en daar aan de rivier van *Angke* gewoond hebben.

Dat de *Káli* of Opperpriester des rijks insgelijks niet in gebreke blijft, gedurig ten hove te verschijnen, spreekt wel van zelf.

Ook de bovengenoemde *Panjtjānnāngāng-tjilāong* en de *Sabânnará* of Havenmeester, gelijk ook de *Djemmatōngāng*, of het Hoofd der zendelingen, om van veldheeren, als: de *doeloeng's*, van schrijvers en een' menigte van mindere Hoofden, als: *soellewātāng's*, *djānnāng's* en *mādo's*, niet te gewagen, zullen zich wel wachten, om buiten hooge noodzakelijkheid te huis te blijven.

Dat al deze personen, evenals de Koning zelf, in de vorstenlanden van Zuid-Celebes nog geenszins op Europeesche

wijze van stoelen gebruik maken, is algemeen bekend; doch de wijze, waarop zij zich op den grond nedervlijen, is volstrekt geen' onverschillige zaak. Men is verplicht, om met de beenen voor zich gekruist neder te zitten (B. *másœlêka*, M. *ásœlêngka*), en dit wel zoo te doen, dat het rechterbeen vooral niet aan de buitenzijde kome. Indien men dit deed, zou men daarmede te kennen geven, dat men met de een' of andere minder goede bedoeling gereed zat, om spoedig op te staan.

Voorts moet men met de armen over elkander geslagen zitten, en vooral niet het vlakke van één van beide handen vóór zich op den grond laten rusten (B. *mátoelakkang*, Mak. *ádjadjalá*).

Om in 's Koning's tegenwoordigheid op de hurken te gaan zitten, zou volslagen gebrek aan eerbied jegens zijne Majesteit verraden, alsof men van plan ware, zoo aanstonds aan den haal te gaan.

Wanneer men om de een' of andere reden soms even knielen moet, zorg men wel, om dit niet zoo te doen, dat het linkerbeen opgericht blijft; want hierin zou allicht een teeken gezien worden, dat men van plan ware, om met de rechterhand, die dan bij den Inlander gewoonlijk op de linker knie rust, zoo aanstonds de kris te trekken.

Voorts vermijde men zoowel bij het knielen, als bij de in de eerste plaats vermelde wijze van zitten, gelijk ook bij het staan, om te trippelen of te wiegelen (Boeg. *mápatênre-tênre adjêna*, Mak. *ápatétteré*); dewijl dit, evenals onder ons, alles behalve veel eerbied te kennen geeft.

Over de kleeding bij receptie's en hoffelijke feesten zal ik hier niet uitweiden, en eenvoudig naar de Ethnographische atlassen bij mijn' Makassasche en Boegineesche woordenboeken (Pl. XIV en XV) met de daarbij achter de woordenboeken gevoegde verklaringen verwijzen. Alleen een enkel woord over de wijze, waarop Boeginees en Makassar zich ten hove van de *pasápoe* of hoofddoek, en de *sôngkó*, eene soort van muts of pet, bedienen.

Wat nu die *pasápoe* of hoofddoek (Ethn. Atl. Boeg woord. Pl. XIV, F. 1) betreft; die mag niet geheel om het hoofd

geeslingerd worden, maar moet zoo gedragen worden, dat de punt van achteren naar voren kome, en vooral niet in de hoogte steke. Afwijking van dezen regel zou te kennen geven, dat men zich gelijk stelde met den vorst, welke deze hoofddoek geheel naar willekeur kan dragen, ja die zelfs dikwerf afneemt, en over den schouder hangt.

Twee andere soorten van hoofdbedekking onder de Inlanders van Zuid-Celebes zijn de *sigará* en de *sôngkó*. Eerstgenoemde is eene soort van hoog opstaande spits uitlopende muts, gewoonlijk van wit linnen, soms ook wel rood en purperkleurig, doch alleen bij feesten gebezigd, zoowel door vorsten als geringen (Pl. XIV, F. 33).

Meer gedragen wordt de *sôngkó*, ja onder voorname prins en priester is dit de gewone dracht. Hoeveel soorten men hiervan heeft, kan men insgelijks uit mijn' Ethn. Atl. Pl. XIV, F. 20 t/m 23, F. 25 t/m 28, Pl. XV, F. 20 t/m 24 zien. De *sôngkó*'s van de Boegineezen zijn gewoonlijk plat van boven, terwijl die der Makassaren puntig zijn. Voorts zijn de Boegineesche *sôngkó*'s meestal gevlochten van paardenhaar, of van *oerã-tjá*, d. i. de vezels van de *palápa*, of steel en middelnerf van het blad, van den *Borassus flabelliformis* of lontarboom.

Wie nu zulk een' *sôngkó* dragen wil, welke hij in 's vorsten tegenwoordigheid evenmin als de *pasápoe* of hoofddoek afzetten mag; zorg wel, dat die niet voor- of achterover hange. Dit wordt als een bewijs van verregaande onbeschoftheid beschouwd. Doch nog slimmer is het, wanneer de *sôngkó* afvalt, en het allerslimst, indien die naar de linkerzijde overhelt. Dit laatste toch wordt beschouwd als een teeken, dat men den vorst van den troon zou willen stooten. En zulks laat zich zeer goed verklaren; want indien de leden van den Rijksraad besloten hebben, om den Koning af te zetten, en tot dat einde voor zijne Majesteit verschijnen, trekken zij slechts de linkermouw van hun staat-siekleed (B. *oenrãt*, M. *gúdoe*) aan, en laten zij de *sôngkó* naar de linkerzijde overhangen. En zoodra de vorst dit ziet, begrijpt

hij terstond de bedoeling, en verwijderd hij zich. Ik heb echter nooit vernomen, dat zoo iets in Bône plaats gehad heeft. Wel was dit het geval in Gôwa, toen daar Toe-nipasoeloe, en in het thans reeds bij het Gouvernement ingelijfde rijk van Sanrabône, toen daar Poewâanna Djenâla I-Kâsseng Dâëng-Taléba afgezet werd.

Hoe dit naar de linkerzijde laten overhangen van de sôngkô ook in Wâdjô gebezigd wordt, om te kennen te geven, dat men besloten heeft den Pâtta-Matôwa, of Oppervorst, af te zetten, kan men zien uit mijne »Verhandeling over de Wadjo-reezen met hun handels- en scheeps-wetboek», blz. 6.

Een ander kleedingstuk, waar men nog voorzichtiger mee zijn moet, is de lîpá of sârong, soort van rok zonder banden of knopen, zoowel door mannen als vrouwen gedragen (Ethn. Atl. Pl. XIV, F. 2). Wie in Bône in vroeger' tijd verzuimen mocht, om dit kleedingstuk stevig vast te binden, wanneer hij ten hove verscheen, werd onmiddellijk gewurgd, want tot hem heette het uit den mond van den vorst: »gij behandelt mij met minachting, zij ontbloot mij mijn schaamdeel, want als zij uwen eigen' penis ontbloot, is dit zoo goed, alsof zij het den mijnen deelt (moetjâpá-tjâpáká, moepalo-sôewiyá, âpa dé asilâingâanna lasômoe na-lasôkoe). »NB Deze redeneering is alleen hierop gegrond, dat alle onderdanen van den vorst van Bône als diens slaven beschouwd werden, zoodat er geen lid aan het lichaam van een' Bonier gevonden werd; of het was insgelijks het eigendom van den Koning. Zelfs de Koning van Bône zou in oude tijden hebben moeten abdiceeren, wanneer hem het ongeluk overkomen ware, dat hij zijne lîpá niet stevig genoeg gebonden had.

Een ander punt van groot gewicht voor den Inlander is het dragen van de kris (Boeg. gâdjang, of tâppí, Mak. sélé), een wapen, dat ieder Boeginees of Makassar, onverschillig van welken stand in de maatschappij, mits hij in de *vorstenlanden* zich bevindt, zoodra hij den mannelijken leeftijd bereikt heeft, pleegt te dragen. Vandaar de Boegineesche

uitdrukking: *tâppí-ni ri-makoenrâi*, d. i. *hij heeft reeds evenveel behoefte aan de vrouwen als aan een' kris*, om te kennen te geven, dat hij reeds mondig is. De kris behoort dan ook bepaald tot het hof^{tenu}; doch men moet dit wapen vooral volgens de regelen aangorden. Men zorg^e, dat het van voren, eenigszins aan de linkerzijde, met het bovenste van de sc^{hee} vlak tegen het lijf kome. Ik zeg: »*vlak tegen het lijf*'''. En dit is inderdaad geen onverschillig iets; want, wanneer dat bovenste van de sc^{hee} naar voren overhelt, mag men van geluk spreken, zoo de Koning volstaat met te vragen, of men soms van plan is, zijn' kris te verkoopen (noebaloekangi sélén^{oe}?), iemand daardoor de gelegenheid verschaffende, om zijn' misslag te herstellen, en zich te verontschuldigen; want de Koning is in zijn volle recht, indien hij den schuldige onmiddellijk laat neerleggen, aangezien het mogelijk ware, dat de man de sc^{hee} reeds liet overhangen, ten einde zoo aanstonds de kris te trekken.

Maar er is nog iets anders van niet minder gewicht. Wanneer men ten hove verschijnt, verzuime men vooral niet, om de kris met een touwtje in de sc^{hee} vast te binden, dewijl die, wanneer men zich voorover buigt, zeer licht daaruit valt, en den Koning het recht geeft, om te vermoeden, dat de man van plan is, om amok te maken, en zijn' heer en meester overhoop te steken. Het is dan ook overeenkomstig de wet, dat zoo iemand op staande voet door de aanwezigen gedood worde. Ja zelfs diens naaste betrekkingen, bijv. vader en zonen, worden onmiddellijk als medeplichtigen ter dood gebracht, indien zij aarzelen om mede te werken tot voltrekking van het doodvonnis.

»Maar'' zal men zeggen »al is zoo'n kris niet vastgebonden, bestaat er toch weinig gevaar, dat die uit de sc^{hee} valle.'' Het tegendeel is waar. Zoo dikwerf als de Inlander iets aan den vorst overhandigen, of van zijne Majesteit in ontvangst. nemen moet, buigt hij zich geheel voorover op den grond. En wanneer hij den monarch slechts eenvoudig zijn' hulde te brengen, of vergiffenis te vragen heeft, kruipt hij over den grond voort, om onder het bezigen van

de woorden »oesômpai, d. i. hulde zij u gebracht, lett.: ik aanbid u, o Heer!” en de handen vlak tegen elkander voegende, die zóó naar het voorhoofd te brengen, dat de punten van de duimen den tip van den neus raken, en daarmede vervolgens de hem toegereikte rechterhand van zijne Majesteit te drukken (B. mádjoemátāngāṅg, M. ádjāmatāngāṅg).

Het uiten van de woorden *oesômpai* (of zooals de Makassaar zegt: *sombāṅkoe*), *ik aanbid u, o Heer!*, zou eigenlijk alleen plaats mogen hebben, wanneer de monarch naar behooren op plechtige wijze als vorst gehuldigd is (B. *rilānti*). Gelijk ik echter reeds vroeger in mijne verhandeling over de bissoe's vermeldde, heeft deze plechtigheid reeds geruimen tijd in Bône niet meer plaats gehad, dewijl men thans niet meer in staat is, om vele daarbij vereischte ceremoniën in acht te nemen. Eene uitvoerige beschrijving van dit feest, zooals het in Loewoe gevierd wordt, deelde ik ook in dat stuk mede. Ik neem dus de vrijheid, hiernaar te verwijzen.

Het mádjoemátāngāṅg, of drukken van 's vorsten rechterhand, heeft voorts vooral plaats bij groote feesten, niet alleen de wereldsche, maar ook de kerkelijke. Zoo bijv. op de receptie ten hove bij gelegenheid van het feest ter eere van Mohammed's geboortedag. Men zie mijne Ethnol., bl. 82. Zoo ook op het feest ter herinnering van Mohammed's hemelvaart. Zoo ook nog bij vele andere gelegenheden, waaronder ik ten slotte nog gewaag van het mádjoemátāngāṅg of drukken van de rechterhand van den Koning van Bône door den Rijksbestierder en al de leden van den Rijksraad, de prinsen en andere voorname personen, den Kali met de gansche geestelijkheid enz. op den dag, dat de vasten van de maand Ramadhan een' aanvang nemen, des namiddags te 3 uren. Na het gebruik van sierih drukken dan al de aanwezigen, zoowel mannen als vrouwen, den monarch de rechterhand, terwijl ieder daarbij de woorden bezigt sjahroe-l-lāhi l-moebārakoe, lett. *de gezegende nieuwe maand Allah's.....*, waarop de vorst dan telkens laat volgen: 'alainā wa-'alaikoem, d. i.: *zij op ons en ulied!*

En hiermede meen ik thans genoeg gezegd te hebben, om aan te toonen, dat het voor den Inlander van het uiterste belang is, om te zorgen, dat hij zijn' kris toch stevig en geheel volgens de voorschriften aangorde. Doch, gelijk het in de Latôwa luidt, ten hove verschijnende, moet een ieder, doch inzonderheid hij, die bij uitnemendheid geroepen is, om 's konings bevelen te volvoeren, ook niet verzuimen, acht te geven op zijn *hoofd*, zijn' *ooren*, zijn' *oogen*, zijn' *neus*, zijn' *mond* en zijn' *tong*, alsmede zijn *hart* of *gemoed*.

Indien hij bijv. met zijn *hoofd* heen en weder draait, in-stede van naar behooren deftig stil te zitten, zal hij onwillekeurig naar allerlei nietsbeteekenende praatjes luisteren, en daardoor in gebreke blijven, zoowel om 's vorsten woorden nauwkeurig te vernemen, als om elke beweging stipt gade te slaan. En dit is toch van het uiterste belang van wege de 5 volgende redenen :

1°. zal de vorst, wanneer hij iemand iets te gelasten heeft, hem dit zelf zeggen ;

2°. zal hij hem dit door een' ander laten mededeelen ;

3°. zal hij, wanneer er iets is, dat hij niet wil, dat anderen weten, zulks aan den persoon zelven, wien het geldt, met zijn' wijsvinger aanduiden ;

4°. zal hij slechts zijn' mond bewegen, zonder een woord te uiten ;

5°. zal hij eenvoudig met een' oogwenk zijn verlangen te kennen geven.

De reden, waarom men vermaand wordt, om ook op zijn' *neus* zorgvuldig te letten, is de vrees, dat de jeugdige hovelingen door de welriekende reukwerken der jonge prinsessen als 't ware bedwelmd, en dientengevolge bij den eersten aanblik smoorlijk verliefd raken. Dit klinkt zeker nog al vreemd.

Juister is het stellig, wanneer *mond* en *tong* beide als bron van *zoet* en *bitter*, van *leven* en *dood*, voorgesteld worden ; zoodat men niet voorzichtig genoeg in het uiten zijner woorden zijn kan.

Ten slotte wordt men gewaarschuwd, om toe te zien, dat de rust des gemoeds niet verstoord worde ; want » ach ! » zop

heet het" wanneer eenmaal de zalige rust uit het binnenste verbannen is, ontstaat er een toestand, gelijk aan dien van een' jeugdigen boom aan den rand van een groot woud, dat door vuur verteerd wordt. Tot zelfs de wortelen van dien boom loopen dan gevaar, geheel vernield te worden.

Na deze uitéénzetting volgt er in de Latôwa een verhaal, om aan te toonen, hoe gevaarlijk het is, om op een' receptie ten hove te veel om te kijken.

»Er was eens" zoo heet het daar »in vroeger' dagen een feest bij den Koning van Bône; en onder de genoodigden behoorde ook de groote vorst van Loewoe met zijn' zwager, den kroonprins van dat rijk. Wanneer de gasten in de feestzaal gezeten waren, merkte één van de bijwijken van den Koning van Bône, met name I-Sarâmpa, op, dat die kroonprins, evenals zij, geheel in het purper gekleed was, en vestigde daarop de attentie van een' hofdame, die bij haar zat. De kroonprins keek hierdoor ook onwillekeurig naar I-Sarâmpa. En o! wee! dat werd door den koning van Bône opgemerkt. Zelfs verbeeldde hij zich, dat zij tegen elkan- der lachten. Nauwelijks was nu de receptie afgelopen, of de vorst gaf order, dat men zijn bijwif maar namens hem aan den kroonprins tot vrouw zou brengen. Terstond vergaderden de Loewoereezen, om te beraadslagen; en het resultaat hunner overwegingen was, dat zij het leven van hunnen kroonprins moesten opofferen; want het was beter, dat één man omkwam, dan dat velen dientengevolge bezweken. En toch dit laatste ware stellig te duchten, indien de kroonprins niet overgeleverd wierd; dewijl er dan stellig een groote oorlog uitbarsten, en de koning van Bône voor een' billijke zaak strijden zoude, aangezien de kroonprins van Loewoe tegen de voorvaderlijke gewoonten gezondigd had, toen hij naar het bijwif van den koning van Bône uitkeek. Ook was dat iets, hetgeen door de Latôwa verboden werd. Alzoo geschiedde het, dat de kroonprins uitgeleverd, en tegelijk met I-Sarâmpa te Palatte gewurgd werd; en dat, ofschoon het geenszins een' uitgemaakte zaak was, dat hij met opzet tegen de gewoonten des lands gezondigd had. »Wat hebt

gij” zoo heet het ten slotte in het aangehaalde stuk »dan niet te duchten? *gij* anakaroeng’s, of prinseu van minder rang, en *gij* huisslaven (âta-ribolāng), alsmede *gij* geringe menschen!”

Verder vindt men in de Latôwa vele voorschriften voor hen, die ten hove verschijnen. Zoo lezen wij bijv.:

»Spreekt toch niet te luid, *gij* die bevelen uit te vaardigen of te volbrengen hebt! in ’s koning’s tegenwoordigheid, vooral, indien hij gasten uit het buitenland heeft; want het geeft een’ indruk van macht en gezag, wanneer het doodstil is, en toch alle orders stipt volbracht worden.”

Op eene andere plaats luidt het aldus:

»Spreekt toch niet in ’s vorsten tegenwoordigheid over iets, dat *gij* niet wilt, dat hij verneme; want het zou kunnen gebeuren, dat hij u praten zag, en u vroeg, wat *gij* toch te vertellen hebt? Indien *gij* dan niets anders wist te antwoorden, dan: »och niets, Sire!”, zou u dat het leven kunnen kosten; want allicht zou de koning het er voor houden, dat *gij* hem bedroogt; aangezien hij u toch duidelijk had zien praten; en thans ontkent *gij* zulks.”

Voorts laat ik hier nog eenige voorschriften uit de Latôwa volgen, die men voorzeker niet van een volk nog zoo weinig beschaafd als de Boegineezen verwacht zou hebben:

»Ontziet u wel, om al lachende te praten in tegenwoordigheid van den vorst; tenzij zoo hij zelf beginne te schertsen. In dat geval kunt *gij* hem schertsende antwoorden.

Doch zoodra de koning zwijgt, of over iets anders begint te spreken, is dit een teeken, dat hij niet langer wenscht te schertsen. En dan moet *gij* ook allen zwijgen, *gij* die ter audiëntie verschenen zijt! — Ziet liever nauwkeurig toe, en luistert aandachtig, ten einde ’s vorsten verlangen te leeren kennen.”

»*Begint gij* niet te praten tegen den vorst, maar wacht af, totdat *hij* u iets vraagt, en dan pas kunt *gij* hem daarop antwoorden. Indiens *gij* voornemens zijt, den koning het een of ander mede te deelen (en *gij* daartoe geen’ gelegenheid hebt); ziet dan naar een’ panjtjannāngāng, hetzij man of

vrouw, uit, en draagt daaraan op, om na afloop der receptie uw' boodschap over te brengen, wanneer het ten minste iets voegzaams is. Mocht dit om de een' of andere reden niet het geval zijn; zoo zal de panjtjännāngāng u dit wel terstond aan het verstand brengen; want dat is altoos de gewoonte der panjtjännāngāng's."

»Laat uw' stem niet gehoord worden, wanneer er niet tegen u gesproken wordt; en gij daartoe ook geen' order ontvangen hebt; want, indien gij dat doet, handelt gij, alsof gij koning waart, en de vorst uw slaaf ware."

»Indien gij den vorst aan anderen naar iets hoort vragen, dat u zeer goed bekend is; wacht u dan toch wel, om zelf het woord op te vatten, zoolang als de vraag niet persoonlijk tot u gericht wordt."

»Indien de koning u toespreekt, terwijl gij staat, ga dan eerst zitten, alvorens te antwoorden, zelfs al mocht gij daardoor op een' alles behalve zindelijke plaats terecht komen."

Uit het bovenstaande blijkt zeer duidelijk, dat een Boegineesch vorst (trouwens met een' Makassaarsch' is dit niet minder het geval) op een zeer hoog standpunt tegenover zijn' onderdanen staat. Zoo zal dan ook bijv. een gering man tegen den vorst niet over zijne vrouw, maar over zijn' huisgenoot (sibolāna), of haar die uit één rijstpot met hem eet (siyoerikoe = 't Mak. siyoeringkoe) spreken. Ja zelfs heeft de vorst de macht, om iemand te gelasten, dat hij zijne dochter niet late trouwen, zonder hem daarvan vooraf kennis gegeven te hebben. Dit geschiedt bijv., wanneer Z. Majesteit er over denkt, om zulk een meisje tot bijzit, of ook tot vrouw van minder' rang te nemen. En hiermede is hij volkomen in zijn recht; want al zijn' onderdanen zijn immers, zooals wij reeds boven zeiden, eigenlijk zijn' slaven, waarover hij naar willekeur beschikken kan. Van daar dan ook, dat de onderdanen van een' vorst, tegen zijne Maj. van hunne betrekkingen gewageude, dikwerf de uitdrukking van uw' slaven en slavinnen bezigen.

Dit neemt echter niet weg, dat een goed vorst zich toch verplicht zal achten, om zooveel mogelijk de belangen zijner

onderdanen te behartigen. En zoo zal hij dan ook bij het houden zijner receptie's er op uit zijn, om zich zooveel mogelijk in de positie zijner onderhoorigen te verplaatsen, opdat hij een' ieder naar gelang van zijn' stand en beroep, alsmede van zijn' leeftijd toespreke. Zoo zal hij bijv. met de âda's, of leden van den Rijksraad, over âda's of voorvaderlijke gebruiken, met bejaarde lui over zaken van vroeger' dagen, met jonge menschen over onderwerpen, waarin de zoodanigen belang stellen, met de heldhaftigen over oorlogszaken, met dobbelaars over het dobbelen, met visschers over vischvangst, met ruiters over paarden zich onderhouden, enz. enz.

Dat het bij bovengemelde receptie's ten hove evenzeer als bij feestelijke bijeenkomsten geenszins aan het noodige tot versterking van den inwendigen mensch ontbreekt, zagen wij reeds boven. Thans willen wij zien, van hoe groot belang het voor de gasten is, dat zij zulk een maal niet versmaden, door zich vóór den aanvang daarvan te verwijderen. Zulks is bij de Boegineezen bekend onder de uitdrukking van de *reeds gekookte rijst te overschrijden* (mad̃jalekã inãñre-mánâsoe, = 't Mak. andakkã kádó-tínó); en dit wordt niet alleen onder de Boegineezen, maar ook onder de Makassaren voor iets gehouden, dat zeer verkeerd is, en de nadeeligste gevolgen na zich sleept. (B. *pemali*, Mak. *kassipállì*, Mal. *pāmālì*, Daj. *pali*, Bat. *hoemmali*.)

Een sterk sprekend voorbeeld hiervan vindt men in de Latôwa:

»Er was in oude tijden eens een Koning van Bône, met name La-Oeliyo Bôtéë, welke een' bloedverwant van hem verdacht van huwelijksgemeenschap met één zijner bijwijven, en dientengevolge order gaf, om hem ter dood te laten brengen. Dit vermoeden was echter bezijden de waarheid; het was slechts een' vrouwelijke bediende uit het paleis, waarmede hij op een' eenigszins intiemen voet verkeerde. Van daar dan ook, dat de man, die met de voltrekking van het doodvonnis belast was, de ware toedracht der zaak kennende, hem uit vriendschap waarschuwde, en in de gelegenheid stelde om te ontvluchten. Doch daar hij zich

onschuldig achte, bleef hij niet alleen in het land, maar woonde zelfs te Mâmpoe, waar de Koning ten feest genoodigd was, een onder de Inlanders zoo geliefkoosd hanengevecht bij. Toen nu na affloop daarvan de groote menigte zich verwijderde, viel hij weldra in het gezicht van den Koning, die woedend werd, als hij bespeurde, dat men zijn bevel niet ten uitvoer gebracht had. Onmiddellijk liet hij den ongehoorzamen beul ter dood brengen, en beging NB., boos als hij was, de onvoorzichtigheid, om nog vóór het middagmaal, dat reeds gereed stond, van Mâmpoe huiswaarts te keeren.

Onderweg deed hij met zijn' draagstoel een' woning in de vlakte van Târroeng aan, om een weinig uit te rusten. En daar bevond zich nu juist toevallig de persoon in quaestie, die, na den dood van den beul, begrepen had, dat het thans hoog tijd was zich uit de voeten te maken. Geen' kans meer ziende, om te ontkomen, maakte hij met een' kameraad van hem amok, en legde den Koning van Bône neder, die van nu af aan volgens Boegineesche en Makassaarsche gewoonte *de te Târroeng ontalapene* genoemd werd. (B. *To-mátinrôwe ri-Târroeng*.) NB. de Makassaren bezigen hiervoor de uitdrukking: *Toe-mámênangã ri*, met bijvoeging van den naam der plaats, waar, of ook wel van de omstandigheid, waaronder, de vorst overleden is.

Dat de beide amokmakers ook spoedig voor de wapenen van 's vorsten gevolg bezweken, valt licht te begrijpen. En zoo had men dan het verlies van drie (of eigenlijk 4) menschenlevens te betreuren; doch alle drie hadden hun noodlottig uiteinde aan overtreding van de voorvaderlijke gewoonten te wijten.

Dat dit bij den vorst het geval was, behoef ik niet uitéén te zetten. En wat den beul betreft; die had volgens de Latôwa daardoor tegen de oude gewoonten gehandeld, omdat hij de stem der vriendschap had laten spreken, en volgens de *oude gewoonten* moest men een vorstelijk bevel om iemand ter dood te brengen onmiddellijk volvoeren, zelfs al gold het zijn' eigen' zoon of vader.

Maar nog erger had de derde man gezondigd; hij had zelfs 2 voorvaderlijke gewoonten overtreden.

De eerste luidt, dat men niet het onmogelijke, lett. uitoefening van huwelijksgemeenschap met een lijk, of nog letterlijker: het bezigen van den penis van een lijk als penis tot coïtus (mápelâso lâso-bâkke) moet willen beproeven; en dat had hij gedaan, toen hij meende, dat hij zich, in weerwil van 's Koning's toorn, niet behoefde te verbergen.

De tweede overtreding der voorvaderlijke gewoonten is bekend onder de benaming van *pâttoe-bâtji*, lett. *het verbreken van een meetsnoer*, v. d. *de voorschriften van de âdâ's*. En het voorschrift, waaraan men dan hier te denken heeft, luidt volgens de Latôwa, dat men zich, wanneer de vorst vertoornd is, in het buitenland schuilhouden moet, zoolang totdat men vergiffenis erlangd heeft.

Dat het in Bône diepen indruk maakte, dat de Koning voor die overtreding van de voorvaderlijke gewoonten zoo zwaar moest boeten, laat zich zeer goed begrijpen; en geen Koning van Bône schijnt zich na dien tijd ooit weer aan dat vergrijp schuldig gemaakt te hebben.

Geen wonder, dat niet alleen de onderdanen van den Koning van Bone, maar ook die van de andere vorsten van Zuid-Celebes, hetzij Boegineezen of Makassaren, zich thans wel wachten, om, zooals het heet, de reeds gekookte rijst te overschrijden (madjalekâiwi inânre-mánâsoe). Bovendien wordt daar het rijstgewas overal als uit de asch van We-Odanrîwoe, of Sangîyan-sârri, de dochter van Batâra-goeroe en We-Sâoe-rîwoe verrezen, als iets bijzonder heiligs beschouwd, zoodat het zelfs reeds een' erge overtreding van de âdâ's zou zijn, indien de vrouwen zonder baadje, of niet behoorlijk aangekleed, naar den zolder gingen, om de padie te halen, of zoo zij de rijst kookten in een' oogenblik, dat zij wegens het een of ander ontstemd waren.

Desgelijks is het streng verboden, om van de rijst te eten, terwijl die nog op het vuur staat. Indien iemand zich verstouten mocht, zoo iets te doen, loopt hij groot gevaar, van door een kaaiman, die volgens den Inlander zeer

dikwijls een lid der familie is, bestraft en zelfs opgegeteu te worden. Ook worden de toespijzen bij die rijst met zekeren eerbied beschouwd als de volgelingen van Sangiyan-sārri.

Geen wonder alzoo, dat het streng afgekeurd wordt, om na zonsondergang in huis te veggen, omdat men daardoor gevaar loopt, om rijst en ander eten door den vloer naar beneden te laten vallen, zonder dat kippen of andere nuttige huisdieren daarvan tot voeding gebruik maken.

Het laat zich alzoo hooren, dat het als een' zware overtreding van de âdâ's beschouwd wordt, wanneer men zulk een kostelijk maal als rijst met toebehooren lichtzinnig versmaadt.

En thans hebben wij lang genoeg stil gestaan bij de gewoonten binnen het vorstelijk paleis; en noodig ik u uit, om zijne Majesteit ook eens daar buiten gade te slaan.

Wanneer de vorst voornemens is op reis te gaan, of zich voor een' moeilijke eenigszins gevaarlijke zaak van huis te begeven, bezigt men gewoonlijk, evenals voor ieder' ander' Boeginees of Makassaar, een' toelá-bâla, of *middel tot afwering van ongeluk*, bestaande in een koperen schenkblad (kâpará), waarop men sierih, pinang en meer dergel., voorts een potje drinkwater en een mandje gekleurde rijst (B. *tjoetjoebánna*, M. *bérasá rági-rági*), alsmede geroosterde rijst en djagong (B. *wánno-âse* en *warâlle*, M. *bénte-âse* en *birâlle*), met een' aangestoken' inlandsche kaars (Boeg. *pál-láng*, M. *kanjdjól*) er in, geplaatst heeft. En dit wordt dan op de slaappleats gesteld van den afwezige. Het afbrokelen van de kaars is een slecht, het tegenovergestelde een goed teeken. In het eerste geval begeeft men zich naar de moskee, om een offer te brengen, waarvoor meestal suiker met de tot het bereiden van olie aangewende kokosnoot gebezigd wordt, in de hoop, dat zoo iemand daardoor als 't ware het *zoete* en *vette* der aarde deelachtig worde.

Als nu verder alles tot den tocht gereed is, wordt of een draagstoel of een rijpaard vóór het paleis gebracht. In

het laatste geval had er in vroeger dagen nog iets zeer zonderlings plaats. Dan zag men vóór het vorstelijk paard eenige menschen als honden over den grond kruipen, om zijne Majesteit over hunne ruggen te doen opstijgen. Dit was dan de heerdienst van een zeker aantal menschen van Aroengkéke, eene plaats bij Bantâëng. Doch nadat die streek onder het Gouvernementsbestuur kwam, is deze gewoonte geheel vervallen.

Wat echter tot op den huidigen dag nog in Bône bestaat, is de onafzienbare stoet van menschen, welke den vorst, onverschillig, of hij te paard, dan wel in een' draagstoel gezeten zij, vergezelt.

Een groot end vooruit ziet men reeds een' man aankomen met de onder den naam van *bâssi-kaliyáwo*, of *bâssi-sanrêsdng* bekende lans. Dit is een' zeer lange piek, waarvan het lemmet bedekt is met een foedraal van rood of groen laken, waaraan een belletje is vastgemaakt, en dat onder den naam van *kôempa-bâssi* bekend is. Dit wapen moet vooral in de hoogte gehouden worden, opdat een ieder reeds op verre afstand aan die eigendommelijke soort van lans en vooral aan dat foedraal, bespeure, dat zijne Majesteit in aantocht is, en alzoo in staat zij, om, zoo hij niet behoorlijk gekleed mocht zijn, zich bij tijds uit de voeten te maken of zich anders netjes gekleed, zoover mogelijk op zij van den weg neder te zetten. Ook moet hij, die te paard gezeten is, onmiddellijk afstijgen. Voorts zorgte vooral een ieder, die van eene lans voorzien is, om op de plaats, waar de vorstelijke stoet voorbij komen zal, dit wapen met het lemmet naar boven te houden, of, zooals het woordelijk heet, die *piek vorstelijke hulde te laten* bewijzen aan den monarch (*pasômpai bâssina*). Dit voorschrift is hieruit te verklaren, dat, indien hij het lemmet naar beneden gericht hield, zulks een teeken ware, dat hij zijn wapen zoo aanstonds dacht te gebruiken, hetgeen dus natuurlijk tegenover den vorst een' alles behalve vredelievende gezindheid te kennen zoude geven. Een verzuim in één van deze opzichten zou streng gestraft worden. Niet minder slim is

het, zoo iemand vóór den aankomenden stoet den weg *kruist*. Hierop staat een' zware boete, zoo niet de dood.

Na die lans worden achtereenvolgens vooruit gedragen een hoog zonnescherp (*táddoeng-lânre*), zooals alleen de vorsten van eersten rang gebruiken mogen, een schild, een geweer, een' piek met een' bos lange veeren aan het eene uiteinde (*bássi-banrānga*), wederom een geweer, en nog een' soort van zwaard (*páddang*).

Vervolgens komen prinsen met een keteltje helder koud water (*tjêre*), een kwispeldoor en een' sierihdoos. Deze drie moeten vooral niet te ver van den Koning verwijderd zijn; want het zou kunnen gebeuren, dat Z. Majesteit water verlangde te hebben, hetzij om te drinken, hetzij om zich te reinigen, of dat hij van de sierihdoos en het kwispeldoor, dat bij het betelkauwen zoo onmisbaar is, gebruik wenschte te maken.

Doch nog dichter bij den Koning bevindt zich de prins, welke van 2 lansen voorzien is, één lange en één korte (de *bássi-páke* en de *bássi-púpadoewa*). In geval van nood moet deze prins terstond bij de hand zijn, om den vorst dat eerste wapen te overhandigen, en met dat andere zelf als verdediger op te treden.

Behalve de hier opgenoemde prinsen is er nog een' menigte van hoofden, die den vorst met hun gevolg vergezellen, om hem onder alle omstandigheden ter zijde te staan. Als bijv. den Koning eenig ongeluk overkomt, moeten alle omstanders te hulp snellen. Dit laatste is natuurlijk vooral het geval, wanneer zich een amokmaker of kwaadwillige vertoont.

Verder vindt men in de Latôwa een' menigte voorschriften voor degenen, welke den vorst bij dergelijke gelegenheid volgen, luidende nagenoeg aldus:

10. Gij moogt niet vooruitloopen, onverschillig, of de vorst te paard rijde, of in een palanquin gedragen worde.

20. Uwe paarden mogen niet op zij van 's vorsten paard of palanquin loopen.

30. Gij moogt, wanneer gij zijne Majesteit te paard ver-

gezelt, niet met het eene been boven op het ros zitten, terwijl gij het andere laat afhangen (sâi-pêre).

4°. Gij moogt uw' muts of pet (sôngkó) niet door middel van een' hoofddoek (pasâpoe) op het hoofd vastbinden.

5°. Gij moogt niet vlak bij de hofdames van den vorst (lisa-bôla) rijden.

6°. Zoo de echtgenoot van den vorst te paard rijdt, mag uwe vrouw niet van een' draagstoel gebruik maken. Dan alleen mag zij dit doen, wanneer deze zich insgelijks daarvan bedient.

7°. Indien de koning met zijne echtgenoot geen zonnescherm gebruikt, moogt gij en uwe vrouw het ook niet, tenzij zoo deze zich van een' overdekten draagstoel bedienen. Die overdekking staat dan gelijk met een zonnescherm.

8°. Wanneer de vorst u laat roepen, moogt gij niet te paard naderen, maar moet gij eerst afstijgen, en zoo kunt gij dan 's vorsten paard of draagstoel eerbiedig naderen.

9°. Zoo de vorst of diens gemalin van het paard, of uit den draagstoel valt, moet gij allen ter aarde storten, hetzij mannen of vrouwen.

10°. Als iemand het paard van den vorst of diens gemalin, of diens hofdames, aan het schrikken maakt, zoodat de ruiter of ruitersse valt, wordt hij die den schrik veroorzaakt heeft, gedood, tenzij de vorst zich over hem ontferme.

11°. Indien gij een' hofdame van den vorst achter op uw paard laat zitten; moet gij een baadje dragen. Ook moogt gij niet op zij kijken naar haar die achter u zit. Ook moogt gij niet met haar praten, tenzij het geschiede, om haar te waarschuwen voor het een of ander, enz. enz.

Eindelijk leest men ook nog in de Latôwa: Als een' koningin van echt vorstelijk bloed te paard gezeten is, en haar paard uitglijdt, moet gij die haar vergezelt, trachten, er haar met de bovenste van de lagen waaruit het zadel bestaat af te lichten. Mocht u dit niet gelukken; zoo moet gij voorover vallen, en wel in diervoege, dat alleen het vlakke van de handen en de toonen der voeten, gelijk ook de kniën den grond raken, en de vorstin op uw' rug terecht kome. Zorg slechts, dat gij niet bij ongeluk iets aanraakt, wat de kieschheid hier

verbiedt te vermelden. Ook mag uw gelaat niet stooten tegen het hare, want dan zou het den schijn hebben, alsof gij haar een' zoen hadt willen geven.

Iets anders is het, zoo de vorstin, die van het paard dreigt te vallen, slechts een bijwijf van den koning is. In dat geval moet gij haar maar eenvoudig ter aarde laten storten, al mocht zij dat ook met den dood bekoopen. Voor-eerst is zoo iemand licht te vervangen, hetgeen met de zoo-even vermelde vorstin van hooge geboorte niet het geval is. Ten anderen mag men zich met zoo'n geringe vrouw van den vorst minder vrijheid veroorloven, dewijl de afkomst hier geen beletsel ware, om, indien zij vrij mocht zijn, met haar te trouwen. De minste gemeenzaamheid zou alzoo achterdocht verwekken.

Indien de reis van Z. Maj. niet over land, maar te water plaats heeft; zijn er ook verscheidene voorschriften, die vorst en onderdanen in acht te nemen hebben:

Zoo moet de koning evenzeer als ieder ander bij het afvaren eener rivier de zeilen strijken, en roeiende de rivier afzakken. Anders zeilt het geluk het land uit.

Voorts is het van het hoogste belang, om bij het voorbijvaren van de een' of andere plaats, waar zich booze geesten of andere gevaarlijke wezens ophouden, dit zoo stil mogelijk te doen, en alles te vermijden, waardoor men hunne opmerkzaamheid wekken kan.

Zoo zal men nabij Tâna-boekkoe, bewesten Zuid-Celebes, alles verbergen, wat *wit* of *licht* van kleur is, en daardoor bijzonder in het oog valt. Nu geen wonder; want op die hoogte bevindt zich de *koerita*, een zeemonster met drie armen, waarvan er één tot bij Mandar, een tweede tot de eilanden Samatâlloe (ter hoogte van Pangkadjéné), en een derde tot bij Panjikiyang reikt. Zoo dus dit monster den schepeling bespeurt, sleept het hem zonder de minste moeite in den diepsten afgrond mede.

Wanneer men bij het voorbijvaren van zulk een' gevaar-

lijke plaats, zoo ook bijv. van een afgodstempeltje, noodzakelijk spreken moet, bedient men zich steeds van allerlei verbloemde uitdrukkingen, om de booze geesten te misleiden. Zoo wordt bijv. *Tanakéke*, dat letterlijk *klein land* beteekent, aangeduid met *tána-ráppi*, zooveel als *geslonken, in malkander gekrompen*, v. d. *klein land*. Van *water* sprekende, bezigt men een zeldzaam voorkomend woord (*djâmpe*), dat letterlijk *regen* beteekent. Een *rijstpot* (*oerîng*) heet dan: een *zwarte man* (*toe-máléleng*), *gekookte rijst* (*kânre*): *iemand die gegeten wordt* (*toe-nikádó*), een *visch* (*djoekoe*): een *boomblad* (*lêkó-kâyoe*), een *hoen* (*djângang*): *iemand die in een kippenhok woont* (*toe-ri-lêrang*), een *aap* (*dâré*): een *boom-bewoner* (*toe-rikâyoe*), enz. enz.

Behalve deze voorschriften voor een' ieder, al zij hij ook geen vorst, zijn er nog verscheidene andere, welke alleen van toepassing zijn, indien de vorst zich aan boord bevindt. Men verneme slechts, wat daaromtrent in de *Latôwa* opgeteekend staat:

10. Men late zijn vaartuig niet vóór dat van den Koning varen, tenzij zoo de vorst dit zelf verlange.

20. Evenmin kome men op zij van 's vorsten vaartuig, indien Zijne Majesteit ons niet heeft laten ontpieden.

30. En zoo dit laatste het geval mocht zijn, kome men niet van achteren angevaren, maar van voren, en brenge zijn vaartuig dan met den voorsteven tot op de hoogte van den grooten mast.

40. Alleenlijk op 's vorsten vaartuig wordt licht aangestoken. En zoo zulks op één van de andere vaartuigen geschiedt, worde dit met geweren beschoten, zoolang, totdat het vuur uitgebluscht is.

50. Wij mogen niet met de schepriemen op de randen onzer vaartuigen tikken, zoolang als de Koning zulks niet aan boord van zijn vaartuig laat doen.

60. Wij mogen niet bij het scheppen met de riemen zingen, vóórdat zulks op het vorstelijk vaartuig geschiedt.

70. Indien 't vorsten vaartuig ergens ankert, moeten wij

daar ook ankeren, tenzij zoo daartoe geen' gelegenheid besta.

8°. Niemand mag aan wal gaan, zoolang als de vorst het zelf niet doet, of althans niet gelast.

9°. Gaat hij echter aan wal, dan mag men niet aan boord blijven.

10°. Zoolang als de Koning ergens aan wal is, moet een ieder, hetzij man of vrouw, die daartoe in de termen valt, bij Z. Maj. op audiëntie gaan.

11°. Zoowel daar als aan boord moet men steeds behoorlijk gekleed op de receptie verschijnen.

12°. Wij mogen niet vóór den vorst onder zeil gaan, tenzij ons vaartuig te ver affigge, om bij tijds tegenwoordig te zijn; maar zoodra wij nabij komen, moeten wij, evenals een ieder die ergens met zijn vaartuig ligt, waar de vorstelijke vloot voorbij vaart, ons spoeden, om, gelijk het woordelijk heet, *de zeilen vorstelijke hulde te laten bewijzen aan den monarch* (B. pasōmpāi sompāna), d. i.: de zeilen op te rollen, en het uiteinde dat beneden is, boven te brengen.

13°. Indien 's vorsten vaartuig nabij het uwe ligt, of zoo gij onthoden wordt, om met uw vaartuig te naderen, of zoo 's vorsten vaartuig op zij van het uwe voorbij komt, of zoo gij last krijgt, om met uw vaartuig dat van Z. Maj. te naderen; moogt gij niet zonder baadje of kris zijn. Ook moogt gij niet leunen tegen het verdek (patoekoe-koeroeng); gij dient dan met uw gezicht naar het vaartuig van Z. Maj. gezeten te zijn.

14°. Uw stuurman mag niet aan het roer staan, maar moet ook met de beenen voor zich gekruist zitten, indien 's vorsten vaartuig nabij is.

15°. Wanneer er geroepen wordt aan boord van het vorstelijk vaartuig, moet dit op al de vaartuigen herhaald worden.

16°. Men moet 's vorsten vaartuig niet aan den buitenkant laten liggen, maar midden tusschen de andere vaartuigen, opdat er spoedig hulpe zij, in geval dat vaartuig mocht zinken. En indien er van de lading overboord valt, kan

het spoedig gegrepen worden. Ook wordt een vorstelijk bevel dan terstond vernomen.

17°. Wij moeten oppassen, dat wij met ons vaartuig niet te dicht bij dat van den vorst komen; want dan zou het kunnen gebeuren, dat beide vaartuigen tegen elkander stootten. En in dat geval zou *ons* vaartuig in den grond geboord worden, of zouden al de opvarenden gekastijd of beboet worden. Zulks zou geheel van den vorst afhangen. Men zorge slechts, op zulk een' afstand van het vorstelijk vaartuig te zijn, dat men het goed hooren kunne, wanneer er op dien bodem geroepen wordt.

18°. Wanneer het vaartuig van den Koning vastraakt, moeten alle mannen aan het duwen, vorsten, prinsen, huis-slaven (âta-riboläng's), geringen (djëmmá-láppá's). De vorsten die in gebreke blijven, worden beboet, de prinsen worden lichamelijk gekastijd, de geringen worden zelfs gedood.

19°. Zoo er een vaartuig is, hetwelk vóór dat van den Koning kruist, of het voorbij vaart, onverschillig, of het van voren, dan wel van achteren kome; worden de opvarenden gedood, of lichamelijk gekastijd, of beboet, al naar dat de vorst zulks verlange.

20°. Indien het vaartuig van den Koning zinkt, moeten alle vaartuigen mede zinken; alleen dat niet, hetwelk Z. Maj. hulp geboden heeft.

21°. Zoo 's Konings vaartuig in *zee* ankert, mogen de andere vaartuigen niet de *rivier* invaren, om te ankereu. En omgekeerd, indien 's vorsten vaartuig in de *rivier* ten anker komt, mogen de andere vaartuigen niet in *zee* ankeren, tenzij er in de rivier geen' plaats meer zij, of die vaartuigen door andere omstandigheden verhinderd worden, binnen te varen.

22°. Indien het vaartuig van den Koning in de rivier ten anker komt, mogen de andere vaartuigen niet daarachter komen te liggen. Iets anders is het, wanneer dat vaartuig van den vorst in volle zee ankert, zoodat de bodem niet te peilen is. In dat geval is men te veel afhankelijk van storm en wind.

Wij hebben alzoo gezien, dat men den Koning van Bône niet alleen binnen zijn paleis, maar ook daar buiten, wanneer hij bijv. op reis is, ware vorstelijke hulde brengt. Dat dit niet alleen bij dergelijke gelegenheid, maar ook in andere opzichten ruimschoots het geval is, kan ons bijv. blijken, wanneer wij slechts een' oogenblik stilstaan bij het bebouwen der rijstvelden.

Niemand zal zich in Bône verstouten, om een' aanvang met het beploegen zijner landen te maken, zoolang als dit nog niet met 's Konings velden, of de zoogenaamde ornamentalsvelden geschied is. Trouwens ook in andere vorstenlanden, zooals bijv. Gôwa, wordt bij aanvang van den ploegtijd de ploeg het eerst om de ornamentalsvelden Lônjdjóbôko en Lântábôko gevoerd. Dit gaat dan met allerlei feestelijkheden gepaard, waarbij de bissoe's, die heidensche priesters en priesteressen, doorgaans een' groote rol spelen. En wee hem, die zijn' akkers durft te bewerken, vóórdat 's vorsten velden op deze wijze als 't ware gewijd zijn. Hij wordt minstens zwaar beboet, zoo hem zijn' landerijen niet ontnomen worden. Ook in de gouvernementslanden acht men zich tot op den huidigen dag ten strengste verplicht, om te zorgen, dat de ornamentalsvelden het eerst bearbeid worden. Vooral in Segêri geschiedt zulks op zeer eigenaardige wijze. De ornamentalsvelden dragen daar, evenals de ploeg, waarmede zij bewerkt worden, den naam van Polônggi, of Poewa-Lônggi, naar den persoon, die met zijn' ploeg uit den Hemel gedaald, de eerste rijstvelden in het land van Segêri aangelegd zou hebben. Deze ploeg wordt zorgvuldig bewaakt in een in het midden van een rijstveld gelegen godshuisje (bállá-karewatāng), waarin men niets anders vindt, dan een' platten steen, die vroeger een' andere gedaante zou gehad hebben. De zorg daarvoor is opgedragen aan een' Anre-goeroe of Hoofd, die daarbij dag en nacht een' inlandsche kaars laat branden; zelfs worden er op Vrijdag drie te gelijk aangestoken. Ook plaatst men dan rijst van allerlei kleuren (bérasá rāgi-rāgi) in de nabijheid. Dit Hoofd geniet tot loon voor zijne moeite de opbrengst van de belasting op markt-

waren, op rijst en op prauwen (sáasoeng-pásá, -barrá en -lôpi). Drie dagen vóór den aanvang van het ploegen wordt die Hemelsche ploeg buiten de kamer gebracht, waarin hij gewoonlijk staat, en door het Hoofd met wit linnen overdekt.

Alsdan begint de feestelijkheid met het bespelen van de gánrang of inlandsche trom, en wordt er door de bissoe's drie dagen en nachten gedanst. Tevens wordt de ploeg zoowel nu als later na het ploegen met bast van den langier-boom, de *Inga Saponaria D. C.*, gereinigd, en vervolgens met olie ingewreven en bewierookt, om ten slotte met badaq, eene soort van poeder uit rijstemeel, bestrooid te worden.

Als eindelijk de tijd van het ploegen aangebroken is, voert men den ploeg met twee buffels bij herhaling rondom het zoo even vermelde huisje. En als de buffels dan stilstaan, om aan zekere behoefte te voldoen, wordt zulks als een voortteeken beschouwd van den voor den oogst zoo hoogst noodigen regen. Mocht deze echter later uitblijven, zoo gaat men vervolgens offeren onder een' wariengien-boom of *Ficus indica*, die in het Boegineesch *po-maráná*, lett. *boom met kinderen* heet, en dus de hoop geeft, dat het rijstgewas een' menigte vruchten zal voortbrengen.

Soms bedient men zich ook bij langdurige droogte van een ander middel. Men bindt een' kat (mannetje of wijfje) met een touw om den hals op een' draagstoel vast. En dan wordt het beest tot drie keeren toe rondom het uitgedroogde land gevoerd, terwijl men het gedurig met spuiten van bamboes (áwo-tállang) natmaakt. Als dan de kat begint te miauwen, zegt men: o! heer! (lett. o! gij, wien ik aanbid!) doe regen op ons nederdalen (oesômpái, patoe-roengakkang bôsi).

Ten slotte wordt de draagstoel vóór de trap van het huis neergezet, en de kat nog eens terdege nat gegooid, die inmiddels losgemaakt, met spoed boven in huis de wijk neemt.

Na afloop van dit alles, neemt ieder een bad. En nu is men er zoo goed als zeker van, dat de regen wel komen zal.

Bij den oogst zelve en het stampen heeft er weder een feest plaats, dat drie dagen en nachten duurt. Alsdan blijft

de Hemelsche ploeg binnen de kamer; doch ook deze feestelijkheid heeft ten huize van bovengemeld Hoofd plaats. Bij die gelegenheid is het schommelen één van de voornaamste amusements der schoone sekse van Segêri en geeft menigmaal aanleiding tot eene huwelijksverbintenis.

De visschen, die men sedert het eerste ploegen met dien heiligen ploeg tot aan het rijststampen, des Donderdags met de bamboezen vischfuiken (Boeg. balla, Mak. bila, Mal. sêro) aan strand vangt, zijn alle voor den regent van het district. Zulks geldt zelfs tot in Pangkadjéné.

Bij gelegenheid van het eerste ploegen vindt men natuurlijk eene menigte kôndo's of reigers (B. tjâmpong), die trouwe gezellen der buffels. Wanneer deze in Segêri Oostwaarts vliegen, wordt zulks als een ongunstig voorteeken beschouwd, dewijl men bij mislukking van oogst gewoonlijk naar het Oostelijk gelegen gebergte gaat, om sikâpa's (Helmia hirsuta Bl.) en andere wortels ter vermenging met de rijst te zoeken. Vliegt de reiger naar den West- of zeekant; zoo verwacht men een' goeden oogst, als zeide de vogel, dat hij vele menschen, vooral Mandareezen, over zee zag aankomen, om van den grooten overvloed van rijst in Segêri op te koopen.

En thans genoeg over het bebouwen der rijstvelden op Zuid-Celebes. Gaarne besprak ik ook eens met u de jacht- en vischpartijen van Bône's Koning, of liet u een vorstelijk hanengevecht, dat grootste aller vermaken voor Boeginees en Makassaar, in gedachte bijwonen; maar dit alles werd reeds vrij uitvoerig tot in de kleinste bijzonderheden door mij beschreven in mijne »Bijdragen tot de Ethnologie van Zuid-Celebes.

Liever verlaat ik thans het terrein des vredes, om voor eenige oogenblikken het oorlogsveld met u te betreden. Ik zeg slechts *eenige* oogenblikken; want vooreerst ben ik geen krijgsman van beroep, ten anderen vindt men de wijze van oorlogvoeren op Zuid-Celebes, vooral in Bône, zeer nauwkeurig beschreven door Majoor M. T. H. Perelaer in diens

„Bonische expeditiën” en in het werk van den Gouverneur en oud-militair Bakkers over Bône. Ik bepaal me alzoo tot een paar eigendommelijke gewoonten bij het begin en het einde van den oorlog.

Wanneer de Koning van Bône oorlog wil voeren, zendt hij den vijand eene oorlogsverklaring (tîmoe-tîmoe). De man, welke die overbrengt, neemt den brief, waarin zij vervat is, tusschen den duim en middelsten vinger van de rechterhand, terwijl hij den wijsvinger vooruitgestoken daarboven oplegt. Op deze wijze overhandigt de gezant het stuk zonder een woord te spreken, het alleen eenigszins oplichtende, en dan als 't ware uit de hoogte en met zekere verachting overreikende.

Wanneer nu van weerszijden tot den oorlog besloten is, zendt de koning van Bône aan diegenen van de leenmannen (palili's), welke tot de bloedverwanten behooren, ten minste als zoodanig beschouwd worden (paseadjingang's) een' bila-bila, d. i. een' reep lontarblad, waarin men zooveel platte knopen gelegd heeft, als er nog dagen verlopen moeten, vóórdát de oorlog begint, gelijk ook het woord *bila-bila*, dat waarschijnlijk een' verbastering van *bilang-bilang* is, op het Boeg. *bilang*, tellen, doelt. Hij die deze *bila-bila* voor den koning van Bône aan den vorst-leenman overreikt, doet zulks met de rechterhand. De vorst neemt haar dan met de linkerhand aan, tegelijkertijd de rechterhand aan zijn wapen slaande, ten einde vervolgens te mánġâroe, of al dansende, en met hevigheid op den grond stampende, onder het zwaaien met de kris, zijne gehechtheid aan den leenheer te betuigen. Wil de vorst van de oproeping niets weten, zoo zegt hij bijv.: »laat het maar zoo blijven. Het komt op hetzelfde neer, of ik de *bila-bila* aanneem, al dan niet (Pakô-nitoe oetarimâna sibâwa ta-koetarimâna).” Indien men echter zonder geldige reden weigert, om zich op het ontvangen van zulk een' *bila-bila* tot den leenheer te begeven; mag zulks niet ongestraft blijven. Zoowel deze oorlogs-*bila-bila*, als een' andere *bila-bila* bij gelegenheid van een feest, heb ik reeds meermalen, maar vooral bij mijne uitgave van een Boegineesch Heldendicht op den eersten Bonischen veldtocht van

1859, bl. 5 vlgg, zeer uitvoerig besproken. Ik ben daarom zoo vrij hiernaar te verwijzen. Alleenlijk maak ik hier nog de opmerking, dat die platte knoopen van zoo'n bila-bila elk aan beide zijden *drie* vouwen vertoonen, zinspelende op de onder den naam van Lâmoem-patoewe ri-Timoeroeng bekende *triple-alliantie*, waarbij Bône, Wâdjô en Sôppeng als broeders te zamen vereenigd zijn. De naam *Lâmoem-patoewe ri-Timoeroeng* beteekent lett.: *het in den grond planten van steenen te Timoeroeng* (in Bône), en doelt op de symbolische handeling, waarmede de vorsten van bovengemelde rijken na eene menigte ontboezemingen hun verbond van vriendschap te Timoeroeng bezegelden. »Zij traden» zoo lezen wij »voorwaarts, en wierpen ieder een ei tegen den grond, daarmede te kennengevende, dat hij die ontrouw mocht worden aan deze verbintenis, op gelijke wijze te niet zou gaan. En om de duurzaamheid, ja het onherstelbare, der ramp duidelijk te kennen te geven, legden zij, na de geesten des Hemels en der Onderwereld als getuigen aangeroepen te hebben, op die verpletterde eieren ieder een' *zwaren steen*, om er ten slotte tot bevestiging nog *aarde* tegenaan te brengen. [NB. Dit stukgooien van een ei ook aangetroffen in een' oud-Javaansche oorkonde van Çaka 782, meegedeeld door Prof. Kern in de Verslag. der K. Akad. 2de reeks, Deel X, St. 1, bl. 87.]

Behalve dit zenden van *bila-bila's* hebben er in Bône nog verscheidene andere voorbereidselen voor den oorlog plaats, welke ook bij de overige vorsten van Zuid-Celebes aangetroffen worden. Zoo zal bijv. de zeer krijgshaftige Aroe-Padâli, vorst van Têmpe, drie of meer dagen vóórdát hij ten strijde trekt, zijn vaandel, bekend onder den naam van Bâbâë ri-Têmpe, d. i.: *de moedervlek van Têmpe*, dus genoemd naar een' zwarte vlek in het midden van een' cirkel, met het bloed van een' buffel of ander offerbeest besmeren. En als dit geschied is, komt zijne zoogmoeder (îna-njoemparrang), om hem eene soort van medicijn toe te dienen, NB. hierin bestaande, dat zij het eerste speeksel van een sierihpruimpje in een gouden of zilveren doosje doet, en hiervan wat op

den wijsvinger neemt. Daarmede maakt zij vervolgens vlekjes, vooreerst op zijn voorhoofd, juist in het midden boven de neus, daarna achtereenvolgens in de beide kuiltjes achter de ooren, op de beide ellebogen, op den navel, op den rug, in de beide holten gevormd door de buiging der knieën, eindelijk op de beide voetzolen. Nadat men dit speeksel tegen zijn lichaam gesmeerd heeft, neemt men een' duivelverdrijver, bestaande in eenige reepen lontarblad, en genaamd *sinto* (verg. Ethn. Atlas, Pl. IX, F. 25), houdt dien boven *doepa*, eene soort van wierook, en brengt hem insgelijks achtereenvolgens in aanraking met het hoofd, den navel en het onderste der voeten.

Na afloop hiervan krijgen de Hoofden saguweer te drinken, en vervolgens beginnen zij te *mángâroe*, of al dansende en met de kris zwaaiende hunne verkleefdheid aan den vorst en hun moed tot den strijd te betuigen. De woorden waarvan zij zich hier meestal bedienen zijn de volgende: *Iyá La-Iyânoe to-ripaletjémoe, mámanâsawá-ro mápadoepa gâoe ri-tânga pâdang. Bârá mângîrí, bârá oetarâi. Boeloe tâppa, boeloe oetímang. Nîga-nîga tâ-pakoewaí ri-akadâнна Aroeng Iyânoe mâpasitépaká*, d. i.: »Ik ben uw gunsteling NB.; en het is mijn verlangen, om u in het midden van het slagveld de bewijzen mijner trouw te geven. Als de westenwind blaast, wil ik dien weerstand bieden. En zoo de bergen naar beneden komen, wil ik ze opvangen. Al wie niet overeenkomstig uw' bevelen handelt, met hem zal ik op leven en dood vechten."

Vele proeven van dit *mángâroe* vindt men onder anderen opgenomen achter de Hollandsche vertaling van het zooeven vermelde Boeg. Heldendicht op den eersten Bonischen veldtocht van 1859, bl. 55 vlgg.

Als eindelijk de dag aangebroken is, waarop men ten strijde trekt, wordt er weder *gemangâroed* door de Hoofden, en thans binnen het paleis in de groote voorzaal, op den bamboezen vloer. Hoe dan alles dreunt, behoef ik nauwelijks te zeggen. Ik woonde zulk een' plechtigheid eens bij in Gôwa; doch ik dacht niet anders, of de vorstelijke woning stortte zoo aanstonds in.

Vervolgens gaat Aroe-Padâli de trap af, en stijgt te paard. Hij doet eene soort van gebed binnen 's monds, en rijdt met zijn' lans van de schee ontdaan in de hoogte rondom de in carré geschaarde soldaten. Daarna komt zijne echtgenoot, als hij ten minste op dat moment eene vrouw van gelijke vorstelijke afkomst heeft, met de voorname hofdames naar beneden, en steekt haar' man een sierihpruimpje in den mond, dat zij hem tot op de helft laat kauwen. Dan trekt zij het terug, en steekt zij het in haar' haarvlecht, om het te bewaren tot zijn' terugkeer, als wanneer zij hem het overige laat eten.

Vervolgens gaat hij dan eindelijk met zijn' troepen op weg onder het zingen van allerlei *êlong-ôsong's* of krijgsgangen, waarvan de eerste gewoonlijk aldus luidt:

Sôwe-sowéyangi	Lingkadjôna pakannâë,
Natjarilâ-kilâ	Ri-tanêtte lampeède,
Ri-tanêtte lampeède,	Ri-wâla-wâla bâssiye,
Ri-apasârang kannâë.	

d. i.: »Zwaait, zwaait, met de wapenen, die kleeding der dapperen. Laat ze schitteren, laat ze schitteren, daar ginder over de berggruggen zonder end, op de marktplaats der schilden, op het slagveld, waar helden als dappere kemphanen strijden.»

Wie meer van deze heldendichten wenscht te vernemen, kan daarvan een' groote menigte in het Hollandsch overgebracht vinden in het derde deel mijner Boegineesche Chrestomathie, bl. 189 $\frac{1}{m}$ 214.

Wanneer nu de oorlog voorspoedig afloopt, hebben er natuurlijk allerlei feesten plaats; doch wat vooral niet uit mag blijven, is om den vorst te verwelkomen met het zoogenaamde *papakârroe-soemāngâ*. — Dit is een middel om te voorkomen, dat iemand's *soemāngâ*, of *levensgeest*, ten gevolge van den nijd der booze geesten, even alsof het een *vogel* ware, *wegvliege*. En waarin bestaat dan dit middel? In het bestrooien met *gekleurde* (*tjoetjoebānna* B. = *bêrasâ râgi-râgi* M.) en ook met *geroosterde rijst* (B. *wânno*, M. *bênte*), waarvan men zich on-

der het roepen van *kárroe*, *kárroe*, bedient, om de hoenders te lokken.

Ook mag niet verzuimd worden, om 's vorsten hoofdvaandel wederom met het bloed van een' buffel of ander offerbeest te besmeren. Wat er verder bij dergelijke gelegenheid plaats vindt, kan men zien uit mijn Reisverslag in de Binnenlanden van Celebes in de jaren 1857 en 1861, bl. 24 vlgg.

Zoo de strijd gevoerd is tusschen twee mogendheden, volgt er natuurlijk een contract. Ten einde u een denkbeeld van dergelijke overeenkomst te geven, laat ik hier nog een' Hollandsche vertaling volgen van een oud contract tusschen Loewoe en Bône, bekend onder den naam van »*Pólong-malelâs* te *Oenjt*, d. i.: *het verbreken des staals*, v. d. *des zwaards*, of *het ophouden der vijandschap*, te *Oenjt*, luidende aldus:

»De koning van Bône sprak tot den *Dátœ*, of *vorst*, van Loewoe: het is goed, dat wij onze landen door een verbond van broederschap te zamen verbinden.

De *Dátœ* van Loewoe stemde hierin toe, en de koning van Bône hernam: Laat ons wederkeerig den dwalende terecht wijzen, den gevallene oprichten. De Bonieren en Loeworeezen moeten voortaan beschouwd worden als twee slaven, die te zamen slechts één heer hebben. Bône en Loewoe zullen van nu af aan slechts één belang meer kennen. Vooren tegenspoed zullen zij te zamen deelen. Ook zullen zij niet ophouden, elkander's eigendom op te sporen, en dit terug te zenden. Voorts zullen zij elkander niet gering achten, veelmin op elkander's verzuim loeren. Al zijn zij maar één nacht in elkander's land, zullen zij terstond als bewoners des lands beschouwd worden. Niet zullen zij elkander belemmeren in hunne oude vaste gewoonten. De uitspraken en *âda's* van Bône zullen ook die van Loewoe, en omgekeerd die van Loewoe ook die van Bône zijn. Voorts zullen zij niet begeeren elkander's zuiver goud en kostbare *patôla's*, eene soort van zijden kleedingstukken.

Al wie dit verbond niet indachtig blijft, moge met zijne nakomelingen door de Godheid vernietigd en als vuilnis weg-

geveegd worden! Zijn land moge worden gelijk een ei, dat men tegen een' steen verplettert!"

Laat ons nu ten slotte ook nog eens nagaan, hoezeer de *âda's* of voorvaderlijke gewoonten in de vorstenlanden insgelijks op de rechtspleging van invloed zijn.

Reeds boven zagen wij, dat die hoofdzakelijk berust bij de leden van den Rijksraad, en dat deze juist daarom den titel van *Add's* dragen, dewijl de wetgeving onder Boegineezen en Makassaren op de *âda's*, of *oude gewoonten*, berust.

De behandeling van scheeps- en handelszaken is echter aan den Sabânnará of Havenmeester toevertrouwd; terwijl de quaestie's over verdeeling van erfenissen, gelijk ook van huwelijk en echtscheiding voor de Sarats ('tArab. *Šjar'*) of priesterraden gebracht moeten worden.

Bepaalde wetboeken, zooals bij ons, bestaan er onder de Boegineezen en Makassaren niet.

De *Ada's* bedienen zich gewoonlijk van de in het Boegineesch onder den naam van *Latôwa*, in het Makassaarsch onder dien van *Râpang* bekende geschriften.

Deze bevatten eene verzameling van uitspraken en mededeelingen der oude vorsten en geleerden, allerlei onderwerpen betreffende, doch meestal van dien aard, dat zij voor regenten en hoofden tot richtsnoer van hun gedrag, vooral ten opzichte van de rechtspleging, dienen kunnen.

De Boegineesche benaming van *Latôwa*, zooveel als *Latôwa*, een oud man, doelt op de afkomst van de *voorouders*.

Het Makass. *Râpang*, *gelijkenis*, is waarschijnlijk ontleend van het *beeldsprakige*, dat daarin gedurig voorkomt, of misschien doelt het ook wel daarop, dat de *voorbeelden* der *voorouders* tot richtsnoer van gedrag en dus ook van rechtspleging gebezigd worden. Zoowel van de Boegineesche *Latôwa* als van de Makass. *Râpang* liet ik een groot gedeelte afdrucken in mijn' Boegin. en Makass. Chrestomathieën.

Uit deze beide geschriften en ook uit andere stukken is in 1759 op last der Hollandsche Regeering, inzonderheid

ten behoefte van de Europeesche ambtenaren, die op de buitenposten Maros, Bantâëng, Saleier en Bima met het bestuur belast waren, eene verzameling van inlandsche wetten bijééngebracht, en, van een' Hollandsche vertaling voorzien, aan de Hooge Regeering te Batavia ter beoordeeling toegezonden. De Makassaarsche en Boegineesche teksten van dit stuk werden door mij opgenomen in mijn' Makass. en Boegineesche Chrestomathieën; en een' juist niet zeer nauwkeurige overzetting daarvan vindt men in een rechtskundig Tijdschrift, te weten: het Recht in Nederl. Indië, Jg. IV, N°. 8, te Bat. gedr. bij W. Bruning 1852.

De Sabännará of havenmeester, aan wien de behandeling van handels- en scheepszaken is opgedragen, bedient zich nog al dikwerf van eene verzameling van bepalingen, bijééngebracht door zekeren *Amánna Gáppa*, of vader van *Gáppa*, welke de betrekking van *Hoofd* der *Wadjoreezen* te Makassar bekleedde, en bovendien, op verlangen van den Gouverneur van Celebes, door den toenmaligen koning van Bône Lapatáoe, die van 1694—1714 regeerde, tot *Mátjowa-bálóe*, of *Inlandsch handelshoofd*, van alle Bonieren, Soppengers, Loewoereezen, in één woord van alle volkstammen, die de Boegineesche taal spraken, en te Makassar handeldreven, aangesteld was. Dit zoogenaamde handels- en scheepswetboek, bekend onder den naam van *Oendang-oendang's*, of *wetten*, der *Wadjoreezen*, werd in 1869, te gelijk met eenige mededeelingen over de *Wadjoreezen*, alsmede voorzien van vertaling en aantekeningen, door mij uitgegeven; doch dewijl de oplage hiervan zeer gering was, is het reeds sedert geruimen tijd geheel uitverkocht.

De Sarat's of Mohammedaansche priesterraden bedienen zich bij hunne rechtspleging natuurlijk in de eerste plaats van den Koran; doch dewijl deze omtrent vele punten het stilzwijgen bewaart, wordt behalve de *ádá's* of voorvaderlijke gebruiken, waarmede de Koran ook soms in strijd is, steeds eene menigte van allerlei Arabische overleveringen te baat genomen. En bij deze onzekerheid van maatstaf voor de rechtspleging heeft de Kâli, of-Opperpriester ('t Arab. *al-qādhi*, de rechter), maar

al te dikwerf gelegenheid, om, vooral bij de verdeeling van erfenissen, ten voordeele van zichzelf of van zijne vrienden misbruik van zijne macht te maken, en zich daarbij, al naar gelang van eigen voordeel, op de eene of andere autoriteit te beroepen. Dit is zelfs in de Gouvernementslanden het geval, en daarom hebben zich tijdens mijn laatst verblijf te Makassar eenige voorname Inlanders, waaronder zelfs een gewezen Opperpriester van Maros, tot het Gouvernement gewend, met verzoek om een door hen in Makassaarsch en Boegineesch opgemaakt, en volgens hun verlangen door mij van een' Hollandsche vertaling voorzien concept van wetgeving bij alle voorname hoofden en priesters te laten circuleeren.

En zoo deze zich hiermede konden vereenigen, wenschten zij dit stuk gedrukt, en overal in de Gouvernementslanden vanwege de Regeering als eenig wetboek voor de Sarats ingevoerd te zien. Zelfs was hierbij bepaald, dat men van de Mohammedaansche overleveringen alleen de Makassaarsche en Boegineesche vertaling van de *Kitāboe-n-nikāhi* en *Kitāboe-l-farājidhi* zou mogen bezigen.

Ofschoon dit stuk onder de Inlandsche bevolking algemeen bijval mocht ondervinden, schijnt echter de Hooge Regeering vanwege de een' of andere reden bezwaar gemaakt te hebben, om aan dit voor alle weldenkenden onder de bevolking zoo heilzaam verlangen te voldoen.

De bijna algemeen als voornaamste *wortels* of *grondbeginsels* eener goede rechtsbedeeling beschouwde voorschriften zijn 4 in getal, te weten:

- 1°. men hoore beklager en beklaagde;
- 2°. men late van weerszijden de getuigen spreken;
- 3°. men lette op het gedrag van den beklaagde, vóórdat hij in rechten vervolgd werd;
- 4°. men geve acht op zijn' rang in de maatschappij.

Dit laatste punt is zeer karakteristiek, en wijst er ten duidelijkste op, hoe de rang, dien men in de maatschappij bekleedt, en verregaande willekeur, alsmede allerlei vreemde gewoonten, ook bij rechtspleging een' voorname rol spelen.

Dit zal ons nader blijken, wanneer wij maar eens de bijna ontelbare menigte van straffen, die onder de Boegineezen

en Makassaren in zwang zijn, en de vreemde wijze waarop zij soms toegepast worden, nagaan.

Wat bijv. de doodstraffen betreft; daartoe behoorde vroeger o. a. het *ráđjang*, waarbij iemand in de nabijheid der moskee tot aan het middellijf toe, levend in den grond begraven, en vervolgens met steenen dood gegooid werd. Deze straf, welke thans niet meer op Zuid-Celebes voorkomt, en in geval van hoererij (*zinā*) toegepast werd, is blijkbaar aan de invoering van den Islam aldaar haren oorsprong verschuldigd, zooals ook het Arab. *radjama*, met steenen doodgooien, duidelijk aanwijst.

Op het eiland Bonerāte schijnt vroeger op diefstal de straf van doodhonger en gestaan te hebben. De dief werd dan aan handen en voeten gebonden, in de brandende zon op den rug gelegd, totdat hij dood was. (Tsch. v. Ind. taal- l.- en volkenk., Deel XI, vierde serie, Deel II, Aflev. 3, blz. 230.)

Hoe zonderling en wreed soms nog in tegenwoordige dagen de wijzen van ter dood brengen zijn, kan bijv. hieruit blijken, dat, tijdens mijn verblijf te Makassar, eens een vorstin in de binnenlanden een hofdame liet doodtrappen, omdat zij deze van te groote gemeenzaamheid met haren gemaal verdacht hield.

Het onthoofden, 'twelk onder de in de binnenlanden wonende *To-ráđja's*, eene soort van *koppesnellers*, gedurig plaats vindt, behoort tegenwoordig bij de Boegineezen en Makassaren tot de groote zeldzaamheden.

Wat echter meer toegepast wordt, is het doorsteken met de lans, en het wurgen, waarbij de schuldige met het hoofd achterover gelegd, en de strik door de voltrekkers van het vonnis, aan ieder zijde één, dichtgetrokken wordt.

Doch meestal bedient men zich tot het ter dood brengen van de kris.

Over het soms levend verdrinken van de schuldigen, in geval van overspel (Ethn., blz. 46) en bloedschande, spreek ik hieronder uitvoeriger.

In de toepassing nu van de doodstraf, onverschillig welke dan ook, gaat men soms zeer willekeurig te werk.

Wanneer bijv. een vrije een' slaaf vermoordt, kan hij volstaan met boete, mag zelfs niet gedood worden.

In het omgekeerd geval moet de slaaf ter dood veroordeeld worden, en is er van geen' boete spraak.

Indien twee menschen van gelijken stand zijn, en de een den ander' vermoordt, mag de familie van den vermoorde wraak nemen, en den moordenaar insgelijks nederleggen. Weet de moordenaar bij tijds te ontluchten, en zijne zaak in handen van den rechter te stellen; zoo wordt de quaestie eenvoudig met het betalen van boete afgedaan.

Geheel anders gaat het, zoo een prins de schuldige of de vermoorde is. In het eerste geval mag men op den prins geen' andere straf toepassen dan boete. In het tweede geval wordt de moordenaar, onverschillig, of hij vrije dan wel slaaf zij, zonder de minste bedenking ter dood gebracht.

Alleen aan boord van een vaartuig wordt hierop, volgens de âdâ's van Wād̃jô, waar handel en scheepvaart zoo geheel op den voorgrond komen, een' uitzondering gemaakt voor den Anakôda of scheepskapitein, die, hoe vreemd het ook klincken moge, zelfs over een' vorst in zeker opzicht ongestraft den despoot kan spelen.

Zoo lezen wij bijv. in Hoofdst. XI van de Oendang-oendang's van Amâuna Gâppa de volgende woorden:

»Als een vorst aan boord een' vrije, doch die niet van vorstelijk bloed is, vermoordt, en de anakôda het doodvonnis over dien vorst uitspreekt, is hij daarvoor niet strafbaar. Zoo ook, indien een vrije, doch die niet van vorstelijk bloed is, aan boord een' vorst vermoordt, en de anakôda dien geringen man eenvoudig met boete straft, in stede van hem ter dood te laten brengen, is hij daarvoor insgelijks niet strafbaar.»

Dit is echter wel de eenige uitzondering; want aan wal, en vooral aan de hoven, gaat de vorstelijke oppermacht alle begrip te boven. Dit heb ik zelf nu en dan zeer van nabij kunnen aanschouwen; doch voorzeker nooit zoo sterk, als toen zekere Aroe-Padâli een vorst van Têmpe in het Wād̃jôsche ten mijnen gevalle, zooals het ten minste heette, zelf

een' man op de strafplaats met zijn' kris doorstak. En wat had die man misdreven? Hij had mij, toen hij mij met zijn vaarttuigje, een' uitgeholden boomstam, over het meer van Têmpe bracht, eene soort van inlandsch kleedingstuk, dat onder de Boegineezen *lipá*, en onder de Maleiers *sārong* heet, ontstolen. En o! wee! Ik, de bestolene, was geen gewoon persoon, maar, zooals Aroe-Padáli het uitdrukte, een broeder van hemzelven; 2°. het kleedingstuk was een geschenk van hem den vorst van Têmpe; 3°. zijne zuster, die dus ook mijn' zuster was, had dat kostbare stuk door haar' eigen' slavinnen laten borduren.

Ik behoef u niet te zeggen, dat ik er van huiverde, toen ik later helaas! te laat vernam, dat mijn broeder Aroe-Padáli het misdrijf vernomen, en op dusdanige wijze bestraft had.

Thans volgde hieronder uit de Latôwa een' opgave van 11 gevallen, waarop volgens den Inlander de doodstraf behoort toegepast te worden.

1°. het reeds boven (bl. 144) besprokene buiten toestemming van den heer des huizes binnentreden in de vertreken achter het midden-beschot (*lêdjáã soe-tappêre*).

2°. het *schudden* van de *spijkers* die ergens vast ingeslagen zijn (*gêyó pāsó*), d. i. het aanwenden van pogingen om den koning en de leden van den Rijksraad, lett.: de Adá's, of handhavers van de âdâ's of voorvaderlijke gewoonten, van hunne zetels te doen storten.

3°. het *moedwillig breken* of *stukgooien* van de voor de bissoe's zoo hoogst gewichtige kom en schotel, bekend onder den naam van *gamâroe* (*pôpo gamâroe*). En hieronder heeft men dan te verstaan: het lichtzinnig vernietigen van een' in volle vergadering van de Adá's of leden van den Rijksraad gedane uitspraak, waaraan een' bijzonder hooge waarde toegekend wordt.

4°. het met een' fakkel voorgaan in een donker hol (*soelôwi liyang*), d. i. hier het aan dieven den weg wijzen tot 's vorsten verborgen' schatten, en het aan anderen den toegang banen tot datgeen, wat de vorst afgesloten wenscht te houden.

5°. het afsnijden van 's vorsten tong (*mápôlo lila*), hetgeen gebezigd wordt van 't opzettelijk overtreden van 's vorsten nadrukkelijke bevelen, als men bijv. iets weggeeft, dat de vorst nitdrukkelijk verlangd heeft, te willen bewaren.

6°. het plegen van overspel met de koningin.

7°. het zich schuldig maken aan bloedschande. Dit misdrijf heet in het Boegineesch *sâpa-tâna*, hetwelk lett. verstaald, te kennen geeft, dat men den *grond* (*tâna*), welke met het bloed van zoo iemand bezoedeld is, vooral te *schuwen* (*sâpa* N°. 1) heeft. Wanneer men bedenkt, hoe een Inlander reeds bij het passeeren eener met onschuldig bloed bevleete plaats, vol vrees voor booze geesten is, kan men zich licht voorstellen, wat er in zijn binnenste omgaat bij de gedachte aan het bloed van iemand, die zich op dusdanige wijze misdragen heeft. Hij denkt dan ook gewoonlijk bij het opdrogen der rivieren, en geringen voorraad van visch, bij mislukking van den oogst of tuinbouw, bij gebrek aan goede eetbare vruchten, doch vooral bij veepest en ziekte onder de paarden, enz., alsmede bij erge tweedracht in den lande en alle andere rampen van grooten omvang, aan de besmetting van grond en lucht door het bloed van hen, die zich aan bloedschande schuldig gemaakt hebben. Het bloed van zulke menschen mag natuurlijk niet vergoten worden. Daarom past men gewoonlijk op hen de straf van het verdrinken toe. Men stopt ze gebonden in een' zak, en werpt ze zoo in zee. Echter krijgen zij op de reis naar de Eeuwigheid nog den noodigen leeftocht mede, bestaande in een' zak (*balasse*) met rijst, zout, gedroogden visch, kokosnoten, enz., doch vooral 3 pruimpjes sierih niet te vergeten.

Dat ook al hier weder geen' gelijkheid voor de wet bestaat, kan ons daaruit blijken, dat deze straf niet toegepast wordt op een' *vorst*, die zich aan bloedschande schuldig maakt. Deze wordt eenvoudig op een vlot van pisangboomen (*Musa Paradisiaca*) gezet, en zoo in zee gebracht, om weg te drijven.

Vraagt men nu, wat de Boeginees en Makassar onder bloedschande verstaan; zoo wordt daarvoor in de Latôwa opgegeven: huwelijksgemeenschap van kinderen onderling, van

ouders met kinderen, van grootouders met kleinkinderen, van tantes of ooms met neven of nichten, van schoonouders met schoonkinderen, gelijk ook van mannen of vrouwen met de schoonkinderen hunner broeders of zusters.

Dat de reeds meermalen vermelde bissoe's of heidensche priesters steeds voorgeven impotentes te zijn, en daardoor ten allen tijde tot in het binnenste van de vertrekken der jonge prinsessen vrijen toegang hebben, vindt men reeds in mijne verhandeling over de bissoe's medegedeeld.

Wanneer zulk een bissoe nu misbruik van dat vertrouwen maakt, en het blijkt, dat hij huwelijksgemeenschap uitgeoefend heeft met eene prinses, wordt hij beschouwd, als zich aan bloedschande schuldig gemaakt te hebben; zoodat alsdan de straf van het verdrinken op hem toegepast wordt.

Tijdens mijn laatst verblijf te Makasser had zelfs nog in het nabij gelegen' rijk van Gôwa dit misdrijf van bloedschande tusschen vader en dochter plaats. Dit werd toen algemeen als de oorzaak eener vreeslijke veepest, welke in die dagen plaats vond, beschouwd; en de koning van Gôwa gaf aan het algemeen verlangen der bevolking toe, om vader en dochter beide te laten verdrinken. En hoeveel moeite de Gouverneur van Celebes ook aanwendde, om hem later, op het vernemen hiervan, te beduiden, dat hij verkeerd gedaan had, was dit ten eenenmale vruchteloos.

Als 8ste misdad, waarop volgens de Latôwa de doodstraf toe te passen is, wordt daar vermeld het *verstoppen* van 's vorsten *waterleiding* (lîwoe sêpâ); en daaronder heeft men dan te verstaan, dat iemand den vorst op zevenderlei wijze benadeelt in zijne inkomsten. Waarop hiermede bedoeld wordt, wensch ik zoo aanstonds ter sprake te brengen.

Voorts is volgens de Latôwa ten 9°. de doodstraf ook toe te passen op het misbruiken van 's koning's naam tot het verrichten van iets kwaads, dat geheel in strijd is met de bedoeling van den vorst (máparibôko).

10°. *het munten op 's vorsten heerschappij* (mpélo-wélôwi aradjāng), d. i. hem van den troon, en zichzelf en een' ander er op trachten te krijgen.

110. het *heulen met een' buitenlandach' vijand tegen vorst en land* (makâë-ri-saliwāngāngēngi āroenge ānrānge tâna naônrowīye).

En thans genoeg over de doodstraffen, om ook nog met een enkel woord te gewagen van de menigte van andere lichamelijke straffen, die ten minste in den regel geen' doodelijke gevolgen hebben. Hiertoe behoort bijv. het *ripipi* (B. = 't Mak. *niyépe*), d. i. het *drukken of persen*. Men legt daarbij tegen elk van de slapen van het hoofd eene noot van de *pállang* (B. = 't Mak. *sapiri*) of *Aleurites moluccana Willd.*, en brengt aan weerszijden van het hoofd een hout of plankje aan, en beide plankjes worden van voren en van achteren met kracht tegen elkander gedrukt.

Er is nog een' andere soort van straf, die onder denzelfden naam bekend staat. Men bindt zeer dicht bij den grond aan den vloer een bamboes of hout vast, en legt dit dan over het midden van het bovenste gedeelte der beenen van den man of de vrouw, die misdreven heeft, en drukt het daarop met zooveel kracht, dat de beenderen soms breken.

Het is moeilijk, om bepaald op te geven, in welk geval beide deze straffen aangewend worden. Zulks hangt grootendeels van 's vorsten willekeur af.

Hetzelfde geldt van een' ander veel minder pijnlijke straf, waarbij men de *vingers* of de *toon*en der *voeten*, of de *lippen*, tusschen kleine stukjes dunne rotting, die meestal 5 in getal zijn, en aan de eene zijde aan elkander vastzitten, insteeckt, en ze vervolgens door het aanhalen dier bamboesjes aan de andere zijde, zoo hard mogelijk knijpt (B. en M. *niyépe* en *niyépe*).

Veel smartelijker operatie is stellig het zoogenaamde laten *uitschieten* of *ontwrichten* van de *knieschijf* (ripassī loeba-loebâna), waartoe men NB. die knieschijf stuk snijdt. Dit is in Sidéureng eene straf voor dieven.

Een' insgelijks zeer pijnlijke straf is die, waarbij men den misdadiger de handen bindt, en hem vervolgens plat op den grond laat zitten met de beenen zoover mogelijk uitgestrekt. Vervolgens wordt hem een stok midden op de

bovenste gedeelten van de beenen gelegd, en deze daarop gedurig vastgedrukt door middel van een' tweeden tusschen de beenen doorgestoken' stok. Deze alleen voor mannen gebezigde straf wordt bij wijze van pijnbank, en dan soms met doodelijk gevolg, toegepast (Boeg. *ritóngkang*, Mak. *nitoewasá*).

Een' minder wreede maar toch ook alles behalve zachte straf is die, waarbij men een' kat aan den hals van man of vrouw hangt. Wanneer dit beest nu terdege geslagen en angstig gemaakt wordt, begint het op het bijna geheel ontbloote lichaam duchtig te krabben (*ripasisiyó méyong*).

Een' andere ook zeer wreede straf is het *door roode boommieren laten bijten*. Dit is eene straf, die de Boegineesche vorsten en vorstinnen nu en dan aan kinderen en zelfs aan volwassen' vrouwen opleggen. Daarbij wordt de schuldige geheel naakt tegen een' boom aangebonden, en nadat men alleen de ooren en neusgaten met katoen (*kâpasá*) dichtgestopt heeft, aan de groote roode mieren prijsgegeven voor een' dag en nacht, of voor zoolang als de vorst of vorstin goedvindt (*ripaokôri arállá*, of ook wel *bêre-bêre mâtjállá mákâtá*, soort van *kleine sterk bijtende roode mieren*).

Onder de wreede lichamelijke straffen behoort ook die, waarbij men iemand achterover legt, hem de knieën zoover mogelijk optrekt, en de handen vóór de onderbeenen stevig samenbindt. Vervolgens steekt men hem een' stok tusschen de armen en beenen, om hem door middel daarvan, nu eens vóór-, dan eens achterover, nu eens naar de rechter- dan eens naar de linkerzijde te gooien.

Een' zeer eigendommelijke lijfstraf is ook het naakt op de markt tentoonstellen, of met rietslagen vervolgen van eene overspelige slavin.

En hiermede genoeg van al de lichamelijke straffen der Boegineezen en Makassaren. Dat ook onder hen boeien en ketenen, hetzij aan handen of voeten, toegepast worden, behoef ik nauwelijks te zeggen.

Onder de niet-lichamelijke straffen behoort in de eerste plaats vermeld te worden het opleggen van geldboete.

Zoo heeft men zelfs in de Boegineesche landen eene boete bekend onder den naam van *sábboe-káti*, en bestaande in 8888 reaal + 88 duiten, = *f* 17776¹ 2, en op te leggen aan een' Vorst of ander Hoofd van een' plaats, wanneer iemand van vorstelijke geboorte, welke van elders komt, op die plaats vermoord wordt. Ofschoon zulk een misdrijf allicht enkel op last van den Vorst of het Hoofd geschied zij, kan men wel nagaan, dat de voldoening dier boete in den regel alleen ten laste der bevolking komt. Men vergel. verder mijn Boeg. Woordenb., blz. 692, kolom 1, reg. 7 op: *sábboe-káti*.

Zoo echter een vorst in zijn eigen land zelf iemand van minder' rang vermoordt, moet hij ook wel een' boete betalen, gelijk wij boven zagen, doch deze is zeer gering, bijv. voor het nederleggen van een' slaaf 20 reaal of *f* 40 en eene slavin 30 reaal of *f* 60.

Zoo komt ook een vrije, die geen vorst is, er hiermede af, indien hij slechts een' slaaf van het leven berooft. Het zelfde geldt ook voor zoo'n vrije, indien hij iemand van zijns gelijken neerlegt, zoo hij slechts bij tijds tot den Vorst of het Hoofd van de plaats de wijk neme. Alleenlijk betaalt hij dan, als de vermoorde een man is, 30 reaal of *f* 60, en zoo het eene vrouw is, 40 reaal of *f* 80.

Deze geldboete wordt dan eigenlijk slechts als een' vergoeding van de waarde der personen beschouwd, en in het Boeg. met het woord *patókkong*, in het Makassaarsch met het woord *pasápoe* bestempeld. Buiten Bône, bijv. in de Gouvernementslanden, werd volgens het boven aangehaalde Reglement van 1759, behalve de zoogenaamde *vergoeding* nog een' boete voor hetzelfde bedrag vastgesteld onder den naam van *tônra*. Verg. Boeg. Woord op blz. 277, kol. 1, reg. 2, op: »3°. *tókkong*», alsmede op blz. 340, kol. 1, reg. 15.

Wanneer ergens een moord plaats gevonden heeft, en de dader niet bekend is, laat de vorst nagaan, welke kampong het dichtst bij gelegen is; en de bewoners van zoo'n kampong worden dan met *f* 4 per huis beboet. Indien na

verloop van eenigen tijd de misdadiger nog niet gevonden is, wordt de boete herhaald, en zoo steeds voort, totdat eindelijk de misdadiger ontdekt wordt.

Een' overspelige vrouw en haar miunaar, die op heeterdaad betrapt neergelegd mogen worden, komen er met een' boete af, zoo zij bij tijds de hulp van den vorst of het hoofd van de plaats inroepen.

Dat op diefstal ook wel eens de doodstraf toegepast wordt, zagen wij reeds boven, doch dit was een geheel bijzonder geval. Overigens heeft dit bijna uitsluitend plaats, wanneer een vorst de bestolene is.

Gewoonlijk wordt dit misdrijf, gelijk ook het uitschelden en kwetsen van iemand, hetzij per vuistslag of wapen, met geldboete bestraft.

Behalve bovengemelde lijfstraffen en geldboeten, heeft men nog verscheidene andere straffen, als bijv. verbanning, die soms toegepast wordt op iemand, welke zich tegen de Overheid verzet, indien hij ten minste niet op staande voet neergelegd, of met een 20 reaal, d. i. f 40, beboet wordt. Zoo ook soms: vernedering tot den slavenstand van hem of haar, die tegen den vorst of de leden van den Rijksraad misdreven heeft.

Het voornaamste echter wat nog te bespreken overblijft, is het *opbrengen ten hove*. Dit geschiedt volgens de *Latôwa* met de *zeven* hieronder vermelde personen :

- 1°. moordenaars;
- 2°. overspelers en overspeelsters;
- 3°. giftmengers en giftmengsters;
- 4°. de zoodanigen die hoogst verderfelijke medicijnen toedienen (to-pâgi-âgi);
- 5°. dokteressen, die aan kraamvrouwen afdrijvende midelen toedienen (sâuro mápalaô);
- 6°. eene soort van parrâkang's of spoken, die in menschelijke gedaante op aarde rondzwerven, en steeds onder nauwgezet toezicht moeten blijven;
- 7°. eene vrouw, die huwelijksgemeenschap uitoefent met haar eigen' slaaf, of den slaaf harer ouders, waarvoor de

Boeginees eene uitdrukking bezigt, welke woordelijk beteekent, dat zij zich (haar pudendum) door haar' eigen' stok heeft laten doorsteken (to-nēsôppá tákkan̄na).

Dergelijke verbintenis is echter onder de Wadjoreezen niet zoon'n erg misdrijf, als onder de andere Boegineesche stammen. Bij hen, die zoo met hart en ziel handelaren zijn, wordt minder op afkomst, dan wel op fortuin gelet. Zelfs kan een Wadjorees, die alles behalve van vorstelijke geboorte is, zonder het minst bezwaar eene vorstin tot echtgenootte bekomen. Het eenige wat hem te doen staat, is, dat hij zich als 't ware vorstelijk bloed koope, en der schoone eene door haar zelve te bepalen som gelds als *koopprijs*, letterlijk: *koopprijs van het bloed* (pangalli-dâra), of *som geld tot verheffing van rang* (ôwang-paênré) terhandstelle. Men verg. mijne Verhandeling over de Wadjoreezen met hun Handels- en Scheepswetboek, bl. 30.)

Wanneer nu iemand één van de hierboven bedoelde personen verbergt, of verhindert ten hove te verschijnen, bezondigt hij zich in geen' geringe mate tegen den monarch, wiens inkomsten daardoor zeer benadeeld worden, zoodat men voor dit misdrijf in het Boegineesch een' uitdrukking bezigt, welke letterlijk het *verstoppjen van 's vorsten waterleiding* (lîwoe-sépa) beteekent. En gelijk wij reeds boven (bl. 183) zagen, behoort deze overtreding der wet tot de elf gevallen, waarop volgens den Inlander de *doodstraf* moet toegepast worden.

Uit al het bovenstaande zal U gebleken zijn, dat er helaas! in de vorstenlanden van Zuid-Celebes nog zeer veel bijgeloovige en dwaze gewoonten gevonden worden. Gelukkig, dat vele daarvan in de Gouvernementslanden, dank zij den Europeeschen invloed, geheel afgeschaft of althans ten goede gewijzigd zijn. En ik vlei mij, dat de invoering van het schoolonderwijs in den jare 1876 hierop meer en meer gunstig werken zal.

Mochten insgelijks door toedoen van de Nederlandsche

Regeering in de vorstenlanden, vooral de leenroerige rijken Tanêtte en Bône, onderwijs en beschaving meer en meer ingang vinden!

Dan zou voorzeker ook daar eenmaal de dag aanbreken, waarop alleen de goede en heilzame gewoonten der Boegineezen en Makassaren op Zuid-Celebes bewaard bleven.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 16^{den} FEBRUARI 1885.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, BRILL, G. DE VRIES AZ., BEETS, KUENEN, VISSERING, SIX, NABER, HOEKSTRA, DE GOEJE, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ASSER, PLEIJTE, POLS, SPRUYT, TIELE, WIJNNE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, PIERSON, DE LOUTER EN BOOT, secretaris. Van de natuurkundige afdeeling de heeren DONDERS en GUNNING.

De Heeren Borret en Matthes zijn door ongesteldheid verhinderd de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige zitting wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris leest een brief van Jh. J. de la Court te 's Hertogenbosch, ten geleide van een bronzen medaille geslagen in 1884, ter herinnering aan de wet van 26 Januari 1883 tot verbetering van de uitmonding der Maas, en stelt de leden in de gelegenheid om dien penning te bezichtigen. Daarna leest hij het bericht van het overlijden op den 10^{den}

dezer van het lid der afdeeling Mr. B. D. H. Tellegen te Groningen.

Hierop neemt de voorzitter Mr. Opzoomer het woord om hulde te brengen aan de nagedachtenis van den overledenen en zegt:

»Een nieuwe slag, die ons getroffen heeft. In vier maanden tijds de vierde onzer Akademie-broeders, die ons moest ontvallen. Wij zullen hem missen, onzen wakkeren Tellegen. Verbod de verre afstand hem, altijd in ons midden te zijn, te meer welkom was hij ons, wanneer hij tot ons kwam. En hij kwam zoo vaak hij kon, en hij kwam met opgewekten zin en met werkzamen geest. Wij genoten er de vruchten van in de scherpzinnige mededeelingen, die hij ons deed, in de heldere en treffende opmerkingen, waarmede hij deel nam aan onze beraadslaging.

In vele kringen zal men Tellegen missen, die het zoo uitnemend verstond, grondige wetenschap dienstbaar te maken aan de behoeften van het leven, aan de belangen der maatschappij. De geschriften, van hem uitgegaan, getuigen van zijn kennis en van de huishouding en van het recht van den staat. Zijn onderwijs aan de hoogeschool te Groningen trok en boeide de studeerende jongelingschap. De kamer van koophandel en fabrieken was er trotsch op, aan een man van zoo groote kracht haar belangen te kunnen toevertrouwen. In de staten der Provincie, in den akademischen Senaat, in de faculteit wier lid hij was, overal vereerde men hem als een leider, op wien men rekenen kon.

Eén ding slechts was er, wat men zoo geheel anders had gewenscht. Met toenemende zorg nam ieder het waar, dat de kracht van zijn geest niet gedragen werd door de sterkte van zijn lichaam. Vooral in de laatste jaren was men telkens in vrees. Maar de vrees trad weer terug, als de rust van den zomer, als het verfrisschende van het zeeleven, zijn kracht hadden hersteld. Dan was het of een nieuw leven hem bezielde, en terstond uitte zich de energie van dat leven in nieuwe werkzaamheid; met jeugdigen ijver werden de lessen hervat, en een pittig geschrift zag weldra het licht, als om allen gerust te stellen, dat van dit leven nog veel

te wachten was. Zelfs voor een nieuwe taak deinsde hij niet terug. In de hoop, dat een groot en goed doel er door zou bereikt worden, en dat uit den strijd der meeningen de waarheid zou geboren worden, liet hij zich in '83 de benoeming welgevallen, om mee te werken tot de voorbereiding eener herziene grondwet. En toen het bleek, dat chemische verbinding van menging verschilt, trad hij op eenige hoofdbeginselen van het staatsrecht met een zelfstandig advies op, dat, in zijn kernachtigen vorm, van onverflauwd leven getuigde.

Doch ook dit was hem niet genoeg. Spoedig volgde zijn voortreffelijk werk over de wedergeboorte van Nederland. Dat rijke, even flink gedachte als goed geschreven boek ligt hier voor mij. Als iemand, die Tellegen niet had gekend, mij vroeg, wie hij geweest is, ik zou hem dit boek in de hand geven, en hem zeggen: een man van groote en vruchtbare kennis, maar vooral een man van karakter. En dan zou ik de inleiding opslaan en hem voorlezen die waardige en rechtvaardige, maar niet overdreven noch den schaduwkant voorbijziende waardeering van de omwenteling der vorige eeuw. Maar vooral zou ik hem voorlezen wat op die waardeering volgt, die schets van de volksstemming hier te lande, toen het juk der Fransche dwingelandij in 1813 gebroken was. Ook u wil ik die bladzijden voorlezen:

»De jaren 1795—1813 waren als 't ware door het Nederlandsche volk in babylonische ballingschap doorleefd. Dit volk had geboet voor zijne zonden; het was gestraft voor zijne ondankbaarheid jegens het Opperwezen en het huis van Oranje. En zoo laat het zich verklaren, hoe het hoofd van dat huis bij het betreden van den vaderlandschen bodem tot zijne landgenooten durfde zeggen: »ik ben bereid en vastelijk besloten, al het verledene te vergeven en te vergeten" (Procl. van 30 November 1813). Zoo laat het zich verklaren, hoe die woorden geen aanstoot gaven, ja zelfs door een man als Falck met ingenomenheid werden begroet. Er ging geene stem uit het volk op, die zeide: zoo het de vraag is van vergeven en vergeten, de behoefte aan vergiffenis is niet aan de eene zijde alleen; ook wij, uwe hoogheid, moeten bij onze verzoening veel

» uit ons geheugen uitwischen; ook gij en de uwen zijt
 » niet zonder schuld geweest. Wie heeft het eerst zich be-
 » zondigd aan het invoeren van den vreemdeling? Wie heeft
 » in 1795 zijne medewerking verleend om de koloniën Enge-
 » land in handen te spelen? Was het niet uw vader Wil-
 » lem V? Wie heeft in 1799 bij den inval der Engelschen
 » en Russen aan hunne zijde gestaan, om met geweld van
 » vreemde wapenen de macht hier te lande te hernemen?
 » Was het niet uwe hoogheid zelf? En wanneer op ons de
 » schuld ligt van in het stof te hebben gekropen voor den
 » vreemdeling, is het ook in uw levensboek geene zwarte
 » bladzijde, tegen afstand van uwe aanspraken op uw vader-
 » land, in 1802 van Bonaparte te hebben afgebedeld een
 » brok Duitschen grond, waarover hij geen recht had te be-
 » schikken, en wat gij niet kondet aannemen zonder de revo-
 » lutie te huldigen? Doch van dit alles werd geen woord
 » gerept. Evenmin daarvan, dat de laatste stadhouder, in
 » plaats van oog en oor te hebben voor de nooden en ideeën
 » van den nieuweren tijd, in plaats van sympathie te koeste-
 » ren voor het vooruitstrevende gedeelte des volks, in bond-
 » genootschap met de aristocratie was getreden en ook na
 » 1787 geene poging tot hervorming had gedaan. Waarlijk,
 » tegenover het zondenregister van het Nederlandsche volk
 » kon ook op menige tekortkoming van het huis van Oranje
 » worden gewezen. Over dit alles echter werd gezwezen.
 » Mogen er al enkelen zijn geweest, in wier geest zoo iets
 » is opgekomen, het was voorzichtig, dit voor zich te houden,
 » dit te verbergen achter den muur hunner tanden. Van
 » de omwenteling van 1795, met de Fransche heerschappij
 » als haar gevolg, kon niet te veel kwaads gezegd worden;
 » het was de antichrist, wiens rijk door God te pletter was
 » geslagen. En in zijne plaats zouden de oude tijden her-
 » leven met het geliefde huis van Oranje aan het hoofd, en
 » Nederland zou weder gelukkig worden als voorheen.”

Voorwaar, de man die in zoo stoeren stijl zoo stalen ge-
 dachten kon verkondigen, was een nauwkeurig waarnemer
 van de feiten, een onbevooroordeeld denker, maar was vooral
 een man van een edel en krachtig karakter.

Doch ik mag de taak niet op mij nemen, om de verdiensten van Tellegen hier breeder te ontvouwen. In een levensbeschrijving, zijner waardig, zal weldra de hand der vereerende liefde zijn trouwe beeltenis teekenen. Van mij hebt ge slechts een kort woord van hulde gewacht, en het was mij een behoefte dat woord te spreken."

Nadat een der zonen en vijf familieleden van wijlen Mr. W. C. Mees in de vergaderzaal zijn binnen geleid en ter zijden van de bestuurstafel plaats genomen hebben, wordt het woord verleend aan den heer Pierson om eene levensschets van den overledene voor te dragen. Hij toonde daarin aan dat Mees een man van een edel karakter en begaafd met buitengewone bekwaamheden is geweest, die zoowel door de uitnemende wijze, waarmede hij onderscheiden openbare betrekkingen heeft waargenomen, als door de degelijke geschriften, die hij heeft uitgegeven, aan het vaderland en aan de wetenschap groote diensten heeft bewezen en zich eene eereplaats in de geschiedenis der staathuishoudkunde heeft waardig gemaakt.

De levensschets zal in het Jaarboek der Akademie voor 1884 worden opgenomen.

Daar niemand verder iets verlangt mede te deelen, wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9^{den} MAART 1885.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, VAN DEN BERGH, BRILL, G. DE VRIES AZN., BEETS, KUENEN, HAETING, SIX, NABER, HOEKSTRA, KERN, DE GOEJE, VAN HERWERDEN, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, ASSEER, PLEYTE, POLS, SPRUIJT, WIJNNE, VERDAM, DE LOUTER en BOOT, secretaris.

De heer Borret is verhinderd de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De heer Boot leest het Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie. Van de ingezonden gedichten worden drie afgekeurd, de elegie *Ad Vergilium* en een gedicht getiteld: *Alaricus ingreditur Romam victumque orbem ulciscitur* eene eervolle vermelding en de uitgaaf op kosten van het legaat van Hoefft waardig gekeurd, als de auteurs daartoe uitgenoodigd zulks verlangen, en de gouden eereprijs toegewezen aan den dichter van de elegie *Venite ad me*.

Na opening van het daarbij gevoegde verzegelde naam-briefje wordt de heer J. van Leeuwen te Amsterdam als de maker bekend.

Daarna wordt het woord gegeven aan den heer Pols. Deze handelt over de middeleeuwsche rechtspleging in zake van doodslag, die uit de rechtsbronnen der volken van dnitschen oorsprong, en vooral uit de hollandsche rechtsbronnen volledig kan gekend worden.

De spreker bepaalt zich meerendeels tot deze laatsten en beschrijft eerst de procedure der veertiende en vijftiende eeuw in het algemeen, staat vervolgens stil bij enkele eigenaardigheden, heldert eenige daarbij gebruikelijke termen op, en beproeft eene verklaring der procedure uit het oudere recht te geven.

Deze mededeeling, die in de Verslagen en Mededeelingen zal worden opgenomen, geeft aan de heeren van den Bergh, Verdam, Acquoy en Kern aanleiding tot opmerkingen en vragen, die door den spreker beantwoord worden.

Bij de roudvraag worden door den heer Campbell twee supplementen tot zijne Annales de la typographie Neerlandaise au XV Siècle, en door den heer Leemans een exemplaar van de Verslagen der in 1876 te Buda-pest, en in 1880 te Lissabon gehouden congressen voor praehistorische anthropologie en archaeologie en de Handelingen van het vierde Americanisten-congres in 1881 te Madrid gehouden, voor de boekery der Academie aangeboden.

De secretaris vestigt de aandacht op een present-exemplaar van de Records of the tercentenary festival of the University of Edinburgh en van het Address to the students by Sir Alexander Grant.

Vervolgens wordt de gewone vergadering gesloten, om door eene bij het Reglement bepaalde buitengewone gevolgd te worden.

BERICHT OVER DEN WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËSIE.

De beoordeelaars der gedichten, die jaarlijks worden aangeboden om deel te nemen aan den wedstrijd, dien het legaat van Mr. J. H. Hoeufft, vroeger bij het Koninklijk Nederlandsch Instituut, later bij deze Akademie geopend heeft, hebben zich wel eens beklaagd over den tijdroovenden arbeid, die door het groot aantal mededingers en door den breeden omvang der ingezonden prijsversen van hen gevorderd werd. Gelukkig is er dit jaar geene aanleiding om die klacht te herhalen, nu er niet meer dan zes stukken, allen van matigen omvang, in onze handen werden gesteld.

Maar zijn dichtstukken niet uitvoerig, dan valt de vergunning weg, die Horatius aan dichters van lange zangen terecht toekent: *Verum operi longo fas est obrepere somnum*, en mag dus het oordeel strenger zijn. Laat ons zien of onder dit zestel een of meer gevonden worden, van welke men zeggen kan: *plura nitent in carmine*.

Zekerlijk komt die lof niet toe aan de elegie, getiteld *Hylas* en gewaarmerkt met het vers *Ille sui vindex fuit et post fata sepulchri*. Het gedicht is zoo duister, dat wij na herhaalde lezing geen duidelijk denkbeeld van den inhoud hebben gekregen, en den auteur gaarne aan een vers van Dante zouden herinneren: *Ingegnati, se puoi, d'esser palese*. Alleen is ons gebleken dat deze Hylas, *lumine captus* volgens v. 20 en die zich later *caecum senem* noemt, een geheel ander is, dan Hylas, dien wij uit de zesde Ecloga van Vergilius en uit Propertius El. I. 20 leerden kennen als den lie-

veling van Hercules. Deze Hylas jammert over het verlies van zijne geliefde Jose. Uit de woorden *o dulcis Sicelis unda* en uit eene aantekening bij *Julia tireta* in v. 6, werd het ons duidelijk dat de auteur eene Siciliaansche overlevering heeft uitgewerkt. Maar hij is er niet in geslaagd die voor vreemden genietbaar te maken, en maakt daarenboven ergerlijke fouten tegen de taal en te veel jacht op weinig gebruikelijke woorden om zelfs aan zijne landgenooten te kunnen bevaluen. Na het gezegde is het onnoodig voor een en ander bewijzen aan te voeren.

N°. II met het motto: *Multis ille bonis flebilis occidit*, draagt het opschrift: *Epicedium, quo iuveni litterarum studioso Stephano Keléni, praemature vita functo, sacra canit maestus commilito*, en bevat de weeklacht van een Hongaarsch student op zijn makker, die met een zeilschuit uitgevaren door storm overvallen tegen rotsen geslagen wordt en omkomt. De arme jongen is diep bedroefd, maar te weinig meester over de taal, die hij hanteert, om zijn gevoel goed te uiten. Tegenover verscheidene goede versen staan anderen, die duister zijn b. v. 5 en 6:

Nubibus oppositis alias non stringitur Auster,
Nunc petit illimes molliter actus aquas.

en v. 41 vg.:

Sumite — nam socium videor postrema medullis
Fundere verba, sacras voce tremente preces.

Waartoe meer? Dit weinige is voldoende om ons ongunstig oordeel over dit stuk te staven.

Veel hooger staat N°. III met het opschrift: *Alaricus ingreditur Romam victumque orbem ulciscitur*. Het is een juichtoon over den val van Rome en den ondergang van het heidendom (*tandem mentita recedunt numina* v. 72), hetgeen zich laat verdedigen, daar in strijd met de bevelen van keizer Gratianus de praefect Attalus een jaar vroeger den openbaren dienst der oude Goden hersteld had. Het stuk is in goed Latijn en in vloeiende versen geschreven, maar niet

zonder kleine vlekken, die het ontsieren, zooals in v. 33 waar na de vermelding der Deciusen en Catoos gezegd wordt:

Illa iacet dudum tumulo natura virorum,

terwijl naar onze meening of *virtus* of *seges* voor *natura* moest gezegd worden, en in v. 14 vg.:

*Ex Oriente ruit, vastisque paludibus actus
Signavitque viam furibunda caede cruentaus,*

waar die enkele ablativus minder juist en de herhaling van *que* verkeerd is.

Dergelijke kleinigheden maken ons echter niet blind voor de verdiensten van het gedicht.

In *calamitates nostri aevi*, gewaarmerkt met de woorden van Horatius *Culpam poena premit comes* is in volgorde het vierde der ingezonden stukken, geschreven in elegische versmaat. De loop van het gedicht is deze: Er is een God, die de aardse zaken regelt, de rampen die ons treffen komen door zijne beschikking, moge hij zich over ons ontfermen:

Parce, Pater, nostrum perdere parce genus.

Volgt eene opsomming van rampen, die onze *impia aetas* gezien heeft; schonwburgen branden af, watersnood prangt ons, eene stad op Ischia wordt door eene vulcanische uitbarsting vernield, de cholera teistert Italië en Parijs, alles kastijdingen van de zonden onzer eeuw:

Nos, nos non patimur ponere tela Deum.

Na deze strafrede eindigt de dichter vrij laconiek met dit distichon:

*At satis. In melius referemus, Tu annue coeptis,
Cousilia: admoniti est discere iustitiam.*

Er zijn goede gedeelten in b. v. de beschrijving eener

moeder, die met haar kind en haren man in huis verdrinkt v. 29—46, maar ook zwakke plaatsen en min juiste uitdrukkingen b. v. het passief gebruikte *infitiata* in v. 2, de onjuiste vergelijking in v. 5 en 6:

Magnaue uti referunt terrarum cuncta potentem,
Securum te sic ipsa pusilla negant,

waar bovendien de zin *incertum* of *dubium* in plaats van *securum* schijnt te vorderen. De zin van v. 21 vg. is niet duidelijk:

Est artus ignis, procumbunt limine tunsī,
Dum fuga per postes aggerat ipsa necēs.

Het toeval heeft gewild, dat de twee het laatst ingezonden gedichten de besten van het zest'al zijn.

Wij noemen het eerst *Ad Vergilium*, met het vers van dien dichter tot motto: *Primus Idumaeas referam tibi, Mantua, palmas*. Pietola bij Mantua, waarin men het oude Andes, de geboorteplaats van Vergilius meent te vinden, is onlangs naar hem Virgilio genoemd en aldaar is zijn standbeeld geplaatst. Deze gebeurtenis geeft den auteur aanleiding om diens lof te bezingen en daarbij te wijzen op het leed, dat de jammerlijke toestand van het landvolk in Italië hem zou berokkenen, als hij er getuige van kon wezen. De dichter wenscht en hoopt, dat daarin vóór de oprichting van het schitterend gedenkteeken voor Vergilius binnen Mantua, dat in voorbereiding is, verandering moge komen, en dat zoo een lach moge zweven over zijn gelaat en zijne schim op den Pausilyp de welvaart van den boerenstand toejuiche.

Het onderwerp is gelukkig gekozen, de behandeling zeer goed, de versen zijn helder en vloeiend. Verlangt men een proef, dan mogen enkele versen daartoe dienen:

Optimus ille Maro, cecinit qui pascua, laetas
Quid faciat segetes, Dardaniumque pium,

Denique nunc patrium coelumque solumque revisit:

Ecce autem reduci plaudit utrumque sno.

Ut gaudens iterum adspiciet sub vomere tauros

Adiungi, ut gaudens aurea farra seri,

Roscida vel nitidum labi per gramina rivum,

Dulcia apesve suis condere mella favis.

De overige versen zijn van geen minder gehalte en behoudens een paar kleine opmerkingen, die wij aan het oordeel van den dichter zouden willen onderwerpen, hebben wij er niets in af te keuren.

De titel van N°. VI *Venite ad me* geeft reeds aanleiding om te vermoeden, dat in dit stuk een bijbelsch onderwerp zal behandeld worden. Nog meer doet dit de tekst, die in het lemma genoemd wordt, *Matth.* XI: 28—30, en die tegen het eind van de elegie aldus wordt omschreven:

Ad me defessi curisque venite gravati:

En ego, qui praestem cuius egetis opem;

Non onus imponam vestris nisi viribus aequum:

Clementis domini molle subite iugum.

Het is een lofzang op den Heiland als weldoener van het menschdom gedurende zijne omwandeling op aarde, en eene verzekering dat die heilbrengende werking nog voortduurt, en dat alle lijdenden en bedrukten alleen bij Hem heil en hulp kunnen vinden. De dichter betreurt het dat onze tijd zwak van geloof is, maar verwacht beterschap:

Scilicet haec aetas sensim deflectit ab illo,

Quem per saecula patres bis coluere novem,

Parcius inque focus, veterum pertaesa viarum,

Tus adolet Domini; sed brevis error erit.

Evenals in de aangehaalde versen is in de rest van het gedicht alles zuiver van taal en onberispelijk van versbouw, en hierdoor staat dit stuk boven die zijner mededingers.

Wij hebben daarom besloten den gouden eereprijs toe te

kennen aan den inzender van *Venite ad me*, en wenschen de dichters van *Ad Vergilium* en van *Alaricus ingreditur Romam* uit te noodigen om vrijheid te verleen tot het openen van de daarbij gevoegde naambriefjes, onder aanbieding eener eervolle vermelding en uitgave hunner stukken op kosten van het legaat.

Amsterdam, 25 Februari 1885.

J. C. G. BOOT.

TH. BORRET.

S. A. NABER.

DE MIDDELEEUWSCHE RECHTSPLEGING IN ZAKE VAN DOODSLAG.

BIJDRAGE VAN

M. S. P O L S.

Het misdrijf van doodslag neemt in het strafrecht en in de rechtspleging van de middeleeuwen eene bijzondere plaats in, naast, men zou bijna zeggen buiten, de andere strafbare handelingen. Zoowel de opvatting van het begrip van doodslag als de in zake van doodslag gevolgde procedure zijn zoo eigenaardig, uit een strafrechtelijk oogpunt zoo moeilijk te verklaren, dat men moeite heeft zich eene duidelijke voorstelling te vormen van de wijze van haar ontstaan. Omtrent die opvatting en die procedure zelve bezitten wij overvloed van licht. Ze betreffen niet een dier middeleeuwsche instellingen, die we onvolledig kennen, wier bestaan en regeling we uit allerlei verspreide berichten of nu of meer duidelijke aanwijzingen afleiden. Integendeel omtrent geen punt der rechtsgeschiedenis zijn we zoo volledig tot in de kleinste bijzonderheden ingelicht. We kunnen zeggen dat we de middeleeuwsche rechtspleging in zake van doodslag even goed kennen als de hedendaagsche. En we behoeven niet in den vreemde te zoeken naar materiaal tot aanvulling. Men treft zulk materiaal aan in de rechtsbronnen van alle volken van duitschen oorsprong, maar we hebben het niet noodig, daar met name de hollandsche rechtsbronnen op dit punt een rijkdom en een volledigheid bezitten, die niets te wenschen overlaat, en alles overtreft wat elders door uitgave is bekend geworden. De Groot gaf in zijne »Inleiding tot de holland-

sche rechtsgeleerdheid (III, 32)" reeds een uitvoerige beschrijving van de geheele procedure, die toont welk een nauwkeurige studie hij van de destijds nog onuitgegeven bronnen van het middeleeuwsche recht had gemaakt. Sedert is een nog uitvoeriger beschrijving door een tijdgenoot bekend geworden in het Rechtsboek van den Briel van Jan Matthijssen, in het begin der 15de eeuw geschreven ¹⁾, en zijn de dingtalen van tal van hooge vierscharen uitgegeven, zoodat wij ze reeds bezitten van de baljuwschappen van Zuid-Holland ²⁾, Kennemerland ³⁾ en Westfriesland ⁴⁾, van stad en land van Heusden ⁵⁾, van het baljuwschap van Gouda ⁶⁾, van de steden den Briel ⁷⁾, Dordrecht ⁸⁾, Oudewater ⁹⁾, Delft ¹⁰⁾, Leiden ¹¹⁾ en Amsterdam ¹²⁾, terwijl tal van andere oorkonden, vruchten van wetgeving en rechtspraak, deze bronnen nog aanvullen. Bij allen verschil in enkele bijzonderheden, grootendeels toe te schrijven aan voortschrijdende rechtsontwikkeling, toonen al deze bronnen eene gemeene rechtspleging, waarvan wij voet voor voet

¹⁾ Het eerst uitgegeven in de Beschrijving van den Briel van Van Alkemade en van der Schelling, later in 1880 op nieuw uitgegeven door Mr. J. A. Fruin en mij in de werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche recht. In deze uitgave vindt men deze procedure beschreven in IV. 2, bl. 179—195.

²⁾ Fruin, Oude rechten van Dordrecht en Zuid-Holland II, bl. 293—303, aan te vullen met de dingtaal bij van de Wall, Priv. v. Dordr. I. bl. 115.

³⁾ Van Santen, Generale priv. en handv. van Kennemerland, bl. 339—344.

⁴⁾ Fruin, N. Bijdr. 1878, bl. 44—50.

⁵⁾ Van Oudenhoven, Beschr. der stad Heusden, bl. 316—326.

⁶⁾ Matthaeus, De iure gladii, bl. 641.

⁷⁾ J. Matthijssen, t a. pl.

⁸⁾ Fruin, Oudste rechten van Dordrecht. I, bl. 360—370.

⁹⁾ Van Kinschot, Beschr. van Oudewater, bl. 587. Hier schijnt men het stichtsche recht behouden te hebben, dat nogtans niet verschilt met dat van Holland.

¹⁰⁾ Fruin, N. Bijdr. 1878, bl. 203—227.

¹¹⁾ Orlers, Beschr. der stad Leiden, bl. 37—40.

¹²⁾ Mr. C. Pijnacker Hordijk, N. Bijdr. 1879, bl. 394.

den gang kunnen volgen, en die de meest treffende overeenstemming bezit met de rechtspleging niet alleen van de naburige gewesten, maar van alle landen van Duitschen oorsprong. Die uitvoerige beschrijvingen leeren ons wel is waar uitsluitend de rechtspleging van de 14de en 15de eeuw kennen, maar in oudere bronnen vindt men duidelijke aanwijzingen van een veel ouderen oorsprong, zoodat niet twijfelachtig is, dat we te doen hebben met eene overoude procedure, die haren oorsprong moet hebben in het oudste Duitsche recht.

De oudere bronnen geven ons echter slechts brokstukken of min of meer duidelijke aanwijzingen, geene beschrijving. Daaruit alleen zou het moeielijk zijn de oudere procedure, waaruit die van de 14de en 15de eeuw zich ontwikkelde, te reconstrueeren. Gelukkig bezitten wij in deze een hulpmiddel tot die reconstructie, terwijl wederkeerig wat wij van de oudere procedure weten, een hulpmiddel is tot verklaring van de latere procedure. Deze toch bevat eigenaardigheden, omvat rechtshandelingen die uit het recht en de maatschappelijke toestanden van de 14de en 15de eeuw niet te verklaren zijn, die de duidelijkste blijken dragen voor dien tijd ook geene werkelijke beteekenis meer te hebben gehad, maar zinledige formaliteiten te zijn geweest, die alleen dank zij het gestrengte formalisme van het oude procesrecht haar bestaan eeuwen lang hebben voortgesleept. We hebben daarin geen reden tot klagen, veeleer tot verheugen. Die zinledige formaliteiten moeten vroeger eene ernstige beteekenis hebben gehad. Gelukt het ons dus, met hetgeen we van het oudere recht weten, in die doode formules het leven terug te roepen, dan vinden we wellicht het levende beeld terug dat de schraalheid der oudere berichten ons deed verliezen. Uit dat oogpunt vooral komt de besproken rechtspleging mij belangrijk voor. Zij vergunt ons niet alleen een blik te werpen op eigenaardige maatschappelijke toestanden en zeden van het voorgeslacht, maar ook op den oorsprong en de ontwikkeling van strafrecht en rechtspleging. Daartoe zal ik eerst in het algemeen de procedure der 14de en 15de eeuw bespreken, vervolgens bij enkele eigenaardigheden stil

staan, om ten slotte de verklaring daarvan uit het oudere recht te beproeven. Daarbij zal ik, om de grenzen van het onderzoek te beperken, mij hoofdzakelijk bepalen tot de hollandsche rechtsbronnen, lokale verscheidenheden van ondergeschikt belang voorbijgaan en alleen die vermelden, die rechtswijziging aanduidende, over den oorsprong en de ontwikkeling der procedure eenig licht werpen.

De rechtspleging verschilde naarmate de doodslager in het geding aanwezig of voortvluchtig was, en in het eerste geval naarmate hij op heeterdaad betrapt en gevangen was, of vrijwillig verschenen en op vrije voeten was. Het eerste geval wordt kort en kernachtig door de Groot beschreven: »Yemant moetwilliglijk zijnde doot-geslagen, soo wierdt het doode lichaem gebragt voor den regter, ende de naeste magen doende de klagte van wegen het doode lichaem, soo wierdt de levende, indien hij begrepen was op de versche daet, geleijt bij den doode, ende daer mede waren de magen tegens den anderen versoent." Het kon ter nauwernood een proces heeten, oudtijds althans. Wordt de doodslager op de daad betrapt, en hetzij ter plaatse gevat, hetzij op het aangeheven wapengerucht achtervolgd en gevangen, dan werd hij onverwijd met het lijk en de bloedige teekenen van de daad voor den rechter gebracht, die de vierschaar spande. Op de enkele klacht en het bewijs van de handhafte daad (de ontdekking op heeterdaad) viel het oordeel, en werd de levende bij den doode gelegd, d. i. zonder uitstel geëxecuteerd. In den regel liep vermoedelijk alles in één dag af. De klacht geschiedde door de bloedverwanten van den doode, wien de schuldige ook ter executie werd overgelaten. En met den dood van den dader was de zaak geëindigd, waren met name de wederzijdsche bloedverwanten onderling van rechtswege verzoend.

De rechtsbronnen toonen echter enkele verschillen. Zoo erkennen enkelen nog een recht van den heer op het goed of een deel daarvan, terwijl andere zoodanig recht uitsluiten¹⁾. Enkele erkennen het geoorloofde eener verzoening

¹⁾ Handv. van Amstelland en Gooiland van 15 Maart 1388 (van

met den doodslager, mits met vrijwillige toestemming van den heer en van de bloedverwanten van den doode, andere verbieden haar ¹⁾). Veel kans op verzoening bestond trouwens niet, zoolang de procedure hare aanvankelijke snelheid behield. Deze schijnt echter op enkele plaatsen reeds eenigszins gematigd te zijn. Volgens Jan Matthijssen moesten de magen des dooden een dag van rechten verzoeken, en werd bij regelmatige dingtaal, met klacht en antwoord en bewijsovering, geprocedeerd. De hartstochten hadden dus den tijd te bekoelen. En over het algemeen schijnt er eene neiging te hebben bestaan om eene mogelijke verzoening ook in dit geval te bevorderen. Elders, hoewel niet in Holland, vindt men zelfs aan den doodslager, als het geding hem tegenliep, de vlucht vergund. Een der oude friesche rechten bepaalde, dat hij een vrede zal hebben nacht en dag, dat hij kunne ruimen land en volk, en zijn lijf helpen; en gelijke bepaling vindt men ook in uitheemsche rechten ²⁾). Er was bovendien nog een reden, die soms tot uitstel leidde en afstel bevorderde. De taak om den doodslager te executeeren schijnt in het begin der 15de eeuw

Mieris III, 484): „Waert dat die hantdadighe metter verscher hant begrepen ende daerin verwonnen als recht is, dat soude men rechten aen zijn lijf, ende daer en souden wy (d. i. de graaf) noch niemandt niet of hebben; ende daernede soude d'een mage tegens d'andre gesoent wesen. Maer waer dat sake dat hy dien dootslach soenen mochte, dattet ons ende des dooden maegen genoechde, ende met zijns zelve goede betaelen, so soude hy zijn lijf behouden, ende hy en soude geen maechgelt gaderen.” Ook in Amsterdam verloor, volgens de handvest van 1300, de heer zijn recht op het goed door de executie, maar behield het volgens de latere handvest van 1342. Zie Scheltema, oudste rechten van Amsterdam, blz. 7 en 19. Misschien was het oude e recht stichtsch recht, het latere hollandsch. Zie Verslagen en Meded. O. V. R. n°. 4, blz. 339.

¹⁾ Zie vorige noot. Elders vindt men een verbod, zonder dat met zekerheid te bepalen is, wat het oudere recht is.

²⁾ Von Richtigthofen, Fries. Rechtsq. bl. 412, 1ste kol., regel 29. Verg. von Maurer, Gesch. der Städteverfassung, III, bl. 625. Wellicht ook in Utrecht; zie het stichtsche Landrecht, I, § 1, en het privil. van 1529, bij Muller, Middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht. II, bl. 409 en 433.

niet meer als een voorrecht door de bloedverwanten van den doode beschouwd te zijn. Jan Matthijssen althans deelt ons de dingtalen mede over de vraag, wie de executie zal verrichten. De magen dingen dat de rechter het zal doen, de rechter dingt dat de magen het zullen doen, daar zij het recht gevorderd en vervolgd hebben; en het vonnis wijst in laatstgemelden zin. Ze mogen gebruik maken van den handdief of scherprechter, als er een is. Is een van de magen bereid, dan mag hij het doen, maar anders blijft er niets over dan te vorderen dat de rechter den veroordeelde op kosten der bloedverwanten in 's heeren slot zal bewaren tot tijd en wijle dat ze iemand gevonden hebben die het werk voor hen wil verrichten ¹⁾. Hoe dit zij, de rechtspleging bleef, vooral wat de bewijsvoering betreft, zeer summier, want nog in den aanvang der 16de eeuw noemde Wielant in de Instructie voor de stad Haarlem de rechtspleging in geval van betrapping op heeterdaad nog onder de summiere »alst cas zo openbaer ende notoire is, *datter geen proces toe en dient* ²⁾.”

Men kan echter veilig aannemen dat de toepassing van die summiere rechtspleging zeldzaam was, omdat ze alleen kon worden toegepast, als de dader op heeterdaad niet alleen betrapt, maar gevangen was. Had de dader zich door de vlucht in veiligheid weten te stellen, dan moest op gewone wijze tegen hem worden geprocedeerd, en zoodanige vlucht was gemakkelijk. Zoodra men buiten de enge grenzen der vrijheid was, zich binnen eene andere vrijheid bevond, was men veilig; en zelfs binnen de vrijheid boden de kerken en kerkhoven een toevluchtsoord, door het asylrecht beschermd. Wilde men dan voor de vierschaar verschijnen om zijne verdediging te voeren, dan bekwam men vrijgeleide en keerde, ingeval van nadeeligen afloop, in veiligheid terug naar de plaats van waar men met vrijgeleide was gekomen. Maar ook hiervan schijnt weinig gebruik te zijn gemaakt. Het

¹⁾ Blz. 192.

²⁾ Zie § 579 der Instructie, uitgegeven door mr. J. A. Fruin, in N. Bijdr. 1873—1874.

gewone geval, dat mitsdien in de dingtalen op den voorgrond wordt gesteld, was dat van de procedure bij verstek, die thans nader is te beschrijven.

Wanneer een doodslag was gepleegd, begaven rechter en schepenen ¹⁾ zich zoo spoedig mogelijk naar de plaats van het misdrijf, zoowel tot handhaving of herstelling van de orde, als tot het houden van de lijkschouw. Hun eerste zorg was vrede te gebieden, ten einde verdere gewelddadigheden of vijandelijkheden tusschen de vrienden en verwanten van den doode en van den doodslager te beletten, met name de onschuldige magen des laatsten tegen de wraakzucht van die des eersten te beschermen, en die wraakzucht ook tegenover de deelnemers aan den doodslag binnen wettelijke perken te sluiten ²⁾. Wie in strijd met dien vrede handelde, werd gelijk gesteld met hen die een handvredebreuk pleegden, en verbeurde lijf en goed. Zoo van dien vrede slechts in enkele dingtalen ³⁾ uitdrukkelijk melding wordt gemaakt, was dit vermoedelijk omdat het formeel gebieden van dien vrede overbodig was geworden na de bekende algemeene verordening van Hertog Philips van Bourgondie van 9 Augustus 1446, bepalende dat, ingeval van doodslag, alle onschuldige magen aan beide zijden, die niet mede in vaerde en in velde waren geweest, van rechtswege een vasten vrede zoude hebben gedurende zes weken.

Het constateeren van den doodslag geschiedde door de lijkschouw. Schepenen, waar men een gezworen chirurgijn had, door dezen bijgestaan, bezagen het lijk, en kenden, na gebannen vierschaar, dat de doode van mans handen was gestorven. Die kenning (in Engeland nog gebruikelijk als slot van de Coroner's inquest) was een onmisbaar vereischte voor

¹⁾ Korthedshalve gebruik ik het woord schepenen als algemeenen naam voor de zg. oordeelvinders, niettegenstaande deze in de hooge vierscharen van het platteland een anderen naam droegen en niet, als de schepenen, een gesloten collegie vormden.

²⁾ De Groot stelt dit voor als geschiedende na en ingevolge de verzoening. Het geschiedde echter dadelijk.

³⁾ Bijv. in die van Amsterdam.

de latere vervolging en moest daarbij vooraf ten processe worden geproduceerd. De eigenmachtige begraafing van het lijk, welke de geheele rechtspleging zou hebben kunnen verijdelen, was op min of meer zware straffen verboden, terwijl verberging van het lijk of wegmaking van de sporen van het misdrijf evenzeer verboden was, en, zoo het door den schuldige geschiedde, den doodslag tot moord maakte. Oorsponkelijk werd die kenning bloot mondeling genomen, en duurde, als alle schepenkennis, slechts gedurende jaar en dag. Mitsdien moest ook de vervolging binnen jaar en dag worden ingesteld, en was daarna verjaard. Later ontstond het gebruik dat de klerk of secretaris die kenning in zijn boek schreef, waardoor ze ook na jaar en dag kon worden ingeroepen. Dientengevolge werd ook de verjaring der vervolging op zoo korten termijn een punt van rechtsgeschil ¹⁾. Zooals we straks zien zullen, was echter zelfs die korte termijn van verjaring later recht, moest oudtijds de vervolging onmiddellijk na den doodslag worden aangevangen.

Was alzoo het feit van den dood door handen van een ander behoorlijk gebleken, dan kon de strafvervolging worden ingesteld. Het aanhangig maken van de klacht geschiedde op eigenaardige wijze, met wapenroep of wapengerucht. In Voorne en den Briel noemde men dit *het banen van den doode* ²⁾. Op den daarvoor bepaalden dag werd door den rechter vierschaar gemaakt, en verschenen de bloedverwanten des dooden met het lijk, plaatsten zich aan de vier hoeken van de baar, trokken de zwaarden, hieven ze omhoog en riepen uit één mond wapen over de personen die zij verlangden aan te klagen, driewerf en zoo luide dat het over de werf klonk. De formules van dien wapenroep waren meer of minder eenvoudig. Zoo riep men in den Briel: »wapen over B. den moordenaer, die P. onsen maech ghemoert ende van live ter doot ghebrocht heeft mit sinen moirtwapenen, ende selve dat nameliken ghedaen heeft, ende

¹⁾ J. Matthijssen, blz. 182. Verg. den Excurs, blz. 243 aldaar.

²⁾ Aldus bij J. Matthijssen en ook nog in het landrecht van Voorne van 1518, § 121 (van Alkemade II. 150).

ter moolde (d. i. ten grave) ghebracht." In Heusden riep men: »wapen over A; wapen over zijn lijf, over zijn eer, over zijn goet, over zijn lantrecht; wapen over zijn onge-rechte gevolch; wapen over daer hy invoeyr, wapen over daer hy weder uytvoeyr, doen hy B. vermoorden en zijn lijf benam." Te Amsterdam daarentegen riep men eenvoudig: »wapen roep ic over C., die B mijn broeder doot stack."

Volgens Jan Matthijssen geschiedde deze wapenroep op het kerkhof, en ook de Groot vermeldt haar als gedaan over het open graf. Zij ging dus waarschijnlijk aan de begraving vooraf. In allen gevalle was daarbij de aanwezigheid van het lijk noodig. Op dit punt toonen echter de rechtsbronnen reeds verschil. Terwijl op vele plaatsen het doode lichaam door iets anders vervangen werd, bestaan er aanwijzingen, die tot het besluit schijnen te leiden, dat oudtijds de be-graving niet plaats had, voordat de geheele procedure was afgelopen. Zoolang de rechtspleging eenvoudig en snel was, en vermoedelijk in den regel denzelfden dag of den volgenden dag was afgelopen, gaf dit geen bezwaar. Maar naarmate zich meer bepaalde procesvormen ontwikkelden en de rechtspleging door de invoering van verschillende termijnen langduriger werd, ontstond hieruit groot ongerief. Op verschillende wijze werd hierin voorzien. In den Briel was ten tijde van Jan Matthijssen reeds gebruikelijk den doode dadelijk na den wapenroep te begraven. Maar ook deze kon soms niet binnen een gepasten tijd plaats hebben. Was dit het geval, dan werden alleen de ingewanden begraven, het lijk zelve gebalsemd of in een vat, met kalk of zaud gevuld en behoorlijk verzegeld, bewaard totdat de wapenroep kon plaats hebben. Dit schijnt echter eene eigenaardige Brielsche of Voornsche gewoonte te zijn geweest, die elders niet voorkomt ¹⁾. Meer algemeen was een ander middel. Op

¹⁾ Grimm, Rechtsalterth. 880 vermeldt het wel, en na hem vindt men het bij andere duitse schrijvers, maar hij verwijst alleen naar het z. g. Rheingauer Landrecht (Weisthümer I. 543), dat onlangs overtuigend bewezen is niets te zijn dan een samenlapsel uit oude nederlandsche rechts-

plechtige wijze, in gebannen vierschaar, werd de rechterhand des dooden afgehouden en bewaard in de plaats van het lijk, dat nu werd begraven. De klacht en vervolging geschiedde nu met de doode hand, die na afloop van het geding plechtig bij het lijk werd bijgezet. Dit afkappen van de hand was ook elders vrij algemeen gebruikelijk, maar op enkele plaatsen werd de doode hand zelfs vervangen door eene hand van was of door een kleedingstuk ¹⁾. Deze laatste vervanging laat zich lichtelijk verklaren nit den afkeer, dien de schending van het lijk in meer beschaafde tijden moest verwekken. Zij werd dan ook afgeschaft, zoodat men in de meeste dingtalen er geene melding van gemaakt vindt. In Leiden had die afschaffing eerst plaats bij eene keur van 4 Mei 1509, als zijnde eene »maniere van doen onnatuerlic, onzedelic ende oeck den vrienden van den doden zeer verdrietelick" ²⁾. Na de lijkschouw werd nu formeel aan de magen verlot gegeven om den doode te begraven en met de schepenkennis van dit verlot, in plaats van met de doode hand te klagen. Elders was dit misschien reeds dadelijk gekomen in de plaats van het doode lichaam, het afkappen van de hand niet gebruikelijk geweest. Reeds in de oudste keuren van Amsterdam, uit het begin der 15de eeuw, vindt men de bepaling: »wair enich mensche, die doet gheslaghen worde binnen der vryhede van Aemstelredamme, ende worde die bekeut na den rechte van der stede, dat hy doot ghebleven waer van menschen handen, dien doden mach men graven, ende voort claghen mit kennisse van den rechter ende van schepenen, ghelikerwijs of die dode lichaem jeghenwoirdich

bronnen, waarbij ook de plaats van Jan Matthijssen werd gestolen. Zie Versl. en Mededeel. der Vereeniging O. V. R. bl. .

¹⁾ Dit laatste o. a. te Arnhem in 1502. Zie Grimm, t. a. pl., Van den Bergh, Verhand. over de oude wijze van strafvordering, Leiden 1842, bl. 63, Noordewier, Rechtsoudh. bl. 417. — Het afkappen van de hand is vooral breedvoerig beschreven in de dingtalen van Zuid-Holland bij van de Wall bl. 115, van Mieris II. 29 en van den Bergh bl. 61.

²⁾ Hamaker, de middeleeuwsche keurboeken van de stad Leiden, bl. 319.

gebloket (d. i. gekist) stonde" ¹⁾). En volgens de dingtalen van Amsterdam werd dan ook dadelijk na de lijkschouw formeel gewezen: »dat hy (des dooden naghelaeste) den dooden graven mach sonder verboernis ende hy mit dier kennisse van rechter ende van scepenen claghen mach een stade claghe ende een afte claghe ghelijckerwijs of dat dode lichaam dan ter tijt teghenwoerdich ware boven der aerde ende ghebloket stonde." De afgehouden hand of de vervangende schepenkennis werd vervolgens aan de bloedverwanten ter verborging aangeboden, ten einde er gedurende jaar en dag recht mede te kunnen eischen, en moest in het geding worden geproduceerd voordat men tot den wapenroep werd toegelaten.

Met den wapenroep was de inleiding tot de klacht afge-loopen, was als het ware rechtsingang genomen of gegeven. Na verkregen dag van rechten werd nu de klacht gedaan en werden de personen waarover wapenroep was gedaan, ingedaagd. Waren ze niet verschenen, dan werden ze balling gelegd. Omtrent de rechtshandelingen die aan dit laatste voorafgingen, is het voor het tegenwoordig onderwerp onnoodig in het breede te spreken. Genoeg zij het op te merken, dat men daarbij enkele verschillen aantreft. Volgens de meeste dingtalen liep de zaak niet op denzelfden dag af, maar hadden meerdere verdagingen plaats. Te Amsterdam b. v. werd de afwezige beklaagde nog tweemaal op veertien dagen en tweemaal overdawnsnacht, d. i. op den volgenden dag, ingedaagd. In den Briel daarentegen vindt men van die verdagingen geene melding gemaakt, schijnt de zaak denzelfden dag te zijn afgedaan. Elders weder wordt verdaging alleen verleend, als een van de vrienden van den beklaagde verdaging vroeg op grond van een wettigen zin, d. i. eene wettige reden van afwezigheid of verhinderings van de zijde des ingedaagden. Dit laatste nu gold ongetwijfeld ook in den Briel, en zal vermoedelijk elders ook de oorsprong der verdagingen zijn geweest, die ten slotte door

¹⁾ Mr. C. Pijnacker Hordijk, de oudste willekeuren van Amsterdam § II. in N. Bijdr. V^e deel (1879).

gewoonte van rechtewege plaats hadden. Daarentegen schijnt in den Briel gebruikelijk te zijn geweest dat de klager zijn eisch nog bewees door het voorbrengen en doen hooren van getnigen. In andere dingtalen is daarvan geen sprake, en Jan Matthijssen verklaart zelf dat hij wel eens heeft hooren dingen en wijzen dat den klager zijn eisch gewonnen zal worden gegeven op grond van het enkele verstek ¹⁾. Dit laatste was ongetwijfeld het oudere recht, daar het ballingleggen oorspronkelijk een gevolg was, niet van het gepleegde misdrijf, maar van de niet-verschijning voor de vierschaar.

Dit ballingleggen geschiedde op eigenaardige wijze. Onder min of meer indrukwekkende formaliteiten werd de beklagde vredeloos en rechteloos verklaard en levenslang gebannen. Oudtijds was dit eene vogelvrijverklaring. Niemand mocht den balling huizen of hoven of eenige hulp verleenen, terwijl elk hem straffeloos mocht dooden. Zijne vrouw werd weduwe, zijne kinderen werden weezen, terwijl zijn huis werd neergeworpen of verbrand. Dit oudste recht vindt men nog zuiver bewaard in de dingtalen van Heusden, die op dit punt bijzonder uitvoerig en indrukwekkend zijn. Nadat vooraf gewezen was, dat men den beklagde rechten zal »aan zijn lijf met bijl ende met block, als recht is; tot zynen gheweer (d. i. zijn erf) met viere ende met vlamme, als recht is, sonder anders yemants schade», en dat men hem, als afwezig, uyt-laghe 'slants (d. i. balling) legghen sal, alsoe als recht is, vraagt de rechter den schepenen, hoe hij dat doen zal, en dan wijzen schepenen: »Als dat die heere doen sal, buyten daecks, boven der aarden met eener bekende roede in die hand hebbende, met rijsender sonne, in 't oest, in 't zuyden, in 't westen, in 't noorde, ende elck bysonder. Soe sal hy legghen lyveloes, eerloes, goedeloes, trouweloes, wetteloes, vredeloes; zijn wijf weduwe, zijn kinderen weesen. Ende gebieden van 's heeren wegghen een yegelicken op zijn lijf ende op zijn goet, dat daer nyemandt mede en

¹⁾ Verg. bl. 187 en 189. Hoewel niet geheel duidelijk, komt het mij voor dat de schrijver hier spreekt van eene beslissing op het enkele verstek gewezen.

eete noch en drinke, nocht huyse nocht hove met hem, en coope noch en vercoope, noch tot geenen veere over en vare; noch geenrehande gemeynschappe mede te hebben; waar 't saacke, dat yemant dat deede, die heer sou 't houden aan zijn lijf en aan zijn goet. Ende waar 't saacke dat hij binnen lants quame, soe sal men hem volghen op ten palen van den lande, met wapengeruchte, met hantgeslagh, met hondgebaffe, ende roepen: helpt ons desen moordenaar houden. Ende waar 't, dat yemant waar, die 's niet en deede, die heer sou 't houden aan zijn lijf ende aan zijn goet. Ende waar 't saacke dat hem yemant vervolgde dien doot sloege ¹⁾, die soude op zijn borst legghen zijn wapen, daar hy 'em mede doot sloegh, ende vier penningen oft panden, die daar goet voor waren, ende daarmede sal hy quyt zijn; alsoe verre als die sonne opgaat ende weder toegaat, ende dien wind weyt ende dien regen spreyt, ende God gewout 's lants heeft, ende ik 's maght heb van 's heeren wegghen, als recht is."

Elders was het formulier korter en eenvoudiger, maar ook het gevolg reeds beperkt. Zoo werd het recht om te dooden beperkt tot de magen van den doode binnen een bepaalden graad, en vindt men ook van het verwoesten van de woning alleen nog melding gemaakt in de dingtalen van Zuid-Holland. Opmerkelijk is het echter dat in den Briel de rechter balling legde *mit vier ende mit baken*, dat is een stroobos aanstak en boven zijn hoofd hield onder het uitspreken van het banformulier, vermoedelijk een symbool van het vroegere verbranden.

De gevolgen dezer verbanning konden alleen opgeheven worden door een gevolgden zoen, bij een formeel door de wederzijdsche magen gesloten zoenverdag, met medewerking van den heer, die den verzoenden balling dan de zoogenaamde landwinning verleende, dat is verlof om terug te keeren. Die zoen bestond, van de zijde van den balling, in de betaling van eene geldsom als zoengeld en in andere praestatiën, kloosterwinning en zielmissen, soms het doen

¹⁾ Van Oudenhoven heeft hier: "dat hem yemant vervolgde dien doot-slagher", wat vermoedelijk een bedorven lezing is.

van een bedevaart of het stichten van een kapel, voorts het doen van een voetval; waarna van de andere zijde oorvede gedaan en de mondkus gegeven werd.

Op dezen zoen kom ik straks terug bij het nader bespreken van de rol der magen, waarop ik in de eerste plaats de aandacht wensch te vestigen als eene eigenaardigheid bij deze procedure.

Bij alle andere misdrijven die aan het lijf gingen, daaronder ook bij moord, was ambtshalve vervolging sints lang de regel, al was de private vervolging of de gecombineerde vervolging door rechter en beleedigde partij niet uitgesloten ¹⁾. Bij doodslag daarentegen was ambtshalve vervolging wel niet geheel onbekend, maar in de 15de eeuw nog eene uitzondering, die slechts zeer langzaam vaste voet kreeg, en in beginsel nog niet was toegelaten. Het keizerlijk privilege, in 1349 aan den bisschop van Utrecht verleend, om doodslagers ambtshalve te mogen vervolgen als de verwanten van den doode om de eene of andere reden het verzuimden ²⁾, was blijkbaar iets buitengewoons en bleef in de praktijk waarschijnlijk een doode letter. Reeds dat de bisschop het zich door den keizer liet verleen, wekt het vermoeden dat de bisschop, geen kans ziende als landsheer zijne onderdanen tot erkenning van zoodanig recht te bewegen of te dwingen, zich een rechtstitel van elders trachtte te scheppen, waaraan die onderdanen zich waarschijnlijk zeer weinig zullen hebben gestoord. Toch was het uitsluiten eener ambtshalve vervolging in vele gevallen een ernstig ongerief, dat zich ook elders deed gevoelen. In de eerste plaats kon de heer zijn recht op het goed of op een deel van het goed niet vervolgen, als de magen om de eene of andere reden hun recht niet verkozen te vervolgen, of personen, tot klagen bevoegd, ontbraken. De verwanten konden zelfs den

¹⁾ Zoo vermeldt Jan Matthijssen bl. 208 nog bij verkrachting de vervolging op klacht der vrouw, maar bij de overige zware misdrijven met name ook bij moord, wordt zelfs van eene subsidiaire private klacht geenerlei melding gemaakt. De procedure, die hij daarbij beschrijft, is trouwens reeds het extraordinaire of inquisitoriale proces in wording.

²⁾ Van Mieris. II. 763.

heer bedriegelijk van zijn recht versteken door onderhands eene verzoening te treffen. Van daar dat men zoodanige onderhandsche verzoening hier en daar verboden vindt, en dat men in enkele dingtalen zelfs na het balling leggen van eene uitdrukkelijke verbintenis van de magen om niet te zoenen zonder den heer melding vindt gemaakt ¹⁾). Dit ongerief gaf b.v. Jan Matthijssen aanleiding tot verschillende vragen. Hoe zal een minderjarige zoon recht verkrijgen, als hij geene magen heeft of deze niet willen optreden? Hoe moet het gaan als de doode alleen een zoon nalaat, die buitenslands is, zonder dat men weet waar, of alleen dochters nalaat? Voor den minderjarigen zoon, zegt hij, mag de rechter optreden, »so die rechter een overvoecht der weesen is van tsheren wegghen'', maar hij moet den wees dan steeds in de dingtalen noemen, dus voor hem optreden. Voor den afwezigen zoon of voor de dochters moeten de magen optreden. Doen ze het niet binnen jaar en dag, dan gaat het recht verloren. Alleen als er geene magen zijn, mag de rechter voor die personen optreden, evenals voor weezen. Jan Matthijssen erkent echter de bevoegdheid van den rechter, om het recht van den heer op de landwinning te vervolgen, als de magen weigeren te klagen ²⁾). In de dingtalen is ook in den regel van geen ander recht van den heer dan op de landwinning sprake ³⁾).

Op zich zelve zou deze beperkte rol van het openbaar gezag bij de vervolging geene aanleiding geven tot groote bevreemding. De private vervolging was oudtijds bij alle

¹⁾ Zoo b.v. in de dingtalen van Amsterdam, bl. 419. Zelfs het recht op de landwinning was dus niet verzekerd. Opmerking verdient ook eene beslissing van 1406, medegedeeld door Mr. J. A. Fruin, oudste rechten van Dordrecht. II, bl. 6, waarbij iemand die balling gelegd was, alsnog toegelaten werd tot den onschuldseed, dus vrijgesproken, maar met verplichting de landwinning te betalen, »soe daer gheen clagher en was dan die heer''.

²⁾ Jan Matthijssen, bl. 181, 182.

³⁾ Uitzondering maken de Leidsche en Delftsche dingtalen, die naast de vervolging op private klacht ook een zelfstandig recht tot ambtshalve vervolging erkennen. Die dingtalen schijnen echter tot de jongere te behooren, daar ze ook het wapengerucht niet meer kennen.

misdrijven regel. Slechts langzaam had de ambtshalve vervolging zich van de zwaarste misdrijven meester gemaakt en was het aantal dier misdrijven allengs vermeerderd. Dat de eenvoudige doodslag daaronder nog niet was opgenomen, zou zich laten verklaren door aan te nemen, dat het terrein der ambtshalve vervolging zich nog niet zoo ver had uitgebreid, dat doodslag nog niet aan de beurt was gekomen, al vertoonden zich reeds verschillende teekenen, die eene aanstaande opneming onder de zware misdrijven voorspelden. Maar het recht van private vervolging zelve was op eigenaardige wijze geregeld, die geheel afwijkt van de regeling bij andere misdrijven. Dat de door het misdrijf getroffen persoon niet optrad, sprak van zelve. De aard van het misdrijf belette dit. Maar men zou nu verwachten zijn recht te zien vervolgen door zijne erfgenamen, die in al zijne rechten en verplichtingen getreden, daartoe de aangewezen personen schijnen, vooral omdat de vergelding zich meestal oploste in de betaling van geld. Toch spelen de erfgenamen van den doode, als zoodanig, bij deze rechtspleging geene of een onbeduidende rol. Als eischende partij treden de vereenigde verwanten op, en, zoo al als klager meestal slechts een of enkele der verwanten optreden, is het duidelijk dat zij niet uit eigen hoofde, maar als vertegenwoordigers van de geheele maagschap van den doode verschijnen.

Alvorens dit nader aan te toonen, een enkel woord over de maagschap en hare organisatie naar het oude recht ¹⁾. De maagschap van een persoon vormde een organisch geheel, bestaande uit hetgeen men noemde zijne vier vierendeelen, te weten uit de afstammelingen van de vier paren overgrootouders. De graad van maagschap werd berekend, niet, zooals naar het Romeinsche recht en het hedendaagsche, naar het aantal tusschenliggende geboorten, maar naar den afstand die den maag van den gemeenen stam scheidde. Iemands broeder, oom en oudoom stonden, daar de stam

¹⁾ Dit punt levert nog veel duisters, en stof tot verschillende twistvragen die hier niet kunnen besproken worden. Het hier medegedeelde resumé bevat slechts de slotsom van mijne onderzoekingen.

oudtijds mede telde, allen gelijkelijk in den tweeden graad, hunne kinderen in den derden, hunne kleinkinderen in den vierden. Deze graden werden aangeduid door namen, ontleend aan de wijze waarop zij met den stam verbonden waren, broeder- of zusterschap, en evenals men in het Duitsch nog het woord *Geschwister* gebruikt ook voor mannelijke verwanten, was het woord *zuster* het stamwoord. De magen van den tweeden graad heetten *broeders* en *zusters*, die van den derden *zusterlingen* of *zusterskinderen*, die van den vierden *achterzusterskinderen* of *achterskinderen*. In mijne maagschap stonden mitsdien niet alleen mijne eigenlijke broeders, maar ook mijne ooms en oudooms als broeders, hunne kinderen als zusterlingen, huune kleinkinderen als achterzusterskinderen. Zoo mijn eigenlijke broeder toch als nadere maag werd beschouwd dan mijn oom, deze dan mijn oudoom, was het omdat mijn broeder in mijn vier vierendeelen stond, mijn oom slechts in twee, mijn oudoom in één. De magen bestonden elkander nader in den bloede naarmate zij het bloed van meerdere ascendenten gemeen hadden. Verder dan den vierden graad, de achterzusterskinderen, ging oorspronkelijk de maagschap niet. In de 15de eeuw was er echter sints lang een vijfde graad bijgekomen: de kinderen der achterzusterskinderen, die den naam droegen van *eerste leden*. Toch is ook in de procedure, hier besproken, nog duidelijk te herkennen dat het eene latere uitbreiding was. Meestal komen de achterzusterskinderen nog voor als op de grens der maagschap staande. Zoo bij enkele rechtshandelingen ook de eerste leden worden genoemd, is het meestal als tredende in de plaats van ontbrekende achterzusterskinderen en meestal met de bepaling dat twee eerste leden in de plaats van één achterzusterskind zullen mogen optreden. De uitbreiding der maagschap, waarschijnlijk ter wille van het erfrecht of van kerkelijke belangen ingekropen, is in de procedure nog slechts zeer onvolkomen erkend ¹⁾).

¹⁾ De Groot vermeldt de eerste leden zelfs niet, beweert dat „vorder bloedt (dan achterzusterskinderen) voor geen maagschap werd gerekent.”

De opneming der eerste leden heeft ook vrij wat verwarring gesticht

Bij de rechtspleging in zake van doodslag zien wij nu niet den erfgenaam des dooden maar de maagschap als organisch geheel optreden. Een of meer der verwanten, en in den regel de naaste zwaardmaag, treden wel is waar meer bijzonder als klagers op, maar het is duidelijk dat zij niet als erfgenamen, maar als vertegenwoordigers van de maagschap, als aanvoorders van de vier vierendeelen van den doode, optreden ¹⁾. In de oudste tijden trad waarschijnlijk van den aanvang de geheele maagschap op onder leiding van den naasten maag. De latere meer verwikkelde maatschappelijke toestanden en de meerdere verspreiding der familieleden maakten dit echter onmogelijk. Het was zelfs mogelijk dat bij de ontdekking van het misdrijf geen enkele maag van den doode aanwezig of in de nabijheid was, terwijl eene volledige vertegenwoordiging van de maagschap in hare vier vierendeelen een groote zeldzaamheid werd. Van daar dat in enkele dingtalen de eerste handelingen, de lijkschouw en zelfs het afkappen van de hand, worden voorgesteld als ambtshalve door den rechter gedongen. Zoo bijv. in de dingtalen van Heusden. In andere dingtalen, bijv. die van Amsterdam, wordt zij voorgesteld als geschiedende op vordering van den nagelnaasten maag of van een anderen aanwezigen bloedverwant. Maar bij de inleiding der vervolging, den wapenroep, moest de geheele maagschap formeel vertegenwoordigd zijn. Hij die dan als klager

in de berichten over de organisatie der maagschap, tengevolge van pogingen om haar met het oude recht in overeenstemming te brengen. De oude regel dat de maagschap eindigde met de vierde graad, had ten gevolge dat men bij het tellen der graden de stam niet meer mede telde, zoodat de broeders nu in de eerste graad kwamen te staan. Dit leidde er waarschijnlijk toe dat men ook in de rechte lijn de persoon wiens maagschap het gold, niet meer mede telde, dus in de opgaande lijn met de vierde graad kwam tot de betovergrootouders, en in plaats van de vierendeelen of naast deze ook achtendeelen vermeld worden.

¹⁾ Vrouwen waren uitgesloten. In enkele streken, zooals in Leiden en Rijnland, ontvingen en gaven ze ook geen deel van het zoengeld, maar elders wel. Zie Blok, Leidsche rechtsbronnen, blz. 218, J. Matthijssen blz. 223. In de zoenverdragen komen meestal geene vrouwen voor, maar er zijn uitzonderingen, zelfs in Leiden, zie Blok, blz. 27.

optrad, moest volgens enkele dingtalen vooraf laten uitmaken, dat hij de naaste tot klachte bevoegde maag was. Vervolgens werd de wapenroep gedaan door vier achterzusterskinderen, een uit elk der vier vierendeelen, die zich aan de vier hoeken van de lijkbaar plaatsten. Volgens enkele dingtalen riep de klager mede, volgens andere niet. In Amstelland en Gooiland, ook in Amsterdam en Weesp ¹⁾, werd die wapenroep alleen door den klager gedaan, maar blijkbaar als handelende voor de maagschap. Daar toch ging eene andere handeling vooraf, die elders niet vermeld wordt, de z.g. aanbrengh. Reeds dadelijk na de lijkschouw en voordat hij een dag vroeg tot het doen van den wapenroep, moest de klager aan den rechter de namen opgeven van hen, die hij in den doodslag legde, d. i. die hij als de schuldigen aanwees. Hij bekwam dan een dag over 14 dagen en moest in dien tusschentijd *aan den rechter zijn vier vierendeelen overgeven*, d. i. aan den rechter de namen opgeven van acht zijner magen, twee uit elk vierendeel, achterzusterskinderen of, bij gebreke van dien, eerste leden. De rechter deelde ze aan de beschuldigten mede, en dagvaardde ze, evenals alle andere personen die in de vierschaar tegenwoordig moesten zijn. Op den bepaalden rechtsdag werden nu uit die acht vier gekozen, een uit elk vierendeel. Te Amsterdam geschiedde de keus door het lot, elders bijv. te Weesp, door de tegenpartij. Deze vier zwoeren nu uit één mond, dat zij de schuldigen in, de onschuldigen uit den doodslag zouden leggen, en niemand er in leggen die niet aan vaerde en aan velde, aan rade en aan dade was geweest; waarna zij de personen noemden die zij in den doodslag legden en waartegen vervolgens de klager den wapenroep deed. Zij mochten daarbij niemand noemen die niet reeds bij de lijkschouw voorloopig was genoemd, maar behoefden ze niet allen te noemen.

Na den wapenroep werd nu de klacht verder vervolgd

¹⁾ Zie de dingtalen van Amsterdam, handvest van Amsterdam van 1300 en van 1342, handvest van Weesp van 20 Mei 1355, van Amstelland en Gooiland van 15 Maart 1388 (van Mieris II, 849, III).

door den klager tot aan het vonnis waarbij de schuldige balling werd gelegd; maar als slot der procedure werd uitdrukkelijk aan alle magen van den doode, achterzusterskinderen of daarbinnen, d. i. ook aan de nadere magen, formeel het recht toegekend den balling te vangen of te dooden. In enkele dingtalen wordt gelijk recht toegekend aan de eerste leden, mits onder leiding van een achterzusterskind.

Bij den later volgende zoen treden de magen weder op en nu ook de magen van den doodslager, terwijl noch de klager noch de erfgenamen als zoodanig optreden. Van weerszijden worden keerslieden aangewezen, vier magen, een uit elk vierendeel, achterzusterskinderen. Daarbij komt soms de bepaling voor dat zij elkander onderling niet mogen bestaan, zoodat niemand mocht gekozen worden die in meer dan één vierendeel stond. Deze sloten nu het zoenverdrag, voorzoover dit niet aan zegslieden of bijzonderen scheidslieden was opgedragen. Bij dat verdrag werd in de eerste plaats het zoengeld bepaald. Het zoengeld bestond uit drie deelen, die op drie onderscheiden termijnen of dagen moesten betaald worden. Op den eersten dag de z.g. moetzoen of voorzoen, die betaald werd aan den klager voor zijne moeite en kosten. Op den tweeden dag de erfzoen, die betaald werd aan de erfgenamen van den doode. Eindelijk op den derden dag de maagzoen. Deze werd door de keerslieden van den doodslager, die er zich borg voor moesten stellen, elk voor een vierde, omgeslagen onder al de magen van zijn vierendeel, elk naarmate van den graad dien hij daarin innam. Het geld werd tegen de onwilligen door dwang-executie geïnd. Deze verplichte contributie van onschuldige magen, oudtijds waarschijnlijk als een heilige familieplicht beschouwd en gedragen, gaf reeds in de 14de en 15de eeuw stof tot veel gestribbel. Wanneer men bedenkt dat achterkleinkinderen van een oudoom, bloedverwanten in den zevenenden graad volgens onze telling, als eerste leden nog tot de maagschap behoorden, is het niet te verwonderen dat men soms onaangenaam getroffen werd, als men geroepen werd te contribueeren voor een doodslager in zijn familie, van wiens bestaan men vroeger misschien nooit gehoord had.

In enkele steden trachtte men dus de eigen poorters daartegen te beschermen door een verbod hen wegens doodslag, elders begaan, aan te slaan, terwijl meer algemeen bij landsheerlijke privilegiën die verplichte contributie werd beperkt tot een bepaald bedrag, meestal vijf schellingen voor een achterzusterskind, of twee en een half voor een eerste lids portie, totdat zij bij eene algemeene ordonnantie van hertog Philips van Bourgondie van 18 November 1462 geheel werd afgeschaft. De maagzoen werd ter hand gesteld aan de vier keerslieden van des dooden zijde, die elk een vierde deel namen en onder de magen van hun vierendeel verdeelden, in gelijke verhouding als het onder de magen der tegenpartij werd omgeslagen.

Eenzoo traden de wederzijdsche magen op bij de andere handelingen, in den zoen begrepen, den voetval, de mondkus, de oorvede. En kwam geen zoen tot stand met den schuldige, dan werden toch de onschuldige magen onder den zoen gesteld, soms van rechtswege met vrijstelling van alle bijdrage, soms tegen voldoening van den maagzoen¹⁾, soms door eene andere handeling²⁾.

Uit een strafrechtelijk oogpunt is zoodanige procedure moeilijk te verklaren, nog moeilijker te rechtvaardigen, en onwillekeurig rijst de vraag of wij wel met strafrecht te doen hebben? Werd doodslag wel als een misdrijf beschouwd? Het bevestigend antwoord schijnt voor de hand te liggen. In de rechtsbronnen wordt doodslag altijd onder de misdrijven medegerekend, en onder de misdrijven waarop de doodstraf was gesteld. Maar wij zien die straf alleen toegepast, als de schuldige toevallig op heeterdaad is betrapt en gevangen. En zelfs dan is de mogelijkheid van verzoening niet uitgesloten³⁾, terwijl de executie van die z. g. doodstraf aan de magen des dooden wordt overgelaten. En wel

¹⁾ Handv. van Amstelland en Gooiland van 15 Maart 1388, Geervliet van 4 April 1381, Versl. en Meded. O. V. R., N°. 4, bl. 192.

²⁾ B. v. het stichten van een kapel. Zie van Mieris II. 105.

³⁾ Bepalingen waarbij in dit geval verzoening wordt verboden, komen wel hier en daar voor, maar zijn waarschijnlijk later recht.

verre dat de toepassing der straf door het openbare gezag wordt bevorderd of bij de gradueele ontwikkeling van het recht uitgebreid, bespeurt men veeleer eene neiging tot beperking, tot bevordering der gelegenheid om aan de doodstraf te ontsnappen. En was de doodslager niet dadelijk gevangen, dan was verzoening een plicht, door het recht opgelegd en gehandhaafd, terwijl hetgeen dan in de plaats van de doodstraf trad, moeilijker als eene eigenlijke straf kan worden beschouwd, als men overweegt dat ook de onschuldige magen gedwongen werden een deel van die z. g. straf te dragen. Maar bovendien is de wijze waarop de oude rechtsbronnen zich soms over den doodslag uitlaten, niet beslissend. In vele spreekt zich reeds eene veranderde rechts-overtuiging uit die weldra recht zou worden; maar hoezeer desniettemin de oude opvatting nog in het begin der 15de eeuw ingeworteld was, blijkt uit Jan Matthijssen, die wel, als hij den doodslag bespreekt, krachtig en breedvoerig over het gruwelijke van manslag en bloedstorting uitweidt: »dat een so onnatuerlike sonde is ende van Gode so zeer gehaat; een van de vier manieren van sonden die voir den aenschijn Gods sonder aflaet altoes ropen om wrake" (bl. 189, 190), maar later zijne beschrijving van den zoen aanvangt met een geheel hoofdstuk, uitsluitend gewijd aan den lof der vergevingsgezindheid (bl. 219), eene vergevingsgezindheid trouwens, door het recht verplichtend gemaakt als de doodslager den zoen aanbod.

De verklaring dezer procedure is alleen mogelijk, wanneer men haar niet beschouwt als eene strafvervolgung wegens misdrijf, maar als een overblijfsel van zeden en maatschappelijke toestanden van een lang verleden, die dank zij de processueele vormen waarin ze zich hadden vastgezet, bewaard gebleven waren, niettegenstaande ze volkomen verouderd en zelfs in strijd waren met de zeden en maatschappelijke toestanden van de 15de eeuw. In werkelijkheid hebben wij te doen met eene versteening uit den voortijd, uit een tijd toen de geslachten nog de organische deelen vormden van het volk, die alleen door een band van vrede en vriendschap waren verbonden; toen niet alleen eigenrichting het gewone middel

van herstel van het recht was, maar doodslag eene daad van vijandschap die tot een privaten oorlog tusschen de twee betrokken geslachten leidde; toen die oorlog nog als rechtmatig erkend werd door het recht, maar in het belang van den algemeenen volksvrede aan bepaalde vormen werd gebonden, die de strekking hadden deels om de wederzijdsche oorlogshandelingen binnen de engst mogelijke grenzen te be-sluiten, deels om een herstel van den vrede door eene verzoening te bevorderen. Veel is voorzeker in den loop der eeuwen veranderd, vele trekken zijn verweerd en door de hand des tijds weggewischt, maar toch is in de procedure der 15de eeuw nog duidelijk te herkennen het beeld van een privaten oorlog tusschen twee familiën, waarbij het openbaar gezag slechts in het belang van den algemeenen vrede de rol van scheidsrechter en bemiddelaar speelt. Met andere woorden: om de verklaring dezer procedure te vinden moeten wij opklimmen tot de oudste tijden.

In die oudste tijden bepaalde de rol der gemeenschap zich tot het handhaven van den vrede. Het begrip van rechtsorde, van openbare orde, viel samen met het begrip van vrede. Onrecht, voorzoover niet binnen den kring van hetzelfde geslacht, was eene daad van vijandschap, een vredebreuk, die bij den nauwen band die de leden van een geslacht vereenigde, niet alleen den onrechtpleger en den verongelijkte, maar ook de wederzijdsche geslachten in staat van oorlog tegenover elkander stelde. Karakteristiek uit zich deze beschouwing nog in de spreekwijze die wij telkens bij de procedure der 15de eeuw ontmoeten. De magen van den doode heeten herhaaldelijk de vrienden van den doode en spreken van de tegenpartij als van hun vijand, deze van hen als van zijne vijanden ¹⁾. Oudtijds gold dit niet alleen ingeval van doodslag maar van allen onrecht. De plicht der magen om elkander bij te staan was algemeen, en handhaafde zich ook in de latere gewone rechtspleging onder verschillende vormen, waarvan het genoeg is de eedhulp te noemen.

¹⁾ Zie b. v. Jan Matthijssen bl 179 volg. passim.

Het onbestaanbare van zoodanigen oorlogstoestand tusschen twee geslachten met de openbare orde of den algemeenen volksvrede deed de behoefte ontstaan en middelen in gebruik komen om er de gevolgen van te beperken. Die middelen, door de gewoonte recht geworden, deelden het kenmerk aan wijziging door de gewoonte eigen, waren indirekte middelen. Het oorlogsrecht van partijen bleef in beginsel erkend, maar werd geneutraliseerd langs zijdelingschen weg. Eigenrichting werd niet verboden, maar integendeel als recht erkend, mits onder eerbiediging van bepaalde vormen uitgeoefend. Naast het oorlogsrecht werd gesteld de plicht tot verzoening in geval van betering van het onrecht. Die betering, die voorwaarde was van de verzoening, moest de onrechtpleger geven, mocht de verongelijkte door eigenrichting nemen. De gemeenschap bemoeide zich daarmede niet rechtstreeks, maar bezigde een zijdelingsch middel, het eenige dat ze trouwens oudtijds bezigde tot handhaving van het recht. Wie na formeele aanmaning niet vrijwillig voldeed aan hetgeen het recht des volks vorderde, werd als wederspannige van de rechtsgemeenschap afgesneden, buiten het volksrecht en buiten den volksvrede geplaatst. Rechteloos en vredeloos verklaard, moest hij om zijn lijf te bergen buiten de landpalen van het volk vluchten, daar elk hem straffeloos mocht dooden, niemand gemeenschap met hem hebben mocht. Met andere woorden: hij werd balling of zooals het ook genoemd wordt, *uutlaghe* ¹⁾ gelegd. Doch om te weten wat in een bepaald geval recht des volks was, welke betering dus genomen kon, welke gegeven moest worden, was eene verklaring van recht noodig, die mitsdien in gebannen vierschaar door het volk, later door de vertegenwoordigers van het volk bij de rechtspleging, schepenen of mannen, werd gegeven. Dit vorderde echter, hoe snel men daarbij ook handelde, eenigen tijd. Tusschen partijen werd mitsdien een wapenstilstand, een tijdelijke vrede getroffen. Daar al deze handelingen aan gestrengere vormen waren gebonden, wier nakoming ze als rechtshan-

¹⁾ B. v. in de dingtalen van Heusden, Zuid-Holland en van Dordrecht. Bekend in het engelsche *outlaw* en *outlawry*.

delingen kenteekende, wier verzuim ze onrechtmatig maakte, ontwikkelde zich langzamerhand een formeel recht of procesrecht, dat zich vooral kenmerkte door groote, men kan zeggen overmatige gestrengheid van dingtaal.

Zooals ik reeds zeide, gold dit alles oorspronkelijk niet alleen in geval van doodslag, maar in alle gevallen waarin ourecht werd gepleegd, ook van wat wij thans als civiel onrecht beschouwen. Het laat zich echter gemakkelijk verklaren, dat voor de lichtere vormen van onrecht de procedure meer en meer de sporen van haren oorsprong verloor, dat met name daarbij de zijdelingsche dwang van het rechteloos verklaren door rechtstreeksche dwangmiddelen ter executie werden vervangen. De zijdelingsche dwang bleef alleen voor de zwaardere vormen van ourecht bewaard, en is, in verbasterden vorm, zelfs in ons tegenwoordig recht nog te vinden ¹⁾. De zwaardere vormen van onrecht, de crimina atrociora, werden of bleven van de verzoening uitgesloten, werden later onderworpen aan ambtshalve vervolging en eene bijzondere procedure. Het zou te ver voeren deze ontwikkeling zelfs in korte schets te beschrijven. Alleen het geval van doodslag (en ten deele het verwante misdrijf van zware verwonding, dat ik echter korthedshalve buiten bespreking houd) bleef van *die* ontwikkeling uitgesloten. Daarvoor ontwikkelde zich de bijzondere procedure, die nog na eeuwen de onmiskenbare sporen van haren oorsprong draagt. Nog staan de twee geslachten, thans de maagschappen, formeel tegenover elkander in staat van oorlog. Om vijandelijkheden te voorkomen, speciaal tegen de onschuldige magen, wordt nog een wapenstilstand, een tijdelijke vrede gesloten. Die wapenstilstand is nog een in beginsel vrijwillig geslotene. Dit blijkt uit de zijdelingsche dwangmiddelen die men bezigde om onwilligen tot het geven van dien vrede te bewegen. De weigerachtige wordt drie malen daartoe uitgenoo-

¹⁾ De weerspanningverklaring van art. 280 Sv., nog duidelijker de vervallenverklaring en de verbanning van voortvluchtige beklaagden in art. 200 van de Rechtspleging voor de Landmacht. Ook de eerloosheid en de voormalige burgerlijke dood zijn verbasterde kinderen van het uytlage leggen.

digd en aan die uitnoodiging kracht bijgezet door ze in dingtaal te gebieden en elke weigering met een oplopende boete te straffen, eerst daarna wordt hij opgelegd, of als de onwillige wegloopt om de actie der overheid te verijdelen, in plechtige dingtaal op zijn dorpel gelegd, en dan wordt hij gelijkgesteld met een vrijwillig geconsenteerden, met een handvrede op welks breuk verbeurte van lijf en goed stond. Het was slechts eene wapenschorsing gewoonlijk van zes weken, met het doel om een eindvrede tusschen de twee maagschappen voor te bereiden, en oorspronkelijk moest de eindvrede tusschen de magen waarschijnlijk binnen dien termijn tot stand komen ¹⁾. Maar naarmate zich meerdere procesvormen ontwikkelden en meerdere termijnen voor de verschillende gevorderde rechtshandelingen werden verleend, verlengde men den vrede van zes weken tot zes weken, ten slotte tot jaar en dag. En die eindvrede werd bij een formeel verdrag, niet tusschen den doodslager en de erfgenamen van den doode, maar tusschen de twee vijandelijke maagschappen gesloten. Hij was dan ook noodig, zelfs als de doodslager met zijn lijf had gebeterd of buiten den zoen bleef. In beide gevallen werd wel is waar ten slotte de zoen beschouwd als van rechtswege getroffen, maar hier en daar vindt men in het laatste geval toch nog een zoenverdrag met bezwarende voorwaarden tusschen de magen gevorderd, zoodat die verzoening van rechtswege vermoedelijk rechtswijziging bevat. En is de doodslager in den zoen betrokken, dan wordt wel het aanzienlijkste deel der bezwarende voorwaarden ten zijnen laste gebracht, maar de magen, zelfs die niets met den doodslag hebben te maken gehad, moeten een deel van het zoengeld opbrengen en deelnemen aan den voetval, de oorrede en andere handelingen; evenals nog bij een oorlog tusschen twee volken ook de aan den oorlog on-

¹⁾ Opmerking verdient dat die tijdelijke duur van den vrede der onschuldige magen nog werd gehandhaafd in de ordonnantiën van Philips van 1446 en 1462, zelfs bij de laatste, waarbij de onschuldige magen voor goed buiten de zaak werden gesteld, het tijdelijke mitsdien geenerlei zin meer had.

schuldige volksgenooten verplicht zijn deel te dragen in de lasten van den gesloten vrede.

Ook bij het proces dat gedurende den wapenstilstand wordt gevoerd, zien wij de maagschap optreden. Zoo het alleen tegen den doodslager wordt gevoerd, omdat het doel van het proces slechts is om tot eene verklaring te komen, welk recht in eigenrichting tegen hem kan worden genomen, terwijl de onderlinge verzoening van de magen er buiten bleef en bij het zoenverdrag werd geregeld; tegen dien doodslager zien wij niet de erfgenamen van den doode, maar de vrienden, de magen optreden, als organisch geheel. Over dat proces kan ik na het reeds gezegde kort zijn, maar enkele der daarbij voorkomende rechtshandelingen verdienen nog een korte verklaring, daar ze, juist omdat ze allen werkelijken zin hadden verloren, de oudheid der procedure bewijzen, maar tevens een nader bewijs zijn voor de macht der overlevering die de geheele procedure zoo lang in stand hield. Tevens zal daarbij gelegenheid zijn op eene laatste eigenaardigheid te wijzen.

De beschreven procedure is zuiver eene procedure op heeterdaad. Het bewijs hebben wij hiervan in den verplichten wapenroep. Deze was niets anders dan de feitelijke voorstelling van eene ontdekking op heeterdaad, die, een procesvorm geworden, in eene symbolische of fictieve voorstelling van het feit was ontaard, maar behouden was om het procesvoordeel van ontdekking op heeterdaad te behouden. Dat voordeel stond in verband met het oude bewijs. De hoofdregel van het oudste bewijsrecht vindt men nog zuiver uitgedrukt in de 17de kest van de oude friesche rechten: »alle Friesen zullen ding voeren bij tweeër lieden tale (klacht en antwoord) en volgens asega-oordeel (het schepenenonnis van elders) en *elk zal weten voor zich zelve, de hand ten heiligen, wat hij gedaan heeft*''¹⁾. Het oude eindoordeel of vonnis was, zooals ik zeide, eenvoudig eene verklaring wat recht was in het bijzondere geval tusschen

¹⁾ Von Richthofen, bl. 26.

twee partijen. De verongelijkte had zoodanige verklaring noodig, ten einde de daarop gevolgde eigenrichting binnen de grenzen dier rechtsverklaring als rechtmatig te doen erkennen. Vooraf moest echter vaststaan of het gestelde geval aanwezig, het beklagde feit waar was. Daarom moest de verweerder door den klager voor de vierschaar worden gebracht, en dadelijk na de klacht antwoorden op de hem gestelde vraag of hij het beklagde feit erkende of ontkende. Erkende hij het feit, dan was geen verder bewijs noodig. Alleen wanneer hij antwoordde dat hij ontkende, was bewijs noodig. Men weet dat dit in het Engelsche proces nog zuiver bewaard is. Alleen wanneer de beklagde *not guilty* pleit, wordt een jury benoemd en formeel bewijs gevoerd. Hoofregel nu van het oude recht was, dat de verweerder ingeval van ontkenenis tot den onschuldseed met of zonder eedhulpers werd toegelaten, dus wat wij thans noemen, vrijgesproken werd. Op dien regel waren echter uitzonderingen. De regel zelf berustte op de stelling dat de verweerder het best wist of hij al dan niet het feit had gepleegd, en dat een man van eer onder eede geene valsche verklaring zou doen. In de eerste plaats waren mitsdien lieden zonder eer, lieden van notoire onbetrouwbaarheid uitgesloten. Maar in de tweede plaats werd de onschuldseed uitgesloten, wanneer het beklagde feit notoir, volkskundig was, onder de oogen van het volk was voorgevallen. Dit laat zich verklaren, als men bedenkt, dat oudtijds de gerichtsvergadering bestond uit de gezamenlijke volgerechtigde volksgenooten. Was het feit notoir, dan werd den beklagde zelfs niet gevraagd of hij bekende of ontkende. De klager had zich voor het gerecht eenvoudig te beroepen op het notoire van het feit, en zoo noodig die notorieteit te bewijzen, om den beklagde het antwoord, zelfs alle verdediging af te snijden. Om dit procesvoordeel te verkrijgen, moest men dus zorgen die notorieteit zich te verschaffen, en elk volksgenoot was verplicht daartoe mede te werken. Oorspronkelijk geschiedde dat op de meest natuurlijke wijze. Was of werd iemand getuige van een misdrijf, was er dus een geval van betrapting op heeterdaad, dan moest hij dadelijk door luidkeels te

schreeuwen elk naar de plaats roepen, zoowel om de ontdekking van het misdrijf bekend te maken als om den dader te vatten of te vervolgen. Ieder die het geschreeuw hoorde, moest onverwijld toeschieten en mede helpen. Het was dus zeer natuurlijk dat men zich van een schreeuw bediende, waarvan elk de beteekenis kende, en, door lange gewoonte geijkt, werd hij ten slotte de door het recht voorgeschrevene. De meest gebruikelijke was: *wapen! wapen!* een woord dat men geloof ik ten onrechte als een *clamor ad arma* verklaart. *Wapen* was een weeklacht, *wapengeroep* of *wapengerucht* een weegeroep of weegerucht¹⁾. Het volgen van dien wapenroep was voor elk op straffe verplichtend, en het aanheffen van dien wapenroep werd het kenteeken van betrapping op heeterdaad, van notorietit van het misdrijf.

Uit dien wapenroep ontwikkelde zich de wapenroep van de latere procedure. Was de dader op handhafte daad gevangen, dan werd hij onder voortzetting van den wapenroep met het lijk en de bloedige teekenen van de daad naar de gerichtsplaats gevoerd, waar weldra het volk, dat tot den gerichtsban behoorde, samenvloede. De gerichtsvergadering werd plechtig gebannen. De verwanten waren in den regel in vollen getale aanwezig. De naaste zwaardmaag deed de klacht en toonde als bewijs van het misdrijf het lijk, als bewijs van schuld den beklagde, zooals hij onder wapenroep gevangen en in het gericht was gebracht. Er bleef niets anders over dan voor recht te verklaren dat de magen hem naast het doode lichaam mochten leggen. De

¹⁾ Dat men later bij den wapenroep nog gewapend moest zijn en het zwaard trekken, heeft waarschijnlijk met den naam niets te maken. In een tijd toen elk wapenen droeg, zullen deze bij de vervolging van den doodslager en bij de optocht met het lijk naar de gerichtsplaats wel niet in de schede zijn gebleven. Dit werd door de gewoonte een vorm. Evenzoo vindt men in de plechtige dingtaal betreffende het weer opsteken van de zwaarden, na den wapenroep en vóór de klacht, misschien nog een naklank van het oude gebod der overheid om vrede te houden en, in plaats van wraak met de wapenen, recht te nemen. De wapenroep is de *clameur publique*, het *openbaar gerucht* van Art. 38 Sv., de *hue and cry* van het Engelsche recht.

schuldige had dan de daad met zijn lijf gebeterd, en de gestoorde vrede was hersteld.

Was de dader niet dadelijk gevangen maar gevlucht, dan werd hij met den wapenroep, die overal de volksgenooten op de been riep en zich bij de vervolging deed voegen, tot aan de grenzen van den gerichtsban vervolgd, waar de vervolging moest eindigen. Men ging dan zonder hem naar de gerichtplaats, deed de klacht tegen hem, en riep hem op om recht te geven. Daaraan niet voldoende, werd hij als weigerachtig om recht te geven beschouwd, en op dien grond van de rechtsgemeenschap afgesneden. Ook nu was geen meerder bewijs noodig dan het gezicht van het lijk en de wapenroep die tegen hem in het openbaar als dader was aangeheven.

In den regel liep dit denzelfden dag af, maar in vele gevallen was dit toch onmogelijk. De tijd van den dag, gedurende welken men gericht mocht houden, was dikwijls verstreken. Men moest dan tot den volgenden dag wachten. Daardoor verloor men echter in beginsel het procesvoordeel der klacht op heeterdaad. Om dit te hebben, moest de klacht geschieden voordat de daad vernacht was. Was de klacht niet op den dag zelven van het misdrijf gedaan, dan was het een z.g. overnachtsche daad, die op de gewone wijze, bij dagvaarding, voor het gericht moest worden aangebracht. De schuldige mocht niet meer gevangen worden, moest op vrije voeten gelaten worden of tegen borgtocht ontslagen, en kon dan door ontkenning zich het recht op den onschuldseed verzekeren, tenzij men op andere wijze bewijs kon leveren, wat bij het gebrekkige van het oude bewijsrecht zeer moeilijk was. Uit de analogie met andere gevallen van heeterdaad, bijv. nachtelijken diefstal, kan men afleiden dat men dan bij het lijk, en zoo de dader gevangen was, bij dezen bleef waken tot den volgenden dag, dan den wapenroep hervatte en daarmee naar de gerichtplaats zich begaf. Ook dan werd handhafte en niet overnachtsche daad aangenomen.

Latere maatschappelijke toestanden maakten echter zoodanige snelheid van procedure onmogelijk, terwijl het niet

verwonderen kan dat men er op zich zelve bezwaar tegen begon te gevoelen. Een der grootste bezwaren zal wel geweest zijn, dat men, toen de oude beteekenis der geslachten was verloren gegaan en de bevolking van vele plaatsen tengevolge van voortschrijdende ontwikkeling van handels- en nijverheidsbedrijven bewegelijker werd, de maagschap niet meer zoo spoedig en voltallig bijeen kon krijgen, terwijl ook de rechter niet altijd beschikbaar was. Toch hield men aan het oude recht in beginsel vast, maar wijzigde trapsgewijze de toepassing. De maagschappen moesten nog optreden, en optreden als geheel, maar niet alle magen behoefden op te komen. Een zeker aantal was voldoende om de maagschap te vertegenwoordigen, mits de vier vierendeelen vertegenwoordigd waren. Een enkele, des noods een achterzusterskind, uit elk was voldoende, en ontbraken ook deze, dan vergenoegde men zich later met eerste leden. Maar ook om dit te organiseeren, was tijd noodig, een bekwame termijn. Men vroeg en bekwam dus een rechtsdag, dat is een termijn voor het doen van klacht. Maar nu moest er ook iets op gevonden worden om het procesvoordeel van handhafte daad te behouden, te voorkomen dat men in de bezwaren van een klacht op overnachtsche daad viel. Het reeds bekende geval dat de dag te ver verstreken was om het recht te voldingen, wees als van zelf den weg dien men had te volgen, eene gesimuleerde voortzetting van de handhafte daad. Men bewaarde het lijk, en, zoo de dader gevat was, ook dezen, hervatte op den rechtsdag den wapenroep en verscheen zoo in het gericht. Die wapenroep werd nu het teeken van het handhafte der daad, en ontaarde ten slotte in een procesvorm, die niet meer bij den optocht naar het gericht, maar in het gericht zelve als deel der gerichtshandelingen werd nagekomen. Evenzoo ging het met het doode lichaam. Het brengen in het gericht was oorspronkelijk niets anders geweest, dan het produceeren van het bewijs dat de doode van mans handen was gestorven, dat een doodslag was gepleegd. Het zien van het lijk, zooals het daar onder de oogen van de richtsvergadering lag met de zichtbare teekenen van een gewelddadigen dood, was de lijkschouw in haar oudsten,

eenvoudigsten vorm. Het is dus zeer verklaarbaar dat de tegenwoordigheid van het doode lichaam als een onmisbaar vereischte voor de klacht werd beschouwd, en een zeer ernstige beteekenis had, zoolang het lijk onmiddellijk na de ontdekking in de gerichtvergadering werd gebracht onder geleide van hen, die den wapenroep gevolgd waren en dus een waarborg gaven dat het zich nog in den toestand bevond waarin het ontdekt was. Die beteekenis ging echter verloren, wanneer het niet onmiddellijk geschiedde, en gelegenheid was geweest de uiterlijke gedaante van het lijk te veranderen. Van daar de bewaking van het lijk, als de tijd van den dag om recht te houden verstreken was. En bij langer uitstel verloor de latere bezichtiging door het gericht alle waarde. Men voorzag hierin door de lijkschouw onmiddellijk te doen plaats hebben buiten de gerichtvergadering, en daarvan een kenning te nemen, die men dan later in de gerichtvergadering produceerde. Volgens de dingtalen werd daartoe over het lijk zelve vierschaar gebannen en bij vonnis gekend; maar, bij afwezigheid van den rechter en een voldoende aantal schepenen of andere gerichtslieden, zal het ook wel bij eenvoudige schepenkennis zijn geschied. Het produceeren van het lijk was nu niet meer noodig, en het ongerief, aan het bewaren verbonden, deed het op enkele plaatsen waarschijnlijk dadelijk geheel vervallen en vervangen door de kenning der lijkschouw en van het verlot tot begraven, waarmede men nu klaagde, *evenals ware het doode lichaam tegenwoordig*. Elders daarentegen bleef het nog een voorwaarde voor de klacht, kwam men aan het ongerief, door het ontbindingsproces veroorzaakt, door andere middelen te gemoet, het balsemen van het lijk, het afkappen van de hand, het vervangen door een wassen hand of ander teeken. Dit behoud laat zich op verschillende wijze verklaren. Als procesvorm kan het zich reeds zoo sterk vastgehecht hebben aan de geheele procedure, dat men het als vorm, afgescheiden van den inhoud, onmisbaar bleef achten. Maar wellicht behield het nog eenige beteekenis, zoolang de gewoonte nog niet algemeen was de schepenenkenning van de lijkschouw op schrift te brengen. Evenals

men door den wapenroep het handhafte van de daad voortzette tot in de gerichtsvergadering, zette men hierdoor de lijkschouw voort, de zinnelijke waarneming van den toestand van het lijk door het gericht zelve, tot in de gerichtsvergadering, bleef men hierin het *formeele* bewijs van den gewelddadigen dood zien ¹⁾ Hoe zeer echter langzamerhand de beteekenis verloren werd, blijkt uit het feit dat men in Kennemerland ten slotte het bewaren van het doode lichaam en de vervangende afkapping van de hand beschouwde als eene inpandneming door den rechter als zekerheid voor de proceskosten ²⁾.

Er was echter nog eene handeling in het latere proces die als een aanwijzing kan gelden, dat men, hoewel gedwongen tot uitstel van den aanvang van het eigenlijke proces, toch noodig achtte den lateren rechtsdag te doen voorkomen als eene voortzetting van den dag der ontdekking van het misdrijf op heeterdaad, niettegenstaande het meer en meer eene fictie werd, en dientengevolge het begrip zelve van heeterdaad fictief werd. In enkele rechten (bijv. van Amstelland en Gooiland en van Amsterdam) vindt men nog uitdrukkelijk gevorderd voor de klacht tegen een persoon, dat hij bij gelegenheid van de lijkschouw, dus dadelijk na de ontdekking van den doodslag, als de schuldige was aangewezen. Ook elders vindt men bepaald, dat wel de wapenroep en klachte later kunnen worden gedaan, maar tegen niemand die niet op den eersten dag was genoemd. Op zichzelf schijnt dit een harde eisch voor de klagers. Zelfs al had men den dader werkelijk op heeterdaad betrapt, kon het onmogelijk zijn hem

¹⁾ Elders bracht men deze formaliteit in verband met den bekenden rechtsregel, dat voor veroordeeling noodzakelijk was handhafte daad, gichtige mond (bekentenis) of blikkende schijn. Zoo bijv. in de Overijsselsche dingtalen, medegedeeld in Pro Exc. iure patrio, I, blz. 382 en volg., vooral 390. En in dien zin wordt het gewoonlijk verklaard. Ten onrechte. Daargelaten dat die rechtsregel, zoover mij bekend, later in het Saksische recht ontstond en elders niet voorkomt, was bij deze procedure blikkende schijn geen onmisbaar vereischte voor veroordeeling, daar er altijd handhafte daad was.

²⁾ Van Santen, blz. 336, 337.

te noemen, wanneer hij niet tevens gevangen was. Was hij ontvlucht, dan was het zeer wel mogelijk, dat men hem wel gezien maar niet herkend had. Het kon bijv. een vreemdeling zijn, een onbekende. Uit de dingtalen blijkt zelfs, dat het niet noodig was dat men den dader herkend had of zelfs hem op het terrein had gezien. Niet de persoon die het misdrijf het eerst ontdekt had, zelfs niet de klager, maar magen die wellicht niets van de zaak gezien hadden, deden den z. g. aanbreng. Zij behoefden niet allen te noemen die op den eersten dag genoemd waren, en moesten zweeren dat ze niemand zouden noemen die niet in velde en in vaerde, in rade en in dade was geweest. Men nam dus blijkbaar de mogelijkheid aan dat de opgave van den eersten dag op bloote gissing omtrent de daders berustte. Waarom dan verboden de daders of deelnemers die men eerst later had leeren kennen, alsnog te vervolgen? alsnog wapenroep tegen hen te doen?

Het antwoord ligt voor de hand. De wapenroep, bij de ontdekking van een doodslag en bij de vervolging aangeheven, was niet een algemeene weklacht, maar een geroep tegen een bepaald persoon. Hij moest dus dadelijk bekend en onmiddelijk bij name notoir gemaakt zijn, wilde men de eigenaardige procedure op handhafte daad toepassen. Werd hij eerst later bekend, en geschiedde dus de klacht tegen hem eerst nadat er een nacht was voorbijgegaan, dan moest men op andere wijze procederen. Op dit punt bleef men veel getrouwer aan het begrip van betrapping op heeterdaad dan ons tegenwoordig recht, dat er, dank zij vooral de praktijk, eene bloote fictie van heeft gemaakt. En dit brengt ons tot de vermelding van eene laatste eigenaardigheid, die tevens misschien de verklaring bevat van de geheele procedure.

De procedure was, zooals ik zeide, uitsluitend toepasselijk op het geval van doodslag, of zooals Jan Matthijssen het noemt, van simplen doodslag. Alleen bij ernstige verwondingen volgde men eene soortgelijke procedure. Ze was niet toepasselijk op moord, een onverzoenbaar misdrijf dat ambtshalve en op geheel andere wijze werd vervolgd. Het onderscheidings-

kenmerk tusschen moord en doodslag was echter een ander dan het thans algemeen aangenomene ¹⁾. Moord was niet de doodslag in koelen bloede, met voorbedachten raad of geleider lage, maar de heimelijke of verborgen doodslag of de doodslag waarvoor men niet openlijk uitkwam, waarvan de dader niet dadelijk bekend was of zich bekend maakte. Doodslag, zelfs onder de meest verzwarende omstandigheden, zoodat hij soms op gelijke wijze als moord werd vervolgd of gestraft, bleef doodslag, als hij openlijk was gepleegd, op heeterdaad ontdekt of openlijk erkend werd. Vandaar dat men niet, zooals thans, lette op hetgene aan de daad in het gemoed des daders was voorafgegaan, het koel beraden van de daad of het affekt, maar op hetgeen hij na de daad verrichtte. Dit eigenaardige onderscheidingskenmerk vindt men reeds in de oudste rechten van Duitschen oorsprong duidelijk op den voorgrond gesteld, al geven zij niet den algemeenen regel maar de bijzondere gevallen. Meestal vermeldt men den doodslag met verberging van het lijk. »Si quis hominem occiderit et absconderit, quod mordritum vocant'', zegt de *lex Frisionum*, terwijl andere rechten spreken van het verbergen van het lijk onder takken of loof, het werpen van het lijk in een put of in het water ²⁾. Nauwkeuriger omschrijft de *Gragas*, het oude IJslandsche wetboek, den moord dien het *caedes clandestina* noemt: *Caedes clandestina habeatur, si occisor maiori pagi incolarum parti caedem subduxerit, vel corpus mortuum occultaverit, ne inveniatur, vel non confessus fuerit* ³⁾; en volgens de z. g. *Leges Henrici I*: *mordritus homo dicebatur*

¹⁾ Ik bespreek hier uitsluitend het juridieke begrip van moord en doodslag. Evenals men nog heden, in slordig taalgebruik, de twee begrippen vermengt, en voortdurend van moord spreekt, waar men doodslag bedoelt, deed men dit ook reeds in de middeleeuwen, zelfs in de dingtalen, hoewel meestal alleen in den wapenroep of de klachtwoorden, zoodat het waarschijnlijk slechts is uiting van afgrijzen over het gruwelijke van de daad. Die wantaal vindt men zelfs in de dingtalen van den Briel, die Jan Matthijssen toch uitdrukkelijk betitelt als het recht van *simpelen doodslage*.

²⁾ *L. Fris.* 20, § 2, *Salica* 41 § 1 en 3, *Baiuar.* 18 § 2.

³⁾ *Gragas*, c. 49.

antiquitus cujus interfector nesciebatur, ubicumque vel quomodocumque esset inventus." ¹⁾). In vele rechten vindt men uitdrukkelijk de verplichting vermeld van den doodslager, zelfs al is de daad in noodweer of bij ongeluk gepleegd, haar dadelijk openbaar te maken. Geheel dezelfde beschouwing vindt men in de latere rechtsbronnen tot aan de receptie van het Romeinsche recht. Het is voldoende te verwijzen naar Jan Matthijssen, die (bl. 195) verklaart: »dair een dootslach ghesiet, dair moet een verlyer wesen, of het wair moirt'', maar vooral naar het merkwaardige stuk, door de uittreksels van Scriverius bewaard gebleven. »Het is by mynen tyden gesciet ten Briel, (zegt hij, bl. 200 in de noot) dat een man was een platijnmaker, geheten Jan van Aken, die tot eenre nacht waeckte van der steden wege; aldair hy quam wanderen langes der straten der steden, sach hy een onnosel knecht sitten . . . ende tooch sijn wapen ende stac de knecht doot in der nacht, ende die knecht hiet Jochaert. Men vonden des ochtens doot sitten onder dat venster (van Jacop Jansz.), *nyemant en wist wiet gedaen had, ende nyemant en ly dets noch dair en weeck nyemant om.*'' Vervolgens vermeldt hij, hoe Jan van Aken den volgenden dag wegens dienst bij het lijk kwam, en dat het daarop begon te bloeden. »Sodat (vervolgt hij) Jan van Aken, als hy dat sach ende de luden begonden te murmureren onder malcanderen om des bloedens wil, nochtan dat nyemant en dochte op dien man, dat hy dat gedaen mocht hebben, wort hy so ontdaen ende begaen, dat hy rechtevoirt ginc uyten huyse ende trat opt kerckhoff, ende belyde hem des moorts. Ende hy zoende dairna met des Jochaerts magen ende dadincede mitten rechter ende creeg sijn lantwinninghe; *dat groot onrecht was, want men van moorden gheen lavenisse hebben en sal.*'' Volgens Jan Matthijssen was het blijkbaar moord, omdat bij de ontdekking van het lijk niemand wist wie den doodslag gepleegd had, en niemand het beleden had, noch zich had doen kennen door er voor te vluchten. Dat de dader daarna nog, door

¹⁾ Leges Henrici I, 92 § 5.

wroeging getroffen, asyl gezocht had op het kerkhof en de daad beleden, maakte geen verschil ¹⁾).

Uit een strafrechtelijk oogpunt is zoodanige onderscheiding niet te verklaren, nog veel minder te rechtvaardigen. Zoo eene onderscheiding van openbaren en geheimen doodslag verklaarbaar of verdedigbaar zou kunnen zijn, bij de bevreemdende opvatting van de openbaarheid die wij hier aantreffen, is dit niet mogelijk. Of het feit moord of doodslag was, kon afhangen van eene bloot toevallige omstandigheid, geheel onafhankelijk van den wil des daders. Als een kreet van Jochaert een der bureu naar het venster had geroepen, Jan van Aken nog gezien en herkend was, en de andere bureu door luid geschreeuw waren opgeroepen, dan zou Jan Matthijssen in den zoen geenerlei onrecht hebben gezien. Evenzoo wanneer hij dadelijk naar het kerkhof of buiten de vrijheid van den Briel ware gevlucht. Slaat men nu acht op het groote verschil in strafbaarheid en procedure, dan is het onderscheidingskenmerk zeker vreemd gekozen. In den tijd der oude volksrechten, toen ook moord nog met geld kon worden gebeterd, was de straf in den regel het negenvoudige weergeld, voor den gewonen doodslag verbeurd. en later bekwam moord een eerste plaats onder de crimina atrociora, die in beginsel onzoenbaar waren en in extraordinaïr proces werden vervolgd.

De omstandigheid dat voor de procedure in zake van simplen doodslag het onmiddellijk bekend zijn van den dader onmisbare voorwaarde was, verklaart evenmin die onderscheiding, daar deze voorwaarde waarschijnlijk niet de oorzaak maar een gevolg was van de onderscheiding. Ook hier moet men de verklaring in den voortijd zoeken, en kan dit met

¹⁾ Een eeuw later verleende het landrecht van Voorne van 3 Februari 1519, art. 115, een termijn van drie dagen. Die een doodslag beging, moest binnen den derden dag „dat doen openbaeren ter prochien, daert gesciet is, openbairlijk, ende indien hy des niet en dede, soe sal men dat houden voir moort.” Misschien was men reeds ten tijde van J. Matthijssen begonnen af te wijken van de gestrengere opvatting, die onmiddelijke openbaring vorderde, en was dit de redding van Jan van Aken.

te meer gerustheid doen omdat die onderscheiding reeds in de oudste volksrechten en bij alle duitche stammen wordt aangetroffen, dus met meerdere zekerheid dan de rechtspleging, als in dien voortijd ontstaan, kan worden aangenomen. Ook hier hebben wij een nieuwe aanwijzing voor de stelling dat deze procedure niet is ontstaan als eene strafvervolgung wegens *misdriff*. De doodslag waarvoor deze procedure ontstond, werd oorspronkelijk niet als een misdriff erkend. Het was de doodslag, in uitoefening van het wraakrecht gepleegd. Korthedshalve citeer ik hier Wilda. Wraak, zegt Wilda te recht in zijn Strafrecht der Germanen ¹⁾, is de eerste openbaring van het rechtsbewustzijn; ze is dus edel in haren grond, omdat de mensch zich daarin doet kennen als mensch, die in hetgeen hem van anderen wedervaart, niet uitsluitend de lichamelijke pijn, het verlies eener zaak, maar ook de aanranding zijner persoonlijkheid gevoelt. Ze is de ruwste wijze waarop de heerschappij van het recht zich doet gelden, daar ze slechts in het algemeen een terugslag tegen het onrecht bevat, terwijl aan het toeval al het overige verblijft, of ze tot uitoefening geraakt, of ze mate houdt met de maat van het onrecht, of ze voor een werkelijke of vermeende aanranding wordt uitgeoefend. Ze is eene handhaving van het recht van zuiver subjectief standpunt. Kon men het bestaan van een zuiveren natuurtoestand aannemen, dan zou de wraak de heerschende, de eenige wijze van handhaving des rechts zijn, en bij alle onbeschaafde volken die het naast staan bij zoodanigen toestand, is de wraak geoorloofd, in zekeren zin geheiligd. Onbeperkt kan ze echter niet meer toegelaten worden waar een zelfs weinig ontwikkeld staatsverband tusschen de samenlevenden bestaat. En in de wijze waarop de wraakoefening geschiedt, openbaart zich het karakter van een volk. Wreken nu is naar de oudste germaansche beschouwing: dooden of liever naar de wapenen grijpen, zoodat dood of verwonding het gevolg kon zijn. Wraak was voor de oude Duitschers de handeling van den vertoorn-

¹⁾ Bl. 157, in navolging van Abegg.

den man, die de vergelding van het geleden onrecht zelf met de wapenen vordert. De gluipende, geheime of koele wraak was hun daarentegen een gruwel, een schanddaad. Alleen de wraak die onmiddellijk in het licht van den dag, onder de oogen van elk voldoening zoekt, gold bij hen als een daad, den man van eer passend.

Ik heb reeds te lang uwe aandacht in beslag gehouden om het juiste dezer voorstelling uit de bronnen aan te toonen. Ik moet mij vergenoegen naar het geheele betoog van Wilda te verwijzen. Bij zoodanige beschouwing nu laat zich de aangenomen onderscheiding verklaren. Doodslag was de in een twist ter zake van werkelijk of vermeend onrecht op de tegenpartij onmiddellijk uitgeoefende wraak, waarbij men met open vizier, onbekommerd om de aanwezigheid van anderen, zijn recht nam, waarvoor men openlijk uitkwam, die men zelf openbaarde, als er toevallig niemand bij was geweest. Dit laatste wordt in de oude rechten uitdrukkelijk gevorderd, zelfs al heeft men in noodweer gehandeld. Soms vindt men de wijze waarop het geschieden moest, geregeld. »Wil iemand (zegt een der Noordsche rechten¹⁾ op rechtmatige wijze den doodslag verkondigen, dan ga hij van de plaats waar de doodslag geschiedde, in welke richting hij verkiest, en kondige het in het naaste huis, als daarin niet een maag of zwager van den doode woont. Is dit het geval, dan mag hij het huis voorbij en het naaste ingaan, tenzij het ook daar het geval zij; dan zal hij in het derde gaan en den doodslag kondigen, wien hij ook in dat huis aantreffe. Hij zal zich noch Beer, noch Wolf noemen, als dit zijn ware naam niet is, hij zal nadere opgaven doen omtrent zijn persoon, en zeggen waar hij den nacht heeft gerust.»

Dat men nu zoodanigen doodslag van doodslag onder andere omstandigheden scherp onderscheidde, ook nadat het gevaarlijke voor den openbaren vrede er toe geleid had, er een onrecht in te zien, laat zich gemakkelijk verklaren. Dat gevaar lag in het ontstaan en den voortduur van een

¹⁾ Gula-things-lög, M. 6.

grond van privaten oorlog, dien de gemeenschap mitsdien trachtte te beperken en te beslechten, zoo mogelijk door eene algemeene verzoening. Zoo men de bloedwraak van de magen des dooden niet onvoorwaardelijk kon verbieden, dus het wederkeerig dooden van den doodslager, zoo het onmiddelijk na den doodslag en onder eerbiediging van de voorgeschreven vormen geschiedde, als een recht erkende, het was niet omdat de gemeenschap zelve het gebruik van dat recht noodzakelijk achtte. Wilden de magen vrede sluiten en zich verzoenen ook met den doodslager, de gemeenschap verzette er zich niet tegen op grond van het algemeen belang, bevorderde het veeleer zooveel mogelijk. Zoo ontstond eene wijze van beslechting die meer en meer den vorm eener regelmatige procedure verkreeg, maar toch steeds onderscheiden bleef van de gewone strafrechtspleging die zich voor de echte misdrijven ontwikkelde. Het sterke formalisme van het oude recht gaf aan die procedure eene strakheid en vastheid van vormen die haar bestendigde, ook nadat de maatschappelijke toestanden, de zeden en begrippen omtrent recht en straf, langzamerhand geheel gewijzigd waren. Zij handhaafde zich tot aan het eind der middeleeuwen en bezweek eerst met de heerschappij zelve van het oude recht. Eerst in den loop der 16de eeuw geraakte zij in onbruik, werd zij althans zoo gewijzigd dat ze als van zelve zich oploste in de gewone procedure. In de 17de vindt men haar als een oude manier van procederen beschreven, al is het waarschijnlijk dat ze zich op enkele plaatsen ook toen nog had gehandhaafd.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

ANNO MDCCCLXXXV INDICTI.

Ante Kalendas Januarias sex carmina huc missa sunt, de quibus in conventu Ordinis litterarii a. d. VII Idus Martias de iudicum sententia sic decretum est:

Carmen, quod inscribitur *Hylas*, tam obscurum est, ut quid poeta velit prorsus lateat.

Epicedium, quo iuveni litterarum studioso *Stephano Keléni* praemature vita functo sacra canit moestus commilito, magis tenerum poetae animum, quam sermonis scientiam et canendi facultatem prodit.

Qui elegiam scripsit *In calamitates nostri aevi* in nonnullis partibus rem bene gessit, in aliis limandi laborem refugit.

Carmen hexametrum, *Alaricus ingreditur Romam victumque orbem ulciscitur*, urbem a Gothis captam et direptam veterisque Deorum cultus interitum breviter non sine virtute describit.

Magis etiam placuit elegia *Ad Vergilium*, quae in fronte gerit versum *Primus Idumaeas referam tibi, Mantua, palmas*. Statua poetae in pago natali posita excitavit hunc poetam, ut Vergilii laudes caneret, quibus apte inseruit querelam de re rustica ab Italis neglecta. Pauca insunt, quae tersius dicta velis.

Inscriptio sexti carminis *Venite ad me* laudataque e Matthaei Euangelio Christi verba, quae inveniuntur XI. 28—30,

indicant poetam tractasse argumentum sacrum. Tractavit autem sobrie et eleganter nihilque scripsit quod emendatione eget.

Itaque hoc carmen ceteris praestare et praemio dignum iudicatum est. E schedula addita apparuit deberi IOHANNI VAN LEEUWEN Hollando.

Carmina, quae penultimo et antepenultimo loco nominata sunt, honorificam mentionem et editionem sumptibus legati procurandam meruerunt. Poetae rogati vellentue hac conditione uti dederunt veniam schedularum aperiendarum. Quo facto IOSEPHUS ALBINI *Bononiensis* Ad Vergilium fecisse, ALEXANDUS GASTÉ *Viriensis* de Alarico cecinisse cognitus est.

Novum certamen indicitur his legibus, ut carmina latina, non ex alia lingua translata nec iam edita nec argumenti privati L versibus non minora nitide et ignota iudiciibus manu scripta sumptibus poetarum ante Kalendas Ianuarias anni proximi perveniant ad V. Cl. I. C. G. Boot, Ordini litterario Academiae ab actis, munita symbolo, item inscripto schedulae obsignatae, quae poetae nomen et domicilium continebit.

Praemium victoris erit nummus aureus CC florenorum. Eius carmen, et si forte alia editione digna existimabuntur cum bona venia auctorum, edentur sumptibus e legato erogandis.

Iudices sententiam ferent in conventu Ordinis mense Martio anni proximi.

Amstelodami Kal. April.
MDCCCLXXXV

CORN. GUIL. OPZOOMER
Ordinis Praeses.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 15^{den} APRIL 1885.

Tegenwoordig de heeren: NABER, ondervoorzitter, LEEMANS, G. DE VRIES, LINTELO DE GEER, SIX, HOEKSTRA, KERN, VAN DER WIJCK, DE GOMJE, VAN HERWERDEN, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ASSER, PLEYTE, BELLAAR SPRUIJT, WIJNNE, MATTHES, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER en BOOT, secretaris.

Er is bericht ingekomen van de heeren Opzoomer, Brill, Beets, M. de Vries, Borret en Pierson dat zij ten deele door ongesteldheid, ten deele door andere omstandigheden verhinderd worden deze vergadering bij te wonen.

De Secretaris deelt mede dat de heeren Giuseppe Albini te Bologna en Armand Gasté te Caen zich bekend hebben gemaakt als de dichters der loffelijk vermelde prijsverzen *Ad Vergilium* en *Alaricus*. De laatstgenoemde heeft eene verhandeling *De Scoliis Graecorum* en nog vier zijner geschriften voor de boekery der Akademie aangeboden.

Daarna wordt een brief gelezen, waarin namens Mevr. de

Weduwe het overlijden van haren echtgenoot, ons rustend medelid, J. H. Scholten, op den tienden dezer maand, aan de Akademie wordt bekend gemaakt.

De heer Naber brengt hulde aan de nagedachtenis van het afgestorven lid met de volgende toespraak:

» Uw ondervoorzitter heeft dit jaar een veel zwaarder taak, dan hij zich bij den aanvang kon voorstellen. Ten derden male wordt hij thans geroepen om uwe beraadslagingen te leiden: eene werkzaamheid, die gemeenlijk zonder stoornis afloopt. Maar ook ten derden male verwacht gij van hem, dat hij een afgestorven medelid herdenke. Gij eischt van hem niet, dat hij de afwezigheid van Opzoomer vergoede; maar wel eischt gij dat hij uwe gedachten bepale bij het geleden verlies en de nagedachtenis verlevendige van den vriend die is heengegaan. Dat eischt de piëteit in hooge mate waar wij een man als Scholten herdenken, wellicht op hetzelfde oogenblik dat zijn stoffelijk overschot grafwaarts wordt gedragen of deelnemende vrienden en ambtgenooten aan de geopende groeve spreken wat het hart hun te spreken geeft. Intusschen heb ik zelf Scholten persoonlijk slechts weinig gekend en niet minder betreur ik het, dat zijne letterkundige werkzaamheid mij vreemd is gebleven. Zoo zijn wij, epigonen: door de versnippering onzer studiën kennen wij niet eens in het kleine Nederland al onze groote mannen. Gij vergunt mij dus dat ik dezer dagen gelet heb op den indruk, dien Scholten bij zijne leerlingen heeft achtergelaten. Wanneer zij over hun leermeester spreken oordeelen zij aldus:

In Scholten verliest Nederland meer dan een geleerde: een persoonlijkheid, een karakter, dat te beter kan worden gekend, omdat eenheid van grondtrek bij hem allermint onbestaanbaar is gebleken met die verscheidenheid, die de vrucht is van ontwikkeling. Hetgeen hij oorspronkelijk was, heeft bij hem standgehouden, maar heeft zijne volle waarde verkregen door plaats te laten voor hetgeen hij is geworden en zelfs zich daarmee te vereenigen. Behoudend van aanleg, is hij een ook buiten Nederland gewaardeerde tegenwoordiger geworden der onafhankelijke godgeleerde we-

tenschap. Van nature geneigd tot bespiegeling, is hij ten slotte de schitterende beoefenaar geweest van de kritische exegese van het Nieuwe Testament: een gebied waarop hij eene ware virtuositeit aan den dag heeft gelegd. Door eigen geestesrichting en als discipel van Van Heusde, aanhanger van een platonisch gekleurd intellectualisme, heeft hij de onmisbaarheid van de historische opvatting der dingen bevestigd en haar, zoowel in zijne dogmatische als in zijne kritische studiën, gehuldigd.

Deze aanwinst door hem gevoegd bij hetgeen de natuur en zijne eerste opvoeding hem hadden geschonken, heeft hij te danken gehad aan zijne onverdroten beoefening der wetenschap. Hij heeft nooit gerust, nooit het onderzoek als afgesloten beschouwd, nooit een bolwerk om zich opgetrokken tegen bedenkingen van anderen of door hem zelf ontdekte bezwaren. Hij nam niets over, maar maakte veel het zijne, om het zelfstandig te verwerken.

Die aanwinst dankte hij niet minder aan zijn zedelijken moed. Nooit medegesleept, durfde hij zich wagen op elken stroom. Zijne zelfstandigheid en oorspronkelijkheid bleven buiten elk gevaar. Er was niets avontuurlijks in zijn geest, maar zijn moed, slechts een andere naam voor zijn geloof aan de mogelijkheid van waarheid te vinden en voor zijn verlangen naar helderheid, afronding en innerlijke samenhang voor zijne denkbeelden.

Die aanwinst kon zich vereenigen met hetgeen hij oorspronkelijk bezat, omdat hij altijd, met aangeboren of verworven krachten, streefde naar één doel, opbouwend werkzaam te zijn voor het geestesleven van zijn volk. Het hervormd protestantsch bewustzijn in Nederland te versterken, maar dit niet anders te doen dan door het tevens onder den invloed der wetenschap te reinigen, te verheffen, in overeenstemming te brengen met hetgeen in onzen tijd het onafhankelijk denkend hoofd en het ernstig gemoed bevredigen kan, was zijn ideaal. Of hij wandelde in het voetspoor der theologie van een vroeger tijdvak, dan wel nieuwe wegen betrad; het leerstelsel der kerk op zijne wijze ontvouwde, dan wel de vroegste oorkonden des Christendoms kritisch

ontleedde; de overlevering van Spinoza voortzette in zijne wijsgeerige bespiegelingen, dan wel hetzij het oorspronkelijk Calvinisme, hetzij het oorspronkelijk Evangelie door geschiedkundig onderzoek poogde op te delven, dat *opbouwen* bleef zijn streven. Het scepticisme heeft nooit vat gehad op dezen geest.

Zoo leidt alles in zijne wetenschappelijke werkzaamheid ons tot zijne persoonlijkheid terug, eene persoonlijkheid, in de dagen van hare volle openbaring, bij uitstek krachtig, eigenaardig opwekkend, soms tot hoogere vlucht bezielend; aantrekkelijk door eene mengeling van idealisme en wereldkennis, van abstractie en practischen zin; door een opgaan in eigen gedachtenkring, dat een scherpe bij wijlen een ironisch getinte waarneming van personen en gebeurtenissen niet uitsloot. Die persoonlijkheid blijkt uit den inhoud zijner geschriften, ja zelfs in zijn stijl, een stijl altijd helder, altijd magistraal en, in zijne wijsgeerige werken, van eene architectonische schoonheid. Maar ten volle openbaarde die persoonlijkheid zich eerst in den omgang. Daarin vond men en soms op hetzelfde oogenblik, den onwederstaanbaren Meester en den gevoeligen Vriend, noch als Meester, noch als Vriend licht te vergeten.

Vernam ik het wel, M. H., dat aldus de leerlingen spreken over den leeraar, dan mogen wij gerust zijn, dat een hunner hem uitvoerig en welgelijkend schetsen zal. Wij hechten aan die necrologieën, het schoonste, of liever het eenige sieraad onzer Jaarboeken. Het zijn monumenten door de piëteit opgericht ter eere van de nagedachtenis van afgestorven vrienden, maar ten slotte niet minder eervol voor de opstellers, die zoo krachtige uiting gaven aan hunne vereering van het genie."

Vervolgens wordt de heer Wijnne uitgenoodigd de aangekondigde bijdrage voor te dragen. Hij deelt uit eigenhandige aantekeningen van Prins Willem II en uit andere evenzeer nog onuitgegeven memorien van dien Stadhouder, die voor eenige jaren uit Dessau naar het huisarchief des

Konings zijn teruggekeerd, tot dusver onbekende bijzonderheden mede aangaande de gevangenneming der zes regenten en den mislukten aanslag van den Prins op Amsterdam in 1650. Hij voegt daaraan toe eene beoordeeling van die handelingen, en biedt zijne bijdrage voor de Verslagen aan.

Van de gelegenheid tot discussie wordt gebruik gemaakt door den heer de Louter, die de door den Spreker voorgestelde opvatting van art. 9 der Unie van Utrecht bestrijdt. De Spreker antwoordt door eene nadere verklaring zijner meening.

De heer Pleyte voegt iets toe aan zijne mededeeling over Mars Thincsus. Er is door een der leden bezwaar gemaakt tegen den zwaan bij Mars, en beweerd het kan geen zwaan zijn, als het beeld Mars voorstelt, of is het een zwaan, dan is het geen Mars. Hij voert nu tegen die beweering een bewijs aan, ontleend aan een der menigvuldige voorstellingen op monumenten van de beschermgoden der dagen van de week, en laat rondgaan Plaat I van de Gazette archéologique van J. de Witte en F. Lenormant 1879, waarop zeer duidelijk Mars met een zwaan naast zich is afgebeeld.

Daar niemand verder het woord vraagt, wordt de vergadering gesloten, om door eene buitengewone gevolgd te worden.

TOT DUS VER ONBEKENDE BIJZONDERHEDEN

BETREFFENDE

DE TWEEELEDIGE FORSCHE DAAD VAN PRINS WILLEM II IN 1650.

BIJDRAGE VAN

J. A. W I J N N E.

Den 30sten Januari 1648 werd de vrede van Munster gesloten; den 15^{den} Mei had de uitwisseling der ratificatiën plaats; den 5^{den} Juni werd hij alom in de Nederlandsche gewesten afgekondigd. Ten tijde van het sluiten van den vrede bestond, zeggen de Wicquefort, Wagenaar en Bilderdijk, de krijgsmacht der Republiek uit 68 compagniën paarden, behalve de lijfwacht van prins Willem II, die twee compagniën telde, en uit 30 regimenten of 411 compagniën voetvolk.

In 't begin van 't jaar 1649 was Holland aan het krijgsvolk schuldig 3.660.116 gl. of daaromtrent. En daaronder waren nog niet eens begrepen de schulden van de admiraliteiten, noch de militaire tractementen, pensioenen en andere lasten van oorlog, sinds Januari 1649 verschenen en onbetaald. Sedert eenigen tijd gaf Holland jaarlijks 1.800.000 gl. meer uit dan het aan inkomen had. Het was bezwaard met een schuld van genegotieerde penningen, groot ten minste 120 millioen, die, gerekend tegen 5 ten honderd, een uitgaaf van 6 millioen jaarlijks aan rente vorderde.

Ternauwernood was dan ook de vrede gesloten, of, naast de vraag, hoe de gelden te vinden, benoodigd tot delging

van de schuld, was die van de vermindering van 's lands uitgaven onder de voornaamste, welke dagelijks in de statenvergadering van Holland ter tafel kwamen. Ook de Staten-Generaal en de raad van state waren van de behoefte aan bezuiniging overtuigd. Dien ten gevolge had er, den 30sten Juli 1648, met aller instemming, een eerste afdanking van ruiters en voetknechten plaats. Na die afdanking waren er, volgens Aitzema, nog in dienst: 65 compagniën ruiters, benevens 3 van Zijn Hoogheid en 1 van Zijn Excellentie, den stadhouder van Friesland, tezamen bedragende 4300 man, en 470 compagniën infanterie, daaronder begrepen alle lijfwachten, tellende gezamenlijk 34.730 man. Uit de vergelijking van deze opgaaf met die van de Wicquefort, enz. volgt, dat één van beide onjuist is. Om mij maar tot één punt te bepalen, hoe kunnen de 411 compagniën voetvolk, bij den vrede van Munster in dienst van de Republiek zijnde, den 30sten Juli 1648 met een zeker aantal verminderd, later zijn aangegroeid tot 470 compagniën?

Algemeen was men van oordeel, dat, ook na de afdanking van 30 Juli 1648, andere reductiën moesten volgen. Intusschen nog voordat daarover voorslagen ter Generaliteit werden gedaan, zonden in December 1648 de Staten-Generaal aan de staten der provinciën den nieuwen staat van oorlog voor 't jaar 1649, door den raad van state opge maakt. Het duurde tot Augustus 1650, al eer hierop een beslissing werd genomen. De anderhalf jaar, die daar tusschen liggen, verliepen onder loven en bieden van weerszijden. Aan den éénen kant stonden de staten van Holland, aan den anderen de Staten-Generaal, d. i. de afgevaardigden ter Generaliteit van zes gewesten, de raad van state, prins Willem II en graaf Willem Frederik. Eindeloos zijn de aanbiedingen en de voorstellen, in 't aangeduide tijdsbestek door de ééne aan de andere partij gedaan. Tot overeenstemming kwam men niet. Het standpunt, waarop de een zich plaatste, was een ander dan het oogpunt, waarvan de tegenpartij uitging. Holland lette uitsluitend op de eischen van zijn financiewezen; de prins had alleen een oog voor

hetgeen een behoorlijke verdediging van 't land, naar zijn inzicht, vorderde.

Wat de bijzonderheden aangaat, wenschte Holland bovenal ontslag te zien geven aan de vreemde krijgsknechten, Engelschen, Franschen, Schotten; dat de zware ruitery werd veranderd in lichte ruitery; dat de vermindering zoowel werd gezocht door 't afdanken van geheele compagniën, als door 't verkleinen van 't cijfer der manschappen, waaruit een compagnie bestond; dat het diep ingeworteld misbruik ophield der papieren mannetjes, hierop neerkomende, dat de kapiteins en de ritmeesters zich verrijkten door alleen op de betaaldagen de compagniën voltallig te hebben; dat de logiesgelden werden afgeschaft, mits aan de troepen de volle soldij werd uitbetaald, waarop men tot dusver gewoon was geweest iets te korten. Onder die »logiesgelden», ook wel »serviesgelden» geheeten, verstond men de sommen, die de Staten-Generaal voor de huisvesting der krijgsknechten aan de burgers van verschillende steden uitkeerden. Immers veelal werden de troepen in de garnizoensplaatsen niet in kazernen gehuisvest, maar bij de burgers ingekwartierd. Huisvesting en soldij was het eenige, dat, ten tijde van de Republiek, de soldaat van den staat ontving: al hetgeen hij verder behoefde, wapenen, kleeding, onderhoud, moest hij-zelf voor zijn rekening nemen.

Met betrekking tot de meeste dier punten had de prins een gansch ander gevoelen. Hij wilde van de vreemdelingen zoo min mogelijk hebben weggezonden; de vermindering van 't getal der krijgslieden bij voorkeur doen plaats grijpen of door 't afdanken van geheele compagniën, of door het »reduceeren», gelijk de term luidde, van het cijfer der compagniën, niet in even ruime mate langs de beide wegen; de serviesgelden slechts beperken tot twee derde of tot de helft. Alleen tegen de verandering der zware ruitery in lichte had hij niets.

Niet alleen dus over de hoofdvraag, hoevele manschappen zal men in dienst houden, liep de strijd, maar evenzeer over onderscheiden andere onderwerpen, daarmede in verband staande. Die strijd ware echter voor bijlegging vatbaar ge-

weest, indien de gezindheid om tot overeenstemming te komen van weerszijden niet had ontbroken. Doch Holland wantrouwde den jeugdigen prins, wien de erfelijke trek van zijn huis, de begeerte naar lauweren op het veld van eer, was aangeboren en die nog steeds wrok koesterde over den vrede van Munster, welke hem verplichtte, misschien voor eeuwig, het zwaard in de scheede te laten roesten. Willem II haatte Spanje en zijn koning, onder wiens voorzaten op den troon er een was geweest, die zijn grootvader had doen ombrengen. Hij had een afkeer van de leden der Staten-Generaal en van de staten van Holland, die er niet toe wilden medewerken, dat de Republiek, als bondgenoot van Frankrijk, den oorlog op nieuw deed ontbranden tegen den vijand, dien men tachtig jaren lang had bestreden, en dat zij het standpunt verliet van stipte onzijdigheid ten aanzien van de in Engeland, Schotland en Ierland heerschende geschillen. Andere oorzaken van oneenigheid waren het eigenmachtig aanstellen door Zijn Hoogheid van een nieuwe wet-houderschap te Nijmegen en, zonder het hof van Holland er in te kennen, van de goede lieden van achten te Dordrecht, alsmede de aan een iegelijk bekende zaak van den admiraal Witte Cornelisz. de Witte.

Paschen viel in 't jaar 1650 in 't begin van April, Pinksteren in 't begin van Juni. Zelfs deze beide vierdagen der Christengemeente waren niet bij machte, een tot verzoening neigende stemming te weeg te brengen. Het tegendeel zag men gebeuren. Tegen de nadering van de Paaschdagen bevalen de staten van Holland aan de Gecommitteerde raden, al eer zij uiteen gingen, een begin te maken met de uitvoering der besluiten ter afdanking van afdelingen krijgsvolk, ter hunner repartitie staande, van tijd tot tijd door hun vergadering genomen. Daarentegen besloot de Generaliteit ter zelfder tijd, Zijn Hoogheid en den raad van state uit te noodigen om te verhinderen, dat eenig gewest in 't bijzonder troepen afdankte.

Twee maanden later was het Pinksteren. Den 4^{den} Juni verzonden de staten van Holland brieven van afdanking aan onderscheiden bevelhebbers van compagniën te voet en te

paard en scheidden vervolgens van elkander. Den 5den, Pinksterzondag, namen de Staten-Generaal, in 't bijzijn van Zijn Hoogheid, Zijn Excellentie en den raad van state, een driedelig besluit: 1° brieven te verzenden aan de zoo even aangeduide commandanten, om hen er aan te herinneren, dat zij aan geen bevel tot afdanking van eenige provincie in 't bijzonder mochten gehoorzamen, hoedanige brieven kort tevoren prins Willem, graaf Willem Frederik en de raad van state eveneens aan die commandanten hadden doen toekomen; 2° dat een notabele bezending zou rondgaan bij de steden van Holland, om te trachten ze te overreden, zich van alle afzonderlijke afdanking van krijgsvolk te onthouden, en dat de samenstelling dier bezending zou worden overgelaten aan Zijn Hoogheid; 3° dat „middelerwijl Zijn Hoogheid werd verzocht en geautoriseerd, om alle noodige order te stellen en die voorziening te doen, ten einde alles in goede rust en vrede werd geconserveerd en inzonderheid gemainteneerd en vastgehouden de Unie met den gevolge en aankleven van dien en in tegendeel geweerd en te gemoet getreden hetgeen contrarie van dien zou mogen worden voorgedragen.”

Opmerkelijk is het, met welk een geringe of twijfelachtige meerderheid en door hoe weinige personen dit besluit werd genomen. Dertig leden waren in die vergadering tegenwoordig: negen uit Gelderland, twee uit Groningen, één uit Friesland, ook één uit Overijsel, zeventien dus uit de gewesten Holland, Zeeland en Utrecht. Gelderland behield zich zijn stem op de resolutie voor; Holland verklaarde zich er tegen. Welke provinciën er voor hebben gestemd, staat niet geheel vast. Voor zooveel Zeeland, Groningen en Overijsel betreft, is het zeker. Het „Waarachtig en noodig bericht”, in 1651 door de staten van Holland uitgegeven, voegt er Utrecht en Friesland bij. Wagenaar daarentegen laat ook Utrecht tegenstemmen en de meerderheid dus bestaan uit Zeeland, Friesland, Groningen en Overijsel. Wederom een ander geschrift uit den tijd zelf „Het openhartig discours tusschen een Hollander, een Zeeuw, een Vries en een Overijsselaar”, draagt het zóó voor, dat Zeeland, Groningen en Overijsel voor het besluit waren, Gelderland

en Holland er tegen, Friesland en Utrecht zich buiten stemming hielden. Het register der Resolutiën van de Staten-Generaal geeft geen nadere aanwijzing. In allen gevalle blijft het waar, dat een klein aantal personen een groote verantwoordelijkheid op zich durfde nemen: twee uit Groningen, één uit Overijsel, stel drie of vier uit Zeeland, alzoo zes of zeven van de dertig. Voeg er dien van Friesland nog bij, dan heeft men acht, nog minder dan een derde van het getal der aanwezigen. Het ware voorzeker niet overbodig geweest naderen last aan de committenten te vragen.

De vergadering van den 5^{den} Juni werd achtervolgd door die van den 6^{den}, waarin de prins mededeelde, dat hijzelf den tocht langs de steden mede zou doen en wie hij had uitgekozen om hem te vergezellen. Van hun zijde verzochten de Staten-Generaal hem, »door alle mogelijke middelen van inductie" de steden van Holland tot medewerking met de zes andere provinciën te overreden.

In zeventien van de achttien stemmende steden van Holland werden de afgevaardigden der Generaliteit toegelaten. De eenige, die niet werd bezocht, was Medemblik. Zij liet den stadhouder, terwijl hij te Enkhuizen vertoefde, weten, dat zij om verschillende redenen het bezoek overtollig achtte. Het gunstigste bescheid kregen de heeren te Gorinchem, te Schoonhoven, te Rotterdam, te Brielle, te Enkhuizen en te Leiden. In andere steden, te Gouda, te Hoorn, te Purmerend en te Monnikendam, toonde men wel eenige bereidvaardigheid om aan 't verlangen der Staten-Generaal te gemoet te komen, doch gaf dit slechts in algemeene bewoordingen te kennen. Het minst naar wensch slaagde de bezending in de zeven overige steden, Dordrecht, Schiedam, Alkmaar, Edam, Amsterdam, Haarlem, Delft. In de vier eerste was de regeering tot geen ander antwoord te bewegen, dan dat zij aan hen, die zij naar de dagvaart zou zenden, nader bescheid zou medegeven. In de drie laatste weigerde de vroedschap aan de afgevaardigden gehoor te verleen.

Op den avond van den 25sten Juni keerden de heeren naar den Haag terug. De poging was verongelukt. Het meerendeel der leden van de staten van Holland was er niet

toe te brengen, een stap achterwaarts te doen op de ingeslagen baan. Desniettegenstaande werden, in den loop der maand Juli, de onderhandelingen over het stuk der afdanking hervat. Nogmaals voerden zij tot geen bevredigende uitkomst. De prins wilde 300 ruiters en 315 voetknechten meer in dienst houden dan Holland. Ongetwijfeld was het geschil van zoo weinig beteekenis, dat men er, in gewone omstandigheden, geen minuut bij zou hebben stil gestaan. Maar doordien men gedurende zoo langen tijd met de uiterste hardnekkigheid met elkander had gestreden en overhoop gelegen was thans de kloof niet te dempen.

Zóó stond het, toen plotseling de vreedzame weg der onderhandelingen door één der partijen werd verlaten. Onbewolkt — het is waar — was ook tot dusver de hemel niet; doch nu eerst brak er een storm los met donder en bliksem. Vier leden van de staten van Holland en twee van 't college der Gecommitteerde raden werden te 's Gravenhage op last van Willem II in hechtenis genomen en in 't slot Loevestein opgesloten; Willem Frederik, aan 't hoofd van een goed deel van 't leger van de Republiek, poogde, overeenkomstig een opdracht van denzelfden prins, Amsterdam te overrompelen. De aanslag mislukte, en Willem II sloot een verdrag met de stad. Dit gebeurde in 't begin van de maand Augustus 1650. Nog in den loop derzelfde maand werd de zaak der afdanking bij onderling overleg geregeld en konden de zes heeren het kasteel Loevestein vaarwel zeggen.

Al deze dingen, hier in een kort overzicht samengedrongen, kent men sinds lang. Wat men er van weet is men, behalve aan de Resolutiën der Staten-Generaal en aan die van Holland, hoofdzakelijk verschuldigd aan de gedenkschriften van Alexander van der Capellen, heer van Aartsbergen; aan de beide werken van Aitzema; aan de *Histoire des Provinces Unies des Païs-Bas* van de Wicquefort; aan twee van de geschriften van Wagenaar. Aanmerkelijk werd de kennis, uit genoemde bronnen getrokken, jaren geleden verrijkt door de uitgaaf van het vierde deel der tweede série van de »*Archives de la maison d'Orange-Nassau*."

In 't jaar 1865 werd door Z. M. den koning aan Jhr. J. W. van Sypestein opgedragen, te Dessau nasporingen te doen omtrent stukken, betrekking hebbende op de geschiedenis van ons land en van ons vorstenhuis, en ze, althans in afschrift, herwaarts terug te voeren. Die papieren, zegt Mr. Veegens in het levensbericht van den heer van Sypestein, in de Levensberichten van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde, bundel 1869, waren naar Dessau verhuisd ten gevolge van het huwelijk van Henriëtte Katharina, een der dochters van Frederik Hendrik met Johan George II, vorst van Anhalt-Dessau, en na het uitsterven van den ouderen tak van 't huis Oranje-Nassau. Onder de documenten, op die wijze naar het huisarchief teruggekeerd, bevinden zich o. a. eigenhandige aantekeningen van prins Willem II en andere geschriften betreffende de geschillen van de jaren 1649 en 1650. Eerlang zal het Historisch genootschap, te Utrecht gevestigd, ze in 't licht geven.

Vooreerst treft men daar aan een paar minuten van de hand van Willem II, kennelijk tot voorbereiding hebbende gestrekt van een voorstel tot afdanking, den 8ten December 1649 bij de staten van Holland ingediend. Het een dier ontwerpen zou hebben geleid tot een besparing van niet meer dan 580.000 gulden. Het tweede komt, ten opzichte van de onderscheiden posten, geheel en al overeen met den voorslag, zooals hij werkelijk door de zes gewesten en den prins is gedaan en in de Resolutiën van Holland staat opgeteekend, terwijl ook het bedrag der te bezuinigen sommen niet te ver verwijderd blijft van dat, hetwelk de Resolutiën vermelden. Doch de Staten van Holland namen dit voorstel niet aan, weshalve Zijn Hoogheid hun den 11^{den} Mei 1650 een tweede deed. Hierop heeft betrekking een eigenhandige memorie van den prins, hebbende tot opschrift: »Redenen waarom men tot geen meerdere cassatie kan komen».

Blijkbaar tot voorlichting van den jeugdigen stadhouder van Holland geschreven is een opstel van graaf Willem Frederik, waarin hij opmerkzaam maakt op voorbeelden van eigenmachtige afdanking door een enkele provincie, voorgekomen in de jaren 1623, 1626 en 1642, eenigszins

gelijkende op de handelingen van Holland in 1650; opmerkzaam maakt op artikelen van de Unie van Utrecht, het 9de, het 16de, het 21ste, die, bij gemis van overeenstemming tusschen de provinciën, de tusschenkomst van den stadhouder schijnen te wettigen, en, onder verwijzing naar art. 10 en 23 der Unie, de vraag opwerpt, of het ook doelmatig kan zijn, tegenover Holland een verbond aan te gaan met een buitenlandsche mogendheid, waarmede geen andere dan Frankrijk kan zijn bedoeld.

Een ander document is er, waarin de stadhouder van Friesland den prins in overweging geeft, indien men hem verzoekt, de gevangen genomen heeren te ontslaan, te antwoorden, dat hij hiertoe bereid is, mits hun de verplichting worde opgelegd, zich voortaan van alle aandeel aan de regeering te onthouden.

Het is boven allen twijfel verheven, dat Willem Frederik in 't gansche bedrijf van 1650 de raadsman bij uitstek van den prins van Oranje, de hoofdaanlegger is geweest. Onder de personen, aan wie Zijn Hoogheid bovendien het oor heeft geleend, was Kornelis van Aarssens, heer van Sommelsdijk. In de »Archives" van Mr. Groen van Prinsterer treft men een memorie van dezen heer aan, waarin hij den prins aanbeveelt, een vlugschrift onder 't volk te verspreiden, waarin de overheid van Amsterdam wordt beschuldigd van heb- en heerschzucht, van 't verbreken der Unie, van pogingen ter omverwerping van de regeering en waarin die grieven worden voorgedragen als de rechtmatige aanleiding tot het in hechtenis nemen der zes heeren en tot den aanval op Amsterdam.

Zoodanig vlugschrift, tot dusver onbekend, terneergeschreven met de hand van 's prinses secretaris, zal mede binnen kort in druk verschijnen. Het voert ten titel »straatbericht" en is, nu de verrassing van Amsterdam is mislukt, zeker niet onder 't volk verspreid.

Tweeledig is de daad van Willem II geweest: het gevangen zetten der zes leden van de regeering van Holland en de aanslag op Amsterdam. Veelal wordt beweerd, dat zij een wraakneming is geweest wegens de onbehoorlijke

wijze, waarop de prins gedurende den tocht in de maand Juni in verschillende steden was bejegend. Het is mogelijk; maar een tweetal documenten bewijzen, dat hij juist op den dag, waarop de reis begon, op den 8sten Juni, de onderneming reeds had beraamd en vastgesteld: 1°. een eigenhandige aanschrijving van dien datum, door hemzelf onderteekend, waarin hij zijn schatmeester-generaal Scelting beveelt, onmiddellijk aan Willem Frederik of aan 's graven gemachtigde ter hand te stellen de som van honderd duizend gulden; 2°. een eigenhandige order van dezelfde dagteekening, ook door hem, alsmede door zijn secretaris ondertee-kend, waarin hij alle gouverneurs, kolonels, commandeurs en andere officieren gelast, de bevelen op te volgen, die de stadhouder van Friesland hun zal geven.

Kort voordat met de uitvoering der plannen een aanvang werd gemaakt, dus kort vóór den 30sten Juli, heeft de prins bij zichzelf overwogen, waarom hij niet te lang moest wachten. Hij had daarvoor dertien of veertien redenen, die opgeteld worden in een opstel, hebbende tot opschrift: »Raisons pourquoi l'on doit faire l'affaire le plus tôt que l'on peut." Die redenen zijn:

1°. Hierdoor zou hij zijn vijanden voorkomen en hen beletten uit te voeren wat zij zich hadden voorgenomen.

2°. Indien men langer draalde, zou de vergadering van Holland uiteengaan en het vangen der heeren niet te gelijkertijd kunnen plaats grijpen als de verrassing van Amsterdam.

3°. Dewijl de leden dier vergadering thans nog niet zullen vermoeden, dat men zoo iets zal aandurven.

4°. Omdat het voorwendsel, dat men zal bezigen, dat de prinses een revue zal houden op de heide nabij Wageningen over de ruitery, die voor de overrompeling van Amsterdam zal worden ontboden uit Nijmegen, Doesburg en Zutphen, niet zooveel achterdocht zal verwekken, als wanneer het heette, dat de prins zelf die wapenschouwing zou houden.

5°. Vermits het nu nog mogelijk zal zijn, zoo het tot uitersten mocht komen, zijn toevlucht te nemen tot de zes

of zeven duizend Zweden, die onlangs het land van Gulik zijn binnengerukt en die later misschien weer zullen zijn afgetrokken.

6°. Dat de noodige gelden thans beschikbaar zijn en, laat men meer tijd verlopen, de goede gemeente, alsnog welgezind, wellicht voor de tegenstanders zal gewonnen zijn.

7°. Wat betreft het bezwaar, dat de tegenpartij kan worden gewaarschuwd en de gansche zaak mislukken, dit bezwaar is er altijd en wordt te geringer, naar mate men eerder tot de daad schrijdt.

8°. Dat het mogelijk is, dat ook de overige gewesten de betaling van 't krijgsvolk staken en zich bij Holland aansluiten.

9°. Men heeft er dus bij te blijven, dat het Zaterdag den 30sten Juli zal gebeuren.

10°, 11°, 12°. Mocht de verrassing van Amsterdam eens schipbreuk lijden, dan is men nog altijd bij machte, zich van andere steden meester te maken en kan men, in overeenstemming met de loopende geruchten, de stad Amsterdam insluiten, hetgeen de andere provinciën moed zal geven.

13°. De officieren, die niet betaald worden, beginnen ongeduldig te worden, en bij langer toeven zal hun ijver verkoelen.

14°. Er is op dit oogenblik maar één burgemeester te Amsterdam aanwezig.

Doch moge al weken tevoren in hoofdtrekken zijn vastgesteld geweest wat stond te geschieden, over de bijzonderheden, de uitvoering betreffende, is de prins het geruimen tijd niet met zichzelf eens geweest. Er is een memorie, door hemzelf geschreven, getiteld »Mémoire touchant ce qui se ferait à la Haye'', waaruit blijkt, dat hij er aan heeft gedacht, de volvoering van 't voornemen, voor zoover het op den Haag betrekking had, aan Willem Frederik op te dragen en zichzelf middelerwijl uit die stad te verwijderen. Daarin ziet men ook, dat hij aanvankelijk niet zes, maar acht heeren heeft willen arresteeren, n. l. buiten de vijf, die werkelijk zijn aangehouden, Cornelis van Beveren,

afgevaardigde van Dordrecht in de Staten van Holland; François Meerman, afgevaardigde van Delft in dezelfde vergadering, en Mr. Willem Nieuwpoort, pensionaris van Schiedam en insgelijks afgevaardigde ter statenvergadering, zoodat de burgemeester van Haarlem, de Waal, dan op vrije voeten zou zijn gebleven.

Alles was door den steller van dit geschrift nauwkeurig overwogen. Tegelijk met het vertrek van den prins uit den Haag zou graaf Willem den schijn aannemen, alsof hij een uitstapje deed naar Turnhout. Hij zou een schriftelijke machtiging van den prins bekomen om de acht heeren in hechtenis te nemen, welke machtiging zich zou gronden op de volmacht, den 5^{den} Juni door de Staten-Generaal aan Zijn Hoogheid verleend. Ook zou de prins hem een brief geven, aan de Generaliteit geadresseerd, om over te reiken, zoodra de acht leden der staten van Holland in gevangenschap zouden zijn. Nog zouden hem brieven voor bijzondere personen worden ter hand gesteld, waarbij zij werden verzocht, het welslagen van 't werk te bevorderen, gelijk mede een order voor 's prinses compagnie om de bevelen van den graaf te gehoorzamen en patenten voor de compagniën, die uit Delft en Rotterdam naar 's Gravenhage zouden worden ontboden.

Willem Frederik zou in 't geheim door den tuin heen op het hof worden binnengelaten door een van 's prinses kamerdienaren, die vooruit zou zeggen, dat Zijn Hoogheid was teruggekeerd, en vervolgens de acht heeren, den een na den ander, door een hellebaardier zou laten verwittigen, dat de prins hen verlangde te spreken. Naarmate zij verschenen, zou men hen naar de slaapkamer van Zijn Hoogheid geleiden, waar zij den luitenant van 's prinses lijfwacht met eenige soldaten zouden vinden, die hun zou aanzeggen, dat hij hen, op last van den prins, van wege de Staten-Generaal in arrest nam, en ieder van hen in een afzonderlijk vertrek zou laten opsluiten en door twee soldaten doen bewaken. Die zestien soldaten zou men eveneens, den een na den ander, door den tuin binnenlaten. Wanneer dit verricht was, moest de graaf den brief aan de

Staten-Generaal ter hand stellen en hun tevens mededeelen wat hij had gedaan. Dan had hij den raadpensionaris te ontbieden en hem te verzoeken, hetzelfde bericht aan de staten van Holland over te brengen.

Ten einde het gevaar te voorkomen van beleedigd te worden zou men de compagnie van den prins vroeg in den morgen onder de wapenen laten komen en ze, als om te exerceeren, naar de Koekamp laten opmarscheeren. Tegen den tijd van 't in hechtenis nemen zou de luitenant met de zestien man op het hof terug zijn, terwijl de overigen op de Koekamp zouden blijven. Was tegen den middag nog alles rustig, dan konden de soldaten van die compagnie hun kwartieren gaan betrekken, mits onder verplichting om zich gereed te houden, des gevorderd op het eerste teeken op het hof tegenwoordig te zijn. Voor meerdere zekerheid zou het dienstig wezen, daarenboven twee compagniën uit Rotterdam en evenveel uit Delft te ontbieden. Die uit Rotterdam zouden niet vóór elf uur te 's Gravenhage moeten wezen; evenmin die uit Delft. Bovendien had men er voor te zorgen, dat de laatsten de stad Delft niet eer verlieten dan anderhalf uur nadat de leden der statenvergadering van wege die stad naar den Haag waren vertrokken.

Eindelijk vermeldt de memorie, op welke plaatsen die troepen in den Haag zouden worden ingekwartierd, en schrijft graaf Willem voor, door een expres bericht te geven van den uitslag (vermoedelijk aan den prins). Naar gelang inmiddels de onderneming tegen Amsterdam gevorderd was, zou men verdere beschikkingen nemen over de gearresteerde heeren.

Wat bij het lezen dezer memorie in het oog valt is dat de persoon er niet in wordt genoemd, aan wien de leiding van den aanval op Amsterdam zal worden opgedragen. Elders zijn aanwijzingen, waaruit men het recht heeft af te leiden, dat Willem II zichzelf aanvankelijk die taak had voorbehouden. Niet minder dan twee memories zijn er van den prins, waarin hij van de veronderstelling uitgaat, dat hij, zich schijnbaar naar Arnhem zullende begeven, om er een statenvergadering bij te wonen, zich rechtstreeks naar

Utrecht zal spoeden, ten einde vandaar naar Amsterdam op marsch te gaan. De eene dezer memoriën is te vinden bij Mr. Groen van Priusterer, de andere in de weldra uit te geven bundels.

De gang en de aaneenschakeling der gedachten van Zijn Hoogheid in het laatstgenoemde stuk zijn de volgende: Daar Holland van zins is tot een afzonderlijke cassatie over te gaan, kan men dit laten verhinderen door den raad van state, hetgeen gemakkelijk is te doen. Maar Holland zal de troepen toch niet betalen. Dit is bedenkelijker, en hieruit kunnen voor den staat noodlottige gebeurtenissen voortspruiten. Dit moet het voorwendsel zijn, op grond waarvan de Staten-Generaal, overeenkomstig de Unie, de gouverneurs der provinciën machtigen, het kunne te doen, om Holland op het rechte pad terug te brengen. Aan die machtiging is de bevoegdheid te ontleenen om de overheidspersonen in de steden te veranderen. Met Amsterdam behoort men te beginnen, dewijl dit de machtigste dier steden is. Ten einde in staat te zijn, de vroedschap dezer stad met geweld te dwingen, er in te berusten, indien zij zich er niet goedschiks in mocht voegen, is het noodzakelijk, de gewapende macht ter zijner beschikking te hebben.

De groote moeielijkheid zal wezen, hoe het krijgsvolk binnen de muren van Amsterdam te krijgen. De zekerste weg zal zijn, zoo ik, het voorkomen aannemende naar Gelderland te gaan, mij met alle officieren, die zich in den Haag bevinden, rechtstreeks naar Utrecht begeef, zorg er tamelijk vroeg te zijn en in den loop van den avond met de troepen vandaar opbreek, om den ganschen nacht door te marscheeren. Op een half uur afstand van de stad gekomen, zal ik, slechts vergezeld door eenige officieren, voorwaarts gaan en de stad binnentreden. Zie ik, dat er geen rumoer is, dan posteer ik twee honderd uitgelezen musketiers bij de poort en ga de stad verder binnen. De twee honderd musketiers blijven op wacht bij de poort, totdat de andere krijgslieden, voetvolk en ruitery, zullen zijn aangekomen. Ieder zal alsdan, in overeenstemming met de ontvangen orders, den aangewezen post bezetten. Bij dit

alles heeft men er bovenal voor te zorgen, dat, tenzij men er toe genoodzaakt worde, geen geweld worde gepleegd en de soldaten noch met woorden, noch met daden de burgerij beleedigen.

Zoodra ik in de stad post zal hebben gevat, zal men de officieren der drie compagniën, die er in garnizoen zijn, vragen, of zij gezind zijn te bevelen, dat hun manschappen de wapens laten rusten en, zoo enkelen ze toch mochten hebben opgevat, hen terstond uiteen te laten gaan. Weigeren zij, dan arresteert men hen. Andere beschikkingen, die alsdan zijn te nemen zijn, een wagen met krijgsvoorraad in de nabijheid der infanterie te houden; de stukken geschut, die dicht bij de poort op de wallen staan, te laten losbranden, ten einde ze in zijn macht te hebben; door een sterk korps voetvolk en ruitery de poort te doen bewaken; eenige lieden gereed te hebben, die men de straten inzendt, om te komen bericht geven van alles, dat in de stad voorvalt, en de menschen toe te roepen, dat men geen ander oogmerk heeft dan om hen te bevrijden van de dwingelandij van Bicker en van zijn partij.

Is alles tot hertoe gelukt, dan behoort een brief te worden geschreven aan de Staten-Generaal, om te verklaren, waarom men verplicht is geweest dat te doen, en ter zelfder tijd een manifest onder het volk te worden verspreid. Tevens zal de ruitery alsdan kunnen worden weggezonden en vervangen door zeven compagniën infanterie uit Zutphen, drie uit Tiel en vier uit Bommel. De patenten, aan die compagniën te verstrekken, zullen zóó moeten zijn ingericht, dat die troepen tegen den middag of op den namiddag aankomen van den dag, waarop men de stad zal zijn binnengerukt.

Geddes en Lefèvre-Pontalis spreken van een brief, door de gezamenlijke heeren uit Loevestein verzonden, die, zeggen zij, niet is bewaard gebleven of niet teruggevonden. De Fransche auteur voegt er zelfs bij, dat dit een brief was, aan Zijn Hoogheid geschreven. Dit is een ongegronde bewering. Zoo moeielijk is het historie schrijven, dat men niets kan beweren aangaande documenten, die men niet zelf onder

het oog heeft gehad. Geddes begaat een andere vergissing. De commandant van Loevestein, Kuik van Meteren, luitenant-kolonel van 's prinses lijfwacht, had eerst in last, de brieven, die de heeren schreven, aan Willem II, op te zenden. Dinsdag den 2^{den} Augustus kwamen zij er aan. Den 8ten richtten zij een uitvoerig schrijven, door allen onderteevend, tot de staten van Holland, niet tot den prins. Die missive, zóó leest men bij Geddes, erkent de prins in een brief van den 4^{den} Augustus, geadresseerd aan den commandant van het slot, te hebben ontvangen. Het is zóó, doch niet in een brief van den 4^{den}, maar van den 11^{den} Augustus: Geddes is door een verkeerden datum in de *Archives* van Mr. Groen in de war gebracht.

Het is, geloof ik, een merkwaardig geschrift, dat die beide buitenlandsche auteurs, ieder op zijne wijze, heeft doen struikelen. De zes heeren deelen daarin aan de staten van Holland mede wat hun is weervaren; verklaren niet te weten, waaraan zij die behandeling hebben toe te schrijven; zeggen te hopen, dat de regenten der Republiek elkander met betrekking tot het geschil over de vermindering van het krijgsvolk eenigszins te gemoet zullen komen en hierdoor die aangelegenheid met onderlinge overeenstemming zullen kunnen regelen; betuigen er hun leedwezen over, daartoe thans niet te kunnen medewerken, verzoeken de staten te willen denken aan middelen, waardoor zij, »zonder vermindering van eer en reputatie», uit den kerker worden ontslagen en teruggegeven aan hun familiën, »tot troost van dezelve en verheuging van onze personen, die door de eenzaamheid, als een baarmoeder van zwaarmoedige gedachten, licht tot zoodanige indispositie zouden kunnen vervallen, die namaals niet te verwinnen zou zijn tot d'uiteerste bedroefnis van onze respectieve huisvrouwen en kinderen», en dringen er ten laatste bij de staten op aan, dat, indien zij onverhoopt hun in vrijheid stelling voor alsnog niet mochten kunnen erlangen, de staten ten minste gelieven te bevorderen, dat hun worde veroorloofd, met elkander aan één tafel te eten en van tijd tot tijd onder toezicht op het fort te wandelen. Die brief maakte den

toorn van Zijn Hoogheid zoo zeer gaande, dat hij den luitenant-kolonel van Meteren den 11^{den} beval, geen brieven langer van de heeren aan te nemen, noch toe te laten, dat zij er meer verzonden of van buiten bekwamen.

Reeds voor dat die order was uitgevaardigd, had een van het zestal, Duyst van Voorhout, een nederige missive aan Zijn Hoogheid doen toekomen. Zij is van den 2^{den} Augustus, den dag der aankomst. Daarin draagt hij Zijn Hoogheid ootmoedig en onderdanig voor, hoe hij den 30sten Juli in hechtenis werd genomen; hoezeer hem dit had verbaasd, daar hij niet weet, ooit iets te hebben misdreven of te kort gedaan aan den eerbied, aan Zijn Hoogheid verschuldigd, gelijk hij ook bevindt, dat zijn voorouders 's prinsen grootvader Willem altijd in eere hebben gehouden en dien vorst ook hebben bijgestaan met penningen, tot dusver nog niet terugbetaald; dat, indien er iets is gebeurd ten tijde van 't verblijf van Zijn Hoogheid te Delft, dat den prins onaangenaam is geweest, hij bij het nemen van 't besluit, toen door de veertig genomen, niet tegenwoordig was; dat het hem nu op zijn ouden dag en met zijn lichaam, afgesloofd in dienst der stad en van het land, bezwaarlijk valt deze kwelling te verduren; dat hij dus Zijn vorstelijke Doorluchtigheid ootmoedig verzoekt, hem met de oogen der barmhartigheid aan te zien en hem uit het arrest te ontslaan.

Eveneens vindt men onder de stukken een paar onderdanige brieven van Nanning Keizer, den 16^{den} en den 18^{den} Augustus uit Loevestein verzonden, waarin hij Zijn Hoogheid dank zegt voor een paar bezoeken, hem toegestaan, zijn blijdschap betuigt over »de continuatie van Zijn Hoogheids goede affectie jegens hem» en het tweeledig verzoek doet, dat hij spoedig in vrijheid moge worden gesteld en hem verder geen nadeel worden toegevoegd.

De strijd, waarop al deze en andere bescheiden betrekking hebben, gaat uit van de vraag, of Holland door de overige gewesten mag worden gedwongen, op den nieuwen staat van oorlog hoogere sommen voor het leger bij te dragen dan het zelf verkiest. Ongetwijfeld neen. De Unie

van Utrecht bevat geen enkel artikel, waaruit is af te leiden, dat eenige provincie zich zoodanige beperking harer souvereiniteit behoefde te laten welgevallen. Mr. Groen van Prinsterer meent, dat het recht der jaarlijksche consenten door art. 9 der Unie beperkt werd. Ik kan die beperking in dit artikel niet vinden. Het bepaalt, dat in zaken van »bestand of vrede, van oorlog, imposten of contributie, de generaliteit aangaande'', niets mag worden vastgesteld dan met gemeen advies en consent van de provinciën, en dat, indien zij het niet met elkander eens kunnen worden, »het geschil bij provisie zal gerefereerd en gesubmitteerd worden aan de Heeren stadhouders van de gewesten, nu ter tijd wezende'', die een vergelijk zullen treffen of een uitspraak doen, zooals zij zullen bevinden naar billijkheid te behooren. Alzoo: in zaken van contributie — en daarop komt het hier aan — moet er eenparigheid zijn. Is zij er niet, dan heeft men den uitweg, dat men de beslissing voorloopig kan opdragen aan de stadhouders. Maar dit is in 1650 niet gebeurd. Waarom niet? Om de eenvoudige reden zeker, dat het onmogelijk was, dewijl de stadhouder van Holland en die van Friesland van den beginne aan partij hadden gekozen en zich hadden geschaard aan de zijde van de zes provinciën; dewijl zij de eerste hoedanigheid van den scheids-rechter, de onzijdigheid, misten.

Men had dus de zelfstandigheid van Holland moeten eerbiedigen. Wel verre van het te mogen noodzaken met de andere gewesten mede te gaan, waren de Staten-Generaal, krachtens art. 18 van de Unie, dat het bezwaren van bondgenooten verbiedt, verplicht geweest, te verhoeden, dat het te zeer werd gedrongen. Holland steunde bij zijn verzet op redelijke gronden. De staat zijner financiën gedoogde geen toegeven. Ook wanneer aan zijn verlangen betreffende de af-danking werd voldaan, kwam het jaarlijks toch nog een geheel millioen te kort. Te recht bestreed het het misbruik van de onvoltalligheid der compagniën, waardoor de kapiteins zich op ongeoorloofde wijze verrijkten en dat de Republiek volstrekt geen voordeel aanbracht. Evenzeer was zijn wensch rechtmatig, dat, in strijd met de begeerten van den prins, vooral

de vreemdelingen uit den dienst werden ontslagen, en niet alleen het getal der soldaten, maar evenzeer dat der officieren naar evenredigheid werd verminderd.

Doch indien elk gewest zóó deed als Holland en zijn consent op den staat van oorlog terughield, verkreeg de staat geen leger en kon de Unie nooit in stand blijven. Er is geen aanleiding om die veronderstelling te opperen. De vraag was maar, een paar honderd man meer of minder aanhouden. Op dit punt had de tegenpartij even goed kunnen onderdoen en eenige steden minder bezetten of het garnizoen van sommige vestingen een weinig verkleinen.

Aangenomen zelfs dat, zoo men Holland niet verhinderde door te tasten, de Republiek gevaar liep te gronde te gaan, dan kan men dit betreuren; maar men is niet gerechtigd er een grond uit te putten ter rechtvaardiging van de handelwijze van Hollands tegenstanders. Hierin is immers juist gelegen het bewijs van de ondoelmatigheid der Unie, als hoeksteen van het gebouw der Nederlandsche Republiek, als grondwet van het bondgenootschap.

Zij, die de gedragingen van Holland afkeuren, verwijzen naar de besluiten, ter Generaliteit genomen den 1sten Nov. 1623, den 9^{den} Februari 1626, den 12^{den} April 1642. Die besluiten zijn evenwel hier niet toepasselijk. In 1623 verwijderden Gelderland en Overijsel, tegen het eens gegeven consent, eenige compagniën van hun repartitie. In 1626 besloot Zeeland, zonder hiervan tevoren kennis te geven aan de bondgenooten, de sterkte der compagniën, op zijn repartitie staande, te verminderen tot op 100 man. In 1642 dankte Friesland op eigen gezag een 2 à 300 man af, die op zijn staat van oorlog stonden. Dit is geheel iets anders dan het consent weigeren op een nieuwen staat van oorlog.

Om tegen te gaan wat in de genoemde jaren is geschied, hebben Hun Hoogmogenden verstaan, dat »geen gewest op eigen gezag eenige compagniën vermag af te wijzen zonder voorafgaande mededeeling en resolutie van de Staten-Generaal en van den raad van State en dat, strijdig hiermede gehandeld wordende, daartegen met gezag behoort voorzien

te worden." Nu moet erkend worden, dat een paar leden van dit besluit tegen de houding, in 1650 door Holland aangenomen, kunnen worden aangevoerd. Het heeft de Staten-Generaal niet in de gelegenheid gesteld, een besluit te nemen op zijn voorgenomen afdanking, en het heeft verzet aangeteekend tegen hem, die begon met het aanwenden van gezag. Het een zoowel als het ander is intusschen alleszins verklaarbaar. Holland had de Generaliteit zoo zeer bij herhaling kennis doen nemen van het standpunt, waarop het zich had geplaatst, dat er niet veel scherpzinnigheid vereischt werd, om te doorzien, welk besluit de zes provinciën op dergelijke mededeeling zouden hebben genomen, evenmin als om vooraf te weten, dat Holland zich met dat besluit niet zou hebben kunnen vereenigen. En wat het punt van 't »gezag" betreft, Hollands weerstand tegen de manier van aanwending van gezag, in 1650 beproefd, is tamelijk natuurlijk. Nergens was het nadere omtrent dit »gezag" bepaald, wie het zou gebruiken, waarin het zou bestaan.

Verbraken de Staten van Holland dan de Unie niet? In geenen deele. Het doel van het sluiten der Unie is geweest de krijg tegen den gemeenschappelijken vijand, geen ander. De Unie gaat juist uit van het grondbegrip der soevereine macht van ieder gewest op zichzelf. Zij vereenigde de provinciën niet tot één landschap, maar zóó, alsof zij maar één landschap waren, Inleiding en art. 1. Hetzelfde eerste artikel waarborgt iedere provincie het ongekreukt bezit zijner privilegiën en rechten en schrijft de gewesten de wederzijdsche handhaving en verdediging daarvan als plicht voor tegen een iegelijk, die er inbreuk op zoude willen maken.

Doch, luidt een andere tegenwerping, was Holland dan bevoegd om zelf troepen af te danken, die op zijn repartitie stonden? Neen, dat was het niet. De orde van het land bracht mede, dat het afdanken geschiedde door den raad van state. Maar het woord »afdanken" komt hier eigenlijk niet te pas. Holland had nog geen consent gegeven voor 't jaar 1650. De bewilliging op den vroegeren staat van oorlog was vervallen met het einde van het jaar, waarvoor zij was gegeven. Zoolang men zijn toestemming

niet had gegeven aan den nieuwen staat van oorlog, was men aan niets gebonden. Hetgeen de tegenpartij »separate cassatie'' noemde was »slechts ophouden met betalen'', en daartoe waren de staten ten volle gerechtigd.

Is er, zooals wij opmerkten, wellicht iets in de wijze van doen van Holland te wraken, veel meer is ten laste der tegenpartij aan te voeren. In de eerste plaats het tweede lid van het besluit der Staten-Generaal van den 5^{den} Juni, de bezending. Die ongewone zending was buiten exempel en tegen de orde en den vorm van de regeering. Zoodanige bezending kon de Generaliteit doen aan één gewest in 't bijzonder, niet aan de leden van een gewest, vermits zij, Staten-Generaal, vertegenwoordigers waren van de provinciën in haar geheel. Die nieuwigheid was in strijd met de hoogheid der provincie, met de vrijheid harer beraadslagingen en evenzeer met het recht van vrije beraadslaging der steden, elk op zichzelve. Daarom vooral was die nieuwigheid een verkeerdheid, dewijl alsnu de zes gewesten voorbijgingen het zevende, hun bondgenoot, zijnde tevens den souverein, en zich richtten tot de leden van die provincie, ten einde ze te overreden omver te werpen de resolutiën, die zij bij eede gehouden waren na te leven. Te vreemder is het besluit, doordien het door zulk een kleine minderheid tegenover een zoo groote meerderheid werd genomen.

In de tweede plaats zijn in bewoordingen, zoo krachtig als onze taal ze aan de hand kan doen, af te keuren de beide handelingen waarvoor prins Willem II, en hij alleen, aansprakelijk is. De Generaliteit kan dit verwijt niet treffen, want zij had, zooals de term »middelerwyl'' aanduidt, waarmede die opdracht wordt ingeleid, de algemeene opdracht, den prins gegeven, om de rust te bewaren en de Unie te handhaven (het derde lid van 't besluit van den 5^{den} Juni) beperkt tot den tijd, waarin de gecommitteerden den tocht langs de steden deden. De prins beroept zich wel in meer dan in een officieel geschrift op de volmacht, hem door de Staten-Generaal verstrekt; maar daarmede is in tegenpraak, dat hij later tot de Staten-Generaal de aanvraag richt, zijn handelingen goed te keuren, en in een der me-

moriën, in het Huisarchief van Z. M. aanwezig, die machtiging zelf voor een voorwendsel verklaart.

Hoe zouden ook de Staten-Generaal dergelijke machtiging kunnen verleenē? Van de zeven vereenigde provinciën had de eene geen recht om over de andere gezag te voeren. De staten van elk dier zeven gewesten waren, ieder op zijn gebied, soeverein. Een oppersouverein was er niet in deze landen. Het zou ook, gelijk de Wicquefort zeer juist opmerkt, een wangedrocht zijn geweest, omdat, evenmin als een dier twee koppen, een staat twee hoofden kan hebben. Het gezegde van Mr. Groen van Prinsterer: »Responsable au gouvernement central de la République, le prince était déterminé à ne pas céder”, schijnt mij in tweederlei zin een machtspreuk. Er was geen centraal bewind, en het lag niet op den weg van den prins, ongevraagd den Gordiaanschen knoop door te hakken. Vruchteloos tracht de prins zich met art. 9 der Unie te dekken. Dit artikel vordert, dat de geschilvoerende partijen zich tot hem wenden met het verzoek als scheidsrechter op te treden, iets, dat in 1650 niet is gebeurd. Er was geen centraal bewind. Het is waar, men heeft er ten tijde van het sluiten der Unie aan gedacht er een op te richten en daarom in Augustus 1579 een raad ingesteld, het college der nadere unie geheeten. Maar dit college voldeed geenszins aan het oogmerk en ging binnen kort te niet.

Evenmin als de uitspraak van Mr. Groen versta ik die van Mr. Thorbecke: »De magt der Generaliteit is ten jare 1650 wettig, in volkomen overeenstemming met het oude unieregt, tegen de provincie Holland uitgeoefend.” Zelf erkent Mr. Thorbecke in een ander opstel, dat, volgens de praktijk der Unie, dit lichaam niets mocht aanvatten dan met goedvinden van elk van de leden der vereeniging afzonderlijk; dat de macht der Generaliteit om te gebieden alleen maar in schijn bestond. Daarentegen kan ieder instemmen met de woorden van van Slingelandt: »een zaak, die misschien in haar zelve goed was, werd kwaad gemaakt door het gebruik van onverschoonlijke middelen.”

En die beide handelingen van Zijn Hoogheid waren voor-

zeker geen onbeduidende daden. Met de wapenen van den staat, voor een niet gering deel onderhouden door de machtigste stad van de Republiek, tastte hij die stad aan. Hoe weinige dagen de aanval ook duurde, hij veroorzaakte, om niet te spreken van andere nadeelige gevolgen, een schade van wel honderd tonnen gouds. Zij, die gegrepen en vastgezet werden, waren gecommiteerden, afgevaardigd om de hoogheid en souvereiniteit van Holland te vertegenwoordigen. Het waren gezanten van een vrije Republiek, die door niemand mochten worden verkort in hun recht om te komen en te gaan. En door wien werden zij gearresteerd? Door den eersten dienaar van de souvereine vergadering van Holland. De plaats, waar het geschiedde, was in den Haag, op het domein van Holland, waar noch de stadhouder, noch de Generaliteit een voet eigendom had; waar zijzelf door de gunst van Holland gehuisvest werden; waar niemand eenig rechtsgebied had dan het hof van Holland. Wat de oorzaak der inhechtenisneming aanbelangt, men kon de zes heeren geen misdrijf te last leggen: zij hadden zich slechts gekwetend van de taak, hun opgedragen.

Vreemd is het dus niet, dat op het hooren van de tijding der tweeledige daad, een zeer geleerd heer uitriep: »vandaag is de graaf van Holland verkracht»; dat anderen herinnerden aan de gewelddadigheden van den hertog van Anjou, van Karel I, zelfs van Alva. Niet zonder reden vroeg men, of zij niet de Unie verbraken, die de voorwaarden dezer verbintenis niet nakwamen, waarvan de voornaamste was de bescherming der gerechtigheden van de provinciën.

Zoo zeer vergat inderdaad Willem II, bij het handhaven der Unie, dat hij als zijn plicht beschouwde, zijn wezenlijken plicht, de verdediging der provinciale souvereiniteit, dat de aanslag op Amsterdam, zooals Mr. de Bosch Kemper opmerkt, van nu aan het motto werd van allen, die het bewijs wilden leveren der eerbijheid van het huis van Oranje-Nassau, en dat van den coup d'état van dezen prins, veel meer dan van het ter dood brengen van Oldenbarnevelt, de verdeeldheid dagteekent tusschen de stadhouderlijke en de staatsgezinde partij.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den MEI 1885.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, VAN DEN BERGH, BRILL, DE WAL, KUENEN, SIX, NABER, HOEKSTRA, KEEN, VAN BONEVAL FAURE, VAN DER WIJCK, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, QUACK, DE PINTO, ASSER, HABETS, PLEIJTE, POLS, TIELE, WIJNNE, MATTHES, VAN DEN SANDE BAKHUYZEN, DE LOUWER EN BOOT, secretaris. Van de natuurkundige afdeeling de heeren DONDEERS en RAUWENHOFF.

De Heeren Beets, Borret en Verdam hebben de redenen opgegeven, die hen verhinderen deze zitting bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Nadat twee zonen en een schoonbroeder van wijlen mr. J. A. Fruin zijn binnengeleid, draagt de heer de Pinto eene uitvoerige levensschets van dezen zijn vriend voor, in welke hij het beminnelijk karakter van Fruin, en zijne groote verdiensten als hoogleeraar en als beoefenaar der historische

rechtsstudie, die hij door vele degelijke werken bevorderd heeft, in een helder licht stelt.

De voorzitter brengt den spreker den dank der vergadering over en spreekt een woord tot de zonen van ons betreurd medelid, om hen aan te sporen het voorbeeld van hun vader te volgen.

Daar de tijd voor de gewone vergadering verstreken is, wordt de heer Vosmaer uitgenoodigd zijne bijdrage in de volgende vergadering te leveren.

Bij de rondvraag deelt de heer van den Bergh mede, dat hij ook nog eene kleine bijdrage gereed had, die hij nu ter plaatsing in de Verslagen en Mededeelingen aanbiedt. Zij zal aan de commissie van redactie worden toegezonden.

Door den heer M. de Vries wordt namens den schrijver voor de boekerij aangeboden een exemplaar van *Li romans de Carité et Miserere du Renclus de Moiliens*, uitgegeven door den heer A. G. van Hamel, 2 dl. te Parijs 1884, en door den heer Tiele exemplaren van twee feestreken door hem in 1884 gehouden, *La déesse Istar*, Leide 1884, *Histoire comparée des anciennes religions de l'Égypte et des peuples sémitiques*, traduite par G. Collins avec préface de A. Réville, Paris 1882 en *Manuel de l'histoire des religions* par C. P. Tiele, traduit par M. Vernes, Paris 1885.

Daarop wordt de gewone vergadering gesloten om dadelijk door eene buitengewone gevolgd te worden.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten JUNI 1885.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, BRILL, DIRKS, BEETS, KUENEN, HARTING, VISSERING, SIX, NABER, BORRET, FRANCKEN, HOEKSTRA, BUYS, VAN BONEVAL FAURE, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, DE PINTO, PLEYTE, BELLAAR SPRUIJT, TIELE, WIJNNE, VERDAM en BOOT, secretaris.

De heer Sloet heeft zich wegens afwezigheid verontschuldigd en zich bereid verklaard om in de vergadering van September de aangekondigde bijdrage te leveren.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris leest een schrijven van den Minister van binnenlandsche zaken in dato 11 Mei 1885, inhoudend kennisgeving, dat Z. M. de Koning de benoemingen van de heeren C. W. Opzoomer tot voorzitter, S. A. Naber tot

ondervoorzitter, Aem. W. Wijbrands te Leiden, H. E. Moltzer te Utrecht, B. Sijmons te Groningen, A. D. Loman te Amsterdam en J. J. Cornelissen te Leiden tot gewone leden en van de heeren J. Franck te Boun en A. Nauck te St. Petersburg tot buitenlandsche leden der afdeeling heeft bekrachtigd.

De nieuw benoemde gewone leden zijn opgeroepen, worden door den secretaris binnengeleid en door den voorzitter verwelkomd.

Daarna worden brieven gelezen van de heeren Franck en Nauck, waarmede zij dank zeggen voor de hun bewezen eer en het lidmaatschap aanvaarden.

Nadat drie zonen van wijlen Mr. B. D. H. Tellegen zijn binnengeleid, wordt de heer van Boneval Faure uitgenoodigd om de levensschets van dat afgestorven lid voor te lezen. Hij schetst Tellegen als een man van karakter en als een warm voorstander van de vrijheid van geest, hij toont aan wat hij voor de belangen van het vaderland, voor de ontwikkeling der wetenschap, en voor den bloei van zijn geboorte- en werkplaats Groningen en van hare Hoogeschool heeft gedaan, zoolang zijne lichaamskrachten dit vergunden.

De voorzitter brengt den dank der afdeeling, en die der zonen van den overledene aan den spreker over voor het welgelijkend beeld dat hij van zijn vriend geteekend heeft. De levensschets zal in het Jaarboek der Akademie voor 1885 worden opgenomen.

De heer Vosmaer draagt vervolgens zijne metrische vertolking voor van het onlangs in den bundel latijnsche prijsverzen uitgegeven gedicht van G. Albini, getiteld *Ad Vergilium*, en biedt die aan ter plaatsing in de Verslagen en Mededeelingen.

De voorzitter spreekt zijn gevoelen uit, dat door de eer-

volle vermelding en deze vertolking aan dat gedicht te veel eer is bewezen en deelt verscheidene aanmerkingen op de woorden en uitdrukkingen mede. Door den heer Borret wordt het gewraakte *sub vomere tauros adiungi* door eene verwijzing op het gebruik van de landlieden in Italië, door den heer Vosmaer enkele andere afgekeurde plaatsen verdedigd. Hij verklaart dat hij geen kritiek heeft uitgeoefend op een stuk, dat door de commissie van beoordeeling der uitgave waardig is gekeurd, en welks strekking en voorstelling hem had aangetrokken.

Daarna behandelt de heer Verdam eenige bedorven plaatsen in Middelnederlandsche teksten, die meerendeels door geringe veranderingen tot hare ware lezing kunnen gebracht worden. Zoo wil hij in den Walewein *hi trat voort* in plaats van *hi trac voort*, *toeghelopen* voor *toegeloken*, niet *donker* maar *donckel*, rijmende op *carbonkel* lezen, en behandelt op gelijke wijze plaatsen uit Floris en Blancefloor, uit den Brandaen en andere gedichten. Hij ontwikkelt naar aanleiding van een der behandelde plaatsen ook de redenen, waarom men naar zijne meening *uw aller* en *uw beider vriend* moet schrijven, niet zooals door vele taalkundigen nu geleerd wordt *u aller* en *u beider vriend*. Hij biedt zijne mededeeling voor de Verslagen aan.

De heer Acquoy spreekt den wensch uit, dat in het vervolg voor kritische bijdragen de plaatsen, die men behandelen wil, vooraf aan de leden zullen worden opgegeven.

Door den heer de Goeje wordt naniens den heer Kern diens verhandeling over de Fidjitaal vergeleken met Indonesische en Polynesische talen voor de Verhandelingen aangeboden, en daaromtrent door den secretaris eenige inlichtingen gegeven uit een schrijven van den heer Kern. Zij wordt in handen gesteld van de heeren de Goeje en Matthes.

De heer Six heeft van den heer Imhoof-Blumer ten ge-

schenke voor de Akademie gekregen een exemplaar van diens werk: *Porträtköpfe auf antiken Münzen Hellenischer und Helleniesirter Völker, mit Zeittafeln der Dynastien des Alterthums nach ihren Münzen*, Leipzig 1885, en zal het boek bij den secretaris laten bezorgen.

Daar niemand verder iets wenscht mede te deelen, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

AD VERGILIUM.

DOOR

C. VOSMAER.

Onder de stukken die laatst in den dichtkamp van Hoeufft met eere vermeld zijn, is er een van J. Albin, den jongen doctor in de rechten, te Bologna. Het is genaamd *Ad Vergilium*. Ik vond het zoo schoon, dat ik behoefte gevoelde het in onze taal over te brengen, en gaarne maak ik gebruik van uw verlof, om u die vertolking voor te dragen, zij het dan slechts als een dichterlijk intermezzo tusschen de ernstiger wetenschap. Ik doe het te liever omdat mij iedere gelegenheid welkom is, waardoor ik den band tusschen de taal en de dichtvormen der ouden en de onze mocht kunnen bevestigen. Het gedicht bekoorde mij door zijn antieken geest, zijn klassieke eenvoud en eenheid, zijn fraaie bouw en samenstelling. Ofschoon de titel *Vergilius'* naam draagt, is niet deze het hoofdonderwerp. Naar antieken trant is hij slechts de titelpersoon, van welke de gedachten haar punt van uitgang hebben, om welke zij zich schikken, tot welke zij terugkeeren, om het beeld te voltooien en als in een cirkel af te ronden. Ook deze greep is den ouden afgezien. Het onderwerp is Italië en wel de toestand van zijn landbouw, benadeeld, gelijk men weet, door de oude kwaal der latifundia, waardoor de kleine landman en grondbezitter gedrukt wordt, veel velden onbebouwd liggen en verbeteringen worden belemmerd; waardoor de winst naar de groote bezitters gaat en de bouwman derft.

Op natuurlijke wijze vloeien die gedachten voort uit de gedachtenisviering van den Romeinschen dichter, den zanger van Italië's landstreek en akkerbouw.

Men herinnere zich wijders, dat in 1882 de herdenking van Vergilius' geboortedag feestelijk is gevierd in zijn geboorteplaats Andes bij Mantua. Andes is een deel der gemeente Quattro Ville, die, bij gelegenheid van het onthullen van zijn bronzen beeld, den naam Vergilio heeft aangenomen.

A A N V E R G I L I U S .

Kent gij den gloed die mij, jongling, o loflijke god van het
snaarspel,

Dreef naar d'Aonische bron, heiligen Muzen gewijd;
Hoe aan het harte mij lag het verkeer met der dichteren
zangkunst,

Welke uw godlijke geest hoede dat nimmer verga;
Waarom wilt gij mij thans op mijn beê niet gunnen te zingen
Nu ons de heerlijke dag, zangenbegunstigend, licht?
Zaagt gij het niet? thans jubelt om Maro het feestelijk Andes,
Fier op zijn edelen zoon, 't schrijft in de starren zijn naam;
Ja, het vereert hem op nieuw, en, den naam van zijn voed-
sterling nemend,

Laat het zijn eigenen naam, heet zich *Vergilio* thans.
't Is van »Vergilius" nu dat Italië galmt, en de Mincio
Zingt in het murmelend riet, 't kabbelend water, zijn naam.

• Hebt gij 't vergeten? de dichter, in 't glimmende brons zich
verheffend,

Rijst, en te midden des velds, eens door zijn zangen gelieft.
Zie hem, den treffijken Maro, die zong van de beemden, den
landbouw,

Wat doet dijen den oogst, vroomen Aeneas bezong;
Eindelijk ziet hij den hemel terug en het land van zijn vaadren;

Nu er hun landsman keert, juichen zij allen hem toe.
Mocht hij verheugd thans weder de stieren aanschouwen in
't ploegjuk

Samengekoppeld, verheugd 't gouden gewin van het zaad,

Zien naar den zuiveren stroom door de dauwige beemden
gewonden,

Zien dat de bij in haar was 't zoet van den honig bestelt!
Wellicht zal dan weder de zanger met vreugde gedenken

Al wat in vroegeren tijd zong zijn geheiligde mond.

Doch — hoe treurde hij wel, als, helaas, hij het had te
aanschouwen

Hoe de verarmende nood weegt op het landelijk dak!

Hoe op gebogene ploeg de gebogene ploeger zich afmat,

Huiswaart sleepend zijn leên, moe, bij den vallenden nacht;
Teistert hem niet ontbeering van al wat zijn leden de spierkracht

Weer moest geven, hem weer staalde voor volgende taak?

Arme, helaas! dien gebrek en te vroeg aansnellende grijsheid

Spoedig verteeren, die nooit betering ziet van zijn lot.

O! dat gij eindelijk eens, dat gij eindelijk, land van Saturnus,

Vruchtbaar u toondet en mild, allen uw kindren gelijk;

Eens naar den bouwman hoordet, verdreeft d'ellende, den
koortsgloed

Weerdet van 't zwoegende lijf, 't land van den honger
bevrijdt!

Ach, gij behoeft toch niets van de tafels der weelde te nemen,

Noch den vermogenden man iets van zijn lust en genot.

Maar weerklink' uw vermaan, — zoo toout gij het schoonst
u voor immer, —

Drijf naar den bouw van het veld, handen te noode gemist.

't Rijke gewin van uw gaven, ten schoot van uw bodem
verborgen,

Weigert gij nimmer den man, mits hij er werkend om vraag'.

Zoo — wen eens door de gunst van het lot mocht naken
het tijdstip,

Wen alomme de grond wordt door het kouter genoopt,

Zal ook 't gouden gewas de Ausonische voren bedekken,

Schenken aan 's landmans werk Liber en Ceres hun gunst.

Dán gaat hooger mijn eisch; dan rijze het steenen gedenkbeeld

D'edelen dichter, en blank opene Paros zijn groef;

Marmeren praal dan strijde om 't hoogste te saam met de
schoonheid,

Dán, dat de edelste kunst stiere d'ervarene hand.

Want, waar vreugde de menschen verheft, bij den bloeienden
landbouw,

Stijgt, wie weigert geloof? stijgt de vereering der kunst;
Dan geeft zeker de tijd ons de wondren der schildrende verwen,

Sticht hij met schitterenden glans marmer van velerlei aard;
Ja, heel Hellas van vroeger, indien het verrees tot den wedstrijd,

Week en het gaf ons den palm, richtte Parrhasios zelf.
Dit zij 's mans monument, dat natuur heur gezegenden rijkdom

Alom strooit in het land, ook in de werken der kunst.
Zinge de jongelingschaar om hem heen, en dat maagden heur
dansrei

Vieren, naar 't oude gebruik rozen gewonden in 't haar.
Kome, zijn runders verlatend, de landman ook van zijn bouwveld,

Saam met zijn blozende kroost, saam met zijn lachende vrouw;
Volop brenge zijn gade, zijn jongens de korven met kransen,

Bloemen met kwistige hand spreidend op marmer en grond.
Dan ook zult gij bezielde zien ademen 't beeld van den dichter,

Blij zien glanzen den lach over het vroome gelaat,
Dan ook jubelt zijn schim, in Parthenope's oorden vertoevend,

Waar de citroenboom glanst, onder het loof der laurier.

EENIGE BEDORVEN PLAATSEN IN MIDDEL- NEDERLANDSCHE TEKSTEN.

DOOR

J. VERDAM.

Er is nog altijd stof genoeg, voor eene mnl. *Taalzuivering* ¹⁾, of, zoo men daaronder mocht willen verstaan een boek, waarin alleen moeten worden opgenomen »monstra horrenda, quibus lumen adimendum'', dan althans voor een boek, dat den titel zou kunnen en mogen dragen van »*No-vae lectiones Medio-neerlandicae*'', m. a. w. voor een vervolg op mijne academische dissertatie *Tekstcritiek*. Ik wensch in dit uur u een nieuw hoofdstuk van soortgelijken inhoud mede te deelen, en uwe aandacht te bepalen bij »eenige bedorven plaatsen in Middelnederlandsche teksten''. Ik begin met een paar plaatsen uit den *Walewein*.

Walew. vs. 112.

Koning Arthur is verontwaardigd, dat niemand zijner ridders den moed schijnt te hebben, om het schaakspel op te sporen, dat op zoo geheimzinnige wijze gevlogen was in de zaal te Carlicen, waar hij hof hield, en op even geheimzinnige wijze het venster weer uitgevlogen was. Toen op zijne woorden:

Wie so wille

Goet rudder in mijn hof betalen,

Hi sal mi dat scaecspel halen,

allen een diep stilzwijgen bewaarden, zeide hij, om zijne

¹⁾ Proeve van Middelnederlandsche Taalzuivering, door M. de Vries, 1856. Vgl. Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde, dl. 5, bl. 105;

ridders te beschamen: »Goed, dan zal ik zelf het avontuur bestaan, en het schaakspel halen,

Of ic blive doot in den ghere¹⁾,
 Ic salre jou mede doen die ere:
 Ic soude met rechte sijn jou here,
 Nu salic sijn jouwer alre knecht.”

Deze grievende woorden waren voor Walewein, »der aventuren vader”, te veel.

Hi scaemde hem als hi dit hoort,
 Datler niemen was soghedaen,
 Die dat belof durste anevaen
 Van sinen here den coninc;
 Ende hi *trac* voort metteser dinc
 Ende seide.

In deze regels is alles duidelijk, doch alleen het woord *trac* is niet in orde. Het ww. *voorttreken* bestaat in 't mnl. naast *voorttrecken* en *voorttrucken*, en kan natuurlijk de beteekenis hebben van ons *voorttrekken*, hoewel het meestal als trans. ww. voorkomt in den zin van ons *vóórtrekken* en *voor den dag halen*, doch hier komt het niet te pas. Immers, Walewein doet maar één stap vooruit; hij *treedt vooruit* in den kring, gelijk dit de eerbied jegens den koning eischt, en begint dan te spreken. Er moet dus staan:

hi *trat* voort metteser dinc
 Ende seide.

Ook elders in den *Wal.* vinden wij hetzelfde woord in denzelfden samenhang, nl. 5608:

Mijn vader hi sach harentare:
 Echt ne *tert* daer niemen vort.
 — »Mi dinke, ic bem harde onghehoort”,
 Sprac mijn vader, »in mijn hof”.

¹⁾ Hetzelfde als het meer gewone:

Of ic blive doot in den wille.

Doch er is geen beter bewijs, dat werkelijk hier het ww. *treden* moet staan, dan *Wal.* vs. 1204, omdat de dichter Penninc daar in nagenoeg dezelfde woorden Walewein het boven beschreven geval zelf laat verhalen. En daar zegt Walewein:

ic *tert* voort met deser dinc
ende seide.

Tert is wisselvorm van *tart*, en dit staat door metathesis voor *trat*. Zie Franck, *Mnl. Gramm.* § 69 en 146. Men kan de geheele passage van 1175—1220 aanwenden ter beoordeeling en verbetering der verzen 63—133, en dergelijke hulpmiddelen zijn voor de critiek onzer zoo vaak bedorven mnl. teksten niet te versmaden.

Zoo heeft men b.v. ook een goed middel ter verbetering van vs. 3884—4101 van het dichtwerk van Boendale, getiteld *Jans Teesteye*, in een ander werk van denzelfden schrijver, nl. *Dat Boec van der Wraken*, III, 2273—2488, welke verzen bijna eensluidend zijn met de zoo even genoemde. Nu eens is de eene tekst beter, dan weder de andere, zoodat men ze door elkander verbeteren kan. Een enkel voorbeeld. *Wrake* III, 2329 staat:

Twi hebstu dijn ziele ommare,
Ende sets dijn *gheest* boven hare?

Men zou zich wellicht aftobben met de vraag, hoe *geest* hier eene tegenstelling met *siele* kan vormen, en misschien bezwaar vinden in de stoute gissing »voor *gheest* leze men *vleesch*», indien niet *Teest.* 3940 werkelijk te lezen stond:

Twy heefstu dine ziele ommare,
Ende sets dijn *vleesch* boven hare?

Hier heeft dus *Teesteye* de ware lezing bewaard. Een voorbeeld van het tegenovergestelde vindt men *Teest.* 4076:

Daer (*in den hemel*) es die overste salichede
Entie overste bliscap mede
Vryheit ende caritate gherecht
Ende eweghe sekerheit ghehecht.

Wat beteekenen hier *gherecht* en *ghehecht*? Het antwoord is kortaf: Niets. Toch zou men dit maar niet zoo dadelijk en zonder omwegen durven zeggen, en nog veel minder weten wat er dan moet gelezen worden, indien wij niet *Wrake* III, 2465 lazen:

Daer es die overste salichede
Ende die overste blijsscap mede,
Vrijheit, caritate, gherechticheit
Ende ewelike sekerheit.

De fout is dus hier blijkbaar ontstaan, doordien een afschrijver het teeken der afkorting voor *heit* in *gerechticheit* heeft over het hoofd gezien en toen het rijm, *de suo*, i. e. *de nihilo*, gelijk onze Cobet zou zeggen, heeft hersteld.

Ik herinner er naar aanleiding van het hier gezegde nog aan, dat een veertigtal hoofdstukken uit Heelu door Velthem met geringe veranderingen in zijne *Rijmkroniek* zijn ingelascht; dat een gedeelte van den *Sp. Hist.* van Maerlant in het 2de boek der *Brabantsce Yeesten* wordt teruggevonden; dat de *Maskaroen*, hoewel naar eene niet geheel eensluidende bewerking in den *Merlijn* is opgenomen; dat men eene passage uit *V. d. Levene o. Heren*, nl. vs. 1414—1477 (over Maria Magdalena) terugvindt in *Belg. Mus.* 4 (265, 53—104); dat een gedeelte van het eerste boek van *Sinte Amand*, nl. vs. 2877—2916, bijna woordelijk overgenomen is uit de 2de Partie van den *Sp. Hist.*, boek 7, cap. 21, vs. 17—58, om nu niet te spreken van die werken, welke onafhankelijk van elkander uit dezelfde bron hebben geput, en waarin men (in de kronieken b. v.) vaak dezelfde gebeurtenis met ongeveer dezelfde woorden verhaald vindt.

Ik wil hier, naar aanleiding van eene der uit Walewein medegedeelde regels, eene quaestie ter sprake brengen, die de praktijk onzer tegenwoordige taal raakt; ik bedoel vs. 105:

Nu sal ic sijn *jouwer* alre knecht.

Het is duidelijk, dat *jou* in de voorafgaande regels, het mv. pron. is; eng. *you*, terwijl *jou* slechts van het enkv. kan worden gebezigd. Ook *jouwer* is 2de nv. mv., gelijk uit

de toevoeging van *alre* duidelijk blijkt. Nu is de vraag, die ik bedoel, deze: Moet men schrijven *u aller vriend* of *uw aller vriend*? Bij de andere vnw. geeft de spelling geen moeilijkheid, *ons beider*, *hun aller*, enz. kunnen buiten rekening blijven. En hetzij men *u* schrijft of *uw*, hierin zijn allen het eens, dat er een pers. vnw., geen bezittelijk mede wordt bedoeld. De vraag is maar: hoe moet dat pers. vnw. worden geschreven? Er is zooveel te meer grond voor het doen dezer vraag, omdat zij in het *Ndl. Wdb.* beantwoord is op eene m. i. niet afdoende wijze. Wij lezen daar, op a1, kol. 55, het volgende: »In de hedendaagsche spreektaal wordt de uitgang *er* bij het vnw. niet meer gehoord. Men zegt *ons aller moeder*, *u aller vriend*, *hun aller aangezicht*, *haar aller hoop*. Men heeft die uitdr. willen verklaren, door het vnw. als bezitt. op te vatten en met het volgende znw. te verbinden; *ons aller vaderland* b. v. zou gelijk staan met lat. *nostra omnium patria*. Op dien grond wil men *uw aller vriend* schrijven. Men zou dan *onze aller moeder*, *uwe aller hoop* enz. moeten zeggen: vormen, die in de spreektaal geheel onbekend zijn. Zeer zeker is het vnw. ook nog heden als persoonlijk op te vatten. De genitieven *onzer*, *uwer*, *hunner*, *harer* begonnen te deftig te klinken en raakten in onbruik. Maar nu vormde men eene nieuwe uitdr. door *van ons allen*, *van u allen*, *van hun allen*, *van haar allen* (waarin *ons*, *u*, *hun*, *haar* eigenlijk datieven waren) eenvoudig te veranderen in *ons aller*, *u aller* enz., het teeken van den genitief dus te zetten achter de beide vereenigde woorden (vgl. *Koning Willems regeering*, *Vrouw Jacoba's lot*, *mijn vaders liefde*, en dgl.). . . De ware schrijfwijze is dus *u aller vriend*, gelijk reeds V. d. Palm b. v. schreef in gewonen stijl (*u aller gevoel*, *Red.* 4, 103). Naar het mij voorkomt, zijn er in deze bewijsvoering, waarin ook hetzelfde geval met *beide* had kunnen worden vermeld, zwakke punten. Zoo, in de eerste plaats, de bewering: »Op dien grond (nl. dat *uw* een bezittelijk vnw. zou zijn) wil men dan *uw aller vriend* schrijven." Hierbij is eene andere meening onvermeld gebleven, die toch ook wel had mogen worden besproken, en welke ik met de woorden van Brill aanhaal (Sprakleer,

bl. 455): Nadat hij zich verklaard heeft voor de (m. i. onjuiste) opvatting van *uw* in de bovengenoemde uitdrukkingen, als bezitt. vnw., voegt hij daarbij: »Mede goed is: *uwer aller, onzer aller* en dgl., wanneer *uwer, onzer* de gen. mv. is van het persoonlijk vnw." Bij Cosijn, *Spraakl.* § 345, lees ik: »In den genitief mv. worden steeds de kortste vormen *ons, uw* en *hun (haar)* gebezigd, wanneer deze door de woorden *beider* of *aller* gevolgd worden. *Op uw beider gezondheid! Ons aller welzijn.*" In de *Spraakleer van De Groot*, lees ik in den 1ste druk (1868), bl. 224: »Wanneer de pers vnw. door een ander woord gevolgd zijn, dat de buiging van den 2^{den} nv. aanneemt, dan laat men de buiging bij 't vnw. weg: men schrijft niet *uwer beider, onzer aller, hunner aller*, maar *u beider, ons aller, hun aller.*" Doch in den 6^{den} druk van dezelfde spraakkunst (1880), bl. 114 staat niet meer *u beider*, maar *uw beider*, terwijl overigens de beschouwing dezelfde gebleven is. Ook in de *Spraakleer van Terwey*, § 253, vind ik dezelfde beschouwing. Uit de medegedeelde aanhalingen blijkt, dat behalve Brill, en deze nog aarzelend en tot een ander gevoelen overhellende, niemand in *uw* een bezitt. vnw. wil zien. Daarom zeide ik straks en kon ik zeggen: »daarover zijn allen het eens, dat *uw* pers. vnw. en niet bezitt. is." De voorstanders van de schrijfwijze *uw*, waarbij ik mij aansluit, houden zich aan de eigen woorden der Red. van het Ndl. Wdb., die luiden: »In de heden-daagsche spreektaal wordt de uitgang *er* bij het vnw. niet meer gehoord." Als nu van *uwer* de uitgang *er* afvalt (en het afvallen van buigingsuitgangen is geen zeldzaamheid), blijft *er uw* over. Deze vorm staat volkomen gelijk met *ons* voor *onzer*, *hun* voor *hunner*, *haar* voor *harer* of *haerre*. Voorbeelden van deze uitdrukkingwijze, die in 't mnl. ook gebruikt werd in de verbinding van een pers. vnw. met een bepaald telwoord, vindt men *Wal.* 105: *jouwer alre knecht*; *Rein.* I, 151: *haerre beder sanc*; II, 341: *haerre beider kerminghe*; I, 313: *haerre tweer carminghe*; II, 6962: *haerre tweer vriende*; *L. v. J. c.* 136: so dat din ghetugnesse ligghe in *harre* tweere ochte in *harre* dreire mont; *Wal.* 2695: *onser aller here*; *Grimb.* I, 1925: *onser aller*

wille (*var.* ons alre); *Ruusb.* 5, 116: *onser* alre gemeine; *Grimb.* I, 1441: *uwer* aller raet; 858: *uwer* alder raet (indien de lezing van den tekst *uwen* juist is, kan het slechts bezitt. vnw. zijn); *Lanc.* III, 15056: *harre* alre vrouwe; Heelu 2483: *hare* alre heer; 8547: *haer* alre namen; enz. Van *hunner* komen natuurlijk geen voorbeelden voor, omdat dit een 2de nv. mv. van lateren tijd is. Tot zelfs in deze eeuw bleef de volle vorm van den 2^{den} nv. *onzer aller* en dgl. in gebruik. Cosijn, § 345, haalt voorbeelden uit *Bilderdijk* aan; het *Ndl. Wdb.* geeft plantsen uit Van der Palm; en eene uitdr. als „ontvang *onzer* aller groeten,” is ook thans nog niet zonder voorbeeld, hoewel het niet te ontkennen is, dat die wel door den kanselstijl zal zijn aangekweekt en in het leven gehouden. De vraag is nu deze: Moet deze verkorte 2de nv. mv. van het pers. vnw. met of zonder *w* geschreven worden? Alles pleit voor eene *w*, die oorspronkelijk natuurlijk evengoed bij het pers. vnw. kon staan als bij het bezitt., welke beide in oorsprong één zijn; bovendien is het onderscheid tusschen *u* en *uw* (waarin de *w* niets anders is dan eene poging om de uitspraak nauwkeurig voor te stellen) nooit in acht genomen, vóór dat de vertalers van den Statenbijbel het hebben ingevoerd. Deze bewijsvoering schijnt mij eenvoudig toe, doch niet alzoo wat in het *Ndl. Wdb.* eenvoudig wordt genoemd: „dat men nl. eene nieuwe uitdrukking vormde, door *van ons allen*, *van u allen*, eenvoudig te veranderen in *ons aller*, *u aller*.” Mij dunk, het beroep op ééne plaats van Van der Palm is niet zoo krachtig, als de door mij voorgedragen historische ontwikkeling der uitdrukking zelve, gesteund door de analogie en eene wolk van getuigen ten voordeele er van.

Eene tweede plaats in *Wal.*, die de hand van den heemeester behoeft, is vs. 259 vlg.

Dat gat, dat te voren was open,
Wert nu sciére toe gheloken
Ende Walewein moeste daer binnen bliven.

Walewein is in een berg gekomen, welke met tooverkrachten was toegerust, en die, zoodra hij bemerkte, dat Walewein binnen was (vs. 257: die berch die werts sciëre gheles, als Walewein daer binnen es), zich toesloot. Het rijm is in de war, en dit is een gegronde reden tot achterdocht, nl. bij goede dichters ¹⁾. Doch met weinig moeite kan de ware lezing worden hersteld. Men leze:

Rein. I, 1205:

Was nu sciëre toe ghelopen.

De beteekenis van de beide uitdrukkingen is dezelfde, en dat ook *toelopen* in 't mnl. voor *zich sluiten*, *dicht gaan* in gebruik was, leeren de volgende plaatsen:

Also Tibert gheware waert

Des strees, wart hi vervaert

Ende spranc vort; dat strec *liep toe*,

en *Merl.* 3030:

Enen strick, die *toe* mochte *lopen*,

Dade hy aen haer kele dwingen.

Zelfs komt het mij niet ondenkbaar voor, dat de regel geluid heeft:

Wert nu sciëre toegelopen,

in welk geval men bijna niets zou te veranderen hebben: immers in 't mnl. komen meermalen intrans. ww. verbonden met *werden* voor. Men schijnt dan het deelwoord als een deelw. bnw. beschouwd te hebben; zoo vindt men *becomen werden*, voor *bijkomen* (*Mnl. Wdb.* I, 803); *bevallen werden* (I, 1175), voor *in het ongelijk gesteld worden* (de woorden t. a. p.: »Ook min juist in het passief *bevallen worden*," zijn zelf minder juist, d. i. verkeerd). Er zijn nog andere plaatsen, waar het rijm in de war is, en wel vooreerst vs. 891 vlg.:

enen carbonkel,

Die maket licht, daert was *donker*;

¹⁾ Zie Inl. op *Theoph.* bl. 29—35; *Tijdschr.* 1, 8 vlgg.; Franck in *Alex.* Inl. bl. LXIII—LXXIII.

men leze *donkel*. Het hd. *dunkel* is genoeg bekend, doch ook in het mnl. bestond dezelfde vorm, alsook in het onl. *duncal* (*Ps.* 68, 24: *duncala uuerthin ougon irô*); ohd. *tunchal*; mhd. *tunkel*, *dunkel*; zw. de. *dunkel*. Voor het mnl. vergelijk men *Limb. Serm.* 118*d*: die *donkel* nagt; 118*e*: Nochtan en es tgout niet tonedelre, mar hets te *donckelre*; 54*b*: ombe dat *donckel* es. Zoo vindt men in 't mnl. het ww. *donkelen*, in den zin van *verdonkeren*, *verduisteren*; (van licht) *uitdoo-ven*, b. v. *Parth.* 2076:

Hier es ene lanterne so ghemaect,
Dat se no wint no water mach
Donkelen, ende bernt nacht ende dach.

Voor al deze laatste plaats, waar het woord buiten het rijm voorkomt in een zuiver mnl. tekst, geeft ons vrijmoedigheid, niet alleen om de plaats uit *Walewein* te verbeteren, maar ook twee plaatsen uit *Brandaen*, nl. 709:

Wel menich edel carbonckel,
Al waest daer arde *doncker* (l. *donckel*),
Hadde daer God verborgen,

en 739:

Dat was al karbonckel;
Daer en was gheen so *doncker* (l. *donckel*),
Hi en lichte alset sonnescijn.

Het kan ons niet verwonderen, dat de mhd. tekst op beide plaatsen (vs. 463 en 480) heeft *tunkel*; en evenmin, dat mnl. schrijvers of afschrijvers, wien de vorm *doncker* veel gewoner in de ooren klonk, dien voor *donkel* in de plaats stelden, zonder er op te letten, dat het rijm daardoor werd bedorven.

Een derde plaats is vs. 5351:

Soe leerde mi int water swemmen,
Alse een visc met sinen *vennen*.

Wij zijn zoo gewoon geworden aan den vorm *vin*, dat

het ons moeite kost te gelooven, dat hier de dichter zich niet eene assonance zou veroorloofd hebben. Doch vinne luidde in 't mnl. ook vim of vimme. Vgl. Kil. 750: vimme, vinne, vlimme, pinna, squamma et arista; en vinne, vinne van den visch, pinna, pinnula. Vgl. *Nat. Bl.* IV, 350 en 445, waar het Leidsche hs. vinne heeft, doch het Brusselsche wimmen, dat natuurlijk vimmen moet zijn. Daarentegen staat in *Wap. Rog.* tweemaal vimmen, waar het om de rijmwoorden (zinne en ontspinnen) in vinnen moet worden veranderd. Ons woord vim, vr., voor een *regelmatig getaste hoop* (hout, stroo, rijs of hooi (104 bos)), is een geheel ander woord; het is hetzelfde als mnd. vime, vimme, vine, ml.; onl. fimba, vr.; hd. fime. Vgl. Frisch, *Wtb.* 1, 256; Grimm, *Wtb.* 3, 1638. — Een ander voorbeeld van onzuivere rijmen levert ons vs. 6121:

»Dit wicket staet al ontploken."
 — »So en gavic niet drie noten,"
 Sprac Walewein, »om hem allen."

Men leze ontsloten voor ontploken, en het rijm is hersteld. *Ontsluten* bet. in het mnl. (traus.) *openmaken* (*Rek. v. Gent* 3, 117, e. e.), ook *het lichaam openen*, in den zin van *iemand loslijvig maken* (*Nat. Bl.* VIII, 539; v. d. baarmoeder, X, 560), en intr. *opengaan, zich openen*. Zoo b. v. *Brand.* 278: Een wolke boven hem ontsloet; en *Heemsk.* 96: de valbrugge ging neder en de poorten ontsloten. Het deelw. *ontsloten* bet. dus *opengemaakt, d. i. open*.

Een ander voorbeeld is *Wal.* 9168:

(Ysabele) maecte met haren tranen
 So nat sijn anscijn, dat ter stede
 Men mocht ghedweghen daer die weghe.

Aldus de tekst bij Jonckbl., doch in het Hs. staat volgens J.'s aanwijzing:

Men mocht ghedweghen daer weghe.

Wat is hier *weghe*? Het kan zijn òf ons *wegen*, òf ons

wanden, muren, van het enkv. *wech*, n. of *weech*, m. en vr., welk laatste woord ons slechts in den naam van een gevreesd insect is overgebleven. Doch in beide gevallen is de overdrijving wel wat sterk. Iemand zou in zoo hevige mate schreien, dat men er *wegen* of *muren* mede wasschen kon! Bovendien is het rijm in de war, en ware de lezing juist, dan zou *gedwegen*, niet als gewoonlijk het deelw. zijn van het zeer bekende *dwaen*, maar een infinitief praesens, die onjuist van vorm is; de inf. kan slechts *gedwaen* luiden. Herinneren wij ons nu, dat er eene uitdrukking is: »men kan iemand wel in zijne tranen wasschen,” dan wordt het waarschijnlijk, dat er dit of iets dergelijks ook in het mnl. heeft gestaan, en wel in dezen vorm:

(si) maecte met haren tranen
 So nat sijn anscijn, dat ter stede
 Men mochten hebben ghedweghen daer mede.

Na al deze verbeteringen blijven er nog genoeg onzuivere rijmen over, nl. 954: slapen: ongemaken; 1005: kint¹⁾; jongelinc; 1145: josteren: avontueren; 1349: prime: scinen; 1399, 1929: cnape: sake; 2091, 2167: buuc: uut; 2133: segghen: hebben; 2389: curie: lyen; 2701: hove: hertoghe. Dan houden de onzuivere rijmen op, want die, welke in het vervolg voorkomen, zijn reeds verbeterd, of gemakkelijk te verbeteren (7479: ontbeiden, *l.* ontbiden (: tiden); 10543: conste: joeste; *l.* coste: joste; 10603: duer die lichamen al bloot, daert ghedaermte *na woet*, *l.* daert ghedaermte *ute scoot* (vgl. 10708: vanden bloede dat *uten* wonden *scoot*); 11193: dogheden: vreuden, *l.* vrogheden). In de eerste 2700 verzen komen dus (behalve de 2 verbeterde) 11 onzuivere rijmen voor; in de 9000 volgende (behalve de 7 verbeterde) geen enkel. Men zou hieruit allicht de gevolgtrekking maken, dat men hier eene vingerwijzing heeft aangaande het werk van twee verschillende dichters, en dat de 3000 eerste ver-

¹⁾ Men leze »sprac die coninc,” ende sijn kint, nl. *het kind van God*, d. i. *Christus* (sc. si ghebenedijt).

zen van een anderen dichter moeten zijn dan de rest. Doch daar Pieter Vostaert volgens zijne eigene mededeeling ongeveer de 3300 laatste verzen van het dichtwerk gemaakt heeft, en de dichter, die het werk had begonnen, Penninc, de 8000 eerste verzen, zoo zou men haast zeggen, dat er nog verscheidene van de onzuivere rijmen door de critiek zullen moeten verwijderd, daar het in hooge mate onwaarschijnlijk is, dat er in de eerste 3000 verzen van een gedicht, 11 onzuivere rijmen voorkomen, en in de 5000 volgende van denzelfden dichter geen enkel.

Flor. 3522. — Nadat Floris en Blancefloor overvallen zijn, terwijl zij te zamen lagen te sluimeren, en de Emir of Amiraal zijne grooten bijeengeroepen heeft, om over hen een wettelijk doemvonnis uit te spreken, wordt het gevoelen der heeren gevraagd, die op eene enkele uitzondering na allen een streng vonnis eischen, om den hoon, hunnen wettigen heer aangedaan, te wreken. Eén gaat zelfs zóó ver te beweren, dat een rechtsstrijd onnoodig is, ja, eene krenking voor den vorst; hij maakt dit duidelijk door de volgende vergelijking:

Die enen dief met dieften vinge,
 Het ware came hi int gedinge
 Jegen hem of te wedertalen;
 Onse here, hi doe dese twee halen
 Ende doese te samen verbernen bede.

Aan de beide eerste regels ontbreekt iets, doch aangaande het geneesmiddel bestaat verschil van gevoelen. Volgens de aantekening van Moltzer, t. a. p., wil De Vries lezen:

Bet ware, came hi int gedinge.

Deze verbetering wordt door Moltzer, bl. 130, genoemd: „even keurig als eenvoudig”, doch ik moet de waarheid bekennen, mij is zij niet recht duidelijk. De bedoeling moet natuurlijk zijn: »Iemand die een dief op heeter daad betrapt, behoeft volstrekt niet in rechte tegen hem op te treden,

maar mag zich zelve onmiddellijk recht verschaffen." Dit blijkt ook uit het fransch:

Se Messire el forfait le prist,
Grant droi eust que l'ocesist,
Que s'on prent larron el forfait,
Vers lui ne doit avoir nul plait:
Ses mes fais mostre apertement;
Morir l'estuet sans jugement.

Wordt nu deze gedachte uitgedrukt door de verandering van *het* in *bet*? Ik moet deze vraag ontkennend beantwoorden. Dan zou ik mij nog eer kunnen vereenigen met de gissing van Moltzer zelf (t. a. p.): »Het ware *quaet*, came hi int gedinge enz." Doch er is geen voldoende grond, om aan te nemen, dat juist dit woord zou zijn uitgevallen. Het woord *quaet* begint wel met dezelfde letters als *quame*, maar een woord, dat denzelfden uitgang heeft als *quame*, moet eerder in aanmerking komen, daar, gelijk men weet, in de Middeleeuwen meestal op dictaat werd geschreven. Doch hierin ben ik het volkomen met Moltzer en Penon eens, dat er een woord uitgevallen is, en *het* onveranderd moet blijven. De laatste heeft, *T. en Lettb.* 6, 70, uit het Volksboek medegedeeld, dat dit een soortgelijken zin heeft, nl. »Die een dief met een dief ving, zou niet wel tot een rechtsge-
ding komen." Hij stelt voor te lezen: »Het ware *scande*, quame hi int gedinge." Doch ook dit woord zou niet zoo licht uitgevallen zijn. Het waarschijnlijkst komt mij voor de lezing:

Het ware *scame*, quame hi int ghedinghe
Jeghen hem ocht te wedertalen.

Scame bet. *schande*, en is alleen in suffix van *schaamte* verschillend. Vgl. hd. *scham*; eng. *shame* (vooral de uitdr. *for shame* komt hier uitnemend te pas); mhd. *schame*, *scham* (vgl. *Lexer* 2, 648). Een volkomen analoog voorbeeld van het gebruik van *scame* in het Mnl. vindt men *Lanc.* II, 26330:

es dan

Die coninc Claudas soe hovesche man

Dat hi woude dat mense mi name

Mijns ondances, dat ware *scame*.

Torec 2329. — In de beschrijving van een der vele too-
verpaleizen, die de middeleeuwsche dichters om de haverklap
uit den grond doen verrijzen, vinden wij de volgende verzen :

Als hi (*Torec*) rechte daer vore was,
Sach hi ende vernam nadas
Dattie borch es marberijn.
Dat menechste gescrefte, dat mochte sijn,
Sach hi daerin gescreven nu,
Die menechte joncfrouwen, secgie u,
Ende vrouwen ende joncheren also wel.

Torec zag daar dus de meest verschillende schilderwerken,
die men zich denken kon, dit is duidelijk; doch de volgende
regels zijn onverklaarbaar in den samenhang. Wat voor
naamval is *menechte*, en waarvan hangt het af? En hoe komt
het dat hier *menechte* gebruikt wordt, terwijl Maerlant ge-
woonlijk *menige* gebruikt? Wij behoeven niet naar antwoor-
den op deze vragen om te zien, want *menechte* is bedorven.
Het verwondert mij, dat de uitgever dit niet gemerkt heeft,
te meer daar het middel om den tekst te herstellen, zoo ge-
makkelijk en zoo dicht bij de hand is. Evenals in vs. 2327:
»dat *menechste* gescrefte,” leze men hier: »die *menechste*
joncfrouwen,” d. i. *de meest verschillende*, dus *allerlei jonc-*
frouwen. Ook dit woord hangt dus af van *sach hi*, in vs.
2325. Andere voorbeelden van den superl. van *menich* zijn
mij niet bekend, doch deze beide plaatsen bevestigen elkan-
der wederkeerig, en men weet, hoe gewoon in 't got. is de
comp. *managiza* (= Gr. *πλείων*) en de superl. *managists*
in 't mv. (= Gr. *οὗ πλείστοι*). Zie Schulze 223 vlg.

Vierde Mart. 454. — In den *Vierden Martijn* is nog vrij

veel onopgehelderd: eene nieuwe uitgave van dit duisterste aller mnl. strophische gedichten zou een hoogst nuttig werk zijn, doch ik vrees, dat er ook dan nog vele vraagteekens zouden blijven staan. Eén der onverklaarde en onverklaarbare woorden wensch ik heden te behandelen. Vs. 453 vlgg. lezen wij:

Hadden wi Gode te tide gemint,
Sone vruchten wi niet den swaren *sint*,
Nu vruchtic tgebreken:
Verbolgen es de deken.

Er wordt hier gezinspeeld op de zware straf, de straf der hel nl., die den zondigen mensch wacht na zijnen dood. *Gebreken* is de onb. wijs van het ww. *gebreken*, als znw. gebruikt, en in beteekenis vrij wel overeenstemmende met het mhd. en hd. znw. *gebrecchen*; het beteekent nl. *nood, rampzaligheid, kommervolle toestand*. Men vindt het ook vs. 273:

Ghi hebt die sterre doen ontsteken,
Die ons wijst een swaer *gebreken*,

d. i. *de staartster, die ons allerlei zware rampen voorspelt*. *De deken* is God (zie Mnl. Wdb. 2, 106). Er blijft nu niets duisters over dan *sint*, dat bedorven is. Een znw. *sint*, dat hier zou te pas komen, is in 't mul. onbekend. Wat moet er dan staan? De *Wapene Martijn*, waarvan dit geheele gedicht blijkens den aanhef:

Jacop, die van Mertene vant,
Heeft mi gesent enen brant
Die mi heeft ontsteken,

eene navolging is, geeft ons het antwoord op die vraag. Aldaar lezen wij eene uitdrukking, die ook hier bedoeld is, en die slechts zeer weinig van de lezing van dezen tekst verschilt, nl. I, 843:

Daer valtmen in den helscen *scent*.

Scent of *scint* is een bijvorm van *scant*, en dit van denzelfden stam als *schande*, waarnaast ook *scende* (*Disp.* 383)

en *scinde* (*Lanc.* III, 14551; *Grimb.* II, 346 *var.*; 374 *var.*) voorkomen, doch met een ander suffix gevormd, gelijk het mnl. geslacht uitwijst. Ook in 't mhd. komt eene enkele maal *schant* naast *schande* voor in het rijm (*Lexer* 2, 655); het bestaat dus ook daar. Hetzelfde woord gebruiken wij nog heden in samenstellingen, als *schandvlek*, *schandzuil*, *schandbrok*, *schandjongen* en dgl. Vgl. de samenstellingen met *schand*- in het hd., en met *schant*- in 't ohd. en mhd. bij *Lexer* 2, 657 en *Schade* 2, 778, waarnaast ook samenstellingen met *schande*- voorkomen. Men behoeft bij deze samengestelde woorden volstrekt niet aan het znw. *schande* te denken, evenmin als men in *boetvaardig*, *boetschuldig* e. a. aan *boete* moet denken, maar aan *boet*, een bijvorm van *boete*, die in 't mnl. en zelfs nog in de 17de eeuw als zelfstandig woord voorkwam. Zie *Mnl. Wdb.* op *boet*, en *Leeuwendalers*, vs. 1010, 1689 en 2110. *Die helse scent* en *die sware scent* zijn beide zeer gepaste uitdrukkingen voor *de helse straf*, en indien wij dus in den *Vierden Martijn* *scint* in de plaats stellen van *sint*, is de plaats volkomen verstaanbaar.

Verkeerde Martijn, vs. 18. In deze regels heeft ons overleden medelid Verwijs, die in zijn Academisch proefschrift ook dit fragment heeft uitgegeven, eene emendatie gemaakt, die langen tijd voor de ware heeft gegolden. Wij lezen daar, vs. 14 vlgg.:

Hoe lange sal gedogen dit
 Edelheit, die die werelt besit
 Met hore vogediën,
 Dat een snodel riet besmit,
 Die cume tusscen swart ende ¹⁾ wit
 Heren wil castiën.

In het voorlaatste vers ontbreekt blijkbaar het ww. Daarom heeft Verwijs voorgesteld *tusscen* te veranderen in *tusscet*, en

¹⁾ In de uitg. in de *Stroph. Gedichten* staat *en*; zeker wel eene drukfout.

dit op te vatten in den zin van *onderscheiden*. Dan toch bet. de regel: »Dat een onnoozele dwaas, die nauwelijks zwart van wit kan onderscheiden, den heeren de les wil lezen." Het is waar, dat dit de zin der woorden moet zijn, doch kan dit begrip *onderscheiden* door het ww. *tusscen* (of juistcr *tuusscen*) worden uitgedrukt? Tot voor korten tijd had niemand tegen deze bewering en verbetering van Verwijs bezwaren in het midden gebracht, zoodat hij dan ook in de uitgave zijner *Stroph. Gedichten* met verwijzing naar zijne vroegere Aant. van deze plaats zeide: »Lees *tusscet* in plaats van het bedorvene *tusscen*." Doch daarna is Franck in zijne beoordeeling der *Stroph. Ged.* tegen deze wijze van verbeteren opgekomen, en heeft een bezwaar onder woorden gebracht, dat ook bij mij was opgekomen, nl. dat *tuusscen* eigenlijk niet beteekent *onderscheiden*, maar *ruilen*, en dat de plaats, die Verwijs voor zijne verbetering aanhaalt, niets bewijst, dewijl daar het ww. *tuusscen* niet staat, maar een compositum met het bijw. *tusscen*. De plaats luidt, *Sp. III*⁶, 48, 95:

(Vredegont) bracht so verre an den coninc,
 Dat men thuwelijc *tusscen* ginc
 Ende mense sciet met alre wet.

»Es liegt viel zu nahe; *tusscenginc* zu schreiben (gelijk ook werkelijk in de 4° uitg. van den *Sp. Hist.* gedrukt staat), selbst wenn das wort sonst nicht belegt sein sollte, und es als ein synonymon zu *ondergaen* aufzufassen, als dass man eine bedeutung »scheiden" für ein verbum *tusscen* auf diese stelle bauen dürfte. *Tüschen* = »wechslcn" und *teuschen* stehen doch von »unterscheiden" weit ab. Es muss ein anderer fehler in der stelle stecken." Aldus Franck, en m. i. volkomen te recht. Doch hoe nu de fout te herstellen? De zoo even genoemde plaats uit den *Sp. Hist.* wijst ons den weg. Evenals men daar een comp. met *tusscen* heeft, zoo kan ook hier eene dergelijke samenstelling hebben gestaan, met de beteekenis *onderkennen*. Men behoeft dan *tusscen* niet te veranderen, en heeft slechts een woord

in te vullen, dat uitgevallen is, en dit kan geen ander zijn dan *kent*.

Kennen is in dit verband het ware woord, Men denke slechts aan de uitdr. *geen a voor eene b kennen*, d. i. *geen a van eene b kunnen onderscheiden*. Men lette op deze ongewone beteekenis van *voor*, die men ook in 't mnl. terugvindt; vgl. b. v. *Lsp.* I, 22, 51:

Een wijf, die hi (*Adam*) minde,
Die cume twe *voir* drie kinde,
Die ghehoirde hi.

Men leze dus:

een snodel ries besmit
Die cume *tusscenkent* swart ende wit.

Een zeer sterke steun voor deze wijze van verbeteren is het feit, dat hetzelfde ww. in denzelfden zin gebruikt wordt door Jan de Weert in zijn *Wapene Rogier*, die ook blijkens den aanhef van het strophische gedicht:

Wapene, Rogier, hoe saelt gaen?
Sal tfolc van zonden niet afstaen,
Hoe salt danne ghedueren?

geheel door den *Wapene Martijn* was bezield en daarmede vervuld, toen hij zijn gedicht schreef. Daar lezen wij, vs. 1825:

Die wille es in die ziele gheprent:
Quaet ende goet so *tusschenkent*.

Verder komt het ww., zoover mij bekend is, in 't mnl. niet voor, doch dat het juist hier voorkomt, in eene navolging van Maerlants *Martijns*, maakt het zeer waarschijnlijk, dat Jan de Weert het gebruik van dit zeldzame ww. ontleend heeft aan zijn voorbeeld.

Over het geheel zijn samengestelde ww. met *tusscen* zeldzaam in het Germaansch. In het Mnl. bestaan, behalve het genoemde ww. *tusscengaen*, nog: *tusscenslaen*, *Parth.* 4242:

Blont ende grau *tusscen ghesleghe*n
 Hevet hi thaer om sijn oren;

Fr. »*a cheveux blois, entrechenus*," d. i. »hij heeft blond haar met grijs dooreengemengd", dus: »zijn haar heeft de peper-en-zoutkleur", zooals wij zeggen; *tusscenluken*, *Rijmb.* 4729:

Het (*de tabernakel*) was *tusschen loken* binnen,

d. i. *was van binnen afgeschoten door een middelmuur of schot*. Hetzelfde ww. vindt men *Cout. v. Brugge* 1, 344: »Behouden dies dat men die husinghe niet *tusschen luke*," in den zin van *afschieten, in tweeën deelen door een tusschenmuur*, en *ZVL. Bijdr.* 3, 273: »Dat tvoors. vleeschuus zij zuverlic ghehouden, zonder *tusschenluken*, of der in te maken pawelioenen of cramen." Hier kan evenwel ook het mv. van *tusscenluuc* bedoeld zijn. In dezen zin van *afschieten* vindt men ook *tusscenscieten*, b. v. *Rek. v. Zeel.* 1, 141: »6 ghesaghede bort, die trappen mede te *tuskenscieten*," en *tusschenslaen*, *Cor. v. Antw.* (uitg. Biblioph.) 43, 56: »so en sal men gheen huys *tusschen slaen* meer dan ter helft." Eindelijk *tusscenspreken*, in den zin van *bemiddelen*, hetzelfde als *er tusscen gaen* (*Velth.* IV, 63, 14); doch slechts als znw. gebruikt in de uitdr. *bi tusscensprekene van*, *Gesch. v. Antw.* 3, 567; *Oork. v. Helmond* 170; *Exc. Cron.* 87c. Ook in de andere germ. talen zijn er weinig of geene samengestelde ww. met *tusschen*; in het mhd. vind ik er één bij *Lexer*, nl. *zwischenwûrken*, vermittlen, doch daar dit slechts in het tgw. deelw. voorkomt (vgl. ons *tusschenliggend, tusschenkomend, tusschenpoozend*), moet dit wel als bnw. worden opgevat, en mag dus niet onder de samengestelde ww. gerekend worden. Ook in 't hd. bestaan geen samengestelde ww. met *zwischen*, doch aan samengestelde znw., bnw. en bijw. ontbreekt het daar evenmin als aan dgl. samenstellingen met *tusschen* bij ons. Bij Van Dale staan er 140 genoemd. Te recht heeft hij de in andere Wdbb. voorkomende samengestelde ww. weggelaten, op grond dat *tusschen* met een ww. geen samenstelling vormen kan. Ook bij Weiland

staan er geene, want de door hem genoemde ww. *tusschen-spreken*, *tusschensnappen* en *tusschenspelen* bestaan niet, wel er *tusschen* of *ergens tusschen spreken* enz., en als zij verbonden voorkomen, zijn het znw., en geen ww.; en het ww. *tusschenpoozen* is eene afleiding van het znw. *tusschenpoos*. Ook znw. en buw. met *tusscen* samengesteld, zijn van jonge dagteekening. In het mhd. vind ik slechts *zwischengerichte*, *zwischenliebe* en *zwischenlicht*, en ook deze woorden zijn zeldzaam, en nog gedeeltelijk uit glossaria opgeteekend. In het Mnl. is het niet anders gesteld. Kil. geeft 3 ww. met *tusschen* (*tusschenkomen*, *tusschensetten* en *tusschenspreken*), en 6 andere samenstellingen, waaronder *tusschenscheed*, *intervallum*, welk woord in het mnl. ook voorkomt in de bet. van *onderscheid* (*Hs. v* 1348, 45b). Het is nog de vraag, of men bij de weinige samengest. ww. met *tusschen* niet te denken heeft, aan eene verkeerde navolging of vertaling van latijnsche ww. met *inter*, fr. *entre*. Het boven uit *Parth.* aangehaalde met *grau tusschengeslegen* diende ter vertaling van fr. *entrenchenu* (*intercanutus*, hier en daar grijs); *tusscenluken* en *tusscenscieten* beantwoorden aan lat. *intercludere*; *tusscengaen* en *tusscenkomen* aan *intervenire*; *tusscenspreken* aan *interloqui* of *interdicere*; *tusscensetten* aan *interponere*. Zoo kan ook *tusscensceet* eene verkeerde vertaling zijn voor hetgeen in 't mnl. *ondersceet* moest heeten (het bij Kil. voorkomende gelijkluidende woord is de vertaling van lat. *intervallum*); zoo is *tusschenregeering* de vert. van lat. *interregnum*; *tusschenkoning* van *interrex*. Naar mijn inzien is het even waarschijnlijk, dat op de vorming van composita met *tusschen* invloed van het latijn en fransch heeft gewerkt, als dat diezelfde invloed zich heeft geopenbaard bij de vorming van eene enkele samenstelling met *onder* in de bet. van *tusschen*, lat. *inter*, fr. *entre*, zooals in het Ndl. Wdb. op onder, kol. 1223, wordt aangetoond. Misschien bepaalt zich deze invloed ook niet alleen tot het ww. *ondernemen*. Voor ik van deze plaats afstap, nog een enkel woord over eene plaats uit den *Lsp.*, waar insgelijks een woord uitgevallen is, nl. III, 2, 139. Waar een beminnelijk man ook komt, zegt Boendale daar,

Waer hi coomt, hi is wellecome;
 Alle liede sijn hem hout,
 Sijn voordeel is menichfout,
 Sijns nerghent en ghebreect,
 Daer men achter van hem sprect:
 Al seide yement van hem quaet,
 Een ander dat van monde slaet.

Volgens ons medelid De Vries is de zin van de laatste niet zeer duidelijke regels: »Van hem mankeert het nooit, of, wanneer hij door den een belasterd wordt, verdedigt hem een ander.” Ik kan met deze verklaring geen vrede hebben. De zin is te gedrongen; bovendien hangt de 2de nv. *sijns* van *ghebreect* af, en wanneer men dat vnw. weergeeft door »*van hem* mankeert het nooit of,” is die vertaling onjuist, daar dit *van hem* beteekent *ten opzichte van hem, wat hem betreft*, en volstrekt geen genitiefbegrip uitdrukt. Ook doe ik opmerken, dat de verzen 140 en 141:

Daer men achter van hem sprect:
 Al seide yement van hem quaet,

in de vertaling van den uitgever versmolten zijn tot ééne gedachte, hetgeen evenmin juist kan zijn. Ik geloof dat het noodzakelijk is den zin in tweeën af te deelen, gelijk ook in de uitgave zelve aangegeven is door een dubbelpunt achter *sprect*. Doch dan moet men een woord invullen, dat uitgevallen is, en aldus lezen:

Sijns *oriens* nerghent en ghebreect,
 Daer men achter van hem sprect:
 Al seide yement van hem quaet,
 Een ander dat van monde slaet.

Den beminnelijken man ontbreekt het nergens aan *vrienden*, waar men zijne eer tracht te verkleinen; aan iemand, die zijne partij opneemt, wanneer er achter zijn rug kwaad van hem gesproken wordt: als iemand iets kwaads van hem zegt, komt een ander er onmiddellijk tegen op.

Rein. II, 1958. In de tweede bewerking van den *Reinaert* (uitg. door Martin), wordt ons verhaald, hoe Tibert de kat den door Reinaerts toedoen zoo erg gehavenden Isengrijn tracht te troosten, doch daarbij op zoo onkiesche wijze te werk gaat, dat hij »stank voor dank" inoogst. Hij herinnert hem nl., dat er alle reden is om de door den koning verordende terechtstelling van Reinaert onmiddellijk te doen plaats hebben, daar Reinaert zelf indertijd ook zooveel ijver aan den dag gelegd had, toen men Isengrijns beide broeders Rume en Widelanke had opgehangen. Nu is het nooit aangenaam aan minder vereerende familiegeschiedenissen te worden herinnerd, en Isengrijn nam dan ook den onhandigen trooster deze woorden allesbehalve in dank af. Hij maakt zich boos (Isengrijn balch hem) en voegt de kat toe:

Ghi maect ons allen groot ghetrac,
Her Tibeert; hadden wi een strop,
Het wist langhe Reinaerts crop,
Wat sijn lijf mochte weghe,

of, gelijk in *Rein.* I, 1921, staat:

Wat ghi ons algader leert!
Ne ghebrake ons niet een strop,
Langhe heden wiste sijn crop,
Wat sijn achterende mochte weghe.

Volgens Martin beteekent het woord *ghetrac*, het eenige dat in deze regels opheldering vereischt, *moeite*, *last*; hd. *belästigung*. Doch bewijzen ontbreken bij hem voor het bestaan van het woord, alsmede voor de juiste vertaling. Willem's maakt zich in zijne uitgave, bl. 77, van het woord af met de zeer weinig licht aanbrengende opmerking: »Getrac, getrek", welke aant. ook Martin (bl. 389) tamelijk duister vindt. Laten wij beginnen met te vragen, wat de bet. der woorden zijn moet, en daartoe andere bewerkingen der dierensage ter hand nemen. De *Reinardus Vulpes* heeft, vs. 910:

» Tradidit ipse tuos fratres Rimum, Uidelancum,
 Istos suspendi fecerat ipse duos.
 Si memor istorum grates sibi reddere velles,
 Suspendendus adhuc non foret ille malus".
 Isengrinus ad haec respondet et ista profatur:
 » O Tiberte loquax, scis modo multa loqui,
 Et nisi deficeret restis nobis, gula sciret,
 Iam sua de quanto pondere cauda foret."

Reinke de Vos (uitg. Lübben) heeft vs. 1878:

» Wat helpen doch also vele wort,
 hadden wi einen rêp efte line,
 draden wolde wi eme korten de pine."

Uit deze beide plaatsen blijkt overtuigend, dat de bet.
 van *getrac* niet moet zijn *last*, *moeite*, maar *drukte*, *praatjes*,
lawaaï, *leven*. En kan *getrac* dit beteekenen? Wij zullen
 maar niet lang zoeken naar een antwoord op deze vraag,
 want het woord *getrac* bestaat niet. Het zou alleen kunnen
 komen van *trecken*, en dan zou het onmogelijk de hier ver-
 eischte beteekenis kunnen hebben (want die van *uitstel* (ver-
 zug?, Martin) komt hier niet te pas, daar Tibert juist op
 spoed aandringt). *Getrac* komt dan ook in 't Mnl. niet voor,
 behalve op ééne plaats, waar het als eene onjuiste variant
 voorkomt van het woord, dat ook hier vereischt wordt, nl.
Wap. Mart. I, 712:

Sonder noet maecti *gecrac*
 Ende werpt up mi uwen hac,

waar Hs C heeft *ghetrac*. Deze plaats geeft ons de ware
 lezing aan de hand, nl. *gecrac*, dat ook hier in de uitdr.
gecrac maken voorkomt, d. i. *leven*, *drukte*, *lawaaï maken*.
Gecrac komt van den stam van *craken*, dat bij Kil. o. a.
 vertaald wordt door *strepere*, *crepare*, *crepitare*, *fragorem*
edere; wat de vocaal betreft, staat het tot *craken*, als *geblas*
 tot *blasen*, *lat* tot *laten*, *slap* tot *slapen*, *dwas* tot *dwasen*.

Gecrac is in 't mnl. een zeer gewoon woord. Men vindt het b. v. *Sp.* I7, 41, 22:

Als horden (op den Pinksterdag) dat gecrac
(Van allen tongen diemen sprac, vs. 21)
So groot comen in die lucht.

I⁶, 56, 16:

Die duve, die eens ontbrac
Des havecs claeuwen, hort soe gecrac
Van enegen vogel na oft bi,
Soe waent al dat havec si.

Zoo ook *Alex.* III, 647; V, 509; IV, 1696; VIII, 332;
Wal. 10473; *Grimb.* I, 3456; *Lanc.* III, 21782; IV, 11517;
II, 35015.

Opmerkelijk is het, dat dezelfde fout ten derden male terugkeert, en nu als drukfout, *Exc. Cron. v. Brab.* 99c: »Hoe groten gecranc der wapenen was daer ende ghetrack (l. ghecrack der lancien ende speeren, die daer brekende waren!» Geheel en al in hetzelfde verband wordt gecrac gebruikt op verscheidene der boven opgegeven plaatsen.

Rijmb. 5370 vlgg. — Dáár en in de voorafgaande verzen worden uit de Mozaïsche wet opgesomd de vrouwelijke personen, met wie men om reden van bloed- of aanverwantschap geen huwelijk mag aangaan, de dochter, de moeder, de schoonzuster, de tante, de nicht. Dan volgt:

Hi (God) verboot hem beide ghader
Ooms wijf ende daer toe svaren,
Stiefkinder ende diere af comen waren.

Het woord *beidegader* kan slaan op de beide ooms, die men hebben kan, nl. de ooms van vaders- en moederszijde; vgl. *Levit.* 18, 12: »turpitudinem patruī tui non revelabis, nec accedes ad uxorem eius»; òf het beteekent, met *ende daertoe* verbonden: *niet alleen* — *maar ook*. Wat is nu *svaren*? In het

Gloss. wordt *svaren* opgevat als een andere schrijfwijze voor *swaer*, schoonvader (vgl. *Rijmb.* 3638, 9638), waarvan dan *swaren* de zwakke gen. zou zijn. Doch een zwakke vorm van *swaer* of *sweer*; hd. *swäher*; mhd. *swēher*; ohd. *swēhur*; got. *swaihra*; ags. *sweor* (uit *sweohor*); lat. *socer*; gr. *ἐνυός*; skt. *ṣvācuras*, is niet bekend. Daar komt bij, dat *C* niet heeft *svaren*, maar *de svaren*, en *C.* is ongetwijfeld het beste van de 6 Hss., die er van den Rijmbijbel over zijn. Verder volgt in Leviticus onmiddellijk op de zoo even medegedeelde plaats niets van *de vrouw van den schoonvader*, maar vs. 15: »Turpitudinem *nurus tuae* non revelabis, quia uxor filii tui est.» Nu is het duidelijk, wat er staan moet. Men leze:

Hi verboot hem beide għader
Ooms wijf ende daer toe de *snaren*,
Stiefkinder ende diere af comen waren,

»de schoondochters, alsook stiefkinderen en hunne kinderen.» Naast *snaer* bestond een zwakke vorm *snare*. Kil.: *snarre*, *nurus*. Het is verwant met hd. *schnur*; mhd. *snur* (*snuor*); ohd. *snura* (*snuora*); ags. *snoru*, oeng. *snore*; ofri. *snore*; our. *snor*; got. *snuza* (komt niet voor); skt. *snuša*; lat. *nurus* (voor *nusus*); gr. *νυός* (voor *σνυός*). Kil. *snarre*, *snurre*, *nurus*. Door den invloed der *r* (die in talloze gevallen reking der vocaal ten gevolge heeft; vgl. Franck, *Mnl. Gramm.* § 56) is de *u* die eig. thans *o* moest luiden, tot *oe* overgegaan. *Snaer* en *snare* beteekenen in 't mnl. niet alleen *schoondochter*, maar ook *schoonzuster*, en thans is het bij het volk, vooral in het verklw. *snaartje* nog in gebruik, in de laatstgenoemde bet. Hetzelfde onvaste in de beteekenis ziet men ook bij andere germaansche woorden voor familiebetrekkingen. *Zwager* bet. thans *schoonbroeder*, en in de 17de eeuw *schoonvader*; *swagerinne* bet. bij Kil. *glos* en *socrus*; het mhd. *swager* heeft de bet. van *zwager*, *schoonvader* en *schoonzoon*, en de hd. woorden *schwiegersonn*, *-mutter*, *-vater* enz. zijn ontstaan, doordat de bet. van *schwieger* evenmin duidelijk meer werd gevoeld; *neef* bet. in de eene taal ons *neef*, broederszoon, in de an-

dere *zoonszoon* of *kleinzoon* (lat. *nepos*; vgl. ons *naneef*); mhd. *ôheim* bet. ook *neef*, *zusterszoon*; hd. *vetter*, in 't mhd. *veter*, heeft daar de bet. van *vadersbroeder* en *broederszoon*, en in 't ohd. (*fetiro*) die van *oom*. Zie Kluge op *neffe*.

Voorbeelden van *snaer* en *snare* in 't mnl. vindt men — a) in de bet. *schoondochter*, *B. v.* 1357, 106b: doe wouden haer (*Naomi's*) *snaren* (zw. mv.) mit haer reisen; *Hs. Evang.*, *Luc.* 12, 53: die sweger (*sal zijn*) in (*tegen*) die *snare*, ende die *snare* in die swegher (*socrus in nurum suam et nurus in socrum suam*); *B. v.* 1357, 23c: Doe seide Judas tot *Thamar* sinen (ml.) *snaer* (*Gen.* 38, 11). — b) *schoonmoeder*, *Gest. R.* 18b: Die bruyt sprac tot haer *snaer* ofte moeder; 153b: Hi beval sijn wijf te bewaren sijn *snaer*, dat is, haer eygen moeder.

Voor heden staak ik mijne pogingen om mnl. teksten te zuiveren van zinstorende of andere fouten; een ander maal hoop ik u weder andere woorden mede te deelen, die niet in een Mnl. Wdb. zullen mogen worden opgenomen, tenzij voorzien van een *, waardoor men al reeds aan het uiterlijk ziet, dat zij door de kritiek zijn gewogen en te licht bevonden.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} SEPTEMBER 1885.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, VAN DEN BERGH, SLOET, KUENEN, HARTING, SIX, NABER, FRANCKEN, KERN, DE GOELE, VAN HERWERDEN, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, ASSER, PLEIJTE, WIJNNE, MATTHES, VAN DEN SANDE BAKHUYZEN, WIJBRANDS, MOLTZER, CORNELISSEN en BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Daarop wordt gelezen een brief van Mevrouw de Weduwe Modderman, waarmede aan de afdeeling kennis wordt gegeven, dat haar medelid mr. A. E. J. Modderman op den 7^{den} Augustus is overleden. Hij is met een brief van rouwbeklag aan de weduwe beantwoord.

Na de voorlezing neemt de voorzitter het woord in deze termen:

»Toen we, drie maanden geleden, van elkander afscheid namen, was er weemoed in ons hart, want een droevig jaar lag achter ons en we dachten aan die velen, die uit ons midden waren weggenomen. Wie zou nu de eerste zijn?

Voor ouden van dagen, voor lijdenden en zwakken konden we vreezen, maar niemand vreesde voor den herstellde, die uit de armen des doods tot nieuw en krachtig leven scheen teruggekeerd; niemand vreesde voor onzen Modderman. En toch, juist hij is die eerste geweest, en na weinige weken trof ons, de meesten onzer in den vreemde, de jammertijding van zijn onverwacht heengaan. Hoe schoone hoop, hoe rijke verwachting, is ook voor dit hoogste lichaam der wetenschap met hem ten grave gedaald! Ware hij ons gespaard gebleven, hij zou ook hier goede dingen hebben verricht. Want nergens waar hij werken kon rustte hij, voordat hij wat hem het grootste en het beste scheen had gewerkt. Elke taak, eens door hem aangenomen, had hij aangenomen met diepen ernst, en hij vervulde haar met geestdrift, met warme overtuiging en onvermoeide werkkraft. Overal streefde hij naar het ideaal. Zoo had men reeds voor 22 jaren den jongen man in zijn Academisch proefschrift leeren kennen. Toen reeds was het hart brandende in hem, om het groote werk te scheppen eener nationale strafwetgeving. Toen reeds bezielde hem het geloof, dat de straf geen kwaad mag zijn, en hij was besloten al de kracht van zijn leven in te spannen, om dat geloof tot daad te maken. Hij verklaarde het, een strijder te willen zijn in de gelederen der beschaving, en hij heeft dat woord vervuld. Hij sprak den wil uit, om zoolang hij leefde niet te vergeefs te leven, om niet te droomen maar te denken en te doen, dingen te doen, waardoor hij zich liefde verwerven zou tot over het graf. Hij heeft zijn gelofte gehouden, en die liefde is zijn deel geworden. Zijn werkzaam en rijk leven u te schetsen, laat ik over aan vastere hand. Maar het was ook mij een behoefte, hier een woord van hulde te spreken aan den man, die het goed der kennis niet met het hart heeft betaald, die wat schoon en waar en nuttig was met onbezweken ijver heeft gediend, en die zijn wijzen raad: herziet u zelf en volmaakt u zelf, met ware bescheidenheid steeds op eigen denken en doen heeft toegepast".

De secretaris vermeldt verder de ontvangst der volgende werken, aangeboden door de schrijvers, alle leden der Akademie: G. Marini, *Iscrizioni antiche doliari pubblicate dal comm. G. B. de Rossi*, Roma 1884; B. F. Matthes, *Makasaarsch Hollandsch woordenboek*, 2de druk, met de daarbij behorende *Ethnographische atlas*, 'sGravenhage 1885; N. G. Pierson, *Leerboek der Staathuishoudkunde*, Deel I, Haarlem 1884; en Jos. Habets, *Geschiedenis van het leenhof en de leenen van Valkenburg, Roermond* (1885). Zij worden met dankbetuiging aan de schrijvers aangenomen.

De heer de Goeje leest het verslag door hem en den heer Matthes opgemaakt over eene verhandeling van den heer Kern, getiteld »De Fidjitaal vergeleken met hare verwanten in Indonesië en Polynesië”.

De vergadering vereenigt zich met de conclusie om haar in de werken der afdeeling op te nemen.

De heer Sloet handelt over oude hoefijzers, die bij het vergrooten van het fort te Nieuwersluis in 1881 in groote menigte gevonden zijn in eene kleilaag, drie meters onder den grond. Acht der best bewaarden, alle van kalkoenen voorzien, worden door den spreker ter bezichtiging gesteld. De plaats, waar zij gevonden zijn, bewijst dat zij vele eeuwen geleden daar gelegd zijn. Daar de Romeinen geen hoefbeslag gekend hebben, moeten zij van Germaanschen oorsprong zijn. Daar geene overblijfselen van paarden daar ter plaatse ontdekt zijn, schijnen zij losgemaakt en losgerukt te zijn om te dienen tot zoenoffer voor eenige godheid. De spreker toont niet vele voorbeelden aan, dat de westersche volken sedert overoude tijden tot nu toe geloof sloegen aan de tooverkracht van hoefijzers. Hij biedt zijne bijdrage met de daarbij behorende teekeningen aan voor de Verslagen der afdeeling.

Naar aanleiding van deze mededeeling worden door de heeren Wijbrands, Pleijte, Acquoy, Vosmaer en Leemans

eenige opmerkingen in het midden gebracht, die grootendeels strekken tot aanvulling en bevestiging van het gehoorde.

De heer Francken spreekt over de assimilatie der voorzetsels in de latijnsche composita, een onderwerp belangrijk voor de juiste spelling in uitgaven van oude schrijvers. Hij vermeldt wat de opschriften der stad, wat vele wetten en monumenten in de municipia en coloniae zoo in als buiten Italië, alle te vinden in het Corpus inscriptionum latinarum, eindelijk wat de Romeinsche grammatici van Annaeus Cornutus tot Velius Longus daarover leeren. Hij acht het wenschelijk zich in de praktijk aan Priscianus te houden.

Na eene opmerking van den heer Naber en eene repliek van den spreker, biedt deze zijne bijdrage voor de Verslagen en Mededeelingen aan.

Bij de rondvraag beklagt de heer de Goeje zich over het sluiten van het Rijksmuseum op de dagen, als deze afdeeling vergadering houdt, en vraagt of daarin geene verandering kan gevraagd worden. De secretaris wordt uitgenoodigd zich tot den Hoofd-directeur van het Museum te wenden, met het verzoek om op die dagen toegang aan de leden te verleen.

Daarna wordt de vergadering gesloten.

VERSLAG OVER EENE VERHANDELING

VAN DEN HEER KERN, GETITELD:

„DE FIDJITAAL VERGELEKEN MET HARE
VERWANTEN IN INDONESIË EN POLYNESIË.”

De heer Kern geeft in de inleiding de bronnen op, waaruit hij zijne kennis der Fidjitaal geput heeft. Hij blijft de taal zoo noemen, hoewel zij naar het ons bekendste dialect eigenlijk Viti zou moeten heeten. Zijn doel met de verhandeling is: »eene bijdrage te leveren, die strekken kan ter nadere bepaling van de plaats welke deze taal in de reeks der Maleisch-Polynesische talen inneemt, en wel heeft de schrijver in de eerste plaats getracht de punten van overeenkomst in spraakkunst en woordenschat tusschen het Fidji en de talen van Indonesië, met inbegrip van 't Malagasi, aan te toonen, in de tweede plaats het Fidji met de Polynesische talen vergeleken. De uitkomst van zijn onderzoek is, dat Fidji en Polynesisch evenver van de Indonesische talen afstaan en als loten van één moederstam samen tegenover alle thans bekende Indonesische talen één geheel vormen. De grammatische verhandeling is verdeeld in zeven hoofdstukken: I. Klankvergelijking, II. Voornaamwoorden, III. Werkwoordelijke vormen, IV. Voorvoegsels tot afleiding van naamwoorden, bijwoorden en werkwoorden, V. Woordvorming door aanhechtsels, VI. Tijden en wijzen, VII. Woordschikking. Het lexicologisch gedeelte bestaat uit twee uitvoerige lijsten, waarin de lexicalische bestanddeelen van 't Fidji en van 't Polynesisch met den woordenschat der Indonesische talen worden vergeleken. Dit laatste gedeelte kon niet door ons onderzocht worden, daar de heer Kern

bij de aanbieding der Verhandeling nog niet met het overschrijven gereed was. Doch een onderzoek van het eerste gedeelte heeft ons voldoende bewezen dat het stuk met al de nauwkeurigheid, geleerdheid en scherpzinnigheid bewerkt is, die men van den bekwamen schrijver gewoon is. Terwijl wij het noodeloos achten dit nader te staven, hebben wij de eer u voor te stellen de verhandeling in de werken der Akademie op te nemen.

*De Commissie tot het onderzoek der verhandeling
benoemd in de vergadering van 8 Juni 1885.*

M. J. DE GOEJE.

B. F. MATTHES.

VONDST VAN HOEFIJZERS

TE

NIEUWERSLUIS.

MEDEDEELING VAN

Mr. L. A. J. W. Baron SLOET.

In de jaren 1880 en 1881 werd het fort te Nieuwersluis, aan de rivier de Vecht, gemeente Loenen, provincie Utrecht, vergroot.

De Heeren Wttewaall van Wickenburg te Utrecht en zijn schoonzoon, de Kapitein-Ingenieur Gijsberti Hodenpijl, met het werk belast, hebben de welwillendheid gehad mij de bijzonderheden mede te deelen van eene vondst bij die gelegenheid gedaan.

Het kwam mij voor, dat zij verdient in ruimeren kring bekend en onder de aandacht van geleerden gebracht te worden. Daartoe strekt deze mededeeling.

Het maaiveld van de plaats, waar de vergrooting van het fort geschiedde, ligt op 0.02 M. + A. P.; de waterstand was 0.7 à 1½ M. ÷ A. P. De grond, als trouwens langs de geheele Vecht, is klei. Volgens boringen bereikt zij eene diepte van 4 M. ÷ A. P. Tot 2.3 M. was de kleur geel, verder blauw. Op de klei volgde tot 7 M. ÷

A. P. veen, rustend op zand, zijnde opvolgend tot 20 M. ÷ A. P. fijn, grof en grindzand.

De gracht van het fort werd uitgegraven tot 3 M ÷ A. P. Daar werden eene menigte recht opstaande boomstammen gevonden.

Eene schets van de doorsnede door den Kapitein verstrekt is hier bijgevoegd.

De stammen der boomen, volgens deskundigen eiken, hadden eene middellijn van 0.24 tot 0.4 M. Zij hadden geene kruinen. Zij waren er niet afgehakt of afgezaagd, daar de bovenvlakken niet effen maar puntig, splinterig waren.

Te Nieuwersluis is geen zand. Wat er noodig is komt uit Hilversum, Bussum en andere plaatsen. Kapitein Gijsberti vond echter aan den anderen oever van de Vecht in eene weide, ten zuiden van de Pupillenschool, eene zandbank ter dikte van meer dan 5 à 6 M., waaruit het zand voor het metselwerk van het fort gegraven werd. Daarbij werd op eene diepte van 2 M. gevonden een uitgeholde boomstam, die kennelijk tot een schuitje had gediend.

Dergelijke zandophoopingën komen dikwijls voor in de kleigronden langs onze rivieren. Deze woelen bij hooge waterstanden en zeer vermeerderde stroomsnelheid zand uit de diepte en werpen dit op hunne kleiboorden neder.

In de klei, die de zandbank te Nieuwersluis geheel omringt, werden ter diepte van 2.5 M. ÷ A. P. ook boomstammen als in de gracht gevonden. Zij hadden eene dikte van 0.80 M.

Vermoedelijk zijn de boomen, die, ter wederzijden van de rivier een zoogenaamd onderzeesch bosch gevormd hebben, geworteld geweest in het veen, dat hoogveen geweest kan zijn ¹⁾.

Een bosch zoo diep als het Nieuwersluische onder de

¹⁾ Men zie over deze bosschen: Dr. W. C. H. Staring, *De Bodem van Nederland*. De zamenstelling en het ontstaan der gronden in Nederland, 1856, I, bl. 365, in verband met bl. 64; en zijne verhandeling: *De veenen en de veenwording*, in zijn: *Voormaals en thans*, 1858.

klei bedolven, mag eene groote zeldzaamheid heeten, doch het wordt eenig in zijn soort, zelfs buiten ons land, door de groote menigte hoefijzers van paarden, die tusschen de boomen gevonden zijn.

De Heeren Wttewaall en Gijsberti zorgden, dat er 8, die even zooveel verschillende soorten vertegenwoordigen, bewaard bleven. Ter mijner beschikking gesteld heb ik ze op de halve groote doen afteekenen.

De oorspronkelijke bied ik hierbij ter bezichtiging aan. Zij behoorren nu aan het Rijksmuseum van oudheden te Leiden, waaraan zij door den Heer Wttewaall ten geschenke gegeven zijn.

Alle hoefijzers hebben den tegenwoordigen vorm en zijn van kalkoenen voorzien. Hierop moet ik de aandacht vestigen, daar vele oude hoefijzers en zelfs uit nieuweren tijd die niet hebben. De door een tal van geschriften bekende G. van Hasselt merkt in het Dagboek eener reis naar Parijs in het jaar 1777, in H. S. in het bezit van zijn kleinzoon den oud-majoor der Genie van Hasselt te Arnhem, bij de beschrijving van het ruitersstandbeeld van Lodewijk XIII op de Place Royale, o. a. op: »'t Peerd is beslagen zonder kalkoenen aan de hoefijzers, gelijk noch al de paarden in Parijs, en 'tgeen de reden is dat zij zo ligt vallen en lichter struikelen, want ik heb dit nergens zo menigmaal gezien dan hier en in Frankrijk''.

Het getal der spijkergaten in de Nieuwersluische ijzers verschilt. Velen zijn door oxidatie niet meer te zien. In verscheidenen zaten bij het vinden nog de spijkers, die bij het schoonmaken der ijzers van de klei verloren gingen. Eenigen, kennelijk door het afrukken der ijzers van de hoeven krom, zijn nog aanwezig. Zie n°. 7.

De zeer kundige Rijks-veearts de Heer van Dulm te Arnhem, die eene uitgebreide hoefsmederij heeft, door mij geraadpleegd, verklaarde, dat de ijzers beter vervaardigd zijn dan een tegenwoordig dorpsmid ze maken kan. Zeer trok zijne aandacht n°. 7, om den stootneus van voren en vooral om den rits, waarin de spijkergaten geslagen zijn,

daar dit nog niet altijd geschiedt en voor eene uitvinding van lateren tijd gehouden wordt. Om deze bijzonderheden te doen uitkomen is het ijzer van weerskanten afgeteekend.

Uit de geringe dikte der ijzers maakte de Heer van Dulm op, dat zij gedragen waren door rijpaarden, het grootste door een van middelbare taille.

Daar de ijzers nog gaaf en niet versleten waren en dus geen noodzakelijkheid bestond hen door nieuwe te vervangen, vond hij het zeer opmerkelijk, dat zij losgemaakt waren, zelfs losgerukt, zooals ook hij uit de kromme spijkers opmaakte.

Dit moeten wij dus als een feit aannemen. De menigte ijzers die gevonden zijn, sluit het denkbeeld uit, dat wij hier met een paar toevallig verlorenen te doen hebben. Ik stip nog aan, dat geen het minste overblijfsel van een paard aangetroffen is.

Doch waarom zijn zoovele paarden van hunne hoefijzers ontdaan? Ik meen om een zoenoffer aan een God te brengen.

Bij geen volk was het paard zoo in aanzien als bij de Germanen. Niet alleen, om de goede hoedanigheden en eigenschappen, die het edele dier bezit, maar omdat het was de vertrouweling der Goden. Geene voorspelling — en dit was eene eigendommelijkheid van hen — gold bij het volk, zijne hoofden, zijne priesters zoozeer als die uit het hinneken en snuiven van paarden werd opgemaakt. Voor die der zake kundig is, heeft bij bijzondere gelegenheden en in sommige omstandigheden dit hinneken en snuiven thans nog voorbeduidende beteekenis, even als het spitsen der ooren, het schuw ter zijde springen, het achteruitloopen, het hollen en het steeksworden.

Witte paarden, als albinos toevallig ontstaan en aangefokt, werden op staatskosten in heilige wouden onderhouden, deden nooit dienst voor menschen en werden alleen voor den wagen van Nerthus gespannen ¹⁾.

¹⁾ Tacitus, Germ. 10.

Wanneer Wodan, de eerste der Goden, de aarde bezocht, zat hij te paard, waaraan de herinnering nog voortduurt in de Wilde Jacht.

Het grootste offer, dat aan de Goden werd gebracht, bestond uit paarden, die bij de offermalen gemeenschappelijk genuttigd werden. Hun vleesch was eene geliefkoosde spijs.

Wat Agathias in zijne geschiedenis van den oorlog der Gothen, loopende over de jaren 553—558 van de Alamanen zegt, dat zij de koppen van de offerdieren afsneden, was algemeen gebruik ¹⁾. Zij werden bewaard en den God, dien het betrof, gewijd.

Toen Caecina ter plaatse kwam, waar Arminius de legioenen van Varus vernietigd had, vond hij den grond bedekt met de botten van paarden en hunne koppen aan de boomen bevestigd ²⁾.

Van oudsher zat in paardenkoppen eene groote magische kracht.

De Romein plaatste er een van eene merrie op een paal in zijn kooltuin om de rupsen te doden ³⁾.

Daar sluit zich aan wat Max Jähns ⁴⁾ uit M. Fugger (1584), dien hij een „sehr vorurteilsfreier klarer Kopf“ noemt, waar deze handelt „Vom Artzeneyen genommen von Pferden“ aanhaalt: „Wann man den Kopff von einer Stuten (verstehe der Gebayn vom Kopff) in einem Garten an ein Pfal oder Stangen aufstecke, so geraht alles dasjenige des to baser, was im selben Gärten wachszet, insonderheit aber vertreibt es die Raupen und Ratzen, welleches dem Kraut ein gar schädlich Unzifer ist.“

Ook tegen menschen en daemonische machten werd de paardenkop aangewend.

¹⁾ Grimm. Myth. 4te Ausg. S. 39, haalt aan de editie van Bonn 28. 5. In de Latijnsche vertaling in folio van het jaar 1516, die ik kon raadplegen, staat: „equos et boves et infinita huiusmodi pecora desectis cervicibus immolant.“

²⁾ Tacitus, Annal. I, 61.

³⁾ Plinius, Hist. Nat. XI, 10. 58.

⁴⁾ Ross und Reiter in Leben und Sprache, Glauben und Geschichte der Deutschen, 1872, I, S. 253.

De beroemde IJslandsche skald en zeeroover Egil, in de 10de eeuw, zette op eene rots een hazelnooten staak met een paardenkop er op en sprak: „Hier zet ik eene nidstaak en keer de verwensching tegen koning Erich (van Noorwegen) en Gunhilde; ik keer ze tegen de beschermgeesten, die het land bewonen (de landwaetter), zoodat zij allen op dwaalwegen geraken en geen hunner zijne woonplaats weder vinden zal, voordat zij Erich en Gunhilde uit het land gedreven hebben.” Deze verwensching — nid — sneed hij in rinnen in de staak en keerden den paardenkop naar het land van koning Erich. De sage zegt verder, dat de koning door zijn volk gehaat werd en zijn land moest verlaten ¹⁾).

Om den invloed van kwade tooverij te voorkomen, om have en vee te beschutten, worden skeletten van paardenkoppen aan de huizen en stallen bevestigd, zooals men ze ook wel eens bij ons op de daken ziet liggen. Beschilderd en verguld worden ze nog enkel in alleen staande boerenwoningen in Westfalen onder het dak gevonden. Door geheel Noord-Duitschland vindt men gevelspitsen met uit hout gesnedene paardenkoppen versierd.

Het volk kent, om booze invloeden af te wenden, een groote kracht toe aan gebruikt ijzer en staal. Tooverij en hekserij worden er door ontdekt en te niet gedaan. De exuviën van dieren hebben, evenals die der menschen, dezelfde kracht als het dier zelf. Dit werkt mede dat de ijzers, waarmede de hoeven der paarden beslagen waren, eigendommelijke krachten bezitten.

Een hoofdvereischte is, dat zij van den openbaren weg opgeraapt moeten zijn. Dit verklaart het spreekwoord: „Hij lacht als een boer, die een hoefijzer gevonden heeft” ²⁾. Waarom van een gevallen meisje in Westfalen gezegd wordt, dat zij een hoefijzer verloren heeft, is nog niet opgehelderd.

De gelukkige vinder zegt zijne vondst aan niemand, maar bevestigt het ijzer met drie spijkers in drie slagen, met de

¹⁾ Grimm, Deut. Myth. 4te Ausg. S. 549; Richard Andree, Ethnographische Parallelen und Vergleiche, 1878, s. 127; Jähns a. w. I. s. 252.

²⁾ Harrebomée, Spreekwoorden 1, bl. 309.

opening naar buiten, op den drempel of aan de deur zijner woning. Geene heks kan er dan inkomen, geen bliksem zal er in slaan, geen brand ze verwoesten. Is in het huis een winkel, dan worden koopers aangetrokken.

Dit geloof strekt zich, met eenige lokale wijzigingen, over geheel Deutschland uit, niet alleen op het platteland maar ook in steden, als Hamburg, Berlijn, Trier.

Voor een 60-tal jaren werd in Holstein ieder huis, dat gebouwd werd, van een hoefijzer voorzien. Was er geen, dat gevonden was, dan werd een nieuw genomen. In Thüringen, waar men ook de binnendeuren er van voorzag, moesten de nieuwe ijzers in den St. Jansnacht gesmeed zijn door een kuischen jongeling.

De Oldenburgsche en Lubeksche schippers spijkeren stilzwijgend hoefijzers aan de masten hunner schepen. Wanneer volgens de sage van den Vliegende Hollander, dat spookschip een ander ontmoet, dan gaan eenige zijner schepelingen in eene boot daarheen met verzoek een pakket brieven mede te nemen. Het moet aan den mast vastgespijkerd worden, daar er anders een ongeluk aan het schip overkomen zal, bepaald wanneer er geen bijbel aan boord en geen hoefijzer aan den fokkemast bevestigd is ¹⁾.

Met het paard is ook de kracht van zijne ijzers naar Amerika gekomen. Onder de boegspriet van schepen, die den Missisipi bevaren, worden zij dikwijls bevestigd.

Op enkele plaatsen in Noord-Duitschland en in Beieren komen grenssteen en tusschen gemeenten voor, waarin hoefijzers gebeiteld zijn, stellig om de onschendbaarheid, welke die merkteekenen genieten, nog meer te bevestigen.

Er zijn ook rotsen en op zich zelf staande steenen, waarin paardehoeven voorkomen, wel eerder speling der natuur dan door het dier er ingedrukt of door menschenhand aangebracht. Zeker is het, dat er onder zijn, die heidensche altaren waren. Eene sage van zulk een steen in de Harz leert, dat de heidenen daar een paard hadden willen offeren, dat het hun ontsprongen was en den afdruk van zijn hoef

¹⁾ H. Heine, Salon 2te Aufl. I, s. 250.

in den steen had achter gelaten. Bij Ludwigsburg in Sleeswijk ligt zulk een steen midden in een zeer ouden steenenwal. In het jaar 1838 werd nog volgens oud gebruik bij den Hoefijzersteen op de Taberner Steige, op St. Michielsdag, een landelijk feest gevierd en de steen met kransen versierd ¹⁾.

Doch waarom zijn er aan vele kerken hoefijzers bevestigd of worden er dikwijls in groote menigte in bewaard? Daar dienen zij toch niet ten behoeve van privaateigendom.

Ik meen, dat het een religieusen of, wil men, mythischen grondslag heeft, blijkbaar uit de sagen en hetgeen werkelijk geschiedde en nog geschiedt.

Wij worden teruggevoerd in den grijzen heidenschen voortijd. Ik moet er wat uitvoerig bij stilstaan.

Het paard van Balder stampde eene bron uit den grond, die thans nog in Denemarken bij Roeskilde in Seland aangewezen wordt; dat van Bonifacius met een zieken schenkel eene geneeskrachtige te Heilberg in Thuringen. Een zijner hoefijzers, bijzonder groot, is aan de kerkdeur bevestigd.

Onder bisschop Siegfried, † 1045, werd te Wexiö in Zweden de eerste Christenkerk gebouwd. Toen de gewijde klokken voor de eerste mis begonnen te luiden, reed Odin over de bergen. Zijn paard schrok geweldig op het hooren van die heilige tonen, sloeg met de pooten in de rots, die er nog de indrukken van heeft en verloor een hoefijzer, dat in de kerk opgehangen werd ²⁾. Mogelijk is het er nog, zoo het niet verloren is gegaan in den brand, die in het jaar 1843 de geheele stad vernielde.

De kerk te Schwartzenstein bij Rostenburg, Rgbz. Königsbergen, heeft de twee hoefijzers, die zij bezit, te danken

¹⁾ Jähns a. w. I, s. 560; Chr. Petersen, Hufeisen und Rosstrappen, oder die Hufeisensteine in ihre mythologische Bedeutung, in Jahrbücher der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft, Bd. VIII, 1865.

²⁾ Wedderkop, Bilder aus dem Norden, II, s. 339, aangehaald door Nork, Mythologie der Volksagen und Volksmärchen, s. 86.

aan eene waardin te Eichmedien. Eens des avonds weder, als vroeger, beschuldigd van met dubbeld krijt geschreven te hebben, riep zij uit: »Als mijne plank — lei — niet goed is, dan moge de lijflijke duivel mij nog heden berijden". Hij verscheen onmiddellijk. Zij veranderde in eene merrie, hij steeg er op en reed in vliegende vaart naar Schwartzenstein. Hij haalt er de smid uit het bed om het paard te beslaan. Toen deze met den eersten poot bezig was riep het paard: »Zacht wat, zacht wat, heer neef, ik ben vrouw Kruger". De smid raakte daardoor zóó van streek, dat zijn werk, niettegenstaande alle aanmaningen van den duivel, niet goed wilde vlotten. Toen hij met den derden poot bezig was kraaide de haan, de duivel verdween en de merrie werd weder vrouw Kruger. De twee niet gebruikte hoefijzers werden, anderen ter exempel, in de kerk opgehangen en zijn nu door houten vervangen ¹⁾.

In een der muren van de St. Nikolaaskerk te Leipzig is een hoefijzer op de plaats waar vroeger een steen, waarop er een was afgebeeld, ingemetseld was. Men verhaalt dat de H. George, wiens beeld in het begin dezer eeuw nog aan de westzijde der kerk stond, daar eens met den lindworm gevochten zou hebben, waarbij zijn paard een hoefijzer in een steen afdrukte of verloor. Volgens eene andere lezing zou het in een lindeboom gevlogen zijn ²⁾.

Als overwinnaar in den edelen wedstrijd, wie het meest zou kunnen drinken, reed Ernst, graaf van Klettenberg, met den gewonnen gouden ketting omhangen, door Ellrich, Rgbz. Erfurt. In de St. Nikolaaskerk werd de vesper gezongen. Dronken rijdt hij de kerk binnen tot voor het altaar. Toen het paard zijne pooten op de trappen er van wilde zetten, valt het om en verliest zijne ijzers, die in de kerk opgehangen werden. Daar deze vervallen is, worden zij bij den pastoor bewaard ³⁾.

¹⁾ Ziehnert, Preussens Volkssagen, II, s. 91, aangehaald door Nork, a. w. s. 88.

²⁾ Petersen, a. w. S. 26.

³⁾ Grimm, Deutsche Sagen, N°. 345.

Een tegenhanger had in een kerkje beneden Hirschau, in de richting van Tübingen, in het Schwartzwald, plaats. Men hoorde daar dagelijks de moeder Gods in het kerkje zingen. Een goddeloos man, dit ook eens hoorende, reed naar den ingang der kerk, klapte met de zweep, slaat op de deur en uit allerlei scheld- en smaadwoorden. Plotseeling houdt hij op: de priester is in processie verschenen. Op zijn gebed bekeerd hij zich. Ter eeuwiger gedachtenis daarvan trekt hij twee ijzers van zijn paard en bevestigt ze aan de kerkdeur. Een er van is nog aanwezig ¹⁾).

Te Steckelhau, in het boschgebergte de Spessart, had in den ouden tijd een zonderling voorval plaats. Er verscheen een reus, zittende op een zwart paard en zwaaiende een zware speer; hij wilde de verkondiging van het evangelie beletten. Het paard schrikte voor den predikenden kluienaar, storte voor het kruis neêr en de reus brak den nek. Het paard werd wit en mak en kreeg de genade, dat ieder ziek paard, dat men er bijbracht, genas. Toen het gestorven was werden zijne, nu nog aanwezige, hoefijzers aan de kerkdeur gespijkerd ²⁾).

Op de zijdeur der kerk te Hausen, voor het Rhönges-bergte niet ver van Kissingen, is een zeer groot hoefijzer genageld. De sage zegt, dat een ridder van Rapp in een veldslag zijn paard verloor, doch zelf het leven behield. Ter dankbare herinnering deed hij een der ijzers aan de kerk zijner residentie bevestigen ³⁾).

Tot nog toe hebben wij geen heilige ontmoet, die met paarden en hunne hoefijzers in rechtstreeks verband staan. Er zijn er echter vier.

St. Marten beschermt vele dieren, ook paarden. Te Le-genfeld bij Velburg, in de Boven-Pfaltz, gaat de pastoor van het dorp op den dag van dien heiligen met den monstrans naar eene hem gewijde kapel, waar alle paarden uit den omtrek bijeen gebracht zijn. De pastoor bidt met hunne be-

¹⁾ Dr. A. Birlinger, Volksthümliches aus Schwaben, I, s. 1..9.

²⁾ Jähns, a. w. I. s. 366.

³⁾ Petersen, a. w. s. 34.

zitters en geeft den zegen. Daarna rijden de boeren drie-maal om de kapel en offeren veel geld aan den heilige, wiens beeld op een gedekt tafeltje staat. De paarden krijgen daarvoor in een jaar ook geen ongelukken ¹⁾.

De H. Theobald belette den 30sten December 1632 de inname van Thunn, in den Elzas, door de Zweden, daar hij al hunne paarden de hoefijzers deed verliezen. Vele er van werden op de hoofddeur der Munsterkerk gespijkerd en bleven er tot het jaar 1832, toen de deuren vernieuwd werden ²⁾.

Het is echter mogelijk, dat de heilige te dezen aanzien eene geusurpeerde reputatie heeft. Er zijn namelijk planten, die de kracht hebben de hoefijzers der paarden los te maken, wanneer zij er mede in aanraking komen. De voornaamste is eene soort van wilde wikke of rupsklaver, waartoe de Lucern behoort. De Duitschers noemen haar Hufeisenklee, de Italianen Sferrucavallo, de Franschen Arréto-boeuf, de Engelschen Unshoe the horse, de alchimisten, die er de kracht aan toekennen het zuivere zilver uit het kwikzilver af te scheiden, *Lunaria minor*, de botanici *Hippocrepis comosa* L. De zaadpeulen bestaan uit verschillende deelen, ieder als een paardenhoef gekromd. De Engelschen kennen die kracht ook toe aan de schoone varen, die zij Moonwort, wij het Maankruid noemen, *Botrychium Lunaria* Sw., vroeger *Osmunda Lunaria* L. Een dichter zegt er van:

Whose virtue's such
Is in the pasture, only nith a touch,
Unshoes the new-shod steed.

De Kattendoorn, *Ononis arvensis* L., heeft in Frankrijk dezelfde kracht ³⁾.

¹⁾ Rochholtz, *Naturmythen*, S. 4.

²⁾ Birlinger u. w. en pl.

³⁾ De Gubernatis, *La mythologie des plantes et les legendes du regne végétal*, 1882, II, p. 347. R. Folkard, *Plantlore, legends and lyrics*, 1884, p. 571.

Is het nu niet mogelijk, dat de Zweedsche paarden op eene dezer planten, die in den Elzas kunnen groeien, getrapt hebben?

Keeren wij na dezen uitstap in het rijk der planten naar dat der heiligen terug.

Tusschen Ingolstadt en Augsburg is eene kapel, gewijd aan den heiligen Sebastiaan. Deze genas zieke paarden. Het dankbare landvolk offerde hem hoefijzers, waarmede de kapel tot aan de gevelspits door vastspijkereu bedekt is ¹⁾.

De genoemde heiligen worden echter geheel in de schaduw gesteld door den H. Leonhard, ter wiens vereering eene menigte van kerken in Zwaben, Beieren en Tirol tal van paardenhoefijzers bevatten. Hij is de schutspatroon van onschuldige gevangenen en van het vee, bepaald van paarden ²⁾. In deze laatste hoedanigheid treedt hij in Beieren bijzonder op den voorgrond. Twintig kerken en kapellen aan hem gewijd worden meer of minder uitvoerig in den Sulzbacher Kalender für Catholische Christen beschreven.

Ik mag slechts beknopt mededeelen, wat andere meeruitgebreid behandelen ³⁾.

Jaarlijks gaan naar velen dier kerken en kapellen groote optochten: de mannen te paard, de vrouwen, ouden van dagen en kinderen in wagens met vier paarden bespannen. Bij de kerk gekomen wordt er driemaal in vollen ren om heen gereden. Op verscheidene plaatsen worden hoogambten gehouden en de paarden priesterlijk gezegend, als te Rome voor de kerk van den H. Antonius.

De voornaamste optocht, waaraan vele honderden deelnemen, gaat naar Aigen, aan de Inn. Het ommuurde kerkhof is dikwijls te klein om de menigte ruiters te

¹⁾ Jähns a. w. I, s. 366.

²⁾ Menzel, Christliche Symbolik, II. s. 221.

³⁾ Panzer, Bayerische Sagen und Bräuche. Beitrag zur Deutschen Mythologie, 1848, II. s. 24, 390; Dr. Sepp, Altbayerische Sagenschat zur Bereicherung der indogermanischen Mythologie, 1877, s. 130.

bevatten. Velen zijn genoodzaakt er buiten om te rijden en hunne offers over den muur te werpen. Offers moeten er toch natuurlijk gebracht worden. Zij bestaan gewoonlijk uit kunstelooze ijzeren nabootsingen van paarden, runderen, varkens, schapen, padden, die een vrouwelijk lichaamsdeel voorstellen, zelfs van onbekende dieren. Voor vijftig jaren werden nog levende ganzen, eenden en kippen in de kerk gebracht, die, na driemalen om het altaar gedragen te zijn, door een gat in den muur van het koor in een hok geschoven werden. Achter het hoog altaar hangen, als exvoto's van verlorene gevangenen, hand- en voetboeien en van het landvolk wielen, ploegscharen, sikkels, paardepooten, gebitten en hoefijzers, alles van ijzer en van meer dan natuurlijke grootte.

In de St. Leonhardskapel op de zoogenaamde piramide van den Wendelstein, in Midden-Franken, is een aantal hoefijzers, eenigen gedeeltelijk verguld. Een hangt er aan eene sierlijke ijzeren lelie, met vier kleine er om heen, die te samen een geheel vormen, gelijkende op het ridderordeteeken van het Heilige Graf.

In vele kerken hoopten zich de ijzeren voorwerpen zoo zeer op, dat men er verlegen mede werd en besloot er kettingen van te maken. Over de vraag, waarom dit en niet iets anders? is veel geleerdheid ten toon gespreidt. Mij dunkt, dat het antwoord eenvoudig is, dat men een symbool koos voor den heilige, wiens verdienste ook bestond in het verbreken der kettingen van gevangenen.

Zij waren soms zoo zwaar, dat zij dienden om de krachten der bedevaartgangers te beproeven, zooals te Aigen en Gunacker bij Landau aan de Isar. Soms zijn zij zoo lang, dat zij buiten om de kerk gehangen werden. Die te Latic, bij Brixen, in Tirol, gaat er $2\frac{1}{2}$ maal om heen. Jaarlijks wordt hij met een schakel ter lengte van 1 voet verlengd. Kan hij driemalen de kerk omspannen, dan vergaat de wereld.

Die om het kerkje op den Calvariënberg bij Tölz, in Opper-Beieren, aan de Isar, bestaat uit 460 schakels door Prof. Sepp zelf geteld. Hij schrijft er van: »Sie sind aus

lauter Hufeisen geschmiedet, welche im Laufe der Zeit von den Umwohnern bei Viefällen und sonst geopfert wurden. Welche zahl von Votievhüfen!"

Dit is voor mijn onderwerp van gewicht, doch nog gewichtiger is het, wat eens aan de Wurtembergsche Donau is geschied. Er heerschte eene ziekte onder de paarden, de ijzers werden van de hoeven getrokken en in de zeer oude St. Leonhardskapel te Laubheim gebracht. Hun getal was zoo groot, dat er ook eene ketting uit gesmeed werd, die de geheele kapel omgaf.

Gaan wij nu van het hooge zuiden naar het lage noorden terug; verplaatsen wij ons van de Donau naar de Vecht, dan moeten wij aannemen, dat hier eens eene ziekte geheerscht heeft onder de paarden, dat hun de hoefijzers afgetrokken en nedergelegd zijn in een, hoezeer dan ook gedeeltelijk verwoest, heilig bosch, als zoenoffer aan den heidenschen voorganger van den Christelijken Leonhard, mogelijk Freijer ook wel Fro genoemd.

Wanneer is dit geschied?

Om op deze vraag eenig voldoende antwoord te kunnen geven is kennis van land en volk, ter plaatse waar Nieuwersluis ligt, noodzakelijk.

Toen Winfried, met den kloosternaam Bonifacius, waarschijnlijk in het jaar 716, uit Engeland in Friesland kwam, met het doel om Willebrord in het bekeeringswerk bij te staan, was deze met zijne geestelijken uit Utrecht gevlucht. De kerken van St. Salvator en St. Marten lagen verlaten bij het kasteel, waarvan de Frankische banier door den Frieschen koning Radboud, »den vijand der Christenheid" was afgeworpen. Er waren slechts verstrooide geloovigen en bedehuizen, die der vernieling prijs gegeven waren, om plaats te maken voor de nieuwe tempels der afgoden ¹⁾.

Bonifacius keerde terug, bezocht Rome, predikte eenigen

¹⁾ Vgl. Moll, Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming, I. bl. 136.

tijd in Thuringen en kwam, vermoedelijk in de lente van het jaar 720, andermaal te Utrecht. De toestand was daar veranderd. Radboud was gestorven en het bekeeringswerk der Friesen kon weer opgevat worden. Daartoe vestigde hij zich ten zuiden van het meer Almari, de Zuiderzee, en wel 7 jaren te Wijrda in ripa fluvii Rheni, dat is, te Woerden; vervolgens 3 jaren te Attingohem inxta amnem Fehta, waar hij Gerbert tot discipel kreeg, en eindelijk 3 jaren te Felisa, Velsen, qui propior erat gentilibus et paganis¹⁾.

Van den Bergh zegt, dat hem de plaats Attingohem onbekend is²⁾. Ik meen er voor te moeten houden Achttienhoven, in Utrecht, palende aan de Vecht³⁾. De boorden van deze rivier moeten toen reeds zeer bevolkt geweest zijn. Op grond van een oud Utrechtsch register plaatst Van den Bergh er Zuilen, Maarsen en Lonaralaka, later Loenen, grenzende aan Achttienhoven en waar een graaf Hatto een land, »terra'', bezat, door koning Otto I in het jaar 953, met alles wat hem aan beide zijden vanden »flumen Fecht'' behoorde, aan de Utrechtsche kerk geschonken. Deze bezat de visscherij in de rivier en de tol aan haar uitloop te Muiden⁴⁾. Dit getuigt, dat op de Vecht een beduidend handelsverkeer plaats vond. Zij was dus niet, zooals Acker Stratingh tracht te betoogen⁵⁾, een klein riviertje of beek, te Oudwijk bij Utrecht ontsprongen, maar, zooals Asch van Wijck⁶⁾ op afdoende gronden heeft aangetoond, een arm van den Rijn, door hevige stormen en waterfloeden van loop veranderd.

¹⁾ Ludgerus Vita S. Gregorii episcopi Traiectensis in A. A. S. S. Boll, 25 Augustus, V. cap. 1, p. 254.

²⁾ Handboek der Middel-Nederlandsche Geographie, 2de uitgave, bl. 68, noot 1.

³⁾ Eene andere gelijknamige plaats ligt bij Woerden.

⁴⁾ Van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland, I, No. 33 en 50.

⁵⁾ Aloude Staat en Geschiedenis des Vaderlands, I, bl. 207. Hij volgt et gevoelen van Altling; Not. Germ. infer. II, p. 187.

⁶⁾ Geschiedkundige beschouwingen over het Oud-handelsverkeer der stad Utrecht, St. I. bl. 138, St. II. bl. 245.

Waar vandaan anders, dan van eene groote rivier kan de kleilaag 4 M. dik, rustende op laagveen, gekomen zijn, die langs hare boorden ligt? »Over het algemeen,” zegt Staring ¹⁾, »is de veenstof in de lage veenen van boven alleen door den plantengroei bedekt. Men vindt daarop evenwel uitzonderingen, want op sommige plaatsen, vooral in de nabijheid van groote rivieren zijn zij door klei bedekt, waardoor de oorsprong van deze klei uit de rivierslib niet te miskennen valt.” Bekend is het toch, dat, wanneer de rivieren binnen hare boorden zijn, de slib, die haar water bevat, naar zee wordt gevoerd, doch dat, wanneer de boorden overstroomden, er in het water op de overgestroomde landen een stilstand komt, die de slib doet bezinken en de klei vormt. Weten wij nu hoeveel jaren er noodig zijn om eene kleilaag van 3 M. dikte, die de hoefijzers te Nieuwersluis bedekten, te vormen en voegen daarbij den tijd, dat de klei langs de rivier bewoond werd en dus niet meer in dikte toenam, op 1200 jaren te stellen, dan hadden wij, zoo meende ik, een uitgangspunt, om althans bij benadering een dragelijk antwoord op de gestelde vraag te geven. Ik ging bij Staring ter school, en las bij hem ²⁾: »Uit de zeer dunne laagjes slibbe, welke jaarlijks uit het rivierwater bij overstrooming bezinken, kan men tot den hoogen ouderdom besluiten van die voormalige met kleilagen van ellen dikte vervulde rivierbedden, waarbij veeltijds wel minstens een vijftal eeuwen voor het vormen van elke el kan aangenomen worden.”

Dit geeft $1200 + 1500 = 2700$ jaren, waarop het gezochte uitgangspunt gesteld moet worden, dus 900 jaren vóór onze jaartelling.

Voor Staring is de tijdsruimte niet groot genoeg. Hij vervolgt:

»Is de kleilaag niet bijzonder zandig en klaarblijkelijk op den oever niet bepaald in slinken of voormalige rivier-

¹⁾ Voormaals en thans. 1861, bl. 50.

²⁾ De bodem van Nederland. I, bl. 410.

armen afgezet, dan zal men waarschijnlijk nader aan de waarheid komen, door voor elke el dikte minstens tien eeuwen tijds te stellen".

»Men vindt'', zoo schrijft hij verder, »binnendijksche gronden, die met drie ellen klei bedekt zijn en na het aanleggen der dijken geene noemenswaardige verhooging hebben ondergaan''. Het is als of hij hier den toestand te Nieuwer-sluis voor oogen had. »Voor deze'' — 3 ellen —, zoo eindigt hij — »eenen ouderdom van 4000 jaren te nemen heeft niets van overdrijving''.

Staring voert ons terug tot den tijd, toen volgens de Israëlitische tijdrekening Adam de helft zijner levensjaren nog niet had bereikt.

Hij begaat de groote fout als regel te stellen wat ieder jaar veraanderen kan en ook werkelijk verandert. Hij heeft daarenboven geene rekening gehouden met de verwoestende orkanen en de vernietigende stormen in ons Noorden, aan Grieken en Romeinen bekend, die zand en klei verplaatsten, rivieren verstopten, hun loop veranderden en aan de kusten der Noordzee een ander aanzien gaven.

Toen de mensch eenige dieren aan zijn wil onderworpen had, om lasten te dragen of te trekken, werd van hunne voeten meer gevergd dan in den vrijen natuurstaat, waarin hun dienst alleen gevorderd werd, wanneer zij uit eigen aandrift van plaats veranderden.

Voorzorgsmaatregelen tegen beschadiging of ongemakken moesten dus genomen worden, vooral wanneer de dieren dienst moesten doen op harderen grond, dan waaraan zij gewoon waren. Daarom bond men, volgens Aristoteles, om de vleezige voeten der kameelen die hun, bij het gebruik in den oorlog, pijn konden doen, lederen schoenen¹⁾.

Bij de eenhoevige, paarden, ezels en hunne bastaarden, was het beschermen nog meer noodzakelijk. De hoeven

¹⁾ De Natura animalium, Lib. II, cap. 2, § 1, Plinius Hist. Nat. XI, 45, 105.

verslijten meer dan het herstellingsvermogen der natuur vermag aan te vullen. Zij zetten zich uit, splijten en breken af.

Ik wendde mij daarom van de aardkunde, die geen voldoend antwoord gaf, tot de geschiedenis, om van haar te leeren, wanneer men begonnen was de hoeven te beslaan: dat is van onderen tegen den hoornachtigen gevoelloozen rand van den hoof een ijzeren band met spijkers te bevestigen ¹⁾).

Alexander de Groote moest wegens het sterk afslijten van de hoeven der paarden door de langdurige marschen zijne ruitery achterlaten ²⁾), terwijl Mithridates Cyzicus belegerende, de zijne naar Bithynie terug moest zenden, omdat de hoeven geheel versleten waren ³⁾).

Ontbraken dus beveiligingsmiddelen voor de hoeven, men was er op uit ze te verharderen. Xenophon in zijn boekje over de ruitery, cap. 4, raadt aan bij de paardestallen te hebben eene plaats, belegd met rondachtige, harde, zware steenen, omgeven met een ijzeren raam en de paarden daarin iederen dag een tijd lang te plaatsen.

De hoeven werden dan niet alleen rotshard, maar helklinkend, klaterend, chalkopodes, sonipedes, zooals Jesaja ⁴⁾, Jeremia ⁵⁾, Homerus ⁶⁾ en Virgilius ⁷⁾ zich uitdrukken.

Columella ⁸⁾ raadt aan de hoeven van een hinkend rund

¹⁾ Het onderwerp is meer of min uitvoerig besproken door Gesner, Index sive lexicon rusticum, op het w. Soleae, p. 132, achter zijne uitgaaf der *Scriptores rei rusticae*, 1735; Beekmann, *Beyträge zur Geschichte der Erfindungen*, 1792, III. S. 122; Dr. Löffler, *Geschichte des Pferdes*, 1863, I, S. 191; Dr. Rueff, *Zur Geschichte der Hufbeslagkunde — ein Program* — Hohenheim, 1864, evergenomen in de 5de afdeling van zijn werk: *Die Beslagkunde*, 1876; — Lindensmit: *Handbuch der Deutschen Altherthumskunde*, 1ster Theil, 1880, S. 299.

²⁾ Diodorus Siculus, Hist. XVII, 91, ed Wesseling.

³⁾ Appianus de bello Mithridatico, ed. Tollii, p. 371. In de Latijnsche vertaling staat, dat de paarden waren „claudicantes solearum inopia”. Beckmann verzekert, dat dit in geene Grieksche uitgave voorkomt.

⁴⁾ Hoofdstuk 5, vs. 28.

⁵⁾ Hoofdstuk 47, vs. 3.

⁶⁾ Ilias VIII, vs. 41, XIII, vs. 23.

⁷⁾ Aeneis XI, vs. 600, 638.

⁸⁾ De Re rustica, VI, c. 12.

— bos — in te smeren met zout en azijn en dan over den voet te trekken eene »solea spartea'', een paar regels later alleen »spartea'' genoemd.

Van de gewone solea, de sandaal, die de Romeinen des morgens in huis droegen, kan hier geen sprake zijn. Zij bestond toch slechts uit een plankje van licht hout onder de voeten door banden, over de vreef gekruisd, vastgebonden. Deze konden een zieken poot van een rund, paard of ezel niet »aangetrokken'' worden; vandaar de bijvoeging »spartea'', het adjectief van spartum, een grasgewas, waarvan in Spanje, onder meerderen, schoeisel en herderskleederen gemaakt werden ¹⁾.

Dodonaeus geeft er eene beschrijving van en zegt dat er van gemaakt werden »matten, schudselen, vijghkorven of rosijnkorven'' ²⁾.

Zoodanige korven eigenden zich zeer goed, om als beschermmiddel over de hoeven getrokken te worden. Men kan ze vergelijken met schoenen, calcei, die den mensch tot aan den kuit reikten. Vandaar dat het werkwoord »calceo'' ook op dieren werd toegepast.

Toen Vespasianus eens op reis was hield de ezeldrijver stil, om de muilezels schoenen aan te doen, »ad calceandas mulas'' ³⁾.

De Duitschers noemen ten onrechte zulk schoeisel Hippo-sandalen.

Van Nero wordt verhaald, dat hij nooit op reis ging, dan met een gevolg van 1000 wagens, bespannen met muildieren, van zilveren schoenen — soleis argenteis — voorzien ⁴⁾ en van zijne vrouw Poppaea, dat zij de hare gouden

¹⁾ Plinius, Hist. Nat. XIX, 2, 7.

²⁾ Cruydt-boek, uitg. 1644, folio 1198. De plant is het zoogenaamde *Espartogras*, *Stipa tenacissima* L. *Macrachloa tenacissima* Kunth., dat in Italië en Oostenrijk als trekpijpje aan de cigaretten gebruikt wordt, waaruit veel vlechtwerk gemaakt en dat uit Spanje, Algiers en Tunis in groote menigte uitgevoerd wordt, voornamelijk naar Engeland, om er papier uit te maken.

³⁾ Suetonius in *Vespasiano* c. 23.

⁴⁾ Suetonius in *Nerone*, c. 30.

deed aantrekken — soleas ex auro induere ¹⁾). Hiernit heeft men opgemaakt, dat de zolen der schoenen uit zilver en goud bestonden, althans de randen er van gemaakt waren. Ik geloof dat niet, maar meen te mogen aannemen, dat het bovengedeelte uit zilver- of gouddraad, in plaats van uit een plantenweefsel vervaardigd geweest zal zijn. Daarvoor vind ik hierin steun — en daarop is door mijne voorgangers niet gelet —, dat Suetonius de aangehaalde plaats laat voorafgaan door de vermelding, dat Nero bij het visschen gebruik maakte van een verguld net.

Ik wil echter wel aannemen, dat er dierenschoenen geweest zijn met ijzeren zolen, door Catullus Carmen 17, v. 26 »ferrea solea" genoemd.

Isaak Vossius, de als philoloog bekende zoon van den beroemden Gerard, beweert op grond van deze uitdrukking, dat de Romeinen het hoefbeslag gekend zouden hebben. De zaak is echter deze. Catullus zegt een buurman te hebben, die onlangs getrouwd was met een zeer mooi meisje in den bloei der jaren. Hij bemoeide zich volstrekt niet met haar, en, samen te bed zijnde, bleef hij onbeweeglijk liggen. Na dit nog wat uitgebreid te hebben, wenscht hij, dat die domme slaapkop van eene brug voorover moge vallen in den vuilsten modder, om daarin zijne traagheid achter te laten, gelijk een muilezel zijne ferrea solea in kleverig slijk. Dit slaat goed op een aangetrokken schoen, doch weinig op een vastgespijkerd ijzer.

Wel van bastaardezels, doch nergens wordt van paarden gezegd dat zij schoenen droegen. Zij waren te beweeglijk in hun loopen, om ze aan hunne hoeven zóó vast te kunnen maken, dat ze er aan bleven zitten; te zwaar om ze niet spoedig door te trappen.

Geen Grieksch of Romeinsch schrijver maakt gewag van ijzers, waarmede paarden of ezels beslagen geweest zouden zijn.

Ik weet, dat het gevaarlijk is uit het niet vermeld wor-

¹⁾ Plinius, Hist. Nat. XXXIII, 11, 49.

den van eenig voorwerp tot het niet bestaan er van te besluiten. In ons geval meen ik eene uitzondering te kunnen maken. Geen schrijver over den landbouw maakt van hoefijzers gewag. Vooral legt hier gewicht in de schaal Vegetius, die in de tweede helft der 4de eeuw een werk over de Veeartsenijkunde schreef ¹⁾. Hij schrijft daarin voor, Lib. I, c. 56, § 27, dat de voeten der trekdieren, wanneer zij geloopt hebben, zorgvuldig ontdaan moeten worden van slijk en vuiligheid. Hij geeft een recept op, om de hoeven te „voeden”, weer te doen aangroeien.

Twee geleerden, Fraas en Spingler, die de geschiedenis van den landbouw bestudeerd hebben, beweerden echter, dat het werk van dezen Vegetius een fabrikaat van een monnik uit de 12de of 13de eeuw zou zijn.

Ik kan het noch toegeven noch ontkennen, doch beroep mij op eene opmerking van onzen geachten Secretaris dat, zoo Grieken of Romeinen de hoefijzers gekend hadden, een woord daarvoor in hunne talen niet ontbroken zou hebben. Eerst in de 10de eeuw komt een bepaald woord, eene omschrijving voor, die de zaak uitdrukt.

Toen vervaardigde Keizer Leo VI, Philosophus genaamd, die het Byzantijnsche wetboek voltooide, † 911, een werk over de Taktiek, en noemt onder de uitrusting van een ruiter „maanvormige ijzeren sandalen met de spijkers ²⁾.”

Evenals de schrijvers, zwijgen de monumenten, die uit de oudheid tot ons gekomen zijn. Op de zuilen van Trajanus en van Antoninus Pius zijn geene hoefijzers te zien. De opgravingen van Ninive, Olympia, Pompei hebben er geene aan het licht gebracht.

Voegen wij alles bij een, dan is de gevolgtrekking volkomen gerechtvaardigd, dat de Romeinen, toen zij vasten voet in het Noorden hadden, het hoefbeslag niet hebben gekend.

¹⁾ *Artis veterinariae sive mulomedicinae libri quatuor*, in de verzameling van Gesner.

²⁾ In de Latijnsche vertaling, die ik kon raadplegen: „*Calceos lunatos ferreos cum ipsis carphis*”.

De archeologen zullen daar protest tegen aantekenen. In verschillende hunner musea worden hoefijzers bewaard, waaraan eene Romeinsche afkomst wordt toegeschreven. De reden daarvan ligt dikwijls in het duister. Meestal is zij echter daarin gelegen, dat zij gevonden zijn op plaatsen, waar de Romeinen gevestigd waren of tusschen voorwerpen van hen afkomstig ¹⁾).

Onder het schrijven dezer mededeeling maakte ik kennis met eene vondst van een hoefijzer in eene mijn te Krüft, Kr. Mayen, Rgbz. Coblenz, vijftig voeten onder de lava bedolven ²⁾).

Het is klein en wordt voor dat van een ezel gehouden. De bewerking staat zeer bij de Nieuwersluische achter; de spijkergaten zijn er zoo ruw ingeslagen, dat de buitenrand van het ijzer uitgezet is. Het heeft er echter deze overeenkomst mede, dat zijn ouderdom niet te bepalen is. De geologen weten niet, wanneer het onder de lava bedolven kan zijn. Waarom heet het Romeinsch? De gewone grond voor dusdanige bestemming, dat de vondst geschied is bij een Romeinschen weg, een Romeinsch bouwwerk of te gelijk met werkelijk Romeinsche voorwerpen, kan hier niet gelden.

Ons geacht medelid, mijn vriend Dr. Pleyte, heeft de groote welwillendheid gehad voor mij af te teekenen de

¹⁾ De Nederlandsche Spectator N°. 39, van 26 September 1885, voegt bij het verslag over de vergadering der afdeeling Letterkunde van de Akademie, waarin ik deze mededeeling voordroeg, een schrijven van Dr. H. J. Polak, te Rotterdam, waarin hij de aandacht vestigt op eene beoordeeling van een werk van G. Wolff en O. Dahm: „Der Römische Grenswall bis Hanau mit den Kastellen zu Bückingen und Markköbel” in Berliner Philologische Wochenschrift, No. 20, van 18 Juli l.l. Sp. 934, waarin Dr. O. Keller, wegens gevondene hoefijzers, als zijn gevoelen uitspreekt: „dasz wenn auch die römischen Schriftsteller nichts von einem solchen Gebrauche überliefern, doch ganz zuverlässige Ausgrabungen in den nördlichen Provinzen die Anwendung der Hufeisen durch die Römer der Kaiserzeit ausser Frage stellen.”

²⁾ Onder het opschrift: „Ein römisches Hufeisen in der Lava bei Krüft gefunden” in Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunde im Rheinlande, Heft 79 (1885), S. 282, met eene afbeelding.

hoefijzers, die zich in het Museum van Oudheden te Leiden bevinden, met opgave der plaats waar zij gevonden zijn en welke oorsprong zij zouden hebben ¹⁾).

Vier er van zijn voor den dag gekomen bij de opgravingen te Arendsburg bij Voorburg, waar het Forum Hadriani gestaan zou hebben, één te Holdeurne onder Groesbeek, waar de Romeinen een hypocaustum met groote gebouwen hadden. Doch zijn zij daarom van Romeinschen oorsprong? Geenszins.

Toen het krachtig en machtig volk der Franken het drukkend juk der Romeinen had afgeschud en dezen het land verlieten, werden hunne gebouwen niet woest en ledig, maar door de omwonende bevolking in bezit genomen en gebruikt. Dit geschiedde met het Forum Hadriani.

Te Arendsburg zijn immers gevonden munten van graaf Jan I, van Maximiliaan en Philips van Oostenrijk? Op een opgegraven steen stonden twee middeleeuwsche letters, die een Gothische vorm hebben.

Waarom moesten, en deze vraag geldt ook voor Groesbeek en zoovele andere plaatsen, deze hoofijzers Romeinsch wezen? Het zal beter zijn den volksnaam weg te laten en alleen te spreken van »oude hoofijzers'', zooals thans de Duitschers doen ²⁾).

Dat het eene volk zich vestigt op eene plaats waar een ander gezeten was, bewijst ook het hoofijzer te Otterloo onder Romeinsche en Frankische oudheden gevonden. Aan wien behoorde het paard, dat er mede beslagen was? Stellig niet aan een Romein; dus aan een Germaan. Zijn volk had niet van het andere het hoofbeslag leeren kennen, het moet het dus zelf uitgevonden hebben.

¹⁾ Een hoofijzer aan het Katerveer gevonden is afgebeeld op plaat III bij de dezer dagen verschenen 12de afl. van zijne Nederlandsche Oudheden.

²⁾ In het laatste Juli-nommer van het maandschrift »Der Hufschmied. Zeitschrift für das gesammte Hufbeschlagswesen'', mij welwillend door den Heer Van Dulm ter inzage gegeven, worden S. 143, onder het opschrift: »Antike Hufeisen'' velen beschreven en afgebeeld, die in Saksen gevonden zijn.

Om deze stelling uiteen te zetten moet ik ver in de oudheid teruggaan.

Om der volledigheidswille vermeld ik vooraf nog, dat W. Tomaschek in eene aankondiging van Hehn's werk ¹⁾, doch zonder daarvoor eenig bewijs aan te voeren, zegt: »Das Hufeisen erfunden Hunnen und Türken, im Beschlagen sind bekandlich die Zigeuner Meister.» ²⁾

Toen de Germanen met de Romeinen in aanraking kwamen, waren zij geene wilden, maar een kultuurvolk. Zij hadden in hunne liederen eene geschiedenis in den vorm van annalen; de daden van Arminius werden door gezangen in leven gehouden. Zij hadden godsdienst en moraal, hielden volksvergaderingen, kozen hunne hoofden, hadden wetten en rechtspraak, een geordend krijgswezen; zij dreven veeteelt, landbouw en handel.

Ruim drie eeuwen voor onze jaartelling zijn van dezen toestand reeds de sporen te vinden. Toen deed Pytheas van Marseille zijne stoute en merkwaardige reis naar het Noorden. De kusten der Noordzee bij de monden van den Rijn, de Wezer en de Elbe werden door hem bezocht. Hij

¹⁾ Kulturpflanzen und Haustihere in ihren Uebergang aus Asien, 2te Aufl., geplaatst in Zeitschrift für Oesterreicher Gymnasien, 1875, Heft VII, s. 523.

²⁾ Op een verslag over het verhandelde in de vergadering der afdeling der Akademie, waarin deze mededeeling geschiedde, in het Utrechtsche Dagblad van den 16den September j.l. teekent een ongenoemde in de Landbouw-Courant van den 8sten October daarna, N°. 81 o. a. het volgende aan: »Onderzoekingen van Fransche zijde hebben geleerd dat het hoefbeslag reeds bij de Kelten en Galliers bekend was.

»De opgravingen te Alaise in 1858 gedaan en door Castan in de Memoires de la Societé d'émulation de Besançon beschreven, brachten niet alleen bronzen hoefijzers, wapens en gedeelten van paarden, maar zelfs de geheele werkplaats eener Keltische smederij aan het licht.»

»Ook in Zwitserland vonden Troyon (Habitations lacustres, Lauzanne 1860) en Quiquerez (Les anciens fers de chevaux dans le Jura, Besançon 1864) Keltische hoefijzers, waarvan de laatste den ouderdom kon bepalen op ongeveer 2400 jaren; zij waren dus, volgens deze berekening, uit de 6e eeuw voor Christus.»

was, om de woorden te gebruiken waarmede Müllenhoff ¹⁾ zijne uitvoerige behandeling van de reis besluit: »der erste namhafte mann der wohl die Germanen in ihre heimat aufgesucht und gesehen hat und jedenfalls der erste der von ihnen eine kunde erlangt und nachricht gegeben hat”.

Strabo ²⁾ neemt van hem over, dat de Germanen leefden van gierst, in het wild wassende groenten, vruchten en wortelen. »Die koren verbouwen” zoo verhaalt Pytheas verder »dorschen het, daar zij geen helderen zonneschijn hebben, in groote gebouwen, waarin de aren gebracht waren; want dorschvloeren in de open lucht zijn door gebrek aan zonneschijn en door regenvlagen onbruikbaar”. Er was dus in onze streken voor 22 eeuwen eene landbouwende bevolking.

Paus Gregorius verbood aan Bonifacius het eten, evenzeer van wilde als van tamme paarden, toe te staan. In eene glosse op den Saksenspiegel, I, 14, is aangeteekend, dat wilde paarden niet behooren tot de varende have eener vrouw. De hertog van Gelre had een »custos vagorum equorum” in het Rijkswoud. Ten zijnen behoefte werden, volgens eene rekening van het jaar 1314, er 17 veulens uit verkocht. Twee jaren later wordt in eene Westfaalsche oorkonde verklaard, dat aan zekeren Herman behoorde de visscherij in een geheel bosch, de wilde paarden en de jacht.

Van het wilde paard in de Vogezen wordt in het eind der 16de eeuw gezegd, dat het wilder, schuwer en moeilijker te vangen is, dan het hert, doch tam gemaakt gelijkt op een Spaansch en Turksch paard en in zekeren opzichte nog beter is, als zijnde gehard tegen de koude en vast van gang als een gemus, daar het gewoon is aan bergen en rotsen ³⁾.

Ik moest deze bewijzen, met anderen nog aan te vullen,

¹⁾ Deutsche Alterthumskunde, 1, 2te Buch: Pytheas von Massalia, s. 211—497.

²⁾ Geogr. IV, 5.

³⁾ Hehn, a. w. s. 23.

aanvoeren, om aan te toonen, dat de verzekering van Pliuius ¹⁾: »Septentrio fert equorum greges ferorum'', ook op Noord-Germanië toepasselijk is en hare bevolking het edele paard ook veroverd heeft en aangefokt. Waarschijnlijk geschiedde dit aanvankelijk in de vrije natuur, als in de steppen van Rusland en Azië, in de Pampas en Savannen van Amerika, doch weldra in regelmatige stoeterijen.

De wet der Salische Franken, die het eerst in het begin der derde eeuw onzer jaartelling genoemd worden en aan den Gelderschen IJssel woonden, bevat een geheel titel over de paarden, waaronder ook ruinen waren ²⁾. Daaruit leeren wij in § 3, 4 en 5, dat eene stoeterij bestond uit één hengst met twaalf of zes merriën. De beenen waren door een touw — pedica — gekoppeld, om het wegloopen te voorkomen ³⁾. Om te weten, waar de kudde was, droeg de hengst eene schel ⁴⁾.

Twee ministerialen, huisbedienden, waren voor de dienst der paarden bestemd, de mariscalcus en de strator ⁵⁾.

De eerste had het algemeen toezicht op de paarden, de ander maakte ze gereed, om onder den man bereden te worden.

Uit Caesar weten wij, dat de Germanen reden op het bloote paard zonder dek, dat zij zelfs versmaadden ⁶⁾. Met de zaak namen zij ook het woord van de Romeinen over. Hessels omschrijft het woord in »Glossarial index'' door »one who saddles a horse'', doch het is zeer twijfelachtig of toen ter tijd het zadel reeds in gebruik was.

De zoogenaamde koopprijs eener vrouw bestond, behalve

¹⁾ Hist. Nat. VIII, 14, 16.

²⁾ Lex Salica, tit. XXXVIII. De furtis caballorum vel equorum. Ik haal aan uit de uitgaaf van J. H. Hessels, met taalkundige aantekeningen van Prof. Kern.

³⁾ L. Sal. tit. XXVII. De furtis diversis, § 3.

⁴⁾ Dezelfde titel, § 3, Codicis 6 en 5 en Lenendata.

⁵⁾ Tit. X. De servis vel mancipiis furatis, § 6, Codicis 10, j°. tit. XXXV, § 6.

⁶⁾ De bello Gall. IV, 2.

uit wapenen, uit een paard met gebit — *frenatus equus*¹⁾. Tot het ambt van den strator zal ook wel het optoomen behoord hebben. Om het gebit goed vast te maken is een hoofdstel noodig. De Germanen uit den tijd van Tacitus ontvingen gaarne van hunne bureu, zelfs van staatswege, opgeschikte hoofd- en borstversieringen — *phalerae* — voor hunne paarden, waar wel niet anders dan hoofdstellen onder verstaan kunnen worden.

Beide bedienden hadden hetzelfde weergeld als de huis-, de keuken- en de keldermeester, de ijzer- en de goudsmid, de kar- of wagenmaker, de wijngaardenier en de varkenshoeder.

Is het noodig op te merken dat aan de paarden, zoo nauw met de godsdienst en het maatschappelijk leven verbonden, de meeste zorg werd besteed? Noodwendig moet zich die ook tot de hoeven uitgestrekt hebben.

De Germanen ontvingen, evenals hoofdstellen, gaarne uitgelezene paarden ten geschenke. Zij waren dus op fraaie gesteld en een paard met slechte hoeven kan daarop geen aanspraak maken. Dit, gevoegd bij de noodzakelijkheid om de hoeven te beschermen, door den toestand van den bodem, meer gevorderd dan in het zuiden, deed hun het hoefbeslag uitvinden.

Dr. Rueff, a. w. S. 73 zegt, dat de Grieken en Romeinen, daar zij geen vleesch van paarden aten noch die dieren aan de Goden offerden, weinig gelegenheid hadden met de eigendommelijke organisatie van een paardenvoet bekend te zijn. De pogingen, die zij gedaan mochten hebben, er een ijzer onder te spijkeren, moesten dus wel mislukken en tot smartelijke en gevaarlijke wonden aanleiding geven. De Alemannen, die hij bepaald op het oog heeft, doch die van de overige Germaansche stammen ten dezen niet verschilden, waren als eters van paardenvleesch wel in de gelegenheid de constructie te leeren kennen.

Toen zij aan de volksverhuizingen deelnamen, waarbij door zware ritten de natuurlijke hoeven beschadigd moesten

¹⁾ Tacitus, Germ. 18.

worden, acht hij het niet te verwonderen, dat zij op de gedachte kwamen de paarden met een meer duurzaam beschermingsmiddel hunner hoeven te voorzien, dan de sandalen der Romeinen aanboden.

Ik haal deze curieuse en op een geheel valschen grondslag rustende redeneering alleen aan ten bewijze, dat ik den overigens zeer kundigen man tot mijn medestander heb.

Voor het gevoelen, dat de Germanen het hoefbeslag het eerst toepasten, vind ik steun in de Lex Salica zelve.

Hunne wapenrusting bestond uit een schild, eene spiets — framea — en een zwaard. Uit de wijze, waarop zij vervaardigd waren, maakt Tacitus in zijne Germania, c 6, op, dat zij niet genoeg ijzer hadden: weinigen hadden zwaarden. Elders, Annal. IV, 14, laat hij Germanicus voor den slag, waarin Arminius overwonnen werd, in den krijgsraad zeggen, dat de Germanen pantsers noch helmen hadden, dat hunne schilden niet bekleed waren met ijzer of leder, dat zij, die in de eerste gelederen stonden, ter verdediging spietzen, doch de anderen slechts door vuur geharde wapenen — praeusta tela — om aan te vallen hadden.

Hunne woningen en andere getimmerten eischten zeer weinig of geen ijzer. Men vindt er nog in achterhoeken velen, waaraan, behalve de spijkers tot het samenhouden van kleinere deelen, hoofdzakelijk alleen de hengsels van deuren en vensters en hunne sluiting uit dat metaal bestaan. Een grofsmid had weinig te doen. En wanneer ik nu in de Salische wet, in verband met drie andere ministerialen tot het stalwezen behoorende, den marichalcus, den strator en den carpentarius, een ijzersmid — faber ferrarius — vind, dan meen ik, dat de grofsmid daaronder niet verstaan kan worden, maar de hoefsmid, die met den goudsmid op eene lijn wordt geplaatst.

Dat de goudsmid ook het werk van een hoefsmid verrichtte leert St. Eligius, de schutspatroon der smeden en der paarden ¹⁾, geboren in het jaar 588 en als bisschop van Noyon gestorven in het jaar 659. Hij was een uitstekend

¹⁾ Dr. Stadler, Vollständiges Heiligen Lexicon, II, S. 35. o. h. w.

SLOET. Vondst van Hoefijzers.

Maaiveld.

+ 0.2 A.P.

Gele klei.

A.P.

Bodemgracht *Blaauwe klei.*

Ycen.

7 A.P.

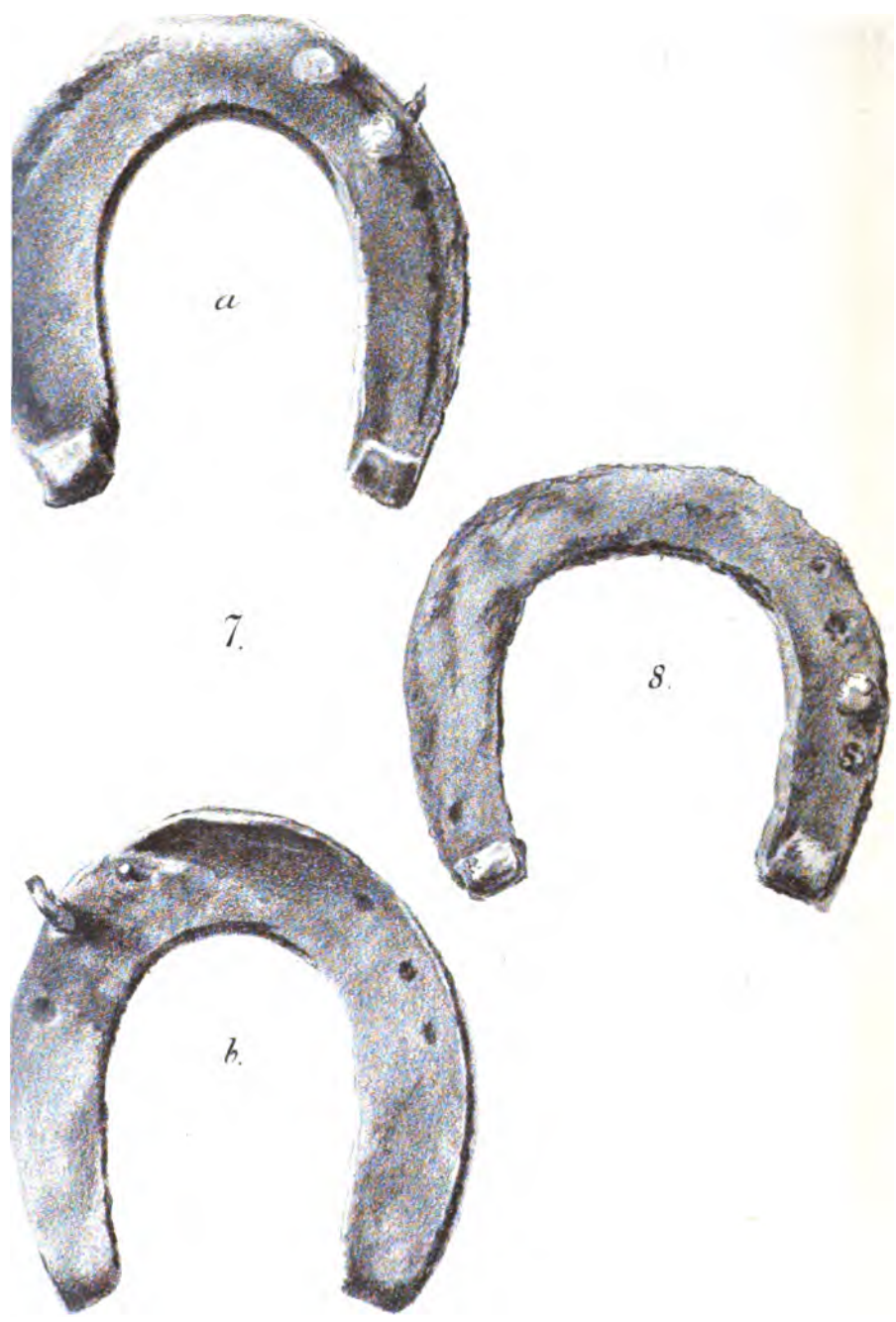
Zand.

goudsmid. Een koning, waarschijnlijk wel de Frankische Chlotar II, wiens muntmeester hij werd, liet zijn paard bij hem met zilveren hoeven beslaan. Hij sneed successivelijk de pooten van het paard af, ging er mede in de smederij, besloeg den poot en zette hem weer aan het been ¹⁾. Waarschijnlijk kende hij het Merseburgsche besprekingsformulier.

Is mijne gissing gegrond, dan hebben de Germanen het hoefbeslag in het eind der 5de eeuw gekend. De Salische wet toch moet vastgesteld zijn, toen de Franken nog heidenen waren, dus vóór het jaar 496, toen hun koning Chlodovech, na de overwinning bij Tulpiacum (Zulpich) op de Alemanen behaald, het Christendom aannam.

Het volk, vooral wat in het Noorden was gezeten, volgde zijn voorbeeld slechts langzaam na. Dagobert I, regeerende in de jaren 628—638, gaf het kasteel te Utrecht, dat hij hersteld had, met een klein kerkje aan de Keulsche diocese, onder voorwaarde, dat de bisschop de Friezen bekeeren zou. De macht van het heidendom was gebroken. Vóór dien tijd moeten de hoefijzers ten offer zijn gebracht aan de boorden van de Vecht, die in een tijdruimte van 100 jaren zoodanig door natuurverschijnselen veranderden, dat zij diep onder de aarde bedolven werden.

Eene nadere tijdsbepaling kan ik niet geven, meer licht kan ik niet verspreiden. Dit moet ik aan anderen overlaten.

Zeker is het echter, dat zoo de vondst te Nieuwersluis bekend was geweest aan Lindensmit, hij niet geschreven zou hebben, a. w. S. 294: dat, evenmin als aan de Romeinen, het hoefbeslag der paarden in het Merovingische tijdvak, — loopend van het jaar 445 tot 768 —, aan de Germaansche stammen bekend was. De Friezen waren toen reeds meesters in het smeden der ijzers.

¹⁾ Prof. E. L. Rochholtz, Unsterblichkeitsglaube. S. 281.

OVER DE ASSIMILATIE
DER
PRAEPOSITIONES IN DE LATIJNSCHE VERBA
COMPOSITA.

BIJDRAGE TOT DE LATIJNSCHE ORTHOGRAPHIE VAN

C. M. F R A N C K E N.

Er is geen onderwerp zoo gering, of het staat met een algemeen beginsel in verband: het is daarom dat ik het waag. voor eenige oogenblikken uwe aandacht te vragen voor een punt van ondergeschikt belang. Geen onzer hedendaagsche Nederlandsche philologen heeft, voor zoover bekend, der Latijnsche orthographie eenige studie gewijd. Wij schrijven recht slecht naar de traditie, die zich voor jaar en dag heeft gevestigd, hier en daar gewijzigd naar de nieuwste kritische Duitsche uitgaven der Latijnsche auteurs. Die min of meer willekeurige, althans inconsequente spelling van het Latijn is een gevolg van de omstandigheid, dat die taal als voertuig voor geleerde onderzoekingen en gedachtenwisseling, ook als geleerde spreektaal, onafhankelijk van de oude tekst-uitgaven haar eigen weg is gegaan: de medicus en de filosoof, ja zelfs de oudheidkundige van de 16de en 17de eeuw volgden niet, wanneer zij schreven, oude teksten en opschriften, maar hunne vakgenooten, en zij spelden zooals hunne onmiddellijke voorgangers dat gedaan hadden. En te recht: zij die geen bijzonder werk van de Latijnsche grammatica kunnen maken, ontgaan ter nauwernood de beschuldiging van verwaandheid, wanneer zij door onbeduidende kleinigheden den schijn willen aannemen het beter te weten dan

het gros; belachelijk is hij, die om een fraaien glimp te geven aan een slechte conjectuur, niet met het vulgus eruditorum *sic*, maar *seic* schrijft, of *eis* in plaats van *eis*. Maar toch: iemand die de Latijnsche taal machtig is, moet zich niet schamen om spelfouten te vermijden, die de plagosus Orbilius of een Caesellius Vindex in hunne leerlingen niet zouden hebben geduld. Er komt nog bij, dat wij, wel verre van ons aan pedanterie schuldig te maken door de antieke orthographie aan te nemen, veeleer tegenover Duitschland, Engeland, Denemarken den schijn op ons zouden kunnen laden van halstarrige vasthoudendheid, die juist omdat het hier eene zaak van ondergeschikt belang geldt, waarin eenparigheid wenschelijk is, bovenal moet worden vermeden. Op ons, die afwijken van de thans elders in zwang zijnde orthographie, zou de plicht van bewijzen kunnen rusten, en het is te vreezen, dat die niet licht zoude zijn. Want de bij ons nog gebruikelijke spelling berust, volgens de gewone voorstelling, op de handschriften van de 13—15de eeuw, wier schrijfwijze zeer verbasterd is.

Evenwel schijnt mij de bewering, dat onze orthographie die der nieuwste HSS. is, slechts een deel der waarheid te bevatten. De afwijkingen van de oudere HSS., die de afschrijvers zich in de 13—15de eeuw veroorloofden, zijn niet allen in het modern Latijn overgenomen, en buitendien is de orthographie der HSS. in de genoemde eeuwen onder invloeden tot stand gekomen, die ook de pen der latinisten toen en later bestuurd kunnen hebben. De latijnschrijvendenden leerden de taal niet uitsluitend uit uitgaven en HSS. van de auteurs, maar ook uit de in hun tijd gebruikelijke spraakkunsten. Met de opmerking dat de stupidi librarii — quid non? — dissignaverunt is men dus nog niet waar men wezen moet. Hoe kwamen zij tot die wijzigingen, die zij op sommige punten vrij regelmatig invoerden?

Wellicht zal het ons gelukken deze vraag later te beantwoorden; voorshands zij het voldoende op het feit te verwijzen, dat niet alles uit de slechte HSS. van de dertiende en volgende eeuwen in de schrijfwijze der humanisten is opgenomen en veel daarvan uit de vulgata van de klassie-

ken weldra is geweerd. Duidelijk is dit, wanneer men b.v. den tekst van Livius volgens Gronovius legt naast een der nieuwere HSS. Uit de *varietas lectionis* is het verschil tusschen HSS. en uitgave niet zoo gemakkelijk op te maken, daar de geleerde *collatores* zich vroeger zeer weinig om de orthographie der HSS. bekommerden; zelfs zou ik op een voorbeeld kunnen wijzen, dat mijn geleerde voorganger Drakenborgh de lezing uit den Leidensis 1, in zijne eigene orthographie mededeelde, en hij zal wel de eenige niet zijn, die zoo handelde ¹⁾. Wanneer wij de twee Leidsche HSS. van Livius' eerste decade, den Leidensis en den nieuwere Rottendorffianus naast elkander leggen, dan blijkt recht goed dat het nieuwere eene eigendommelijke spelling heeft. Het oude heeft de dissimilatie ²⁾ in *adsuesco adfecto submissa adfligo*, enz. en in de *composita* met *in*; het andere heeft de assimilatie overal, behalve alleen in de laatstgenoemde *composita*, die met *in*; het heeft daarenboven eene voortdurende verwarring van *c* en *t*: *sedicio ociosus exicium*, enz. Zoo is het ook met andere nieuwe HSS., b.v. het Wolfenbütteler van de Mureniana saec. XV, waar men, om iets te noemen, vindt intelligent *partius denunciare mendatium inepcia sacietas ocium tocius hiis michi solempnis inhercia*, enz., eigenaardigheden, die men wel in de oudste wiegedrukken, maar niet in HSS. als b.v. den Vaticanus der Philippicae saec. IX regelmatig zal aantreffen. Slechts een deel van deze hebbelijkheden is in de moderne schrijftaal overgegaan, wel intelligo, maar niet *tercius* en dergelijke „*inepsiae*”. Op één punt kan het ons blijken, dat de moderne afschrijvers nog niet *per se* altijd mistastten, ik bedoel de assimilatie der *praeposities* in de samenstelling, waaromtrent ik een nader onderzoek heb ingesteld. Het zal blijken, dat wij op dit punt ons met *onze* orthographische usantie, die

¹⁾ Liv. V. 18 geeft D. op *adfectae*, zooals hij gewoonlijk schrijft, Leid. 1 heeft *affecte*. Over orthogr. verschil zwijgt D. altijd.

²⁾ Korthedshalve noem ik dissimilatie (niet het ongelijk *maken* maar) de onveranderde voorvoeging van de *praepositie* zonder te letten op de klankwetten.

tot in het begin dezer eeuw algemeen was, volkomen kunnen verantwoorden, en ons niet op de HSS. alleen behoeven te beroepen.

De latijnsche orthographie heeft zoo goed als andere meer belangrijke wetenschappen hare geschiedenis. Nog vóór het tijdvak van de oudste tot ons gekomen prozaliteratuur zelfs door dichters, als Attius en Lucilius, beoefend, door grammatici van professie en diletanten, waaronder niet geringer persoon dan de Dictator J. Caesar en de Imperator Claudius, en door den naturalist Plinius, nu eens systematisch dan weder op enkele punten en in 't voorbijgaan behandeld, geraakte zij in de eerste eeuw n. C. eerst tot betrekkelijke vastheid en bleef in hoofdzaak onveranderd tot aan den tijd der Antonini, terwijl zij, zoolang het latijn gesproken werd, ja zelfs toen het reeds met moeite zich tegenover de nieuwere idiomén als spreektaal staande hield, tot aan Isidorus en Beda toe, de aandacht trok. De Romeinen waren allerminst eene natie, die voor de vormen onverschillig was of in achteloosheid omtrent kleinigheden den schijn van natuurlijkheid en losheid zou hebben gezocht; het is bij hen nooit, zooals in de vorige eeuw, mode geweest slecht te spellen. Integendeel werd, ook bij minder innerlijke waarde, aan den vorm de meeste zorg besteed; nadat de poësie haar toppunt bereikt had, werd de verskunst volmaakt en toen het proza reeds aan het afnemen was, ontstond eerst eenparigheid in de schrijfwijze. In den tijd van de hoogste volmaaktheid der ongebondene taal zijn enkele punten nog onbepaald: de Grieksche *y* is eerst na de republiek in het latijnsche alfabet opgenomen, de adspiratie in het midden der eerste eeuw v. C.; *ei* wisselde toen nog zeer dikwijls met *i* af; de sporen van *quouis*, *quom* en *quoi* zijn nog in de schrijvers van den besten tijd aan te wijzen. Ja, het staat te bezien of de vader der Romeinsche welsprekendheid zich van het begin tot het einde van zijn loopbaan in de spelling gelijk is gebleven (Or. 160). Met zekerheid en volledigheid zijn zulke vragen niet uit te maken, omdat natuurlijk de prozaschrijvers, voor zooverre men niet meende den archaïstischen vorm in hen te moeten bewaren, zooals in Salustius,

bij de bekende ἀρχαία der afschrijvers allengs dien vorm verkregen, dien men als den correcten en eenig zuiveren zich had aangewend. Men is om dat weifelende in het oude gebruik gewoon om de tweede helft der eerste eeuw, den tijd van Quinctilianus ¹⁾, toen de invloed van den beroemden grammaticus M. Valerius Probus e. a. zich had doen voelen ²⁾, als den tijd te beschouwen, welks orthographie als norm moet worden aangemerkt, ofschoon men de eerste helft van de tweede niet scherp behoefde te scheiden; immers wijzen de monumenten van 14 p. C. en verv. geen merkelyk onderscheid aan met die welke in 56 en verv. vallen. Men kan zelfs de grens ruimer stellen en tot Hadrianus gaan.

Ware nu de leer van de grammatici in dien tijd algemeen gevolgd en in alle bijzonderheden bekend, dan zou de zaak uitgemaakt zijn, daar wij bij een uitgebloede taal geen regel hebben te stellen, maar berusten moeten in hetgeen gebruikelijk was; alleen de vraag naar de lex constituta, niet die aangaande de constituenda moet ons bezig houden. Maar in volledigheid en zekerheid laat de overlevering te wenschen over, daar wij de oudste orthographi (Verrius Flaccus, Annaeus Cornutus e. a.) slechts uit de magere excerpten van Cassiodorius of toevallige vermeldingen kennen. Intusschen geven de geschriften van de grammatici uit den tijd van Traianus en Hadrianus, M. Aemilius Scaurus en Velius Longus, daarvoor eenige vergoeding. Wij verlangen evenwel te weten, niet alleen wat de vakmannen hebben voorgeschreven, maar ook wat de praktijk heeft gebillijkt.

¹⁾ Zoo Ritschl Opusce. II. 720 (1858), nalezing daarop p. 777 vlgg. en brief aan Pernice bij Ribbeck, in 't leven van Ritschl II. p. 503. Het heeft daar den schijn alsof *uu* voor *uo* in *equos* enz. eerst in Quinctilianus' tijd (d. i. 90 p. C.) voorkomt. Dit is echter niet juist blijkens Monum. Anc. I. 55 *annuum* en IV. 12 *vivum*. Daarentegen Act. Arv. *novom* 43 19, *salvom* 58.25 (p. C. 38 en 50).

²⁾ Zoo Brambach, Neugestaltung, vooral p. 37. — P. C. 56 is het jaar, waarin Probus, volgens Hieronymus, bekend wordt. Zie over hem Ribbeck, Prolegg. ad Verg. p. 136—166.

Bij het doctrinaire karakter van de grammatische geschriften is een kloof tusschen voorschrift en toepassing alleszins waarschijnlijk. Daar nu geen HS. — met uitzondering van één papyrusrol uit Herculaneum — tot de eerste of tweede eeuw opklimt, wenden wij ons natuurlijk tot de opschriften; wij hebben daarin eene reeks gelijktijdige onwraakbare getuigen. Eerst wanneer ons zal gebleken zijn, wat zij over de assimilatie leeren, zullen wij het oog slaan op de grammatici.

In de Inscriptiones Urbis Romae 1—1615, C.I. VI. 1, vinden wij adfirmare, adgredi, adquiroy, allectus te gelijk met adlectus, appello, adsisto met (zeldzaam) assto, adsigno, adtribuo en wederom attingo.

Apsolutus en apsens (Vespillo).

Collegium, collega met conlegium, conlato met collato, collapsus met conlapsus, corruptus met corruptus, communis (alleen), conpertus, conparare, conpos.

Impensa, maar ook impensa, imperium altijd, maar ook inperare, immunis en immunis, inmunitas, inminere en inmortalis naast impetrare.

Optinere en opsequi.

Supplicare en supplicium, supstituere.

Ik heb hierbij tot grondslag gelegd de officieele en wj-opschriften (inscriptiones sacrae; — augustorum domusque augustae, — magistratuum), omdat die met de meeste zorg behandeld zijn; zoo wordt onder Claudius en soms nog onder Nero de digamma 𐌆 gebruikt, die de eerstgenoemde imperator had ingevoerd. Ter zijde gelaten heb ik onder de sacrae toewijdingen e. d. door slaven of libertini geplaatst en blijkbaar slordige en van barbaarsche hand afkomstige opschriften ter eere van Mithras, Iupiter Dolichenus, Sol Invictus, met welk gespuis de barbaries de stad is binnen-gerukt, terwijl ik andere latere, namelijk tot Antoninus Philosophus, nu en dan heb geraadpleegd, wanneer zij de goede overlevering van den ouden tijd blijkbaar voortzetten ¹⁾.

¹⁾ Zie Aanhangsels Absolute volledigheid is daarin niet.

Onder de opgegevene woorden zijn er enkele, die steeds assimileeren; het zijn de zoodanigen, waarvan het tweede deel der samenstelling als simplex niet meer bestond of niet herkend werd. Zij zijn *appellare*, *communis*, *imperium*, *imperator*, *impetrare* (dit slechts een enkele maal). Wat blijkt hieruit? Dat de uitspraak de oorspronkelijke deelen der samenstelling niet hoorbaar maakte; zij deed de bestanddeelen der samenstelling ineensmelten. Waarom nooit *adpellare*, terwijl toch *adparatus* e. d. honderdmaal voorkomen? natuurlijk omdat de grammatici een simplex *pellare* niet erkenden, maar wel *parare*. Het hing dus van de beslissing van de geleerden af, hoe geschreven werd; de uitspraak was gelijk: *appellare* en *apparatae*. Soortgelijke woorden, namelijk de zoodanigen, waarbij men zich de samenstelling niet bewust was zijn *communis* (niet *co-* of *con-m.*), *offendo* (beide HS. van de *Republ.*, het eerste *passim*, het tweede I. 59) *supplicium*, *accipio*, *accensus*, *efficio* (zie ook *Plaut. Ps.* 910). De dissimilatie is dus kunstmatig. Wij zullen dit ook later bevestigd zien.

Hetzelfde resultaat geven eenige andere inscripties, buiten Rome gevonden, de zoogen. *Cenotaphia Pisana* ¹⁾, a. 4 p. C. (883, *Wilm.*), Augustus de *aquaeductu Venafrano*, eene in ouden stijl geschrevene keizerlijke beslissing ²⁾, de redevoering van *Claudius de iure honorum Galliae* a. 48 ³⁾, het *edictum Claudii de civitate Anaunorum* van 46 ⁴⁾; over het geheel meer assimilatie. Ongelijkmatig zijn ook de stukken van de 2de helft der eerste eeuw, de als opschrift overgeleverde *Epistolae Vespasiani* a. 78, *Domitiani* a. 82 ⁵⁾ en de groote wetten van *municipia* en *coloniae* uit den tijd der

¹⁾ Bijna overal assimilatie *aspicere allatus apstinere supplicatio immortalis* opservare, daarentegen *conpono* en *inprovisus*.

²⁾ *Committere* te gelijk met *adferre*, *adportare*.

³⁾ *Succedo succumbo occupo appello optineo commemoro imperium communico oppono* en *adsuetus inadsuetus obsequium*.

⁴⁾ *Mommsen*, *Hermes* IV. 98: *absentia commentarius; collectus*, 33, is verschreven uit *allectus*; er komen meer soortgelijke fouten in voor.

⁵⁾ Ook bij *Bruns* ⁴ p. 193 *accepisse sufficere subsiciva*.

Flavii de lex Malacitana ¹⁾ de Salpensana ²⁾ de lex Coloniae Iuliae Genetivae ³⁾. De lex Metalli Vipascensis moet hier ter zijde gelaten worden ⁴⁾. Ook de even genoemde lex Genetiva kan niet veel gewicht in de schaal leggen.

Er bestaan echter een paar oude documenten van ontwijfelbaar gezag en betrekkelijk aanzienlijken omvang, die tot de allereerste Imperatoren opklimmen: de door Mommsen naar de clichés van Humann met buitengewone zorg ten tweeden male uitgegevene Acta D. Augusti en de Acta Fratrum Arvalium door Henzen zelf naar de steenen gecopieërd en uitgegeven. Opmerkelijk is het, dat in deze oorkonden, waarvan de eene bijna tot het begin onzer jaartelling opklimt, de assimilatie, zoo al niet regelmatig, in elk geval even veelvuldig als in het laatst der 1ste eeuw wordt toegepast, een bewijs dat niet de dissimilatie als de in den bloeitijd der literatuur uitsluitend gebruikelijke schrijfwijze kan worden beschouwd. In het zoogen. monumentum Ancyranum vinden wij appellare, collega en collegium, complures, impensa, impendium, imperium, imperator, oppressus, supplicare, naast adsignare, conlega, conlegium, inmissus, inlatus. Dezelfde onstandvastigheid in de Acta Fratrum Arvalium van den ouderen tijd (— 118 p. C.): appellare, astare en (gebruikelijker) adstare, collegium en conlegium, inlatus en bijna altijd immolare, zelden inmolare (zie Aanhangsels).

¹⁾ Ofschoon er bewijzen in zijn van eene bestudeerde orthographie cuiusque LV, LVI, eiusdem LVI, 44, maiorum LIX, 10 cf. Velius Long. 54. 15 K. e. a., is toch de schrijfwijze municipii Flavi naast municipi Flavi (in beide gevallen Flavi) bewijs van eene onvaste hand. De assimilatie is zeldzamer. Men vindt comprehensus (dikwijls), inpositum, communis (trouwens dit is de regel van allen), subrogare, adfuerunt.

²⁾ Ook hier appellare, comprehensum.

³⁾ Apparere apparitores attribuere conlegium C.LXIV, kort daarna collegium, sufficere sublegere atsint adtribuant te gelijk met attribuo C.LXIX, inmittere commutare atvenire enz. De samenvoeging uit verschillende wetten en de redactie dezer Lex is niet van 710 U. C., maar van 't laatst van saec. I p. C. Zie Versl. en Meded. 2e Reeks, X, p. 145, vlgg.

⁴⁾ Om haar minutieuse bijzonderheden en vaktermen schijnt zij mij, hoezeer dan ook door den fiscus Imp. uitgevaardigd, toch het werk van een ondergeschikt ambtenaar.

Men ziet, het is bezwaarlijk in de 1ste eeuw een onderscheid tusschen oudere en nieuwere inscripties te maken, toch schijnt het, dat voor den ouderen tijd, de eerste helft van de 1ste eeuw, de schaal tot assimilatie overhelt. Onderzoeken wij thans de theorie.

De Romeinsche grammatici gaan met betrekking tot de orthographie niet standvastig van één beginsel uit; sommigen plaatsen de uitspraak, anderen de afleiding der woorden meer op den voorgrond, bij geen van allen is strenge consequentie. Het is dus niet altijd zeker, op welken grond zij eene schrijfwijz aanbevelen. Wanneer zij zonder meer zeggen dat het een of ander moet geschreven worden, dan heeft dat voorschrift niet meer gezag dan bij ons in de tijden onzer orthographische anarchie de opmerking had van een geleerde, die eenvoudig meedeelde, wat zijns inziens in de spelling wenschelijk en betamelijk wezen zoude. En al gaf men toe, dat de etymologie altijd de summa ratio voor de orthographi geweest was, dan kon men toch met de nationaal-grammatici niet eenvoudig medegaan, omdat hunne afleidingen dikwijls meer dan bedenkelijk zijn. Maar, zooals gezegd is, zij gaan niet uitsluitend van de etymologie uit. Nonnulli putant auribus serviendum, zegt Annaeus Cornutus 14 9 K., atque ita scribendum ut auditur: est enim fere certamen de recta scriptura in hoc, utrum quod audimus an quod scribi oporteat — hij bedoelt naar de etymologie — scribendum sit. Naar waarheid voegt hij er bij: ego non omnia auribus dederim, want hij beveelt om de etymologie tamtus en quantus aan, niet omdat zoo uitgesproken zou moeten worden, maar zooals hij zelf erkent, tegen de uitspraak, wegens de afleiding van tam en quam 152. K. Hóe ver de uitspraak en hóe ver de etymologie te volgen zijn, wordt door geen taalgeleerde gezegd; het is bij hen niet altijd de vraag: wat wil de beschaafde uitspraak (elegantior sermo)? om daarna te onderzoeken of zekere op de etymologie gegronde gangbare spelling zonder nadeel voor de uitspraak, b.v. tot vermijding van homonymie kon worden hehouden, maar hunne voorschriften hebben dikwijls het karakter van occasioneele opmerkingen. Dit

neemt niet weg, dat zij eene bijzondere waarde ontleenen aan den tijd, waarin zij schreven. Waren de grammatici het onderling eens geweest en hadden zij algemeen instemming gevonden, zoodat zij den *usus* geconstitueerd hadden, dan zou, al ware men van de onjuistheid hunner regels overtuigd, men die toch als eene dictatoriale beslissing moeten eerbiedigen, want de *usus* is *dominus*, vooral in een oude taal; maar daaraan ontbreekt, zooals wij uit de opschriften zagen, veel. Anders moet het oordeel over hen luiden, wanneer zij zich op de uitspraak beroepen; in den regel beveelt zich hetgeen zij over de uitspraak getuigen door inwendige waarschijnlijkheid aan; zij leefden vroeger dan de eeuw toen *b* en *v* zoozeer in klank overeenstemden, dat er een opzettelijke aanwijzing noodig was, welke woorden met *b*, welke met *v* moesten geschreven worden ¹⁾. Zeer vroeg had de verbastering van de duplex *x* in de uitspraak niet alleen tot *c*, maar ook tot *s* ²⁾ plaats en vandaar het voorschrift dat men toch niet *vixsit* e. d. moet schrijven, maar deze fout is bijna zoo oud als de Romeinsche literatuur.

De oudste van de ons overgeleverde orthographi, Annaeus Cornutus, de tijdgenoot van Lucanus en Silius (in uittreksel bij Cassiodorus VII, p. 147—154 Keil) huldigt het beginsel van de uitspraak (*consuetudo*, p. 150. 17), wanneer hij *adfluo* *adfui* *adfectus* aanbeveelt 151. 17, omdat *ad* daar *sonat et scribitur* ³⁾, daarentegen *attuli* *assiduus* *appareo*

¹⁾ Vgl. *Adamantii sive Martyrii de b muta et v vocali*, bij Keil VII, p. 165, vlgg. De oudste voorbeelden zijn van het midden van de 2de eeuw; Osann ad *Rpbl.* p. XVII brengt er een aan van 155. Ik voeg daarbij *conserbator* a. 159, C.I. VI, 307. Voorbeelden van 183 en 184: *Bictorino* N°. 723, *inbecto*, *bela* 746 in een *Mithras*-opschrift.

²⁾ *Mon. Anc. sexsiens, sescentiens* LII. 24 en 25; *Arv. coniunxs* 125. 18, *faxsis* 129. 8 e. e. en *facsis* 141. 39 (C.I. p. 538. 1) van a. 101 bewijzen dat de *s* in *x* slechts flauw gehoord werd. Vgl. *exs* C.I. 181 en vreemder *milex* voor *miles* 37.

³⁾ De *d* finalis werd anders uitgesproken dan *t* in *sed*, *Vel. Long.* 70. 10, maar dit kan niet algemeen zijn geweest, en wordt daar beweerd met het oog op *sed enim*; Cornutus moet wel *t* bedoeld hebben d. i. de slotklank, die van zelf in de uitspraak, al schrijft men *d*, in de tenuis overgaat.

annuo alligo arrideo accedo, omdat nullo modo sonare littera *d* potest (ald. 15), offero offui offendo, omdat ob (de *b* natuurlijk) daarin niet hoorbaar is, exsilio exsicco met een *x* quia sonat *x*, effluo effodio effero efficio omdat *x* tot *f* overgegaan is. De uitdrukking in het laatste is onjuist, daar efficio niet uit exficio, maar uit ec-ficio ontstaan is, even onjuist als waar hij zegt, dat in suspendo e. d. de *b* in *s* is overgegaan, quod, zooals hij zelf erkent (ald. 19) vix credibile, maar voor 't overige is zijn getuigenis van veel belang, omdat hij ons de nog onverbasterde uitspraak van zijn tijd leert. Ad assimileert zich volgens hem met alle consonanten, mutae en semivocales (*k*-, *p*-, *t*-klanken, *l* *s* *r* *n*) behalve de *f*; alleen van de *m* blijkt niet wat C. gewild heeft, ammiror amminiculum of adm. ¹⁾ Daarentegen assimileert ob vóór de *f*; naast adfui: offui, beide om de uitspraak; er volgt uit dat de *d* finalis (= *t*) meer substantie had dan de zoo dikwijls tot *u* consona verweekte *b*. Wij mogen aannemen, dat, waar Cornutus in overeenstemming met Caesellius, p. 207. 10 beweert, dat *d* voor *f* gehoord wordt, de bedoeling is geweest, dat die letter daar evenzeer gehoord werd als in *ad simplex*, m. a. w. dat de *t*-klank gehoord werd ²⁾. Wanneer Cornutus de *b* voor de *f* ver-

¹⁾ Het eerste schrijft Papirianus voor p. 163. 10 op een plaats, die voor 't overige veel overeenkomst heeft met Cornutus.

²⁾ Dat de schrijfwijz *d* bij de praeposities niet het gevolg was van den klank, blijkt uit Velius Longus 70. 6 (vgl. Terentius Scaurus 12. 7, Annaeus C. p. 148. 19), die als reden opgeeft voor *apud* met *d*: quod nulla praepositio *t* littera finitur. Daar er nu in 't geheel slechts twee op *d* uitgaan, heeft dit veel van een petitio principii. De conjuncties moeten volgens Velius den uitgang *t* hebben, weshalve hij opzettelijk de *d* in *sed* meent te moeten verdedigen. Het gezegde verhindert niet dat de *d* een etymologischen grond heeft; *sed* verklaart Velius door *sedum*, vgl. *dudum* (*diudum*), *nedum*; eenvoudiger is het echter aan een ablatiefvorm te denken van *se* = afgezonderd, vgl. *separo*, *sed-itio* enz., zoo ook bij *apud*, ad aan een oorspronkelijk *apude* van den stam *ap-*, vgl. *ἄπτε* *aptus*, waarvan ad slechts de verkorte vorm is; *apud* is etymologisch hetzelfde woord als *ad*, zooals uit de samenstelling blijkt, waarin *ad* ook de beteekenis van het *daar nooit voorkomende* *apud* heeft. Over *prode*, dat met *apude* kan worden vergeleken, zie Ritschl, Opuscul. De particulae op *d* zijn allen adverbialiter gebruikte ablativi. De eigenlijke ablativus

werpt, is hij in overeenstemming met Cicero (Or. 158), vgl. Gell. XV. 3. Te recht beweerde Fleckeisen reeds voor lang op andere gronden (1861, fünfzig Artikel, p. 7 en Philol. IV. 322) dat de Romeinen de combinatie *bf* angstig vermeden hebben, dat zij daarom niet hebben gevormd *abfuisse*, *abfero*, *abfugio* maar *afuisse*, *aufero*, *aufugio*. De ongezochte overeenstemming bevestigt den regel. Op één punt, de spelling van *quantus* met een *m*, erkent Cornutus, dat hij iets aanbeveelt tegen de uitspraak om de vermeende Etymologie, p. 152. 3.

Meer dan een halve eeuw na Cornutus schijnt Caesellius Vindex ¹⁾ geleefd te hebben. In zijne orthographische voorschriften doet hij zich als een niet altijd gelukkig theoreticus kennen, wanneer hij b. v. *aliquonde*, *aliquobi* voor *alicunde*, *alicubi* verlangt, omdat in die woorden hoofdbestanddeel is *aliquo*, al wordt het ook niet gehoord; wanneer hij *exsculpere*, bijv. *praedam*, van *sculpere*, en niet van *scalpere* afleidt. Om de uitspraak bekommert hij zich weinig, daar hij *tamtus* en *quantus* wil, al zijn zij ook niet uit te spreken. Billijkheidshalve moet hier echter bijgevoegd, dat hij deze geleerdheid uit Cornutus heeft geput. Maar even slecht is, dat hij *exsui* en *exsuviae* (sic) tot een *simplex suo* terugbrengt. Hier leidde de uitspraak tot eene verkeerde etymologie ²⁾. In allen ernst zegt Caesellius, dat men in *existimo* en in *exeo* geen *s* na de *x* schrijven moet (*exsire*!). Ter liefde van zijne

op *d* is nooit met *t* geschreven, hoogstwaarschijnlijk omdat de etymologie hier duidelijk was en in gedachte bleef; ongetwijfeld toch is *d* *ablative* uit het suffix *de* ontstaan en de uitspraak zal de stomme *e* nog eenigszins hebben doen hooren.

¹⁾ Zie Cassiodorius de orthographia sub X en XI bij Keil, Vol. VII. p. 202—207. Dat de orthographus Caesellius, van wien het uitvoerigste van de twee traktaten is (X), identisch is met Lucius Caecilius Vindex, wiens naam staat boven het tweede (XI) is de waarschijnlijke meening van Brambach en Keil.

²⁾ *Exuo* is niet onmiddellijk van *exduo*, zooals Georges zegt, maar van **uo*, **buo*; daarvan: *ind-uere*, *ex-uere*, *exuviae*, en ook wel *im-buo*. Dit **buo* staat tot ΔT als *bellum* tot *duellum*, *Bellona* tot *Duellona*, vergelijk voorts *Bellius* *Duilius*, *duicensus* *bicensus*, *duo bis*. Door de verharding van *** tot *b* is *d* afgevallen.

orthographie verzint hij woorden als *excreo*, *compositum* van *creo* en *expecto* van *pecto*, die moeten dienen om aan de *composita* van *specto* en *screo*, *exspecto* en *exscreo*, hunne *s* tot onderscheiding te verzekeren, eene grammaticale spitsvondigheid, die ook *Quinctilianus* I. 7. 2 als de leer van »sommigen» vermeldt (*Schneider*, II, 555). Van eenig belang is het, dat hij blijkbaar geen onderscheid in de uitspraak kent tusschen *xs* en *x*; uit geheel zijn leer over de voorvoeging van *x* voor *s* is het duidelijk, dat zijne tijdgenooten voortdurend fout maakten door *xs* voor *x* (en omgekeerd) te schrijven, natuurlijk doordat de uitspraak dezelfde was, evenals de onbeschaafden thans, geen onderscheid hoorende tusschen de enkele en dubbele *o* in open syllaben, in het schrift beide verwisselen.

De *x* wordt niet altijd (niet aan het begin van eene syllabe) als duplex beschouwd, volgens *Probus* *Inst.* 51. 7, gelijk zij in 't Italiaansch tot *s* is overgegaan (*Schuchardt* I, 132). Daaruit verklaren zich niet alleen varianten in de *HSS.* zooals *luserit luxerit*, *lassus laxis*, *lusus luxus* (*Lucanus* I. 218, 244, VIII. 153), *stantibus* voor *sextantibus* (*Iuv.* VII, 11, *sextante?*), *extantem stantem* (*Iuv.* X. 37), maar ook vormen als *parsisses* (= *pepercisses*) voor **parrisses* van *parc-* mistum naast *mixtum*, *pausillus* naast *pauillus*¹⁾. Dit verschijnsel is dus veel ouder dan de 4de eeuw en verv., waartoe *Corssen*, *Beitr.* p. 495 (*maximus* reeds a^o 4 *Cenot. Pis.* 883 *Wilm.*) het beperkt. De beschaafde uitspraak deed de *k* in *ex* hooren, maar men gaf zich geen rekenschap van de volgende sibilans, of zij bij het eerste of het tweede deel der samenstelling was te brengen; men vernam geen onderscheid in de tweede syllaben van *exseco* b. v. en *exeo*, en daar men het eerste met eene *s* schreef, verviel

¹⁾ Ook *Esquilinus* uit *exquilinus* wordt hier dikwijls als bewijs bijgebracht; m. i. ten onrechte; het schijnt mij niet met *exquilinus* (het tegengestelde van *inquilinus*), maar met *aesculetum* samen te hangen; vgl. *fagutal* en *querquetulanus*; het zijn namen ontleend aan de bosschen, die vroeger den grond bedekten, waarop Rome gesticht werd, van *fagus*, *quercus*, *aesculus*.

men in de fout exseo, en daarom vond Caesellius het noodig tegen die ongerijmde en bijna onverklaarbare fouten te waarschuwen.

In strijd met Caesellius verzekert Annaeus Cornutus (zie boven) dat de *x* vóór de *s* hoorbaar is, m. a. w. *s* na *x* op zich zelve gehoord wordt. Schneider trekt dit in twijfel (l. l.), en inderdaad is het ondenkbaar dat men *ks* heeft kunnen uitspreken, tenzij dan dat men tegen den aard van samenstelling als zoodanig eene pauze tusschen de beide *s* heeft gemaakt. Voor Cornutus is het intusschen de vraag of men de *x* al of niet hoort; hij zegt dat dit in *exsilio* *exsicco* het geval is, maar niet in *effodio* (niet *exfodio*); op de *s* van het tweede deel der samenstelling let hij dus weinig; er was geen quaestie van deze weg te laten; terwijl hij den klank van de *x*, *ks* hoort, merkt hij niet op, dat die uit de *c* der praepositie *ec* en de *s* van 't verbum is saamgesteld en schrijft na de *x* nog eens *s*. Er is dus geen strijd tusschen Caesellius en Cornutus; Schneider heeft het vraagpunt verkeerd gesteld; voor Cornutus is de vraag: waarom schrijft men niet *essilio* zooals men *effundo* schrijft? en niet: moet de *s* in *exsilio* al of niet behouden worden? De invloed van de uitspraak is bij weinig grammatici zoo ver gegaan, dat zij daarom de radicale aanvangs-*s* uitlieten ¹⁾.

Te recht vond Caesellius tegenspraak bij Q. Terentius Scaurus ²⁾ onder Hadrianus (Keil, p. 7), die in de praktijk ³⁾ tot het gezonde beginsel van Cornutus ubi sonuerit (littera) ibi ponemus (p. 152) terugkeerde; (novissimam litteram praepositionum), zegt hij, p. 25. 18 quotiens in

¹⁾ Velius Longus (64. 3) alleen zegt, dat na de *x* de *s* niet behoeft te worden ingevoegd; het voorafgaande is duister en geïnterpoleerd, zoodat het niet duidelijk is, welke toepassing hij van dien regel wilde gemaakt hebben. Over den veel lateren Priscianus zie beneden.

²⁾ Zie over hem ook H. Kummrow, *Symbola critica ad grammaticos Latinos*, Gryphisw. 1880.

³⁾ Bij den opzet van zijn geschrift spreekt hij niet van de uitspraak, maar verbeterd de spelling volgens 1° de historie van een woord; 2° de etymologie en 3° de analogie. Er schijnt aan 't begin echter iets wegge laten te zijn. Ook wordt die theoretische indeeling niet volgehouden.

compositionem (veniunt) quidam imperite semper custodiunt, adripit dicentes et conrupit et concludit. Vooreerst gaat volgens Scaurus, p. 26. 1 de slotletter van de praepositie (ad, sub, con, per) voor de liquidae (l, m, n, r) in dezelfde letter over (arripio surripio corripio allego colligo, pelligo bij Vergilius, immuto immineo commuto); ook wil hij attulit attigit attinuit (26. 15). In observo obsido schijnt hij de *b* te verlangen »quoniam *b* littera evidenter sonum suum vindicat" p. 27. 10. *Offui offendo* verlangde Cornutus »omdat de *b* niet gehoord wordt". Uit beide getuigenissen volgt dat *b* voor de *s* blijft, waarschijnlijk omdat *s* zacht wordt uitgesproken ¹⁾, voor de *f* daarentegen als een letter van gelijken klank geassimileerd wordt. Omtrent *con* heeft Scaurus een eigen regel ²⁾: (*con* non mutatur) sicubi longa sequitur aut natura aut positione, nisi media consonaus liquida fuerit. Evenals alle grammatici, zij mogen dan overigens de uitspraak op den voorgrond plaatsen of niet, gebruikt bij de stam-*s* ook na *x* en beschouwt het weglaten van haar als eene slordigheid. Over het geheel komt Scaurus met Cornutus overeen, wat bij Cornutus niet voorkomt (*immuto commuto*) is althans met hem niet in strijd ³⁾. Assimilatie is algemeene regel, behalve in *observo* en wellicht in *adfui*.

¹⁾ De *s* is zachte en sterke sibilans, (want *z* is geen latijnsche letter), zoo goed als de Hoogduitsche *s*. Woorden die in het Gr. aspiratie hebben, krijgen zachte *s* in 't latijn *ἐπιδά, ἔξ, ὕς, εὔω*. Wellicht heeft Scaurus evenwel ook den klank van *b* fualis (*p*-klank) bedoeld. Overigens is de uitspraak assum op de bekende plaats van Plautus Poen. 279 plebeïsch en wordt daar als slecht gehekeld.

²⁾ Die evenwel kwalijk de proef kan doorstaan; het gaat door, dat *con* voor eene liquida verandert, maar niet dat voor eene met muta aanvangende korte syllabe *con* moet veranderd worden, voor eene lange niet, vgl. *confinet*; de regel wordt bevestigd door *combibo collōco condōno contundo comprīmo*, en zou vorderen de schrijfwijz *conpingo, conpōno conplōro*, dat niet wel rijmt met den overigens door Scaurus erkenden invloed van de uitspraak.

³⁾ Uit Scaurus' woorden p. 26. 12 »in semivocalibus quoque geminant praepositiones primam sequentis verbi litteram" zou men kunnen opmaken, dat zijn voorschrift algemeen was en hij dus ook in afwijking van Cornutus affert enz. schreef, maar zijne voorbeelden zijn alle composita met *ex*, geen enkel met *ad*.

Wat wij bij Scaurus missen, een volledig systeem, vinden wij, althans eenigermate, bij Velius Longus. De ὀρθογραφία heeft zich volgens hem bezig te houden circa id quod dicitur χαρίσταιον (66. 15), niet alzoo de orthographia, die zich volgens hem naar de uitspraak richt: orthographia scrupulosam habet quaestionem quod (quoad?) duae rationes *pronuntiandi* vix distingui sono possunt (vgl. 71. 9, 72.2). Omdat het moeilijk uit te maken is, of men in eicit één of twee i's hoort, is de beslissing niet gemakkelijk, meent hij, of men een of twee i's moet schrijven. Toch vindt hij bezwaar om als algemeen beginsel de meening, dat men moest schrijven wat men uitsprak en hoorde, gaaf toe te geven. Ingredienti mihi rationem scribendi occurrit statim ita quosdam censuisse esse scribendum, ut loquimur et audimus. Hiertoe behoorde Scaurus. En zeker heeft Longus gelijk, wanneer hij zegt, dat voor enkele klanken de gebruikelijke letterteekenen niet voldoen, dat de *v* (*u*) zooals b.v. in *virtus* en *vir* den klank heeft van eene vreemde letter (digamma), dat in *Maia* en *Aiax* één *i* moet volstaan, ofschoon Cicero er twee wilde (blijkbaar zoekende naar eene afbeelding van de *i* consona die in 't Gr. *viós* gehoord wordt en *ai* als diphthong beschouwende: *Ai-iax*), en dat er voorts letters geschreven worden, die niet worden uitgesproken, zooals in *illum ego*, *omnium optimum* van de *m* van *illum* en *omnium* niets gehoord wordt. Hij laat dan ook, zooals trouwens wel onvermijdelijk is, de afleiding niet geheel buiten rekening, als hij *abs* wil, ofschoon de klank voor *aps* zou kunnen pleiten. Overgaande tot *ad*, beweert hij in tegenspraak met Lucilius ¹⁾, dat het niet geheel onverschillig is of men *adcurrere* of *accurrere* schrijft, omdat men de *c* (*cc*) hoort. De uitspraak beslist ook voor apparet apponit appingit. Met het beweren dat het onverschillig is, of men *attinet* *attentus* of *adinet* *adtentus* schrijft (62. 5),

¹⁾ . . . Atque *adcurrere* tu anne *accurrere* scribas,

D-ne an C, non est quod quaeras atque labores.

Zoo ongeveer te lezen, zie Coniectanea ad Lucilii decadem primam, p. 49.

omdat beide evenzoo klinken (quia idem sonant), zal men zich moeilijk kunnen vereenigen, als men in aanmerking neemt, dat ongetwijfeld de scherpe klank praevaleerde: in ad-tinet wordt niet de *t* tot *d* verzacht, maar omgekeerd de *d* tot *t* verscherpt. In het beweren van die indifferentia in tegenstelling met de bepaalde voorschriften van de vroegere orthographen ligt zekere inschikkelijkheid voor eene in zijn tijd — dien van Gellius — meer in zwang komende schrijfwijze, die met dissimilatie. Zoo keurt hij ook *d* voor *l* goed tegen zijn voorgangers. Stellig schrijft Velius *aspicio ascendo* voor (niet *adspicio adscendo*). Dít alleen kan door de uitspraak geboden zijn: uit *adspicio* komt *assp'cio*, *aspicio* (vgl. b.v. *assurgo*); ook door de uitspraak verklaart zich alleen de anders willekeurige regel, dat men wel *adluere adloqui adlabi* moet schrijven (*nam sic dicimus*) maar tevens alligere (waarschijnlijk heeft in het gebruikelijk participium in de wandeling de *l* de overhand bekomen: *allectus*). Ook met betrekking tot *ex* wordt ten gevalle van de uitspraak de regelmaat opgegeven, wanneer *ebibo emoveo* naast *excello extollo exquiro* worden aanbevolen. Bij *ob* worden ommutuit *opposuit* goedgekeurd en tevens met schijnbare inconsequentie *obstitit* met *b*; het is evenwel in overeenstemming met Scaurus, die vóór de *s* de *b* behoudt (zie boven); natuurlijk dat anderen voor den klank van de *ψ* *ps* schreven. Bij *sub* (64. 15) is Velius niet tot de zeer eenvoudige opmerking gekomen, dat *sus-* in de composita niet regelrecht uit *sub* maar uit **subs-*, gelijk *os-* (in *ostentum* b.v.) niet uit *ob* maar uit **obs-* (vgl. *abs-* naast *ab*, *ex* naast *ec*) is ontstaan; trouwens heeft hij dit met de overige etymologen van zijn tijd gemeen ¹⁾. Eenmaal beroept Velius zich op de *beschaafde* uitspraak (*elegantior sermo*) om *pellabor* voor *perlabor*, *pellicere* (*pellax*), *pelluere* en *pelvis* (= *perluis*) aan te bevelen. Niettegenstaande zekere reactie tegen Scaurus, wordt het beginsel van de uitspraak over 't geheel gehandhaafd.

¹⁾ Caesellius p. 204. 21 erkent wel *obs*, maar alleen om *obs*olevit te verklaren.

Het is duidelijk dat deze grammatici evenmin zich zelf gelijk bleven als onderling overeenstemden. Het blijkt evenwel, dat met uitzondering van Caesellius¹⁾ er geen onder hen is, die niet aan de uitspraak de eerste plaats inruimt; geen van hen is uitsluitend etymologist. Zoo zeggen zij uitdrukkelijk dat *improbus imbut immutat* (alles met *m*) moet worden geschreven (Velius Longus, cf. Papirianus bij Cassiodorius p. 162. 6, Albinus p. 303. 27, 304. 8—10), ofschoon dan ook in hun tekst huns ondanks en verkeerd vormen als *inlicitus* gevonden worden.

Verder dan Velius Longus behoeft men niet te gaan; als men correct wil schrijven naar de beste periode, behoort men niet verder af te dalen dan 150 n. C. Tot zoover is het wel noodig, omdat de nieuwste grammatici de oudere aanvullen: bestond er van Annaeus Cornutus meer, wij konden met hem tevreden zijn; naar het weinige, dat wij hebben, te oordeelen is hij het, die den goeden weg heeft ingeslagen en heeft hij meer invloed gehad dan Probus, die meer commentator geweest is, dan grammatisch leeraar. Cornutus en Scaurus zijn het meest consequent in de toepassing van de assimilatie; Velius Longus daarentegen, de nieuwste, doet eenige concessie's ten voordeele van de dissimilatie. Het langzaam in onbruik raken der assimilatie bevestigt ook Servius op de Aeneis I. 616, waar hij bericht, dat de oude orthographie de klankovereenstemming verlangde: *adplicat secundum praesentem usum per d prima syllaba, secundum antiquam autem orthographiam, quae praepositionum litteram consonam in vicinam mutabat, per p*. Voor Servius, die in de vierde eeuw leeft, zijn de ouden ongeveer de laatste tijdgenooten van Augustus en die van de volgende Imp. tot aan Claudius, en daarmede is ook wel te rijmen, dat voor Annaeus Cornutus, die in de 1ste eeuw leeft, de

¹⁾ Caesellius heeft niet alleen bij Terentius Scaurus, maar ook bij Sulpicius Apollinaris (Gell. II. 16. 8) en andere grammatici heftige tegenspraak gevonden (Gell. VI. 2. 2) en mag om deze algemeene veroordeeling gerekend worden te staan beneden zijne vakgenooten. Vgl. „Dr. J. W. Beek, Sulpicius Apollinaris,” Groning. progr. 1884 p. 13 en 34.

antiqui de tijdgenooten van Cicero zijn (p. 153. 7 K.). In geen geval kan de klankaansluiting als karakteristiek van den vóór-Augusteïschen tijd door Scaurus bedoeld zijn. In den tijd van Servius was de dissimilatie aan de orde. Uit die eeuw of eigenlijk het begin van de 5de zijn, voor zover na te gaan, onze oudste HSS., die in dat opzicht zeer streng zijn, zooals die van Vergilius, waarover Ribbeck in den index te vergelijken, en de palimpsesti van Cicero, waar nagenoeg, met uitzondering namelijk van appellare en acceptus, overal de praeposities onveranderd blijven: adprobo adsentior inproviso inpendio (zoo de Rpbl, 19 woorden zonder assimilatie met *ad*, en even zoo veel met *in*). Geen wonder, dat de palaeographen in de consequente nalating van de klankgelijkmaking een karakteristieke eigenaardigheid van oude HSS. zien, en ook in de meening, dat deze manuscripta venerandae antiquitatis van de 1ste en 2de eeuw n. C. waren, die schrijfwijze tot den bloeitijd van de latijnsche grammatica in de 2de eeuw teruggebracht hebben, in tegenspraak, zooals wij zagen, met Annaeus Cornutus e. a.

Niet onbelangrijk is nu, wanneer wij de opmerkingen van de taalmeesters van de eerste anderhalve eeuw leggen naast de monumenta van dien tijd, bepaaldelijk de opschriften tot het midden der eerste eeuw, dat wij overeenstemming vinden met betrekking tot *ad*. De grammatici leeren, zooals is kunnen blijken, dat *ad* met *d* wordt geschreven vóór *f*, maar dat voor de overige semivocales *l*, *m*, *n*, *r*, *s* (zie over semivocales in 't algemeen b.v. Probus, Inst. bij Keil IV. 49) *d* in diezelfde letters overgaat dus: allevo, annitor, arrigo, assiduus (Corn. p. 151. 13, Scaurus, 26. 13). In de opschriften blijft *d* voor *f* onveranderd (vgl. aanhangsel): regelmatig adfuerunt adferre (Aug. aqu. Venaf.), daarentegen appellare en zoo ook voor de andere mutae. Alleen heeft Augustus de assimilatie voor eene muta verzuimd in adportare, de aquaed. Venaf. Dit stuk is evenwel in archaïstischen vorm gesteld, en het is bekend dat de oude tijd, ik bedoel de tijdgenooten van Lucilius, zich deze zaak weinig aantrok, of wel de dissimilatie met zekere doctrinaire ostentatie aanwendde. Zoo ook de weeklacht van Vespillo (CI. VI. 1527),

misschien het uitgebreidste door een privaatpersoon geplaatste elogium, hetwelk reeds tot het begin van onze jaartelling ongeveer (752 U. C.) behoort en waarin eenige afwijking ten voordeele van dissimilatie daarom niet te bevreemden is; maar ook dáár: *adfirmare* en *attingere* (hoewel *adquirere* en *adgredi* tegen den regel).

In één punt is meermalen verschil op te merken; niet alleen voor de *f*, maar ook voor eene enkele andere semivocalis vindt men de *d* van *ad* behouden, namelijk voor *s*: *adsignavi adsuetus* Claud. de hon. Galliae, *adsignare* Vespillo. Voeg hierbij dat *Velius Longus* in zijn tijd bij eenige werkwoorden de *d* vóór *l* hoorde (*adlnere adloqui adlabi*), en het zal voor waarschijnlijk moeten worden gehouden, dat reeds vroeger, ten tijde van *Cornutus*, de regel van assimilatie voor alle semivocales meer een desideratum der grammatici dan algemeene en vaste praktijk is geweest, m. a. w. dat *admiror*, *adsum*, *admoneo*, *adnitor* naast *adfui* (dat algemeen geeischt wordt) zullen zijn voorgekomen ¹⁾. De theorie van *Annaeus Cornutus* en volgenden is intusschen niet twijfelachtig. Daarmede is in overeenstemming dat *aspicio ascendo aspiro* geschreven wordt; gaat de *d* voor *s* daarin over, dan wordt ook *adspicio aspicio aspicio* enz., zooals men dan ook *astantibus* viermaal in de *Acta Arv.* vindt. *Vel. L.* 62.

Omtrent de overige praeposities blijkt het volgende:

Con assimileert zich volgens den regel van *Scaurus* 26. 1: *corripio* (*conripio* is bij deze grammatici geheel ongebruikelijk), *colligo*, *collega*, *collegium*; vroeger op de monumenten uit den republikeinschen tijd is *conlegium* gebruikelijker (*Mommsen*, *Ephem. Ep.* I, 78), dat in de *Acta fr. arv.* van 59 nog eenige malen voorkomt, om dan voor *collegium* bijna geheel te verdwijnen.

Abs. *Velius Longus* p. 61. 6 keurt de schrijfwijze met *p* af, ofschoon zij met den klank overeenstemt, om de afleiding van *ab*. *Apsolutus* en *apsentis* komen op goede inscripties voor.

¹⁾ Vgl. *Agraeccius* p. 123, 10—20.

De. Derrare desse Vel. Long. 25.

Ex. Exsilio exsicco Ann. Corn. 152. 1. Deze schrijfwijz is niet de oude (exico bij Plautus Rud. 122, Cato R. R. 42, Keil voor exseco), maar schijnt op het gezag der grammatici (vgl. Caes. 203 en 204, Prisc. II. 51 Hertz: . . exsicco exsequor — sic enim placet iis qui de orthographia scripserunt, vgl. 33. 22, waaruit blijkt dat Priscianus het afkeurt, maar tevens erkent, dat het algemeen gebruik was) en om de duidelijkheid in veel gevallen aan te bevelen; dus ook exsilium exsisto alleen op etymologischen grond, en consequent ook, als er nog een consonant volgt: exspecto. Zoo moest men dan ook excidium schrijven en excissus, die evenwel zonder voorbeeld zijn, wellicht alleen vermeden, omdat de ware afleiding onbekend was. Excisus geldt thans voor participium van excido en excindo beide. Doch te onderscheiden schijnen abs-cisus van caedo en ab-scissus van scindo, ofschoon zeer goede stemmen zich voor de enkele *s* hebben verklaard. Vgl. Halm ad Sest. 35, Verr. III. 56, Neue II. 578, Nipperdey Tacit. A. II. 25, Fabri ad Liv. XXIV, 30, Lahmeijer, Philol. XXXVIII, 150, vigg. Iw. Müller, Jahresber. XIV, 228. In Lucanus en Horatius zijn beide werkwoorden caedo en scindo in comp. meermalen verward.

In. Immuto imminet impius uitdrukkelijk Terentius Scaurus 26. 10 en niet inmuto; vgl. ook Papirianus 162. 7. Ook Plinius en Probus verlangden imbibo, imbellis, zie Prisc. I, 31. 2. Van een vorm inlicere en van samenstellingen met het onveranderde in- negativum, blijkt nergens. De onde inscripties blijven zich niet gelijk: inpensa naast impensa impendium inmisso inlato; altijd imperium, immolare, een enkele maal inmolare; communis altijd.

Ob. Offui offero offendo offulsit schrijven Cornutus 151. 17 en Velius 64. 5 voor; obsido observo verlangt Terentius Scaurus om de uitspraak 27. 10, opposuit en ommutuit Vel. Long. 64. 5. Het laatste is zeker bedenkelijk; indien *ob* onveranderd bleef voor *s*, mocht men het ook voor *m* verwachten. *Op-* komt op goede inschriften voor, namelijk dat van Vespillo: optinuit opsequi; maar niet anders bij de behandelde grammatici dan bij Velius Longus, die zegt dat

»sommigen'' schrijven opstitit (64. 5), gelijk hij ook aps vermeldt (61. 5), met de bijvoeging: quidam scribunt, sed qui originem respiciunt, waartoe hij zich zelf waarschijnlijk rekent, *abs.*

Per. Assimilatie vóór de liquidæ wil Scaurus, die dan ook bij Vergilius meent te moeten lezen pelligerent voor perlegerent (p. 26. 9). Velius Longus zegt dat pellabor voor perlabor volgens den elegantior sermo is (65. 12). Men zou veeleer vermoeden, dat dit de vluchtige uitspraak van het volk was. Hoe het zij, pellax (Ulixes), pellacia (ponti), en pelvis d. i. volgens Velius p. 65 pelluis, perluis, van pelluere, perluere bewijzen wel, dat in sommige woorden per samensmolt, zoo ook wel pellucidus; maar als algemeene regel is het moeielijk vol te houden. Pellego is oud-latijn Prisc. II. p. 50 Keil, zie Plautus ald.

Re. Reddere en toch reducirere Vel. Long. p. 66. Caesellius p. 203. 5 noemt reduco oud, evenals reccido rettuli repello rellego; zonder gezag, omdat hij er in één adem reddo bij noemt; men mag evenwel uit zijne woorden opmaken, dat zijn tijdgenooten (behalve natuurlijk in reddo) de conzontant niet verdubbelden, te meer omdat er volgt: unde reliquias et religionem scribunt; het vorige werd dus niet geschreven. Hij schijnt niets te weten van de *regelmatige* verlenging bij de dichters.

Sub. Terentius (25. 9) spreekt te algemeen, wanneer hij assimilatie vóór alle liquidæ verlangt, wel is waar heeft zij plaats in surrapió, en summorít sumministro (Vel. Long. 63), maar niet voor *n*. Velius Longus schrijft subdit, sufficit, suffodit, supposuit voor, dat bijna onnoodig zou zijn te vermelden, indien het ook niet mode kon worden om subfícit, subfodit en subposuit te schrijven. Zie boven p. 355.

Er is geen tijdvak geweest in het leven der Latijnsche taal, te beginnen met de eerste pogingen van Lucilius om zijne satire dienstbaar te maken aan correcte schrijfwijz, tot aan Priscianus toe, waarin niet de beide beginselen van orthographie, uitspraak en afleiding, om den voorrang dongen, en in zóo verre heeft iedere ketter ook hier zijn letter,

elk kan voor zijn systeem iets positiefs aanbrengen. Het kan er door, de spelling in zooverre aan de taalkunde dienstbaar te maken, dat een woord, zooals het nu eens overeenkomstig zijn vroegere uitspraak algemeen geschreven wordt, op Engelschen trant onveranderd behouden worde, zoodat het zijne geschiedenis als het ware op het voorhoofd draagt, maar het is af te keuren, dat men van twee gangbare schrijfwijzen juist die kiest, die tegen de uitspraak indruist. Immers het geschrevene woord is eene combinatie van teekens, die elk voor zich een *klank* aanwijzen, niet eene onmiddellijke uitdrukking onzer gedachte, maar van het gesproken woord, dat onze gedachte uitdrukt; het geuite woord wordt in klanken ontleed, die elk een zichtbaar teeken hebben, dies dat elke niet hoorbare bijslag op het papier een onding is, al komt die dan ook met de etymologie overeen, want het geschreven woord is niet een etymologisch schema, maar iets hoorbaars in zichtbaren vorm omgezet. De uitspraak moet met de beperkte middelen, die wij hebben, zoo nauwkeurig mogelijk aangeduid worden. Wij schrijven geen letters om ze niet uit te spreken. Het is wel niet eene zaak van overwegend belang, maar toch ook niet onverschillig, omdat het voor het taalgevoel hinderlijk is, als ons steeds onuitspreekbare vormen, zooals *communis inlicitus obpono euz.* worden voorgelegd; en te minder is dit goed te keuren, wanneer het blijkt, dat de gewoonte van den besten tijd, zooals die uit de grammatici en de monumenta gekend wordt, daarmede niet in overeenstemming is, terwijl de gemakkelijkheid, de gladheid van uitspraak, de *levitas*, toen als beginsel bij de orthographie werd toegepast. Uitdrukkelijk *Cornutus propter levitatem consonantes mutantur* (151. 11, 15) *Nobis iam decor et levitas obtinenda est, qui maximus fructus est latinitatis* zegt *Caesellius* p. 203. 9, niet zonder verwaandheid, maar in zooverre juist, dat hij, het tegenwoordige streven tegen den ouden tijd overstellend te kennen geeft, dat de stroefheid in de uitspraak door den tijd gelenigd werd, zoodat het natuurlijk was, dat het, altoos kunstmatige, maar toch aanvankelijk gedulde samenstooten van consonanten bij verdere taalontwikkeling werd verme-

den, totdat de grammatici onder de Antonini en vervolgens hunne gekunstelde orthographie weder algemeen wisten in te voeren.

Hoe nu te verklaren dat onze slechtere HSS. met het juiste beginsel, de oude met de verwerpelijke theorie overeenstemmen? Is het niet zeer onwaarschijnlijk dat de assimilatie, indien zij bij voorkeur in nieuwere HSS. gevolgd wordt, de ware spelling zijn zou? Of zijn de kopiïsten bij toeval tot de waarheid gekomen?

Het antwoord is eenvoudig. Na Velius Longus heeft men het etymologische principe op den voorgrond geplaatst en regelmatig doorgezet; de etymologische techniek kreeg de bovenhand boven de natuurlijke klankafbeelding. Onze oude HSS., die de assimilatie stelselmatig vermijden, kunnen niet vervaardigd zijn in de 1ste en 2de eeuw, toen de vakgeleerden haar zoozeer volgden, dat zij zelfs amminiculum, ommutuit aanbevalen; laat de praktijk niet altijd hebben ingestemd met die vakgeleerden, schrijvers en afschrijvers van dien tijd kunnen toch niet met zooveel vastheid de tegengestelde theorie hebben gevolgd, als wij in de palimpsesten van Cicero e. a. vinden. Deze kunnen reeds daarom niet van de 1ste eeuw zijn. Palaeographische en antiquarische onderzoekingen van den laatsten tijd hebben het ook tot hooge waarschijnlijkheid gebracht, dat onze oudste HSS. niet hooger opklimmen dan tot het begin van de 5de eeuw ¹⁾. Ziedaar eene gewenschte overeenstemming: de palaeographie zegt, dat wij den ouderdom van onze kapitaal HSS. vaststellende niet hooger mogen opklimmen dan de 5de eeuw, de orthographie verbiedt aan de 1ste en 2de te denken. Voor de vestiging van de nieuwe spelling, de dissimilatie blijven dus de 3de en 4de eeuwen. Het is natuur-

¹⁾ De acta van het concilium van Aquileia, die Waitz tot het einde van de 4de eeuw bracht, zijn na 438 geschreven. Zie Wattenbach op tabula XXII. Over de invoering van perkamenten boeken is de onderzoeking van Birt bekend. Over papieren boeken, die daarvan natuurlijk te onderscheiden zijn (evenals wetten op perkamenten eodices) zie H. Landwehr, die Fayyûm Handschriften, Philol. XLIII. 1, p. 108.

lijk, dat ook oudere geschriften in haar zijn overgeleverd; al ware het slechts onwillekeurig, moest wel, doordat de afschrijvers zich aanwenden zoo te spellen, de oorspronkelijke schrijfwijz (de ass.) voor de nieuwe (de diss.) plaats maken; er bestaat grond om aan te nemen, dat de nieuwe stelselmatic op de oude geschriften werd toegepast; althans doet het aan eene opzettelijke invoering denken, wanneer men, zij het ook al in een bijzaak, toch op het einde van het zelfde boek eene andere orthographie vindt gevolgd dan in het begin ¹⁾. Het ligt buiten de grenzen van het tegenwoordige onderzoek op te geven, hoe de tekst van de voor-Augusteïsche schrijvers er uitgezien hebbe, toen hij uit hun hand te voorschijn kwam; deze *kan* regelmatig zonder assimilatie geweest zijn, maar de werken van de 1ste en het begin der 2de eeuw moeten wel later in spelling gewijzigd zijn, de assimilatie moet daaruit wel opzettelijk verwijderd zijn, indien niet de leer der grammatici eene vox clamantis in deserto is geweest. De daarvan in de 3de en 4de eeuw gemaakte afschriften volgden de dissimilatie.

Het terrein van vermoedens behoeft niet door ons betreden te worden, als wij beweren, dat de assimilatie, zooals die bij de moderne latinisten in zwang was, geen uitvinding van hun tijd geweest, maar reeds in de oudheid tot stand gekomen is, al is het dan ook buiten Italië. In de 6de eeuw schreef Priscianus zijne Institutiones grammaticae, het volledigste leerboek uit de oudheid, en thans nog in tallooze HSS. over de beschaafde wereld verspreid, zoodat er geen bibliotheek van eenig belang is, of zij bezit een handschrift daarvan. In deze spraakkunst nu vinden wij bij de leer van de eindletters (II. p. 29—50 Vol. II, Keil) een systeem van assimilatie ontvouwd, dat vrij wat doortastender is dan wat wij in de nieuwere HSS. aantreffen. Wel vermeldt hij hier en daar afwijkende meeningen, maar zijne beslissing valt bijna altijd ten voordeele van de assimilatie uit ²⁾. Van

¹⁾ Du Rien, Schedae Vaticanae, p. 52, 115 sqq.

²⁾ Hij vond meermalen *ad* voor *f*, *l*, *n*, *r*, *s* onveranderd alsmede *as*

de ongeveer honderd woorden, waarvan hij bij wijze van voorbeeld de orthographie mededeelt, is er nauwelijks één, dat met de vroegere spelling der nieuwere latinisten strijdt; alleen zou hij verkiezen ¹⁾ de *s* na de *x* weg te laten in *exsequor*, *exspes* enz. ofschoon hij erkent dat het geen gewoonte is. Zij derhalve, die zich aan het oude gebruik willen houden, vinden in hem een volledig uitgewerkt systeem ²⁾. Daar nu Priscianus, toen men begon de Latijnsche taalkunde wetenschappelijker te beoefenen, grondslag was in de leerboeken en bij de studiën der humanisten, ligt, dunkt mij, de conclusie voor de hand: de orthographie der nieuwe latinisten was aan hem eer dan aan de nieuwe handschriften ontleend; integendeel stonden de librarii zelve middellijk of onmiddellijk onder den invloed van P. en hebben zijn voorschriften met meer of minder trouw gevolgd.

Kortelijk resumeer ik:

De eerste 1¹/₂ eeuw n. C. stelt de assimilatie als regel behalve van de *d* voor *f*.

Ook voor de overige semivocales doet zich eene neiging van de *d* tot dissimilatie opmerken tegen het voorschrift der grammatici.

In de 2de eeuw en verv. neemt de dissimilatie toe en verkrijgt langzamerhand de overhand, zoodat zij in de oudste HSS. regelmatig gevonden wordt.

Wanneer men zich in het latijn schrijven naar den besten tijd wil regelen (d. i. volgens Ritschl den tijd van Quintilianus a^o 90), dan zal men de *d* voor de semivocales on-

voor *r*, maar keurt beide af; in *d* nulla syllaba desinit nisi sequens quod ab eadem incipiat in simplicibus et in plerisque compositis. De *m* blijft hier terecht weg. Inst. II, 47. 7, 26 sqq. 49. 19, sqq.

¹⁾ II. 33. 22 en 51. 1 sqq.

²⁾ Vgl. vooral wat hij over *ad* zegt; de oude technici laten ons in onzekerheid omtrent *d* vóór *m*; Priscianus schrijft duidelijk voor, dat *ad-bibo adhaereo admitto adquire advoco* moet worden geschreven dat voor *gn sp so* de *d* wegvalt: *agnituaspectus ascendo*. Inst. II, p. 47. 21 sqq. Hij beslist zich voor *irrumpe* en *irruo*, zooals *irrito irriguus* gebruikelijk was, en beroept zich op de *composita* met *con*, die allen *m* in *r* veranderden, p. 49. 14 sqq. Vgl. XIV, 50. 21 sqq.

veranderd kunnen laten en overigens de assimilatie moeten toepassen. Voor de praktijk is het echter aan te bevelen zich geheel aan Priscianus te houden (zie Aanhangsel 3). Het behoeft geen betoog dat adsum en admiror in elk geval behouden moeten worden.

Voor de tekstuitgaven der auteurs is geen algemeene regel te geven. Veelal zal men in overeenstemming met de oudste HSS. de dissimilatie moeten toelaten, in het midden latend, welk systeem elk auteur heeft gevolgd.

A A N H A N G S E L 1.

(op blz. 351).

Bewijsplaatsen voor de assimilatie uit het Monumentum Ancyranum (ed. Momms.) en de Acta Fratrum Arvalium tot Hadrianus (118) p. I—CL Henzen	Uit de Inscriptiones Urbis Romae 1—1615 (Res sacrae, Imperatores, Magistratus usque ad Diocletianum).
<i>Ad.</i> Adfuerunt, regelmatig.	<p>Adfirmare Vespillo 1527, 36 (d.).
Adgredietur 1585, b. 46 (Sept. Sev.).
Adquisito 1245 (212 p. C.) adquirendi Vespillo 38.</p>
Allectus F. A. 119. 13.	<p>Allectores 950, 1474 (het eerste a. 97, het 2^e wellicht van denzelfden tijd).
Adlecto 1383 (Hadr.) 1558 (theatr. Marc.) (464 rec.), 807.
Allecti 148 (inscr. Ostiensis), 1576.</p>
Appellare M. A. IV. 11, F. A. regelm.	Appellare 461.
Astantibus F. A. 71. 50, 91. I. 18, 92. 55, 114. 26, viermaal in 't geheel. Adst. F. A. 101. 17, 103. 23, 116. 23, 118. 2, 77. 13 en elders, gebruikelijker.	<p>Asstante 746 (a. 183 Mithras).
Adsistente 414 (a. 190) 457 (rec.).</p>
Adsignavi M. A. III. 23.	<p>Adsignari Vespillo 51, 455 (168), 855 (150), 857.
Adtribuendus 877 (a. 47).
Attingere Vespillo 10.
Apsolutum 1374, 851 (3 p. c.).
Apsentis Vespillo 12. Apsenti 457 (a. 9 a. C.) 456.</p>
<i>Ab.</i>	
Cum. Compluribus. M. A. IV. 10.	
Collegi IV. 37, collegia II. 18. F. A. 59. 6, 14 (61. 11), 64. 7, 10, 17 enz., 72. 72, 73. 3, 74. 11, 15, 18 enz.	Collegium, collega 1233. Vespillo d. 13, 95, 148, 369 (Vespasian.), 455 (168 p. C.).
Conlega VI. 23, conlegio IV. 36. F. A. 51. 12, 21, 57. 4, 58. 3, 28, 71. 38, 46, 58, 61, 72. 65, 69.	Conlegium 167, 524.

- Conlato 909, 910. Vespillo d.
 Collato 214 (a. 155).
 Collapsa 962, 1241, 1474, 59
 Tib.
 Conlapsos 1259 (a. 201), 1474,
 (a. 96).
 Conruptus 1259 (a. 201).
 Corruptus 896 (a. 2.2), 597, 6.
 Communis regematis.
 Conpertus Vespilio 17.
 Comparaverunt 1600.
 Incomparabili 1362, incomp. 13
 1377.
 Conpotes 195 (opschr. van wein
 gezag).
 Impensa 931 (Vesp.), 451, 152 (107
 109 p. C.), 622 (107), 692 (20
 zeer oud), 712 (id.), 610.
 Impendis 461 (eenigszins verdacht).
 Impensa 1256, 1257 (a. 52, 71), 451
 (98 p. C.), 607.
 Imperium, altijd.
 Inperent 877 b. 13 (August).
 Lununis 196, 197, 712 (niet zeer
 oud).
 Inmunitas 198 (sub Vesp.).
 Inminentia Vespilio b. 5.
 Inmortalitas. Vesp. d. 57.
 Impetrent 1492 (a. 101 p. C.).
 Optinuit 1276 (50 a. C. fere) Vesp. 20.
 Opsequi (obsequi) Vesp. 30.
 Supplicare 1474.
 Supplicium. Vesp. 11 en overal el-
 ders.
 Supstituta. Vesp. d. 53.
- Is.* Impensarum inscr. M. A.
 Impensa I. 1, IV. 9
 Impendi III. 32.
 Inmisso IV. 12.
 Inlato V. 14; F. A. 106. 21, 119.
 29, e. e.
 Imperium altijd.
 Imperator altijd.
 Immolare 34 f. 5, 51. 7, 56. 9, 57.
 14, 59. 5, 15 (61. 8), 63. 7, 64. 8,
 16 enz., 72. 65, 74. 9, 11 en verv.
 Inmolare 42. 19, 43. 7, 18, 71. 58,
 99. 7, 122. 37.
- Ob.* Oppressam I. 2.
- Supplicatum I. 27.

A A N H A N G S E L 2.

(op blz. 53, vlgg.).

Bewijspplaatsen voor de assimilatie der praepositiones bij Cornutus
en de volgende Grammatici tot Velius Longus.

abs Velius Long. 61. 5 aps quidam scribunt, sed qui originem respi-
ciunt abs.

ad Ann. Corn. 151 adfluo adfui adfectus. Contra Terentius Scaurus
26. 13 videri potest praecipere sed neglegenter loquitur.

Papirianus ex Ann. Corn. ut videtur p. 162 amminet amminiculum (?)
Id. 163 aspiro aspicio „omnino d deperit”.

aspicio ascendo necessario scribendum V. L. 62.

adluere adloqui adlabi, sed alligere V. L. 62. 18 quoniam sic dicimus.
ar arcesso, arvorso Ter. Scaur. 26. 3, V. L. 71. 22.

Ann. Corn. p. 149 accedo attuli assiduus arrideo appareo annuo
alligo. Ter. p. 26. 15 attingit attingit. Vel. L. 625 indifferenter quoniam
idem sonant. Vel. Long. 61. 13 apparet, apponit, appungit. Vel. L.
61. 16 accipio; 62. 4 c potius quam d „si sonus consulatur”. Terentius
Scaurus ante liquidas l m n r in eadem liquidas transit p. 25. 19.

con ante liquidas Ter. Scaurus 26. 2, 8 corripio, colligo, Id. 27. 1
convivit, consumit.

de derrare desse Vel. Long. 65.

dis dimovit dinoscit diluit dibucinat digerit diditus sed diffudit
V. L. 65.

ex Ann. Corn. 151. 21 in ef formatur effluo effodio effero efficio.

Exsilio exsicco auditur x ib. 152. 1.

effatus, non ecfatus, effervens Terent. S. 26. 14.

ebibit enuntiavit emovit Vel. L. 63.

excellere extollere exquirere Vel. L. 63.

expectare Vel. L. 64. 4.

in immuto imminet impius Terentius 26. 10.

ob Ann. Corn. 151. 17 offui offero offendo, non auditur b. Vel.
Long. 64.5 offulsit.

Ter. Scaur. p. 27 observo obsido utrum per b an p non constat,
„cum in illis b littera evidenter sonum suum vindicet” (?)

ommutuit Vel. L. 64. 5.

opposuit "

opstitit quidam "

per ante liquidas Terent. Scaur. p. 26. 9 pelligo.

pellabor, elegantior sermo Vel. L. 65. 12, pellicere „malunt" pelluere peluis, ib.

re reddere et reducere Vel. Long. p. 66; reduco apud antiquos et reccido rettuli reppello reddo rellego; rellicuae religio scribunt et est apud oratores antiquos Caes. p. 203. 5.

sub ante liquidas sul sum sur (excipiendum erat sub ante n) Terentius Scaurus p 26. 2: surrupio. Daarentegen Papirianus sequente r littera integra manet subrado subremigo subrideo p. 163 te gelijk met sumministro. V. L. 64. 14: summovit sumministravit.

subdit Vel. L. 64. 12.

sufficit suffodit Ib. 13.

supposuit Ib. 14.

sustulit suscepit Ib. 15.

A A N H A N G S E L 3.

(op blz. 369).

Opgave van de voornaamste gevallen, waarin de assimilatie, meestal in overeenstemming met Priscianus, algemeen nagelaten wordt.

De leer van Priscianus komt bijna geheel met die van de Grieksche grammatici — en te recht — overeen, ook met de usantie van onze philologen. De slotconsonant van de praeposities blijft buiten invloed van de volgende letter naar onze, de vroeger algemeen gebruikelijke, spelling in de volgende woorden:

adsum, admiror, admoveo, admitto, admisceo, adscribo, adsto, adstringo, adscendo, enz. ook wel adspiro, adsperso, adsurgo (daarentegen assuetus, assiduus, assentior, assensus, affari). Priscianus I. p. 47 wil ascribo, aspergo, asto; ook affari verlangt hij, gelijk in 't algemeen assim. van *d* vóór *f*, *l*, *n*, *r*, *s* p. 47. 27, dus: behalve *ascr*, *asp*, *ast* overeenstemming. (Alleen *adquiro* schrijft hij inconsequent voor (p. 47. 26), en daarom te betwijfelen). De vraag of P. *adiicio* of *adicio* wil, kan hier ter zijde gelaten worden; de *d* blijft in dit woord onveranderd, ook waar de *i* consona is, zoo goed als in *adiungo* enz. omdat de *d* finalis een scherp klank heeft; natuurlijk ook *d* waar *i* vokaal is met verkorting van de eerste syllabe: *adicio*.

absporto, abspello. — Prisc. 50. 10: asporto. Men heeft *ab* (uitspr. *ap*) als den oorspronkelijken vorm te beschouwen, die welluidendheids halve de *p*-klank verloor of in *af au* overging, *aufugio* enz.; *abs* wordt voor *c*, *q*, *t* en *p* gebruikt.

circumago. — Prisc.: circuago (evenals circuitus) p. 45. 12.

cum overeenstemming ook in conicio (conicio) (in *n* terminatur antedens syllaba sequentibus . . . i vel u etiam pro consonantibus positis) en corrumpo, corruo (paene ubicunque, con . . . ante . . . r). Con vóór *c d t f g j n q s t v x*, com voor *b p m*, co voor vokaalen en *h*.

ex exsilio exsiccó, enz. Prisc. ex voor *c q t p* alsmede voor *s* ut „placet iis qui de orthographia scripserunt” p. 51. 3.

in irruo; Prisc. inruo ut „quibusdam placet”, maar „rationalius” irruo, irriguus, p. 49. 19.

per pellax pellicio Prisc.: sin compositis quibundam^m pell
pellaceo pellego (sic), het laatste uit Plantas, p. 50. 10.

*. sublevo, submergo, subministro, subitino te gelijk m
moven, summissus, suspiru. — Prisc. schrijft summitto en w
algemeen geen syllabe op b p. 47. 3, behoudens uitzondering
27 vgl. 13.

trans trado, traduco, traicio (traicio), transporto, natuurl
Prisc., die ook transilio moet schrijven sooner als exsilio,
19, l. 4.

Men ziet dat het verschil zoo onbeteekensd en zelfs hier e
zoo twijfelachtig is, dat wij ons zeer wel geheel naar Priscianu
den kunnen richten. In de boven niet aangeduide gevallen v
zich de slotconsonant naar het tweede deel der samenstelling
milatie).

1. The first part of the document is a list of names and addresses, which appears to be a directory or a list of contacts. The names are written in a cursive script, and the addresses are listed below them.

3 2044 092 697 739

